

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№1 (80)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 1(80)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жұмаділ А.Қ., ғылыми редактор (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Таймағамбетов Ж.Қ. (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т. (Қазақстан)

Миша Майер (Германия)

Әбдуқап Кара (Түркия)

Мұхатова О.Х. (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан)

Қалыш А.Б. (Қазақстан)

Ахмет Ташағыл (Түркия)

Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ)

Уяма Томохико (Жапония)

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаққозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Қарлыға Ибрагимова

Компьютерде беттеген:

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 9275

Басуға 20.03.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 39.5 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 830. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
**ДЕРЕКТАНУ
ЖӘНЕ ТАРИХНАМА**

Раздел 1
**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Section 1
**HISTORICAL SOURCES STUDY AND
HISTORIOGRAPHY**

Мұхатова О.Х.

II Академиялық экспедиция және арнайы зерттеулер

Мақалада қазақ даласына 1768-1774 жылдары ұйымдастырылған II Академиялық экспедиция және оның арнайы зерттеулері туралы баяндалады. Экспедицияның мақсаты, құрамы анықталады. Қазақстанның солтүстік-шығысына сапар шеккен экспедиция мүшесі Х. Барданестің сапарлары және дайындаған еңбектері көрсетіледі. «Қырғыз хореографиясы» еңбегінің мазмұны мен маңызы анықталады. Экспедиция мүшесі Иоган-Готлиб Георгидің қазақтарға берген этнографиялық сипаттамасы туралы айтылады. Оның Кіші және Орта Жүздердегі халықтың орналасуы, саны, рулық құрамы туралы мәліметтері ашылады. Ресей Ғылым Академиясының арнайы нұсқауымен этнографиялық материалдар жинақтаған И.П.Фальктің Еділ, Астрахань, Орынбор, Петропавл, Омбы, Семей жерлерін аралау барысындағы жинаған материалдары талданады. Петр Симон Палланың экспедициядағы қызметі ашылады. Автор оның этнографиялық, географиялық, топонимиялық сипаттауларға негізделген арнайы зерттеуіне тоқталады. Николай Пертович Рычковтың қазақ халқының әлеуметтік құрылымы, шаруашылығы және тұрмыстық жағдайы туралы еңбектерінің мазмұны ашылады. Н.П.Рычковтың «Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкую степь в 1771 г.» атты еңбегі пайда болуы баяндалады.

Түйін сөздер: академиялық экспедиция, қазақ даласын зерттеу, Ресей империясы, ғалымдар, тарихи-этнографиялық, географиялық арнайы зерттеулер, этнографиялық сипаттама, мәліметтер.

Mukhatova O.H.

II Academic Expedition and special studies

The article presents the II Academic expedition organized in the Kazakh steppe in the years 1768-1774 and its special studies. It defines the purpose and composition expedition. Showing works member of the expedition X. Bardanes, who traveled to the north-eastern Kazakhstan. Determine the content and meaning of his work, «The Kyrgyz chorography.» The author describes the ethnographic description of these Kazakhs-member expedition Johann Gottlieb Georgi. It is affecting his information about rasslenii, abundance, tribal composition of the Kazakhs Younger and Middle zhuzes. Analyzes the collected materials on the recommendation of the Academy of Sciences of Russia in the course of his travels the lands of the Volga, in Astrakhan, Orenburg, Petropavl, Omsk, Semipalatinsk. Determined by Peter Simon Pallas activities of the expedition. The author dwells on a special study, which is based on ethnographic, geographic, toponymic descriptions. It determines the content of the works of Nicholas Pertovich Rychkov of social structure, economy and everyday life of Kazakhs. It describes the history of the emergence of research N.P.Rychkov «Day notes travel in Kyrgyzstan Kaisak steppe-1771».

Key words: Academic expedition to study the Kazakh steppe, the Russian Empire, scientists, historical and ethnographic, geographic special studies, ethnographic descriptions, information.

Мухатова О.Х.

II Академическая экспедиция и специальные исследования

В статье излагается работа II Академической экспедиции, организованной в казахскую степь в 1768-1774 годах, и ее специальные исследования. Определяются цель и состав экспедиции. Показываются труды члена экспедиции Х. Барданеса, который путешествовал в Севере-Восточный Казахстан. Определяется содержание и значение его работы «Киргизская хореография». Дано этнографическое описание казахов членами экспедиции Иогана-Готлиба Георги. Затрагиваются его сведения о расселении, численности, родоплеменном составе казахов Младшего и Среднего жузов. Анализируются собранные материалы по рекомендации Академии наук России в ходе путешествия его по землям Волги, Астрахани, Оренбурга, Петропавла, Омска, Семипалатинска. Определяется деятельность Петра Симона Палласа в экспедиции. Автор останавливается на специальном исследовании, на основе этнографического, географического, топонимического описания.

Ключевые слова: академическая экспедиция, изучение казахской степи, Российская империя, ученые, историко-этнографические, географические специальные исследования, этнографические описания, сведения

II АКАДЕМИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Орыс империясы Қазақ даласын Орталық Азия және Үндістанға ашылатын қақпа ретінде пайдалануды XVII ғасырдың соңында ойластырып, алғашқы әрекеттерін жоспарлаған еді. Оңтайлы сәтті күтуден жалықпаған патша үкіметі біртіндеп даланы сырттай және іштей зерттеуді қолға ала бастаған-ды. Осы орайда далаға экспедициялар ұйымдастырып, қазақтар туралы нақты мәліметтер жинақтады. Империяның осындай бастаған ісі XVIII ғасырдың екінші ширегінен соңына дейін жалғасты. Сондай шаралардың бірі – 1768-1774 жылдары Еділ бойына Оралдың, Сібір мен Қазақстанның тарихын, географиясын және олардағы халықтардың этнографиясын зерттеу мақсатымен екінші академиялық экспедиция. Қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, дүниетанымын, мінез-құлқын зерттеу арнайы ғылыми негізде жүргізіліп, іргелі шығармалар дайындалды. Аталмыш кезеңде Петербор Ғылым Академиясының ғалымдары П.С. Паллас, И.П. Фальк, Х. Барданес, А.И. Левшин, Н.П. Рычков, И.Г. Андреев тәрізді ғалымдар қазақтар жөнінде арнайы зерттеулер жазды. Экспедицияға сол кездегі аса көрнекті ғалымдар П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.И. Рычков, Х. Барданес қатысты.

Х.Барданестің ғылыми сипаттағы сапарының нәтижесі толықтай орталықтың күткен сенімін ақтады. Ол 1771 жылы Қазақ даласына екі ұзақ сапар жасаған-ды. Бірінші сапарында Тройцк-Ой дистанциясы – батыс Орал жотасымен – Тройцк, ал екіншісінде Тройцктан Қызылжар (Петрапавл) арқылы Ертістің сол жағалауымен Семейге-Қалба жотасына – Қаратау аймағына дейін барып, сол жолмен кейін қайтты. Осылайша ол жүріп өткен қазақ ауылдарына айтарлықтай зерттеп, барып қайтқан Ресейдің алғаш саяхатшысына айналды. Өзінің Орталық және Шығыс Қазақстан аймағына жасаған сапарынан жиған мәліметтерін XVIII ғасырдың 70 жылдарында қомақты Дала сапарындағы жол күнделігі мен арнайы «Киргисская, или казацкая, хорография» атты монографиялық зерттеуінде баяндалды. Екі еңбегі де қолжазба түрінде Ресей Ғылым Академиясының Санкт-Петербург филиалының 1768-1774 жылдардағы Академиялық экспедицияның қорында сақтаулы тұр. Кеңестік кезеңде Петербор архивінен Х.Барданестің «Қырғыз хорографиясы» табылып, ол тарихи және тарихнамалық дерек ретінде талдан-

ды. Екінші еңбектің мәтінімен мән беріп танысқанда, Қазақстанның географиясы мен тарихи-этнографиясына қатысты ғылымдағы алғашқы жалпылама жинақ екені анықталды. Оның құрылымына жинақталған мәліметтер қазақтардың әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік дамуына сәйкес нақты аспектілер бойынша орналастырып, пәндік-тақырыптық қағида негізінде жүйелеген. Х.Барданестің нақты деректер негізінде жасалған жүйесі ерекше құндылыққа ие, себебі, бұл деректер тікелей автордың өз қолымен жинақталып, топтастырылған. «Қырғыз хорографиясы» атты еңбекте Солтүстік және Шығыс Қазақстанның топонимикасы, табиғаты және шынайы аңыз-әңгімелері келтірілген. Мұндай құнды дерек XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында кездеспейді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарияланған Қазақстан тарихы бойынша орыс деректері жинағының «Қазақ жерлерінің тұңғыш тарихи-этнографиялық сипаттамасы. XVIII ғасыр» деген IV томында Х. Барданес және П.И. Рычковтың Қазақ даласындағы саяхаттары барысындағы жазбалары енгізілген [1]. Х. Барданес еңбектері «Из журнала путешествия Христофора Барданеса в Киргизскую степь 1771 года» және «Поездка Христофора Барданеса в Киргизскую степь, по поручению академика Фалька» деген атаулармен берілген. Мұнда зерттеуші Қазақстанның батыс аймақтарындағы өзен, көл, бекініс, т.б. туралы жазып, оларға сипаттама берген. Олар осы турасында жағрапиялық, топонимикалық зерттеулер үшін маңызды. Жазбалардағы қазақтардың этникалық атауы туралы айтылатын тұсы назар аударарлық, онда былай делінген: «Они сами себя не называют никогда киргизами, или сложенным именем киргиз-кайсака, а единственно называют себя казак, ... когда его назовешь киргизом, то многие отвечают: «Мин казак, киргиз тугул», т.е. «Я казак, а не киргиз» [1. 93 б.].

1768-1774 жылдарғы академиялық экспедицияның келесі бір мүшесі – Иоган-Готлиб Георги (1723-1802 жж). Ол этнограф-саяхатшы және Ресей Ғылым Академиясының минерология саласының профессоры болған. Ресейге 1770 жылы Императорлық ғылым және өнер академиясының шақыруымен келген. Алғашында ол И.П. Фальктың, кейін П.С. Палластың қасында жүріп, Орал, Сібірді аралады. Ол сонымен қатар қазақ ауылдарында және Орынборда, Томда, Тобылда да болып қайтқан. Оның экспедициядағы жұмыстарының нәтижесі Петерборда жоға-

ры бағаланып, этнографиялық материалдары ғылыми деп танылды. Патшайым Екатерина II И. Георгидің еңбектерін жоғары бағалап, оған алтын темекі салатын құрал сыйлаған. 1776-1777 жылдары И.Георгидің «Ресей мемлекетінде өмір сүріп жатырған барлық халықтардың, сонымен қатар олардың тұрмыстық ғұрыптарының, нанымдарының, тұрғын жайларының, киімдері және өзге де көрікті заттарының сипаттамасы» деген кітабы орыс тілінде үш бөлімде жарық көрді. Еңбек Ресей Федерациясында 2007 жылы қайта басылған [2]. П.С. Палластың кітабына қарама-қарсы И. Георгидің еңбегі салмақты зерттеу болып табылды. Еңбек әртүрлі деректерді зерттеудің және салыстырудың негізінде жазылды. Қазақтардың этнографиялық сипаттамасы И. Георгидің кітабының «Қырғыздар туралы» деген тарауында берілді. Қазақ халқының тарихи-этнографиялық сипаттамасын И. Георги өзінің Ресей халықтарына жасаған жіктемесіне сәйкес тарихи-лингвистикалық принцип бойынша жүйеледі. Қазақтарды ол «татар» деп аталатын топқа енгізді. Бірақ ол бұл топқа өзіне танымал түркі халықтарынан басқа, грузиндерді, осетиндерді және сол кезде Ресейде жинақтаушы «татар» деген терминмен қате аталып жүрген басқа да кавказ халықтарын жатқызды. И. Георги қазақтардың шынайы атауын жақсы біліп, Кіші және Орта Жүздердегі халықтың орналасуы, саны, рулық құрамы туралы неғұрлым дұрыс мәліметтер берді. Сондай-ақ қазақтардың мал шаруашылығымен айналысатын шаруашылықтарын және оның өнімділігін, үй кәсіпшіліктерін, қолөнерін, ер және әйел адамдардың еңбек әрекеттерін жан-жақты сипаттап жазды. Бұдан әрі ол қазақ халқының заттай мәдениетіне, тұрғын-жайларына, киімдеріне, тамағына сипаттама берді. Сонымен қатар, қазақтардың сот ісі және жай құқықтары, діни нанымдары, әдет-ғұрыптары мен жанұялық жағдайы, қонақ қабылдау кезіндегі салт-дәстүрлері, тойлары, жерлеу салттары, халық медицинасы мен мал дәрігерлігі туралы да құнды мәліметтер табуға болады. И.И. Георгиге дейін бірде-бір зерттеуші қазақ халқының сан қырлы және толық этнографиялық сипаттамасын бермеген еді. Дегенмен И. Георги де этнографиялық материалдарды баяндау жоспарында біраз қателіктерге жол берді. Талдаулары мен қорытындыларында ол жиі қателесіп, дұрыс емес ойларды білдірді. Ол қазақ фольклорының мәліметтері, мәселен, шежірелер, этногенетикалық сипаттағы аңыздар қазақ халқының неғұрлым ерте тарихын, әсіресе, қазақ халқының қалыптасу кезеңінің тарихын

зерттеу үшін жарамсыз деп есептеді. Бұған қоса, орыс мұрағаттарының материалдарын білмегендіктен, ол XVIII ғасырға дейін қазақтардың өзіндік тарихы болғандығына күмән келтірді.

Тағы бір айтулы академиялық экспедицияның мүшесі швед натуралисі, ботаника ғылымының докторы Иоганн Фальк (1727-1774 жж.) 1763 жылы Ресей Ғылым Академиясына Линнейдің ұсынысы бойынша шақырылды. 1770 жылы Фальк отряды Еділ-Орал өзен аралығын мынадай маршрутпен: Сарепт-Рын-құмдары – Камыс-Самар – Орал арқылы жүріп өтті. Арықарай экспедиция отрядының Орынборға бағыты Орал арқылы жүрді. 1771-1772 жылдары Фальк отряды Оңтүстік Орал, Солтүстік және Шығыс Қазақстан аймағын барлады. Фальктің басшылығымен қысқаша Есіл даласының географиялық картасы жазылды. Мұнда Петропавл аймағының жер бедері, геологиясы, өсімдіктері жайында мағлұматтар берілген атауы мен Солтүстік Тянь-Шань аймақтарын көріп қайтты. Фальктің «Известиях о Киргизской и Зюнгарской степи» атты еңбегі, Шығыс Қазақстан аймағының табиғат жағдайы туралы мәліметтерді қамтиды [2]. Оның өлімінен кейін бұл еңбекті 1825 жылы Х.Барданес жарыққа шығарды. И.Фальктің жетекшілігімен отрядтың жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесі И.И. Георгидің бастамасымен 1824 жылы «Полном собрании сочинений ученых путешественников по России» басылымға дайындалды. Сөйтіп, И.П. Фальк еңбектері 1824 жылы Петерборда «Полное собрание ученых путешественников по России» том 6, часть I «Записки путешествия академика Фалька от Санкт-Петербурга до Томска», глава VI» деген жинақта басылып шықты.

И.П. Фальк Еділ, Астрахань, Орынбор, Петропавл, Омбы, Семей және басқа да Батыс Сібір қалалары мен қазақ ауылдарында болып өтіп, айтарлықтай материал жинады. Оның зерттеуші ретіндегі қызметі де, өмірі де ұзаққа созылмады, ол 1774 жылы ол өзін-өзі атып өлтірді. Зерттеушінің жинақтаған материалдарын, ғылыми мұрасын И.Г. Георги қалыпқа келтіріп, 1785-1786 жылдары неміс тілінде үш том етіп жариялады. 1825 жылы орыс тілінде И.П. Фальктің «Известия о Киргизской и Зюнгарской степи» және серігі Х.Барданестің «Поездка в Киргизскую степь» атты жеке жинақтары орыс тілінде жарияланды. Алайда бұл жинақта тарихи-этнографиялық материалдар мардымсыз-ды. Негізгі мәліметтер неміс тіліндегі еңбектен көрініс тапқан еді. Бұл еңбек толық жария болғанына қарамастан қазақ халқының этнографиялық тарихын зерттеуде еш

қызығушылық тудырмады, әрі орыс тіліне де толықтай аударылмады. Тек пролетариат диктатурасының алғашқы жылдарында жарияланған С.Г. Асфендияров пен П.А. Кунтениң «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» атты деректер жинағына И. Фальк еңбегінен үзінділер алынды. Десе де И. Фальк еңбектерінің ғылыми, тарихи-этнографиялық маңызы айтарлықтай. Экспедицияның өзге де мүшелері тәрізді И.П. Фальк этнографиялық бақылауларды Ғылым Академиясының арнайы нұсқауымен жүргізді. И.П. Фальк экспедицияның өзге мүшелеріне қарағанда этнографиялық материалдарды жинауға үлкен мән берді. Осыған орай қазақтардың этнографиясы бойынша жинақтаған мәліметтері әлдеқайда толық болды. Қазақ халқының заттай мәдениетінің кейбір тұстары И.П. Фальктің еңбегінде неғұрлым толық көрсетілді. Ол қазақтың этнографиялық ұғымдары мен сөздерінің неғұрлым мол қорын жазып алып, оларды этнографиялық көріністердің мәтіндерінде, сонымен қатар «Қазан-татарлық, қырғыздық, бұхарлық және қалмақтық тілдердің салыстырмалы глоссарийлерін» құрастыруда да кеңінен қолданды. Ол өзінің қазақ халқына неғұрлым объективті тұрғыда қарауымен, XVIII ғасырдың кейбір авторларында кездесетін қазақтарды төмендетушілік қасиеттерінің болмауымен де ерекшеленеді. И.П. Фальк орыс тарихи-этнографиялық әдебиетін жақсы білгендіктен, ғылымға қазақ этнографиясы бойынша тың мәліметтер беру және өзге авторлардың қате мәліметтерін анықтап, толықтыру жөніндегі міндеттерін алдына мақсат етіп қойды.

1768-1774 жылдардағы II Академиялық экспедицияның мүшесі – Петр Симон Паллас. Экспедициядағы қызметінің нәтижесі ретінде «Путешествие по разным провинциям Российской империи» атты еңбегін дайындады [3]. Еңбекте 1768-1769 жылдары Каспий жағалауына жасалынған экспедиция барысында аймақтың табиғаты мен халқы туралы жинақтаған мәліметтері баяндалған. Кітапта кіріспе немесе қандай да бір түсініктеме берілмеген, тіпті редакторы да көрсетілмеген, тек қысқа ғана аннотация берілген. Аңдатпада былай деп жазылған: «Бізге тек өз өңіріміз және оған жапсарлас жатқан аймақтар қызығушылығымызды тудырды. Бұл аймақтың жануарлары мен өсімдіктері, тұрғындардың сенімдері мен тұрмыстық жағдайлары әрі этнографиялық ерекшеліктерін зерттеу бізге қажетті еді». Орал қаласында басылып шыққан бұл кітаптың атауы көрсетілмей тек 5 бөлімнен тұратын әртүрлі көлемдегі мәліметтер келтірілген[4].

Ең көлемдісі 190 беттік мәтіннен тұрады. Мәтін Самара қаласы мен Алексеевка қаласын сипаттаумен басталады. Келесі бөлім (191-220 беттер) зерттеу кезінде бақыланған Каспий өңірінің солтүстік аймағының флора мен фаунасына қатысты мәліметтерді қамтыған. Мәліметтерді П.С. Паллас Уфадағы қыстауда (1770 жылдың қаңтар-сәуір айлары) және Челябинде (1770 жылдың қыркүйек айы) отырып баяндаған. Сонымен қатар студент Н.Соколовтың естелік жазбалары да кіргізілген. Үшінші бөлімі (221-236 беттер) жаңа жануарлар түрлерінің сипаттамасы таңдамалы түрде баяндалған. Еңбекте тек қана солтүстік Каспий өңірі аймағынан кездестірген сүтқоректілер, құстар, бауырымен жорғалаушылар және бунақденелілер туралы айтылған. П.С.Палласың көзі тірісінде бұл бөлім екінші кітаптың соңғы бөліміне енгізілген-ді. Ең қысқа бесінші бөліміне (259-262 беттер) «Научное наследие П.С. Палласа. Письма. 1768–1771 гг.» атты кітаптан П.Палласың Жайық пен Гурьев қалаларында жазған Петербордағы Императорлық Ғылым Академиясының №14 және 16 рапорттары кіргізілген[5].

Экспедицияға қатысқандардың тағы біреуі – Николай Пертович Рычков (1746-1784 жж.) Петр Иванович Рычковтың ұлы, Императорлық ғылым академиясының адъюнкты. Ол Палласың жетекшілігіндегі академиялық экспедицияға 1769-1770 жылдары қатысып, Қазан, Орынбор, Уфа, Вят және Перм губернияларында болып, бұл аймақтар туралы сипаттамалар дайындап, оларды «Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства» атты еңбегіне енгізді. Бұл еңбек Ғылым Академиясының басшылығымен дайындалды. 1772 жылы Ғылым Академиясы Н.П. Рычковтың екінші бір «Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкую степь в 1771 г.» атты еңбегін басып шығарды. Зерттеуші қазақ даласының есте қаларлық жерлер мен аймақтардан арнайы мәліметтер жинау мақсатында Батыс Қазақстан аймағына жіберілген болатын. Н.П. Рычков өз ғылыми сапарын Ор – Ырғыз өзені – Үлқайық – Қабырға өзенінің құяр тұсы бойымен жүрді. Бұл сапарының нәтижесі ретінде «Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкую степь в 1771 г.» атты еңбегі пайда болды[6]. Бұл еңбек өз кезегінде Кіші жүз қазақтарының тарихы туралы ғылыми білім беруде өте жоғары маңызға ие болды. Аталмыш

еңбегінде Н.П. Рычков қазақ халқының әлеуметтік құрылымы, шаруашылығы және тұрмыстық жағдайы туралы, сонымен қатар орыстармен қарым-қатынасы жайында баяндап берді. Сапар барысында жазылған жазбалар айтарлықтай өріс алған мәліметтер жинау түрі болып табылады. XVIII-XIX ғасырларда орыс және шетел саяхатшылары Батыс Қазақстан аймағына келіп, көптеген географиялық және әкімшілік-территориялық сипаттағы мағлұматтарды жазып алып отырды. Н.П. Рычков өзінің күнделігінде күн сайын жолында көрген-білгенін жазып, шекарадан қанша қашықтықта жүрген қашықтығын жазып отырды. Ырғыз өзенінің бойында қазақтардың бейітін көрді. Бейіт ірі ірі тастармен көмкеріліп, жанына сол аймақтың мрамр мен агат тастары қойылған. Бейіттер бір-біріне ұқсамайды. Кей біреулері тас немесе қамысты, текемет немесе кілемше тәрізді түрде көмкеріліп, үстіне найза мен садақтарымен қорамсақтар қойылған. Бұл өлген кісінің ерлік қаза тапқанының белгісі болатын. «Қазақтар, – деп хабарлайды Н.П. Рычков, – марқұммен бірге қару-жарақтарын көміп, тастармен көмкереді де, кей жағдайда үстіне ағаш немесе ірі тастардан бейіт тұрғызады». Н.П. Рычков өз сапарында Нұралы ханның Хан ордасында болып, Әбілхайыр ханның Мәйітін өз көзімен көрген. Хан мәйіті төртбұрышты бөлме тәрізді, күйдірілмеген кірпішпен салынып, қабырғасы ақ саз балшықпен жағылған. Басқа бейіттер болса, домаланған күмбез тәрізді. Ал келесі бір түрі жай ғана қамыстан жасалынған кілемшемен көмкерілген. Әбілхайыр хан жерленген бейіт Н.П. Рычковтың айтуы бойынша кіші жүз қазақтары үшін тассаттық, құдайы беретін қасиетті жер болған. Сонымен қатар Н.П. Рычков қазақтардың салт-дәстүрі туралы да мәлімет беріп өткен. Оның қазақтардың үйлену тойын қатысты мынадай жазбалар қалдырған: «Қырғыз байлары әйелдікке өздеріне екі, үш немесе төрт әйел алады. Бірінші әйелі үшін қалың мал ретінде елу жылқы, жүз қой, бірнеше құл және түйе артады. Екінші әйелдікке қыздың ата-анасы жақтырмай береді, өйткені бірінші әйел нағыз бәйбіше болғандықтан, кедей қырғыздар өздеріне жалғыз әйел, қалың малдары да соған сай: он шақты жылқы және жиырма қойды беріп алады. Үйлену тойлары башқұрттардікі сияқты түскі той думандатып, ән-би шырқалтып, бәйге мен күрес жарыстарымен өтеді» [7].

Әдебиеттер

- 1 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. IV том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Алматы, 2007.
- 2 Иоганн Готтлиб Георги. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. – М.: Библиотека РУСАЛа, 2007. – 128 с.
- 3 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. V том. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы, 2007.
- 4 Паллас П. С. Путешествие по разным провинциям Российского государства // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – 544 с.
- 5 Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства / Пер. с нем.; Отв. ред. Б. В. Левшин; Сост. Н. К. Ткачёва. – М.: Наука, 1999. – 246 с.
- 6 Ерофеева И.В. Документальные материалы российских путешественников и исследователей XVIII – середины XIX в. о Жетысу и Южном Казахстане. //История Казахстана в русских источниках. XVI-XX веков. VI том. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы, 2007.
- 7 Российские академические экспедиции XVIII в. об этнографии казахов. 2-е изд. доп. Т.25. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 240 с.

References

- 1 History of Kazakhstan in Russian sources. XVI-XX centuries. IV quod. Ipso primo historiae et ethnographic descriptionibus Kazakh terram. XVIII century. – Almaty, 2007.
- 2 Johann Gottlieb Georgi. Descriptio totius Russiae status in plebem suam quotidie sacris usibus, vestis, domicilii exercitation amet amata et fides. – М.: RUSAL Library, 2007. – 128 cum.
- 3 History of Kazakhstan in Russian sources III. XVI-XX vekov. V quod. Travel diaries et de itinera memos ad meridionalem pigris. XVIII-XIX century. – Almaty, 2007.
- 4 Pallas P.S. //Journey in nonnullarum Provinciarum Russiae status in Russia XVIII. oculos extraneorum. – L.: Lenizdat, 1989. – 544 cum.
- 5 Pallas P.S. Observationibus meridiem iter fecerat Russiae status imperii / Trans. cum.; Resp. Ed. BV Levshin; Comp. NK Tkachev. – М.: Science, 1999. – 246 cum.
- 6 Yerofeyev I.V. Documentaries Russian viatores et exploratores XVIII – mid-XIX century of Zhetysu et Australium Kazakhstan. // Historia Kazakhstan in Russian sources. XVI et vicesimum saeculum. VI quod. Travel diaries et de itinera memos ad meridionalem pigris. XVIII-XIX century. – Almaty, 2007.
- 7 Russian academic expeditiones saeculo duodevicesimo. Ethnography of Kazakhs. II-er ed. ext. T.25. – Astana: «Altyn kitap», 2007. – 240 cum.

Mendikulova G.M.,
Gabdullina A.Zh.

**Historiography
and sources of the problem
of the Soviet prisoners-of-war
of Kazakh ethnicity
in the Second World War**

During the Second World War, European ideas of liberation, fighting with fascism were widespread. In Western European countries the Resistance Movements to Nazi and collaborators were very actively in France, Italy, Holland, Belgium and other countries. During the WWII, according to the German High Command 5 million 270 thousand Soviet soldiers were taken as prisoners-of-war. According to the General Staff of the Armed Forces of the USSR 4 million 559,000 Soviet people was captured. And all of them were kept in concentration camps in Europe. Thousands of them escaped from concentration and labor camps and joined to the resistance movements in the Nazi-occupied territories. It is known that Kazakhs fought in the fronts of the WWII in the ranks of the active Soviet army, and Kazakhstan was a safe rear area that produced every third bullet for the front, sheltered people evacuated from the Soviet territories occupied by the Nazis, etc. But participation of Kazakhs in the resistance movements in occupied European countries and Germany itself still awaits its researchers. On the basis of Kazakh and foreign materials the article highlights historiography and sources of the problem of Soviet prisoners-of-war in the Second World War (on the example of Kazakhs).

Key words: Kazakhs; Second World War; resistance movement; prisoners of war; Turkestan legion; partisans.

Меңдікұлова Г.М.,
Габдуллина А.Ж.

**Екінші дүниежүзілік соғыс
кезіндегі кеңестік соғыс
тұтқындары мәселесі және
қазақтардың тарихнамасы мен
деректері**

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңестік соғыс тұтқындары мәселесі қазақстандық және шетел деректері мен тарихнамасында көрініс табады. (қазақтардың мысалында). Қазақстан, Ресей және Белоруссияда соғыс тұтқындарына арналған еңбектер, соның ішінде тарихнамалық зерттеулер күшейтілді. Кеңестік соғыс тұтқындары мәселесі әлі күнге дейін адамзат санасында тиым салған және тек қана сыни көзбен қарау, айып тағу сияқты түсініктермен қалып қойған. Дегенмен соңғы кездері оңды қозғалыстар байқалуда. Мысалы, із-түссіз жоғалған жауынгерлердің туыстары оларды іздестіруде. Аталмыш мәселе мемлекеттік дәрежеге дейін жетті. Ресей мұрағаттары ақпараттық базаларды Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігіне жіберуде. Іздестіру топтары шайқас болған жерлерді зерттеп, табылған деректердің негізінде ғылыми мақалалар мен кітаптар жариялауда. 2015 жылы Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Кеңес халқының Ұлы жеңісіне 70 жыл толды. Бұл соғысқа қазақтардың қатысқандығы әлі күнге дейін толық зерттелмеді. Жалпы, қазақтардың екінші дүниежүзілік соғыс фронттарында соғысқандары қазіргі таңдағы қазақтардың тарих беттеріндегі үлкен ерлігі болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақтар, Екінші дүниежүзілік соғыс, қарсылықтар және соғыс барысы, соғыс тұтқындары, Түркістан легионы, партизандар туралы.

Мендикулова Г.М.,
Габдуллина А.Ж.

**Историография и источники
проблем советских
военнопленных-казахов
в годы Второй мировой войны**

В статье на казахстанском и зарубежном материале освещается историография и проблемы советских военнопленных в годы Второй мировой войны (на примере казахов). В Казахстане, России, Белоруссии активизировались исследования, посвященные военной тематике, в том числе историографическим исследованиям. Проблема советских военнопленных до сих пор в сознании многих людей остается запретной и требующей лишь критики и осуждения. Тем не менее, наблюдаются положительные сдвиги. Например, родственники без вести пропавших воинов ведут их поиск. Данная проблема выходит на государственный уровень, когда архивы России безвозмездно передают информационные базы Министерству обороны Республики Казахстан. Поисковые отряды ведут поиск захоронений в местах ожесточенных боев и на основе найденных материалов публикуют статьи и книги. В 2015 г. исполнилось 70 лет Великой Победы советского народа во Второй мировой войне, в которой участие казахов до сих пор остается малоисследованным. Известно, что казахи воевали на фронтах Второй мировой войны, однако участие казахов в Движениях Сопротивления на территории оккупированных европейских государств и в самой Германии до сих пор ждет своих исследователей.

Ключевые слова: казахи, Вторая мировая война, движение сопротивления, военнопленные, Туркестанский легион, партизаны.

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES OF THE PROBLEM OF THE SOVIET PRISONERS- OF-WAR OF KAZAKH ETHNICITY IN THE SECOND WORLD WAR

2015 marks the 70th anniversary of the Great Victory of the Soviet people in the Second World War, but Kazakhs' participation in that war still remains poorly studied. It is known that Kazakhs fought in many fronts of the Second World War but participation of Kazakhs in the resistance movements in occupied European countries and Germany itself still awaits its researchers. These heroic pages of the modern history of Kazakhs are still closed for Kazakhstan's, European and World public communities.

Though 70 years have passed since the end of the Second World War, and hundreds of thousands books dedicated to the war history have been written, this event retains all its importance and remains a discussion point both in Kazakh and foreign historiography. Not only the reasons and progress of the war, but also the numbers of demobilized, dead, captured and safely returned home the Soviet soldiers as well as many other issues still provide ample food for polemics. Soviet historiography answered these questions; however, it turned out that the provided data was significantly distorted; also, due to the fact that the families of many dead soldiers did not survive the war, in many cases there was simply no one to search for the missing soldiers. For example, in Great Britain virtually every dead or captured soldier was accounted for. Correspondingly their casualties were hundreds of thousands times less than Soviet losses.

It is known that Kazakhs fought in the fronts of the Second World War in the ranks of the active Soviet army and Kazakhstan was a safe rear area that produced every third bullet for the front, sheltered people evacuated from the Soviet territories occupied by the Nazis etc.

However, even 70 years later in the Kazakh society, like in the whole post-Soviet space, there are ongoing discussions about the number of soldiers lost as prisoners.

In Kazakhstan, Russia and Byelorussia there is an ongoing active research into war-related issues including various historiographical studies. Against the background of abandoning formal approach, historic research is in search for new methods of investigation of the unknown pages of history. Experienced history scholars and young researchers alike are researching this problem.

The problem of Soviet prisoners of war is still a sub-conscious taboo for many people that bears only criticism and reproach. Nev-

ertheless, some positive changes are becoming visible. For example, relatives of missing soldiers search for them. This problem acquires State-level importance when Russian archives deliver to the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan their information bases free of charge. Search groups are looking for burial sites in the areas of fierce fighting and publish articles and books on the basis of retrieved material.

In the frame of the State program of historical research «A nation in the stream of history» a comprehensive study «The participation of Kazakhs in the Second World War in Western Europe» takes place in Kazakhstan. It should be noted that Professor Gulnara Mendikulova found and identified documents from the National Archives of France, archives in Toulouse and Tarn, etc. It causes several thousand names of Kazakhs and Turkestani, who fought in the European resistance movements were found. Kazakhs, along with other nations, fought for European ideas on the occupied territories by Nazis.

According to the French newspaper «West France», published an article «Kazakhs in the French Resistance Movement,» over a hundred Kazakhs participated in the liberation movement of the Resistance in the south of France near the city of Toulouse. There are well known for their heroism guerrilla groups, led by the Kazakhs, such as: Kadem Zhumaniyazov, Zunum Zhamankulov and Akhmet Bektaev.

In 1943 there was a turning point in the war, and European ideas have spread throughout occupied Europe by means of written in Italy «Manifesto for a United States of Europe.»

Participants to the Resistance Movement advocated a postwar unification of Europe through the elimination of nation states. It should be noted that further study is the comparative analysis of European and Eurasian integration ideas on the basis of materials and documents signed during the presidency of Kazakhstan in OSCE in 2011. We would like to offer the next article devoted to the historical facts of the Kazakh participation to the resistance movements in European countries as well.

In this article we want to focus on a review of the literature on the problems of war, including the Kazakh members of the European resistance movement.

In this article we consider it appropriate to review literary sources in their historical dynamics. It is well known that during the war and until I.V.Stalin's death the problem of Soviet prisoners of war was forbidden. 1956 was the starting point of relevant studies when the Central Committee of

the Communist Party of the Soviet Union and the Council of Ministers of USSR promulgated the decree «Regarding the elimination of major breaches of law against former prisoners of war and members of their families» dated June 29, 1956 followed by the XX Congress of the CPSU.

Russian historiography on this problem may be divided in two stages: from late 1950s to late 1980s and from early 1990s to present time. In Soviet period the history of Nazi concentration camps was studied by N.M. Lemeschuk [1], A.I. Poltorak [2] and others who in one way or another investigated the fate of Soviet prisoners of war. At that time historical and documental works, literary fiction works and monographs were published. Works by E.A. Brodsky [3], V.I. Klovov [4], P.S. Romashkin [5] and others belong to this category. Yossif Iserovich Malyar studied the problems of participation of Kazakhstan citizens in the fight against the Nazis in Europe. In the article «Participation of Kazakhstan citizens in the European resistance movement» the author notes that «hundreds of Kazakh soldiers took part in the resistance movement and in some countries (Yugoslavia, Italy, France) they even formed small units» [6]. Documents on the formation of national units of the Red Army prisoners of war destined to be a part of the army for combat against the USSR were published in 1995 [7].

Major scientific works on the repatriation of former Soviet prisoners of war were written in the 1990s by such authors as M.P. Polyan [8] and M.I.Semiryaga [9]. Works by N.P.Dembitsky [10], V.Y. Albov [11], memoirs of G.N. Satirov [12], dedicated to the studies of the fate of Soviet prisoners of war in the Second World War should also be mentioned.

In 1999 joint efforts of Russian scholars resulted in the book «Great Patriotic War. 1941-1945. Military and historical essays. Book 4. People and the war» [13].

In 2005 in his monograph «Soviet prisoners of war in Nazi Germany 1941-1945: Study problems» M.E.Yerin for the first time in Russian literature analyzed Soviet, Russian and German historiography on Soviet prisoners of war in the Third Reich: from its origin to our days. The book reviews in detail the stages of development of Russian and German historiography and their particular features. The author compares different views and evaluations of scientists on the problems of German captivity and bears testimony to the debate of historians of the two countries on the key aspects of the problem under discussion. The results of the study may be used for development of specific lectures on the his-

tory of the German Fascism and the Second World War [14].

Previously unavailable sources which have been published are of great importance. In 1999 in Moscow for the first time were published confidential letters of two leaders of political émigrés – Mustafa Shokay and Zeki Validi [15]. This collection of letters compiled by candidate of historical sciences S.M. Iskhakov sheds light on many unknown pages of Russian and Turkestan emigration. This publication is necessary for restoration of historical truth about the internal dissensions among Turkestan émigrés and other rather sensitive issues.

In European and American historiography the problem of Soviet prisoners of war was examined in the works of A. Dallin [16], Sh. Dutner [17], G.-A. Jacobsen [18], A. Wert [19], K. Streit [20] and others.

In his monography «German rule in Russia 1941-1945» American historian Alexander Dallin examines the questions of the partisan and resistance movement paying special attention to political goals of Germany with regard to various nations of the USSR which was in practice fairly multifarious [16].

The book «1939-1945. Second World War. Chronicle and documents» presents the views of the renowned Western historians: West German scientist G.-A. Jacobsen and English scientist A. Taylor on the events of the Second World War. Information, reference, memoir and documental materials are of exceptional importance; most of them were published in Russian language for the first time. The book's publishing was timed to coincide with the 50th anniversary of the end of the Second World War [18].

The book of prominent Polish historian and publicist doctor Shimon Dutner «Crimes of the German Fascist Wehrmacht perpetrated against prisoners of war in the Second World War» exposes the bestial, inhuman essence of Fascism and its monstrous crimes committed during the war years against Soviet and other prisoners of war. The book is based on vast evidence and documents of Hitler's Wehrmacht [17].

In the book of the «Sunday Times» and BBC reporter Alexander Wert «Russia in war» the total number of Soviet prisoners of war is estimated at 5 millions 754 thousands. A. Wert was in the USSR from July 1941 to 1946; later he wrote, as he put it, «a human history» based on his own impressions, documents and other original sources. The book was first published in USA in 1964, then in England, France, German Federal Republic and

other countries. It was thought to have opened the eyes of Western readers on the true events that had taken place on the Eastern front and in Russia. «I did everything in my power to tell the West about the war effort of the Soviet people» said A. Wert about his reporting activity. His words can also be applied to his book. It was published in Russian language in 1967 in a small number and was never published again becoming a bibliographic rarity [19].

The study of the professor of the Heidelberg University Christian Streit «Wehrmacht and Soviet prisoners of war in 1941-1945» is the most cited book on Soviet prisoners of war. The book was published many times in Germany, but its full edition was not published in Russia until 2009. It is dedicated to the fate of more than 5.7 million Soviet prisoners of war who were in the camps and forced labor in Germany in 1941-1945. The book is a result of many years of careful research by its author; thousands of documents kept in German archives were used for its preparation. Its first edition (1978) provoked animosity and fierce discussions both among Soviet and German military historians [20].

The history of Turkmenistan legion keeps attracting foreign historians. In 2012 Polish journal «Polska Zbrojna» published an article by historian Adam Kaczinsky «Eastern legions or death». According to it, the reason which induced prisoners of war to enter the legions was «an elementary human need to leave the camps». The author summarizes that the Eastern legions of the Nazis «mostly fulfilled auxiliary functions and fought the partisans» [21].

Kazakh historiography on military and historical themes and participation of Kazakh citizens in the Second World War is represented by the works of authors A.N. Nusupbekov [22], G.A. Abishev [23], M.K. Kozybayev [24], N.E. Yedigenov [25], P.S. Belan [26], A.I. Ismailov [27].

The Memory Book of Kazakhstan «Bozdaktar» published in 1995 on the occasion of the 50th anniversary of the Victory was the first attempt to provide a full statistical overview of the war. This book contains the names of those who was killed in fighting, died from wounds and diseases in hospitals, died in enemy rear areas or went missing. Regional «Memory Books» and the consolidated work «Bozdaktar» is a real monument to the dead of the war [28].

It is known that Kazakhs fought in many fronts of the Second World War but participation of Kazakhs in the resistance movements of occupied European countries still awaits its researchers. These heroic pages of the modern history of Kazakhs are still

closed for Kazakhstan's general public even though the story of each Kazakh and Kazakh citizen who participated in the Second World War is unique and dramatic.

In Kazakh historiography the study of participation of Kazakhs in the Second World War in European countries leaves much to be desired. Of course, in the Soviet period not only was this theme relegated to the back ranks of history, but it was branded as a forbidden theme. Anybody who for some reason had had to leave the country or lived outside Soviet Union was labeled as «traitor and spy». Under the command and bureaucratic system the very mention of «former citizens» was a pretext for repressions against political and cultural figures.

Scientific works by G.M. Mendikulova [29, 30, 31, 32, 33, 34], B.I. Sadykova [35, 36], B.G. Ayagan [37], A. Kar [38], A. Kaken [39], S. Bekenov [40] and others are devoted to the study of participation of Kazakh soldiers in the Second World War.

The problem of participation of Kazakhs in the Second World War in European countries remains complex and consists of several separate questions, such as: participation of Kazakhs in the Great Patriotic War, participation of Kazakhs in «Turkmenistan legion», participation of Kazakhs in the resistance movement and partisan groups, repatriation of prisoners of war to the USSR and defectors.

Major works of the Soviet and Kazakh historiography have been dedicated to the question of participation of Kazakhs and Kazakhstan in the Great Patriotic War [5]; however the other three themes remain neglected.

This status quo is explained by ideological interdiction of the Soviet period and non-existent access to archive documents both in our country and abroad. Today researchers of the independent Kazakhstan are able to contribute to the study of these problems.

Research on Turkestan legion is limited to the book by B.Sadykova «Turkestan legion» based on German archive documents, chapters in the book and articles of professor, doctor of historical sciences G.M.Mendikulova, professor, doctor of historical sciences B.Ayagan, candidate of historical sciences K.S.Aldazhumanov [41] and several other researchers developed on the basis of painstaking work of collection of documents from the archives of France, Russia, Kazakhstan, USA and other countries.

In this connection, there are interesting documents in the collection of Maria Shokay «I'm writing to you from Nozhan...» [42] prepared by

doctor of political sciences B.Sadykova published in Almaty in 2001. Besides the memoirs of Maria Shokay that she started writing after the death of Mustafa Shokay, it contains personal correspondence with former Turkestan legionaries and leaders of Russian emigration; its annex features articles conducive to better understanding of the political situation of pre-war Europe that influenced the acts of Mustafa Shokay.

The first scientific work in Kazakh historiography dedicated to the problems of Kazakh diaspora was the monograph by G.M.Mendikulova «Historic fate of Kazakh diaspora. Its origin and evolution» published in 1997 [30]. In the revised 2006 edition «Kazakh diaspora: history and modern times» a separate section is devoted to the participation of Kazakhs in the French resistance movement [32] and other topics.

Recollections, memoirs and interviews are very valuable in terms of preparation of a historic research. Memoirs and interviews as a historic source are invariably important for a researcher since they transmit past events through the view of their participants and contemporaries.

Starting in the early 1990s memoirs of war participants, former legionaries and prisoners of war began to be published. In 1993 were published Aitkesh Tolganbayev's recollections «A confession of a cruel fate» [43] in which the author reveals in agonizing pain the bitterness of life in the Nazi prisons and the magic of music and violin that helped him survive the captivity. He dedicated his recollections to the victims of Nazi and Soviet concentration camps; in lieu of a foreword he wrote: «I did not betray my Motherland, I did not swear an oath of allegiance to the enemy, I never held a weapon or committed an act that could have hurt my people. Falling wounded into Nazi captivity, I did my best to return to the Motherland and prove that the label they stuck onto me 45 years ago was all wrong».

In 1994 professor, doctor of historical sciences G.M.Mendikulova met and interviewed two Kazakh defectors, former legionaries Mukhtar Karabay and Kuntugan Bayzelbek; afterwards she wrote an article published in «Evening Almaty» newspaper [29]. It should be pointed out from the outset that those were the first interviews of former legionaries to Kazakh scientists. Another interview was taken in France by Bakhyt Sadykova who met former Turkestan legionary Michel (Madiyar) Baizhanov in the early 1990s.

A special attention should be paid to scientific works of B.I.Sadykova, political scientist, author of

numerous scientific and op-ed articles, studies on the life of M.Shokay and the history of Turkmenistan legion, screenplay writer for a documentary film «Zar or banished from the Motherland». In 2002 in Almaty «Kainar» editorial house published a collection of documents under the title «The history of Turkmenistan legion in documents» developed by doctor of political sciences B.Sadykova. The collection includes documents in original languages many of which were introduced to Kazakh circles of social sciences for the first time. One of the merits of the collection was a material devoted to participation of Kazakhs in the resistance movement in southern France, as well as documents about the consequent destiny of the legionaries following their return to the Motherland [35].

The bulk of data was discovered in German archives which increases the value of this document collection.

The work of B.I.Sadykova «The history of Turkmenistan legion in documents» reviews for the first time the activity of the Turkestan national liberation movement set up by Mustafa Shokay in Europe, its tactics and strategy. The author takes into account an important detail: the Turkestan national liberation movement had to act in an unusual situation against the background of confrontation of two rival ideologies – Nazism and Communism that unleashed the bloody conflict. In 2009 on the basis of analysis of works of Mustafa Shokay written in various languages, large body of materials from European archive centers and juxtaposition of differing opinions on the problem in the monograph «Mustafa Shokay in emigration» she discovered the essence and character of M.Shokay's activity in Europe. The book also analyzes political decision of M.Shokay to lend assistance to Turkestan prisoners of war [36].

Kazakh historian, political scientist B.Ayagan in his book «The reds and the blacks (from materials of the Hoover archive)» reveals hitherto unknown to political science materials taken from the resources of the famous Hoover Institute (archive) in USA. The book contains a wealth of historic material, including diaries, letters and notes of prisoners of war [37].

Associate professor of Mimar Sinan University A.Kara wrote a book relating about the bitter fate of the former soldiers of Turkestan legion, a constituent unit of Hitler's army [38]. Alongside this book, a memoir – article «I was in the Turkestan legion» was published on the pages of Internet resources. It gives an account of Akhmetbek Nurumov who was captured a month after the start of the war,

and survived a prisoner-of-war camp in Poland, Turkestan legion and Kolyma Gulag camps. He was sentenced for high treason and still waits for an acquittal [44].

The book of prominent Kazakh journalist A. Kaken based on various sources is dedicated to the history of Turkestan legion [39]. In 2007 a book of recollections by S. Bekenov, one of the prisoners of Nazi camps was published under the editorship of B.G.Ayagan [40].

The problems of participation of Kazakhs in the resistance movements in occupied European countries and Germany are still poorly studied and await its researchers. These heroic pages of the modern history of Kazakhs are still closed for Kazakhstan's and world general public.

A research project «Participation of Kazakhs in the Second World War in West European countries» was initiated on this theme through the State program of historical research «A nation in the stream of history»; it is expected to be funded through 2014-2016. The participants of the project have studied the problems of the Second World War for a number of years and are trying to fill out the gaps in the history of the Second World War that have not yet received due attention; clarify many facts and events of the world history featuring a direct and close connection to the history of Kazakhstan contributing to objective recreation of true historical events in this area.

The first book published in the framework of the project was a round table reports volume «Participation of Kazakhs in the Second World War in Western European countries» [45]. In this work Kazakh scientists made an attempt to recreate the real circumstances of contribution of Kazakh former prisoners of war of the Reich who escaped from concentration and labor camps and heroically fought against Nazism in resistance movements and partisan fighting groups in various countries of Western Europe during the Second World War.

A specific objective of the round table reports volume was to eliminate labels, clarify the situation and present independent opinion on the problem at hand.

Now we would like to take a closer look at some problems related to the studies of participation of Kazakhs in the Second World War such as:

Activity of Mustafa Shokay and the idea of creation of Turkmenistan legion;

Kazakh prisoners of war of the Wehrmacht;

Turkestan legion and the problem of defectors;

Kazakh military experts in the Western European countries;

Participation of Kazakhs in the resistance movements in the countries of Western Europe;

Repatriation of former prisoners of war and legionaries to the Motherland;

All these highlighted themes have been discussed in the round table and subsequent studies of Kazakh scientists.

The first part of the collection contains scientific articles and extracts from memoirs of those who directly took part in the events or members of their families.

The second part contains only archive documents and materials, many of them are published for the first time. A list of Kazakh prisoners of war from the archive of Mustafa Shokay collected by a special commission in August-October 1941 is introduced. After Mustafa Shokay's death, his wife Maria Shokay gave these invaluable documents into the custody of INALCO library (L'institut national des langues et civilisations orientales – Institute of Oriental Languages and Civilization) in Paris.

Analysis of the lists has shown that the Red Army soldiers who fell captive in the first days of the war had, at least, secondary education and were professional teachers, technicians, agriculturists and engineers. As a matter of fact, they were used as cannon fodder and delivered unarmed to the bayonets and bullets of the enemy. In the political repressions of 1930s Kazakhstan had lost its political and cultural elite; in the first days and months of the war the engineering and technical capital of our nation was destroyed. According to documents, just from the Allied occupation zones 26 thousands Kazakhs were repatriated after the war; the number of the perished is still unknown...

For this reason the scientists of Kazakhstan decided to conduct a systematic and complex research and recreate the real circumstances of contribution of Kazakh former prisoners of war of the Reich who escaped from concentration and labor camps and heroically fought against Fascism in the resistance movements and partisan fighting groups in various countries of Western Europe during the Second World War.

Special attention should be drawn to the fact that a reality-true account on this problem cannot be given without archive documents kept in the archive storage of European countries.

Professor, doctor of historical sciences G.M.Mendikulova conducted preliminary collection of archive documents in the National Archive of France (Archives nationales), INALCO Archive, Library of the Institute for Oriental Languages and Civilizations (Bibliothèque de l'Institut

National des Langues et Civilisations Orientales – Archives Mustafa Shokay Bey) [46] and the Museum of National Resistance of France (*Musée de la Résistance Nationale*); contacts and tentative agreements have been concluded with municipal archives in Southern France – in Toulouse, Tarn, Albi, Aude, Tarn-et-Garonne on the assistance in access to these important documents not only from the point of view of Kazakh history but of the history of Central Asia as well.

In Belgium Kazakh diplomats discovered burial sites of Kazakh members of the resistance movement. Considerable information about Kazakhs who fought against Nazism is stored in Belgian archives.

In Norwegian archives professor, doctor of historical sciences G.M.Mendikulova and candidate of historical sciences A.Z.Gabdullina have also discovered lists of Kazakhs and Kazakh citizens – prisoners of war who were held in the camps in this country; similar information is reported from Sweden.

Kazakhs also took part in the resistance movement in Italy; relevant historical documents are still waiting for their researchers.

It is known that Kazakhs were kept in concentration and labor camps in Belgium and Holland. There is no doubt that materials about them are available in the national archives of these countries.

And, of course, documents about participation of Kazakhs in the resistance movement, mirroring the history of Turkestan legion, are stored in the national archives of Germany first explored by doctor of political sciences B.Sadykova.

The documents to be extracted are not available either in Kazakhstan or in the CIS countries; they are stored only in the national and municipal archives of France, Belgium, Germany, Norway, Holland, Italy, Sweden and Great Britain. For this reason the participants of this project need to organize full-scale expeditions to the above mentioned countries for the purpose of making copies of the documents. This is an essential condition for an important breakthrough scientific result.

The second book published in the framework of the State purpose-oriented scientific program «A nation in the stream of history» in 2015 is called «Duty and honor (Participation of Kazakh citizens in the Second World War and the Great Patriotic War in European countries)». This collective monograph describes the key events of the Second World War and Great Patriotic War from 1939 to 1945; its authors made an effort to present an integral overview of participation of Kazakh citizens from

the start of the war until its end at the Tokyo war tribunal. Most photographs, illustrative and factual materials are introduced to scientific research for the first time. For the first time in historical science a map – guide of military units has been developed. The digital version of the book will be made available in Internet, it will be openly accessible and everyone will be able to make proposals and offer additional information on these problems [47].

In summary, it is not hard to see that the world historiography possesses a vast and manifold body of material on the problem of prisoners-of-war in the Second World War. Foreign researchers pay increasingly more attention to the national breakdown of prisoners of war, including Kazakhs. At the same time, there is an ongoing process of research of this problem in the former republics of the Soviet Union, now – independent states. From the methodological point of view, European historiography, while condemning actions of Fascists towards Soviet prisoners of war, also takes a disapproving stance with regard to the policies of the USSR. Russian and Kazakh historiography strives to abandon old clichés and approaches in the light of research of previously classified sources. In our opinion, researching the problem of prisoners of war historians should beware of the possibility of rousing hatred and desire of vengeance in the new

generations. All research should be conducted for the purpose of avoiding such tragic pages of history in the future.

The year of the 70th anniversary of the Great Victory is not a hollow echo or just another holiday for us, citizens of Kazakhstan. It is the great radiant celebration of the Victory of the whole nation over the Fascist ideology, the day of tribute to the elder generation which survived in the horrible meat grinder of the war that devoured millions of innocent victims.

Eternal glory to the victors and deep sorrow for the victims of Fascism!

Acknowledgment

We are grateful to the State program of historical research «A nation in the stream of history», Committee of Science, Ministry of Education of Science of the Republic of Kazakhstan.

The authors received financial support for research and authorship of this article from the research project «Participation of Kazakhs in the Second World War in Western European countries», which was initiated on this theme through the State program of historical research «A nation in the stream of history»; it is expected to be funded through 2014-2016.

References

- 1 Lemeschuk N.M. Anti-Fascist underground movement in concentration camps in the Second World War. Author's abstract of dissertation for a degree of candidate of historical sciences. – Kiev, 1968.
- 2 Poltorak A.I. International solidarity of workers in the fight against Fascism (1939-1945). Author's abstract of dissertation for a degree of candidate of historical sciences. – Kiev, 1962.
- 3 Brodskiy, E.A. Anti-Fascist combat of Soviet people in Hitler's Germany in 1941-1945. – M., 1970
- 4 Klovov V.I. On the character and temporal division of the resistance movement in the Second World War. // Modern and New history. 1961. – №5.
- 5 Romashkin P.S. Crimes against the world and humanity / P.S.Romashkin; Institute of State and Law. – M.: Nauka, 1967. – 357 p.
- 6 Malyar I.I. Participation of Kazakh citizens in the anti – Fascist people liberation movement in European countries (1942–1945 rr.). Author's abstract of dissertation. – Alma-Ata, 1968.
- 7 Turkestan legionaries (documents on the formation of national units from the captive soldiers of the Red Army – the arm for combat against the USSR) // Military and historical journal. 1995. – № 2.
- 8 Polyan P.M. Victims of two dictatorships: Soviet prisoners of war and Ostarbeiter in the Third Reich and their repatriation. – M.: VASH VYBOR CIRS, 1996. – 442 p.
- 9 Semiryaga M.I. Soviet people in European resistance. – M., 1970.
- 10 Dembitskiy N.P. Soviet prisoners of war in the Great Patriotic War. – M., 1996.
- 11 Albov V.Y. Soviet prisoners of war in the Second World War. – N.Novgorod, 2004.
- 12 «The Russian man does not give up even when facing death». Memories of prisoner-of-war G.N.Satirov // National Archives – № 6. – 2003 URL: <http://www.rusarchives.ru/publication/satirov.shtml>. Accessed: 26 November 2015.
- 13 Great Patriotic War. 1941-1945. Military and historical essays. Book 4. «Nation and war». – M., 1999.
- 15 Yerin, M.E. Soviet prisoners of war in the Nazi Germany 1941-1945. Research problems. – Yaroslavl: Yaroslavl State University, 2005. – 178 p.
- 16 From the history of Russian emigration. Letters of A.-Z.Validov and M.Shokayev (1924-1932) – M., 1999. – 128 p.

- 17 Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945: Eine Studie über Besatzungspolitik. Dusseldorf, 1958. – S. 440. – 4 Ibid.
- 18 Dutner S. Crimes of the German – Fascist Wehrmacht against prisoners of war. – M.: Inostrannaya literatura, 1963. – 506 p.
- 19 Jacobsen Hans – Adolf. 1939-1945. Second World War: Two views. – M.: Mysl, 1995.
- 20 Streit K. «They are no friends to us»: Wehrmacht and Soviet prisoners of war in 1941 – 1945/ Translated from German by I. Dyakonov, M. Russkaya panorama, 2009. – 480 p.
- 21 Wert A. Russia in war 1941-1945. – M.: Voenizdat, 2001. – 664 p., illustr.
- 22 Kaczinsky A. Eastern legions or death // <http://inosmi.ru/poland/20120126/183957684.html?id=183997813>.
- 23 Nusupbekov A.N. The mighty arsenal of the Great Patriotic War of the Soviet Union. Bulletin of the Academy of Sciences of Kazakh SSR. History series. 1947. 3 edition. – Pp. 73-84.
- 24 Abishev G.A. Kazakhstan in the defense of the socialist Motherland. A.: Publishing house Kazakhstan, 1969. – 359 p.
- 25 Kozybayev M.K. Kazakhstan – an arsenal of the front. – Alma-Ata, 1970.
- 26 Yedygenov N.E. Participation of Kazakh citizens in the partisan movement in Byelorussia in the Great Patriotic War [text] / Yedygenov N.E. – M.: Nauka, 1972. – 208 p.
- 27 Belan P.S. Kazakhs in the fight for Leningrad – Alma-Ata, 1973.
- 28 Ismailov A.I. On the question of manpower casualties in the Great Patriotic War 1941-1945// Scientific Bulletin of the Belgorod State University. Series: History. Political science, Economy. Informatics. № 1 / volume 5 / 2008. – Pp.162-165
- 29 «Bozdaktar». Memory book of Kazakhstan. Consolidated volume. – Almaty, 1995.
- 30 Mendikulova G.M. The war deprived of the Motherland... // Vecherniy Almaty. – 1995. – 31 May. – № 75. – P. 2.
- 31 Mendikulova G.M. Historic fates of the Kazakh diaspora. Background and evolution. – Almaty: Gylym, 1997. – 261 p.
- 32 Mendikulova G.M. Discussion on the national policy of the Kremlin in Turkestan (Tutzing, Germany, 1954) // Otan tarikhy, 2001. № 1. – Pp. 24-40
- 33 Mendikulova G.M. Kazakh diaspora: history and modern times. – Almaty: Reiz, 2006. – 342 p.
- 34 Mendikulova G.M. «Blank spots» of the war // Komsomolskaya Pravda Kazakhstan. 6-13 May 2010. – Pp. 8.
- 35 Mendikulova G.M. When archives talk. The history of the motherland through the prism of diasporology // Kazakhstanskaya pravda. – 2011. – 24 May
- 36 Sadykova B.I. The history of Turkestan legion in documents. – Almaty: Kainar, 2002. – 247 p.
- 37 Sadykova B.I. «Mustafa Shokay in emigration» – Almaty: Mektep, 2011. – 248 p.
- 38 B.Ayagan in the book «The reds and the blacks (materials of the Hoover archive)». – Almaty, 2005. – 240 p.
- 39 Kara A. Truth about Turkistan legion: the battle between the swastika and the red star». – Turkestan, 2011.
- 40 Kaken A. Turkestan legion. Astana: Republican polygraphy center, 2000.
- 41 Bekenov S. Kazakh prisoners / Editor-in-chief B.Ayagan / Almaty: Chief editorial board of Kazakh Encyclopedia, 2007. – 256 p.
- 42 Aldazhumanov K.S. Kazakh workers in the front service. – Alma-Ata, 1985
- 43 Shokay M. I am writing to you from Nozhan... – Almaty: Kainar, 2001. – 208 p.
- 44 Tolganbayev A. A confession of a cruel fate. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1993. – 112 p. (literary record by I.M. Savvin and S.A. Tolganbayeva).
- 45 «I was in Turkestan legion» // <http://www.diapazon.kz/aktobe/aktobe-face/33947-ja-byl-v-turkestanskoy-legione.html>
- 46 Reports volume of the round table «Participation of Kazakhs in the Second World War in Western European countries». Editor G.M. Mendikulova. December 2014. – Almaty, 2014 – 144 p.
- 47 INALCO. Bibliothèque Institut National des Langues et Civilisations Orientales – Archives Mustafa Shokay Bey. Paris, France.
- 48 Honor and Duty (Participation of Kazakhstan citizens in the Second World War and the Great Patriotic War in European countries) / Collective monograph. Editor B.G. Ayagan. – Almaty: «Litera – M» LLP, 2015. – 592 p.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Тойшубекова Ж.К.

**«Материалы по киргизскому
землепользованию...»
как источник по хозяйственно-
экономической истории
казахских хозяйств**

В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX – нач. XX века. Документы, собранные в материалах, уникальны по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики и демографии казахского народа. Они представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства. Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций, проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то, что эти документы были источником для колониальной политики, они также являются ценным источником по структуре родоплеменного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура.

Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A.,
Toyshubekova Zh.K.

**«Materials on the kyrgyz (kazakh)
land use» as the source for
economic and economic history
of kazakh farms**

This article analyzes the source called «Materials Kirghiz (Kazakhs) land use...» of the late XIX – early XX century. Topicality of the theme of investigation is that «Materials on Kyrgyz land using» introduces code of statistical materials which consists of 27 volumes, and it is invaluable source in investigation ethnical history of Kazakh people, peculiarities of Kazakh traditional economy. Informativeness, concentrated in materials is unique. First of all by the scale of covering of all totality of important facts, events, occurrences in the field of history, ethnography studies, geography, toponymy, demography and etc. That's why nowadays great interest to source study aspect grew in learning given source. The choice of the theme of investigation is explained by its great scientific theoretical significance. It discusses the methodology of research and analysis of the important source of Kazakh history «Materials of Kyrgyz land use ...», proposed methods of research and testing, classification and analysis in accordance with the science of sources and methods of application in specific historical studies.

Key words: source, science of sources, analysis, method, statistics, ethnosc, structure.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Тойшубекова Ж.К.

**«Қырғыздардың (қазақтардың)
жер пайдалану
материалдары...» –
қазақ шаруашылығының
шаруашылық-экономикалық
тарихының дерек көзі**

Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дереккөзі ретінде қарастырылады. Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дереккөзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр. Онда қазақ тарихының маңызды дереккөзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынын өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым.

**«МАТЕРИАЛЫ
ПО КИРГИЗСКОМУ
ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...»
КАК ИСТОЧНИК
ПО ХОЗЯЙСТВЕННО-
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ
ХОЗЯЙСТВ**

Социально-экономическое положение Казахстана в конце XIX в. – начале XX в. характеризуется распадом традиционного хозяйства казахов, формированием капиталистических отношений и углублением социальной дифференциации. Другими словами, экономика Казахстана развивалась неравномерно.

Каждая область на территории Казахстана отличалась друг от друга разными природно-климатическими, сложившимися историческими условиями, также уровнем развития железных дорог и рынков, хозяйств и расположением культурных центров.

В широких степных и горных местностях, пустынных и лесных зонах Казахстана развивались различные типы хозяйств. В конце XIX в. – начале XX века в связи с различными природными условиями и уровнем исторического развития были свои особенности ведения хозяйства.

Сгруппировав подобные особенности, можно выделить три вида хозяйства: 1) животноводство в условиях кочевания; 2) животноводство в условиях полукочевого образа жизни, земледелие вокруг зимовок; 3) животноводство и земледелие в условиях оседлости.

Историк Б. Сулейменов в своем труде территорию Казахстана в конце XIX века – начале XX века разделил на две зоны: а) первое – север, северо-запад, юго-восток, в данном регионе население в основном занималось животноводством и земледелием; б) второе – население большей части центральных территорий, юга и юго-запада, занимавшееся в основном животноводством [1].

В данный период основным видом хозяйства было животноводство, охватывавшее 64,8% населения. 26,4% казахов занимались земледелием и вели оседлый образ жизни. В исследуемый период промышленность была в зачаточном состоянии, развивалось лишь мелкое ремесленное производство. В целом, Казахстан в XIX – XX вв. являлся аграрным краем с традиционным хозяйством и патриархально-феодальным обществом.

На основе сохранных данных в «МКЗ» можно получить ценные сведения о традиционном животноводстве, земледелии и ремесле казахов. Основной целью экспедиции было определение необходимого количества земли казахским хозяйствам, поэтому в первую очередь исследователи изучали типы хозяйств

и рассчитывали необходимое количество земли и инвентаря. В соответствии с особенностями природных условий, хозяйства каждого уезда рассматривались отдельно [2].

В «МКЗ» сохранена очень ценная информация, опровергающая мнение о том, что у казахов не было развито земледелие и учили их данному занятию русские мужики. Например, в источнике, посвященном Чимкентскому уезду, записано, что 83,38% населения было оседлым и лишь 16,62% – вели кочевой образ жизни. Об этом: «... хотя киргизы (казахи) в Чимкентском уезде и считаются кочевниками, тем не менее они обеспечены пахотными угодьями значительно выше средней крестьянской семьи в Европейской России» [3]. В родословной таблице родов и племен Акмолинского уезда указано, что здесь в основном проживали представители рода аргын. Представлены ветви. От его старшей жены: Куандык, Суюндик, Бегендик, Шегендик, от младшей жены: Шубыртпалы (Токтауыл), Жалыкпас, Камбар, от рабыни: Болаткожа (Каракесек) и крестный сын Каржас. От самого Куандыка: роды Есенкарт, Алтай, Карпык, Бурчи, Темеш. По таблице потомки Есенкарта: калкаманды проживали в Есимской волости, Агыс в Шерубай-Нуриной волости, потомки Алтая: Мойын-Рахманул, потомки Мурата и племена Сангай – Акбура, Токбура, Байбура населяли Акмолинскую, Спасскую, Шерубай – Нуринские волости. Другие рода аргынов населяли Нуринский, Жыландинский, Моншактинский, Коржынокольский и Еременский волости. Кипчаки населяли Есимский, Акмолинский, Жыландинский, Моншактинский, Кызылтауский, Кызылтопыракский, Нуринские волости [5].

В таблице, посвященной родам и племенам Акмолинского уезда, даны сведения о заселении данного уезда: Аргыны от Момына – рода Канжыгалы, Атыгай, Басентин от Мейрама, рода Куандык, Суюндик, Бегендик. Наряду с ними в уезде проживали керей, уаки, кипчаки, и кара кыргызы, тюре и толенгиты.

Опираясь на источник «МКЗ», можно определить, что Петропавловский уезд состоял из 4 крупных родов Аргынов, Кереев, Уаков, Кипчаков и из тюре и толенгитов. В источнике даны сведения о расселении племен рода Керей: «Род Керей представлен в уезде четырьмя отделениями, расположившимися по территории уезда в следующем последовательном порядке:

на границе с родом Атыгай (Аргын) расположилось самое малочисленное отделение Кереев, род Балта; затем рядом, по границе становской и Пресновской волостей – род Кошубе, далее – самый сильный род Смаил, и, наконец, находящийся с тремя перечисленными родами в отдаленном родстве, Сван, расположился на западе (южная часть Пресногорьковской волости) между чуждыми ему родами Уак, Кипчак и Канджигалы...».

По этим данным видно, что в уезде $\frac{3}{4}$ жителей составляли Аргыны и Керей, $\frac{1}{5}$ – Уаки, остальные хозяйства составляли 3%. Опираясь на источники, можно сказать: на востоке реки Есиль располагались Аргыны, северо-востоке – Уаки, на западе – Керей и Уаки жили по соседству, среди них Канжыгалы из Аргынов, соседствовали с Кипчаками.

На самом деле реки Сырдарья, Арысь и предгорья Каратау были богаты на оросительные системы, которые способствовали развитию земледелия. В этом регионе с древнейших времен занимались земледелием. Члены статистических партий также отмечали данный факт, подчеркивая, что в данном регионе сельскохозяйственное дело сформировалось 60-100 лет тому назад [4].

Работа «Сборник материалов по истории Туркестанского края и его завоевание» А.Г. Серебренникова хранится в Государственном архиве Республики Узбекистан в фонде №715 (Дело 72) в 74 томах. В данном труде имеются ценные источники, относящиеся к социально-хозяйственной, родоплеменной и политической истории казахов Сырдарьинской области. Сообщается о «занятии казахов Старшего жуза земледелием огородничеством, заготовкой зерна, проса и прибыли при их продаже, причем с древнейших времен».

Если учитывать что источник относится к 40-70-м годам XIX века, то не стоит доказывать что земледелие было развито в Сырдарьинской области до переселения русских крестьян. В следующей таблице даны сведения об объемах земли, выделенных для занятия земледелием в Чимкентском уезде.

Статисты делили Чимкентский уезд в степные и горные районы, и выделяли 3 основных вида территорий для земледелия:

- 1) орошаемая территория;
- 2) территория орошаемая природными водами;
- 3) не орошаемая степная зона.

Таблица 1 – Земледелие в Чимкентском уезде Сырдарьинской области

Районы	Численность хозяйств	Десятина				В одном хозяйстве			
		Пахотных земель		Земли, на которой убран урожай		Пахотных земель		Земли, на которой убран урожай	
		П*	Н*	П	Н	П	Н	П	Н
Степные	4909	45478,06	3715,06	7635,26	3170,56	9,26	0,75	1,55	0,64
Горные	4012	28331,93	16536,49	4872,65	6696,59	7,06	4,12	1,21	1,66
Всего	8921	73810,21	20251,55	12507,91	9867,15	8,27	2,27	1,40	1,10

*П – орошаемая территория *Н – не орошаемая степная зона

В средних хозяйствах уезда в степных зонах под земледелие отводилось 9,2 десятины земли, в горных районах – 9,3 десятины земли. По расчетам статистов:

степные: $9,2 + 0,48 \approx 9,68 = 9,7$ дес. земли – под земледелие;

горные: $9,3 + 0,23 \approx 9,53 = 9,5$ дес. земли – под земледелие.

Здесь 0,48 и 0,23 дополнительных десятин считались землями под выращивание люцерны.

В Сырдарьинской области земледелие было развито намного лучше, чем в Степных областях. По статистическим данным, в Чимкентском уезде выращивались летняя пшеница, осенняя пшеница, овес, рожь, просо, кукуруза, рис, хлопок, кунжут, дыня, чечевица, ячмень, горох.

По сведениям источника, казахи данного уезда, с целью сохранения плодородности земли в первый год сеяли пшеницу, второй год – овес, на третий – другие виды культур. Чередование культур при земледелии сохраняет землю от эрозии почвы. Также казахи обрабатывали земли сохой и собирали урожай серпом. В «МКЗ», посвященной Атбасарскому уезду, исследователи сравнивают соху с лапой гуся и дополнительно сообщают: «... С верхней стороны был сделан из дерева, в нижний округленный прямой угол надевался сделанный в ручную «тыз». Тыз – имелось в виду зуб. На «тыз» запрягали пару быков, лошадей или же верблюдов и таким образом обрабатывали землю до глубины в две пяди».

По этим сведениям можно заметить, что казахи южных регионов занимались земледелием задолго до прихода русских. Историк Н.Г.Апполова, исследовав множество материалов, отмечала, что казахи с давних времен занимались земледелием: «Особенно на юге, казахи, проживающие вдоль реки Сырдарья, занимаются земледелием издревле, на их занятие земледелием

повлияли соседство с Хорезмом и дехкане Каракалпаков».

Также в данном ключе писал исследователь К.К. Кусайынулы, его мнение также подтверждается «МКЗ»: «Мнение о том, что со второй половины XIX века переселение русских крестьян в казахские земли повлияло на занятие казахами земледелием и изменило качество земледелия, считается вымыслом. Так как подобные мнения носили под собой колониальные намерения России».

Но несмотря на то, что наша страна является независимой, до сих пор встречаются авторы, которые утверждают, что это русские мужики научили казахов земледелию. Например, исследователь Д.Я. Фризен отмечает, что в начале XX века в Западном Казахстане казахи и переселенцы начали больше заниматься земледелием, и тому причиной были переселенцы. По возможности Российская империя отбирала у казахов плодородные, сочные, богатые водоемами земли в пользу переселенцев, и это стало своего рода основанием на появление подобных мнений.

Широкое распространение среди казахов земледелия, в свою очередь, привело к сокращению таких видов хозяйства, как кочевое и полукочевое скотоводство. Как отмечал в свое время А. Букейханов, в казахской степи не занимались массово земледелием из-за экологического фактора. Земледелие развивалось как дополнение к кочевому скотоводству и было бы не правильно судить, как русские чиновники, о якобы казахской лени, не учитывая природные условия.

Т. Седельников, будучи в составе Тургайско-Уральской партии, отметил в своем труде следующее: «В черте казахов можно встретить разные виды хозяйствования – от кочевого скотоводства до стопроцентного земледелия, даже ремесленничество, которые, в свою очередь, тесно переплетены между собой».

На просторной территории Казахстана с древнейших времен, в связи с природно-климатическими условиями занимались кочевым скотоводством. Во всех регионах Казахстана разводили все основные виды домашних животных (лошадь, крупно-рогатый скот, овцы, верблюды). Количество же животных варьировалось от природных условий местности. Все же учитывая богатый опыт в разведении скота, можно отметить,

что казахский народ умел правильно использовать географическую среду для хозяйственных интересов. Поэтому естественно, что даже при кочевом и полукочевом скотоводстве встречается множество местных отличий.

«МКЗ», сравнивая хозяйства, занимающиеся земледелием в Чимкентском уезде и Степных областях, приводит нижеследующую таблицу (табл. 2).

Таблица 2 – Сведения о земледельческих хозяйствах в начале XX века

Уезды	Хозяйства, занимающиеся земледелием, %	Десятина пахотной земли на 1 хозяйство	
		Имеется в наличии	Занимающиеся земледелием
Чимкентский	95,4%	10,70	11,21
Актюбинский	95,4%	5,83	6,17
Кустанайский	77,1%	2,82	3,66
Атбасарский	30,7%	0,47	1,55
Кокчетавский	22,3%	0,45	2,01
Омск	3,3%	0,06	1,84

Количество домашнего скота в разных географических регионах была разным. Например, по сведениям Х. Артыкбаева, территория Казахстана по природным особенностям делилась на 4 зоны [6].

1. Западный Казахстан, бассейны Каспия и Арала и полуостров Мангыстау, где в основном встречаются пустынные местности, поэтому в данном регионе очень удобно разводить овец и верблюдов.

2. Богатые на водоемы и растительность Северный, Центральный и Восточный Казахстан (Сарыарка) очень удобные районы для разведения лошадей, овец и крупного рогатого скота.

3. Природные условия Южного Казахстана удобны для разведения овец и верблюдов.

4. Регион Семиречья издревле считается регионом разведения овец, но в предгорьях Алатау также есть все условия для разведения лошадей и крупного рогатого скота.

Разведение домашнего скота (в основном овец, лошадей, верблюдов и крупного рогатого скота) в том порядке обусловлено погодой и растительностью каждого региона.

В «МКЗ» указывается, что при подсчете хозяйств использовались наименования животных по их возрастным именам (названиям). Это в свою очередь повысило объективность переписи. Так как, регистраторы у каждого казаха спра-

шивали общее количество скота, затем не спеша перераспределяли их по возрасту и таким образом выявляли недочеты в количестве скота, которые намеренно скрывались хозяевами.

Например, в источнике, посвященном Ильбишинскому уезду за 1912 год, для того чтобы было понятно, названия домашнего скота были даны на казахском и русском языках. Касательно лошадей были даны: айгыр – жеребец, кулан – 3 года, тай – 2 года, кулын – жеребенок, донен – 4 года, бие – кобыла. Также были даны справки о особенностях возрастных названий лошади.

Крупный и мелкий рогатый скот в таблице дан с учетом их возрастных категории: корова, бык, вол, теленок, телка, 3-летний бык; Верблюд – верблюжонок, 2-летка, 3-летка; Баран, ягненок, полугодка, одногодка, 2-летка; Козы – козел, козленок.

По сведениям источника, посвященного Чимкентскому уезду, местные казахи разводили лошадей, коров, верблюдов, овец, козлов и ослов. Сравнительная статистика животноводства в Чимкентском уезде и Степных областях показана в таблице 3.

По таблице 3 можно увидеть следующую картину: в качестве верховой езды ослы использовали лишь в Чимкентском уезде. Лошадей в процентном соотношении больше в Омской и Атбасарском уездах. Крупный и мелкий рогатый скот больше разводился в южных регионах.

Таблица 3 – Сравнение показателей животноводства в Чимкентском уезде и в Степных областях в конце XIX в. – начале XX века [7],%

Уезды	Показатели животноводства, %				
	Лошадь	Корова	Верблюд	Овцы и козы	Осел
Чимкентский	28,55	33,82	7,08	30,42	0,13
Атбасарский	45,3	12,2	14,3	28,2	-
Омский	57,0	29,0	0,5	13,5	-

По итогам экспедиции Ф. Щербина, каждой средней казахской семье было необходимо 24 (округленные в лошади) единицы скота. В основном, по сведениям в таблицах, собранных в «МКЗ», одному хозяйству было необходимо следующее количество скота: в Омском уезде – 25, Атбасарском уезде – 25,2, Павлодарском уезде – 25, Кустанайском уезде – 21,7, Кокчетавском уезде – 19,9, Актюбинском уезде – 18,2.

В статистических таблицах по аулам, сохранных в «МКЗ», в Актюбинском уезде в Бортинской волости у рода Тама количество скота в процентном соотношении было представлено следующим образом: крупный рогатый скот – 43,1%, овцы – 32,7%, лошадей – 18,1%, козлов – 3,4%, верблюдов – 2,6%.

Проведенные в Сырдарьинской области исследования землемеров статист П. Скрыплев сопоставлял с данными исследованиями уездов Степных областей Ф. Щербина. В источнике «МКЗ» были взяты в учет количество скота и объем пахотных земель в двух разных географических районах.

С древнейших времен казахские рода и племена, занимавшиеся кочевым скотоводством, кочевали по сложившимся маршрутам на известных им территориях. Предводители родов, аксакалы, старцы и знатные люди аула были своего рода управленцами аулов, они решали земельные вопросы и определяли границы кочевки для избежания каких-либо конфликтов. Поэтому каждое хозяйство старалось строго соблюдать очерченные границы и следить, чтобы ни одно животное не пресекало границу.

То есть, в общем по сравнению с Чимкентским уездом количество скота наиболее превалирует в Атбасарском и Омском уездах. Наоборот, особенным в южных областях является использование ослов в качестве верхового транспорта. Наряду с этим, в источниках доказывается тот

факт, что в Чимкентском уезде занимались и земледелием и кочевым скотоводством.

Традиционное животноводство казахов было основано на кочевании и на тысячелетней практике и в соответствии с временами года, были сформированы «правила кочевки», и все пастбища делились на зимние, весенние, летние и осенние. Домашний скот круглый год держался на природных пастбищах. В целях обеспечения скота пастбищами казахи сформировали порядок использования пастбищ по сезонам, складывавшийся веками. Ежегодно каждый род или аул кочевал по проторенным дорогам и маршрутам, проложенным предками, кочевал недалеко от известных им колодцев, рек и зимой оседал в местности, которую использовал каждую зиму. Каждый род или племя формировал свою собственную дорогу для кочевки, придерживаясь определенного географического круга. Выбор места для оседания был связан с множеством факторов: традиции, социально-экономической и политической ситуации. Особенности природной среды определяли методы использования пастбищ. Например, летом выбирались в местности с прохладным воздухом, у рек и лесных угодий, зимой – места с солнечной стороны, и местности, укрывающие от ветра и пронизывающего холода, бурана. Территория кочевки была разной. Значительное количество скота требовало большого количества корма. Поэтому ареал кочевки расширялся по мере увеличения количества скота.

Подводя итог, можно сказать, что в «МКЗ» представлено множество ценных, качественных и достоверных сведений о традиционном хозяйстве и земледелии казахов. Данный вид источника отличается от других статистических источников тем, что в нем сохранена информация различного характера. Сведения были собраны путем организации экспедиций, проводивших специальные исследования.

Литература

- 1 Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX– начале XX вв. (1867– 1907 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – С. 411.
- 2 Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. – Чимкентский уезд. – Т. 1. – Ташкент, 1908. – С. 643.
- 3 МКЗ. – Т. 2. – Вып. 1. – Чимкентский уезд. – Ташкент, 1910. – С. 277.
- 4 Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Типо- Литография В.М. Ильина, 1915. – м– ф.
- 5 МКЗ. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – С. 534.
- 6 Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.
- 7 МКЗ. – Т. XI. – Акмолинская область. Омский уезд. – Омск, 1902. – С. 274.

References

- 1 Sulejmenov B. Agrarnyj vopros v Kazahstane v poslednej treti XIX– nachale XX vv. (1867– 1907 gg.). – Alma-Ata: AN KazSSR, 1963. – S. 411.
- 2 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju v Syrdar'inskoj oblasti. – Chimkentskij uезд. – Т. 1. – Tashkent., 1908. – S. 643.
- 3 MKZ. – Т. 2. – Vyp. 1. – Chimkentskij uезд. – Tashkent., 1910. – S. 277.
- 4 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju rajona reki Chu i nizov'ev reki Talasa Chernjaevskogo i Aulieatinskogo uездov Syr-Dar'inskoj oblasti. – Tashkent: Tipo- Litografija V.M. Il'ina, 1915. – m– f.
- 5 MKZ. – Т. II. – Akmolinskaja oblast'. Atbasarskij uезд. – Voronezh, 1902. – S. 534.
- 6 Argynbaev H. Kazaktyn mal sharuashylygy zhajyndagy etnografijalyk ocherk. – Almaty: Gylym, 1969. – 172 b.
- 7 MKZ. – Т. XI. – Akmolinskaja oblast'. Omskij uезд. – Omsk, 1902. – S. 274.

Alzhanova E.E.,
Kasymbekov A.S.

**Educational resources
in historical research:
of Kazakhstan in written sources
of the XIX century**

Альжанова Э.Е.,
Қасымбеков А.С.

**Тарихи зерттеулердегі білім
ресурстары: ХІХ ғасыр жазба
дереккөздеріндегі Қазақстан**

Альжанова Э.Е.,
Касымбеков А.С.

**Образовательные ресурсы
в исторических исследованиях:
Казахстан в письменных
источниках ХІХ века**

In article questions of creation of electronic catalogues and full-text historical databases of scientific and educational resources of the cultural heritage of Kazakhstan in written sources of the XIX century. Development of a virtual environment through the organization of operational search, data processing and remote access to the required sources on the basis of new information technologies allow not only to raise the level of scientific research and education, but also to organize an efficient work to provide users with relevant information.

Key words: Sources, source data, cultural history, catalogues, electronic resources.

Мақалада, ХІХ ғасыр жазба дереккөздеріндегі Қазақстанның мәдени мұрасы тарихының толықмәтінді ғылыми және білімдік ресурстарының электрондық каталогтары мен деректер базасын құру қарастырылған. Қажет болған дереккөздерді жаңа ақпараттық технологиялар негізінде жедел іздестіру, деректерді қайта өңдеу және оларға қашықтықтан қолжетімділікті қамтамасыз ету арқылы виртуал ортаны дамыту, тек қана ғылыми зерттеулер мен білім беру деңгейлерін ғана арттырып қоймай, сонымен қатар, пайдаланушыларды тиістісінше сәйкес ақпараттармен қамтамасыз ету барысында тиімді жұмыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дереккөздер, каталог, деректік мәліметтер, мәдени тарих, электронды деректер.

В статье исследуется создание электронных каталогов и баз данных исторических полнотекстовых научно-образовательных ресурсов культурного наследия Казахстана в письменных источниках XIX века. Развитие виртуальной среды путем организации оперативного поиска, обработки данных и дистанционного доступа к необходимым источникам на основе новых информационных технологий позволяет не только повысить уровень научных исследований и образования, но и организовать эффективную работу обеспечения пользователей релевантной информацией.

Ключевые слова: источники, каталог, источниковые сведения, культурная история, электронные источники.

**EDUCATIONAL
RESOURCES IN
HISTORICAL RESEARCH:
OF KAZAKHSTAN IN
WRITTEN SOURCES OF
THE XIX CENTURY**

Introduction

Informatization process deeply affected also modern historical science, led to basic changes of its information environment and structure. Emergence and accumulation of new types of the resources created on the basis of information technologies became expression of these changes. Historical information resources are various on a perspective and represent both products for scientific studying, and the products intended for historical education.

The certain experience of the solution of questions of classification and the description of historical information resources at the theoretical and applied level connected with discussion of problems of their creation, preservation, the description, documenting, cataloguing, the analysis, use, etc. has already been gained. However, complete complex systems of classification and standards of the description of historical information resources don't exist. The problem of their creation is caused by a number of factors, among which: considerable functional and substantial variety of resources; a considerable difference in the description of traditional and electronic resources, emergence of new types and types of resources; difficulty or impossibility of adaptation traditional (for example, bibliographic) attributes of the description to new types of resources; need of creation of the systems of the description suitable for various purpose (scientific researches, education, the account in the organizations of storage, cataloguing and documenting).

Current trends of informatization of public life of Kazakhstan, integrative processes in scientific and educational spheres have more and more broad access for humanists to computers and new information technology. The increasing development is gained by use of multimedia technologies, technologies of an optical identification of texts in researching cultural history, archeology, archive science, museum studies, in creation of electronic educational editions on national history. The state archives and libraries which work mainly in financial support of the state and in line with state programs of informatization of the cultural sphere of the country systematically are engaged in system work on preservation of cultural heritage.

Informatization of historical science and education in Kazakhstan has a positive tendency, however, it works extremely

slowly. In our opinion, basic problems of it are lack of coordination of scientific activities for application the new information technologies in historical researches and historical education; insufficiently developed system of preparation of future specialists in the sphere of historical informatics and a certain inertness of the research associates preferring to be engaged with researching in traditional level; insufficient information culture of historical scientific community and weak promotion of opportunities of receiving essentially new results in the application of methods, means, techniques and technologies of historical informatics; the non developed using environment and use of the computer for printing of scientific works and searching information in local networks, libraries, archives and the Internet.

For today, one of the most actual problems of historical informatics are development of theoretic-methodological aspects and technologies of the source study analysis of electronic sources, placed in Internet networks. Not resolution of these source study questions leads to an exception of research space of source materials. Requirement for historians of this case of sources and their judgment are a strategic problem of scientific and analytical ensuring processes of governmental structure, formation of historical consciousness in the conditions of a new information and innovative paradigm.

Source studying of electronic written sources on the basis of extensive source base of cultural heritage of Kazakhstan for previous years of formations scientific and educational historical and cultural resources for researches on the basis of interdisciplinary interaction historical and natural sciences in a domestic historiography are one of topical issues of a modern historiography of Kazakhstan.

The sixth priority Strategy of Kazakhstan in the 50 most competitive countries in the address to the nation, President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev outlined «We maintain and develop the centuries-old traditions, language and culture of the Kazakh people, while providing international and intercultural solidarity and progress of a single nation of Kazakhstan.» To realize these goals, the results of which are in the public domain, foreign archives and scientific organizations were received thousands of archival documents concerning the history and culture of the country. Comprehensive study, the introduction in the educational process of archival documents of scientific and historical value, historical and cultural heritage – an important issue on the agenda. From this point of view in

contemporary reinterpretation of the historical realities and values of these fundamental scientific works of the nineteenth century, As well as ensuring universal accessibility of information affects the goals set by the state program «Cultural heritage», «The people in the flow of history». Proposed theme of «Historical research and educational resources of Kazakhstan in written sources of the XIX century» can be considered one of the major steps towards achieving these goals above programs.

The idea of the project is to create conditions for the provision of technological scientists, teachers and students of the Republic of wide access to a wealth of information materials relating to the history, culture, economy and other aspects of the life of the Kazakh people, and other ethnic groups living in Turkestan in the past century, is the cornerstone and the main ideas of the study.

The aim of the *research* is to collect, digitization and preservation of rare books and manuscripts to create a digital library, as well as providing users greater access to valuable historical documents in written sources the XIX centuries.

To achieve the goal, the project will address the following tasks: data collection, analysis and systematization of the material written sources in the XIX century; create electronic version (digitization) and or agreements for the purchase of ready-made electronic versions and related documents; development of an electronic catalog and the database structure of rare documents; development of methods, algorithms and models formation, retrieval and processing of information resources of rare books and manuscripts in the electronic library; development of software on the basis of «cloud technology».

The research aims at the completion of specialized databases virtual university unique full-text library of scientific and educational resources on the cultural heritage of Kazakhstan, which are reflected in the written sources of the XIX century and the development of a virtual environment through the establishment of an effective and efficient search of remote access to the necessary sources. In addition, the e-library will be open to all researchers of the Republic, who is interested in the study of its cultural heritage.

The significance is the need to establish process conditions for a wide range of consumers, access to rare fund relating to the cultural heritage of the Kazakhstan, by digitizing and storing in electronic format. In use of new information technologies in the creation specialized databases of databases of materials past of our region, would not only increase

the level of research and education, but also to organize the effective work of collecting, managing, systematization rich cultural heritage and to provide people with relevant information.

Many of the materials of the past centuries with time subject to deformation and other damage, as a result come to unsuitability. That is why, digitalized historical documents and manuscripts in electronic format, and also made technological conditions for the study cultural heritage of the Kazakhstan by means of modern information technology in virtual IT environments is important.

Main part

Conducted a preliminary review of our previous research shows that the main written sources of the XIX centuries, are the cultural heritage Central Asian Turks, which are given a unique full-text materials are stored in libraries and archives of the former Soviet Union, and abroad.

These collections are separated from each other by time and excellent on the tasks given an opportunity to examine various aspects of the cultural heritage in written sources in Central Asia. Comparison of these ensemble allows to reconstruct the specific situation of the Turkestan Region and traced through the history of the creation of the individual elements of the cultural heritage in the written sources of the period of Kazakhstan and the Central Asian republics as a whole.

Preliminary review of previous research carried out in the world related to the subject in question and their relationship with the project is to the features, which is expressed in a community studied archival source, object of study is the same sources, studied from different angles. Some see these written sources (archives) as «cultural heritage» of Central Asia, while others, especially foreign researchers – as a model of «colonial archives of Russian Turkestan» [1, p. 635].

In contrast to other countries, «the Russian colonial archives» of any Soviet or post-Soviet period is not regarded as colonial. They are still sprayed across territory former Soviet space and wait for the other currents of mature («vision»).

Research and study of material relating to the cultural heritage of Kazakhstan in the written sources of the XIX century and stored in the libraries and archives of the former Soviet Union, are expected to be considered based on the following three types of archives. This is – a collection of published materials, original documents and photos – «Turkestan Collection» and «Turkestan Album».

Central Scientific Library of NAS RK (now the Scientific Library of RSE «Science horde») was established by local lore Filing «Kazakhstan in the pages of «Turkestan collection »» catalog of 20 boxes. In the following years due to a number of reasons (financial difficulties, the breadth of diversity developed bibliographic subjects, lack of travel on mission to collect materials and additions to the file cabinet, the lack of equipment for the publication of printed materials) CSL almost 40 years could not bring the pointer to the publication. All these years the material to function as a service catalogs and was easily accessible broad scientific audience.

CSL published in 2002 an annotated bibliography of, includes 2117 references – books, scientific articles and reports, travel writing, essays, statistical materials, articles from periodicals of the time, maps, illustrative materials [2, p. 155].

Currently, one of the most important scientific and applied areas of computer science is to optimize the retrieval of necessary data in a vast array of data virtual libraries, which increases exponentially with each passing year. This is particularly important in the search of scientific and educational information, where the search efficiency is particularly relevant [3, p.214]. The increase in the volume of publications and information complicates the search for relevant information. The development of information technology has led to a significant increase in the efficiency of production of library and information resources, efficiency of information retrieval has increased by hundreds and thousands of times. But the creation of own information resources (e-catalogs, full-text databases) is quite an expensive process [4, p. 130].

Created powerful tools to find information, such as Google and others, can not meet the needs of the users because of the huge level of information «garbage» too much information, view which takes a lot of time and money. User research and educational information needs of accurate, valuable data digital libraries, where the most valuable sources [5, p. 133].

Of course, modern means of information retrieval gives a huge advantage over traditional. It is above all increase the speed data retrieval in a huge array of information and diverse and not always systematic. As studies, if you enter the search in the form of keywords, authors or sources of names and other criteria often we get a fairly large amount of data processing that take a substantial period of time. But today, a user requires not only speed data acquisition, but also the accuracy of the

data, the concentration of useful information and not varied in the desired topic. This is especially true when working with information and library systems [6, p. 191].

Comparative analysis of the above archival sources of the XIX century and the information management systems of educational and research institutions on the state of historical materials, rare books and manuscripts show that: many of the materials of the past centuries in time are subject to deformation and other damage, thereby become useless; efficiency of information retrieval in the electronic, virtual and corporate libraries in the hundreds or thousands of times faster than traditional methods; Modern automation can significantly expand the boundaries of knowledge dissemination through databases, electronic catalogs and online access to both intranet and internet networks; Many computerized systems that store, process and transfer of scientific and educational information are local in nature, allowing through automated library system to access databases only in local networks or via the Internet without the organization of a corporate network; low level of intellectualization interface, making it difficult to work for untrained users; lack of effective mathematical models, algorithms and methods for parallel processing to speed up your work in corporate networks.

Hence the need for the development of areas associated with the tasks of creating effective methods of imaging, scanning and processing of rare and valuable information resources, providing them online access to virtual IT environments and enterprise networks and relevant [7, p.940].

In comparison with similar data base and software system is characterized in that: will contain valuable information about the heritage of the republic in the past century, which has not only a high scientific and educational value, but cultural and educational value; will have a universal structure and focused on international standards describe bibliographic information (MARC and DUBLIN CORE); allow end-users (teachers, assistants, and others.) without special education (the library) to introduce (describe) the source of information (books, articles, etc..) and enter data in digital libraries and work in the corporate network; will enable students to have online access to electronic resources, search the complete heterogeneous information through an electronic catalog and improve information content of the topic; software package will work both offline

and on the corporate network, creating a virtual library that will enable users to quickly provide the information you need, regardless of their location.

Scientific novelty of the study is: to develop methods, algorithms and software systems for the formation of the electronic catalog, databases, and operational support, users of rare unique scientific and educational information about the cultural heritage; development of an electronic library with rare unique scientific and educational information about the cultural heritage of the Central Asian republics, which will be implemented in a corporate network of university and mode (virtual library) replenished on a regular basis with new and valuable documents; development of software protection module electronic resources from unauthorized access to valuable information resources.

The project will: greatly improve the level of research and education at the expense of real-time access to valuable information sources on the cultural heritage of Kazakhstan; Implementation of the project will provide valuable information necessary to scientists, teachers and students, which will raise the level of scientific results and the quality of dissertations. The project will have a significant impact on science, technology and social services for the following reasons: to provide important information and scientific and educational institutions, and improving the reliability, simplify the wording of queries in enterprise library networks;

The basic methods of solving the problems are historiography, source, archive, because data collection and comparison of sources will allow for the system analysis of objects providing information, search and data processing. Due to the fact that the material consists of 594 volumes that need quick and clear navigation, it all means the digitization and OCR missing parts. Assuming that eventually for users will be developed software or website to apply graph theory; mathematical optimization techniques: methods of mathematical statistics and Web technology.

Expected results are virtual Library containing valuable information about the heritage of the country, having a scientific and cultural value; software package that focuses on international communication formats, the creation of a virtual library of rare books, which can provide users with the necessary scientific, educational, and other information.

References

- 1 Gorshenina S. d'Anke von Kügelgen. Le Recueil turkestanais de Mežov: l'utopie d'une somme exhaustive des connaissances sur l'Asie centrale, in *Études Asiatiques*, LXV, n 3, 2011. 625-659; <http://www.academia.edu/2588452/>.
- 2 Ivanchikova E. Kazakhstan in the pages of the Turkestan collection: an annotated bibliography of literature. – Almaty, 2002, 555.
- 3 Kasymbekov A., Alzhanova E. Some search features of electronic resources in information systems in the International Conference Science: Integrating Theory and Practice Bozeman, MT, USA February 23-24, 2014. 213. – 215.
- 4 Rakhmatullaev M. Technology development and use of scientific and educational information in the digital library: Year-book / Edited by. – Tashkent: E-LINE, 2013. – 130.
- 5 Kasymbekov A. (2012). Features self-exploratory process of electronic resources in automated library systems (in Kazakh) // *Herald kgce them. Sh.Esenova*. – №2 (33). – 131-136.
- 6 Rakhmatullaev M. Prospects for the development of information and library activities // *Abstracts republics. Scientific and Technical Conf. «Information Technologies and Telecommunications.» Part 1*, Tashkent. Tuit. March 14-15, 2014. 191-193.
- 7 Ercan T. Effective use of cloud computing in educational institutions, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2 (2): 938-942, doi: 10.1016/j.sbspro.2010.03.130.

2-бөлім
**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 2
**ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 2
**ANCIENT AND MEDIEVAL
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Omarbekov T.O.,
Koshymova A.O.,
Arystanbekova K.D.

Territorial location and cities of Oguzes

Oguzes play a significant role not only in the history of Kazakh, but in the history of many nations. Their relationship intersects not only in terms of ethnic, as well as in terms of territorial conflicts. In this regard, this article will discuss the territorial location of Oguzes, its territory, as well as cities of the state of Oguz, including Zhanakent, which is the capital, Zhent, and many cities of great importance located along the river Syr. In addition to this, many viewpoints that the city Kumiyen is related to Oguzes will be discussed. The author concludes that the above mentioned cities can be an evidence of the fact that Oguzes while living in the territory of Kazakhstan, had a distinctive impact on the formation of Kazakh nation and Kazakh Khanate.

Key words: oguzes, Zhanakent, Zhent, Syrdariya, cities.

Омарбеков Т.О.,
Қошымова А.О.,
Арыстанбекова Қ.Д.

Оғыздардың территориялық орналасуы және қалалары

Қазақ халқы тарихында ғана емес, көптеген түркі халықтарының тарихында оғыздардың алар орны ерекше. Олардың байланысы тек этникалық жағынан емес, сондай-ақ территориялық жағынан да қиысады. Осыған байланысты мақалада оғыздардың орналасу территориясы, шекаралық аумағы, сонымен бірге Оғыз мемлекетінің қалалары сөз болады. Оның ішінде астанасы саналатын Жанақент, Жент және Сыр бойында орналасқан көптеген маңызы зор қалалар сөз болады. Сонымен қатар, әлі күнге дейін сыры ашылмай келе жатқан Құмиян қаласының оғыздарға қатысы бар екені жөнінде де пікірлер айтылады. Автор оғыздардың Қазақстан территориясында мекен ете отырып, кейінгі қазақ халқының, Қазақ хандығының қалыптасуында өзіндік із қалдырғанына жоғарыда аталып өткен қалалары да айғақ бола алатынына тоқталады.

Түйін сөздер: оғыздар, Жанақент, Жент, Сырдария, қалалар.

Омарбеков Т.О.,
Кошымова А.О.,
Арыстанбекова К.Д.

Территориальное расположение и города огузов

Роль огузов в истории тюркских народов и народов Казахстана очень важна. Значимость взаимосвязи определяется не только по этническому положению, но и территориально. Поэтому в данной статье рассматриваются территориальные, пограничные зоны огузов, а также города огузского государства. В том числе среди них есть такие города, как ставка огузов Жанақент, Жент и другие не менее важные города долины реки Сырдарыя. В статье также рассматривается вопрос о принадлежности города Құмиян огузам. Автор на основе исследования истории городов приходит к выводу, что огузы, расселяя территорию Казахстана, сыграли важную роль в становлении казахского народа и Казахского ханства.

Ключевые слова: огузы, Жанақент, Жент, Сырдария, города.

TERRITORIAL LOCATION AND CITIES OF OGUZES

According to the description of ruler of Hiua Abulghazi Bakhadur, who is well-known Turk historian, Oguzes, who migrated from Altay to Zhetisu, from Zhetisu to the river Syr, occupied the following territory: «On the south of Oguzes there is Ysygh Lake and Almalyk, on the west – Sairam, Kazyghurt and Karazhyk mountains, on the north – the end flow of the river Syr, Yanakent, and Karakum. They lived in this mentioned territory for four thousand, five thousand years. The ruler was elected from the tribe with more population» /1, 21 page/. We know from the history that the authority of Oguzes was great, therefore, their territory was known as «Steppe of Oguzes». In the beginning of the 9th century Oguzes united with Kimaks and Karluks in the fight against Kanghar-Pecheneg community, and occupied the territory of middle and low flow of the river Syrdariya, as well as Aral area. In the end of the 9th century they were in alliance with Khazars in the fighting against Pechenegs, which resulted in their occupation of the territory between Volga and Zhaiyk rivers. In this territory many cities of the state of Oguz were built, which further had trade-economical, political-strategic significance during the formation of Kazakh Khanate. Today it is necessary to investigate each of them, conducting comprehensive comparison of the results of archeological excavations and recorded database.

Oguzes are the only tribe which formed Turk Khanate. In the 9th of century they migrated to the riverside of Syr, where their capital was Zhanakent. The wide spread of Islam around the world had its influence on states located in the territory of Kazakhstan and on its population. Part of population who lived in Zhanakent, Zhent, Sutkent and other cities were reverted to Muslims. Moreover, there were Christians and Buddhists among the population /2, 175/.

Approximately in the middle of the 10th century Oguzes had only a few cities such as Zhanakent, Zhent, and Zhuvare (Huvare). Later they built other cities like Sauran, Karashyk, Karnak, Syganak, and Sutkent. From the history it is known that in the 12th century there were built many other cities as Barshynkent. In the first quarter of the 13th century many other cities such as Uz Kent, Ashnas were added to the list of Oguz's cities.

In the famous dictionary of Mahmoud Kashkari «Tubi bir turki tili» he says: «Okuz – Zheikhun. All big rivers are called so. This

word when used solely in Oguz language means «Banagyt-Dariya». The cities of Oguzes were built near river, where its nomadic people lived.

Many rivers located in the area, where Turk people lived, were also called Okuz. One city located between Ila and Yafynge rivers was called Iki okuz as well»/3, 13 p./

In this above mentioned book Oguz cities are listed as follows: Sabran (Sauran), Sitkun (Sutkent), Sughnak (Syganak) Karnak are Oguz cities, Karachuk is the second name of the city Farab.

Among this listed cities, there are diverse opinions about the history and meaning of the name of the city Syganak.

In Arab data there is an information that long before occupation of the Syrdariya river's and Aral lake's area Oguzes had big city called Old Guziya, which was capital city. Above mentioned Old Guziya must have been located on the west part of Tiyan-Shiyan, in area Karatau, which is located near Shu and Syrdariya rivers.

According to recorded data, Oguz had formed state between the end of 9th century and beginning of the 10th century.

It is obvious that any country has its own purpose while selecting capital city or moving capital elsewhere. The aim of Oguz rulers when choosing Zhanakent (New Guziya) as capital city and political center was the following: the geographical location of the city which bordered with big agricultural regions of Asia, Khorezm and Mauerenahr. As well as Zhanakent was located along the important trade road which goes through Kimak steppe to Sarysu, Kengir, Esil and Nura rivers area. Trade road which leads to Syganak and South Ural crossed this city.

The ruler Abilghazi Bahadur in his book called «Turkmen shezhiresi» says: «The closest countries to Turkmen were China, Kangkyly, Naiman. These countries conquered Turkmen. They left Ystykol, Almalyk, Sairam, Ulyktau, Kishitau, moving to low flow of Syr river. Their ruler lived in Iyanki Kent, while rest populated both parts of Syr river, where they lived almost ten centuries.» /1, 22 p./

Al-Idrisi said: «Oguz have many cities, they are located from north to east». One of those Oguz's cities is Kumiyan. The meaning of the city is closely connected to the saying as «The city swallowed by the sand», «The city destroyed by snake».

Having deeply investigated the meaning of the cities Kumiyan and Sauran Koshym-Nogay B.S. concluded that the above mentioned cities were built as military fortification of Oguz tribes /4, 130 p./

Researcher investigated certain issue comprehensively reading original data, usually

becomes witness of two sooths. First is clear sooth, and second is hidden sooth. Clear sooth is the undisputable truth which can be proved by data available in recorded database. Hidden sooth is the truth which has no clear data, but its existence can be proved by the historical event /5, 119 p./. Thus, for the reason that any historical evidence on the existence of Oguz's city Kumiyan is unavailable, let's look at the following extract from Abilghazi Bahadur's book «Turkmen shezhiresi» on tribe's name: «In the available historical data there is no name «Kumiyan». However, it is undisputable this toponyme has more than thousand year history. By now none of historians, linguists, and archeologists had paid attention to this sacred black spot which is buried in the left side of the Syrdariya river. This is for the reason that is wasn't recorded in database» /4, 120 p./

However, later interest to this city arose and number of expeditions was organized and many investigations were conducted.

The first topographical map of this city was made by archeological expedition «Otyrar». This city which captured attention of many scientists who conducted archeological excavations there, has a lot to tell us. The following information can be found in encyclopedias about this medieval city: «Kumiyan is a remainder of the city of 12-13th centuries. City is located in 30 km from the southern-west part of Kelintobe, around 3-4 kilometers from Syrdariya river's bank. Kumiyan is a rectangular fortress city. Its square is 210x180 m, height of some remained parts of fortress is 5-6 m, and thickness of walls is 3-3.5 m. Northern part of destroyed tower on both corners is 2.5 m high. If have a look at construction system of the fortress, we can see that there were five towers on each four sides. Distance between each towers is 35 m. City gate is on northern-east part. Around the fortress there is a trench with 8 m. thick, and 1.5-2 m deep. In the middle of the Kumiyan there is a citadel with 45x45 m in square. However, there is no footprint of any construction inside them. However, northern-west part of the corner it can be seen a small hill. Therefore, it can be concluded that in the city there were construction systems. Remaining of ceramic dishes, vase for carrying water collected from the city is well decorated. The bottoms of the dishes are round. Many of them have blue, brown decorative paintings over white angoba. The painting of dishes look like dishes found from eleventh cultural layer of Otyrar city.» /6/.

Even, there are many issues related to archeological identification of some cities such as

Zhankent, Zhend, Khora etc. near Aral, and which are well known as «Oguz cities» from medieval sources.

One of them is research of legend called «The city swallowed by snake» which is about capital city of Oguz – Zhankent. During the study about Oguz tribes populated Zhankent and its surrounded area, this legend, its content and personages, along with medieval sources has significance importance. Because the image of snake which killed inhabitants of Zhankent can be identified as Kai or Urankai tribes of Kypshak. Ethimology of ethnonym «Kai» and «Urankai» is a comprehensively explained in the book of Akynzhanov S.A.

Oguzes who founded their statehood in the middle and low flow of Syr river lived nomadic and sedentary lifestyle. Al-Masudi geographer of the

10th century said in his book titled «Altyn shaiu orny men asyl tastar ken orny»: One part of Ghuz state is nomadic, other part is inhabitants of city, they are all Ghuz tribes. They are divided into three parts, namely higher, lower, middle /7, 118 p./. Oguzes who played great role in the history contained many tribes. When Kypshaks formed their state in Oguz steppe many tribes was one part of Kypshak Khanate. This is continuous historical process, because if one country conquered other country, part of tribes of conquered country were included in formed country, and conquered country took the name of formed country.

History is connected not only with people, but it also includes history of land–water. Therefore, investigating history of country along with history of land can surely lead to many advantages.

References

- 1 Abilghazi (ruler of Hiua). Tukmen shezhiresi.// Zhalyn. №2, 1991. – 21 p.
- 2 Jaxsybayev Zh. Ob etnogeneze naroda kazakskogo (About Ethnogenesis of the Kazakh People). – Pavlodar: EKO, 2011. – 372 s.
- 3 Mahmoud Kashkari. Tubi bir turik tili. –Almaty: «Ana tili», 1993.
- 4 Koshym-Nogay B. Til ushyndagy tarih («Biraz soz kazaktyn tubi kaydan shykkany turaly »). – Almaty: Zhazushy, 2003. – 496 p.
- 5 Koishyghara Salghara. Uly kaghanat. – Astana: Foliant, 2008. – 552 p.
- 6 Kazak madenieti. Encyclopedia. – Almaty: «Aruna Ltd.» LLP, 2005.
- 7 al-Masudi. Les prairies d’or. – Paris. 1951. – P. 212 // Salghara K. Atalgan enbek.

Сагинаева А.Н.

**VIII-XII ғғ. Еуразияның далалық
аймақтарының географиялық
келбетінің өзгеруіндегі
қыпшақтардың орны**

Мақалада қыпшақтардың VIII-XII ғасырларда Еуразияның далалық аймақтарының географиялық келбетінің өзгеруінде алатын орны қарастырылады.

VIII-XII ғасырларда көшпелілер, қыпшақтар Батысқа қарай көші-қон үдерісінде тарихтың түрлі кезеңдерінде Еуразия аумағындағы әртүрлі ортағасырлық мемлекеттер құрамына кіріп, олардың мемлекет қалыптастыруында өзіндік үлес қосқаны, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі түркі тілдес көптеген мемлекеттердің географиялық және этникалық бейнесін қалыптастыруына ықпал еткені де зерттеледі.

Сөз соңында автор, қарастырылған тарихи деректер мен еңбектер негізінде, қыпшақ даласының географиялық келбетінің тұрақты болмауының бір себебі көшпелілердің шараушылығымен байланысты болған деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Қыпшақтар, Қыпшақ Даласы, көші-қон, география, орта ғасыр.

Saginayeva A.N.

**The role of Kipchak in changing
the geographical shape of the
Eurasian steppe regions in VIII-
XII centuries**

The article discusses the role of Kipchak in changing the geographical shape of the Eurasian steppe regions in VIII-XII centuries.

Investigate the migration of nomads, Kipchak in the West in the VIII-XII centuries, and that they, in different historical periods, joining the various medieval states, have made their contribution to the establishment of their state. Also considered their role in the development of geographic and ethnic shape modern Turkic states.

As a result, on the basis of historical sources and literature the author concludes that the geographic shape of Kipchak steppe was not stable and one of the reasons this was the nomadic life of Kipchak.

Key words: Kipchaks, Steppe of the Kipchaks, migration, geography, Middle Ages.

Сагинаева А.Н.

**Роль кыпчаков в изменении
географического облика
степных регионов Евразии
в VIII-XII вв.**

В статье рассматривается роль кыпчаков в изменении географического облика степных регионов Евразии в VIII-XII вв.

Исследуются миграционные процессы кочевников, кыпчаков на Западе в VIII-XII веках, и то, что они в разные исторические периоды, войдя в состав разных средневековых государств, внесли свои вклад в становление их государственности. А также рассматривается их роль в становлении географического и этнического облика современных тюркоязычных государств.

В итоге на основе исторических источников и литератур автор делает вывод, что географический облик кыпчакской степи не был стабильным, и одной из причин этому был кочевнический быт кыпчаков.

Ключевые слова: кыпчаки, Кыпчакская степь, миграция, география, средние века.

**VIII-XII ғғ. ЕУРАЗИЯНЫҢ
ДАЛАЛЫҚ
АЙМАҚТАРЫНЫҢ
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ
КЕЛБЕТІНІҢ
ӨЗГЕРУІНДЕГІ
ҚЫПШАҚТАРДЫҢ
ОРНЫ**

Этникалық тарихи тамыры Алтайдан басталатын қыпшақ тайпалық бірлестігі ортағасырларда қазақ даласында қоныстанып, мықты саяси күшке айналып, кейін сонау Еуропаның қақ төріне дейін қоныстанған халықтар тарихында әр кезеңде саяси одақтас болып, кейде тіпті олардың мемлекет қалыптастыруына да өзіндік үлесін қосты. Сондай-ақ, XI-XIII ғасырлардың бас кезінде қыпшақтар Ұлы Жібек жолы мен өзен бойындағы сауда жолдарының маңызды тармақтарына бақылау орнатып, көрші елдермен сауда байланыстарында да белсенді болды және қыпшақтар көшпелілер дәстүрін жалғастырушы ретінде отырықшы халықтармен мәдени байланыс жасау барысында екі өркениеттің де дамуына үлес қосты.

Батысқа қарай жылжыған көшпелілер тарихтың әртүрлі кезеңдерінде Шығыс Еуропа аумағындағы ортағасырлық мемлекеттер құрамына кіріп, олардың мемлекет қалыптастыруында өзіндік үлес қосып, қазіргі кезеңдегі саяси және этникалық бейнесін анықтауға да ықпал еткен еді. Бұл көшпелі тайпаларды атап айтар болсақ, олар бұлғарлар, хазарлар, пешенегтер, ғұздар (оғыздар), қоман-қыпшақтар болған. Осы үдерістен қоман-қыпшақтарда шеткері қалмай, кейде мықты саяси күш ретінде, кейде одақтас ретінде ортағасырлық халықаралық қатынастар жүйесінің бөлінбес бөлшегіне айналды. Қыпшақтардың батысқа қарай жылжуы екі кезеңде жүзеге асырылды. Оған дәлел ретінде ресей ғалымдары қыпшақ даласының екіге бөлінуін, яғни Днепрден батысқа қарай – Ақ Кумания, ал шығыс жағы – Қара Кумания болғанын алға тартады [1, 151 б.].

Қыпшақтардың батысқа қарай көші-қон үдерісі барысында жаңа халықтар мен мемлекеттер қалыптастырып, сауда жолдарының бағыттарын өзгертіп, әлемдік монетеистік діндердің ықпал аймақтары ұлғайып, көрші халықтардың қолөнер өндірісінің (ыдыс, қару-жарақ, әйнек және т.б.) жасалу технологиясымен танысты. Мысалы, қыпшақтардың Русьпен қарым-қатынасы көп қырлы болды, тіпті орыс княздіктері көшпелілер империясының құрылымын қолданды. XI ғасырдың аяқ шеніндегі қыпшақтар мен орыстардың қарым-қатынасы туралы баяндайтын деректер әртүрлі, негізінен орыс жылнамалары бойынша екі елдің бір-біріне шабуылы, көрші тайпалармен соғыс жағдайында одақтасқан жорықтары, некелік одақтары туралы,

қыпшақ қоғамының әлеуметтік құрылымы жөнінде, сондай-ақ, қоғамдық институттар, рулық және шаруашылық бөліністің сақталуымен сипатталады.

Көріп тұрғанымыздай қыпшақтар соғыс жағдайын, көші-қон үдерісін басынан өткеріп, қиын қыстау жағдайда болған кезеңде де түркі мәдени қауымдастығының бір өкілі ретінде Еуразияның қай аумағында болмасын өзіндік дәстүрін, тұрмысын сақтады және оны жаулап алған аумақтарға таратты. Қыпшақтардың көрші отырықшы елдермен қарым-қатынасының бейбіт жолмен шешілген кезеңдері де деректерде тіркелген. Әрине ол ұзақ уақытқа созылмаған. Тұрақты бейбіт қарым-қатынастың ұзаққа бармауының себебі билік өкілдерінің тұрақты болмауынан еді. Яғни, соғыс жағдайында немесе т.б. себептерге байланысты көшпелілерде хандардың жиі ауысуы, келісім жасалған әскери қолбасшылар тарих сахнасынан кетіп, орнына басқа билеушінің сайлануы сияқты факторлар әсер етіп отырған.

Русьтің көшпелілермен тығыз қарым-қатынас орнатуға талпынуының бірнеше себептері болды. Біріншісі көшпелілер мықты әскери және экономикалық күшке ие болып, әлемдік саяси аренада көшбасшы ел қатарынан танылды. Орыс жеріне дамыған мемлекеттер институтының келуіне себепші болған солар. Көшпелілер империясы мен Русь дамудың бір сатысында тұрды. Қыпшақтар мемлекетінің ішкі құрылымы орыс княздіктері үшін жақын әрі түсінікті болды. Бұл өз кезегінде екі мемлекеттің сыртқы саяси құрылымының, титулдарының ұқсас болуынан, мәдени жақын ынтымақтастықта болуынан, ертедегі орыс жерлерінде мемлекеттің қалыптасуындағы көшпелілердің, қыпшақтардың орнын анықтауға байланысты болды [2, 3 б.].

XI-XV ғғ. Еуразияның хақ ортасында қалыптасқан мемлекеттердің тарихында, этногенезі мен мәдениетінде маңызды орын алып, қазіргі түркі тілдес қазақ, башқұрт, татар, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, оңтүстік алтайлықтар және т.б. халықтардың қалыптасуына айтарлықтай үлес қосқан қыпшақтар құрған мемлекеттің орталық аумағы қазақ даласы болды. XI-XIII ғасырлардың бас кезіне дейін Ертістен бастап, Дон мен Дунайға дейінгі аймақ «Қыпшақ Даласы» аталып, бұл өңірде ғасырлар бойы қалыптасқан қыпшақ мәдениеті үстем болған.

Ерте ортасырларда көшпелілерде халық болса, жер табылады деген қағида орын алған. Далалық өркениеттің бір ерекшелігі оны жасаушы тұрғындардың тұрмысы мал шаруашылығына негізделгендігінен болатын. Сонымен қатар,

VII-XII ғасырларда көшпелілердің тұрмысына табиғат жағдайлары да әсер етіп отырған. Ғасырлар бойы негізгі табыс көзі малшаруашылығы болған көшпелілер, қыпшақтар үшін құрғақшылық, аязды қыс, жауын-шашын мөлшерінің аз болуы сияқты т.б. табиғат апаттары тұрмыстарына нұқсан келтіріп отырды. Осы факторлар да көшпелілерді көрші елдерге шабуыл жасауға итермелеген болуы мүмкін.

XI ғасырдың 70-ші жылдарында қыпшақ командар оңтүстік орыс жерлерін басып алды да, бастапқыда Ертіс пен Еділ аралығындағы далаға қолданылатын атау «Дешті Қыпшақ», енді Еділден Дунайға дейінгі аймаққа да қолданылатын болды. Ортағасырларда қыпшақтардың беделді болғанын Византия сияқты «Әлемдік империялардың» мойындағанынан білеміз. Дегенмен, тарихи зерттеулерде қыпшақтарда бір орталыққа бағынған мемлекеттік құрылым болмады, тек мемлекеттік бірлестіктер одағы болған деген көзқарас басымдылыққа ие болып келген. Оны теріске шығаратын, қыпшақтарда мемлекеттіліктің болғанын дәлелдейтін деректер аз. Соның біріне сүйенсек қыпшақ мемлекетінің аумағы «Это государство обширное, на севере простирающееся от Хорезма до Яркенда, Согда, Сарая, города Маджура, Азака, Судака, Булгара, Башкирда, и Джульмана» [3, 378 б.] деп көрсетілді және тағы да «...границы Дешт-и Кыпчакской земли на юге у Кальзумского моря (Каспийское море), с вотока – пределы владений Хорезма, Отрар, Сыганак и другие земли и страны по направлению к Туркестану ... вплоть до границ китайских. С севера Сибирь ...пустыни и степи да пески. С запада окраины земель русских и булгар ...» деп айқындап береді [3, 459 б.]. Бұдан шығаратын түйін иен даланы уысында ұстап, ортағасырлық көрші халықтар мен мемлекеттерге өзін мойындатқан қыпшақтарда мемлекет болған деуге болады.

XI ғ. қыпшақтардың оғыздардың кешат және чағрақ тайпаларымен бірлесіп Маңғыстау мен Үстіртте, Каспий және Арал теңізі аралығындағы далаларды қоныстанғаны Әл-Идрисидің «Кіші картасында» Қыпшақтар даласы деп көрсетілген, ал XIII ғ. жататын Закария Казвинидің «Аджаиб әл-Махлуқат» шығармасындағы тарихи картаның деректері XI ғ. екінші жартысына жатады, онда қыпшақтар орыстардан шығысқа қарай орналастырылған, ол кездегі орыстардың қоныстанған аймағы Ресейдің орталығымен шектелген. XI ғ. екінші жартысында қыпшақтардың Еділ бұлғарлары мен Солтүстік Кавказ жерлерінде қоныстанғаны XIV ғ. әл-Мустафидің

картасында да көрсетілген [4, 63 б.]. Сонымен қатар, Дешті Қыпшақ атауының оңтүстік орыс жерлеріне де қатысты болғанын Хамдаллах Казвини «Нузхат ал-кулуб» еңбегінде жазады, оның көрсетуі бойынша Дешт-и Қыпшақ ол Дешт-и Хазар, оның халқын орыстар половцылар деп, батыс еуропалықтар «командар» деп атаған [5, 550 б.].

XI ғ. екінші жартысы – XII ғ. басында қыпшақтар Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерлеріне ойысып, батыс бағытында да жорықтар ұйымдастырғаны тарихи деректерде тіркелген. Мәселен қыпшақтардың батысқа қарай жылжығаны туралы белгілі ғалым С.А. Плетнева «Кипчаки, фактически получившие самостоятельность уже на рубеже X–XI вв., начали постепенное продвижение к западу. Так, примерно в 30-х гг. XI в. персидский автор Байхани указывает их месторасположение у самых границ Хорезма, а таджикский писатель Насири Хусрау в середине XI в. именует приаральскую степь уже не гузской, как делали его предшественники, а кипчакской» – деп жазады [6, 151 б.].

Каспий мен Арал маңын, Сыр бойын бағындырғаннан кейін қыпшақтар Хорезм мемлекетінің солтүстік шекарасына дейін келді. Олар туралы 1030 жылы Хорезмшах Алтыншаш, қыпшақтардың Хорезммен шекаралас далалық жерлерде қоныстанғанын жазады. XI ғасырдың аяқ кезінде оңтүстікте Қарахандармен шектесіп, екі елдің арасындағы шекара Балхаш көлі мен Алакөл ойпатындағы көлдер болды. Қыпшақ хандары өз мемлекетінің шекарасын кеңейте отырып, Қарахандармен шектесіп жатқан жерден Қанжек Сеңгір бекінісін салады [7, 9 б.]. Ал, 1055 жылы қыпшақтар оғыздарды ығыстырып, Киев русінің оңтүстік шекараларына орнықты. Олардың құрамында түркі әуле-

тінен шыққан Ашина (Асень) тайпасы, олармен бірге қайлар (каепичи) және йемектерде (емякове) болды. Қун-командар қыпшақтардың батысында, ал дунайлық қыпшақтардан Екінші Бұлғар хандығының негізін салушы әулет орналасты. Арал маңындағы Дешті-Қыпшақ тайпаларының құрамы XII ғасырларда қаңлылармен толықты, олар қыпшақ бірлестігіне кірді, бірақ сіңісіп кеткен жоқ [8, 25 б.].

Осы көрсетілген деректерге қарап отырсақ ортағасырларда қыпшақтарға қолданылған географиялық ареал солтүстікте Батыс Сібірдің орманды далалық өлкесімен, солтүстік-шығысында Енисей қырғыздары мен хакастармен, солтүстік-батысында Еділ бойы мен Орал өңірі тұрғындары бұлғарлармен және башқұрттармен, оңтүстікте Хорезм мемлекетімен шектесіп, олармен этникалық-саяси, мәдени байланыс жасаған.

Сонымен, біз қарастырып отырған кезеңде қыпшақ тайпаларының этникалық территориясы өздерінің этникалық-саяси бірлестігі шебінің тұрғысынан алғанда, негізгінен тұрақты болған, ал көшпелі малшаруашылығымен айналысқан қыпшақтар үшін табиғат жағдайлары, соғыс, көші-қон үдерісі әсерімен қыпшақ даласының географиялық келбеті тұрақтылығын сақтап отырмаған, әр кезеңде территориясы кеңейіп отырған. Олар билігінің күшті, әрі мықты және әскери белсенді болуынан, жылдың қай мезгілінде болмасын көрші мемлекеттер тарапынан жасалатын шапқыншылыққа әрдайым дайын болған және қыпшақтар орта ғасырларда Ұлы Дала төрінде бірнеше саяси бірлестіктер құрамына кірген кезде де, дербес мемлекет ретінде танылған уақытта да, бүгінгі түркі тілдес халықтардың мемлекеттік аумағы мен этникалық келбетін қалыптастырғанда да зор үлес қосып, өзіндік этникалық элементтерін сақтап қалған.

Әдебиеттер

- 1 Гагин И.А. Волжская Булгария: очерки средневековой дипломатии (X-первая треть XIII вв.). – Рязань: СПб гос. унив-т, 2004. – 234 с.
- 2 Любчанская Т.В. Средневековые кочевники Восточной Европы и Древняя Русь (Кочевые элементы в генезисе древнерусской государственности). Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. к.и.н. – Ижевск, 2004. – 27 с.
- 3 СМАЗО. Том I. Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1884. – 564 с.
- 4 Кумекон Б.Е. Средневековые мусульманские карты как источник по расселению кыпчаков // Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. Тезисы докладов и сообщений межреспубликанской научной конференции, посвященной памяти В.А. Ромодина. – Бишкек, 1991.
- 5 Бартольд В.В. Кипчаки // Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука. Гл. ред. Вост.лит., 1968. – 759 с.
- 6 Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XII века. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – 248 с.
- 7 Кадырбаев А.Ш. За пределами Великой Степи. – Алматы: Демей, 1997. – 200 с.

8 Кляшторный С.Г. Кипчаки, команы, половцы // Сб. матер.междун. научн.конф.«Кипчаки Евразии: история, язык и писменные памятники», 29-30 май 2013. Астана, 2013. – 430 с.

References

- 1 Gagin I.A. Volzhskaya Bulgariya: ocherki srednevekovoy diplomatii (X-pervaya tret XIII vv.). Ryazan: SPb gos.univ-t, 2004. – 234 s.
- 2 Lyubchanskaya T.V. Srednevekovyie kochevniki Vostochnoy Evropy i Drevnyaya Rus (Kochevyie elementy v genezise drevnerusskoy gosudarstvennosti). Avtoreferat diss. na soisk. uch. step. k.i.n. – Izhevsk, 2004. – 27 s.
- 3 SMIZO. Tom I. Izvlecheniya iz sochineniy arabskih. – SPb.: Tip. Imperatorskoy Akademii nauk, 1884. – 564 s.
- 4 Kumekov B.E. Srednevekovyie musulmanskie kartyi kak istochnik po rasseleniyu kyipchakov // Istochniki po srednevekovoy istorii Kyrgyzystana i sopredelnyih oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii. Tezisy dokladov i soobscheniy mezhrespublikanskoy nauchnoy konferentsii, posvyaschennoy pamyati V.A. Romodina. – Bishkek, 1991.
- 5 Bartold V.V. Kipchaki // Bartold V.V. Sochineniya. Tom V. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongolskih narodov. – M.: Nauka. Gl. red. vost. lit-ryi, 1968. – 759 s.
- 6 Pletneva S.A. Kochevniki yuzhnorusskih stepey v epohu srednevekovya IV-XII veka. – Voronezh: Izd-vo Voronezh, gos. un-ta, 2003. – 248 s.
- 7 Kadyrbaev A.Sh. Za predelami Velikoy Stepi. – Almaty: Demeu, 1997. – 200 s.
- 8 Klyashtornyy S.G. Kipchaki, komanyi, polovtsy // Sb. mater.mezhdun. nauchn.konferentsii «Kipchaki Evrazii: istoriya, yazyk i pismennyye pamyatniki», 29-30 may 2013. – Astana, 2013. – 430 s.

Нәбижан Мұқаметханұлы
**Ерте замандағы «Ұлы жібек
жолының» Қазақстан
бойындағы атақты қала –
Тараздың тарихи эволюциясы**

Nabizhan Mukamethanuly
**Historical evolution of Taraz
– famous city of the ancient
«Great silk road» on Kazakhstan's
territory**

Набижан Мукаметханұлы
**Историческая эволюция Тараза
– известного города древнего
«Великого Шелкового пути»
на территории Казахстана**

Талас қаласы Орталық Азиядағы ежелгі «Ұлы Жібек жолы» бойындағы маңызды қала ретінде Шығыс пен Батыс сауда және мәдени коммуникацияда маңызды рөл атқарған. Мақалада Талас (қытай тілінде ең алғаш «Далосы» деп жазылған) қаласының ерте заманнан қазірге дейінгі тарихи даму эволюциясы қарастырылып, Орта ғасырда Талас қаласында әртүрлі мәдениеттердің тоғысуы мен синтездесуінің қазақ халқының ұлттық харектирінің қалыптасуына жасаған әсері анықтаған. Сондай-ақ Талас қаласының қазіргі таңда «Ұлы жібек жолын» қайта жаңғыртуда атқаратын рөлі жөнінде автор өз көзқарасын пайымдайды.

Түйін сөздер: Талас (Далосы), Жібек жолы, мәдениеттер тоғысы, эволюциялық даму, қазақ мінезі.

Talas played an important role in trade and cultural communication between East and West on the ancient «Silk Road» in Central Asia. The article examines the historical evolution of the Talas city (in Chinese first written as «Dalosi») from ancient times to the present day it is determined by the effect of mixing and synthesis of different cultures in medieval Talas on the formation of the national character of the Kazakh people. The author also expresses his views on the role of the modern town of Talas in the rebirth of the «Great Silk Road».

Key words: Talas (Dalosi), Silk Road, a confluence of cultures, evolutionary development, Kazakh character.

Город Талас сыграл важную роль в торговой и культурной коммуникации между Востоком и Западом на древнем «Великом Шелковом Пути» в Центральной Азии. В статье рассматривается историческая эволюция развития города Таласа (на китайском языке впервые написана как «Далосы») с древности и до наших дней и определяется влияние смешения и синтеза различных культур в средневековом Таласе на формирование национального характера казахского народа. Также автор выражает свои взгляды на современную роль города Таласа в перерождении «Великого Шелкового пути».

Ключевые слова: Талас (Далосы), Шелковый путь, стечение культур, эволюционное развитие, казахский характер.

**ЕРТЕ ЗАМАНДАҒЫ
«ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ»
ҚАЗАҚСТАН
БОЙЫНДАҒЫ АТАҚТЫ
ҚАЛА – ТАРАЗДЫҢ
ТАРИХИ
ЭВОЛЮЦИЯСЫ**

Ерте замандағы «Ұлы Жібек жолы» – Қытайдың Си-ань қаласынан Италияның Рим қаласына дейін жалғасқан сауда және мәдени қатынас жолы болып табылады. Қазіргі Қазақстанның Тараз қаласы сол ерте замандағы «Ұлы Жібек жолы» бойындағы маңызды сауда-мәдениет орталықтарының бірі болған еді. Алайда оның тарихи даму эволюциясы қазірге дейін толық анықталған жоқ.

Тараз қаласының екі мың жылдығын атап өту қарсаңына автор қаланың салынған мезгілін анықтау туралы арнайы мақала жазып жариялаған болатын [1]. Сондықтан бұл мақалада Тараз қаласының тарихи даму эволюциясы және оның Шығыс пен Батыс арасында сауда және мәдениет алмасу барысында атқарған тарихи рөліне талдау жасап көрмекші.

Қытай жазба деректеріне негізінде, Тараз қаласының алғашқы іргетасын қалап, қала келбетін келтірген адам – ғұндардың атақты тәңірқұты Жыжы (орысша Чжичжи, қазақшада да кейде Шөже деп те аталып жүр) болған. Соған байланысты қаланың алғашқы аты оны салдырушының есімімен атылып, қытай жазбаларында алғаш «Жыжы чың» (орысшада Чжичжи чэн, Zhi zhi cheng – 致致城) – «Жыжы қаласы» деген атпен белгілі болған. Олай болса, алдымен Жыжы тәңірқұт Талас өзені бойында қалайша қала салдырған? – деген мәселені анықтап көрейік.

Аталған мақалада анықтағанымыздай, Талас қаласы немесе «Жыжы қаласы» б.з.д. 40 жылдары салынған. Ол кезде Іле, Жетісу, Ыстықкөл өңірін Үйсін (Усунь) мемлекеті, Талас өзенінің батысы, оңтүстігі мен Сырдария аумағын Қаңлы (Канцзюй) мемлекеті басқарып тұрған болатын. Ал Ғұн империясы болса, Хань империясының соққысы салдарынан іргесі шайқалып, елі бөлшектеніп, «бес бірдей тәңірқұт алды-алдына билік құрған», өзара қырқысқан жағдайда болған еді. Ақыры Жыжы тәңірқұт ордасынан айырылып, далада қаңғырып қалады. Оны үйсіндермен күреске пайдалануды көздеген Қаңлы патшасы, арнайы адам жіберіп шақырып, елімен көшіріп әкеліп, өзінің шығысына, үйсіндермен іргелес Талас өзеннің бойына орналастырады. Сондай-ақ Қаңлы патшасы Жыжымен құда-жұрат болып, бір-біріне қыз беріп, қыз алып одақтасады.

Алайда Жыжының қаңлылармен одақтасудағы ойы басқаша екен. Оның мақсаты – Қаңлы жеріне табан тірей отырып,

күш-қуатын нығайтып, Орталық Азияға өз билігін орнату. Сондықтан ол үйсіндерді әлсін-әлсін шабуылдап, талан-таражылаумен қатар, аландардан (яньцайлардан), ферғаналықтардан салық жинатып, қаңлы елін де аяусыз езіп қанайды. Қытай деректерінде: «Жыжы тәңірқұт жеңісіне тәкаппарланып, Қаңлы патшасын сыйламайды, ол қаһарланып қаңлы патшасының қызын, ақсүйектерін, бірнеше жүздеген қарапайым адамдарын өлтіріп, сүйектерін боршалап Дулай шүйге (Дүлей суға – Талас өзеніне – Н.М.) тастап жіберген» [2] – деп, жазылған мәліметтер тарихи шынықты аңғартады. Талас өзенінің қалайша «Дүлей су» аталғаны жөнінде алғашқы мақаламда пайымдағанмын [3], бұл арада оны қайталудың қажеті болмаса керек.

Ал Жыжы тәңірқұттың қала салдырғаны жөнінде қытай деректерінде: «Жыжы халықты қала салуға жұмылдырып, күніне бес жүз адамға еңбек істетіп, [қаланы] екі жылда бітірді» [4], – деген мәлімет жазылған. Сондықтан қытайлар ол қаланы алғаш «Zhi zhi cheng – 致致城» – деп атаған. Міне, бұл Тараз қаласының (қытай жазбаларында «Далосы – 咄遼私城, 怛遼斯城» деп те жазылған) қаласының салынуы жөнінде ең ерте жазылған дерек. Осы жазба дерек негізде біз қаланы б.з.д. 40 – жылдары салынған деп санаймыз. Кейбір археологтар ескі қаланың кейбір белгілеріне қарап, сол кезде тұтқында болған Рим солдаттары да қала құрылысын салуға қатыстырылған сияқты деп межелейді.

Жыжы тәңірқұттың Орталық Азияда үстемдік орнатып, билік жүргізуі, Қытайдың Хань империясының Батыс өңірден көздеген мүддесінің іске асуына кедергі келтіретіні сөзсіз. Бұл жөнінде қытай сардарларының әңгімесінде айтылған: «Батыс өңір әуел баста ғұндардың құзырында болған. Осы күні Жыжы тәңірқұттың күші мығымдалып, айбары асқақтап, атағы шалғайды шарлады ...Оның үстіне оның адамдарының барлығы сом денелі, қайратты әрі соғыс құмар. Олар талай-талай соғыстарда сан мәрте жеңіске жетіп жүргендер. Егер олар осылайша қордаланып күшейіп кете беретін болса, Батыс өңірдегі қауіпке айналуы сөзсіз» [5], – деген сөзі де соны аңғартады. Сондықтан да Хань империясы б.з.д. 30 жылдары Чэнь Тан мен Гань Янсю қатарлы сардарларын жорыққа аттандырып Жыжы тәңірқұттың көзін жойған болатын.

Қытай деректерінің мәліметтеріне сүйенсек, Жыжы тәңірқұттың салдырған қаласы – біршама көлемді орда және қорған ғимаратынан құрылған екен. Өзі сол ордада тұрып билік жүргізген. Ол орда ғимаратының төбесіне ту тігіп, оны қа-

таң күзеткен. Қытай барлаушы әскерлерінің мәліметінде: «... Тәңірқұт қаласына көзіміз жетті. Қала қорғанының үстіне бес түсті тоқыма бау – ту (Cai fan zhi – 采幡织) тігілген. Бірнеше жүз адам сауыт киіп қорған үстінде тұр. Жүзден аса атқа мінгендер қалаға кіріп-шығып жатты. Тағы жүзден аса жаяу әскер қақпа алдында иіріліп тұр, оларға соғыс жасау дәрісі өтіліп жатқан сияқты» [6], – деп жазылған. Бұл деректен орда ғимаратының үлкен әрі көрікті көрінісін көз алдымызға елестету қиын емес.

Ал қаланың құрылымы жөніндегі мәліметті қытай әскерлерінің қалаға басып кіріп соғыс жүргізгені жөнінде берген ақпарынан анықтауға болады. Онда айтылған мәліметте: орда ғимаратты екі қабат болған (тәңірқұт жоғары қабатта, оның бәйбіше-тоқалдары мен бірне ондаған адамдары төменгі қабатта шабуылшыларға садақпен жебе жаудырған); қала-қорғанның сыртын қоршаған екі қорғаныс қабырғасы болған. Сыртқы қорғаныс қабырғасы ағаштан, бітеу сом ағаштардан дуал жасалған, ішкі қорғаныс қабырғасы топырақ кірпіштен соғылған. Сыртқы ағаш қорғанды қытай әскерлері жабылып бұзып ішке кіргенде, ішкі қорған ауласында қоян-қолтық қиян-кескі соғыс болған. Ішкі қорған қабырғасының іші үлкен кең болған. Онда басып келген жауға қарсы тәңірқұт бастаған жүздеген адам шайқас жасаған. Ақыры Қытай әскерлері қаланың әр тұсынан от қойып, қаланы өртеп жіберген [7]. Сонымен Жыжының салдырған қаласы толық қирайды, билігі күйреді, Жыжының басы кесіліп қанжығада кетеді, елінің бір бөлімі амалсыздан алысқа ауып кетсе, қалғандары қаңлылар мен үйсіндердің құрамына сіңіп кетеді.

Содан бергі тарихқа көз жіберсек, б.з. IV ғасырда Талас өзені өңіріне санбелер мен жужуандар көп шабуыл жасаған, V ғасырдың 30-50 жылдары ябталиттер бір мезет онда үстемдік құрған екен. Ол кезде ябталиттердің үстемдік еткен өңірі «Қарашардың батыс солтүстігінен Балқаш көліне дейін, Шу және Талас өңіріне дейін, тіпті, Сырдариясы мен Арал теңізіне дейін» [8] жеткен екен.

Бірақ VI ғасырдың екінші жартысында Талас өзені өңірі Түркі қағанаты билігіне қарады, кейін Батыс түркі қағанатының басқаруында болды. Осындай тарихи үдерістен қарағанда, Талас өзені өңірі күштілердің таласатын нысанасына айналғаны байқалады. Өйткені өзенді бойлап «Ұлы Жібек жолы» өтеді және онда сауда орталығына айналған көркейген көлемді қала қалыптасқан. Бұл қала қытай деректерінде «Далосы – 怛遼斯城» қаласы деп аталған. Бірақ бұрынғы күйреген

қаланы кім қалпына келтірді немесе қаланы кім қашан қайта салдырды? деген сұрақтарға жауап беретін нақты жазба дерек те, археологиялық айғақ та әлі байқалған жоқ. Алайда Хань империясы тұсында «Ұлы Жібек жолында» керуендердің сапырылысқан жағдайын ескерсек, сол өңірде өмір сүрген қаңлылар бұрынғы «Жыжы қаласының» орнынан (мүмкін маңынан) көп өтпей қала құрылысын қайта сала бастағаны байқалады. VII ғасырдың басында Талас қаласының көркейген келбетін көзімен көргендердің жазып қалдырған деректері соны дәлелдейді.

Қытайдың атақты монах саяхатшысы Суань Цзанның жазбаларында: «...Тұнық көлден [9] солтүстік-батысқа қарай 500 ли (*1 ли – 500 м – шақырымнан – Н.М.*) жүргенде Суйаб өзені бойындағы қалаға жеттік. Бұл қаланың айналасы 6-7 ли келеді. Мұнда әр елдің саудагері мен хулар (соғдылар, түркілер) аралас тұрады. ...Суйабтан батысқа қарай бірнеше ондаған қалалар бар. Олардың әрқайсысының өз билеушілері бар. Олар бір-біріне тәуелді болмағанымен, олардың барлығы түгелдей Түрік қағанатына бағынышты.

Суйаб қаласынан Батысқа қарай 400 лиден астам жол жүріп Мыңбұлаққа [11] жеттік. Мыңбұлақтың жер көлемі 200 лиден асады. ... Көктем айларында алуан түрлі гүлдер жайқалып өседі, мыңдаған бұлақтар жарқырап көрінеді. Сондықтан ол жерді Qian quan – 千泉 – Мыңбұлақ – деп атаған. Түрік қағаны жыл сайын осы жерді жайлайды.

Мыңбұлақтан батысқа қарай 140-150 ли жол жүріп Талас қаласына жеттік. Қаланың көлемі 8-9 ли келеді. Онда әр елдің көпестер мен хулар (соғдылар, түріктер) аралас тұрады. Топырағы құнарлы, ауа райының төрт маусымы анық, Суйабқа ұқсастау келеді.

Талас қаласынан оңтүстікке қарай оншақты ли келетін жере Согу қаласы бар. Онда 300-ден астам отбасы тұрады. Олар – қытайлықтар. Бұрын оларды түркілер тұтқындап әкетіп, осы жерге жинаған, олармен бірлесіп осы қаланы салған екен. Олар қала ішінде жеке қора-жайларда тұрады. Өз киімдерін тастап түріктерше киінетін болған. Сөздері сыпайы, бейне өз еліндегідей жағдайда өмір сүреді» [12] делінген.

Ал Византия тарихшыларының жазбаларында бұл жөнінде өте анық баяндаулар бар. 568 жылы Византия патшасы Батыс Түрік қағанатына Жамарк бастаған елшілерін жібереді. Бұл елшілер өздерінің көздерімен көргендерін баяндаған. Онда: «Бірнеше ондаған күн жол жүргеннен кейін Жамарк және оның жолдастары соғды жеріне жеттік. Олар аттан түскеннен кейін түріктер оларға сатытын темірлерін көрсетті, бұл олардың

елінде темірдің көп өндірілетінін аңғартудың бір тәсілі екен, өйткені темір жасау деген екінің бірінің қолынан келе бермейтін оңай өнер емес. Бұлардан басқа жын-сайтанды қуатын түріктер көптеген теңделген жүктерді түсіріп, оларды бір жерге үйіп, одан соң дабыл-даңғараларын соғып, жүкті айналып жүгірді, сонымен қатар ісі бұрқыраған жусанға от тамызғандар құдайды қабылдау рәсімін өткізді. Сондай бір ес-ақылдары шығып қатты билеу барысында қолдарын ербендетіп, аяқтарын тыпырлатып сұрқия құдайға жалбарынды. ...Олар лаулаған отты айнала жүгіргенде Жамаркті де олардың артына ілесіп сондай қимылдар жасауға итремеледі, сондай-ақ оны отпен аластады. Осындай рәсімді өтеп болған соң, ондағы адамдардың барлығы Ақтақ (қазіргі талас – Алатауы – Н.М.) деп аталатын тауға Қағанмен көрісуге кетті.

Сөйтіп олар Естеміш қағанның ордасына барды. Жамарк Естемішпен әңгімелесті. Олар Естеміш қағанның киіз үйде тұратынын, оның отырған орындығының арбамен сүйреп әкететіндей дөңгелек орнатылған, сары алтыннан жасалған тақ-орындық екенін көрді. Хулардың (түркілердің – Н.М.) ғұрып-әдеті бойынша, олардың басшысына иіліп сәлем беріп, апарған кәде-сыйды оны қабылдап алушы адамның қолына беру керек. Жамарк өте әдепті сөз сөйледі, Естеміш те ол сияқты өте әдептілікпен оған жауап қайтарды. Содан кейінгі бірнеше күнде, киіз үйлерде кең көлемде қонақасы беріліп тұрды. Бұл киіз үйлердің барлығы көздің жауын алатындай түрлі-түсті жібек маталармен безендіріліпті, онда сусындық бар екен. Бірақ біздікі сияқты жүзім шырыны емес, алайда жүзім шырынының орнына ішетін хулардың ішімдігі (жылқы сүтінен ашытып жасалған). Соңында демалатын уақыт болды, әрбір адам киіз үйлерден шегініп шықты.

Ертесі, олар және де сол сияқты әртүрлі ою-өрнектермен безендірілген шымылдық тартылған басқа киіз үйге барып бас қосты, Естеміш алтынмен апталған үлкен тақ-орындыққа отырды, оның сусын құйған шөлмегі мен саптаяғы да алтынмен әшекейленген екен. Олар күні бойы қымыз ішіп, көңілді әңгімелесті. Оның ертесі және де басқа бір киіз үйге барды, ол үйдің қазығы да алтынмен қапталған екен. Онда және төрт тотықұс көтеріп тұрған патша орындығы бар екен. Оның бәрі кесек-кесек алтын бөлшектермен безендірілген. Қарама қарсыдағы киіз үйдің жанында бір қатар кішкене арбалар тұр, арбаларға ақ күмістен жасалған дүниелер, ыдыс-аяқтар, әртүрлі ғайюандардың ойма мүсіндерін толтырып қойыпты. Бұлардың бәрінің көркемді-

гі біздің өнерімізден кем түспейтіндей етіп жасаған. Қараңыздар, түріктердің баяшат тұрмысы қандай деңгейге көтерілген!» [13]. Бұл жазбалар сол кездегі тарихи шындықты аңыз етеді.

Кезінде Тараз қаласында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген ғалым Т.Н. Сенигова: «Қорытып айтқанда, Жетісу жеріндегі Тараз қаласының тарихи даму барысында, орта ғасырлық мәдени қабатын қазып зерттеулерге негізделгенде, сонымен қатар Таластан шыққан керамикаларға қарағанда, онда ерте замандағы қаңлы мен үйсін мәдени дәстүрінің ықпалы өте айқын, сонымен қатар орта ғасырдағы Орталық Азиядағы Соғды, Таш, Ферғана және Мауаранахр өңірлерінің мәдени ықпалдары да байқалады» [14], деп санайды. Белгілі археолог К.М. Байбаков: «Соңғы жылдары Тараз қаласының сыртындағы төрт бұрышты қаланы қазу барысында табылған керамикалық материалдар, негізінен XI-XII ғасырдың мәдени мұралары. Ал XI-XII ғасырдағы араб саяхатшысы Мақдистің жазбаларында Тараз қаласының маңында екі жүзге тарта қыстақ болған, қала ішінде сауда базарлары, шеберханалар аумағы және казармен деңдер орналасқан өңірлер болған. Қаланың төрт үлкен есігі бар, қаланың базар орталығында жұмалық намаз оқитын үлкен мешіт бар» [15]. Соныдай-ақ Байбаков: «Тараз қаласындағы моншаның ерекшелігі Отырар, Баласағұн (Суйаб) моншаларына ұқсамайды, ол грес формасында салынған. Мұның өзі адамға орта ғасырдағы Таяу-Шығыстағы моншаны еске түсіреді. Бұл сияқты моншалар Орталық Азияда VIII ғасырдан бастап салынған» [16] дейді.

Қазіргі таңда, Таразда археологиялық қазба жұмыстары қарқынды жүргізілуде, бірақ ескі Тараз қаласының мәдени қабатына жете қойған жоқ. Қазіргі Тараз қаласының қала ауданы ескі қаламен қабаттасып кеткен, алыс емес болашақта ескі Тараз қаласының мәдени мұралары табылып қалады деген үміттеміз.

Отандық және шетелдік тарихшылардың бәрі де қазіргі Тараз қаласын көне Даласы – Тараз қаласының жалғасы деп санайды. Таластың «Тараз» болып аталуы Орта ғасырда арабша аталуынан енген. Талас қаласының аты қытай иероглифінде де бірнеше түрлі дыбысталып жазылған [17], бірақ оның бәрі бір қаланың әрбір тарихи кезеңдегі әртүрлі аталуы ғана.

Осы арада мен Талас атауының мағынасына жасалған қате түсінікті түзете кетуді жөн санаймын. Су Бейхай жарықтық өзінің «Батыс өңірдің тарихи географиясы» атты еңбегінде: «Талас өзені ерте замандағы далалық көшпенді ұлттар мен отырықшы егінші этностардың арасы түйілі-

сетін жер болғандықтан, олар арасында күрес өте қатты болған. Талас деген атаудың түркі тіліндегі мағынасы – «өзара таласу» дегенді білдіреді. Бұл өңірдің ерте замандағы тарихы осылай өрбіген» [18], деп түсіндірген. Әрине, ерте орта ғасырларда Талас өзені бойында көптеген соғыстар болған, соның ішінде Тан патшалығы армиясы мен Араб әскерлері арасындағы сұрапыл соғыста қытай сардары Гао Шаньчжының 70 мың қолмен жерқаба жеңілген жері ретінде әлемге кең танылған. Бірақ оған қарап «Талас» деген сөзді өзеннің аты деу қисынсыз. Өйткені «Талас – таласу» деген саяси сөз. Орталық Азия мен Шыңжаң жерінде көптеген өзендердің аттары es, as-пен аяқтайды. Мысалы, Manas, Ertis, Tekes, Kunes, Talas, Ares тағы басқалар. Сонықтан кейбір ғалымдар es, as дегендер су дегенді білдіреді, оны өзен есімдеріне жалғап атайды дейді. Бұл сөздің қисыны бар сияқты. Себебі Қырғыз жерінде де Талас деген қала мен қыстақ бар.

Қазақстан жеріндегі Тараз қаласы ерте замандағы қытай жазбаларында «Чжичжи чэн – 致致城 және Далосы (Талас) чэн – 咄邏私城» деп хатталған. Ал оның Тараз болып аталуы Оңтүстік Қазақстан өңірінің исламдану кезінде арабтардың қойған аты. XIX ғасырдың басында Әулие-Ата деп аталса, XX ғасырда оған ақын Жамбылдың аты берілген-ді. Қазақстан тәуелсіздік алған соң оның бұрынғы аты қалпына келтіріліп Тараз болып аталды, қазір Қазақстан Республикасы Жамбыл облысының орталығы. Қазіргі Тараз қаласы мүлде жаңа бейнемен «Жаңа Жібек жолында» жарқырып дамып келеді.

Тараз қаласы Қазақстан жеріндегі бірден бір екі мың жылдық даму тарихын бастан кешкен қала болып табылады. Қытай ғалымы Чжон Цинсидің «XV ғасырда Тараз қаласы құланыстан шығарылды» [19], деген көзқарасы тарихи шындыққа жанаспайды. Ол Тараз қаласын кім қолданыстан шығарып тастағанын түсіндірмеген. Керісінше, қазақтар XV ғасырдың орта шенінде Тараз қаласынан алыс емес жердегі Қозыбасында Қазақ хандығын құрды, қазақ халқы көбейді, соған байланысты Тараз қаласы дами түскені белгілі.

Жоғарыдағы деректерден төмендегідей қортындылар тұжырымдауға болатын сияқты: Орта ғасырдағы Тараз қаласы біршама көлемді, базары гүлденген Орталық Азиядағы орталық қалалардың бірі болған; Түрік қағанатының материалдық мәдениеті мен қолөнер мәнерлеу өнімдерінің сапасы батыс елдерін таңғалдыратын деңгейге көтерілген; Ортағасырдағы Таң патшалығының әлеуметтік экономикасының қарқынды дамуы

мен Жібек саудасының көбеюі міндетті түрде Орталық Азия аймағына, тіпті, Түрік қағанатының материалдық мәдениетінің дамуына белсенді ықпал жасаған, оның басты көрінісін «киіз үйлердің барлығы көздің жауын алатындай түрлі-түсті жібек маталармен безендірілгенінен» байқауға болады; Орталық Азиядағы Тараз қаласы Шығыс

пен Батыс мәдениеттерін тоғыстырушы және алмастырушы рөліне айналған. Өртүрлі мәдениеттердің тоғысуы, географиялық ортада және әрбір қала мәдениетін қабылдау негізінде қазақ халқының кеңпейіл, ашық-жарқын ұлтық мінезі қалыптасқан, сондай қалалардың бірі Тараз қаласы болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Нәбижан Мұқаметханұлы. Тараз қаласының салынуы туралы. ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2002, № 3 (26), 40-42-б.; Нәбижан Мұқаметханұлы. Қазақ тарихының өзекті мәселелері. – Павлодар: «Brand Print». – 2010. – 120-128 б.
- 2 Бан Гу. Хань шу (Han shu – 汉书 – Хань патшалығы тарихы, Ханьнама). – 70 – бума, Хұндар тарауының екінші бөлімі. – Бейжиң: «Чжунхуа шужуй – 中华书局» баспасы. – 1997, – 2 – т., – 766 – б.
- 3 «Тараз қаласының салынуы туралы». ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2002, № 3 (26). – 40-42 – б.
- 4 Хань шу. 70 – бума, Хұндар тарауының екінші бөлімі. 2 – т., – 766 – б.
- 5 Бұл да сонда.
- 6 Бұл да сонда.
- 7 Бұл да сонда. – 767 б.
- 8 Су Бейхай. Батыс өңір тарихи географиясы (西域历史地理). – Үрімжі: Шыңжаң университеті баспасы, 1988, – 287 б.
- 9 Қытай тілінде «Qing chi – 清池», – деп «Ыстықкөлді» атаған. Qing – тұнық – мөлдір, Chi – көл (көлшік) – бассейнді білдіреді.
- 10 Суйаб өзені – Шу өзені дегенді білдіреді.
- 11 Мыңбұлақты қытайлар сөз мағынасы бойынша Qian quan – 千泉 – Мыңбұлақ – деп атаған. Qian – мың, quan – бұлақ – деген сөз.
- 12 Суань Цзан.大唐西域记 – Ұлы Таң патшалығының Батыс өңір жазбалары. 1 – т.; Чжан Чинлян, Чжу Чжичинь. 中西交通史料汇编 – Қытай-Батыс қатынастарының жалпы тарихи материалдар жинағы. – Бейжиң: «Чжунхуа шужуй». – 1978. 4 – кітап, 236-237 – б.; ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005, – 1- т., С. Сұңғатайдың аудармасы «Да Тан Сиюй цзи». – 23, 25 б.
- 13 Aly Mazaheri. La Route de La soie. – Paris 1983. Қытайша аудармасы: ...
- 14 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: «Наука», 1972. – С. 110 .
- 15 Байпаков К.М. Средневековые горада Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: «Ғылым», 1998. – С. 89.
- 16 Бұл да сонда.
- 17 Фэн Чэнчжун. Батыс өңір жер аттары. – Бейжиң «Чжунхуа шужуй» баспасы, 1980. – 92 б. Чжот Чинчи. Батыс өңір жер аттарына анықтама. – Бейжиң: мемлекет кітапханасы баспасы, 2008. – 213 б.
- 18 Су Бейхай. Батыс өңір тарихи географиясы. – 287 б.
- 19 Чжот Чинчи. Батыс өңір жер аттарына анықтама. – Бейжиң: мемлекет кітапханасы баспасы. – 2008. – 213 б.

References

- 1 Nabizhan Muhametkhanuly. Taraz khalaseneng salenue. – Vestnyk KazNU, serya istoryshekaya. – Vyp. – 2002, № 3 (26), 40-42 p.; Nabizhan Muhametkhanuly. Kazakh tarykheneng ozekti maseleleri. – Pavlodar: «Brand Print». – 2010, -120-128 p.
- 2 Ban Gu. Han shu, zhuan 70. – Beijing: Zhong hua shuju, 1997, 2 zhuan, 766 p.
- 3 Taraz khalaseneng salenue. Kaz UU Khabarshese. Tarykh seryase. 2002, № 3 (26), 40-42 p.
- 4 Han shu, zhuan 70. -766 p.
- 5 Bul da sonda.
- 6 Bul da sonda.
- 7 Bul da sonda, 767 p.
- 8 Su Beihai. Xiyu lishi di li. –Urimqi: Xin jiang daxue chu banshee. – 1988, 287 p.
- 9 Hetay tilinde «Qing chi – 清池» – dep Estehk koldi atagan.
- 10 Suyap ozeni – Chu ozeni degendi bidiredi.
- 11 Meng bulakh degen sozde magenase boyensha Qian quan – 千泉 – dep algan.
- 12 Xuan Zang. Da Tang xi yu ji. 1 – т.; Zang Qinglang, Zhu Jieqin. Zhong Xi jiaotong shiliao huibian. Beijing: 1978. 4 – кітап, 236-237 – p.; KR BGM. R.B. Suleymenov atendage Shegestanu ynstitute. Kazakh taryhena turale hetay derektemeleri. – Almaty: «Dayk-Press». – 2005, – 1- т., S.Sungatay audarmase. «Da Tang xi yu ji.» . – 23 p.
- 13 Aly Mazaheri. La Route de La soie. Paris 1983. Қытайша аудармасы: ...
- 14 Senyгова T.N. Sredne-vokobey Taraz. – Alma-Ata: «Наука», 1972. – 110 p.
- 15 Baypakov K.M. Srednebekkoby gorada kazakhstan na Belykom shelkobom puty. – Almaty: «Gelem». – 1998, C. 89.
- 16 Bul da sonda.
- 17 Feng Chengjun. Xi yu di ming. – Beijing: Zhong hua shuju. – 1980, 92 p. Zhong Xingqi. Xi yu di ming kao. – Beijing: Guojia tushuguan chubanshe. – 2008, 213 p.
18. Su Beihai. Xiyu lishi di li. –Urimqi: Xin jiang daxue chu banshee. – 1988, 285 p.
- 19 Zhong Xingqi. Xi yu di ming kao. – Beijing: Guojia tushuguan chubanshe. – 2008, 213 p.

Maydanali Z.

Imperial confederations and nomadic associations of Central Asia (historiography of problem)

Main conceptual positions and methodological paradigms to problem «leading a nomadic life empire» are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political system «leading a nomadic life empire». The onward development to modern history thought in study social-political sphere of the nomadic formation is shown.

Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies in research surveys and discourse observed processes of different directions. Research evidence shows that it is necessary to take into account the problem of succession, analogies and special features of the state in the imperial tradition of the Imperial confederations. The article deals with diversified approaches to the problems by adding the migratory habits of political entities of their systematization and reconstruction of a complex set of different types and models of power coupled into a single imperial structure.

Key words: Imperial confederations, the nomads, the scientific paradigm, structure, power, management.

Майданәлі З.

Империялық конфедерациялар және Орталық Азияның көшпелі бірлестіктері (тарихнамалық мәселелер)

Мақалада «империялық конфедерация» мәселесі бойынша негізгі концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылған. Бірқатар әдіс-тәсілдер арқылы империялық конфедерацияның саяси жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Көшпелі құрылымдардың саяси-әлеуметтік жағдайын зерттеуде тарихи ойдың дамуы көрсетіледі. Көшпелі бірлестіктердің дамуы және саяси ұйымның саяси трансформациясы мәселелері бойынша заманауи тарихнамалық сараптау көрсеткендей зерттеу ізденістері мен шолуларда әртүрлі бағыттағы үдерістер байқалады. Ғылыми-зерттеу тәжірибесі анықтағандай бұл мәселеде жалғастық, ұқсастық және империялық конфедерациялардағы мемлекеттік дәстүрлердің ерекше белгілері ескеру қажеттілігі туындайды. Мақалада көшпелі саяси құрылымдардың қалыптасуы мәселелері көп жақты келістер сарапталады, оларды біртұтас империялық құрылымда біріккен биліктің әртүрлі типтері мен моделдері ретінде жүйелеу мен қайта құру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: империялық конфедерация, көшпелілер, ғылыми тұжырымдар, құрылым, билік, басқару.

Майданали З.

Имперские конфедерации и кочевые объединения Центральной Азии (историография проблемы)

В статье рассматриваются концептуальные заключения о таком политическом образовании, как «имперская конфедерация» и методологические парадигмы. Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования «имперской конфедерации» и кочевых объединений на территории Евразии. Показан прогресс исторического знания в изучении проблем социально-политических структур имперской конфедерации. Анализ современной историографии по проблемам развития и трансформации политической организации кочевых объединений показал, что в исследовательских изысканиях и дискурсе наблюдаются процессы разной направленности. Исследовательская практика показывает, что необходимо учитывать проблемы преемственности, аналогий и особенных черт государственных традиций в имперских конфедерациях. В статье освещаются диверсифицированные подходы к проблемам по сложению номадных политических образований, их систематизации и реконструкции как сложного комплекса разных типов и моделей власти, соединенных в единую имперскую структуру.

Ключевые слова: имперская конфедерация, кочевники, научные парадигмы, структура, власть, управление.

**IMPERIAL
CONFEDERATIONS
AND NOMADIC
ASSOCIATIONS
OF CENTRAL ASIA
(HISTORIOGRAPHY OF
PROBLEM)**

Currently there are new conceptual – methodological approaches that allow establishing the historical, socio-political and ideological background of the genesis, formation and development of the phenomenon of «imperial confederation» and to extend opportunity of their learning. In historical science, there are several theories of state formations among the nomads. Discussion on the political structures of the nomads has a sufficiently broad historiographical base [Fedorov-Davydov; Khazanov; Markov; Pershytz; Kogan; Khalil Ismail; Khazanov; Gellner; Popov A.V.; Kradin; Massanov; Vasjutin etc.]. But this diversity of opinions and views in historical science problem nomadic imperial political confederations and nomadic structures is one of the little-known.

In development of the theory of a nomadism the huge contribution was made by L.N. Gumilev. The idea about the nature and character of early statehood at nomads is most brightly expressed in Gumilev's works. The statehood at huns arose, according to the historian, because of transition of the nomads separated by ailam of nomads to year-round migrations. According to L. Gumilev this germ of statehood is more ancient, than institute of the class state. The Hun scientists consider as a society dominated by tribal institutions and defines as «generic empire» [1]. As part of the Eurocentric approach G. E. Markov developed nomadism problems. According to his concept, in nomadic societies there are processes of property differentiation and allocation of the dominating layer – military and breeding leaders [2, page 14]. Strengthening military organization eventually led to the emergence of nomadic empires, personified the military centralization of pastoralists. But the nomadic empires were the ephemeral education and did not have a strong economic base. Association of various tribes to the nomadic empire could be carried out only on condition of creation of the uniform control system relying on strong military force. However when weakening the central power disintegration of the nomadic empire began, the military management system stopped the existence and steppes came back from «Military and nomadic» in the «Community – nomadic» state. Thus, the nomadic empires, according to the concept of Markov, are not a state in the full sense of the word. G.E. Markov puts forward conceptual situation that in traditional society fictional idea of «unity of an origin» acts as an ideological form of understanding

of really existing military-political, economic, ethnic and other communications [3, p. 83-84]. The modern Russian researcher A.I. Selitsky believes that all members of a team the connected with secret military cult, system of sacral knowledge, the strict organization, the initiation ceremonies «turning» them into «soldiers animals». It is interesting that, on the one hand, these military associations went against the principles of the breeding organization, often broke the signed peace contracts, plundered the next tribes, and their leaders could become rivals to the local breeding authorities. But, on the other hand, when squadleaders became military leaders of the tribes / unions of tribes and teams turned into a kernel of breeding army, these contradictions were removed [4, p. 99]. The modern Russian researcher V. V. Trepavlov believes that there was an organic communication of the nomadic states with each other. This communication defined continuity in them socially – economic and political development that allowed the above-named author to present each subsequent nomadic state education arising in the history as a stage or «steps of uniform development of a social order of nomad» [5, p. 14-15].

One of the actual parties of modern historical science is need of development of criteria which would allow defining accurately the nature and the maintenance of imperial structures of nomadic associations. The research paradigm of N.N. Kradin considers essence of object, defines two main signs of «the nomadic empire»: 1. big territories, 2. existence of dependent or colonial possession. Characterizing the nomadic empire as the nomadic society organized by military hierarchically principle, occupying rather big space and operating the neighboring territories by means of external forms of operation (robberies, war and contribution, extortion of «gifts», nonequivalent trade, tribute, etc.) the researcher allocates the following signs of the nomadic empire: multistage hierarchical character of the social organization, dual or triad principle of administrative division of the empire, military and hierarchical public organization, coachman service as specific way of the organization of administrative infrastructure, specific system of inheritance of the power, etc. Further N.N. Kradin models structure of the power in nomadic educations and allocates three of their levels: 1. governor of the nomadic empire and his rate; 2. the imperial deputies appointed to operate the tribes entering the empire; 3. local breeding leaders [6, p. 22]. Modern researchers note inheritance the ancient Turkic of the state traditions with different degree of their completeness later Turkic state educations [7, p. 228-261]. One of

interesting research constructions is the point of view of S.G. Klyashtorny and T.I. Sultanov who as follows define the term «empire» in relation to the states created by nomads of Central Asia. «Without trying to universalize the option of definition, we will note that the concept «empire» extends us only on the multiethnic educations created by military force in the course of a gain, created by military force in the course of a gain, operated by military and administrative methods and which are breaking up after decline of political power of the founder of the empire... At the first stage of a gain the factor defining its purposes is consolidation of steppe tribes under the power, one dynasty and one tribe. Then there are aspirations realized usually during military actions – to put into dependence on the consolidated military power of nomads of area and the state with more difficult device and more diverse economic activity, such balance of forces assumes the final result – treaty dependence or any forms of direct political submission. At this stage of the state, created by nomad tribes, will be transformed to the empire» [8, p. 9].

Essential to historical science is a solution of a question of institutes of the state type in the developed nomadic associations covering the considerable mass of actually nomadic population. Modern historians concentrate the attention on one of such problems in nomadic associations of Central Asia as structure of the power. Thomas D. Barfield, analyzing the nomadic states of Central Asia, comes to conclusion: «The nomadic states represent «imperial confederations», autocratic and state-like in foreign and domestic policy, but the deliberative adhering to the principles and federalism in internal affairs. They included the administrative hierarchy consisting, at least, of three levels: 1. imperial leader and his yard, 2. the imperial deputies appointed for control of the tribes entering the empire, 3. local breeding leaders ... Vassal tribes were controlled by the empire by means of system of deputies, often members of the imperial yard. Imperial deputies dealt with regional problems, organized a set of recruits and suppressed discontent of local breeding leaders. The imperial government monopolized the sphere of the international relations and military science, speaking at negotiations with other powers on behalf of all empire» [9]. Analyzing components of these nomadic educations, it defines them as autocratic and state-like in foreign and military policy, but the deliberative adhering to the principles and federalism in internal affairs. For such political associations stability of existence it was maintained

due to extraction of financial resources outside the steppe. T. Barfield puts forward the theory of cycles of the power, i.e. synchronism in dynamics of changes in state – a bureaucratic organism in China and military – political structure of nomads in the steppe [9, p. 44].

T.D. Skrynnikova and N.N. Kradin define process of creation of government institutions in nomadic associations as «need for association and creation of the centralized hierarchy at nomads arose only in case of war for existence sources, for the organization of robberies of farmers or expansion on their territory, establishment of control over trade ways. In this situation folding of the difficult political organization of nomads in the form of nomadic empires at the same time is both a product of integration, and a conflict consequence between nomads and farmers. From this point of view creation of nomadic empires – is a special case of «the aggressive theory» of a politogenesis». The conceptual conclusions and the research principles of these authors indicated absence in nomadic empires of opportunity to control the power and to carry out sanctions by means of legitimized violence [10, p. 34]. Research receptions and the theorist – methodological creation of S.A. Vasyutin denies possibility of existence of ethno cultural integrity with the general ideological system in the Mongolian empire (carriers of such «imperial» ideology only Mongols and, first of all, their elite could act). «In the middle of the XIII century result of aggressive

actions of troops of Genghis Khan as a part of the state appeared both nomadic territories and lands mainly with settled population. The Mongolian empire was transformed to the Mega Empire including various political, economic, ethnic, religious and other subsystems (uluses, «wings», segments of decimal system, tribal structures, oases, the cities and agricultural territories, confessional communities, etc. It was a peculiar symbiosis of tribute and aggressive types of the nomadic imperial organizations that distinguished the Mongolian empire from most of her predecessors» – the author emphasizes [11, p. 271].

The sequence of historical thinking and the concrete historical, retrospective analysis and modeling in modern the theorist – methodological approaches shows that related structures and genealogy caused «dispersion» and acentrifugal of nomadic societies. However in nomadic confederations military – hierarchical bodies of political management, closely intertwined with tribal segments, at the same time towered over them, controlled them, organized their effective use in compliance with the purposes of the imperial management. Updating in modern historical science of such layers as «imperial confederation of nomads», «nomadic political system», «political legal relations» in nomadic associations and designing them on the basis of new historical methods allows to present complete model of difficult development of nomadic statehood.

Литература

- 1 Гумилев Л.Н. Хунну: Срединная Азия в древние времена / АН СССР. – М.: Ин-вост. лит-ры, 1960.
- 2 Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М., 1967.
- 3 Марков Г.Е. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология // Советская этнография. – 1981. – № 4. – С. 83-84.
- 4 Селицкий А.И. //Монгольская империя: этнополитическая история. – Улан-Удэ, 2005.
- 5 Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: проблема исторической преемственности.
- 6 Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок// Восток, 2001. – №5.
- 7 Жумаганбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI-XII вв. – Алматы, 2003.
- 8 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы евразийских степей: от древности к новому времени. – СПб., 2009.
- 9 Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.). – СПб., 2009.
- 10 Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – М., 2006.
- 11 Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности? // Монгольская империя и кочевой мир. 1 том. – С. 271.

References

- 1 Gumilyov L.N. Hunnu: Sredinaya Azia v drevnie vremena// SSSR. – M.: In-vost. Lit-ra, 1960.
- 2 Markov G.E. Kochevniki Asii. – M., 1967.
- 3 Markov G.E. Skotovodcheskoye hozystvo I kochevnichestvo // Sovetskay Ethnographya. – 1981. – № 4. – P. 83-84.
- 4 Selitsky A.I. Mongolskaya Emperia: etno-politicheskaya istorya. – Ulan-Ude, 2005.

- 5 Trepavlov V.V. Gosudarstveniy story Mongolskaya Emperia XIII v.: problem istoricheskoy preemstvennosti. – M., 1993.
- 6 Kradin N.N Kochevie imperii: genesis, rascvet, upadok// Vostok, 2001. – №5.
- 7 Zhumaganbetov T.S Prroblemi formirovania I razvitia drevneturkskoy sistemi gosudarstvennosti I prava. VI-XII v. – Almaty, 2003.
- 8 Klyashtorny S.G, Sultanov T.I Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. Gosudarstva I narodi Eurasiiskih steppey. Drevnost i srednevecovie. – SPb., 2004.
- 9 Barfield T.J. Opasnaya granaica: kochevie imperii I Kitai. – St. Petersburg., 2009.
- 10 Kradin N.N Skrynnikova E.T.C. Empiria Chingis-hana. – M., 2006.
- 11 Vasjutin S.A Mongolskaya imperia kak osobaya forma ranney gosudarstvennosti?// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. – Ulan-Ude. t.1

Омарбеков Т.О.
**Алтын орда ханы Тоқтамыстың
Мәскеуге жорығы**

Ортағасырлардағы мемлекеттер арасында Алтын Орданың өзіндік ерекше орны бар екені белгілі. Оның қалыптасу, даму және құлдырау кезеңдері болды. Алтын Орданы әр түрі хандар басқарған тұста оның Орыс мемлекетіне деген саясаты да үздіксіз өзгеріп отырды. Алтын Орданың ханы Тоқтамыстың кезінде екі мемлекет арасының шиеленіскені сондай, Тоқтамыс хан Мәскеуге әскери жорыққа аттанды. Мәскеу қаласы үшін және орыс княздіктері үшін үлкен қасіретке айналған бұл жорық орыс жылнамаларында көрініс тапқан. Дегенмен де, бір таңғаларлығы, Мәскеуді күйретуге алып келген осы жорық шын мәнінде Мәскеу княздігінің атын орыс жерінде жарнамалап, орыс княздіктері арасында бұл қаланың орыс мемлекетін біріктіруші қала ретінде рөлін көтере түсті. Оқырманға ұсынылып отырған мақалада орыс-түрік қатынасының елеулі беттері болып табылатын осы тарих екей-текжейлі баяндалған. Мұнда, Тоқтамыс ханның Мәскеу князі Дмитрий Донскоймен және Орталық Азия өңірінде үлкен империя құрған атақты Әмір Темірмен қайшылықты қарым-қатынасының салдарлары баяндалады. Мақала Тоқтамыс ханның билігінің күйреуінде Әмір Темір мен қарым-қатынасының нашарлауы барысында қалыптасқан ахуалдарды біршама түсінікті және нақты баяндаған.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Тоқтамыс хан, Мәскеу, Орыс Княздігі, Әмір Темір.

Omarbekov T.O.
**Campaign of Golden horde khan
Tokhtamysh to Moscow**

It is known that the Golden Horde takes a special place among the medieval statehoods. It has its history of formation, rise and fall. Policies of the Golden Horde in relation to the Russian government changed depending on who headed it at different times of the rulers. During the reign of Tokhtamysh Khan relations of Golden Horde between the two countries deteriorated so much that Tokhtamysh Khan undertook a military campaign against Moscow. For Moscow and Russian princes of this campaign that gets reflected in the Russian chronicles, it turned in a great hardship. However, surprisingly, this campaign, which had to destroy Moscow, in fact, helped to popularize the name of the Prince of Moscow on Russian land, and among Russian princes raised the role of Moscow as a city – as the unifier of the Russian state. In this article author tells readers the story in detail, which is one of the most significant pages of Turkic-Russian relations. Here, the effects of reflected conflicting relationship between Tokhtamysh Khan and Moscow Prince Dmitry Donskoy, and famous Amir Timur who created largest empire in Central Asia. The article clearly and accurately describes the situation related with weakening power of Tokhtamysh and the deterioration of relations with Amir Timur.

Key words: Golden Horde, Tokhtamysh Khan, Moscow, Russian principality, Amir Timur.

Омарбеков Т.О.
**Поход хана Золотой орды
Тохтамыша на Москву**

Известно, что Золотая Орда занимает особое место в ряду средневековых государственных образований. В ее истории были периоды формирования, расцвета и падения. Политика Золотой Орды в отношении к Русскому государству менялась в зависимости от возглавлявших ее в разное время правителей. В период правления хана Золотой Орды Тохтамыша взаимоотношения двух государств обострились настолько, что хан Тохтамыш предпринял военный поход на Москву. Для Москвы и русских князей этот поход, получивший отражение в русских летописях, обернулся большими лишениями. Тем не менее, удивительно, но этот поход, имевший целью разрушить Москву, в действительности способствовал популяризации имени московского князя на русской земле, а в среде русских князей поднял роль Москвы как города – объединителя русской государственности. В предлагаемой читателям статье подробно повествуется история, являющаяся одной из знаменательных страниц тюрко-русских отношений. Здесь отражены последствия противоречивых взаимоотношений между ханом Тохтамышем и московским князем Дмитрием Донским, а также создавшим в Средней Азии крупную империю знаменитым Амиром Тимуром. В статье ясно и четко описывается положение, создавшееся в ходе ослабления власти Тохтамыша и ухудшения взаимоотношений с Амиром Тимуром.

Ключевые слова: Золотая Орда, Тохтамыш хан, Москва, русские княжества, Амир Тимур.

АЛТЫН ОРДА ХАНЫ ТОҚТАМЫСТЫҢ МӘСКЕУГЕ ЖОРЫҒЫ

Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы және оның осы тұстағы Әмір Темірмен, Мамаймен және т.б. қарым-қатынастары арнайы әңгімелеуге тұратын тарихымыздың «ақтандақ» беттерінің бірі. 1380 жылы 8 қыркүйекте Куликово даласында болған жанкешті шайқастан кейін, Көк Орда ханы Тоқтамыстан тағы жеңілген Алтын Орда билеушісі Мамай Кафуға (Феодосия) қашып кетеді. Оның орнына Алтын Орданың ұлы ханы болып Тоқтамыс қалады «Дүниежүзілік тарихтың» III томында Тоқтамыстың ендігі әрекеті былай түсіндіріледі (қазақша аударма біздікі): «Руське өзінің билігін нығайту үшін ол – (Тоқтамыс – Т.О. Ескерту: Барлық орыс құжаттарында – Тохтамыш) 1382 жылы Мәскеуге жорыққа шықты» [1,782 б.].

Л.Н. Гумилев Тоқтамыстың Мәскеуге шабуыл жасау себебін былай түсіндіреді. Оның айтуынша Мәскеу мемлекеті өзіне православие дініндегілерді көбірек қарату үшін Киев метрополиті Киприанды шақырады. Мұны Мәскеудің күшеюін қаламайтын Суздаль князьдігі Тоқтамыс ханға Мәскеу мен Литваның және Мамайдың өзара келісімі ретінде жеткізеді. Сонымен бірге өсек тасушылар бұл одаққа Рязань князі Олегтің де тартылғанын айта кетеді. Л.Н. Гумилевтің сөзімен айтсақ, «ақкөңіл және сенгіш» Тоқтамыс осындай арандатуға иланған», сөйтіп Мәскеуге қарсы жорыққа аттанған [2,428].

Дегенмен де біз тарихшы Л.Н. Гумилевтің бұл пікірімен толық келісе алмаймыз. Оның үстіне ежелгі никон жылнамасы да Л. Гумилевті қолдай қоймайды. Өйткені, біріншіден, литвалық князьдің Мәскеуді қорғаушылар қатарында болғаны рас: «Таже потом прииде к ним в град некоторый князь Литовский, именем Остей, внук Олгердов: той окрепи град и люди затвориси с ним в граде» [3].

Литваның ұлы князі Ольгерд (Альгирдас) (1345-1377 жж.) кезінде 1363 жылы Буг өзеніне жақын жерде татар әскерлерін талқандағаны тарихтан белгілі. Днестр, Днепр өзендері бойын, Киев, Подольск, Волынь жерлерін, Смоленск князьдігін басып алған Ольгердтің 1349 жылы Жәнібек ханмен Мәскеу князьдігіне қарсы одақ жасауға әрекеттенгені және айқын нәрсе. Ольгерд тверьліктердің Мәскеуге қарсы сәтсіздікпен аяқталған (1368-1372 жж.) үш жорығын да қолдады [4,539]. Әңгіме бұл жерде міне осы Ольгердтің немересі, яғни, Алтын Орданың

және мәскеуліктердің ата жауы төңірегінде болып отыр. Ежелгі никон жылнамасы Ольгердтің Мәскеуді Тоқтамыстан қорғаудағы рөлін одан әрі былай түсіндіреді: «Князь же Остей Литовский, внук Ольгердов, со множеством народа оставшемся во граде (в Москве – *Т.О.*), елико снidoшася от всех стран во град, укрепляхуся и подвизехуся противу Татар на бой... глаголюще: «не устрашимся нахождения Татарского, имеем бо град камен тверд и врата железа: и не терпят Татарове стояти под градом нашим долго, понеже имеют сугуб страх: изнутри града от нас бояться: а, атгневе града об князей наших устремленна на них бояться: и се и сами тии Татарове вскоре убоятся и побежат в поле в свояси» ...[5.189].

Көріп отырмыз, никон жылнамасында Остей Литовский Мәскеу қорғанысын белсенді ұйымдастырушы. 1539-1542 жылдар аралығында жазылған, өзінен бұрынғы Воскресенской, Иосафов (1446 ж.), Хоронограф тәрізді көптеген жылнамаларды құрастырып жазған орыстардың өздерінің никон жылнамасын теріске шығаратын дерек біздің қолымызда әзірге жоқ. Сондықтан да Л.Н. Гумилевтің А.В. Экземплярскийдің еңбегіне сүйеніп Мәскеу мен Литваның өзара келісім жасауы мүмкіндігін жоққа шығармақ болған әрекетін қолдай алмаймыз. Біздің ойымызша Тоқтамыс аңқаулықпен осындай өсекке сеніп, Мәскеуге шабуыл жасады деуге негіз жоқ.

Л.Н. Гумилевтің князь Остей Литовскийдің Мәскеуді қорғауға белсене қатысқанын көргісі келмеуі бізді таңдандырады. Тіптен никон жылнамасының Патриарша үлгісінде бұл мәселе редакцияланып қолдан қосылған дегеннің өзінде де мәскеулік ұлы князь Дмитрий Иванович Донской қала қорғанысын тапсырып кеткен митрополит Киприанның өзінің де осыдан бұрын әрі Киевтің, әрі Литваның митрополиті болып істегені және оның өзінде де орыс емес, Тырновадан шыққан болгар екені тарихтан белгілі [6. 251]. Яғни Мәскеудің Литвамен жақындасу мүмкіндігіне Л.Н. Гумилев сенбесе де басқарушылардың Литвамен байланыс жасауға толық мүмкіндіктерінің болғанын теріске шығара алмаймыз. Бұдан шығатын қорытынды: Тоқтамыстың шабуылын өсекке сеніп емес, алда екі ел арасындағы орын алуы мүмкін келісімге қарсы әрекет ету деп бағалаған жөн болар бөлкім.

«Тоқтамыс, – деп жазады Л.Н. Гумилев, – өсектің көпе-көрнеу қисынсыздығына қарамастан түгел сенді. Ол ойлауға емес, шайқасуға әдеттенген еді» [7. 428]. Бұл жерде біріншіден Л.Н. Гумилев айтқандай Тоқтамыстың «өсекке

сенгені» дәлелденбеген, екіншіден біздің ойымызша Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы автор жазып отырғандай жеңіл-желпі ойдан туған жоқ. Руське Куликово шайқасынан кейін беделі күрт арта бастаған Дмитрий Иванович Донскойдың және оның Мәскеу князьдігінің күшейіп келе жатқанын, оның түбінде Алтын Орда үстемдігінен Русьті азат етуші күшке айналуы мүмкіндігін айқын байқатты. Ал бұл Тоқтамысты кез келген сылтауды тиімді пайдаланып, оған соққы беруге итермеледі дей аламыз.

Русь пен Алтын Орданы тату-тәтті көршілер ретінде көрсету, яғни евроазия концепциясын ұстанған Л. Гумилевтың бұл мәселеде, Мәскеуді бағындыруда ашықтан-ашық жаулық саясат ұстанған Тоқтамысты кінәлап, қаралап жазудан басқа амалы да жоқ еді. Шын мәнінде Мәскеуге еркіндік беру дегеніміз күллі Орыс жерінің Алтын Орда жауына айналуына алып келер еді. Мұны кейінгі тарихымыз айқын дәлелдеп берді.

Біздің ойымызша сол тұста орыс халқының ұлттық тарихи тұлғасына айналған Дмитрий Донскойға қарсы қатал саясат ұсталмайынша орыс жерін Алтын Ордаға тәуелді ұстау мүлде мүмкін емес еді. Сондықтан да Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы үлкен стратегиялық мақсаттан туындаған еді.

Мәскеуді басып алған Тоқтамыстың аса қатал болуы да Л.Н. Гумилевті емес, біздің айтқанымызды іс жүзінде растайды. Тарихшы М.Н. Покровский мойындаған мәлімет бойынша татарлар 24 мың мәскеуліктерді қырып салған [8. 176].

Мәскеуліктердің өз еріктерімен темір қақпаны ашып бергеніне қарамастан осылай болған.

Егер никон жылнамасын одан әрі оқи түссек, Тоқтамыстың Мәскеуге жасаған жорығын орыстың кейбір князьдарының да қолдағанын көреміз. Мысалы, князь Олег Рязаньский Тоқтамыстың жағалауда жөңкіліп жүрген қалың қолына Ока өзенінен өтетін суы таяз өткелді көрсетеді. Бұған тарихшы Л.Н. Гумилев сенбесе де, біз сенбеуге негіз жоқ. Өйткені жылнама Рязань князінің бұл әрекетін Тоқтамыстан өз жерін тонаудан сақтайын деген қорғану пиғылынан туындады деп нанымды түсіндіреді. Тоқтамыстың алғаш Рязань жеріне зобалаң салмай, оны оңтүстіктен айналып өтуі бізді мұнда шындық бар-ау деп айтуға итермелейді.

Сонымен Ока өзенінен өтіп, жолда Серпухов қаласын басып алған, жүк тасушы көліктеріне де қарайламай асыққан Тоқтамыстың жер қайыстырған қалың қолы саржеліспен 1382 жылдың 12 тамызында (ескіше, 23 тамызда) жау келеді

деп күтпей қаннен-қаперсіз жатқан Мәскеуге келіп жетеді. Дегенмен де жылнамаға сенсек, Мәскеудің ұлы князі Дмитрий Иванович Донской Тоқтамыстың өзіне қарсы келе жатқанын ести тұра Мәскеуді тастап, Переяславльге кетіп қалған және ол жақтан Костромаға әскер жинамақшы болған. Л.Н. Гумилевтің айтуынша, оның орнына Мәскеуді қорғауға басшылық етуге митрополит Киприан қалған. Бірақ Л.Н. Гумилевтан басқа орыс тарихшылары митрополит Киприан мен бірқатар Мәскеу боярларының Тоқтамыстан қорқып, астанадан қашып кеткенін де айтады [9. 782]. Ал енді никон жылнамасы бойынша татарлар келгенде Мәскеуде бүлік басталған. Қаладан қашып кетпек болған халықты көтерілісшілер түк қалдырмай тонаған, таяққа жыққан. Митрополит Киприан мен князь Дмитрий Ивановичтің әйелі ұлы княгиня Евдокия көтерілісшілерден өздерін босатып жіберуді өтінген.

Бірақ қылыштарын жалаңдатқан ызалы да ызғарлы, құдайларын ұмытқан көтерілісшілер қаладан қашпақ болғандардың бәрін таспен атқылап, ешкімді сыртқа жібермеуге тырысқан. Осындай қысылтаянда митрополит пен ұлы княгиня әзер дегенде ашулы топтан сытылып шыққан, бірақ көтерісшілер олардың дымын қалдырмай тонап жіберген.

Жылнамаға сенсек, Тоқтамысқа басқалар емес ұлы князь Дмитрий Иванович Донскойдың өзі қажет болған. Алғашқы күннен-ақ түс кезінде оның қалың қолы Мәскеудің тас қамалынан екі-үш оқ бойындай қашықтықта, яғни садақ оғы жетпейтін жерге тоқтаған. Қала қорғанысынан бұларға мойындарын соза қарап, енді не істер екен деп сырттай бақылап тұрғандарға жақын келген бір топ салт атты татарлар: «Қалада князь Дмитрий бар ма?» – деп айқайлап сұраған. Қаланың биік қорғанында тұрғандар: «Ол қалада жоқ», – деп жауап берген.

Жөңкіле қозғалған салт атты татарлар жеделдете қала төңірегін айнала шауып, шолып шыққан. Қала айналасын тұрғындар тып-типыл етіп, ағаш-бұта атаулыны өртеп жіберген еді. Бұл қалаға басқалардың бұқпантайлап жақындауына мүмкіндік бермеу үшін жасалған болатын. Өз төңірегіне мәскеуліктерді топтастырған жоғарыда аталған князь Остей Литовский қорғанысты ұйымдастыруға белсене кіріскен.

Алғашқы күннің кешіне қарай қараңғы түсе Тоқтамыстың қалың қолы қаладан алыстап, шегініп кеткен. Бірақ келесі күні таңертең Тоқтамыс ханның өзі бастаған қаптаған әскер Мәскеуге тұс-тұстан келіп, оны тағы қоршап алған. Дегенмен де бірінші болып олар атпаған. Және

жебелерін кезеніп, жалаңаш қаруларын жалаңдатып сес көрсетті. Осы сәтте қала тұрғындары оларға садақ жебесінен оқ жаудырды. Өздерінің биікте және бекіністе тұрғандарын пайдаланып мәскеуліктер қолға түскен нәрсенің бәрін татарларға лақтырды. Қардай бораған садақ оғының, жаңбырдай жауған тастың, дүркін-дүркін атылған самострел мен алғашқы зеңбірек-тюфяқтың соққыларына душар болған Тоқтамыс жасағы жауап оқты жаудырды.

Никон жылнамасы мұны төмендегідей суреттейді: «Татаровск же возьяришася и начаша стреляти на град со все страны. И идяху стрелы их на град, аки дождь силен и умножен зело, не дающе не прозрети, понеже и воздух омрачиша стрелами, и мнози гражане во граде и на забралех пахадуся мрътви, одоляху бо Татарския стрела паче, неже градския»... Одан әрі жылнамашы татарлардың құралайды көздеп ататын мергендігіне таңдай қағады. Олар атпен шауып келе жатқан бетте тізгінді жібере салып, садақпен қамалдағыларды көздеп атқан кезде қорған төбесінде қалқып тұрғандарды жұрындай ұшырған. Татарлардың біраз бөлігі ұзын сатыларды қамал қабырғасына апыл-гұпыл сүйей салып, олармен жанталаса құмырсқадай өрмелеген. Қаладағылар да қарап қалмай қамданып, олардың төбелерінен қайнаған суды буын бұрқырата құйған.

Осы жерде Тоқтамыс жасағын едәуір қобалжитқан бір оқиға болады. Бұл туралы жылнамашы былай деп жазады: «...Нехто гражданин Москвитин, суконник, именем Адам с Фроловских ворот пусти стрелу из самострела и уби некоего от князей Ординских сына, нарочита и славна суца, и велику печаль сотвори Тохтамышу царю и всем князем его...» [10].

Мәскеуді қорғаушылар «түгел мас болған, өйткені олар бал мен сыра сақталатын боярлар подвалдарын талқандаған» [11. 429].

Мәскеудегі көтеріліс біздің ойымызша ұлы князь Дмитрий Иванович Донскойдың және онымен бірге бірқатар боярлардың қаладан кетіп қалуларына байланысты басталған. Л.Н. Гумилев мұны ұлы князь татарлар Мәскеуді ала алмайды деп сенгендіктен қалдырып кетті деп түсіндіреді. Шынында да тас қамалмен қоршаған, оқ-дәрімен атылатын алғашқы зеңбірек – тюфякпен қаруланған Мәскеуді алу тас қамалды бұзатын қарулары жоқ, қылыш, садақ және найзамен ғана қаруланған Тоқтамыстың қалың қолы үшін мүмкін емес те еді. Оның үстіне қамалда азық-түлік жеткілікті болған.

Л.Н. Гумилев Мәскеуді қорғауға «бір ғана нәрсе – жауынгерлік рух күші жетіспеді, өйт-

кені Куликово даласының қаһармандары өздерінің туған деревняларында демалып жатты, ал астанада бірлі-жарым қала тұрғындары, қала маңындағы көптеген басыбайлылар және қолөнершілер тұрып жатты» – деп жазады [12. 429].

Зерттеушінің бұл сөзі никон жылнамасындағы мына сөйлемдерден туындаған: «...оскуде бо вся русская земля от Мамаева побоища за Доном, и вси русстии людие в велице страхе и трепете быша за оскудение людей» [13].

Әрине, орыс жері үшін Куликово шайқасы оңайға түскен жоқ. Бірақ негізгі жаулары Алтын Орда хандары әлі біржолата талқандалмаған кезде бұл неғылған «демалыс»? Оның үстіне Тоқтамыс Куликово шайқасы болғаннан кейін іле-шала емес, араға екі жылдай уақыт салып Мәскеуге шабуыл жасап отыр емес пе? Жаугершілік заманда орыстардың екі жыл бойы демалып жатқаны несі? Біздің ойымызша орыстарда Куликовадағы жеңістен кейін бізді Мәскеу қорғайды деген сенім пайда бола бастаған. Орыстардың бей-жайлығы осыған байланысты болса керек.

Мұнан әрі жылнама бойынша оқиға былай өрбиді. Жоғарыда аталған Тоқтамыстың жағындағы суздалдық орыс князьдерінің азғырған сөздеріне иланған мәскеуліктер темір қақпаны ашып, татар елшілерін ішке кіргізбек болған. Бірақ олармен бірге қалаға тасқын судай екпінмен Тоқтамыстың қалың қолы баса көктеп еніп кетті. Князь Остей астыртын өлтірілді. Қалада қанды қырғын басталды.

Жылнамада Тоқтамыстың тек Мәскеуді алумен ғана шектелмей жекелеген қарулы жасақтарын Владимирге, Переяславльге, Юрьевке, Звенигородқа, Можаяевскіге, Боровскіге, Рузаға, Дмитровка жөнелтіп, оларды басып алғаны да айтылады. Жаулаушылар Переяславльды да өртеп жіберген, ал оның тұрғындары қайыққа мініп көлге қашып кеткен.

Ұлы князь Дмитрий Иванович болса өзінің қашып келген жұбайымен, балаларымен және көптеген боярларымен Костромада оқиғаның соңын күткен. Ал оның туысы князь Владимир Андреевич көп күшпен Волока түбінде тұрған және татарлардың сонда жеткен қаннен-қаперсіз жекелеген жасақтарына соққы берген. Таяқ жеген татарлар шоқыта желіп, Тоқтамысқа келіп бұл туралы оны үрейлене хабардар еткен. Онсыз да байлыққа белшеден батқан Тоқтамыс өзінің әскерлерін жедел жинап, жолшыбай Коломнаны тағы да тонап, Рязань жерінен де мол олжаларға кенеліп, өзінің барлық күштерімен Оканың арғы бетіне өтіп кеткен. Князь Олег Иванович Рязанский болса татарлардан қашып құтылған. Осы-

дан соң көп кешікпей-ақ ұлы князь Дмитрий Иванович және оның туысы Владимир Андреевич өз жерлеріне оралып, Мәскеу қаласына келіп, өлгендерді жерлеумен айналысқан [14].

Келесі жылы жазда Мәскеу князі Дмитрий Иванович туған баласы Василий Владимировичті Владимирде және Новгородта өзінің орнына ұлы князь етіп тағайындауды өтініп, көп сыйсияпатпен, тарту-таралғымен Алтын-Орда ханы Тоқтамысқа жіберді. Оның жанына Твердің ұлы князі Михаил Александрович ілесіп барды.

Осылайша Тоқтамыс өз мақсатына жетіп, орыс князьдерінің Куликовадағы жеңісінен кейін де олардың Алтын Ордаға алым-салық төлеп тұруын қайта жолға қойды. Бірақ Тоқтамыстың Алтын Орданы дәуірлетуіне Орта Азиядағы Әмір Темірдің даңқы көлеңке түсірді. 1383 жылы Хорезмді басып алған Тоқтамыс 1400 жылға дейін Темірмен және оны жақтайтын Қойырчақпен Темір-Құтлықпен және Шәдібекпен таққа таласып арпалысты. Жоғарыда айтып кеттік, Хорезм бұрынғы Алтын Орданың қарауындағы жер болатын. Оның үстіне Хорезмде әлі де Әмір Темірдің билігі орныға қойған жоқ еді. Бұл өңірде Алтын Орда билігінің орнығуы Өзбек хан тұсындағы мемлекеттің қуатын толық қалпына келтіру болып табылатын еді. Сондықтан да Тоқтамыс 1380 жылы Хорезмді басып алған соң онда өзінің атынан теңге соқтырды. Бұл жорық кейбір орыс тарихшылары айтып жүргендей, Әмір Темірге қокан-локқы көрсету, немесе оның беделін көзге ілмеу мақсатымен жасалған жоқ. Тоқтамысқа Алтын Орданы бөлшектеуге бейім тұрған әмірлердің көз алдында өзінің беделін берік орнықтыру аса қажет болды. Сондықтан да Тоқтамыстың бұл жорығы Б. Грековтың сөзімен айтсақ, оның «Хорезмге бағытталған нақты саяси бағдарламасы еді» [15. 329].

1385 жылы қыста Тоқтамыс Әзірбайжанды Алтын Орданың ықпалына қарату үшін Дербент арқылы Тевризге дейін барды. 1387 жылы Тоқтамыс Дербент арқылы Әзірбайжанға тағы жорық жасады. Бұл кезде Әмір Темір Қарабахта болатын. Тоқтамыс мұнда да Әмір Темірдің ұлы Мираншах бастаған әскерлермен кездесіп қалып, жеңіліске ұшырап кейін шегініп кеткен еді. Сонымен қатар ол Хорезмді Алтын Орда құрамында ұстап қалуға күш жұмсап, 1387 жылдың күз айларында Амударияға жетті. Алайда Ходжентке барар жолда ол Әмір Темірдің әскерлеріне кездесіп қалып амал жоқ шайқасуға мәжбүр болды. Бұл 1388 жылдың қыс айлары еді. Алайда Хорезмді қолда ұстап тұруға Әмір Темірдің мүмкіндік бермейтінін түсінген ол, Жайыққа

қарай шегініп кетті. Осылайша Тоқтамыстың Әзірбайжанды және Хорезмді Алтын Ордаға біріктіруді көздеген саясаты Әмір Темірдің ашық қарсылығына кездесіп, сәтсіздікке ұшырады.

Әмір Темір Әзірбайжанда Тоқтамысқа тойтарыс бере тұрса да 1388 жылы Тоқтамыс Хорезмге екінші рет шабуыл жасалғанға дейін ашық жауласуға бара қойған жоқ. Сондықтанда 1387 жылы Әзірбайжаннан шегінген Тоқтамыстың көптеген әскерлері Дербент түбінде Әмір Темірге еріксіз тұтқынға түскен кезде ол оларға жұмсақтық пен қайырымдылық танытып, жана-шырлықпен Тоқтамыстың денсаулық жағдайын сұрастыра келе былай деген: «Біздің арамызда әке мен баланың құқы бар. Бірнеше ақымақтың кесірлерінен осыншама адамдар неге өлулері керек? Біздер арадағы келісімді сақтауларымыз керек және ұйқыдағы тәртіпсіздікті оятып алмайық». Осылайша Әмір Темір тұтқындарға барлық жағдайлар жасап, оларды ақшамен және киіммен қамтамасыз етіп, аман-есен Тоқтамысқа шығарып салды [16.436].

Алайда Хорезм өңірінің Тоқтамысқа қосылмақ болып әрекеттенуі, тіптен Әмір Темірге қарсы көтеріліс жасауы және Моғолстанды билеуші Әмір Қамар-ад-дин Дулаттың Тоқтамыспен келісімге баруы Әмір Темірді 1388 жылы осы бағытта жорыққа аттануға мәжбүр етті.

Қондыршадағы екі алыптың 18 маусымда басталған қырғын ұрысы үш күнге созылды. Аса тәжірибелі Әмір Темір өзінің жауынгерлерінің рухын көтеру, керісінше қарсыласының әскерлерінің рухын түсіру үшін психологиялық әдіс-амалдарға барды. Мысалы, ұрыстың әбден қызған кезінде Әмір Темір өзінің немересі Мырза Әбубәкір бастаған 8000 әскерге шатырлар тігіп, жауынгерлерге арнап тамақ дайындауға бұйрық берді. Мұның өзі әскерлердің еңсесін көтеріп, оларды ұрысқа жігерлендірді. Ол Тоқтамыс әскерлерінің еңсесін түсіру үшін, оның басты ту көтерушісін сатып алды. [17.75] «Мен, – деп атап көрсетеді осы орайда Әмір Темір, – жауымның ту көтерушісін сатып алдым. Ол екі жақтың әскері ұрысқа кіргенде туды түсіретін болып уәде берді». Негізгі тудың түсірілуі Тоқтамыс әскерлері қатарында үлкен абыржу туғызды және олар Еділге қарай шегіне қашты. Әбұмұхаммед Хұсainның айтуынша көлемі жағынан мұндай ұлы шайқас «бұрын ешқашан болған емес» [18.109].

Алайда Қондыршадағы ұрыс екі жақ үшін де шешуші шайқас бола қойған жоқ. Жауынгерлер екі жақтан да аз қырылған жоқ. Сондықтан да Әмір Темір өзінің жеңісін соңына дейін жеткізбей, кейін қайтып кетті [19. 441-442].

Ұрыстан кейін кеп кешікпей, өзінің астанасы Сарайға оралған Тоқтамыс Египет сұлтанымен және Литва князімен жақындасып, одақ құруға күш салды. Сонымен қатар ол Алтын Орданың оңтүстіктегі шекарасы Әзірбайжанда өз ықпалын күшейтуге тырысты. Бұл Әмір Темірді бей-жай қалдырмады. Ол 1395 жылдың ақпан айында Тоқтамысқа қарсы жорыққа аттанды.

Ұрыста жеңілген Тоқтамыс әскерлерін батыс тарихшылары тіптен ұйымдасқан түрде шегіне де алмады деп кінәлайды. Шын мәнінде бұл тарихи шындықты толық бейнелей алмайды. Шараф-ад-дин Йездидің айтуынша Әмір Темірдің өзіне Тоқтамысты қолға түсіру қажет болған. Ол былай деп жазады: «Темір Тоқтамыс ханның соңына қуалап түсті және оның соңынан күн демей, түн демей аса қатты жүрді» [20. 305]. Мұндайда ашық далада жеңілген әскерді тоқтатып, қорғану ұйымдастыру дегеніңіз қиынның қиыны еді. Алайда Тоқтамыс бәрібір қолға түспей, Булар (Булгар) жеріне өтіп кетті.

Ибн Арабшахтың айтуынша Әмір Темір өзі жүрген жерлерінде адам айтқысыз қырғын және тонаушылық пен зорлық-зомбылықтар ұйымдастырған. Мұны орыс жылнамалары да мойындайды. «Оның әскерлерінің алды Азаққа (Азов) дейін барып, Алтын Орданың астанасы Сарайды, Сарайшықты, Хажытарханды және осы өлкенің бәрін талқандады». Әсіресе, мемлекет астанасының жермен жексен болып жойылып кетуі Темірдің шектен шыққан қатігездігі болды. Ибн Арабшах бұл туралы сөзбе-сөз былай деп жазды: «енді бұл жерлерде, Хорезмнен Қырымға дейін бұрынғы халықтар мен адамдардың ешбірі өмір сүрмейді және қозғалыста жоқ, және енді онда қарақұйрықтар мен түйелер қауымдарынан басқа ештеңе де жоқ. Дештінің астанасы – Сарай. Бұл қала мұсылманша салынған, керемет қамалы бар. Сарай ғылымның орталығына айналды. Қысқа мерзімнің ішінде мұнда ғалымдардың және атақтылардың, шешендер мен шеберлердің, тіптен барлық лайық адамдардың тамаша және салауатты үлесі жиналды. Мұндай белгілі кісілер тіптен көп адам мекендейтін Египеттің бөліктерінде де, елді мекендерінде де жинақталған жоқ еді» [21. 280].

Өзінің Самарқанд тәрізді астанасын гүлдендірген Әмір Темір Алтын Орданың басты қалаларын жермен жексен етті. Бұл ойранды орыстың белгілі тарихшылары әлі күнге дейін ақтап, тіптен қуана баяндап келеді. Мысалы, академик Б. Греков былай деп жазды (орыс тілінен аудармай сол қалпында береміз): «Победа Тиму-

ра над Токтамышем, опустошение и сожжение Астрахани и особенно Сарая Берке – столицы Золотой Орды – в 1395 г. имели огромное значение не только для Средней Азии и тогдашней юго-восточной Европы, но и для Руси. Сам того не подозревая, тот самый Темир Аксак, который грабительски опустошил Рязанскую землю, объективной победой над Токтамышем оказал Русской земле услугу, хотя своими поступками

и оставил по себе в русском народе заслуженную дурную память» [22. 373].

Бүгінде біздер қазақ тарихшылары, бұған керісінше мынандай қорытынды жасай алар едік: Алтын Орданы Әмір Темірдің әлсіретуі, оның басты қалаларын талқандауы Дешті Қыпшақ даласында бір орталыққа бағынған көшпелілердің мықты мемлекетін қалыптастыру процесін бір ғасырдай мерзімге тежеп тастады.

Әдебиеттер

- 1 Всемирная история. – Т. III. – М., 1957.
- 2 Всемирная история. – Т. III. – М., 1957.
- 3 Полное собрание русских летописей (алда – ПСРЛ) . – т. XII.
- 4 Советская историческая энциклопедия. – Т. 10.
- 5 Гумилев Л.Н., Экземплярский А.В. Великие и удельные князья северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 гг. – Т. XII. – СПб.
- 6 СИЭ. – 7 т.
- 7 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992.
- 8 Покровский М.Н. Русская история. – Т. 1.
- 9 Всемирная история. – Т. 3.
- 10 ПСРЛ, т. XII.
- 11 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992.
- 12 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992.
- 13 ПСРЛ, т. XII.
- 14 ПСРЛ, т. XII.
- 15 Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда и ее падение.
- 16 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992.
- 17 Тамерлан. Жизнь и деяния. Хроника великих завоеваний. – А.: ИД «Кочевники», 2003.
- 18 Прошлое Казахстана в источниках и материалах.
- 19 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992.
- 20 Прошлое Казахстана в источниках и материалах.
- 21 Прошлое Казахстана в источниках и материалах.
- 22 Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда и ее падение.

References

- 1 Vsemirnaja istorija. – Т. III. – М., 1957.
- 2 Vsemirnaja istorija. – Т. III. – М., 1957.
- 3 Polnoe sobranie russkikh letopisej (alda – PSRL) . – t. HII.
- 4 Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija. – Т. 10.
- 5 Gumilev L.N., Jekzempljarskij A.V. Velikie i udel'nye knjaz'ja severnoj Rusi v tatarskij period s 1238 po 1505 gg. – Т. HII. – SPb.
- 6 SIJe. – 7 t.
- 7 Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. – М., 1992.
- 8 Pokrovskij M.N. Ruskaja istorija. – Т. 1.
- 9 Vsemirnaja istorija. – Т. 3.
- 10 PSRL, t. HII.
- 11 Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. – М., 1992.
- 12 Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. – М., 1992.
- 13 PSRL, t. HII.
- 14 PSRL, t. HII.
- 15 Grekov B., Jakubovskij A. Zolotoaja Orda i ee padenie.
- 16 Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. – М., 1992.
- 17 Tamerlan. Zhizn' i dejaniya. Hronika velikih zavoevanij. – А.: ID «Kochevni-ki», 2003.
- 18 Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah.
- 19 Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. – М., 1992.
- 20 Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah.
- 21 Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah.
- 22 Grekov B., Jakubovskij A. Zolotoaja Orda i ee padenie.

Karibayev B.B.
**Historical importance of
formation of Kazakh Khanate**

Author in his article pays special attention to the historical importance of formation of Kazakh Khanate. Formation of Kazakh Khanate shows that it led continuous ethnical processes in the territory of Kazakhstan to new stage and it reflects Kazakh nation as individual ethnos. Considering historical significance of formation of Kazakh Khanate from ethnical point of view, we can conclude that it influenced the completion of formation period of Kazakh nation, and gave to the ethnos, which raised ethnical processes to national level, ethno name «Kazakh». Next importance of formation of Khanate is that transforming Kazakh nation to national state. Thus, Kazakh Khanate served as original state of Kazakh nation until the end of 18th century.

Key words: Kazakh Khanate, Kerei and Zhanibek, Kazakh nation, state, Deshti Kypshak.

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығының
құрылуының тарихи маңызы**

Автор мақаласында Қазақ хандығы құрылуының тарихи маңызына арнайы тоқталады. Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан аумағында ежелден бері үздіксіз жалғасып келе жатқан этникалық үдерістерді жаңа белеске жеткізіп, қазақ халқының жеке этнос болып қалыптасқандығын көрсетеді. Қазақ хандығының құрылуының тарихи маңызын этникалық тұрғыдан қарастыра келе, ол – қазақ халқының қалыптасуы кезеңін аяқтауға тікелей ықпал етті, этникалық процесті халықтық деңгейге көтерілген этносқа – «қазақ» атты этнонимді бергізді деп ойымызды түйіндейміз. Хандықтың құрылуының келесі бір маңызына оның қазақ ұлтының ұлттық сипаттағы мемлекеті болуы жатты. Сөйтіп, Қазақ хандығы қазақ халқының XVIII ғасырдың аяғына дейінгі төл мемлекеті ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Керей мен Жәнібек, қазақ халқы, мемлекет, Дешті Қыпшақ.

Карибаев Б.Б.
**Историческое значение
образования
Казахского ханства**

Автор в статье особо акцентирует внимание на историческое значение образования Казахского ханства. Образование Казахского ханства, протяженность которого длилась с древнейших времен, в результате чего сложился казахский этнос, выводит на новые ступени этнические процессы на территории Казахстана. Рассматривая историческое значение образования казахского ханства с этнической стороны, автор делает вывод, что оно имело прямое влияние на окончательное формирование казахского народа, а также этнический процесс, который поднял этнос до уровня народа и был назван этнонимом «казах». И так, до конца XVIII века Казахское ханство было государством казахского народа.

Ключевые слова: Казахское ханство, Керей и Джанибек, казахский народ, государство, Дешти Кыпчак.

HISTORICAL IMPORTANCE OF FORMATION OF KAZAKH KHANATE

In the history of Kazakh, which has thousands years of history, the role of the era of Kazakh Khanate is special and it has significant importance. Every person, every event, every date have special place in the history of Kazakh Khanate. The formation of Kazakh Khanate is considered as a result of continuous ethnic processes in the territory of Kazakhstan, which has been taking place during many centuries and it is considered as a result of the development of political structures in the territory of East Deshti Kypshak and its neighboring countries in the 14-15th century. As well as, this important event is very special, as it is believed to be crucial period in the development of Kazakh State in the territory of Kazakhstan. In this article, we will analyze and discuss these important facts.

One of the most important sides of formation of Kazakh Khanate is pushing its ethnical development to the new level and moving from one stage to another one. Ethnical process and political development merge into one, forming completely new state. In this regard, the first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his book titled «Tarikh tolkynynda» calls Kazakh Khanate as the first state in the Central Asia [1, 211 p.]. In the historiography of our nation it is clear that amongst most scientists there is a theory which proves that the period of formation of Kazakh nation is tightly connected with the formation of Kazakh Khanate [2, 260-269 p.; 3, 274 p.; 4, 253-254 p.].

In the territory of Kazakhstan ethnic processes started from the Bronze Age, reaching nations' level in the 14-15th century. During the ethnic processes ethnic elements and components merged into common territorial, economical, political, religious, linguistic, spiritual spaces, which took place around 2-2.5 thousand years. In each historical period ethnic process developed according to its necessary conditions.

Overall, until the beginning of 13th century in the territory of our country ethnic processes came close to the national level, forming a unified ethnical space. However, the main political-social structure which calls «state» could not provide it with necessary conditions in order to lead that process to its completion. Kypshak Khanate which was formed in the 11th century started to torn apart in the middle of the 12th century due to results of internal and external factors [5, 211-214 p.]. In the beginning of the 13th century this system was

replaced with more powerful system of Mongol state. As a result, ethnical processes in the territory of Kazakhstan experienced a new historical era – era of Mongols' supremacy.

Ethnical processes of the 13-15th centuries, in spite of slight slowdown, continued to develop in its own pace. In the middle of the 14th century the process of adaption of Mongols' ethnic components to local ethnic in the territory of East Deshti Kypshak is completed. In other words, Mongol tribes became Kypshak [6, 235 p.].

In the recorded data, inhabitants of Deshti Kypshak had common name «Kypshaks», from the middle of the 14th century they were called «Uzbeks». With the formation of Kazakh Khanate, inhabitants of East Deshti Kypshak were called «Kazakh». This ethno name shows completion of ethnic processes in the territory of Kazakhstan and formation of one nation. The period of formation of nation took place at the same time, when the term «Kazakh» which emerged due to political situations, was given to the newly born nation. Thus, the word «Kazakh» which appeared five hundred years ago as ethno name, till these days used as the name of the nation living in the territory of Kazakhstan.

The formation of Kazakh Khanate showed leading ethnical process, which continued from the early ages, to the new stage and the completion of Kazakh nation. Thus, considering the historical importance of the formation of Kazakh Khanate from the ethnical angle, we can draw conclusion, that it influenced directly on the completion of the period of formation of Kazakh Khanate, and gave new ethno name «Kazakh» to the ethnos, which led ethnic process to the national level.

The following historical importance of formation of Kazakh Khanate is recreation of interrupted state tradition, which was due to Mongol conquest in the beginning of the 13th century, adapting to the local ethnic traditions. Even though, there are many similarities between Kypshak State system and Mongol State system located in the territory of Kazakhstan, each of them has many unique features. For example, difference in the inheritance of power, relation of type of power to executive power. Due to establishment of Mongol state system, this system was introduced in the territory of East Deshti Kypshak, and previous system was replaced by it, but they could not erase it off from the memory of local people. The process of Mongols' ethno components becoming Kypshak went together with the adaption of Mongol state to local environment. As a result, typical to Mongol state terms like

«noyan», «bahadur» were replaced by local Turk-Kypshak words as «bi», «bek», «batyr». Moreover, there were some differences in power inheritance between Kypshak traditions and Mongol traditions, but until mid 13-15th centuries Mongol traditions dominated largely. The events held between the second half of the 14th of century and middle of the 15th century mainly related to the competition of these two traditions. According to Mongol tradition, power could be inherited to one of Khan's sons, while according to local tradition power could be inherited to oldest member of the family. This tradition was used between the end of 14th and beginning of 15th century in Altyn Orda. While, formation of Kazakh Khanate shows the complete victory of Kypshak tradition. Generations of Orys khan won the fight against Shibani's clan, after occupation of East Deshti Kypshak territory used this tradition. When Kerei and Zhanibek moved to Mogolstan, during the election of khan, Kerei held the highest power. According to Mongol tradition, son of Barak – Zhanibek who died in 1428, should have rule. Recognizing Kerei as khan, according to the inheritance traditions, showed that Kypshak traditions prevailed largely.

Thus, formation of Kazakh Khanate proves that state system and traditions in the territory of Kazakhstan before Mongols' conquest returned to its power again. This shows establishment of mutual relations between nation and state, and that state took nation feature.

Furthermore, it is well known that ruling clans of countries lived in the territory of Kazakhstan from the early ages to the middle of the 15th century in various historical periods, were from one tribe, and name of the country was given by this tribe. Sak, Ghun, Uisin, Kingly states, as well as names of states as Turk, Turkish, Oguz, Karluk, Kimak, Naiman, Kidan, Kypshak which lived after the 14th century shows the above mentioned fact.

Moreover, between the 13th and 15th centuries in the territory of East Deshti Kypshak state structures as Altyn Orda, Ak Orda, Nogay Orda, Abilkhaiyr Khanate, Mogolstan existed at the same time or replaced each other, while formation of Kazakh Khanate and its political development united all this previous states in one country.

From the middle of the 15th century instead of many political names of countries was replaced by one political term – Kazakh Khanate. This term until the beginning of the 17th century was used as one country's name.

The huge territory between Ertis and Edil rivers, Syrdariya and Tobol's upper side from the

11th century was called «Deshti Kypshak», but later when Kazakh Khanate was formed, new name came into usage. It is obvious when Kypshak tribal clans occupied above mentioned territory, it had introduced new terms like «Deshti Kypshak» – «Kypshak's Steppe». The term «Kazakhstan» was first used in the recorded data in the first half of the 16th century, and it meant «The land of Kazakh», «Country of Kazakh» [7, 180 – p.]. Thus, the name of «Deshti Kypshak» was replaced by new term which was used according to new ethno-political situation. Formation of Kazakh Khanate had impact on political and ethno-geographical terms of that area, and formed new names along with new political situations took place in that territory.

The historical importance of formation of Kazakh Khanate doesn't restricts with the facts mentioned above. One of the importance of it is that formation of Kazakh Khanate led one historical era to its end and put foundation to the new historical era.

This essential event which initiated by two khans – Kerei and Zhanibek can be compared with formation of Turk Kaganate, Kypshak Khanate, and Altyn Orda in the history of medieval ages of Kazakhstan. In the mid 6th century formation of Turk Kaganate brought Turk era, formation of Kypshak Khanate brought

Kypshak era, and formation of Altyn Orda brought Altyn Orda era in the history of Kazakhstan. With the formation of Kazakh Khanate in the mid 15th century new era started in the history of Kazakhstan. It called the era of Kazakh Khanate era.

Kazakh Khanate era spanned over 15-18 centuries has significant place in the history of Kazakhstan. In this period national identity and features has been defined. Many khans, sultans, batyrs and bis, beks and amirs, poets, ishans and abyzes who had considerable print on people's mind lived in this historical era. Many important historical events took place in this period.

Therefore, our conclusion is that formation of Kazakh Khanate is considered as one of the most important events in the history of Kazakhstan, which led ethnic development to national level, and had huge impact on the formation of Kazakh nation, which introduced new ethno name «Kazakh» and new ethno-political term «Kazakhstan» and put foundation to the new era called Kazakh Khanate Era.

Nowadays, basis of the official name of our country «Republic of Kazakhstan», our nation's name «Kazakh», our land's name «Kazakhstan» is Kazakh Khanate which was formed in the middle of 15th century.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 2 Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Т.ІІ. – Алматы, 1983. – 440 б.
- 3 Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории) –Алма-Ата, 1977. – 288 с.
- 4 Кляшторный С.Г., Сұлтанов Т.И. Казахстан: Летопись трехтысячелетий. – Алматы, 1992. – 384 с.
- 5 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Издание исправленное. – Алматы: Ғылым, 1995. – 296 с.
- 6 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т.І. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С.563.
- 7 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.

References

- 1 Nazarbayev N. «Tarih Tolkynynda». – Almaty:Atamura, 1999.-296 p.
- 2 History of Kazakh USSR (from ancient ages till now). Five volumes. – V2-Almaty, 1983. – 440 p.
- 3 Pishulina K.A. Southern-East Kazakhstan in the middle of 14th century – beginning of 16th century (Political and social-economic issues of the history) – Alma-Ata, 1977. – 288 p.
- 4 Klyashtorny S.G. Sultanov T.I. Kazakhstan: Chronicle of three thousand years. – Almaty, 1992. – 384 p.
- 5 Akhinzhanov S.M. Kipshaks in the history of medieval Kazakhstan. – Edited publication. – Almaty: Ghylym, 1995. – 296 p.
- 6 The collection of materials related to the history of the Altyn Orda. V. Tizengauzen. – VІ. Extracts from the works of Arab. – SPb.,1884. – 563 p.
- 7 Materials on the history of the Kazakh Khanate XV-XVIII centuries (Extracts from the Persian and Turkish works) / S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 p.

Каленова Б.Н., Сыздыкова А.А.

Қазақ хандығы отбасы неке қатынастары тарихымен қазіргі кезеңдегі неке қатынастарының құқықтық реттелу ерекшеліктері

Қазақ хандығы кезіндегі отбасы неке қатынастарын зерттей отырып, дұрыс бұрыс жақтарын саралап, бүгінгі күнмен салыстыра отырып өзектілігін айқындау мен шешу жолын табу жайында сөз қозғалмақ. Отбасы тарихи категория ретінде өзінің пайда болуы, қалыптасуы және дамуы барысында көптеген өзгерістерге ұшырағандығын осы мақала негізінде пайымдай аламыз. Бүгінгі таңда отбасы заңи нормалармен қорғалады. Отбасы некеге қарағанда күрделі жүйе. Себебі, ол жұбайларды ғана емес олардың балаларын, басқа да туыстарын жақындатып, біріктіреді. Ал осыдан біз мәлеметтерді жинақтай келе отбасының негізін қалайтын неке ерікті, тең құқықты болып, күштеп қосылудан, материалдық ынтадан тыс қалыптасуы қажет екендігіне көз жеткіземіз. Сонымен қатар ол ерлі-зайыптылардың құқығы мен адамгершілігіне, екеуінің де тең кәсіби және рухани даму процестеріне негізделеді. Отбасы және неке бұл ұғымдарды қай жағынан алып қарасақ та, атам заманнан бастап адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Ал қазіргі кездегі неке және отбасы қатынастары өзгеше, осының ішінде өзгеше атап өтетіні неке шарты. Қазақ хандығында неке шарты атымен болмағандығы және бұл қағида біздің тарихи дерекнамалар негізіне сүйеніп қарайтын болсақ, өзіндік пікір таластар туғызатындығына талдау жасалған.

Түйін сөздер: отбасы және неке, неке шарты, некеге тұру жасы, дәре соғу, т.б.

Kalenova B.N., Syzdykova A.A.

Comparison of legal regulation of nowadays marriage and family right, with the history of the family and marriage relations of the Kazakh Khanate

Studying the family and marriage relations of the Kazakh Khanate, identifying positive and negative aspects, comparing with today, the article identified the relevance and considered solutions. As a result of this work was interpreted that the family, as a historical category, has suffered many changes as a result of the formation and development. Today the family is protected by legal regulations. Unlike marriage, the family – a complex system, because it brings together not only the couple, but also their children and relatives. In summary we found that the formation of the foundation of the family shall ensure its voluntariness, equality, without looking for any material gains. It is also the basis of family- right and morality of both spouses, equal professional and spiritual development processes. The concepts of marriage and the family has become an integral part of human life since time immemorial. These marital and family relations are different from today's, only pay special attention to the marriage contract. The analysis based on the absence of the concept of the marriage contract in the Kazakh Khanate and the principle of proving that this fact has been highly debated.

Key words: family and marriage, the marriage contract, age at marriage, beatings.

Каленова Б.Н., Сыздыкова А.А.

Особенности правового регулирования в истории семейно-брачных отношений Казахского ханства и брачных отношений современного периода

Изучая семейные и брачные отношения Казахского ханства, выявляя позитивные и негативные стороны, сравнивая с сегодняшним днем, в статье определена актуальность и рассмотрены решения проблемы. В результате данной работы было интерпретировано, что семья как историческая категория претерпела множество изменений в результате формирования и развития. На сегодняшний день семья защищается законными нормами. В отличие от брака, семья – более сложная система, так как она объединяет не только супругов, но и их детей и родственников. Подводя итоги, нами было выявлено, что формирование основы семьи должно гарантировать ее добровольность, равноправие, не ища каких-либо материальных выгод. Также основа семьи – это права и нравственность обоих супругов, равные профессиональные и духовные процессы развития. Понятия брака и семьи стали неотъемлемой частью человеческой жизни с незапамятных времен. Данные брачные и семейные отношения отличаются от сегодняшних, стоит только обратить особое внимание на брачный контракт. Проведен анализ на основе отсутствия понятия брачного контракта в Казахском ханстве и принципа, удостоверяющего, что данный факт был высоко обсуждаемым.

Ключевые слова: семья и брак, брачный контракт, возраст на брак, избивание и т.д.

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: baxa_1977_1979@mail.ru

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ
ОТБАСЫ НЕКЕ
ҚАТЫНАСТАРЫ
ТАРИХЫМЕН ҚАЗІРГІ
КЕЗЕҢДЕГІ НЕКЕ
ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Отбасы әлеуметтік институт ретінде қоғамның қалыптасуымен бірге пайда болды. Отбасының дербестігі болғанмен, отбасылық қатынастар қоғаммен, оның дамуымен тікелей байланысты. Жалпылама анықтамада отбасы ұғымы – бірлесіп күн көретін туыстық қатынаста тұратын адамдар тобы, яғни балалар тәрбиесін жүзеге асырып, басқа да қоғамдық тұрғыдан мәнді қажеттіліктерді қанағаттандыратын некелік немесе туыстық қатынастармен байланысқан адамдар тобы. Ал қазақ ұғымында отбасы – өмірдің тұтқасы. Отбасының амандығы, ошақтағы оттың маздап тұруы – әрбір қазақ үшін маңызды. Сондықтан қазақ отының басым тіршілігінің тұтқасын саналы аялайды. Отбасы құндылығы – біздің мемлекетіміз ұстанып отырған басты саясат. Шаңырақтың үйлесімді дамуы мемлекеттің іргетасының берік болуына қызмет етеді. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың халыққа арнайтын Жолдауында да отбасылық құндылықтарды сақтау, бала тәрбиесі мәселесін дәріптеу, ата-аналардың балаларын шынайы қамқорлыққа алу мәселелері тұрақты сөз болып келеді. Отбасы – шағын әлеуметтік топ. Оның мүшелері некемен, қаны бір туыстығымен, тұрмыстың ортақтығымен және өзара адамгершілік, жауапкершілік байланыспен өмір сүреді. Ол – әлеуметтік, қоғамдық дамуда маңызды рөл атқаратын құрылымның негізі. Отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастар ерекше тиісті міндеттерге негізделеді. Бұларды тәртіп бойынша орындағандар – қоғамның жалғасуына, нығаюына қызмет еткендер, ал орындамағандар болса, олар – қоғамның тәртібін бұзған, әлеуметтік тәрбиеден үлгі ала алмаған бақытсыз жандар деп түсінген болсақ, ол да біршама адамдардың тұжырымы ретінде қарастыра аламыз. Адам баласы қасиетті борыштарын үлкендерге құрмет, кішілерге мейірімділікпен, сондай-ақ адамгершілік және отан сүйгіштік сезімдерін отбасында үйренеді. Адам баласы мұқтаж болған шақта, шын сүйіспеншілікті, мейірбандық сезімдерін ананың құшағында, әкенің қара шаңырағында табады. Олай болса отбасының мәні өте зор. Оның екі іргетасы болған ерлі-зайыптылар құқықтары мен міндеттерін түсіне біліп дұрыс әрекет етсе отбасында бақыт пен шаттық орнайды. Отбасы тұрмыстық қатынасты қалыптастырушы алғашқы ұясы, ол – тарихи өзгеріп отыратын құбылыс. Некелік қатынастардың алғашқы формасы

– полигамия, ал өндіріс құралдарына жеке меншіктің орнығуына байланысты, моногамиялық – бір некелік отбасы пайда болды. Отбасы некеге қарағанда күрделі жүйе. Себебі, ол жұбайларды ғана емес, олардың балаларын, басқа да туыстарын жақындатып, біріктіреді. Ал осыдан біз мәлеметтерді жинақтай келе отбасының негізін қалайтын неке ерікті, тең құқықты болып, күштеп қосылудан материалдық ынтадан тыс қалыптасуы қажет екендігіне көз жеткіземіз. Сонымен қатар ол ерлі-зайыптылардың құқығы мен адамгершілігіне, екеуінің де тең кәсіби және рухани даму процестеріне негізделеді. Отбасы және неке бұл ұғымдарды қай жағынан алып қарасақ та, атам заманнан бастап адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Адам болып жаратылғаннан кейін отбасын құрып, балалы – шағалы болу, ұрпақ қалдыру сынды мақсаттар әрбір адамның көкейіндегі армандардың бірі болар деп айтсақ қателеспеспіз.

Зандық мағынасында отбасы дегеніміз – бұл некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиелеуге алудың өзге де нысандарынан туыдайтын және отбасылық қатынастарды нығайту мен дамытуға септігін тигізетін, мүліктік және мүлікке қатысты емес жеке бастың құқықтарымен байланысқан адамдар тобы. Неке – махаббаттың іс жүзіне асуы. Бұл қағидалардың қалыптасуы сонау ата бабаларымыздан келе жатқан құндылық екендігін және отбасы құндылықтарын сақтау әр азаматтың өзіндік борышы ретінде ат салысуы керектігін ескеруі қажет. Ал толығырақ заңнама негізіне сүйенетін болсақ неке (ерлі-зайыптылар) және отбасы кодексінің 1 бабының 26 тармақшасына сәйкес былай деп көрсетілген: неке (ерлі-зайыптылық) – ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, отбасын құру мақсатында Қазақстан Республикасының заңында белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімімен жасалған еркек пен әйел арасындағы тең құқықты одақ.

Қазақстандық құқықтық жүйе романо-германдық жүйеге жататын болғандықтан заңды басшылыққа алады. Ең жоғарғы заң Конституция болып табылады. Бәрімізге белгілі отбасы неке қатынастары арнайы заңмен реттеледі, негізінен ол неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі. (2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 2016 жылы енгізілген). Бірақ, әсіресе қазақ халқында, отбасындағы қатынастардың бәрі

құқық жолымен реттеле бермеген. Отбасындағы қатынастар, негізінен, адамгершілік, ізгілік өнегелік нормалары негізінде реттеледі. Бұл – өзара құрмет, сүйіспеншілік, қамқорлық және имандылық қолдаудың көрінісі. Болашаққа қадам баспай тұрып, біз әрқашанда тарихымызды ұмытпау керекпіз. Өткен күндердің бізге берері де, алары да көп. Қателіктерден сабақ алып, ал игі істерді сақтап қалуға тырысамыз.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы әлемге танылған тәуелсіз мемлекеттердің бірі. Ал мұндай мемлекет болу үшін біздің заңдарымыз мызғымастай берік болу керек. Жоғарыда айтылғандай отбасы қатынастарын реттеуге бағытталған нормативтік құқықтық актілердің барлығы дерлік азаматтардың қолайлы қоғамда тұруына бірден бір кепіл. Тақырыптан ауытқымай айтсақ, неке және отбасы қатынастарының қазақ хандығы кезіндегі жағдайын және бүгінгі таңдағы ахуалын, саралап, бұрыс, дұрыс жақтарын ажыратып көрейік. Қазақ хандығы кезіндегі неке және отбасы қатынастары тіпті балалар дүниеге келмей жатып туындаған. Ата-ана өздерінің ұлын үйлендіру қамын әрқашан ойластырып жүретін. Болашақ келінді бала кезінен іздестіре бастайтын. Тіпті балалар дүниеге келмей жатып-ақ атастыру рәсімі болатын. Құдаларды өнегелі, құрметті, текті жерден іздестіретін. Құда түсудің салт-дәстүрлері бойынша арнайы рәсім өткізілетін. Қазақтарда жеті атаға толмаған туыстар арасында неке қиюға қатаң тыйым салынатын. Баланы үйлендіруге қатысты әдет-ғұрыптардың реті мынадай болатын: құда түсуге алдын ала келісу, ата-ананың құда түсуі, күйеудің қалыңдыққа ұрланып баруы, келін түсіру тойы, неке қию рәсімі. Осы жоғарыда айтып кеткен қазақ хандығы кезіндегі неке және отбасы құқығында некеге тұру жасы келесідегідей болған: Әдеттік құқықта некеге тұру жасы ерлер үшін 15 жас, әйелдер үшін 16 жас деп белгіленді Н.И. Гродеков Қазалы уезінде байлар арасында балаларын 9-12 жаста үйлендірген жайттың кездесетіндігін айтқан бала күнінен айттырып, 12-15 арасында үйлендірген жайттардың жиі кездескенін Құдабай Қостанаев та өз еңбегіне арқау еткен П.И. Пашиноның жолжазбасында Сыр бойындағы қазақ отбасының бәрінде дерлік қыз баланы бесікте жатқан кезінде-ақ айттырылып қойылатынын жазған, әрі бұл әдет-ғұрыптың орын алуын Сыр өңірінде қоқандықтар билігінің орнығуымен байланыстырады Г.Загряжский ер балаларды 12 жастан үйлендірген, қыз балаларды 10 жасынан айттырып, 16 жасынан ұзатқан жайттарға куә болған. Қазақ қоғамының негізі ру болса,

рудың негізі отбасы болды. Отбасы басында ер адам отырды. Ер адам отбасында артықшылыққа ие болса әйел адамдардың құқығы шектеулі болды. Ер адам отбасы мүлкінің иесі саналды және отбасы мүшелерін жазаға тарта алды. Әке баласын еншісіз және қызын жасаусыз қалдыра алмады. Бұл жағдай әрі міндет, әрі парыз саналды. Қазақ қоғамында билік әрқашан ер адамның, отағасының қолында болғанда белгілі. Ал балаларды үйлендіру кезіндегі мұндай артықшылықтар әкенің қолында болуы заңдылық. Некеге тұру мәселесін ата-аналар (әкесі) шешті. Жеті атаға дейін некелесуге жол берілмеді. Неке құда түсу рәсімімен басталады. Құда түсу ата-аналардың балаларын үйлендіру үшін жасайтын әрекеті. Құда түсу балалардың жас күнінде, тіпті бала туылмай тұрып жасалды. Құда түскен жақ қалың мал төледі. Қалың мал төленген қыз қалыңдық деп танылды және ол қалың мал төлеген жігітке тұрмысқа шығуға міндетті болды. Жігіт қайтыс болған жағдайда қалыңдық жесір атанып, жігіттің туыстарының біріне күйеуге шығуға міндетті болды. Хандар, сұлтандар, билер және байлар қалың мал төлеп көп әйел ала берді. Бірінші әйел бәйбіше, қалған әйелдері тоқал деп аталған. Бәйбіше артықшылыққа ие болды. Неке кию рәсімі шарият жолымен жасалды. Неке кию салтанаты үйленушілердің ата-аналарының, 2-3 куәнің және көпшіліктің алдында өтті. Жеті атадан аспай қыз алу өлім жазасына кесілген, егер отбасылары кешірім берсе, бұл үкім жазалаумен, дүре соғумен ауыстырылған. (Дүре – араб сөзі. Дүре соғу айыпты болған адамды жазалаудың бір түрі. Дүре соғуға үш өрім, сабы жуан, денеге ауыр сызат салатын қамшы немесе таяқ, арнайы жонылған шыбық қолданылған. Дүре соғуға кесімді биден басқа, әулет иесі, ауыл басқарған беделді бай да бере алған. Дүре соғу ісін көбіне әскер құрамындағы қолының қарымы күшті адам атқарған). Г. Загряжскийдің жазып алуы бойынша, дүре қылмыстың айыбының түріне қарай 6 дан 90 ретке дейін соғылған, жеті ата аспай үйленгендерге 72 ден 90 дүреге дейін соғылған. Ежелден-ақ бабаларымыз «үлкенге құрмет, кішіге ізет» көрсету қағидасын берік ұстанып, үлкен патриархаттық отбасының қожасы әкеге (ата) көп құқықтар берген. Ол көші-қонды реттеуден бастап, отбасына қатысты барлық мәселелерді шешкен.

Қазақтар үлкен патриархаттық отбасының сипаттарын мығым ұстанған. Өйткені, ежелден көшпелі, малшаруашылығымен айналысқан ата-бабаларымыз еңбек етпесе, туысқандық қарым-қатынастарды жеті атаға дейін сақтамаса, онда табиғат дүлейін былай қойғанда, ішкі қақтығыс-

тар мен тартыстардың өзінен қатты күйзелген болар еді. Сондықтан жеті ата ғана емес, бүкіл руластарының ауызбірлігіне нұқсан түссе, қағида-ережелерін сақтап, тәртіпті өз дәрежесінде ұстап тұра алмас еді. Үлкен патриархаттық отбасындағы әкеден кейінгі орында ана тұрған. Сондықтан болса керек, әдет-ғұрып заң ережелерінде әйел құқығына ерекше көңіл бөлінген. Өйткені, әйел – отбасының ұйытқысы, босағаның алтын діңгегі, ұрпақ жалғастыру көзі. Бабаларымыз «ұлын ұяға, қызын қияға» деген мағыналы ұғымға үлкен мән береді. «Он үште отау иесі» деген қағиданы бетке тұтып, өздері жақсы білетін, аралас-құралас жүрген текті де көргенді жерге құда түсіп, ұлдарын үйлендірген, қыздарын ұзатқан. Бұрынғы уақытта құдалықты қыз бен жігіттің қосылуы деп емес, екі отбасының, қала берді екі рудың туыстасуы деп екенін жете түсінген және ажырасу үшін үйленбеген. Әрине, отбасылық құқық нормалары құда-жекжат, нағашы-жиен, туыс-бауыр принциптеріне орай құрылып, ең алдымен бір тектес өмір заңдарының шындалуына, біртұтас біркелкі моральдық-этникалық нормалардың қалыптасуына жағдай жасады. Осындай алғырлық пен білгірліктен туындаған заңдар ортада адамды жалғыз қалдырмайды, берісі өз руынан, арысы нағашы-жиенінен арқа сүйер сүйеніш табарына сенім береді.

Отбасынан басталған моральдік-этникалық нормалар осылайша үш жұртқа ұласып, одан әрі бүкіл қазақтың бұлжымас заңына айналған. Мұны бұзу «ата салтын аттаған», «аруакқа асы болған», «қара бет», «жетесіз» деген айдарға ие етіп, халық қарғысына ұшыратқан. Осындай бейәдеп, бейтәртіп иелерін етегін кесіп, елден қуған, қоғамнан шеттеткен. Елден қуылғандарды ешкім қабылдамаған. Ең ауыр жаза осы саналған. Мұның да түп-төркіні ата-бабаларымыз жасап, өмір салтына айналдырған заңдар адамдық нормаларға негізделген. Оған қарсы шығу – еліне, жұртына қарсы шығу деп ұғылған. Әрбір жеке адам осы отбасында дүниеге келеді, осы отбасында өсіп-өнеді, осы отбасында үйленеді, яғни бар өмірі осы отбасымен байланысты болады. Соны әдемі түсіне білген ата-бабаларымыз заңның әліппесін осы арадан бастаған. «Бесікте не көрсен, ұшқанда соны қыласың» деген қағидаларға ерекше мән берген. Ата-бабаларымыз отбасын құруды әлеуметтік тұрғыдан қарап, тек екі жастың үйленуі деп ұқпаған, қайта таныс емес екі отбасынан басталған екі рудың туыстасуы деп ұққан. Сондықтан да, екі жұртты қанағаттандыратын құқықтық ережелерді шығарып, оны бүкіл қоғам қолдап-қуаттаған. Ата-бабаларымыз

отбасы беріктілігі әйел затына байланысты екенін де көре білген. Әлемдегі кез келген халық әйел теңдігі жөнінде ата-бабаларымыз жасаған қағида-ережелермен таласа алмайтыны әмбеге аян. Өркениетке жетіп, демократия кәмілеттігін жасағандардың өздерінде де әлі күнге олқы тұстары баршылық. Оларда туыстық сезім кемшілігін айтпағанның өзінде, отбасы құқықтарында жетіспеушілік тұстары бары жасырын емес. Отбасы – адам баласының өсіп-өнер, қаз тұрар, қанат қағар ұясы, алтын бесігі. «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық», яғни үй болу, некелесу, – дейді халық. Сонда некелесіп, отау тігу деген не? Бұл – жігіт пен қыздың ресми құқықтық негізде, яғни заңды түрде ерлі-зайыптылық қарым-қатынасқа түсуі, қосылып үй болған екі жастың материалдық және жеке бас мүдделері, бала туу мен оны тәрбиелеудің заңмен бекітілуі. Мұны некелесу – некеге тұру дейді. Жігіт пен қыздың некеге тұрып, бірігуі-жеке отау тігіп, өз отбасын құруы. Отбасы дегеніміз – туысқандық байланыста болатын (күйеуі, әйелі, балалары, ата-анасы, әжесі т.б), бірлесіп, әлеуметтік-тұрмыстық өмір сүретін адамдар. Олар отбасында мемлекеттік заңдар мен ережелерді сақтайды. Демек, некелік – отбасылық қарым-қатынастың биологиялық тарихи, әлеуметтік және құқықтық мәні бар. Бұрын-соңды зерттеушілеріміз ата-бабаларымыздың дәстүрлі отбасы мен неке құқықтарын зерттеп, әділ бағаларын бермегендіктен, қазіргі қазақ халқының отбасы сүреңсізденіп, тұрақсызданып барады. Тектік, діндік тұрақсыздық күйзеліске душар етіп, отбасы ыдырау, күйреу сипаттарына ие бола бастады. Мұның алдын тез алмаса, асқынған «дертке» айналып кешіксек, бой алдырмай кетуі мүмкін. Бүкіл дүниежүзі халықтары секілді қазақ халқының да өзіне тән отбасылық тарихы бар. Ал қазіргі кездегі неке және отбасы қатынастары өзгешелеу, осының ішінде өзгеше атап өтетіні неке шарты. Қазақ хандығында неке шарты атымен болмаған. Тіпті жеті жарғы заңына сәйкес жесір қалған әйел елден кетпеген. Соған байланысты халықта мынадай сөз қалған: Ерден кетсе де, елден кетпейді. Олай болса қазіргі таңдағы неке шарты біздің ата бабамыздың салып кеткен сара жолын бұзбай емей, немене? Соның салдарынан азаматтық неке, жалғызбасты ана, жетім бала саны көбейді. Неке шартын да ұлтымызға төнер қауіп деп білеміз. Өйткені, ерлі-зайыптылардың көкейінде отбасылық құндылық емес, материалдық байлық жатады. Бұдан соң өнегелі шаңырақ, тәлімді ұрпақ жайлы қайтіп әңгіме қозғамақпыз?! «Ажыраппас, мына дүние-мүлік-

ті өзіме қалдырып, пайдаға жаратамын» деген ойдың жетегімен жүретін ата-ана баласына қандай тәрбие беріп, үлгі көрсетпек? Қолданыстағы заңнамаларға сәйкес, неке шарты дегеніміз – некеге отыратын азаматтардың немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодекстің 39-бабына сәйкес некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі (ерлі-зайыптылықтағы) және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім неке шарты деп танылады. Бұдан басқа неке шартында некеде (ерлі-зайыптылықтан) туған немесе асырап алынған балалардың мүліктік құқықтары көзделуі мүмкін. Неке шарты ерікті шешім, оны жасасуға немесе жасаудан бас тартуға ешкім міндеттемейді.

Бүгінгі таңда неке шартының жақтаушылары да, қарсыластары да аз емес. Барлық мемлекеттерде дерлік неке және отбасы қатынастарына түсуші тұлғалардың мүліктік мүдделерін қорғаудың негізгі құралы ретінде неке шарты, яғни некеге тұрушы адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім есептеледі. Ерлі-зайыптылар неке шартында өзара күтіп бағу жөніндегі жағдайларды да анықтауы мүмкін. Ерлі-зайыптылар неке шартында неке бұзылған жағдайда ерлі-зайыптылардың әрқайсысына берілетін мүлікті анықтауға құқылы. Мамандар шарттың жасалуы некені нығайтуға емес керісінше некенің бұзылуына бағытталғанын мақұлдаса да неке шарты мүліктік қатынастарға қатысты қолданылуда. Ерлі-зайыптылар бұдан былай өздерінің мүліктік қатынастарын заңдық немесе келісімдік негізде құруға мүмкіндікке ие болды. Неке шартында ерлі-зайыптылар өзара күтіп бағу жөніндегі өз құқықтары мен міндеттерін, бір-бірінің кірістеріне қатысу әдістерін, олардың әрқайсысының отбасылық шығындар жасау тәртібін айқындауға құқылы. Әрине неке шартының жасалуына байланысты ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасы өзгере ме деген сұрақ туындайды. Дегенмен, мұндай мәселелер құқықтық емес моральдік-этикалық сипатқа ие деп айтсақ дұрыс болар еді. Бұл толығымен ерлі-зайыптылардың дүниетанымына байланысты. Егер еуропалық жас жұбайларға неке шарты жаңадан сәнге айнала бастаса, араб мемлекеттерінде мұндай шарт некелесудің міндетті элементі

ретінде қарастырылады. Дегенмен салыстырмалы талдауларды зерттей келе бұл мәселе біздің салт дәстүрімізге тән еместігін ескергеніміз жөн. Олай болса жоғарыда көрсеткендей неке шарты тек қана мүліктік қатынастарды ғана реттейді. Неке шартын мүлдем заңнан алып тастасақ көптеген наразылықтар туындайтыны хақ. Мүмкін бұл шарттың қалталы азаматтарымыздың байлықтарын сақтап қалу кепілі ретінде қарастырғанымыз дұрыста шығар, бірақ дегенмен бұл жерде отбасы құндылықтары тек байлық негізінде қалану керек пе деген ұғым мазалайтыны анық. Осыны негізге ала отырып, неке шартына кейбір өзгерістер енгізсек. Нақты айтсақ, осы шартқа отбасылық қатынастарды сақтап қалуға тырысатын кейбір баптар қоссақ. Кімде кім неке шартына отырар болса, онда сол шартта екі жақтың келісімімен ажырасудың алдын алу шараларын өткізсін. Ажыраспас бұрын ерлі-зайыптылар үш күндік демалысты балаларымен бірге өткізіп отбасының құндылықтарын ескеретін іс шаралар

жүргізетін болсақ, ол да бір отбасын сақтап қалуға негіз болар еді деген үміт жоқ емес. Әрине, балаларына деген мейірімді басқа жырақта жүрседе ата-аналар берері қақ, дегенмен бір шаңырақта отырып түбегейлі тең отбасында балаларына аталық және аналық мейірімін төгудің өзі бір мархабат екендігі бәрімізге мәлім. Осы бапты енгізе отырып, мүмкін біз бір шаңырақты болсын аман сақтап қаламыз. Қалай алып қарасақ та отбасы адам өміріндегі басты құндылықтардың бірі. Отбасын құрғаннан кейін оны сақтап қалу басты мақсат. Неке шартына келер болсақ расымен де ол тек мүлікке қатысты қатынастарды ғана қамтиды және оны заңнан алып тастау мүмкін емес. Сол себепті ұсынған ұсыныстар расымен де бір отбасыға болсын көмегін тигізеді деген үміттеміз. Сол кезде ғана құт-берекеге толы шаңырақ, бақытты балалар өсіп-өнер еді. Шарт, мүлік, ақша дегендерді бір сәтке болсын етсен шығарып, отбасы өміріміздегі ең құнды байлық екенін ұмытпайық!

Әдебиеттер

- 1 1995 жылы 30 тамызда Қазақстан Республикасының Конституциясы (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 02.02. 2011 жылы енгізілген)
- 2 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 01.01.2016 жылы енгізілген)
- 3 Алтынсарин И. Очерки обычаев при сватовстве и свадеб у киргизов Оренбургского ведомства // Машинописная рукопись. Отдел рукописей и редких книг Национальной библиотеки. – Оренбург, 1870. 15 лист.
- 4 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
- 5 Баллызек Л.Ф. Народные обычаи имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона // ЗООИРГО. – Вып II. – Казан, 1871. – С. 45-167.
- 6 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. – Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1889. – 205 с.
- 7 Добросмыслов А.И. Суду киргиз Тургайской области в XVIII-XIX веках. – Казань: Типо-литография Императорского Казанского университета, 1904. – 105 с.
- 8 Загряжский Г.С. Юридический обычай киргиз о различных родах состояний и о правах им присвоенных. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву // Ежегодник. МСТК. Под ред. Н.А.Маева. Вып IV. – СПб., 1876. – С. 151-203. (210 с.).
- 9 Рысменкулев Б. «Неке және отбасы» Республикалық ғылыми көпшілік заң журналы «Қазақстан заңдары». – 2008.

References

- 1 1995 zhyly 30 тамызда Kazakstan Respublikasynyn Konstitusiyasy (songy ozgerister men tolyktyrular 02.02. 2011 zhyly engizilgen)
- 2 2011 zhyly 26 zheltoksanda kabyldangan Neke (erli-zaiptylyk) zhane otbasy turaly Kodeksi (songy ozgerister men tolyktyrular 01.01.2016 zhyly engizilgen)
- 3 Altynsarin I. Ocherki obychaev pri svatovstve i svadeb u kirgizov Orenburgskogo vedomstva // Mashinopisnaya rukopis'. Otdel rukopisei i redkih knig Nasional'noi biblioteki. Orenburg, 1870. 15 list.
- 4 Argyinbaev H. Kazakotbasy. – Almaty: Kainar, 1996. – 288 b.
- 5 Ballyzek L.F. Narodnye obychai imevshie, a otchasti i nyne imeyshie v Maloi Kirgizskoi orde silu zakona // ZOOIRGO. Vyp II. – Kazan: 1871. – S. 45-167.
- 6 Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoi oblasti. Yridicheskii byt. T.1. Tashkent: Tipo-litografiya S.I.Lahtina, 1889. 205 s.
- 7 Dobrosmyslov A.I. Sudu kirgiz Turgaiskoi oblasti v XVIII-XIX vekah. Kazan': Tipo-litografiya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta, 1904. 105 s.
- 8 Zagryazhskii G.S. Yridicheskii obychai kirgiz o razlichnyh rodah sostoyanii i o pravah im prisvoennyh. O narodnom sude u kochevogo naseleniya Turkestanskogo kraia po obychnomu pravu // Ezhegodnik. MSTK. Pod red. N.A.Maeva. Vyp IV. – SPb.: 1876. S. 151-203. (210 s.).
- 9 Rysmenkulev B «Neke zhane otbasy» Respublikalyk gylymi kopshilik zan zhurnaly «Kazakstan zandary». – 2008.

3-бөлім
**ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 3
**НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 3
**MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Алтаев А.Ш.

**Из истории развития
национальных учебных
заведений в Южном
Казахстане в колониальный
период**

В статье рассматривается история развития национальных учебных заведений в Южном Казахстане во время царского правления. В политике царского правительства по отношению к мусульманским учебным заведениям происходила трансформация, развившаяся в повороте от поддержки до полного контроля и запрета. Несмотря на то, что под давлением религиозных и этнических общин на территории Южного Казахстана открывались национальные школы, царское правительство проводило политику насильственной христианизации и русификации.

Ключевые слова: Мусульманские учебные заведения, Министерство народного просвещения, мектебы, Туркестанский край, церковно-приходские школы, политика насильственной христианизации и русификации.

Altayev A.Sh.

**From the history of development
of the national educational
institutions in the South
Kazakhstan during the colonial
period**

There was a transformation in the policy of the tsarist government in relation to the Muslim schools, expressed in the turn from support to complete control and prohibition. Despite the fact that under the pressure of the religious and ethnic communities on the territory of the South Kazakhstan national schools were opening, the tsarist government pursued a policy of forced christianization and russification.

Key words: Muslim educational institutions, the Ministry of national enlightenment, schools, Turkestan region, parochial schools, the policy of forced christianization and russification.

Алтаев А.Ш.

**Отаршылдық кезеңіндегі
Оңтүстік Қазақстандағы
ұлттық оқу орындарының
даму тарихы**

Патшалық үкіметтің мұсылмандық оқу орындарына қатысты саясаты трансформация түрінде жүргізілді; толықтай бақылау және тыйым салуды қолдау түрінде болды. Бұған қарамастан-ақ, Оңтүстік Қазақстан территориясында діни және этникалық қауымның күштеуімен ұлттық мектептер ашылды, сондықтан патшалық үкімет христиандандыру және орыстандыру саясатын зорлық-зомбылықпен жүргізді.

Түйін сөздер: мұсылмандық оқу орындары, Халықтық Азортық министрлігі, мектептер, Түркістан өлкесі, шіркеулік мектептер, христиандандыру және орыстандыру саясаты.

**ИЗ ИСТОРИИ
РАЗВИТИЯ
НАЦИОНАЛЬНЫХ
УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ
В ЮЖНОМ
КАЗАХСТАНЕ
В КОЛОНИАЛЬНЫЙ
ПЕРИОД**

С начала включения Казахстана в сферу влияния экономики и культуры России царизм нуждался в проводниках распространения своей политики. Таким проводником могло служить мусульманское духовенство татар и мурз, являвшихся опорой самодержавия в данном вопросе. Для успешного проведения политических целей правительством предпринимались меры по привлечению коренных народов на свою сторону. Реализацией поставленных царизмом задач являлось обращение мусульманских народов в православных. Однако, претворяя намеченные планы в жизнь, не были учтены особенности менталитета коренного населения, в связи с чем эта миссионерская затея провалилась. Царизму стало ясно, что поддерживать ислам выгоднее, чем насаждать исповедующим его христианство. Языковой барьер являлся большим препятствием для проведения колониальной политики. Татарский язык, являвшийся более понятным и доступным для коренного населения Казахстана, стал единственным источником проведения административных мероприятий царизма на восточных рубежах.

Императрицей Екатериной II издается ряд указов и распоряжений для успешного проведения в жизнь дальнейших захватнических целей. Так в 1786 году издается указ, исполнение которого поручается барону Игельстрому, о введении специальных училищ в казахских степях. Преподавателями назначались казанские муллы, проинструктированные о том, «... чтобы они воспитывали киргиз в духе подчинения царствующему дому...» [1].

Предписание об издании учебной литературы на казахском языке имело немаловажное значение для распространения образования среди народов Казахстана и национального уровня среди степняков. Строительство мечетей для кочевников, сыграло позитивную роль в распространении ислама среди казахов, что являлось частью планов царизма. В связи с чем данные мусульманские заведения по распоряжению Екатерины II строились на государственные средства.

Начиная со второй половины XIX века царское правительство пересматривает политику поощрения мусульманства в Казахстане. Россия, усмотрев реакционный настрой со стороны проповедников ислама по отношению к «неверным», ввела

запрет на въезд в Казахстан мулл, выходцев из среднеазиатских ханств и даже коренных казахов, получивших образование в Средней Азии. Было решено приостановить строительство новых мечетей и оказание материальной помощи в открытии конфессиональных школ.

В 1877 году Министерством народного просвещения был разработан проект инструкции инспекторам казахских, башкирских, татарских школ.

Инспектированию подлежали: 1) все находящиеся в учебном округе, при которых состоял инспектор, инородческие школы и училища для нехристиан-инородцев; 2) лица, занимающиеся частным и домашним обучением инородцев.

Мусульманские учебные заведения могли быть открыты только с разрешения учебного начальства Министерства народного просвещения. Содержатели или учредители уже существовавших школ обязаны были заявить учебному начальству, которое и утверждало их существование.

В мектебах должны были употребляться только печатные руководства, причем для преподавания магометанского вероучения допускались лишь одобренные цензурой, а по другим предметам – одобренные сверх того учебным начальством. Инспектор должен был следить, чтобы во всех инородческих училищах были введены: во-первых, в мектебах – именные списки учеников с указанием звания, возраста, времени поступления в училище и выбытия из него; во-вторых, в медресе – книги о живущих в учебном заведении шагирдах с означенными сведениями и указанием места жительства шагирда, а также то, из какого медресе или мектеба он поступил. Заведующие мектебов и медресе ежегодно подавали инспектору точные статистические сведения о личном составе учебных заведений.

Инспектор определял применительно к местным условиям время и порядок учебных занятий по всем предметам обучения и продолжительность каникул. Что же касается переписки инспектора с заведующими медресе и мектебов, то до первого января 1880 года она производилась на татарском языке, то есть инспектор должен был принимать бумаги, написанные на этом языке, от себя же писать на русском с переводом на татарский. С первого января 1880 года переписка должна была вестись исключительно на русском языке. Инспектору подавались прошения об открытии новых мектебов и медресе. Он передавал их попечителю округа, от которого зависело разрешение на открытие мусульманс-

ких учебных заведений в том только случае, при прошениях были представлены: 1) обязательства о содержании русских классов на счет учредителей медресе и мектебов; 2) подтверждение общества о желании открыть учебное заведение с обозначением средств, для достаточного материального обеспечения открываемых медресе и мектебов.

Причем размер жалования учителю русских классов не должен был быть менее 350 рублей в год [2].

Но идея об открытии мусульманских учебных заведений с русскими классами не возымела успеха, особенно на территории Южного Казахстана.

С приходом нового генерал-губернатора Туркестанского края Н. О. Розенбаха в 1884 году начинается период иных отношений к религиозным школам. Если бывший генерал-губернатор Туркестанского края К.П. фон-Кауфман придерживался политики невмешательства во внутреннюю жизнь мусульманских школ, то его преемники – генерал Розенбах и барон Вревский сомневались в правильности данной политики.

В начале 1884 года Розенбах распорядился создать комиссию по вопросу о мусульманской пропаганде. Комиссия указала на необходимость привести в точную известность количество мусульманских школ и подчинить их «русскому государственному надзору» [3].

Данное решение не могло быть приведено в исполнение в полной мере, особенно в местах проживания кочевого населения. Нехватка штатных единиц в инспекции народных училищ, различные меры по притеснению инородных учебных заведений создавали условия для их нелегального существования. Единственным исполнительным органом, в силе которого была возможность по выявлению более точного количества мусульманских школ, являлись участковые приставы, однако и здесь встречались препятствия. При совершении объездов, встречалось недоброжелательное отношение со стороны местного населения к полицейскому патрулированию. Было необходимо, чтобы в среде коренного населения находились «благонадежные» для царской администрации люди, причем как среди учителей, так и среди учащихся. Такое внедрение в среду мусульман христиан могло вызвать отрицательную реакцию.

Но генерал Розенбах к данному вопросу решил подойти более осторожно. Так как система игнорирования, рассчитанная на упадок мусульманских школ естественным путем не оправда-

лась, то было решено выдвинуть в противовес им русско-туземные школы. Эти учебные заведения соединяли в себе мусульманский мектеб и русскую школу грамоты.

В 1887 году Розенбах обратился в министерство просвещения с большим докладом. В одном из пунктов доклада говорилось о том, что «... управление учебными заведениями края имеет в своем штате только двух инспекторов народных училищ, которым не под силу установить контроль за всеми религиозными школами всего Туркестана. Необходимо учредить особую должность инспектора мусульманских школ, по примеру Казанского и Оренбургского округов...» [4].

В результате настойчивости генерала Розенбаха в 1890 году была учреждена должность специального инспектора мусульманских школ Туркестанского края. Инспектором был назначен преподаватель учительской семинарии В.П. Наливкин. Знаток истории Туркестана, владевший арабским, персидским и узбекским языками, инспектор Наливкин был организатором первой русско-туземной школы, написал ряд трудов по истории местного края, составил серию учебников и руководств. Он придерживался русификаторской политики по отношению к местному населению. И для претворения своих замыслов в жизнь считал необходимым начать с мусульманских школ. Введение преподавания русского языка в мектебах и медресе являлось основой для достижения цели. Но упорное сопротивление со стороны руководителей медресе, поддерживаемое местной феодальной верхушкой и духовенством, сбивало все планы инспектора. В различные отделения царской администрации на нововведения Наливкина сыпался шквал жалоб, кляуз и донесений, зачастую не имевших под собой реальной почвы.

Для начала он предлагал открыть при медресе курсы русского языка. А оплата учителю должна была производиться из вакуфных сумм каждого медресе. На такую постановку вопроса даже военные губернаторы отозвались отрицательно. В первую очередь достаточно было взглянуть на русско-туземные школы, где преподавание русского языка и изучение его «инородцами» оставляло желать лучшего. Использование вакуфных средств для оплаты учителю русского языка губернаторы посчитали неприличной и рискованной мерой.

Таким образом, отстаивая свою неприкосновенность, медресе нашли своих неожиданных защитников в лице военных губернаторов Рос-

товцева и Королькова. Более того, этот вопрос привел к внутриведомственной распре среди царских чиновников. Особенно сильно эти разногласия возникли между инспектором Наливкиным и главным инспектором народных училищ Туркестанского края Ф. Керенским.

В результате эти события привели к упразднению должности особого инспектора по мусульманским школам в 1895 году. Натиск по реформированию медресе с этого момента значительно ослаб.

За время своей деятельности в должности инспектора мусульманских школ Наливкин составил «инструкцию для старших мударисов медресе Туркестанского края». Надо заметить, что инструкция способствовала некоторому упорядочению работы медресе. Был усилен контроль за деятельностью хозяйственных попечителей (мутавалли). После обнародования инструкции некоторые шагирды стали писать в местные газеты о безобразиях и злоупотреблениях со стороны мударисов и мутавалли. Также шагирды получили право избирать другого учителя и хозяйственного попечителя.

Еще одним положительным моментом для медресе было предложение Наливкина ввести обучение арабского языка и изучение Корана на родном языке. Но здесь свой отказ власти апеллировали опасением провокации мусульманского фанатизма и прогресса местной национальной культуры. Однако несмотря на реформаторские стремления в образовании Наливкин также являлся сторонником общечеловеческих ценностей. Он открыто выступал с осуждением хищения, поборов, вымогательства и т. д. со стороны отдельных представителей русской администрации.

Туркестанский край начал заселяться крепостными крестьянами раньше, чем завоеванные русскими войсками, особенно регионы Семиречья, где с 1847 по 1867 годы находилось 15000 русских колоний. Кроме того, хлынула волна эмигрантов в Самарканд, Фергану и страны транскаспийского региона. В этих условиях естественно вставал вопрос об образовании детей переселенцев, а так как в тот период не существовало светских учебных заведений в регионе, то и не было альтернативы церковно-приходским школам. Такие учебные заведения на территории Казахстана были двух типов, школы грамоты и миссионерские.

В основном учителя церковно-приходских школ имели среднее и начальное образование, а многие и вовсе были без образования. Квалифи-

цированные преподаватели не имели никакого желания работать в этих школах, так как жалование было незначительным (100-150 рублей в год), в то время как в учебных заведениях Министерства народного просвещения около 360 рублей в год. Законоучители же в церковно-приходских школах получали еще меньше – от 50 до 100 рублей в год [5].

Однако, несмотря на отсутствие подготовленных учителей, трудности с помещениями, учебниками и многое другое, число церковно-приходских школ росло из года в год, улучшались методы преподавания в них, вводились новые дисциплины. Но основной целью этих школ по-прежнему оставалось религиозно-нравственное воспитание.

Как уже известно, обучение в конфессиональных учебных заведениях затягивалось, что в основном было характерно для мектебов и медресе, но такая проблема существовала и в других религиозных школах. Одной из причин являлось то, что родители забирали своих детей из школ на неопределенный срок для решения домашних проблем. Они занимались торговлей на рынках, помогали родителям по ремеслу, или признавались родителями маловозрастными для занятий в школе. Затем возвращались в школы и продолжали учебу, отставая по программе.

Тем не менее, число церковно-приходских школ с каждым годом росло по всей территории Казахстана в связи с увеличением количества русского населения. Например, в Акмолинской области с 71 в 1900 году до 120 в 1913. В Туркестанском крае церковно-приходские школы находились в основном в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях. К 1916 году в крае их насчитывалось 106, во всем Казахстане – 335. В основном это были школы с трехлетним курсом обучения [6].

Исторически сложилось так, что на территории Казахстана проживали народы, исповадовавшие разные религиозные убеждения, в основном мусульмане и православные христиане. У них были свои конфессиональные школы, различающиеся друг от друга по содержанию и методам преподавания, они находились в неравном положении. Мусульманские и еврейские учебные заведения преследовались колониальными властями, многие из них вынуждены были действовать нелегально, церковно-приходские же школы находились в более привилегированном положении. Однако хочется отметить и общность этих школ, она заключается в том, что конфессиональные школы, невзирая на их слабости и

недостатки, стремились заложить в своих воспитанниках прочную нравственную основу.

В не менее сложном положении находились еврейские школы. Точное количество таких учебных заведений на территории Казахстана определить практически невозможно. Подвергаясь различным притеснениям со стороны царской администрации, находясь зачастую на полуполюгальном положении, эти школы были малочисленны. Конечно же, небольшое количество этих учебных заведений определялось в первую очередь малочисленностью еврейского населения, проживаемого в регионе. Недоверчивое отношение мусульманского духовенства также подтачивало и без того шаткое положение этих школ. Как и все конфессиональные учебные заведения, эти школы носили религиозный характер обучения.

В 1901 году Министерство народного просвещения решило реформировать так называемые хедеры – начальные еврейские школы. Содержатели этих школ обязаны были преподавать в них русский язык и арифметику. А те, кто решился открыть подобную школу, должны были иметь образовательный ценз.

С распространением светского образования на территории Казахстана еврейское население стало стремиться дать своим детям европейский уровень знаний. В связи с более тяжелым материальным положением учителей еврейских школ, по сравнению с другими конфессиональными учебными заведениями, все имеющие светские знания стремились идти преподавать в русские школы. Для этого они должны были принять христианскую религию. Однако после казни народовольцами Александра II еврейских детей стали изгонять из русских школ, сократился прием и в высшие учебные заведения.

И нельзя сказать, что эта тенденция была временной. В секретном письме господину Главному инспектору народных училищ Туркестанского края от января 1914 года Министр народного просвещения господин Л. Кассо писал об немедленном увольнении преподавателей евреев из учебных заведений: «... эти учителя приняли христианство и получили метрические свидетельства о Священном Крещении незаконно, у пастора Пирса» [7].

Таким образом, можно констатировать следующее. Во-первых, мектебы и медресе являлись традиционной формой обучения населения Южного Казахстана. Однако, мектебы для оседлых и кочевых народов обладали своими специфическими особенностями, связанными, прежде всего,

с экономическим укладом. В политике царского правительства по отношению к мусульманским учебным заведениям происходила трансформация, выразившаяся в повороте от поддержки до полного контроля и запрета. Во-вторых, несмотр

я на то, что под давлением религиозных и этнических общин на территории Южного Казахстана открывались национальные школы, царское правительство проводило политику насильственной христианизации и русификации.

Литература

- 1 Климович Л. Ислам в царской России. – М., 1936. – 87 с.
- 2 Васильев А. В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург, 1896. – С. 63.
- 3 Амерханова Ж.Б. Политика царизма в области народного образования в Казахстане (вторая половина XIX-начало XX вв.): Автореф. дисс. к.и.н. – Алматы, 1996. – 26 с.
- 4 Тажибаев Т. Т. Просвещение и школы Казахстана во II половине XIX века. – Алма-Ата, 1962.
- 5 Яковлев В. Церковно-приходские школы Туркестанской епархии к 1896-1897 году. – Верный, 1898. – С. 2.
- 6 Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.в.). – М., 1991. – С. 403.
- 7 Эфиров А.Ф. Нерусские школы Поволжья, Приуралья и Сибири. Исторические очерки. – М., 1948. – 289 с.

References

- 1 Klimovich L. Islam v carskoj Rossii. – M., 1936. – 87 s.
- 2 Vasil'ev A. V. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovanija v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostojanie. – Orenburg, 1896. – S. 63.
- 3 Amerhanova Zh.B. Politika carizma v oblasti narodnogo obrazovanija v Kazahstane (vtoraja polovina XIX – nachalo XX vv.): Avtoref. diss. k.i.n. – Almaty, 1996. – 26 s.
- 4 Tazhibaeu T. T. Prosveshhenie i shkoly Kazahstana vo II polovine XIX veka. – Alma-Ata, 1962.
- 5 Jakovlev V. Cerkovno-prihodskie shkoly Turkestanskoj eparhii k 1896-1897 go-du. – Vernyj, 1898. – S. 2.
- 6 Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoy mysli narodov SSSR (konec XIX – nachalo XX v.v.). – M., 1991. – S. 403.
- 7 Jefirov A.F. Nerusskie shkoly Povolzh'ja, Priural'ja i Sibiri. Istoricheskie ocherki. – M., 1948. – 289 s.

Ахметова Г.М.

**Исторический опыт
приграничного сотрудничества
Казахстана с Китаем и
Монголией
(в конце XIX – начале XX веков)**

В статье на основе анализа архивных документов и статистических материалов рассмотрены вопросы приграничного сотрудничества Казахстана с Китаем и Монголией на рубеже столетий. Анализ архивных материалов позволил осветить такие вопросы, как сведения об этническом составе торговцев, места выхода купцов, размеры капитала. На основе статистических данных показан товарооборот на границе, сведения о контрабанде, ассортимент товаров экспорта и импорта. Анализ содержания торговых договоров дает представление о взаимоотношениях приграничных территорий. В статье проведен анализ в разрезе таких ключевых составляющих внешнеэкономической деятельности, как внешняя торговля, миграции, обучение языкам. Приграничные регионы в силу своего геоэкономического положения выступают в качестве естественных «мостов» экономического сотрудничества соседних стран; при этом их развитие в наибольшей степени зависит от характера экономических и политических взаимоотношений на межгосударственном уровне, от соотношения контактных и барьерных функций границ.

Ключевые слова: таможи, ассортимент ввозимых товаров, экспорт, купцы, торговые фактории.

Akhmetova G.M.

**Historical experience of
cross-border cooperation of
Kazakhstan with China and
Mongolia (In the late XIX-early
XX centuries)**

The article based on the analysis of archival documents and statistical materials the issues of cross-border cooperation between Kazakhstan and China and Mongolia at the turn of the century. An analysis of archival materials allowed highlighting issues such as information on the ethnic composition of traders, merchants, the exit site, the amount of capital. Based on statistical data shows turnover on the border, information on smuggling, the range of export and import goods. Analysis of the content of trade agreements gives an idea of the relationship of border areas. The article analyzes the key components in the context of foreign trade activities such as foreign trade, migration, language training. Border regions due to its geo-economic position act as a natural «bridges» economic cooperation of neighboring countries; while their development is most dependent on the nature of economic and political relations at the international level, the ratio of the contact and barrier functions of the borders.

Key words: trade, fairs, export goods, import, entrepreneurs, agriculture.

Ахметова Г.М.

**Қазақстан Қытаймен және
Моңғолиямен шекаралас
ынтымақтастығының тарихи
тәжірибесі (XIX ғ соңында-
XX ғасырлардың басында)**

Мақала мұрағаттық құжаттар мен статистикалық материалдарды ғасырдың тоғысындағы Қазақстан мен Қытай, Моңғолия арасындағы трансшекаралық ынтымақтастық мәселелерін талдауға негізделген. Мұрағаттық материалды талдау саудагерлердің этникалық құрамы, көпестердің пайда болуын, капиталдың сомасы туралы ақпаратты жарыққа шығарады. Статистикалық деректердің негізінде шекарасында айналымы, контрабанда туралы ақпаратты, экспорттық және импорттық тауарлардың ассортиментін көрсетеді. Сауда шарттың мазмұнын талдау шекаралық аймақтардың өзара қарым-қатынас туралы түсінік береді. Мақала сыртқы сауда, көші-қон, сауда қызметі аясында негізгі компоненттерін талдайды. Шекара аймақтар геоэкономикалық жағдайы көрші елдермен экономикалық ынтымақтастықта табиғи «көпірлер» болды.

Түйін сөздер: кеден, шығарылатын тауар түрлері, экспорт, көпестер, сауда-саттық орыны.

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ
ПРИГРАНИЧНОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА
КАЗАХСТАНА
С КИТАЕМ
И МОНГОЛИЕЙ
(в конце XIX – начале
XX веков)**

Важную роль в экономике края играла торговля с сопредельными государствами. Очень сложно вычленить в региональном отношении количество вывоза и ввоза, так как регион являлся транзитным пунктом. Отметим, что накануне первой мировой войны общий оборот торговли с Китаем и Монголией составлял свыше 15 миллионов рублей [1].

Товары, провозимые через границу, нумеровались и делились на категории: 1. Жизненные припасы (1-70: пшеница, чай, соль, мясо, кожи); 2. Сырые и полуобработанные материалы (71-200: войлочные материалы, выделанные кожи); 3. Животные (201-208); 4. Изделия (209-286: чугунные, железные, жестяные предметы, ткани) [2].

Исследовательский интерес представляют условия приграничной торговли, ассортимент товаров, число предпринимателей во внешнеторговых операциях.

Торговые связи Казахстана с Китаем имеют древнюю колоритную историю. В статье не ставится задача показать эволюцию экономических связей, тем более с присоединением Казахстана к России вышел ряд договоров, устанавливающих порядок и условия торговли с Китаем и Монголией, каждый, из которых может быть предметом специального изучения. Поэтому, не делая экскурс в историю взаимоотношений, покажем реальное состояние торговли на рубеже XIX-XX веков.

До середины XIX века торговля строилась на обычаях и традициях, торговые отношения производились преимущественно через проживающих в Семипалатинске ташкентцев, бухарцев, татар и казахов.

Архивные материалы – отчеты за разные годы о привозных и отвозимых товарах торгующих купцов, их капиталах, прибывших и убывших караванах, денежных суммах, позволяют выявить вклад местного предпринимательства во внешнеторговых операциях. Ведомость «О пограничных происшествиях, о числе задержанных контрабанды и сделанных поимок», позволяет выявить случаи контрабанды на границе. Ведомость «О купцах, производящих торговлю с заграницей», составленная в департаменте таможенных сборов в январе 1867 года, показывает состав торговых представителей на границе. Ведомость представлена в алфавитном порядке, с указанием сословного

статуса, национальной принадлежности предпринимателей, показаны суммы вывоза и привоза товаров из Китая.

Анализ комплекса материалов показывает, что торговля казахстанских купцов вдоль казахстанского участка российско-китайской границы была широко распространенным явлением. Так, по документам производили торг 277 человек, из них купцов – 107, казахов – 63, ташкентцев – 75, бухарцев – 11, казаков – 9, мещан – 2, один дворянин, один султан, 9 китайцев [3].

Купцы были представлены с городов: Тара, Петропавловск, Омск, Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Кокпекты, Елабуга, Копал, Сергиевполь, Ялуторовск, Тюмень, Томск. Общая сумма привоза составила 342746 рублей, вывоза – 1013380 рублей [4]. Сумма привоза превышала сумму вывоза, причем казахи, ташкентцы занимались в основном вывозом товаров, китайцы и бухарцы – привозили изделия. Выдача билетов на заграничную торговлю, организация караванной торговли, списочный состав торговцев на казахстанско-китайской границе подробно изучена в исследованиях Ж.К. Касымбаева.

Главными пунктами провоза товаров были Зайсанская таможня, Алкабекский и Катон-Карагайский пункты [5]. А. Радчиц отмечал, что торговля с Китаем находилась в руках семипалатинских купцов, снабжавших товарами всю местность, прилегающую к Зайсанскому водному бассейну [6]. В операциях, связанных с покупкой-продажей скота в Синьцзяне, принимали участие две категории русско-подданных лиц: крупные торговцы и мелкие. Ежегодно в Семипалатинском и Туркестанском таможенных округах несколько десятков татар и казахов получали билеты на право торговли в Синьцзяне. Большая часть купцов из Семипалатинской области продавала товары в Чугучаке, Кобдо и Кульдже [7].

Ж. Касымбаев на основе архивных данных показывает число торговцев из числа мусульман, расселившихся в городах Западного Китая. По данным 1886 года, численность российских подданных в Кульджинском крае составляла: самостоятельно занимающихся торговлей – 25 человек, из них 1 купец, 13 мещан, крестьян – 8, при них жен и детей – 69 человек; приказчиков и других работников – 40, казахских торговцев и казаков 23 человека, жен и детей 41 человек, работников – 23. По роду занятий они разделялись на хлебопашцев – 11 человек, торговцев – 9, извозчиков – 2, ремесленников – 2, лиц без определенных занятий – 9 [8].

В. Галиев, рассматривая вопросы приграничной торговли, внес огромный вклад в освещение экономических проблем Казахстана. Используя обширный круг материалов актового характера, документы таможен, им была представлена армия торговцев, совершавших торговые операции на внешнем рынке. Исследователь, рассматривая торговлю казахских купцов и торговцев на рубеже веков, отмечал: «В 1884 году для торговли в Синьцзяне было выдано Семипалатинским областным правлением 57 торговых билетов, а 1885 году – 28 и было отправлено 2 каравана в Чугучак, один – в Кульджу, два – в Кобдо, 13 – в Улясутай, Манас. Вывезено товаров на сумму 221766 рублей через таможни Семипалатинской области в 1891 году и отправлено 29 караванов, часть из которых принадлежала казахским торговцам» [9; 14].

В связи с принятием льготных мероприятий в области внешней торговли росли ряды предпринимателей в заграничных операциях. В 1898 году торговлей в Чугучаке занималось 23 человека из числа крупных купцов, свыше 100 торговцев, двое из которых имели капитал по 250 тысяч рублей, 3 – по 150 тысяч, 14 – обороты от 30 до 80 тысяч рублей [10]. Это притом, что кредит на данные операции допускался в ограниченных размерах.

Купцы во внешней торговле развили свою деятельность в широком масштабе. Известный в Кульдже торговец Мусабоев вел свои торговые дела с Москвой и Нижним Новгородом. Крупные торговые дома из Семипалатинска держали приказчиков. Российских купцов и торговцев насчитывалось в Урумчи 378 человек, из этого числа торговлей в округе занимались 183 человека [11]. При этом торговцы делились на три группы: мелкие торговцы; алыпсаторы; крупные купцы. Мелкие торговцы (120 человек) торговали товаром, взятым в кредит, на базарах и в аулах; вторая группа состояла из 43 человек, занимавшихся скупкой продукции у местного населения и сбытом полученного сырья кредиторам; крупные купцы имели в Урумчи или Гучене дома с лавками, в лучшем случае – товарные склады. Получая товар от компаньонов и доверителей, занимались оптовой продажей мануфактуры китайским купцам, имели разветвленную сеть лавок, контингент приказчиков и самостоятельно распоряжались торговыми делами. Но численность таких купцов была минимальной – 6-20 человек.

Казахи, узбеки, татары издавна приспособились вести торговые операции в этом регионе.

В связи с распространением ярмарок деятельность казахстанских купцов на внешнем рынке стала еще весомее.

5 февраля 1899 года Омская казенная палата в управлении Семипалатинского Таможенного Округа отправила инструкцию о применении положений о государственном промысловом налоге, где потребовало обязательное доставление сведений об экспортерах и экспедиторах при таможенных и лицах, выписывающих товары за границы. Об экспортерах: кто, какой род товаров, на какую сумму, вывоз за границу. Для экспедиторов: кто эти лица, содержат ли конторы и наемных приказчиков или занимаются экспедиторским промыслом лично, по какому промысловому свидетельству.

Необходимо отметить и то обстоятельство, что условия перехода границы постоянно об-

новлялись. Например, 24.05.1899 года от военного губернатора Семипалатинской области начальнику Семипалатинского Таможенного Округа поступило распоряжение – разрешить семипалатинскому мещанину Мухамед Шариф Файзуллину прогонять скот и провозить продукты животноводства из Китая через урочище Укок в пределы Семипалатинской области от прохода Улань-Дабу. При условии сопровождения их стражниками, карантинировании скота на границе области в течение 21 дня для крупного рогатого скота и 14 дней для мелкого скота и продуктов (ЦГА РК, ф. 460, оп.1, д.19, л., 104, 140).

Интерес представляют места выхода, сословный статус, сумму оборотов торговцев с Китаем, анализ архивных сведений позволил составить следующую таблицу.

Таблица 1 – Список лиц, производивших торг через Алкабекский переходной пункт за 1890 год. Русские поданные (ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 536, л. 21)

Место жительства	Сумма привоза, в рублях	Сумма вывоза, в рублях
Приказчик купца 2 гильдии Юсупа Касиева, казах Зайсанского уезда	10274	406
Торгующий казах Семипалатинского уезда, производил торговлю в Зайсане	3579,5	-
Кокпектинский мещанин татарин, проживал в Семипалатинске	1600	400
Бывший приказчик купца Вискухина, казах Зайсанского уезда	54,5	
Приказчик семипалатинского купца Байтаева, казах Семипалатинского уезда, производил торг в Зайсане		1702
Семипалатинский мещанин, проживал в Зайсане	3120,5	
Приказчик семипалатинского купца Юсупа, казах Семипалатинского уезда	125,25	
Итого	18753,75	2508

Таким образом, из 7 зарегистрированных торговцев было 5 казахов, служивших приказчиками у купцов. Сумма привоза превысила вывоз в 7,5 раз. Торгующие – жители Семипалатинска и Зайсана.

В следующей таблице приведены сведения о российских поданных, занимавшихся коммерческими операциями на границе через Катон-Карагайский таможенный пункт.

Таблица 2 – Список лиц, проводивших торг через Катон-Карагайский таможенный пункт за 1898 год. Группа А – русские поданные (ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 527, л. 48, 56)

Русские поданные	Привоз	Вывоз	Место жительства
Крестьянин Казанской губернии М.Мустакимов	2034	7233	Зыряновский рудник
Елабужский мещанин Степан Епифанов	6364	2539	Катон-Карагай
Казах Усть-Каменогорского уезда Сейсенбай Джепатаев	1		Чингистайская волость
Крестьянин Томской губернии А. Барсуков	910	1400	Деревня Черновая Томской губернии

Продолжение таблицы 2

Русские поданные	Привоз	Вывоз	Место жительства
Крестьянин Томской губернии К.Коновалов	266	330	Деревня Верхняя Бухтарма
Казах Семипалатинского уезда И.Аяганов	1000	2000	Семитавская волость
Семипалатинский мещанин В.Туракин		100	Усть-Каменогорск
Крестьянин Томской губернии Н.Екимов	242	181	Деревня Березовка
Бийский мещанин А.Кричевцев		496	Бийск
Ирбитский мещанин Н.Асанов		160	Бийск
Сын чиновника П.Вычагжанин		4963	Усть-Каменогорск
Казах Усть-Каменогорского уезда М.Чегулев		441	Чингистайская волость
Итого:	10817	19843	

Сумма вывоза превышает привоз в 1,8 раза. Основное предпочтение придавалось вывозу. Доминировали торговцы из Томской губернии и Усть-Каменогорского уезда. Социальный состав предпринимателей разнородный. Китайские подданные, осуществлявшие внешнюю

торговлю, значились в группе «Б». В архивных источниках показаны место жительства, суммы привоза – вывоза товаров, этническая принадлежность. По нижеприведенной таблице можно посмотреть места выхода китайских подданных, занятых в приграничной торговле.

Таблица 3 – Китайские подданные, прошедшие границу в 1890 году (ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д.3842, л. 3)

Китайские подданные	Привоз	Вывоз	Место жительства
Сарт Исаха Абдул	247		Кобдо
Сарт Ашим Турбубаев	1706	1486	Кобдо
Казах Жания Жуасов	1565	1768	Акколь
Казах Шарип Торгунбаев		39	Саксай
Казах Е. Куралаев	955	518	Акколь
Казах А.Ашинов	1940	1160	Лангусун
Казах К. Мусульманов	315	178	Саксай
Казах Ч. Беков	987	425	Лангусун
Казах Б. Алтаев	2223	353	Акколь
М. Тлемисов	165	355	Акколь
Б. Читеев	1010	94	Лангусун
Т. Урунбаев	148	157	Лангусун
А. Костаев	420	196	Лангусун
А. Карабаев	521	668	Лангусун
Д. Кудуров	1840	343	Лангусун
Т. Алекин	958	224	Лангусун
Д. Дожендербеков	218	270	Акколь
А. Корабаев	453	645	Лангусун
К. Тандыбаев	1134	886	Толба
Д. Джургунов	1259	716	Саксай
С. Саканов	148	152	Акколь
Т. Туманов	640	68	Саксай

Китайские поданные	Привоз	Вывоз	Место жительства
А. Байгабулов	586	797	Саксай
М. Кабыков	1530	478	Толба
Н. Утокупаев	539	804	Саксай
М. Манбасов	238	168	Саксай
Ч. Джендерашев	237	64	Кобдо
Т. Сатпаев	110		Ангудай
И. Абдижапарканов		5138	Кобдо
А. Тулутов, урянхаец	127	277	Урочище Каная
Т. Турдыбаев, сарт	1154		Кобдо

Из 31 представителя торговли – 27 казахов, 3 сарта и один урянхаец. Это одно из свидетельств участия местного населения во внешнеторговых операциях.

Положение торговли и торговцев в китайских городах описывали современники. Так, в письме отставного служащего Сергея Николаевича Дмитриева, доверенного бийского купца 2 гильдии А.С. Меновщикова военному губернатору сообщалось: «Доверитель мой, купец Меновщиков, имея несколько торговых отделов в Бухтарминском крае, сбывая там отечественные товары местным жителям, выменивает от них хлеб и другие продукты земледелия. Избыток хлебов и мануфактурных товаров сбывает в Китае. В 1897 году пожелав осмотреть путь через Катон-Карагай до города Кобдо, поручил отметить места в Китае, где удобно образовать склады для товаров и избрать место для постройки кожевенного завода у китайской границы для обработки сырых кож, вывозимых из соседней не поданной Киреевской волости. Только русские купцы, ведущие настоящую торговлю закупают товары на Ирбитской и нижегородской ярмарках. Кроме купцов постоянно ведущих торговлю с Китаем лично, или через доверенных и приказчиков, мелкой развозной и меновой торговлей вблизи границы занимаются крестьяне, казахи, татары, сарты. Крупные торговые фирмы или отдельные купцы, ведущие торговлю на широкую ногу в северо-западном Китае нет. Торговля с северо-западным Китаем имеет: 1) исключительно меновой и развозной характер; 2) непременным условием ее успешности является долгосрочный кредит. Главные посредники этой торговли, то есть относительно крупные купцы ведущие постоянную торгов-

лю в Китае, приобретают необходимые товары в кредит как у бийских и семипалатинских купцов, так и у московских фабрикантов и крупных торговых фирм, с которыми непосредственно заключают иногда сделки на Ирбитской и нижегородской ярмарках, затем, в свою очередь, налагая известный процент они выдают товары для заграничной торговли второстепенным мелким торговцам. Которые, в свою очередь, как и приказчики обменивают эти товары среди кочевников на условиях того же самого кредита, без которого кочевники обойтись не могут, не всегда располагая животными продуктами для обмена, тогда как потребность их в привозных товарах, стоит в связи с временем года...» (ГАОО, ф. 172, оп.1, д 38842, л.2).

Кроме проблем названного характера, возникали спорные вопросы о качестве товаров. Российская сторона для предотвращения подделок, ставила условие о клейме на иностранные товары. Положение торговых отношений в начале XX века можно обрисовать более точнее, анализируя «Обзор внешней торговли России по Европейской и Азиатской границам за 1912 год», в частности раздел 17 – сведения о таможенных учреждениях, состоящий из 9 пунктов: поступления таможенных сборов; вывоз товаров за границу; привоз товаров из-за границы; транзитный товар; заграничные плавания; большой каботаж; малый каботаж; пассажирское движение; задержка контрабандных товаров. Нужно учесть, что в привозе и вывозе по каждому таможенному учреждению именовались не все товары, а только главнейшие, характерные, которые представляют в каком-либо отношении особый интерес, это вывозимые с возвратом пошлины, наложением акцизов и другие. Поэтому весь ас-

ассортимент провозимых товаров восстановить сложно. В пассажирском движении число лиц, как выбывших за границу, так и прибывших, показано общим итогом, без определения сословного происхождения, национальности и пола.

Привоз товаров и вывоз подверглись изменениям по причинам политического характера, экономической выгоды, санитарного состояния. Рассмотрим динамику привоза товаров в 90-е годы XIX века.

Таблица 4 – Привоз товаров через Зайсанское таможенное учреждение (ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 551, л.11)

	1892 г.		1896 г.	
	Количество	Цена, в руб.	Количество	Цена, в руб.
Товары	45000 пудов	111000	34000 пудов	163500
Скот	68000 голов	156000	2100 голов	42500
Итого		267000		206000

За 4 года произошло существенное снижение привоза скота, повышение цен на скот. Всего по 4 таможенным учреждениям привезе-

но товаров 1 247 000 пудов на сумму 7 567 000 рублей. Скота – 745 400 голов на сумму 2 531 000 рублей.

Таблица 5 – Вывоз товаров за границу по Зайсанской таможне (ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 551, л.14)

	1892 г.		1896 г.	
	Количество	Цена	Количество	Цена
Товары	37000 пудов	297000 руб.	19650 пудов	513500 руб.

В привозе товаров произошли изменения: при снижении количества увеличивается цена. Вывозили в основном промышленные товары, изделия фабрик и заводов. За четыре года произошло существенное увеличение экспорта при снижении импорта.

Управления таможни составляли список желающих отправиться в Китай и отправляли военному губернатору для получения заграничных билетов.

Сдвигом вперед стало открытие льготной продажи в приграничной полосе на 50-верстном расстоянии. В ноябре 1894 года в поселке Уральский открылась ярмарка – двухнедельная, результат введения в жизнь «Правил о сухопутной торговле» 1881 года (ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д. 793, л. 148).

Но это не решало все проблемы. Из-за частых эпидемий и болезни скота областное начальство в декабре 1894 года установило санитарные меры: 1. Определялись специальные пункты прогона скота; устанавливалась обязательная дезинфекция; мясо, солонина и нетопленое масло запрещалось провозить категорически; транс-

портные средства специально укупоривались и сопровождалась стражей. В противном случае скот, пригоняемый с заграницы, в особенности с Монголии, возвращался обратно. Но начальник Семипалатинского Таможенного округа не принял распоряжение к сведению, выдвинув такие аргументы: требования противоречат Санкт-Петербургскому договору, мерой наказания может быть только конфискация товара, а не возвращение (ЦГА РК, ф. 800, оп. 1, д. 126, л. 139).

Это свидетельство в заинтересованности таможенных властей в расширении торговых оборотов, несмотря на его издержки. Число предпринимателей росло с каждым годом, в торговле принимали участие представители всех этнических групп.

В 1908 году в Урумчинском округе было 169 человек казахов – мелких представителей торговли, доверенных купцов 2 и 3 гильдий, торгующих по торговым билетам [12].

Через сухопутный путь в Китай (Зайсанскую таможню, Алкабекский и Катон-Карагайский таможенные пункты) было вывезено товаров на сумму 673802 рубля и привезено на сумму 757995 рублей. Предметы вывоза: изделия фаб-

рик и заводов; привоза: скот, хлеб, сырье. О размахах торговли и промышленности в Семипалатинской области свидетельствуют данные Омской казенной палаты за 1911 год. Выдано сословных купеческих свидетельств на сумму 2820 рублей (ЦГА РК, ф. 460, оп.1, д.31, л.48, 49).

В 1912 году были зафиксированы случаи контрабанды как в черте таможен, так и не в линии. 6 попыток провоза на общую сумму 168 рублей, лидировал Катон-Карагайский район по задержанию контрабанды (ЦГА РК, ф. 478, оп. 2, д. 478, л. 41).

Только через Зайсанский участок провезено транзитных товаров в Китай всего 3448 пудов на сумму 41376 рублей, что составляло от общего вывоза около 5% с суммы (828330 рублей) и 3% от количества (96 тысяч пудов). Зайсанская таможня учла таможенных сборов на 975 рублей, что объясняется суммой, количеством, ассортиментом товаров.

На первом месте по сумме ввоза и привоза находился Зайсанский участок, на втором – Катон-Карагайский. Сумма привоза преобладала над суммой вывоза, в тоже время ценность вывозимых товаров составляла за границу 8,9 рублей, с Китая – 2,4. Основными элементами вывоза являлись: чугунные, железные, жестяные изделия, бумажные ткани, керосин. Привозили в основном чай кирпичный, невыделанные кожи, бараньи шкуры, войлочный материал. Все категории товаров, за исключением пронумерованных с 201 по 208, ввозились и вывозились в одинаковых пропорциях. Первая категория товаров почти равномерно шла по границам, сырые и полуобработанные материалы находили, скорее, спрос у местного населения. Не выяснен вопрос о местопребывании импортируемых животных, пригон их превышал в 2,1 раза. Преобладание вывоза изделий объясняется ростом продукции фабрик и заводов, открытием на северо-востоке Казахстана торговых домов, фирм, непосредственно занимавшихся распространением различных мануфактурных товаров. Филиалы банков в начале XX века предпочитали кредитовать промышленную буржуазию, чем торговую. Поэтому трудно было включиться в процесс торговли новичкам, имевшим небольшой капитал и малые навыки в заграничном торговле. Таким образом, договоры, правила о торговле между двумя странами содействовали развитию торговых отношений на приграничных территориях, содействуя втягиванию региона в мировой рынок. Данная область являлась транзитным пунктом прохода караванов, население в силу сложившихся об-

стоятельств заинтересовано было в участии во всех коммерческих операциях. В тоже время основной объем выполняло предпринимательство региона, как сложившееся в течение XIX столетия, так и зарождавшееся на национальной основе. Политическая обстановка имела определенное воздействие на экономическое состояние, что, в свою очередь, отражалось на интересах торгового населения

Начало первой мировой войны приостановило дальнейший рост оборотов торговли, вызвав нестабильность в отношениях между государствами. В целом договоры регламентировали правовую свободу торгового предпринимательства: ограничение свободы передвижения; контроль за родом продаж; невозможность аренды магазинов и лавок во внутренних районах; отсутствие стационарных форм торговли.

Число прибывших пассажиров преобладало над убывшими, приезжих китайских предпринимателей было больше. По Алкабекскому пункту выбыло – 307, прибыло – 528; Катон-Карагайскому – 669 и 726; Зайсанскому – 2895 и 4001 человек (ЦГА РК, ф. 800, оп.1, д. 78, л. 49).

Таким образом, пограничная торговля с Китаем велась по переходным пунктам. Главными статьями вывоза служили: 84% – бумажные товары, 9% – выделанные кожи, 7% – остальные товары. Привозили в основном – скот и сырье: 36% приходилось на скот, 27% – на невыделанные кожи, 27% – войлок, верблюжью и баранью шерсть, 10% – остальные товары.

Архивные материалы дают сведения о лицах, производивших торг с сопредельными странами. В основном это были приказчики, мещане и казахи. Вывоз составлял 12%, привоз – 88% от всего оборота.

В 1912 году из Восточного Казахстана в Китай выехало 1121 русский поданный и 2369 китайских, прибыло 678 русских и 4078 китайцев [12; 119].

В западных районах Синьцзяна главными фирмами были: Эмиль Циндель и Тверская мануфактура, Даниловская мануфактура, Прохоровская мануфактура, Гюбнер, Савва и Захарий Морозовы, Шуйская мануфактура, Зимин, Соловьев.

До подписания договора строить торговые фактории в Монголии запрещалось. Путешественник В. Сапожников отмечал: «В 1909 году приехал урянхайский амба и сломал крыши домов русских торговцев» [13; 238]. Существовало общее правило – запрещение иностранцам строить постоянные постройки на монгольской территории.

Все товары привозились и вывозились из Монголии сухим путем частью через Томскую губернию по Чуйскому тракту, а частью через Семипалатинскую область. Русско-китайское общество отправило пароход от Тополева мыса по Черному Иртышу в пределы Монголии. Эта попытка увенчалась успехом и с 1911 года началось судоходное движение в Монголию посредством двух пароходов общества. Главными предметами вывоза из Монголии являлся скот, шерсть, кошма и кожи. Предметами ввоза: чай, сахар, керосин, железо, мануфактура. В Кобдо функционировали торговые фирмы Мокина, Асанова, в Улясутае – Бодуновых, Игнатовых (ЦГА РК, ф. 460, оп. 1, д. 20, л.2).

В 1860 году в Урге была учреждена первая русская коммерческая фирма, с которой установили контакты купцы Усть-Каменогорска, через станции Ульбинскую, Бухтарминскую, Алтайскую. Развитию русско-монгольской торговли содействовала фирма «Савва Морозов и его сыновья».

Одним из перспективных пунктов монгольской торговли являлся Зайсан, где торговые обороты отдельных купцов и торговых фирм достигали значительных сумм. Так товарищество «Ерзин и К» только в 1911 году продало товаров на 155 тысяч, а закупило сырья на 140 тысяч рублей [14].

В списке купцов города Зайсана за 1912 год можно встретить торговцев, чьи имена часто фигурируют в документах таможен: СагидуллаАбылханов, Ибрагим Манафов, Логин Сорокин – представитель торгового дома «Фида Ахмед Бобкин и К», Сулеймен Мергенбаев, Юсуф Сайфуллин, мещанин Исмагил Карако-

жин, представлявший известный купеческий дом «Мухамеджан Файзуллич Девлеткельдеев с сыновьями», казах Хасан Татимов и другие российские поданные.

Политические процессы в Монголии привели к заключению соглашений экономического характера с сопредельными государствами 21.10 – 3.11. 1912 года в Урге заключено торговое соглашение между Монголией и Россией. Самостоятельность монгольскому правительству разрешалось во внутренних вопросах, в основном сфере торговли и промыслов.

Активизация торговых отношений в Монголии привела к решению об обеспечении связи монгольских железных дорог с ближайшей рельсовой сетью – Сибирской железной дорогой. К концу 1913 года российско-монгольская торговля развивалась, так как Китай, в силу политических причин, воздерживался от привоза своих товаров, чем воспользовались российские коммерсанты.

Первая мировая война оказала влияние на распространение русских товаров в Монголии: некоторые товары стали замещаться китайскими, кроме железных и чугунных изделий, галантерейных, бакалейных, москательных товаров и спирта.

Таким образом, несмотря на все сложности, внешнеторговые операции формировали основы торговой буржуазии, в особенности национальной. Прекрасно зная местность, обычаи близлежащих территорий, казахи участвовали в торговле в качестве приказчиков. Со временем, накопив капитал, набрав опыт, узнав потребности рынка, казахи стали проводниками торговли с Китаем и Монголией

Литература

- 1 Алдабекова М. Русско-китайская торговля в Синьцзяне в середине XIX века / М. Алдабекова // Изв. АН КазССР. Сер.обществ. наук. – 1989. – № 3. – С. 54-59.
- 2 Обзор внешней торговли по Европейской и Азиатской границам за 1912 год. – СПб: Изд. Департамента Таможенных сборов, 1914. – 941 с.
- 3 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861 – 1917 гг.: (Социально-эконом. аспект) / Ж.К.Касымбаев. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 184 с.
- 4 Касымбаев Ж.К. Верхнеиртышские крепости в системе азиатской торговли России второй половины XVIII – начало XX вв. / Ж.К. Касымбаев // Вестн. АН КазССР. – 1988. – № 2. – С. 65-71.
- 5 Статистические сведения о торговле России с Китаем. – СПб.: Типо-лит М.П. Флоровой, 1909. – 42 с.
- 6 Радциг А. Исследования перевозок грузов в районе Верхнего Иртыша / А. Радциг. – СПб, 1908. – С. 17.
- 7 Токазбалинов Т. Семипалатинске было все: и летающий татарин Гали и миллиардеры Мусины. Потом была революция / Т. Токазбалинов, Н.В. Алексеев // Караван. – 1998. – №12. – С. 12.
- 8 Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.) / Ж.К. Касымбаев. – Алматы, 1998. – 276 с.
- 9 Галиев В.В. Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне (к. XIX – н. XX вв.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук / В.В. Галиев. – Алма-Ата, 1997. – 28 с.

- 10 Касымбаев Ж. Из истории развития городской промышленности Восточного Казахстана в начале 20 века (уровень развития, структура, влияние смежных районов) / Ж. Касымбаев / Социально-эконом. и истор. предпосылки и прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. – Алма-Ата, 1981. – С. 61.
- 11 Умурзаков У. История возникновения и развития ярмарок Казахстана: Автореф. дис. ... канд. истор. наук / У. Умурзаков. – Алма-Ата, 1982. – 22 с.
- 12 Литвинова Т.К. Развитие торговли в Казахстане и проникновение товарно-капиталистических отношений в хозяйство казахов во второй половине XIX – нач. XX вв.: Автореф. дис. ... канд. эконом. наук / Т.К. Литвинова. – Алма-Ата, 1961. – 23 с.
- 13 Сапожников В. Путешествие в Монголию / В. Сапожников. – СПб., 1913. – С. 238.
- 14 Обзор Семипалатинской области за 1911 год. – Семипалатинск, 1911. – С. 24-28.

References

- 1 Aldabekova M. Russko-kitajskayatorgovlya v Sin'czyane v seredine XIX veka / M. Aldabekova // Izv. ANKazSSR. Ser. obshchestv. nauk. – 1989. – № 3. – S. 54-59.
- 2 ObzorvneshejtorgovlipoEvropejskojiAziatskojgranicamza 1912 god. – SPb: Izd. DepartamentaTamozhennyhsborov, 1914. – 941 s.
- 3 Kasymbaev ZH.K. GorodaVostochnogoKazahstana v 1861 – 1917 gg.: (Social'no-ehkonom. aspekt) /ZH.K.Kasymbaev. – Alma-Ata: tylym, 1990. – 184 s.
- 4 Kasymbaev ZH.K. Verhneirytshskiekreposti v sistemeaziatskojtorgovliRossiivtorojpoloviny XVIII – nachalo XX vv. / Zh.K.Kasymbaev // Vestn. ANKazSSR. – 1988. – № 2. – S. 65 -71.
- 5 Statisticheskiesvedeniya o trgovleRossii s Kitaem. – SPb: Tipo-lit M.P. Florovoj, 1909. – 42 s.
- 6 Radcich A. Issledovaniyaperevozokgruzov v rajoneVerhnegoIrtysha / A. Radcich. – SPb, 1908. – S. 17.
- 7 Tokazbalinov T. Semipalatinskebylovse: iletayushchijtatarinGaliimilliarderyMusiny. Potombylarevoljuciya / T. Tokazbalinov, N.V. Alekseev // Karavan. – 1998. – №12. – S. 12.
- 8 Kasymbaev ZH.K. IstoriyagorodaSemipalatinska (1718-1917 gg.) / ZH.K. Kasymbaev. – Almaty, 1998. – 276 s.
- 9 Galiev V.V. Kazahstan v sistemerossijsko-kitajskihorgovo-ehkonomicheskikhotnoshenij v Sin'czyane. (k.XIX – n. XX vv.): Avtoref. dis. ... kand.istor. nauk / V.V. Galiev. – Alma-Ata, 1997. – 28 s.
- 10 Kasymbaev ZH. IzistoriirazvitiyagorodskojpromyshlennostiVostochnogoKazahstana v nachale 20 veka (uroven' razvitiya, struktura, vliyaniesmezhnyhrajonov) / ZH. Kasymbaev / Social'no-ehkonom. iistor. predposylkiiprogressivnoeznachenieprisoedineniyaKazahstana k Rossii. – Alma-Ata, 1981. – S. 61.
- 11 Umurzakov U. IstoriyavzniknoveniyairazvitiyayarmarokKazahstana: Avtoref. dis. ... kand. istor. nauk / U. Umurzakov. – Alma-Ata, 1982. – 22 s.
- 12 Litvinova T.K. Razvitietorgovli v Kazahstaneiproniknovenietovarno-kapitalisticheskikhotnoshenij v hozyajstvokazahovvovtorojpolovine XIX – nach. XXvv.:Avtoref. dis. ... kand. ehkonom.nauk / T.K. Litvinova. – Alma-Ata, 1961. – 23 s.
- 13 Sapozhnikov V. Puteshestvie v Mongoliyu / V. Sapozhnikov. – SPb, 1913. – S. 238.
- 14 ObzorSemipalatinskijoblastiza 1911 god. – Semipalatinsk, 1911. – S. 24-28.

Маликов Б.

**Қазақ даласындағы болыстық
жүйе: Батыс-Сібір және Дала
генерал-губернаторлығы
материалдары бойынша
салыстырмалы анализ
тәжірибесі**

Мақалада XIX ғ. – XX ғ. басындағы отаршыл Ресей империясының Қазақ даласында жүргізген әкімшілік саяси басқару жүйесіндегі реформалардың болыстар институтының құрылу принципіне тигізген әсері қарастырылады. Сонымен қатар «болыстық сұлтан» мен «болыстық билеушілердің» сайлану ережесі мен олардың қазақ тарихында алатын орнына үлкен мән беріліп, салыстырмалы сараптама жасалады. Батыс Сібір генерал-губернаторлығы мен Дала генерал-губернаторлығының құрамына кірген болыстар бойынша толық, нақты мәліметтер келтіріледі. Қарастырылып отырған кезеңдерге қатысты округ құрамындағы болыстар мен уезд құрамындағы болыстардың сандық, сапалық ерекшеліктеріне тарихи салыстыру жасалады. Әсіресе, болыс атауларларының алғашында ру-тайпа аттарымен тығыз байланысты болып, кейіннен жер-су аттарына байланысты атала бастағандығына үлкен мән беріледі. Сондай-ақ, мақалада болыстық сұлтандар мен болыстық билеушілер кезеңдерінің отаршыл империя құрамындағы қазақ тарихының ажырамас бір бөлігі екендігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: Ресей империясы, отаршылдық, Қазақ даласы, Батыс Сібір, Дала облыстары, генерал-губернатор, болыс, болыстық сұлтан, болыстық билеуші.

Malikov B.

**Volosts system in Kazakh Steppe:
attempt of comparative analyses
based on West Siberian and
Steppe governor-generalship.**

In this article consider the influence of administrative reform on volost's Institute conducted by the Russian Empire in the Kazakh steppe in the nineteenth and early twentieth century's. Also, a comparative analysis of legislative documents of Russian authority reveal the differences of appointment on post «volost sultans» and «volost governor». We present accurate and complete data of volost, which were part of the West Siberian and Steppe governor-generalship. We give historical analysis of the quantitative and qualitative aspects of the district and county volosts in that period. We pay attention to the fact that the denomination of the volost was related in the 20–60 year of 19-th century with the title of clans and tribes, then, in second half of 19-th c. with geographical places names. Also, the author shows that the period of volost sultans and volost governor is the significant part of the Kazakh Steppe in the Empire.

Key words: Russian empire, Kazakh steppe, West Siberia, Steppe region, Governor-Generalship, volost, volost sultan, volost governor.

Маликов Б.

**Волостная система в Казахской
степи: опыт сравнительного
анализа на материалах
Западно-Сибирского и
Степного
генерал-губернаторства**

В данной статье рассматривается влияние административных реформ на формирование института волостных правителей, проводимых Российской империей в Казахской степи в XIX – начале XX вв. Также проводится сравнительный анализ принципов назначения «волостных султанов» и «волостных правителей» в разные хронологические периоды через анализ законодательных положений, а именно «Устава о сибирских казаках» и «Временного положения об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областей», «Степное Положение». Приводятся точные и полные данные окружных и уездных волостей, которые входили в состав Западно-Сибирского и Степного генерал-губернаторства. Большое значение придается тому факту, что наименование волостей в 20–60-е годы XIX в. отражало название родов и племен, а со второй половины XIX в. происходит изменение топонимической системы, и оно связано с наименованиями географических объектов местности. А также в статье автор показывает, что период волостных султанов и волостных управителей является важной частью истории Казахской степи в составе Империи.

Ключевые слова: Российская империя, Казахская степь, Западно-сибирское и Степное генерал-губернаторство, волость, волостной султан, волостной управитель.

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ
БОЛЫСТЫҚ ЖҮЙЕ:
БАТЫС-СІБІР ЖӘНЕ ДАЛА
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР-
ЛЫҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ
БОЙЫНША
САЛЫСТЫРМАЛЫ
АНАЛИЗ ТӘЖІРИБЕСІ**

Қазақ даласында болыстар институтының құрылуы отаршыл Ресей империясының жүргізген жүйелі отарлау саясатының бір көрінісі болып табылады. Болыстық билеушілер қазақ қоғамында әкімшілік, шаруашылық және реттеушілік міндеттер атқаратын жергілік ұлт өкілдерінің ішінен сайланатын ең жоғары билік сатысы. Ресей империясының қазақ жеріндегі әкімшілік саяси билігі Қазақстандық тарихнамада жақсы қарастырылған, оған дәлел С. Зимановтың, Г. Сұлтанғалиеваның, Б. Абдрахманованың, К. Жиренчиннің және С. Сейфулмаликовалардың еңбектері болып табылады. Бірақ аталған авторлардың еңбектерінде XIX ғасырдағы реформалардың жалпы сипаттамасы беріліп, болыстардың құрылуының ерекшеліктері қарастырылмайды. Болыстық билеушілердің қызметтік міндеттері, сайлану жүйесі т.б. Соңғы жылдарда болыстар институты жөнінде көптеген ғылыми мақалалар жарияланды. Солардың қатарында Т.Т. Далааеваның «Организация волостей системы управления в Казахской степи в контексте административной политики Российской империи в XIX веке» атты ғылыми мақаласында 1831 ж. және 1841 ж. Қазақ даласында құрылған болыстардың саны мен құрамына жан-жақты тоқталып кетеді [1, 213-216 бб.].

К.Г. Калиеваның «Влияние особенностей управления чиновничества в лице волостных управителей и аульных старшин на их социальный статус» атты ғылыми мақаласында болыстық билеушілердің сайлану ережелері мен халық арасындағы қарым-қатынастары баяндалады [2, 78 б.].

Ф.А. Щербинаның басшылығымен ұйымдастырылған «Материалы по киргизскому землепользованию» атты Дала облыстарын зерттеуге арналған экспедиция материалдарында да тақырыбымызға қатысты нақты деректер бар. Автор өз еңбегінде Ақмола, Семей және Торғай облыстарындағы уездер мен болыстарға кеңінен сипаттама береді. Сонымен қатар болыстардың орналасуы мен әкімшілік территориялық жер бөлінуіне байланысты туындаған өзекті мәселелерді көтереді [3, 294-297 бб.].

Аталмыш мәселе бойынша арнайы жұмыс жазылып, салыстырмалы сараптамалық зерттеу жасалмаған, тек жекелеген болыстар мен болыстық билеушілер бойынша жазылған еңбектер бар.

Отандық тарих ғылымындағы тарихнама-лық ахуал, мені Батыс Сібір генерал-губернаторлығы қазақтарының территориясында, әртүрлі хронологиялық уақыттарда орналасқан болыстар институтына салыстырмалы сараптама жүргізуге итермеледі. Болыстық басқару жүйесі Қазақ даласында 1822 жылы пайда болды. «Сібір қазақтары туралы жарғыға» (1822 ж.) сәйкес Ресеймен шекаралас және шекараға таяу орналасқан Орта жүз қазақтарының қоныстары ауыл, болыс және округке бөлінді. Бір округтың құрамына 15-20 болыс кірді [4, 43 б.]. «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» (1868 ж.) бойынша қазақ даласында жаңа әкімшілік басқару жүйесі енгізіліп, облыс, уезд, болыс және ауыл болып бөлінді. Қазақстанның батыс, солтүстік, шығыс аймақтарында жаппай болыстар құрылып, уақытша ережеге сәйкес әр болыста халық саны 1000-2000 түтінге дейін жетті [5, 12 б.]. Енгізілген әкімшілік органдар қазақ даласындағы дәстүрлі басқару жүйесін қиратып, ғасырлар бойы қалыптасқан әкімшілік билік иерархиясын ығыстырып шығара бастады.

Осы мәселеге байланысты, болыстар жүйесі құрылуының екі этапын қарастырамыз: біріншісі XIX ғасырдың бірінші жартысындағы болыстық сұлтандар, екіншісі XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың басына дейінгі аралығында өмір сүрген болыстық билеушілер. Қарастырылатын екі кезең болыстарының арасындағы ортақ тұстарын немесе ерекшеліктерді анықтап, тарихи баға беруге тырысамыз. Салыстыруға империя билігінің заңнамалық құжаты 1822 жылғы Сібір қазақтарының жарғысы мен 1868 жылғы Уақытша ереже, 1891 жылғы Дала облыстарын басқару жөніндегі ереже негіз болады [6, 12 б.].

Болыстық сұлтан мен болыстық билеушілерге қойылатын Ресей империясы тарапынан талаптардың өзгеруі әкімшілік басқару жүйесінде де үлкен өзгерістер алып келді. 1822 жылғы жарғыға сәйкес Болыстық сұлтан болып сайлану үшін ең бірінші критерий төре тұқымынан яғни Шыңғыс ұрпағы болу міндетті болса, тек болыстық билеуші болып сайлану үшін ол критерий ескерілмей, 1868 жылғы Уақытша ережеге сай 25 жасқа толған, халық алдында құрметті, халық сеніміне ие және сотталмаған кез-келген адам сайлана алды [5, 12 б.].

Сібір қазақтары туралы жарғының «Болыстық басқарма» деп аталатын екінші бөлімі сұлтандар туралы баптармен ашылады. Болыс сұлтаны өз қалауымен яғни өз жақын туысы не-

месе өз ұлын бірдей көмекші етіп алуға құқылы болды. Болыс сұлтандардың соңында мұрагері болмай қалған жағдайда халықтың көпшілік дауысымен өзге сұлтан тағайындалатын болды. Болыс сұлтандары он екі кластық шеніндегі шенеунік болып есептелінді [7, 72 б.]. Сондықтан, соттау ісі мен жазалау үкімін шығаруда ешқандай құқы болған жоқ. Бір сөзбен айтқанда бұл істерде патша әкімшілігі сұлтандарды өзінің шабарман қолшоқпарына айналдыруды мақсат тұтқаны көрініп тұр. Жарғыда сұлтандар округтық приказға ел ішіндегі дау-жанжалды дер кезінде жеткізіп тұруға және приказдан әскери көмек сұрауға міндетті деп жазылды. Басқаша айтқанда, кейбір сұлтандар шынында патшалық әкімшіліктің «көзі» мен «құлағы» іспеттес еді.

Болыстық сұлтандарға жарғы бойынша жергілікті басқару органының бір сатысы ретінде империялық қазынадан жалақы төленіп отырды. Бұдан біз болыстық сұлтандаға патша үкіметі ерекше назар аударып, отарлау саясатының алғашқы кезеңдерінде оларға шенеунік деңгейінде мүмкіндіктер мен құқықтар бергенін байқаймыз. Дегенмен, болыстық сұлтандардың сайлануы мен мұрагерлік арқылы биліктің берілуіне байланысты «Казахские чиновники на службе Российской империи» атты құжаттар мен материалдар жинағында Батыс Сібір генерал-губернаторының 1860 жылы 9-наурызда императорға жазған ұсынысы көрсетілген «...должность волостного управителя по закону непременно соединена с званием или по крайней мере родопроисхождением султанским. Между тем на деле, применение этого закона часто бывает весьма затруднительно, а иногда и совершенно невозможно; так как очень часто случается, что в некоторых волостях вовсе нет султанов, других же хотя есть, но лица эти оказываются или неспособными к управлению волостями...» [8, 48 б.]. Аталмыш құжаттан көретініміз болыстық сұлтандарды бекіту барысында кешенді қиыншылықтардың орын алып, талапқа сәйкес шені немесе шығу тегіне қатысты мәселелердің күрделелігін атап көрсетеді.

Осыған байланысты Батыс Сібір генерал-губернаторы «Принимая в соображение, что эти обстоятельства указывают на необходимость изменения вышеприведенных статей закона, я покорнейше прошу ваше превосходительство предложить этот вопрос на обсуждение Областного совета, в котором составит проект новых правил избрания волостных управителей» әкімшілік-саяси басқару жүйесінде өзгерістер енгізу қажеттігін баяндайды [8, 48 б.].

Арада 8 жылдай уақыт өткесін, 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бойынша болыстық билеушілерді «жергілікті басқару» статусынан айырып оның орнына «қоғамдық басқару» статусын беріп, енді жалақы империя қазынасынан емес, түтін салығынан түскен қаражаттан ғана берілетін болды.

Болыстардың негізгі атқарған міндеттеріне: түтін салығын жинау, көшіп-қону үдерісінің ұйымдастырылуы мен маршрутын анықтау, әкімшілік билік тарапынан тапсырмаларды орындау т.б. кірді. Болыстық сұлтан мен болыстық билеушінің атқарған қызметтерінде айтарлықтай үлкен айырмашылық болмады.

Болыстардың құрылуындағы негізгі принцип 1822 жылғы Сібір қазақтарының жарғысында ру тайпалық ерекшелік ескеріліп, бір немесе бірнеше рулардан құралатын болса, 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бойынша бұл қағидаға мән берілмей, аймақтық территориялық принцип басшылыққа алынды [9, 12 б.].

1822-1868 жж. Батыс Сібір ведомствасының территориясындағы және 1868-1902 жж. арсындағы Ақмола мен Семей облыстарының территориясындағы болыстардың сандық құрамы жөніндегі анықталған материалдарды жүйелендіруге тырыстық.

1-кесте

Батыс Сібір генерал-губернаторы (1841 ж.)		Дала генерал-губернаторы (1902)		
Округ	Болыс	Облыс	Уезд	Болыс
Ақмола	12	Ақмола	Ақмола	17
Аягөз	28		Атбасар	12
Көкшетау	20 (1831 ж.), 13		Көкшетау	8
Үшбұлақ	15		Омбы	5
Баянауыл	12	Семей	Зайсан	16
Қарқаралы	20 (1831 ж.), 17		Қарқаралы	14
Көкбекті	10 (1844 ж.)		Павлодар	16
Аманқарағай	10		Семей	18
			Өскемен	13
Барлығы	117			127

1-кестеде көріп отырғанымыздай Қазақ дала-сында 1841 ж. мен 1902 ж. құрылған болыстардың санында үлкен айырмашылықты байқаймыз [10, 294-297 бб.]. Ресей империясы XIX ғасыр-

дың басы мен XX ғасырға дейін өзінің отарлау саясатын күшейтіп, қазақ жеріндегі өз білігін кеңейтіп отырған.

Қызығушылық туғызатын тағы бір мәселе, ол болыстардың атауларының 80 жылдың ішінде өзгеруі болып табылады. 1822-1868 жылдар арасындағы болыстардың атаулары, 1868 жылғы реформадан кейін атаулармен салыстырғанда елеулі өзгерістерге ұшырай бастады.

2-кесте

	1841 жылғы болыстардың атаулары	1902 жылғы болыстардың атаулары
№	Қарқаралы округі	Қарқаралы уезі
1	Дюсенбай Чекчековская	Кзылтавская
2	Кара-Айтимбетовская	Нуринаская
3	Карауыл Камбаровская	Берккаринская
4	Надан Тобуклинская	Аксаринская
5	Тюленгутовская	Кентская
6	Киреевская	Токраунская
7	Тараклинская	Темирчинская
8	Кучумовская	Абралинская
9	Ялыкбашевская	Борлинская
10	Байбурунская	Дегеленская
11	Айбике Чанчаровская	Акботинская
12	Нұрбике Чанчаровская	Эдринская
13	Куянчи Тягаевская	Кувская
14	Карсон Киреевская	Сартавская
15	Алтыке Сарымовская	
16	Мамбетей Тобуклинская	
17	Кучук Тобуклинская	
	Ақмола округі	Ақмола уезі
1	Инеле Тунгатаровская	Акмолинская
2	Карекке Алтаевская	Еременская
3	Муюн Алтаевская	Коржункульская
4	Теналы карпыкавская	Кызылтопракская
5	Айтхожа Карпыковская	Мончактинская
6	Алысай Алтаевская	Нуринаская
7	Темешевские	Ишимская
8	Байдалы Алтаевская	Джиландинская
9	Кыргыз Туртугильской	Спасская
10		Черубай-Нуринаская
11		Карагачская
12		Нельдинская
13		Ортавская
14		Актавская
15		Атасуйская
16		Мунглинская
17		Соранская

2-кестеде көрсетілгендей Ақмола округі мен Ақмола уезін, Қарқаралы округі мен Қарқа-

ралы уезін салыстыратын болсақ, мынадай өзгерістерді байқаймыз. Біріншіден болыстардың саны мен құрамының өзгеруі, екіншіден округ құрамындағы болыстардың атаулары адам есімдері мен ру атауларына негізделсе, уезд құрамындағы болыстардың атаулары жер-су аттарына басымдылықпен аталған [1, 213-216 бб.]. Ресей отаршыларының мақсаттарының бірі жергілікті болыс атауларындағы ру-тайпа аттарын өзгерту арқылы халық жадындағы сақталып келген туыстық қарым-қатынас пен ауызбіршілікті жою болды.

Қорытындылай келе 1822 жылғы, 1868 жылғы және 1891 әкімшілік саяси реформалар қазақ даласындағы дәстүрлі басқару жүйесіне үлкен өзгерістер алып келді. Ресей империясы әрбір реформа сайын отарлау саясатын күшейтіп, жергілікті ұлт өкілдеріне ең төменгі билік сатыларын ғана қалдырғандығын аңғару қиын емес. Ең бастысы халықты шын мәнінде өзін-өзі басқару құқығынан айырып, аянышты күйге түсірді. XIX мен XX ғғ. басында жүргізілген Ресей империясының отаршыл саясатын жүзеге асыруда, болыстардың рөлі ерекше болды.

Әдебиеттер

- 1 Далаева Т.Т. Организация волостей системы управления в Казахской степи в контексте административной политики Российской империи в XIX веке // материалы Международной научно-теоретической конференции «Теоретико-методологические подходы и проблемы изучения традиционных цивилизаций Центральной Азии». – Алматы, 2015, 12 ноября. – С. 209-218.
- 2 Калиева К.Г. Влияние особенностей управления чиновничества в лице волостных управителей и аульных старшин на их социальный статус// Вестник КарГУ. Серия История. Философия. – Караганда, 2010. – 140 с.
- 3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. – Семипалатинская область, Каркаралинский уезд. Том VI-й. – СПб., 1905. – 1150 с.
- 4 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: Власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. – Астана: Елорда, 1998. – 135 с.
- 5 Временное положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1883. – 50 с.
- 6 Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. – Алматы, 1996. – 352 с.
- 7 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – Алма-Ата: Изд-во АН. Каз ССР, 1960. – 295 с.
- 8 Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов / отв.ред. Г.С. Султангалиева, сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербасова. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 418 с.
- 9 Положение о управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской и Тургайской. Том II. – СПб., 1892.
- 10 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Акмолинская область, Акмолинский уезд. Том III-й, часть I-ая. – СПб.: Типография «Т-ва Художественной Печати», 1907 (Одан әрі МКЗ) (766).

References

- 1 Dalaeva T.T. Organizacija volostej sistemy upravlenija v Kazahskoj stepi v kontekste administrativnoj politiki Rossijskoj imperii v XIX veke // materialy Mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii «Teoretiko-metodologicheskie podhody i problemy izuchenija tradicionnyh civilizacij Central'noj Azii» – Almaty, 2015, 12 nojabrja – (209-218)
- 2 Kalieva K.G. Vlijanie osobennostej upravlenija chinovnichestva v lice volostnyh upravitelej i aul'nyh starshin na ih social'nyj status// Vestnik KarGU., serija Istorija. Filosofija. – Karaganda, 2010. – 140 s.
- 3 Materialy po kirgizskomo zemlepolzovaniju sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej Semipalatinskaja oblast', Karkaralinskij uезд. Tom VI-j. – SPb., 1905 (1150)
- 4 Abdrahmanova B.M. Istorija Kazahstana: Vlast', sistema upravlenija, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke. – Astana: Elorda, 1998. – 135 s.
- 5 Vremennoe polozhenie ob upravlenii v oblastjah Ural'skoj, Turgajskoj, Akmolinskoj i Semipalatinskoj. – SPb.: Tipografija Ministerstva vnutrennih del, 1883. – 50 s.
- 6 Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachale XX vekov. – Almaty, 1996. (352)
- 7 Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazahstana konca HVIII i pervoj poloviny XIX vekov. – Alma-Ata: Izd-vo AN. Kaz SSR, 1960. – 295 s.
- 8 Kazahskie chinovniki na sluzhbe Rossiskoj imperii: sbornik dokumentov i materialov / otv.red. G.S. Sultangaliev, sost. G.S. Sultangaliev, T.T. Dalaeva, S.K. Uderbaeva. – Almaty: Kazak universiteti, 2014. – 418 s.
- 9 Polozhenie o upravlenii oblastej Akmolinskoj, Semipalatinskoj, Semirechenskoj i Turgajskoj. Tom II. – SPb., 1892.
- 10 Materialy po kirgizskomo zemlepolzovaniju sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej Akmolinskaja oblast', Akmolinskij uезд. Tom III-j, chast' I-aja. SPb.: Tipografija «T-va Hudozhestvennoj Pechati», 1907 (Odan әri MKZ) (766)

Смағұлов С.
**1916 жылғы көтеріліс және
Жамбыл Жабаев**

Бұл мақалада Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс, соның ішінде оның ірі ошағының бірі болған Жетісудағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы, олардың ұлы ақын Жамбыл Жабаевтың жырлары мен өлеңдерінде орын алып, тарихи тұрғыдан шынайы көрсетілуі кеңінен қарастырылады. 1916 жылғы көтерілістің ішкі-сыртқы сипатын, қазақ ауылында болған тартыстардың көріністерін, күрестердің шиеленіскен кезеңдерін Жамбыл жырларынан айқын көруге болады. Ақын өз шығармаларында 1916 жыл қарсаңындағы қазақ халқының ауыр жағдайын, сол кездегі тарихи шындықты шынайы көрсете білген. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына Жамбыл ақын белсене қатынасты, патша жарлығына қарсы көтерілген халық бұқарасының қалың ортасында жүрді, өзінің жалынды үндеу жырларын сол қозғалысқа арнап шығарды. Жамбылдың шығармалары – біз үшін қымбат қазына, құнды тарихи дерек. Өйткені, ол 1916 жыл оқиғасына арналған жырларында тарихи шындықты нақты түрде баяндап бере алған. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс – Жамбыл ақын шығармашылығындағы ең негізгі тақырыптардың бірі.

Түйін сөздер: Көтеріліс, Жамбыл, ақын, Жәнібек қажы, Самсы көтерілісі.

Smagulov S.
**Rebellion of 1916 and
Zhambyl Zhabaev**

This article is devoted to rebellion of 1916 in Kazakhstan, including national liberation movement of the Kazakh people in Semirechie as one of large hearts of rebellion, and also reflection of these events in poems of great poet Zhambyl Zhabaev. A poet in the works presented the tight situation of the Kazakh people, historical true of that time. Zhambyl actively participated in national liberation movement of 1916, was among the people acting against king's decree, devoted the flaming invocatory songs to this movement. Poems of Zhambyl for us are precious treasure, very important historical source. Because, in the works he devoted to the events of 1916 certainly and thoroughly expounded a historical true. National liberation rebellion of 1916 is a basic theme in poems of Zhambyl Zhabaev.

Key words: Rebellion, Zhambyl, poet, Zhanibek kazhy, Samsy rebellion.

Смағұлов С.
**Восстание 1916 года и
Жамбыл Жабаев**

В этой статье рассматривается восстание 1916 года в Казахстане, в том числе национально-освободительное движение казахского народа в Семиречье, как один из крупных очагов восстания, а также отражение этих событий в творчестве великого поэта Жамбыла Жабаева. Поэт в своих произведениях показал тяжелое положение казахского народа, историческую правду того времени. Жамбыл активно участвовал в национально-освободительном движении 1916 года, находился среди народных масс, выступивших против царского указа, посвятил свои пламенные призывные песни этому движению. Произведения Жамбыла для нас – драгоценное сокровище, очень важный исторический источник. Потому что он в своих произведениях, посвященных событиям 1916 года, конкретно и обстоятельно изложил историческую правду. Национально-освободительное восстание 1916 года – основная тема в творчестве Жамбыла Жабаева.

Ключевые слова: Восстание, Жамбыл, поэт, Жанибек кажы, Самсыновское восстание.

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

Биыл бүкіл қазақ даласын дүр сілкіндірген 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына 100 жыл, «XX ғасырдың Гомері» аталған ақиық ақын, қазақ халық поэзиясының алып тұлғасы, өлең сөздің дүлдүлі, жыршы, жырау Жамбыл Жабаевтың туғанына 170 жыл толмақ. Бұл тарих табалдырығын енді аттап отырған 2016 жылдың басты оқиғасының бірі десек, қателеспеген болар едік.

Қазақстанның түкпір-түкпірін қамтыған ұлт-азаттық көтерілістің басталуына патша үкіметінің 1916 жылғы маусым жарлығы түрткі болып қана қойған жоқ. Елдің әбден титығына жеткен патша өкіметінің қорлауы, кемсітуі, отарлық саясаты, шұрайлы жерлерді тартып алып, жергілікті халықты қайыршылыққа ұшыратуы да көтеріліс отын үрлейді. Бұл – қазақ халқы үшін өте ауыр кезең еді. Торғайдан Амангелді Имановтың, Жетісудан Бекболат Әшекеевтің ел бастап шыққан ерліктері сол күннің өзінде халық арасында жыр болып, аңызға айналды.

1916 жылғы көтерілістің ішкі-сыртқы сипатын, қазақ ауылында болған тартыстардың көріністерін, күрестердің шиеленіскен кезеңдерін Жамбыл жырларынан айқын көруге болады. Ақын өз шығармаларында 1916 жыл қарсаңындағы қазақ халқының ауыр жағдайын, сол кездегі тарихи шындықты шынайы көрсете білген. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына Жамбыл ақын белсене қатынасты, патша жарлығына қарсы көтерілген халық бұқарасының қалың ортасында жүрді, өзінің жалынды үндеу жырларын сол қозғалысқа арнап шығарды.

Қазақ жастарын окоп жұмысына алады деген хабарды естігенде ел басына төнген қатерді Жамбыл былай жырлайды:

Верныйдан жандаралдар бұйрық қылды,
Құйрығы бұйрығының тіпті зілді,
«Отыз бір – он тоғызды алад» деген
Суық хабар халықты бұлқындырды [1].

Жамбыл бұрыннан екі жақты қанауда болған еңбекшілерге бұл жарлық халықтың басына түскен жасындай, жығылғанға жұдырық деген пікірді айтады, ел халін одан әрі нашарлатып, олардың азаматтық құқықтарын, ар-намысын табанға таптап, жанышқан патша үкіметінің зұлымдығын, жексұрын кескінін

өткір өлеңмен әшкерелейді. Ол бұқара халықтың осындай ауыр жағдайға ұшырау себептерінің түп тамырын ашып, елді патшаға бас иеуге, бағынбауға, оның озбырлығына қарсы күресуге шақырады.

Жамбыл 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің туу себептерін, халықтың билеуші топтарға деген қарсылығын жырларында айқын сипаттайды. Мәселен, «Зілді бұйрық» деген өлеңінде:

Пристав келіп қалды бала сұрап,
Ел жатыр бермейміз деп қойдай шулап.
... «Қырсаң да баламызды бермейміз», – деп
Тайсалмай әке-шеше жатыр сұлап [2] –

деп халық наразылығын көрсетеді.

Ол осы көтеріліске қатынасқан, тарихи оқиғаның куәсі болған. Сондықтан халық басындағы ауыр халге күйініп, қолына домбырасын қару етіп, елді рухтандырып, патша үкіметінің қанауына қарсы көтеріліске шақырған. Жамбылдың шығармалары – біз үшін қымбат қазына. Өйткені, ол 1916 жыл оқиғасына арналған жырларында тарихи шындықты нақты түрде баяндап бере алған.

Жетісудың губернаторы кейбір жергілікті би, төрелердің дем беруімен Верныйға ақындарды жинап алып, ел ортасында үгіт жүргіз, ақ патшаны мақта деген сыңайдағы бұйрық береді. Сол күннің өзінде патшаны, соғысты мадақтамадың деп қарт Жамбылды абақтыға да жабады. Жамбыл мұны өзінің «Менің өмірім» деген жырында төмендегідей етіп еске алады:

Ақыны, әнші, күйші қыруар жан,
Аймағын Жетісудың жинап алған.
Сабаннан төсек, ерден жастық істеп,
Жатарға жай салғызды ат қорадан.
Сорпасы қапустаның «ыстығына»
Сөткесіне кісіге бір қара нан!..
«Үгіт айт, патшаны мақта!» дейді,
«Болып жатқан соғысты жақта» дейді.
«Жыр айтсаң, құдай мен пайғамбарды айт,
Онан басқа жырынды айтпа!» дейді.

Бұл жырын Жәкең былай аяқтайды:

Ұстаған қанды тырнақ елді қысты,
Кім болмақ ызаланса елден күшті?
Жамбыл қарт жетпіс екі жасағанда,
Николай ұрған доптай тақтан түсті.
...Жабырқаған халықтың көңілі өсті [3].

Сөйтіп, Жәкең 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің созыла түсіп, 1917 жылғы ақ патшаны тақтан құлатқан Ақпан төңкерісіне ұласқанын айқын көрсетеді. Бұдан отаршылдық пен қанауға

ұшыраған халықтың ашу-ызаға булыққан шақта қандай күшке ие болатындығын байқаймыз. Ондаған жылдар бойы ұйқыда жатқан қазақ халқы ел басына күн туып, жау алқымнан алып, жан қысылған кезде өз күш-құдыретін көрсете білді.

Жамбыл Жетісуда болған көтеріліс кезінде жай бақылаушы ғана емес, дүрліккен елмен бірге боп, оның жаршысы, жыршысына айналады. Ақын «Зілді бұйрық» жырында ел көтерілісін болған оқиғалар негізінде көрсетеді. 1916 жыл жөнінде жазылған бай фольклор материалының арасынан бұл жырды тапқан профессор Есмағамбет Ысмайылов екен. Өлеңді 1939 жылы Жамбылдың өзіне оқып көрсеткенде менің жырым мұнан мол еді, бұл оннан бір бөлігі ғана депті. Өлеңнің бірде-бір сөзі өзгерместен 1940 жылы басылған Жамбыл шығармаларының бір томдығына енгізілген. Кейінгі 1946 жылы шыққан толық шығармалар жинағына содан алынады.

Верныйдан 19 бен 31-ді аламыз деп келген пристав отрядына жастар топталып, Қарғалы өзенінің бойында қарсылық көрсетеді. Ұсталған жастарды түрмеден босатып, бай, болыстарды өлтіреді. Ақын өз жырында жер, кісі аттарына дейін дәл етіп атауға, болған оқиғаны болған күйінде айтуға тырысады. Онда аталған Бекболат, Саттар, Қалиғұл, Байбосын – Жетісуда көтерілісті бастаған, ақын өз көзімен көрген белгілі батырлар. Ақын бұл жырында тек батырлық дәстүр ғана емес, жалпы халықтық қозғалысты суреттейді.

Верный уезіндегі Қарғалы шұға фабрикасы жұмысшыларымен Үшқоңыр жайлауындағы Қарамолда деген елдің біріккен ереуілі болады. Ереуілді Бекболат Әшекеев және сарбаздары Байбосын Тамабаев, Қалығұл Сапабаев басқарады. Ереуілді Верныйдан шыққан жазалаушы отряд қанға бояп басады. Бекболат пен Байбосынды патша жендеттері ұстап алып халықты қорқыту үшін Алматының солтүстік іргесіндегі Боралдай деген жерде 1916 жылы 9-қыркүйекте дарға асып өлтіреді. Азаттық аңсаған ерін дарға асу арқылы патша әкімдері қазақтың сағын сындырды деп ойлайды. Міне, Жәкең осы оқиғаның ақиқатын ашып отыр.

Жамбыл «Зілді бұйрық» жырында Жетісуда, соның ішінде сол кездегі Верный уезінде болған Қарғалы, Самсы, Қастек көтерілістеріне кеңінен тоқталады. Мысалы, жырда Қарғалы көтерілісі туралы былай делінеді:

Жиылды бозбалалар бір кезенге,
«Қарғалы» деген таскын бір өзенге,

Пристав кетті «еріксіз аламын» деп,
Көресің бұл істі деп, кезегінде,

Бәрін де ол пристав жаттап алды,
Басшыларын қағазға қаттап алды.
Аттандырып, бұл елге солдаттарын,
Басты-басты кісіні саптап алды.

Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жаныңда қан, малыңда қалмай маңыз.
Оразаның күні еді сол уақытта,
Бұл күнде оразаны не қыламыз!

Суында Қарғалының ауыз ашты,
Бір бәлекет халыққа душарласты,
Басшылары кеткен соң тағат алмай,
Жиылған жұрт дағдарып жанталасты.

Келді де, алып кетті жақсыны айдап,
Барады боздақтардың көзі жайнап.
Күн ыстық, қайнап тұрған сарша тамыз,
Жөнелді абақтыға соры қайнап.

Жақсыдан жақсы қоймай алды сайлап,
Қамалды абақтыға қырғыз-қазақ.
Білмеді не болғанын сырттағы жұрт,
Қамалғандар тірідей тартып азап.

Шулайды абақтыға қамалған көп,
Сырттағы жүр: «біз енді қайтеміз?» деп.
Губернатор, жандарал жауапқа алды:
«Жайлауда ту көтеріп, шапқан кім?» деп.

Ешқайсысы айтпаған соң айғай сап кеп,
Өзі айтқан жандаралдың «Бекболат» деп.
Бекболат бола қалса ту көтерген,
Бұйрық қылды: «дарға асып, тарт!» деп.

Қалиғұлды бірге жазды дарасына,
Байбосын қоса кетті арасында.
Абақтыда қалғандар естен танды,
Көзінің қамшы тиіп қарасына.

Әкетті байғұстарды арбаға сап:
«Иманыңды айтатын молдаңды тап,
Үндеріңді шығарма, өңкей надан,
Мұнан былай сөйлеме, аузыңды жап!» [4].

Бұл оқиғаның Жамбыл тарапынан нақты, шынайы тұрғыдан сипатталғанын тарихи құжаттар дәлме-дәл дәлелдейді. Мысалы, Отар учаскесінің приставы 1916 жылы 9-шілдеде Верный уезінің начальнигі атына арнайы хаттама түсірген [5]. Онда 8-шілде күні бір мың адам жиналған «Үлкенсаз» жайлауында пристав қазақтарды патша жарлығымен таныстырған кезде Қарғалы, Бидалы, Күрті, Ұзынағаш болыстарының бір топ жақсылары мен ақсақалдары жарлыққа қарсы шыққаны айтылады. Олар: «Әскерге адам бермейміз! Атқа қонамыз! Соғысқа барып өлгенше,

осында өлгеніміз артық!» – деседі. Отар приставы түсіндіріп те, қорқытып та байқайды, бірақ одан еш нәтиже шықпайды.

Приставтың жанында осы жиылыста Қарғалы болысы – Сандыбай Шаңбаев, Бидалы болысы – Қырбас Ботабаев, Күрті болысы – Қасембай Айғожин, Ұзынағаш болысы – Есдәулет Асылбеков, полиция бастығы Федор Брянцев, Ботпай болысының писарі А.Бронников және шабарман Қисым Ақмұрзин болған екен [6]. Пристав осыларды болған оқиғаның куәгері ретінде алға тартады. Сөйтіп пристав патша жарлығына қарсы шыққан ел жақсылары мен ақсақалдардың тізімін жасап, оны уезд бастығына жеткізеді. Кейіннен 16-шілде күні сол тізім бойынша Верный түрмесіне жаңағы аталған 4 болыстың 34 адамын әскер жіберіп, айдап әкеліп қамайды.

Архив құжаттарына қарағанда, олар: Қарғалы болысынан: Әмір Төлеубаев, Садық Рысбеков, Тайсабай Дайырбеков, Есбай Медеуов, Әбиір Жәнібеков, Игібай Балғабаев, Жәншік Әлденев, Үмбетбай Әбілов; Бидалы болысынан: Қасымбек Бақтияров, Есенкүл Күртібаев, Әбдіраим Бөлшекбаев, Туматай Жанкұлы, Байбосын Шалтанбаев, Жексембі Найманбаев, Байғабат Байшүгіров; Күрті болысынан: Түгелбай Танқышов, Бөлекбай Тастанбеков, Әбділда Кенсатов, Жарқымбай Маденев; Ұзынағаш болысынан: Әлімбаев Оспанов, Бөлшекбай Байбақов, Кенебай Қозыев, Таймасын Меңлібаев, Тепселбай Құттынбеков, Ахмет Құлжабаев, Шортанбай Жынынчанов, Ақберген Оспанов, Қондықбай Бекбаев, Абижан Тоқбергенов, Тайтелі Мұрзалин, Шағай Ысмайлов, Кенебай Баев, Изембай Сарыбаев, Рахым Отарбаев [7].

1916 жылы 17 шілдеде аталған адамдарды 3 айға Верный түрмесіне қамау туралы Жетісу облысы әскери губернаторының арнайы қаулысы шығарылады. Артынан олардың үстіне 6 адам әкеліп, тағы қамайды. Олар: Күрті болысынан – Қожмамбет Қилыбаев, Асқар Ибрагимов, Изембай Нұрабаев, Иманәлі Байхожин, Ұзынағаш болысынан – Қоқым Майкин және Омар Саркөбенов [8].

Міне, сөйтіп патша жарлығына наразылық білдіргені үшін ғана аймаққа беделі мен атағы күшті 40 адамды қамауға алып, олардың халықпен байланысын үзеді. Жергілікті патша чиновниктері олардың халық арасындағы ықпалынан және наразылықтың басқа аймақтарға таралуынан қаймығады. Бірақ соған қарамастан патшаның әміріне қарсылық үлкен ереуілдерге ұласады.

Кейінірек қамалғандар сұраққа алынып, тергеліп, патша үкіметі 26 адамды 23-шілдеде тұт-

қыннан босатады. Оған халықтың талап-тілегі, наразылығы себеп болады. Ал қалғандары 3 ай бойы түрмеде ұсталады.

Ақын аталған жырда Самсыдағы Ботбай көтерілісі жөнінде былай дейді:

Самсыны алған екен Ботпай қамап,
Оларды жігітімен кетті сабап.
Тұтқындарды босатып ала алмады,
Бір пәлеге екінші пәле жамап.

Пристав та Самсыға барған екен,
Жәнібектің мешітін қамап алған екен.
Жәнібек қажы жанына ара тұрды,
Бір болыс ел жиналып барған екен.

Ала алмай күні бойы әлек болды,
Жәнібек приставқа себеп болды.
Ертеңіне құтылып Ұзынағашқа –
Шаңдатып келе жатты қара жолды.

Бөлек-бөлек топтанып шоқтай болып,
Бай көпесті өлтірді Ботпай болып.
Қолына онан басқа түк түспеді,
Кезсе де бұл маңайды әбден шолып [9].

Бұл ереуілдің қысқаша мазмұны былай еді. Майдандағы қара жұмысқа адам алу жөніндегі патша жарлығы Верный-Пішпек жолында орналасқан Самсы бекетінің айналасындағы Ботпай болысы халқын да дүрліктіреді. Жер-жерде жиындар, басқосулар өтеді. Көрші болыстарға хабаршылар жіберіледі. Бас біріктіріп, өзара көмек көрсетудің шаралары жасалады.

Осы кездегі Ботпай болысының басшысы Қалдыбек Алғадаев тыл жұмысына жіберілетін адамдардың тізімін жасауда белсенділік танытпаған екен. Тіпті ешқандай іс-әрекет жасамаған. Сондықтан Пішпек уезі начальнигінің 1916 жылы 26-шілдедегі Жетісу облысы әскери губернаторының атына жазған рапорты бойынша 1916 жылы 3-тамызда тура көтеріліс қарсаңында Жетісу облысы әскери губернаторы Фольбаумның бұйрығымен Қ. Алғадаев болыстық қызметінен алынып, оның орнына бұрынғы болыстыққа кандидат болып жүрген Қасен Әжібаев тағайындалады [10]. Бірақ бұдан іс ілгері баспайды. Қайта халықтың ызасы мен кегі шегіне жетіп, дауылды шақ жақындай түседі.

6-тамыз күні кешке қарай әскерге жігіт жинауға келген Отар учаскесінің приставы мен оның жендеттеріне қарсы халық наразылығы басталады. Самсыны Ботпай болысының және көрші болыстардан көмекке келген 5 мың адам қоршап алады. 1916 жылы 7-тамызда Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н.Куропат-

киннің атына жіберілген жедел телеграммада Жетісу облысы әскери губернаторы М.А.Фольбаум Самсыдағы қазақтардың көтерілісі туралы былай деп хабарлайды: *«Сегодня вечером скопища киргизов Ботпаевской, Восточно и Западно-Кастекских, Ргайтинской и Тайторинской волостей Верненского уезда в районе ст. Самсы оказали явное неповиновение отарскому участковому приставу и проявили враждебность, испортили телеграф и нарушив правильность почтового движения. ... Для наказания бунтовщиков и охраны русских селений высланы войска»* [11].

Міне, сол шақта атағы осы аймаққа белгілі, елге беделді Майлыбайұлы Жәнібек қажы көтерілген қарусыз халықтың келешегін ойлап, олардың өмірін сақтап қалу, патша жандаралдары сөзсіз қаулатып жіберетін әскерінің қатал жазалау шараларын жұмсартып, тіпті, мүмкін болса, бетін қайтару үшін пристав пен жиналған елдің арасына жан дәрмендеп арашаға түседі. 7-тамыз күні таңертең приставы бар, почта ұстаушысы бар топ шағын әскери отрядпен Ұзынағаш, Верныйға қарай қашып шығады.

Кейіннен, қыркүйек айында Отар учаскесінің приставы мен Самсы пошта станциясының пошта ұстаушысы Никитин біраз жасағымен бірге 7-тамызда таңертеңгі сағат 6-да 3-4 пәуескемен Казано-Богородское селосына (Ұзынағашқа) қашып шыққандығын мойындауға мәжбүр болады [12]. Көтерілісшілер пошта бекетін, телеграф бағаналарын талқандаған. Бірнеше орыс мұжықтарын, көпестерді қолға түсіріп, тұтқындайды.

Самсы көтерілісінің дабыры патша жандаралдарының бір-біріне жіберген жедел телеграммалары мен хаттары арқылы Верный, Ташкент, Петроградқа дейін жетеді. Жедел түрде әскери отрядтар жасақталып, көтерілісті басып-жаншуға жөнелтіледі. Алғашында Самсыға есауыл Бакуревичтің жазалаушы отряды жіберілген екен. Тең емес шайқастарда екі жақтан да шығын болып, біраз қазақтар қолға түседі. Жендеттер бейбіт халықты талайды. Пошта жолын қалпына келтіру үшін хорунжий Александр басқарған тағы бір жүздік әскер жіберіледі. Есауыл Бакуревичтің отряды Тоқмақтағы көтерілісті басуға жіберілгендіктен Самсыға енді Верный дружинасынан прапорщик Махонин бастаған рота әкелінеді [13]. Сөйтіп, Қастек, Тарғап, Отар, Самсы көтерілістері тамыздың ортасына қарай көрші Пішпек уезінің жеріне, Тоқмақ аймағына ауысады.

Патшаның зілді бұйрығы шілде айының басында Верный уезі Батыс Қастек болысы жұрты-

на да келіп жетеді. Жарлықпен таныстыру үшін болыс басшылары Шығыс Қастек, Батыс Қастек, Шиен болыстарының адамдарын жинап, жалпы жиналыс өткізеді. Онда осы аймаққа беделі мен ықпалы бар Сарымсақ Шынтеміров, Ахмет Қожамқұлов, Сейдалы Садыбеков, Нақысбек Қанаев, Досқожа Қашағанов, Нүке Сатыбеков, Қашаған Рысқұлбеков, Тайжан Шынтеміров, Бейсебай Қасқарауов, Әбдікерім Сәмбетов, Рахмат Андосов, Керімбай Қожамбердиев, Алақүшік Ұлтанов, Сандыбай Жаманқұлов сияқты азаматтар сөз сөйлеп, әскерге адам бермейтіндіктерін, патша жендеттеріне қарсы шығудың керектігін ашық айтады.

Бұл кезде болыстар әскерге алынатындардың тізімін жасап та қойған еді. 200-ден астам тізімге іліккен адамның аты-жөні осы жиналыста оқылады. Олардың көпшілігі кедей, жарлы-жақыбайлардың балалары еді. Жалпы жиналыс таяу арада көтеріліс жасау керек деп шешеді. Көршілес жатқан болыстарға адамдар жіберіледі. Нұрғожа Түргенбаев, Көкбай Қасқоров, Рысжан Елекенов сияқты ұсталар найза, қылыш, айбалта, шоқпар жасауға кіріседі [14]. Ұрыс жоспары жасалып, патша солдаттары бекінген Шиен, Бұрған бекеттеріне шабуыл жасап, басып алу белгіленеді. Жұрт осы көтерілістің басшылары, қолбасшылары етіп Сатай Көбегенұлы Қарашевті және осы өңірге белгілі аңшы-мерген Нүке Сатыбековті сайлайды. Көтерілісшілерде отты қару жоқтың қасы еді. Тек Нүке Сатыбеков бастаған бірнеше адамда ғана мылтық болған.

Үкімет жансыздары арқылы дайындалып жатқан көтеріліс туралы біліп алып, оның алдын алу шараларын ұйымдастырады. 1916 жылы 6-тамызда Қастекке Верныйдан қаруланған 250 адамдық жазалаушы отряд шығарылады. 7-тамыз күні ұзынқұлақтан хабар алған жергілікті ел-жұрттың қару ұстауға жарарлық азаматтары Шиен маңындағы Қаратөбеге жиналады. Жиналған мыңнан аса сарбаз үш топқа бөлініп, патша отрядына жан-жақтан шабуылға шығады. Сатай Көбегенұлы 200 жігітпен сақадай-сай қаруланған жауға қарсы шабады. Ер Сатайға оқ тиіп, ат үстінен аударылып түседі. Көтерілісшілер қаптал тұстан да лап береді. Бірақ жазалаушы топ көтерілісшілерді жаңбырдай жауған оқпен қарсы алады. Осы ұрыста ер Сатай бастаған оннан астам азамат ерлікпен қаза табады. Солдаттар да шығынға ұшырайды. Ұрыс барысында Нүке Сатыбеков бастаған мерген аңшы жігіттер Шиен мұжығы Москаленконы, жазалаушы отряд басшысы Пешковты атып өлтіреді [15]. Батыс Қас-

тек, Шиен болыстарындағы көтерілістер осылайша аяқталады. Қарусыз халық амалсыздан тау-тасқа шегінуге мәжбүр болады.

Патша әскерлері кейіннен Суықтөбеге қарай шегініп, қырғыз аспақ болған топты қуып жетіп, атқылап, қанды қырғын салады. Көтеріліс басылған соң оның ұйымдастырушылары болған бір топ азаматты патша әскерлері тұтқынға алып, тергеп, сотқа тартады. Көпшілігін дарға асу арқылы өлім жазасына кеседі. Тек, 1917 жылғы патша өкіметін құлатқан Ақпан революциясынан кейін Уақытша үкімет бұл шешімді өзгертеді. Түрмедегі Қастек көтерілісінің жетекшілері босатылады.

Міне, осы Батыс Қастек, Шиен болысындағы 1916 жылдың тамыз айында болған ұлт-азаттық көтерілістің жайын ұлы ақын Жамбыл Жабаев өзінің «Зілді бұйрық» деген өлеңінде былай баяндайды:

Шиенде де әскерлермен ұрыс болды,
Сол ұрыста топ басы Саттар өлді [16].
«Саттар өлді, ел қашты» деген хабар,
Ел елдерге жайылды оң мен солды.
Шұбырып, тауға қарап ел жөнелді,
Не боларын соңынан кім біледі?
Тауға қашып өрмелеп тасқа бұғып,
Елдің бәрі жанынан түңілді енді.
Ертеңінде ел-елге әскер барды,
Шапшаң түсіп, келсін деп хабар салды.
«Қашқындарды атады» дегеннен соң,
Таудағылар кірер жер таба алмады.
... Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына.
Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,
Көксеген азаттықтың соғысында [17].

Жамбылдың «Патша әмірі тарылды» деген жырында да маусым жарлығының шығуы, еңбекші халықты екі жақты қанаудың бұрынғыдан да күшейгені айтылады. Езілген елдің ұлдарын қара жұмысқа алумен қоймай, халықты ата қонысынан, жер-судан айырды, өрісін тарылтты дейді. Жергілікті ұлықтардың патша жарлығын орындау үшін елдің дүниесін, үйлерін тінтіп, елді тонауға кіріскені көрсетіледі. Ақын көтеріліс алдындағы осындай ауыр, аласапыран жағдайдағы бұқара халықтың ыза-кек намысын, ой-пікірін:

Бүйтіп көрген күн құрсын,
Жапырақтай қалтырап.
Таусылғандай тынысың,
Күнде жүрек қансырап [18] –

деп білдіреді.

Жалпы Жамбыл жырларында көтерілістің тууы, өрбуі, халықтың сана-сезімі оянуы жан-жақты жырланады. Жарлық жарияланған соң оған қарсы күрес жасауға бел байлаған қарулы көтеріліс Жетісу өлкесінде кең өріс алады. Жая, Қасқасу, Үшқоңыр, Құмбел, Үлкенсаяз, Қарақия, Майтөбе, Қарабастау, Құлансаяз жайлауларында жалғас отырған елдер хабарласып, патша үкіметіне қарсы соғысуға бәтуа жасаған.

«Патша әмірі тарылды» өлеңі сол оқиға ізімен шыққан. Ел Жәкеңнің өлеңдерін жаттап әкеткен. Кейін көтеріліс саябырласа да Жамбылдың өлеңдері ел аузында сақталып қала берген. Ғали Орманов жазып алған «Патша әмірі тарылды» өлеңі 1946 жылы ұлы ақынның туғанына 100 жыл толу мерекесіне арналып шығарылған толық шығармалар жинағында алғаш рет жарияланды.

Жамбыл жырларының ерекшелігі – тарихи оқиғаның айқындығында, мазмұн жағынан салмақтылығында, терең мағыналылығында. Ең бастысы ақын жеке ерлікті ғана дәріптемей, батырлардың іс-әрекетін жалпы халықтық күрес ретінде көрсетіп, олардың рухын жаңа бір сатыға көтереді.

Жамбыл ақын 1916 жылдың батырлары туралы толғанғанда сөз нөсерін төгілте, түйдекте, әселі етіп айтады. Қарт ақын бүгінгі ұрпаққа Амангелдінің патриоттық, батырлық істерін өнеге етіп ұсынады.

Батыр бол, балаларым, бәрің-дағы,
Тап берген дұшпан иттің сынсын сағы
Семсерін Амангелді тот баспасын,
Ел қорға, ұлы күннің туса шағы, [19] –

дейді.

Жамбыл өлеңдерінде тек қайғы, ауыр жағдай ғана емес, сонымен бірге үміт сәулесі бар. Оны 1940 жылы Жамбылдың бірінші томында жарияланған «Халық кегі» деген өлеңінен байқаймыз:

Бой бермес ел өмірі, асау шері,
Тұрса да құрсауланып тоқсан жері.
Бірде от, бірде суды көктей көшіп,
Талпынып тілегіне басты ілгері [20].

Жамбылдың 1916 жылғы Қарқара көтерілісі басшыларының бірі – Жаңабай Құдайбергеновке қатысы да бір қызық оқиға. Бұл мәселе жөнінде кезінде «Жетісу» газетінде айтылған еді [21].

Жамбыл 1881 және 1890 жылдары Жетісудағы Албан еліне барғанда ел-жұрт құрметпен қар-

сы алады. Осы сапарында Қарқара жайлауында өткен бір тойда Албанның алты арысының бірі Құдайбергенмен танысады. Қоңырдан шыққан Құдайберген бала жастан әнші, күйші, елге сыйлы еді. Оның арғы атасы атақты Ханкелді (Райымбек атасынан басқа) батыр, одан Балапан би, одан Құлжа, Құлжадан осы Құдайберген. Құдайбергенге дәулет бітіп, сәулет қонған. Ол Суан еліндегі атақты Әжібек қажының қызы Балдайға үйленген. Жамбылға Қарқара жерінде осы Құдайберген серік болады. Ол ақынды қонақ қылып ел-елге ертіп жүреді.

Осы кезде Стамбул сапарынан елге Құдайберген мен Балдайдың тұңғыш ұлы Жаңабай келеді. Ол 1865 жылы Алматы облысы қазіргі Ұйғыр ауданы Қырғызсай деген жерде туған. 1890 жылы Жамбылмен кездескен шақта жиырма бестегі қылшылдаған жас, білім алған, көптеген ел-жер көрген жігіт. 1871-1877 жылдары Әжібек нағашы атасының қолында болып тәрбие алған, медресе бітірген, Әжібек қажы мен ұйғыр саудагері Уәлибайдың қызметінде болып, Қашқар, Моңғол, Қытай, Сібір, Ресей, Орта Азия, Қырым, Кавказ, Ауған, Иран, Ирак, Түрік жерлерін аралаған. Орыс, қытай, араб, ұйғыр тілдерін білген. Көргені де, білгені де көп, өзі шешен, өзі зерек, ақыл-ойдың иесі жас жігіт екен. Жамбыл мен Жаңабай бір көргеннен тіл табысады. Оған Жамбыл жоғары баға береді. Жамбыл Құдайберген ауылының сыйлы қонағы болып он күн жатады. Жамбылдың құрметіне Жаңабай аламан бәйге, жорға бәйге, қыз қуу, жамбы атқызу, күрес, айттыс, көкпар ұйымдастырады. Қарқара, Шалкөде, Көлсай, Айғайтас, Көкарша, Қарарша, Алтынкен, Аспан, Хасан тауларының көрікті жерлерін аралатады. Жамбыл осы күндері Жаңабайдың ақбақай торы атын мініп жүреді. Жаңабайдың жүріс-тұрысы, ақылы Жамбылға ұнағаны сонша Жаңабайға арнап көлемді жыр шығарады. Одан үзінді келтірейік:

Жаңабай жас арыстан, өзі шешен,
Орыс, қытай, ұйғырдың тілін білген.
Қашқар, Моңғол, Қытай мен Ресейдің,
Иран, Ирак, Түріктің жерін көрген.
Аралап алатаулық қырғыз елін,
Өзбек, Түрікменнің көрген жерін.
Сібір, Алтай, Атырау, Кавказ, Қырым,
Қазақтың аралаған тау, тас, төрін.
Естідім Жаңабайдың жүрген жолын,
Жаңабай жігіт екен асқан дарын.
Байқайтын алды-артын, оң мен солын,
Қазақтың маңдайына туған бала,
Жаңабай қалар мәңгі ел есінде...

Бұл өлең жолдарын тарихшы, журналист Құрман Қожа-Ахмет Алғазыұлы Шарғын ақыннан жазып алған екен.

Кейіннен Жаңабай Құдайбергенов 1916 жылғы Жетісудағы Қарқара ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі болады. Патша үкіметінің жөндөулері оны ұстап, аяқ-қолына кісен салып, Қарақол түрмесіне қамайды. 12-тамызда оның серіктері – Қарқара көтерілісінің көрнекті басшылары Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, тағы басқалармен бірге «түрмеден қашуға әрекет жасады» деген жалған сылтаумен атқызып тастайды. Ол батыр, қолбасшы болған. Ұйғыр ауданының орталығы Шонжы селосының орталық алаңында оның және көтерілістің бір топ құрбандарының аты жазылған қызыл мәрмәр ескерткіш тұр. Шонжының бір көшесі Жаңабай Құдайбергенов

көшесі деп аталады. Қарқарада «Ереуіл төбе» деген қасиетті төбеде Қарқара ұлт-азаттық көтерілісінің бір топ басшысын мәңгі еске қалдыру үшін зәулім ескерткіш орнатылған. Сол ескерткішке Жаңабай Құдайбергенов есімі алтын әріппен ойылған. Сонымен Жамбыл ақынның айтқаны келіп, Жаңабай өзінің ерлік ісімен ел есінде қалды.

1916 жылғы көтеріліс және оны ұйымдастырушылар мен оған қатысушылар туралы халық ақынының бірнеше жыры бар. Өйткені, шын ақын өз айналасында болып жатқан оқиғалар мен құбылыстардан тыс қала алмайды. Әсіресе, өз халқының тағдыры шешіліп жатқанда ақын шамасы келгенше тарихи шындықты дәл беруге тырысқан. Сондықтан 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс – Жамбыл ақын шығармашылығындағы ең негізгі тақырыптардың бірі.

Әдебиеттер

- 1 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. 58 б.
- 2 Бұл да сонда, 59-б.
- 3 Жабаев Ж. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 1946. – 663 б.
- 4 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 59-60 бб.
- 5 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА), 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 3-парақ.
- 6 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 3-парақ.
- 7 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 5-парақ.
- 8 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19573-іс, 9-парақ.
- 9 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 60-б.
- 10 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 19743-іс, 1, 6-парақтар.
- 11 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. – М., 1960. – 332-333 бб.
- 12 ҚРОМА, 44-қор, 1-тізім, 28881-іс, 132-парақ.
- 13 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. – М., 1960. – 336 б.
- 14 Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 г. Сборник воспоминаний и материалов. – Алматы, 1937. – 142-б.
- 15 Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы. – Алматы, 1947. – 122-123 бб.
- 16 Саттар – Сатай болуы керек.
- 17 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 61 б.
- 18 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 58 б.
- 19 Жабаев Ж. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы, 1946. – 228 б.
- 20 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 1982. – 61 б.
- 21 Құрман Қожа-Ахмет. «Қарқара» деректі хикаясы. – «Жетісу» газеті, 25 қараша 1994 ж.

References

- 1 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 58 b.
- 2 Bul da sonda, 59-b.
- 3 Zhabaev Zh. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. – Almaty, 1946. – 663 b.
- 4 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 59-60 bb.
- 5 Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi (KROMA), 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 3-parak.
- 6 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 3-parak.
- 7 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 5-parak.
- 8 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19573-is, 9-parak.
- 9 Zh.Zhabaev. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 60 b.
- 10 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 19743-is, 1, 6-paraktar.
- 11 Vosstanie 1916 goda v Srednei Asii i Kazahstane. Sbornik dokumentov. – M., 1960. – 332-333 bb.

- 12 KROMA, 44-kor, 1-tisim, 28881-is, 132-parak.
- 13 Vosstanie 1916 goda v Srednei Asii i Kazahstane. Sbornik dokumentov. – M., 1960. – 336 b.
- 14 Natsionalno-osvoboditelnoe vosstanie kazachskih trudiashihsia protiv tsarisma v 1916 g. Sbornik vospominanii i materialov. – Almaty, 1937. – 142 b.
- 15 Vosstanie 1916 goda v Kazahstane. Dokumenty i materialy. – Almaty, 1947. – 122-123 bb.
- 16 Sattar – Satai boluy kerek.
- 17 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 61 b.
- 18 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 58 b.
- 19 Zhabaev Zh. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. – Almaty, 1946. – 228 b.
- 20 Zhabaev Zh. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. – Almaty, 1982. – 61 b.
- 21 Kurman Kozha-Ahmet. «Karkara» derekti hikaiasy. – «Zhetisu» gazeti, 25 karasha 1994 zh.

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.
**«Қазақ» газетіндегі
Әлихан Бөкейхановтың
қызметі**

Мақалада 1913-1918 жылдар аралығында Орынбор қаласында шыққан «Қазақ» газетінен алынған тарихи деректер қарастырылған. «Алаш» өкіметінің басшысы Әлихан Бөкейхановтың мақалалары негізінде қазіргі зерттеулер үшін аса құнды деректер ұсынылған, сонымен қатар Әлихан Бөкейхановтың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында «Дала уәлаяті», «Степной край», «Степной пионер», «Омичъ», «Иртыш», «Голось степей» «Семеипалатинские областные ведомости», «Семипалатински листокъ», «Туркестанские ведомости», «Айқап», «Речь», «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», «Въ мире мусулманства» басылымдарында дарыу көрген мақалалары Алаш өкіметінің тарихы туралы құнды материалдар болып табылады. Автор мақалада қазіргі зерттеулер мен тарихи деректерге сүйене отырып Қазақ газетінде жарық көрген материалдардың тарихи құндылығын және ұлттық сана мен идеологияны қалыптастырудағы «Қазақ» газеті басылымының және Әлихан Бөкейхановтың қызметін жан-жақты талдаған.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, Алихан Бөкейханов, Алаш, ұлт зиялылары.

Mekebayev T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh
**Activities Alikhan Bukeikhanov
in the newspaper «Kazakh»**

The article deals with reliable documentary sources of the newspaper «Kazakh», go to Orenburg 1913-1918 gg. On the basis of Articles government leaders of «Alash» A.Bukeikhanov shows valuable information for modern researchers, that gives the opportunity to learn valuable historical materials about the history of Alash Orda autonomy of written article by Bukeikhanov in «Dala ualyaty» newspapers, «Steppe Region», «Omich», «Irtysch», «Semeipalatinskii oblastnye statements», «Semipalatinsk listok», «Turkestan statements», «Aykap», «Speech», «S Our life», «Word», «Eastern Review» unreleased in the late XIXth and early XXth centuries. This article based on current research and historical documents of the author of an analysis of the value of historical documents published by «Kazakh» in the newspaper, and the role of «Kazakh» newspaper and A. Bukeikhanov in the formation of national identity and ideology.

Key words: «Kazakh» newspaper, Alyhan Bukeikhanov, Alash, national intelligence.

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.
**Деятельность Алихана
Бокейханова в газете «Казах»**

В статье рассмотрены достоверные документальные источники газеты «Казах», выходившей в г. Оренбург с 1913-1918 гг. На основе статей руководителя правительстве «Алаш» А. Букейханова показаны ценные сведения для современных исследователей, что дает возможность познакомиться исторический ценными материалами об истории Алаш – Ординской автономии из написанных статьей А. Букейханова в газетах «Дала уәлаяті», «Степной край», «Степной пионер», «Омичъ», «Иртыш», «Голось степей» «Семеипалатинские областные ведомости», «Семипалатински листокъ», «Туркестанские ведомости», «Айқап», «Речь», «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», «Въ мире мусулманства» издававшихся в конце XIX-го и в начале XX-х веков. В данной статье опираясь на современные исследования и исторические документы автором был проведен анализ ценности исторических документов опубликованных в газете «Казах», и роль газеты «Казах» и А. Бокейханова в формировании национального самосознания и идеологии.

Ключевые слова: газет «Казах», Алихан Бокейханов, Алаш , национальная интеллигенция.

**«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ
ӘЛИХАН
БӨКЕЙХАНОВТЫҢ
ҚЫЗМЕТІ**

Еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет құрғанымызда ел қамын ойлап, сол жолда өздерінің саналы ғұмырын құрбан еткен азаматтардың шынайы ғұмырларын тереңдей зерттеу тек тарихшы ғалымдар ғана емес басқа да ғылым саласындағы ғалымдарымыздың атқарған еңбектері жетерлік. Айтар болсақ филология, журналистика тағы да басқа салалардағы зерттеушілердің еңбектерінен көреміз. Сондай зерттелу үстінде жылдан жылға тың деректермен мәліметтер қатарынан шетелдік, отандық архив мұрағаттарынан табылып жатқан деректерде Алаш зиялылары қызметінің алатын орны ерекше.

Солардың ішінде әліде тың деректерді қажет ететін және қолда бар деректерді деректанулық талдаудан өткізетін Алаш өкіметінің басшысы Ә. Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер молынан керек етеді. Бұл мәселе ұлт көсемі Ә. Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер қаралмай жатыр деген ойымыз емес табылған деректерді дұрыс өз орнына пайдаланып нақтырақ жетілдіру әлі де болса азырақ. Жалпы тақырыбымызда аталғандай XX ғасырдың алғашқы ширегінде басылып тұрған сол кезеңдегі мерзімді басылымдардың бірі «Қазақ» газеті бізге Ә. Бөкейхановтың қызметі туралы нақты мәліметтер беретіні анық. Олай дейтініміз «Қазақ» газеті Ә. Бөкейхановтың тікелей араласуымен өмірге келгені баршамызға белгілі. Негізінен келгенде Ә. Бөкейхановтың қызметі туралы зерттеулер жүргізгенде әртүрлі басылымдағы ұлт көсемінің мақалаларына көңіл бөлсек зерттеуіміздің оңтайлы шығатыны анық.

Зерттеушілердің пайымдауынша Ә. Бөкейхановтың мыңға жуық мақала мен очерктен және тағы да басқа туындылардан тұратын ғылыми публицистикалар 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін және одан кейінгі 1927 жылға дейін 50-ден астам қазақ және орыс газет-журналдарында, төңкеріске дейін ғана 30-ға жуық қазақ-орыс басылымдарында жарық көрген. Ә. Бөкейхановтың қаламынан туып, түрлі мерзімді басылымдарда жарық көрген туындыларының географиясы да қазіргі кең байтақ Еуразия кеңістігін қамтиді. Оның ең алғашқы бір топ мақаласы 1889 жылы Дала генерал губернаторының ресми үнқағазы ретінде Омбыда шығып тұрған «Особые прибавленія къ «Акмолинскимъ областнымъ ведомостямъ» газетінің қазақша қосымшасы «Дала уәлаятының газетінен» [1] көрінсе,

көп ұзамай оның түрлі бүркеншік есімі көрсетілген туындыларын 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазан бүлігіне дейінгі бір Омбының ғана «Степной край», «Степной пионер», «Омичъ» «Иртыш», «голосъ степей», «Семейдің «Семипалатинские областные ведомости», [2] Ташкенттің «Туркестанские ведомости», [3] Орынбордың «Қазақ» газеті [4] мен қазақтың тұңғыш «Айқап» журналынан [5] С.Петербургдың «Речь», «Сынъ отечества», [6] «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», Ресей мұсылмандарының «Въ мире мусульманства», «Мусульманская газета» [7] басылымдарынан және тағыда басқа журналдар беттерінде жарық көрген.

Ә. Бөкейхановтың басылымдарда басылған мақалаларында өз аты тікелей бермей бүркеншік есімдермен берілгендігін атап өтілгенді. Ол зерттеуші ғалымдар зерттеулерінде мынадай есімдер Ә. Бөкейхановтың бүркеншік есімдермен мақала бергенін байқаймыз. «Қыр ұғлы», «Қыр баласы», «Ғали хан», «Әлихан», «Ғ. Б», «Ә. Б», «Арыс ұлы», «Түрік баласы», «Қалмақбай» [8] бұл аталған есімдер қазақша басылған мақалаларда кездессе орыс басылымдарында бұданда асып түсетіндігін мерзімді басылымдардан байқауға болады. Аталған газеттердің ішінде Ә. Бөкейхановтың өмірдегі атқарған қызметінен мол деректер беретін «Қазақ» – қоғамдық саяси және әдеби газеті, 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынборда аптасына бір рет, 1915 жылы аптасына екі рет шығып тұрған. 1913 жылы №1-44 (ақпан-желтоқсан), 1914 жылы №45-92 (қаңтар-желтоқсан), 1915 жылы №93-163 (қаңтар-желтоқсан), 1916 жылы №164-211 (қаңтар-желтоқсан), 1917 жылы №212-257 (қаңтар-желтоқсан), 1918 жылы № 258-265 (қаңтар-қыркүйек). Таралымы 3000, кейбір мағлұматтарда 8000-ға жеткен [9].

Тарихшы ғалым М. Қойгелдиевтің айтуынша «Қазақ» газетінің материалдары екі тұрғыдан құнды деп мәлімдеді. Біріншіден газет материалдары XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы болып өткен түрлі қоғамдық үрдістерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер көзі болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалыстың қалыптасып, даму арнасында өмірге келген бұл басылым, ең алдымен, бостандық үшін күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті деп көрсетеді [10]. Тарихшы ғалым М. Қойгелдиевтің түйіндеуінше отарлық езгі мен феодалдық мешулікке қарсы ұлт зиялылары жүргізген азапты күрестің негізгі идеялық бағыттары мен кезең-

дерін «Қазақ» материалдарынсыз мейлінше тура түсіну, әрине, мүмкін емес деген қорытындымен айғақтаған еді «Алаш қозғалысы» [11] еңбегінде. Бұл жерде байқағанымыздай Алаш өкіметіне «Қазақ» газетінің тікелей қызмет еткенін еш даусыз байқаймыз яғни Алаш өкіметінің басшысы Ә. Бөкейхановтың негізгі көзқарастары «Қазақ» газетінде еркін жазылғанына еш күмән келтіре алмаймыз. Аталған «Қазақ» газеті тәуелсіз газет екендігіне көз жеткізуге әбден болады.

Қазақ газетіне келер болсақ бірінші редакторы А. Байтұрсынов, екінші редакторы М. Дулатов, бастырушы «Азамат» серіктігі Хұсаинов – Каримов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Ж. Жәнібеков «Қазақ» газетінің бес жыл бойы 265 нөмірі жарық көрген, қазіргі өлшеммен алсақ бұл тым аз. Бірақ, сол замандағы қалыптасқан ахуал тұрғысынан бағаласақ, отарлық езгідегі елде, отаршылдардың көз алдында, жария түрде тәуелсіздік идеясын насихаттайтын газетті бес жыл бойы шығарып тұру үлкен ерлік болатын. 1917 жылы желтоқсанда Орынборда өткен II жалпықазақ съезі қарар қабылдап, Алашорда өкіметін құрғанда 15 мүшесіне Алашорда өкіметінің ыстық-суығына күйген А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың кірмеуінің негізгі себебі үкіметті сайлауда оның кәсіби деңгейі бірінші кезекте тұрса, тағы бір себебі олар о бастан ағарту ісімен қатар «Қазақ» газетінде редакторлық қызметте отырғандығыда болар. Әрине Алаш өкіметі құрылғанда олар 15 мүшелікке кірмей қалғанымен А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтар далада қалған жоқ, білім комиссиясы құрылып, оны А.Байтұрсынов басқарды. Кейіннен А. Байтұрсынов оқу – білім министрі болды.

Ғалым тарихшы М. Қойгелдиевтің мұрағат деректерінен алған материалдары бойынша Орынбор губернаторының 1913 жылы 5 қаңтардағы жоғары баспасөз басқармасына берілген бұйрығында Торғай облысы, Қызылшенгел болысы, 8-ауылдың қазағы М.А. Оразаевқа және Торғай уезі, Тосын болысы, 5-ауылдың қазағы А. Байтұрсыновқа Орынбор қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шығатын «Қазақ» газетін төмендегі бағдарламамен шығарып тұруға рұқсат берілгендігі жазылған: Үкімет тарапынан бұйрық-жарлықтар, ішкі және сыртқы хабарлар, қазақтың тарихы мен тұрмыс жайы, этика, тарих, этнография және мәдениет мәселелер, экономика, сауда, кәсіп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, халық ағарту, мектеп медресе, тіл және әдебиет мәселелері, тазалық, денсаулық және малдәрігерлік жайы, фельетондар, коррес-

понденциялармен жеделхаттар, жергілікті хроника, суреттер, почталар (хаттар) және құлақтандырулар [12].

Газеттің екінші редакторы қызметіне М. Дулатовты тағайындау туралы 1914 жылы 19 мамырдағы жоғарғы баспасөз басқармасының Орынбор губернаторына берген бұйрығында былай дейді: «Орынборда А. Байтұрсыновтың редакторлығымен шығып тұрған «Қазақ» газетінің екінші жауапты редакторы қызметін атқаруға Торғай облысы Сарықопа болысы №1 ауылдың қазағы Мир-Якуб Дулатович Дулатовқа рұқсат беріледі [13].

Жалпы аталған «Қазақ» газетінде отаршылдық езгіге қарсы күрес жүргізудің әртүрлі жолдарымен жүріп ұлт зиялыларының жан жақты білім иелері екенін байқаймыз. Мәселен Ә. Бөкейхановтың қазақ қоғамының нағыз реформаторы екенін «Қазақ» газетінің 1913 жылы басылған «Қазақтың тарихы» мақаласында орыстың атты ғаскері казак атанғандықтан біздің қазақ өзінің атынан айырылып, қырғыз атанып жүрмекші емес. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы ғылым жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің шарық ғадетіне ыңғайлы қылып «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан қазақ әдебиетін тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы. Орысша оқыған қазақ жастарының мойнына алатын бір жұмысы мекемеден шеткері болған әрбір істі орнында «қырғыз» деген жаңылыс атты қойып, «қазақ» деген атты қолдану тиіс. Бұл болмайтын іс, ағынға қарсы (против течения) деген сөз емес, біз суды теріс ағызған атаның баласымыз [14] деген жолдардан байқағанымыз қазақтың атын қырғыз деп шатастырмауын қазақты өз алдына жеке халық екенін мерзімді баспасөз арқылы ұсынып отырғанынан – ақ көрініп тұр. Қазақтың жер мәселесіне байланысты «Қазақ» деген мақаласынан да «1913 жылы орыс қол астындағы қазақ саны 5 миллион 64 мың болады. Қазақ хәм қырғыз Шыңғысхан заманынан бері жеті жүз жыл шамасында 9 облыс жерінде жүріп тұрды. (Бұл жерде аталған 9 облыс Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Закаспи, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқан облыстары) Қазақ жерінң шекарасы туралы мәлімет беріп «бұл жердің көбі 10-20 жыл мұнан бұрын қазақ пайдасында еді, соңғы 10-15 жыл Торғай хәм Ақмола облыстарынан қазақ пайдасындағы жерден көп жер мұжық пайдасына кетті, 1908 жылға шейін мұжыққа қазақтан 4 миллион десятина артық еді, 1913 жылдағы есепте, 1906-1912 жылдарда қазақтан мұжық-

қа алынған жер 6 миллион десятина артық [15] дейді. Ә. Бөкейхановтың аталған мақаладағы алынған адам есебі 1910 жылы жарық көрген «Формы национального движения в современных государствах» [16] СПб кітабындағы мәліметтер бойынша жарияланған болатын. Сонда байқағанымыз біріншіден қазақтың өз ата-басынан қалған жерінде шұрайлы жерлердің өз пайдасына іске аспай отаршылдыққа кеткенін меңзесе, екіншіден қазақ хәм қырғыз деген атуларға жеке тоқталып өткен. Газетіміздің үздіксіз шығуына байланысты сонымен қоса «қазақ» газетін қаржыландыру мәселесі алдыңғы орында тұрғандықтан Ә. Бөкейханов бұл мәселеде тікелей өзі араласқанын аңғаруға болады. «Қазақ» газетіндегі 1913 жылғы № 41 санындағы «Ұрытию» мақаласында. «Үш жылдан бері «Айқап» журналы шығып тұр, бір жылға жақын «Қазақ» газетасы шығып тұр. Бұлардың екеуінің басындағы кісілер газета мен журанал ісіне оңашалап шықпай, басы басқа қызметке байлаулы күйінде іс жүргізіп отыр. Газетаға оңашаланып шығайын десе, салмақ газетаға түседі, оны көтеретін газетада салып отырған бұлардың сомалары жоқ. Байлар жомарттық қылмады деп қарап отыруға бола ма? Екінші жолмен іс жүргізуге ойлап тұрмыз. Қазақтың кесек сома шығарарлық байлары аз болғанымен аз сомасымен, адамгершілігімен серіктікке жарайтын азаматтары аз емес. Сондықтан «Азамат» серіктігін ашып, «Қазақ» газетасын мұнан былай Алаш азаматтарының серіктесіп қосылған пұлымен жүргізбекшіміз» [17]. «Қазақ» газетінің шығарушы алқасының атынан берілген 1913 жылғы 1 санындағы құлақтандыруда: «Газетіміздің көп мақсатымыздың бірі – басқадан да алып, өзімізде барын жиып, қазақ тілінің бетін жөндеп, жолын ашпақ сондықтан қазақтың мақалалары, тақпақ сөздері, билердің шешендердің айтқан сөздері, басылған өлеңдер, қиссалар бірі де қабыл алынады, басылмай қалған сөздер қайтарылмайды» [18] делінген. Яғни «Қазақ» газетінен тікелей XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі жан-жақты кең көлемде мағлұматтарды аталған газеттен көруге болады.

Жалпы алғанда Әлихан Бөкейхановтың «Қазақ» газетіндегі мақалалары екі жүзге жуық ең түйінді деген мәселелеріне тоқталған. XX ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси әлеуметтік өмірінің ең түйінділеріне, қазақ шаруашылық жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым қатынасына оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен шежірге арналған мақалалары жарияланған. 1917 жылғы 21 қарашадағы санында Ә. Бөкейхановтың басшылығымен құрылған

«Алаш» партиясы программасының жобасы [19] «Қазақ» газеті арқылы бізге жеткен құнды дерек екендігін мойындаймыз.

Ә. Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде басылған сын мақалаларында мол тарихи – этнографиялық мәліметтер бар. Шәкәрім Құдайбердиевтің 1912 жылы жарық көрген кітабы, «Қалқаман – Мамыр» туралы сын мақаласы газеттің 1915 жылы 121-санында жарияланған [20]. Сондай-ақ Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» атты кітабына газеттің 1913 жылғы 12-санында [21] мақала арнайды. Бұл мақалада қазақ елінің тарихы, шыққан тегі туралы құнды деректер молшылық. 1914 жылы орынборда «Үміт» баспасынан жарық көрген «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» кітабына сын мақаласын газеттің 1915 жылғы 126-129 сандарында [22] жариялайды. Осы мақалада Ә. Бөкейханов Абай өлеңдеріне, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Шежіресіне» Шоқан Уәлихановтың

ғылыми еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жырдың көркемдігі туралы, тарихы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді.

Қорыта келгенде «Қазақ» газеті осынау аз ғұмырының ішінде барша қазақ зиялыларын ортақ мақсат жолында топтастыра алды және ұлттық – демократиялық «Алаш» партиясының ұйымдасуына ұйтқы болған да осы газет. Бірақ іс жүзінде мүлде басқа принципті басшылыққа алған Кеңес өкіметінің қаһарына қарсы тұру мүмкін болмай қалды. Алайда қиын қыстау заманда «Қазақ» газеті өз міндетін атқарды. Және де орта және жоғарғы білімді қазақ зиялыларының басым көпшілігі «Қазаққа» ерді, Ә. Бөкейханов «Қазақтың» басты жетекшісі болып өз нәтижесінде жүргізе алды. Қазақ газетінде қалыптасқан ағартушылықпен бірге қазақ ұлтшылдығы да өмірге келді. Аталған қазақ ұлтшылдығының қалыптасуы да – XX ғасырдың басында қазақ ұлтының дұрыс даму жолында түскендігінің көрінісі.

Әдебиеттер

- 1 Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». – Алматы, 1999. – 28-46 бб.
- 2 <http://www.azattyq.org/> Сұлтан Хан Аққұлұлы. Ә.Бөкейхан шығарған «Омичъ» газеті табылды.
- 3 http://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанские_ведомости.
- 4 «Қазақ» газеті Құрастырушылар: Ү.Сухамбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. Алматы, 1998. Құрастырылған кітапта 100 ге жуық мақаласы жарық көрген.
- 5 Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». – Алматы, 1999. – 93-247 бб.
- 6 <http://forum-eurasica.ru/>
- 7 <http://www.azattyq.org/>
- 8 «Қазақ» газеті. 1913 жылы ақпан – 1918 қыркүйек. Барлығы 265 саны басылған. Сонымен қоса мақалада айтылған Ә. Бөкейханов жарияланған барлық басылымдарда бүркеншік есімдермен жазылған.
- 9 Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». – Алматы, 1999. – 93-247 бб.
- 10 Мәмбет Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. Бірінші том. – Алматы, 2008. – 181 б.
- 11 Сонда, 181 б.
- 12 Сонда, 187 – 188 бб. (Бұл жерде келтірілген мұрағат дерегі) ООММ. 21-қ., 9-т., 4-іс. 68, 70-п.
- 13 Сонда, 187-188 бб. (Бұл жерде келтірілген мұрағат дерегі) ООММ. 21-қ., 9-т., 4-іс. 68, 70-п.
- 14 «Қазақ» газеті, 1913,
- 15 Сонда, Қыр баласы. Қазақ 1913. – №8
- 16 Букейханов А. Киргизы – Формы национального движения в современных государствах. Под ред. А.И Костелянского. – СПб., 1910.
- 17 «Қазақ» газеті, Қыр баласы. Ұры тию. 1913. – № 41
- 18 Сонда, Құрметті оқушылар. Ішкі хабарлар. 1913. – № 1.
- 19 Сонда, «Алаш» партиясының программасының жобасы. 1917. – № 251.
- 20 Сонда, Қыр баласы. Қалқаман – Мамыр (Шәкәрім). 1915. – № 221.
- 21 Сонда, Қыр баласы. «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі». Шәкәрім Құдайбердіұлы. 1913. – № 12.
- 22 Сонда, Қыр баласы. «Қара қыпшақ Қобыланды». 1915. – № 126-129.

References

- 1 Ushkoltai Suhamberdina «Kazakh halkynyn atamuralaru». – Almaty, 1999. – 28-46 bb.
- 2 <http://www.azattyq.org/> Sultan Khan Akuly. – Almaty: Bokeihan shygargan «Omich» gazety tabyldy.
- 3 http://ru.wikipedia.org/wiki/Turkestanskije_vedomosti.
- 4 «Kazkh» gazeti Kurastyrushylar: U. Suhamberdina, S. Dautov, K. Sahov. – Almaty, 1998.
- 5 Ushkoltai Suhamberdina «Kazakh halkynyn atamuralaru». – Almaty, 1999. – 93-247 бб.
- 6 <http://forum-eurasica.ru/>

- 7 <http://www.azattyq.org/>
- 8 «Kazkh» gazeti. 1913 zhyly akpan – 1918 kyrkyiek. Barlygy 265 sany basylgan. .
- 9 Ushkoltai Suhamberdina «Kazakh halkynyn atamuralaru». – Almaty, 1999. – 93-247 бб.
- 10 Mambet Koigeldiev. Alash kozgalysy. Birinshi tom. – Almaty, 2008. – 181 b.
- 11 Sonda, 181 b.
- 12 Sonda, 187-188 bb. (Muragat deregy) OOMM. 21-k., 9-t., 4-is. 68, 70-p.
- 13 Sonda, 187-188 bb. (Muragat deregy) OOMM. 21-k., 9-t., 4-is. 68, 70-p
- 14 «Kazakh» gazety, 1913,
- 15 Sonda, Kyr balasy. Kazakh 1913. – №8
- 16 Bokeihanov A. Kirgizy – Formy nacionalnogo dvizheniya v sovremennyh gosudarstvah. Pod red. A I. Kostelyanskogo. – СПб., 1910.
- 17 «Kazakh» gazety, Kyr balasy. Ury tiu. 1913. – № 41
- 18 Sonda, Kurmetty okushylar. Ishki habarlar. 1913. – № 1.
- 19 Sonda, «Alash» partiyasynyn programasynyn zhobasy. 1917. – № 251.
- 20 Sonda, Kyr balasy. Kalkaman – Mamyr (Shakarim). 1915. – № 221.
- 21 Sonda, Kyr balasy. «Turik, kyrgyzz, kazakh ham handar shezhiresy». Shakarym Kudaiberdiev. 1913. – № 12.
- 22 Sonda, Kyr balasy. «Kara kypshak koblandy». 1915. – № 126-129.

Mekebayev T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh.

**Formation of the idea of national
statehood movement activities
Alash**

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Алаш қозғалысының
қызметінде ұлттық
мемлекеттілік идеясының
қалыптасуы**

Мекебаев Т.К.,
Кумганбаев Ж.Ж.

**Формирование идей
национальной
государственности
в деятельности движения
Алаш**

This article discusses the political program of the party, who opposed the imperial government, as well as the activities and goals of representatives of the national intelligentsia and the formation of the ideas of national statehood in the activities of the Alash movement. The main purpose of this study is a deep analysis of the representatives of the national intelligentsia in the formation of statehood and the revival of the national ideology. The article also examines the role of representatives of the national intelligentsia in the revival of the national idea and national associations.

Key words: Kazakh intelligentsia's activity, Kazakh intellectuals, independence of Kazakhstan, Kazakh nation, Alashorda.

Берілген мақалада XX ғасырдың басында патша өкіметіне қарсы оппозицияда болған саяси партиялардың бағдарламалары, іс әрекеттері, жолдары, өздерінің көздеген мүдделері, зиялы қауым өкілдеріне тән өркениеттік деңгейдегі мәдениеттері қарастырылып, Алаш қозғалысының қызметінде ұлттық мемлекеттілік идеясының қалыптасуына шолу жасалады. Зерттеудің негізгі мақсаты ұлт зиялы қауымы өкілдерінің ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру мәселесіндегі қызметі және ұлттық идеологияны қайта жаңғыртудағы іс-әрекеттеріне талдау жүргізу. XX ғасырдың басында ұлт зиялылары қазақтың ұлттық идеясын қалыптастыру міндетін өз мойнына алып, ұлттық бірігу мүддесін ұсынуы мақалада жалпы қарастырылады.

Түйін сөздер: Ұлт зиялыларының қызметі, Қазақ зиялылары, Қазақстанның тәуелсіздігі, қазақ ұлты Алашорда.

В данной статье рассматриваются программы политических партий, выступавших против царского правительства, а также деятельность и цели представителей национальной интеллигенции и формирование идеи национальной государственности в деятельности движения Алаш. Основной целью исследования является глубокий анализ деятельности представителей национальной интеллигенции в формировании государственности и возрождения национальной идеологии. Также в статье рассматривается роль представителей национальной интеллигенции в возрождении национальной идеи и национального объединения.

Ключевые слова: Деятельность национальной интеллигенции, казахская интеллигенция, независимость Казахстана, казахская нация, Алашорда.

**FORMATION OF THE
IDEA OF NATIONAL
STATEHOOD
MOVEMENT ACTIVITIES
ALASH**

It is clear that at the beginning of XXth Century in the history of Turkic nations with the awoken national awareness was led a struggle against colonial policy of tsarist regime based on the national, cultural and political requirements.

National struggle for independence led by other Turkic nations and especially struggle of Kazakh nation left a different mark in the political history of Russian empire. Kazakh intelligence took an active participation in this movement which captured throughout Russian Empire.

Surely the purpose of Kazakh intelligence of XXth century was independence of nation. The rise of Kazakh intelligence ideas was affected by the ideas of Russian revolution I in 1905 and Islamic views. Above mentioned Russian revolution I held in 1905-1907 years enforced the national movement in Kazakh steppe. The article of Bokeikhanov «The modern types of national movements in the republic» published in 1910 indicates that movements accelerated since 1905 there were formed two political directions: the first direction followed the western type of social development, and the second followed the Islamic and national unity of Muslims [1].

Before discussing this subject, it is useful to give information about Kazakh intelligence; surely there were not plenty of them because there were no specific institutions except the courses and colleges for preparation of teachers at that time. Kazakh specialists studied in Russia but for tsarist authority it was convenient to keep Kazakhs in ignorance. The end of XIX century and the beginning of XX century for Kazakh youth Kazan, Moscow, St. Petersburg, Orenburg, Omsk and Warsaw were the biggest centers of science. In these cities were divided scholarships for 3-4 Kazakh students per year. For instance, between 1877-1917 years 37 Kazakh students studied at Kazan University, 20 of them graduated from this university. According to the list suggested by G. Akhmedov which based on archives and reliable facts before Kazan Revolution period approximately 120 students graduated from the universities. Among them were Alikhan Bokeikhanov, Mukhamedzhan Tinishbayev, Bakhitzhan Karatayev, Baktigherey Kulmanov, Barlybek Syrtanov, Zhahansha Dosmukhamedov, Mustafa Shokhai, Zhakhip Akbayev, Sanzhar Asfandiyarov, Saduakas Shalimbekov, Khalel Dosmukhamedov and others. These students not only finished their

studies but also formed a group of intelligence which followed the idea of nation and independence from Russia.

As it was mentioned above, within a group of Kazakh intelligence who studied in Russia there were leaders like A. Bokeikhanov, A. Baitursynov who followed the idea of being independent from tatar nation and suggested to follow the development way of Europe. And students who studied in Ural and Torgai followed the idea of being «Under the Islamic and Turkic flag». This group was published on «Aikhap» magazine. («Aikhap» started its publication in 1911 and it was the firstborn influential magazine in social life of Kazakhs', along with it was the first magazine which published in Kazakh language raising the spirit of nationality.) These two movements had existed before the February revolution. K. Kemengerulu in his research assesses the national intelligence's activity as following: henceforth among Kazakh intelligence there are two movements. 1) Alikhan Bokeikhanov's group holding by the west culture tried to make the Kazakh nation's spirit far from Pan-Islamism. 2) Bakhytzhan Seidalin and Zhakhansha's group staying under the Islamic position tried to bring together Kazakh nation laity under the Islamic flag [2]. Historian M. Koigeldiyev notes like the following: «Therefore after Russian revolution I period, after researching the situation Kazakh educated youths' first conclusion is «for Kazakh people the way out of backwardness is the western model of development through Russia, in other words, open the doors to bourgeois relations» [3].

At the beginning of XXth century Kazakh intelligence who studied in Russian cities felt Russian culture and political influence upon them and began to develop political ideas and advocate democratic ideas by the influence of some oppositional parties. There was a great impact especially by Cadet Party on forming of Kazakh intelligences' political views and Cadet Party also was supported by Kazakh intelligent groups. Kazakh intellectuals joined to cadet party and by being their members accepted the program of the party. In 1906 the spiritual tutor of Kazakh intelligence Alikhan Bokeikhanov was included in a central committee of cadet party. According to this S. Asphandiyarov wrote: «Kazakh bourgeois intelligence joined to Russian bourgeois intelligence». Alikhan Bokeikhanov was the member of cadet party's central committee. Elected as State Duma Deputies I and II from Kazakhs, A. Bokeikhanov, M. Tynyshbayev, A. Birimzhanov were included to progressive block leading by other cadets. It was shown as «Muslim faction» without party [4].

Parliamentary control system as being the main idea of Cadet Party's program attracted the attention of Kazakh intellectuals. Kazakh literate people pinned their hope on Parliamentary control and established its future with Kazakh statehood idea. In 1905 December regarding to this mission in Ural was founded cadet party's branch for Kazakh society leading by A. Bokeikhanov.

Being in Russia Kazakh intelligence supporting cadet party's idea took aim to be independent national autonomy through parliamentary and constitutional government possessing republican status in the future. However, this problem remained just like an idea. Because, since 1905 year leaders of cadet party suggested to be a single equality and cultural autonomy so that to maintain the integrity of Russia. Outlying districts' supporters of cadet party didn't support this suggestion. Followers of Kazakh branch party were against the idea of cultural autonomy once and for all. A. Bokeikhanov appealed against cadet party's program and idea about autonomy, land and quit the party. In his article called «Why I quit the Cadet Party?» he explains like this: «Cadet Party supports the idea property in land». If our Kazakh people become owners of land, they'll sell the land like Bashkir people and after several years will have nothing. Cadet Party is against of national autonomy. But we all, Alash people tried to be national autonomy state [5]. Kazakh intelligence was against of the policy of Bolshevik Party, which came up with the idea to have power and establish socialism through revolution. Therefore, their idea about building the national democratic state would come true; they established the party «Alash». It is clear that the idea to build autonomy was the result of long years' political struggle and persistent seeking of ideas of Kazakh intelligence. Kazakh intelligence's struggle for national freedom had a new juridical meaning. Russian bureaucrats of colonization mechanism also understood the situation. For example, the data on this document would be a fact for this situation: «Zh. Akbayev in his letter to one earl wrote: «...is that true that you are president of Karakalinsk republic?... » [6] it means that Zh. Akbayev advocates the idea to build a democratic republic.

Regarding to this, in September 1917 there were assigned two tendencies in societal development of Turkistan. First one is the beginning of preparation of national powers to declare the Federation of Turkistan. The latter the effort of Bolsheviks to seize power by ignoring the local nation's diligence to the autonomy. In 1917, 25 October armed revolt in Petrograd struck the hope of national independence of February revolution democratic reforms. Turkic

nation didn't accept the October revolution, because national autonomy under soviet base meant the masked type of keeping the Russian colonization. To express it with the words of M. Shokai, «Political unfitness of Russian democracy» formed the tight situation in Turkistan.

M. Shokai arrived to Orenburg on business trip to meet with Kazakh intellectuals to discuss the problems regarding to October revolution. Kazakh intelligence during the meeting with M. Shokai, connected the struggle for independence not only with Turkistan, but also with Kazakh regions, Bashkir, Tatar nations uprising and it was taken common decision to refuse Bolsheviks and keep faithfulness to constituent assembly [7]. In 1917, 27 November by the resolution of the general meeting Turkistan autonomy was declared.

In this resolution was written: «Long live, Turkistan! Turkistan Muslims' extraordinary meeting, regarding to the local nations' demand and according to the rules of Russian revolution and remaining in Russian federation, declares Turkistan territorial autonomy» [8]. Assembly also declared the protection of minority nations' rights in Turkistan [9]. So, the state formed in 28 November called «Turkistan autonomy». Two government bodies were determined in assembly; constitution and executive bodies of autonomy and bodies leading the nation until Turkistan Constituent Assembly gets together. They are: Turkistan interim committee and Turkistan public assembly.

Soviet historian D.L. Golinikov wrote that: «Kokand autonomic revolution spread all over and neighbour regions of Turkistan. Bukhara's ruler Seid Alimkhan supported this counterrevolution and quitted the Soviet Russia. Rulers of Khiva Empire did the same» [10]. The author, because of his ideological position, distorts the truth sides of history. In fact Bukhara ruler was enemy to Zhadits (Kazakh alphabet comprised by Arabic letters) and didn't help Turkistan ward and refused to receive Turkistan interim committee's emissaries when they asked them for help.

In March of 1917 Ukraine was formed as: Ukraine Public Republic, in 22 April Republic of Transcaucasia Federation, 20 November Northern Caucasian Interim Administration, 23 November in Ufa as «Idele – Ural» Muslims Autonomy, 26 December Crimea – Turkish Republic. However, they couldn't help Turkistan ward. Common Kazakh Congress held in Orenburg on 5 -13 December, forming of National Soviet and M. Shokai's being a member of this soviet was big assistance for Turkistan autonomy.

M. Shokai in his work written abroad «In Turkistan» wrote about formation of Alashorda autonomy and he also supported the union of Alashorda and Turkistan. Another view of this ideology; being member of Turkistan autonomic government M. Shokai was elected a member of Alashorda government as well. It seems, M. Shokai has become a member of first program preparation committee for Alash Party because of this point of view. But because of stressful period of time he was quitted from the stuff of the committee [11]. In fact, oppositional political program of Party against the Tsarist Empire, their actions, ways of solution, protection of their own interests, civilization culture belonging to intelligence at that time is the good example and lesson for today's and future generation.

At the time when M. Chokai had been actively performing political works in Turkistan region his name was also recognized at important positions in organization of Orenburg Kazakh politics. M. Chokai was prominent politician who worked toward establishment of national government both in Turkistan and in Dala regions. In his reports to members of OGPU on 29 November of 1919 M. Dulatov, even if the date was not clearly defined, stated that M. Chokai was also invited to the Second General Kazakh Assembly held during 3rd -5th of Desember of 1917, but due to issues regarding newly developed the Hokand Government was not able to to arrive at the time and joined it later [12]. One of the most significant decisions made during Assembly was foundation of «Alashorda provisional Kazakh Government». Thus M. Chokai was elected as a member of Turkistan Alashorda government too. At the beginning representatives of Alashorda were somewhat against of foundation of Turkistan government. A. Bokeikhanov in the article published in «Kazakh» newspaper in October of 1917 mentioned this idea as: «We are relatives and have a same religion with Turkistan. Being autonomy is being self-government. It is not easy to be governmentand to work, while our Kazakh are deprived of working masters, our general Kazakh are illiterate. The Turkistan's people are more illiterate and the lack of masters are ten times more in comparison with us. If Kazakh will in autonomy with Turkistan, it will seem such a camel and donkey harnessed to an autonomy cart. Where we will go in such a cart?» [13]. In fact, M. Chokai had a different opinion concerning Kazakh autonomy separately from these two groups. That is to say, K. Nurpeisov in his researches acknowledged that M. Chokai had a significant role in coming of two parties to an agreement [14]. According to judicial protocols

given to OGPU by M. Dulatov, M. Chokai stated that it would be useful for «Alashorda» to cooperate with Turkistan Autonomy [15].

M. Chokai pointed out that he and M. Tinishbayev have been in a Turkistan government as representatives of Kazakh nation with the purpose of persuading participants of assembly to accept Turkistan as general autonomy of Kazakh and Uzbek nations.

The fact that A. Bokeihanov's opinion against merger with Turkistan have changed was seen throughout The Assembly of Sirdaria Kazakhs. It was affirmed during the assembly that «If Alashorda will declare itself as an independent autonomy and will unite with Turkistan; Kazakh-Kirgiz's of Sirdariya will exit Turkistan autonomy and will make a decision to join Alash autonomy». That is to say, here it can be seen that M. Chokai made an invitation to unite with Alashorda. This issue can be clearly observed from the citation of M. Chokai published in «Kazakh» newspaper dedicated to Sirdaria Kazakhs. However, the main object of Alash heads was to unite all Kazakhs in the Central Asia under single flag.

In January of 1918, together with occupation of Orenburg by Bolsheviks, Alash government was disintegrated and Turkistan was also decayed. The heads of Alash, who were not understood by the Soviet Government to the time, were in reliance on Kolchaks in Samara, white guarded Provisional Government in Siberia and Ufa Directorial in terms of accepting the Alash Autonomy as coherent national government and asked them for support. Nevertheless any of these petitions gave expected result.

Between the 30th of August and 7th September of 1918 in Orenburg and Samara M. Chokai, the head of Bashkir state Z. Velidi and A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov and M. Tinishbayev from the Alash side hold meetings in order to determine the direction after the pressure of the Bolsheviks. Thereby all executives of Alashorda, Bashkir and Turkistan governments come together in these meetings. Consequently, in the course of these meetings, heads of aforementioned three

governments made a decision to establish «South-west Autonomic Muslim Regions Union». The comprehensive works toward building of Union of Alashorda and Turkistan autonomies which began in the Assembly of Sirdariya Kazakhs widely continued by addition of Bashkir government executives. The direction which was determined during meetings of Alashorda, Turkistan and Bashkir Government executives formed the basis for ideological struggle against the Bolsheviks which M. Chokai waged in Europe.

Alash action was the biggest step for National Independence Revolution. It took his high level at XX century and helped not only recognize the nation themselves but also raised this problem up to state extent and problems like; independence, democratic state, nation's peace, relation between religion and state has become a daily routine of XX century. In this way we took our independence.

In the early XX century near February Revolution and period of Soviet government Kazakh intelligence raised the problem of independence and struggled for this. Activated problem of National Autonomy by Kazakh intellectuals was the demand of that time. Action of Kazakh intelligence for national state and their try for reconstruction of national independence built the road nowadays' independence through reviewing the history of our national ideology.

It is clear that Kazakhstan built its road to independence in the end of XX century. It is very important to know work and point of view of Kazakh intelligence about solving the important problems according to necessary state structures like: territory, national language, national state ideology, mentality, forming of national ideology and democracy. In conclusion, it is significant that Kazakh intelligence, especially work of Alash figures impacted the structure and future of Kazakhstan Republic in the early of XX century. Alash leaders' invaluable work upon reconstruction of ways to independence of nation not through bloodshed and breaking everything but on the contrary by democratic, civilization ideological tactics.

Әдебиеттер

- 1 Абдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы, 2004.
- 2 Кемеңгерұлы К. Қазақ тарихынан // Таңдамалы. – Алматы: Қазақстан, 1996.
- 3 Қойгелдиев М. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1994.
- 4 Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. – Алматы: Қазақ университеті, 1994.
- 5 Ғалихан. Мен кадет партиясынан неге шықтым? // Сарыарқа, 1918. – №29.
- 6 ҚР ОММ, 64 қор, 1 тізбе, 5832 іс, 27 парақ.
- 7 Есмағамбетов К.Л. Әлемтанығантұлға. – Алматы, 2008.

- 8 Кенжетаяв Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начала XX вв. – Казан, 1998.
- 9 Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Ташкент, 2000.
- 10 Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 – 1925 гг.).
- 11 Кенжетаяв Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX – начала XX вв. – Казан, 1998.
- 12 Қойгелдиев М. «Алашқозғалысы» . – Алматы, 1995.
- 13 Бөкейхан Ә. Киргизи Формы национального движения в современных государствах. Под. ред. А.И. Костелянского. – СПб., 1910.
- 14 НұрпейісовКенес. АлашһәмАлашорда. – Алматы, 1995.
- 15 Абдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы, 2004.

References

- 1 Abdulvahap Kara «Mustafa Shokai. Omiri, kuresi, Shygarmashylygy» (2004). – Almaty. – P. 21-22.
- 2 Kemengeruluk (1996) «Kazakh tarihyndan // Tandamaly». Almaty. p. 296
- 3 Koigeldiyev M. «Bokeihanov A. Shigarmalari» (1994) Almaty. p.384
- 4 Asfendiyarov S. «Kazakhstan Tarihynyn Ocherkteri» (1994). – Almaty. – P. 97.
- 5 Galikhan «Men kadet partiyasynan neges hiktim? // Saryarka» (1918) №29
- 6 KC SA (KR OMM), 64 kor, 1 tizbe, 5832 is, 27 parak.
- 7 Esmagambetov K.L. «Alem Tanygan Tulga» (2008). – Almaty. – P.124
- 8 Kenzhetayev B.A. «Kazanskie Uchebnie Zavedeniya I Protsey Formirovaniya kazakhskoi Intellegentsii v Seredine XIX Nachala XX vv» (1998). – Kazan. p.77
- 9 «Turkistan v Nachale XX Veka: k Istorii Istokov Natsionalnoi Nezavisimosti» (2000). – Tashkent. – P.83
- 10 Golinkov D.L. «Krushenie Antisovetskogo Podpilya v SSSR» (1917-1925). – P. 51.
- 11 Kenzhetayev B.A. «Kazanskie Uchebnie Zavedeniya I Protsey Formirovaniya kazakhskoi Intellegentsii v Seredine XIX Nachala XX vv» (1998). – Kazan. – P.77.
- 12 Koigeldiev M. «Alash Kozgalisi» (1995). – Almaty. – P. 339-340.
- 13 Bokeikhan A. «Kyrgystan, Formy natsionalnogo dvizheniya v sovremennih gosudarstvah», ed. By Kostelyanski A.I. (1910)
- 14 Nurpeisov K. «Alash hem Akashorda» (1995). – Almaty. – P.156.
- 15 Abdulvahap Kara «Mustafa Chokai.Omiri, Kuresi, shygarmashylygy» (2004). – Almaty.

Джунусбаева А.М.
**Государственная религиозная
политика Казахстана в конце
20-х – 30-е годы XX века**

В данной статье рассматриваются основные направления государственной религиозной политики в Казахстане в конце 20-х – 30-е годы XX века. Отмечается, что в этот период происходит усиление давления на служителей культа и верующих. Принимается Постановление ВЦИК и СНК «О религиозных объединениях», действовавшее с 1929 г. до почти конца 80-х годов и носившее ярко выраженный дискриминационный характер. Значительно ограничивалась деятельность религиозных объединений – культовая, экономическая, миссионерская, благотворительная и др. Все меры, предпринимаемые государством, преследовали цель – уничтожение религии как части общественной жизни. Однако, деятельность религиозных организаций не была ликвидирована, религиозность населения, снизившаяся в данный период, по-прежнему сохранялась в обществе. Данный период можно условно разделить на этапы: 1929-1933 гг. – когда происходит жесткое административное давление на религиозные организации, 1934-1940 гг. – осуществляются массовые репрессии против служителей культа и заявляются о серьезных успехах на религиозном фронте в рамках победы социализма.

Ключевые слова: государственная политика, религиозные объединения, ограничения, репрессии.

Dzhunusbayeva A.M.
**State religious policy of
Kazakhstan at the end of 20 to
30 years of the twentieth century**

This article discusses the main directions of state religious policy in Kazakhstan in the late twenties and early thirties, of the twentieth century. It is noted that in this period there is increased pressure on the clergy and the faithful. Central Executive Committee adopts a resolution «On Religious Associations», in force from 1929 almost until the end of the 80s, and bore a pronounced discriminatory. Significantly limits the activities of religious associations – Cult, economic, missionary, charitable, etc. All the measures taken by the government pursued the goal – the destruction of religion as a part of public life. However, the activity of religious organizations has not been eliminated; religiosity of the population declined in this period, still remained in the community. This period can be divided into stages: 1929-1933-when there is a rigid administrative pressure on religious organizations, 1934-1940 years – carried out mass repression against the clergy and expresses serious success on the religious front as part of the victory of socialism.

Key words: government policy, religious groups, restrictions, repression.

Жүнісбаева А.М.
**XX ғасырдың 20-жылдарының
соңындағы 30-жылдардағы
Қазақстанның мемлекеттік
діни саясаты**

Бұл мақалада XX ғасырдың 20-жылдарының соңындағы 30-жылдардағы мемлекеттік діни саясатының негізгі бағыттары қарастырылады. Осы кезеңде дінге сенушілерге қысымның күшеюі болғаны атап көрсетіледі. 1929 жылдан бастап 80-ші жылдардың соңына дейін әрекет еткен және ашық көріністегі қанаушылық сипатта болған «Діни бірлестіктер туралы» БОАК және ХКК қаулысы қабылданды. Діни бірлестіктердің – табынушылық, экономикалық, миссионерлік, қайырымдылықтық және т.б. қызметтері айтарлықтай шектелді. Мемлекет қабылдаған барлық іс-шаралар қоғамдық өмірдің бөлігі ретінде дінді жою мақсатын көздеді. Бірақ та діни ұйымдардың қызметі жойылмады, халықтың осы кезеңде төмендеген діншілдігі қоғамда бұрынғысынша сақталып қалды. Осы кезеңді шартты түрде мынадай кезеңдерге бөлуге болады: 1929-1933 жылдар – діни ұйымдарға қатаң әкімшіліктік қысым жүреді. 1934-1940 жылдар – діни сенім қызметкерлеріне қарсы бұқаралық репрессия іске асырылады және социализм жеңісінің аясында діни майдандағы шынайы табыстар туралы мәлімделеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік діни саясат, діни бірлестіктер, шектеулер, қуғын-сүргін.

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ
РЕЛИГИОЗНАЯ
ПОЛИТИКА
КАЗАХСТАНА
В КОНЦЕ 20-Х –
30-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

С конца 20-х годов двадцатого века наступает новый этап усиления антирелигиозной политики государства и наступления на служителей культа и верующих. Это выражалось в различных направлениях – политическом, правовом, экономическом и идеологическом. В этот период принимается дискриминационный закон, отразивший изменения в государственной религиозной политике и направленный против служителей культа и верующих всех конфессий – Постановление ВЦИК и СНК «О религиозных объединениях», действовавшее с 1929 почти до конца 80-х годов. Многие положения данного закона носили декларативный характер. В соответствии с законом существенно ограничивались права верующих и практически ставились вне закона такие виды деятельности, как воспитание собственных детей в религиозном духе, получение духовного образования, миссионерская деятельность, сбор денег на религиозные нужды и благотворительная деятельность.

В Постановлении четко регламентировались все сферы деятельности религиозных обществ. «Постановление» резко ограничивает какие-либо формы экономической деятельности, запрещая «создавать кассы взаимопомощи, кооперативы, производственные объединения», «заключать какие бы то ни было договоры и сделки». Как отмечают историки, при строгом соблюдении этих законов религиозные объединения фактически не смогла бы выжить с экономической точки зрения [1, с. 158]. В случае неуплаты религиозным обществом налога, страховки и т.п., не сделанного в срок ремонта, а также «неисполнения им каких-либо распоряжений административных органов» или же просто «по мотивированному постановлению Центрального исполнительного комитета автономной республики, краевого, областного или губернского исполнительного комитета», происходит «передача здания культа, находящегося в пользовании верующих, для других надобностей (ликвидация молитвенного здания)».

Безусловно, сам характер документа противоречил положениям Конституции о свободе совести, и, несмотря на декларированное отделение Церкви от государства, последнее активно распространяло над ней свой контроль. Эта политика осуществлялась на всех уровнях.

11 февраля 1930 г. ЦИК и СНК СССР приняли постановление «О борьбе с контрреволюционными элементами в руководящих органах религиозных объединений». Местным органам власти рекомендовалось усилить контроль за составом руководителей общин. В нем говорилось: «Предложить правительствам союзных республик поручить органам, производящим регистрацию религиозных объединений, пересмотреть состав руководящих органов этих объединений в целях исключения из них кулаков, лишенцев и иных враждебных лиц Советской власти» [2, с. 375].

«Враждебных» советскому строю лиц предлагалось исключить из актива религиозных объединений. Было увеличено налоговое обложение церковнослужителей. В случае неуплаты налогов их имущество конфисковывалось, а сами они выселялись в другие районы страны. Был упрощен порядок закрытия церквей: решение этого вопроса передавалось облисполкомам и крайисполкомам Советов.

Одновременно отмечается усиление антирелигиозной пропаганды, повсеместно осуществляется обязательным атеистическое воспитание в школах и вузах, издается большое количество атеистической литературы, проводятся советские праздники, замещающие религиозные, например, советская версия празднования конца Рамазана, Троицы, Рождества.

В Казахстане, как и по всей стране, начинается массовое закрытие церквей, администрирование в отношении верующих и религиозных организаций. Например, в Актюбинском, Кустанайском и Тургайском уездах до постановления функционировали 93 православные церкви и молитвенных дома, на каждый из которых приходилось 3498 человек, то после были закрыты 82 религиозных учреждения и число верующих сократилось в 200 раз.

Таким образом, 1929 г. во многих отношениях стал переломным во взаимоотношениях Советской власти и религиозными объединениями. Созданные антирелигиозные общества «Союз воинов-безбожников», «Общество безбожников» стремились проводить агитационно-пропагандистскую работу среди городской и сельской молодежи о вреде религии. Однако, эти общества в начале своего действия не дали ожидаемых правительством результатов.

Со стороны атеистов часто стали поступать предложения об отмене религиозных праздников, но правительство опасалось резко запретить эти праздники, чтобы не вызвать недовольство

народа. Поэтому разрешалось отмечать праздники типа Курбан айт.

На II съезде Союза Воинствующих Безбожников, который состоялся в середине 1929 г., был принят новый лозунг антирелигиозного движения: «Борьба с религией есть борьба за социализм». В «Обращении ко всем трудящимся, ко всем рабочим, крестьянам и красноармейцам СССР», принятом на II съезде Союза воинствующих безбожников, провозглашалось, что «борьба на антирелигиозном фронте есть только один из видов классово-политической борьбы, которую ведет труд против капитала» [3, с. 42]. Провозглашалось открытое наступление на права религиозных организаций и верующих. Руководство СВБ призывало скорее и повсеместно распространять идеи «безбожия» на самые широкие слои населения.

1929 г. стал временем массового закрытия церквей, мечетей, храмов. Упразднялись монастыри как пережиток прошлого, несовместимый с социалистической действительностью. При этом закрытые культовые здания отдавали под склады, мастерские, магазины или предоставляли организациям, ведомствам, что задевало и оскорбляло чувства верующих.

Однако массовое разрушение или закрытие мечетей, храмов и церквей не означало, что религиозная жизнь в том или ином населенном пункте прекращалась или население автоматически становилось неверующим, хотя и активность их снизилась в определенной степени.

Повсеместно сокращалось количество активных верующих, заметно понижался общий тонус религиозности в стране. Как следствие, претерпел изменения и возрастной состав прихожан церквей, мечетей, храмов. Храмы посещали преимущественно пожилые люди, а молодежи и детей было мало. Верующие стали приходить в храм только по личному поводу – для удовлетворения чисто религиозных потребностей.

В 1929 г. начались массовые и самые сильные гонения, приведшие к новой войне с религией. Репрессии усилились настолько, что союз воинствующих безбожников провозгласил целью полное уничтожение религии. Пик массовых репрессий пришелся на 1936-1937 гг. Основой же нападок на духовенство часто служили обвинения его в участии в гражданской войне на стороне белого движения.

В 1930-е годы в соответствии с известным лозунгом «кадры решают все» был установлен жесткий контроль государства над составом духовенства через введение так называемой регист-

рации, то есть справки, получаемой священнослужителем, согласно которой ему разрешалось служить в конкретном храме.

Более того, закрытие духовных учебных заведений на территории осуществлялось в рамках политики борьбы с «религиозными пережитками». Это привело к тому, что десятилетиями в стране не было ни одного исламского учебного заведения. В течение многих лет единственный в Советском Союзе медресе «Мир-араб» в Бухаре мог только частично решать возникшие кадровые проблемы.

Над отношениями между религиозными организациями и государством довлел сильный пресс идеологизации и политизации. Предполагалось, что борьба за торжество нового мировоззрения и нового социалистического общества несовместима с религиозным фактором.

При этом уже с середины 1920-х г. советская идеологическая система не предполагала никакого плюрализма и не предоставляла возможности для свободного существования иных мировоззрений. В руководстве насаждалось единомыслие как образец для коллективистского мышления во всем обществе. Для обращения в новое мировоззрение людей и верующих была развернута на многие годы воинствующая антирелигиозная пропаганда.

Идеологическим обоснованием партийной линии служили концепция Сталина об обострении классовой борьбы в обществе по мере строительства социализма. Согласно этой концепции, религиозные организации находились в лагере противников социализма, общества, где не должно быть места религии.

Объявление «войны с религией» совпало с наступлением в деревне на кулака, середняка и проведением коллективизации. Сталин утверждал, что за спиной церкви стояли многие нерелигиозные организации, а это увеличивало силы, идеологизировало кулака и нэпмана. Поэтому в общем наступлении на кулака и нэпмана специальный удар готовился И.В. Сталиным по религиозным организациям, по духовенству [4, с. 294].

Объявление тотального похода против культуры, религии и духовности в целом, происходило в годы культа личности, утверждения единовластной диктатуры. Все это сопровождалось массовыми репрессиями, которые затронули практически все слои советского общества.

Преследованиям и репрессиям подверглось мусульманское духовенство. Их расстреливали, вешали и депортировали. Ислам был объявлен

консервативной, реакционной религией. В периодической печати появились статьи, в которых в довольно грубой и оскорбительной форме сообщалось о сущности ислама, его догматах, традициях. Так, журнал «Антирелигиозник» в 1938 г. писал, что сущность уразы – вражеская и реакционная, поэтому ее необходимо как можно быстрее выкорчевать. А в следующем году на страницах того журнала объявлялся реакционным, враждебным народу и праздник курбанбайрам [4, с. 327].

Репрессивные меры принимались и против протестантских общин, которые в стране открыто отождествлялись с вражескими капиталистическими организациями. В конце 20-х – начале 30-х гг. и позже как депортированные из Украины и Поволжья в 1941 г. в республику прибыли большие группы меннонитов, баптистов, лютеран и католиков как раскулаченных спецпереселенцев. В спецпоселениях быстро организовывались религиозные общины, вынужденные действовать нелегально в условиях постоянных репрессий. В частности, Карагандинская община ЕХБ была образована в 1931 г. и, несмотря на все репрессии, практически не прекращала своей деятельности до регистрации в 1946 г. [5, с. 196].

Не менее пострадали вследствие политических притеснений и мусульманские народы. Частью государственной политики в отношении мусульманских народов явилось изменение письменности. В 1928-1931 гг. арабская графика была заменена латинской, а в конце 30-х г. латинская уступает место русской графике. При этом государство не скрывало, что одной из причин данных шагов было желание оторвать народ от ислама, от устоявшихся традиций и знаний, связанных с исламом. Конечной целью ставилось приобщение общества к советской культуре. В результате национальная культура народов, традиционно исповедующих ислам, в определенной степени потеряла свою письменную основу. Миллионы людей, особенно подрастающее поколение, лишались возможности приобщаться к культурному и духовному наследию своего народа.

Завершающим событием данного политического курса властей стало упразднение в 1938 г. Комиссии по культовым вопросам при Президиуме ЦИКа СССР. Это означало ликвидацию самой возможности контактов между правительством и религиозными организациями, что явилось логическим завершением процесса деформации государственно-конфессиональных

отношений. Данная ситуация стала возможной в условиях господства упрощенного представления о причинах и темпах атеистической работы, а также полного пренебрежения к существующей реальности, характеризующейся достаточно высокой степенью религиозности населения.

Таким образом, государственная политика в отношении религии и верующих была направлена на полное уничтожение, как говорилось в партийных документах, «религиозных пережитков». Одним из серьезных последствий былого антидемократического периода явилась невозможность всех религиозных организаций страны жить полной религиозной жизнью и развивать свою культуру. Данный период можно условно разделить на этапы: 1929-1933 гг. – когда происходит жесткое административное давление на религиозные организации, 1934-1940 гг. – осу-

ществляются массовые репрессии против служителей культа и заявляются о серьезных успехах на религиозном фронте в рамках победы социализма.

К концу 1930-х годов в стране сложилось тоталитарное государство, в котором практически не отводилось места для религии. На всех уровнях власти: законодательном, исполнительном и судебном, а также в экономической сферах вводились строго ограничительные запретительные меры, которые нанесли серьезный удар по положению служителей культа и верующих в обществе. Более того в этот период усиливается антирелигиозная пропаганда, направленная на формирование нового поколения атеистов. Несмотря на предпринятые меры, религиозные объединения продолжали существовать в обществе и осуществлять свою деятельность.

Литература

- 1 Пospelовский В. Д. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995.
- 2 Декреты советской власти. – М., 1957. – Т. 1.
- 3 Бабинов Ю.А. Государственно-церковные отношения в СССР: История и современность. – Симферопль: Таврия, 1991. – 124 с.
- 4 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М.: Мысль, 1991. – 398 с.
- 5 Трофимов Я.Ф. Религии немцев Центральной Азии: история и современность // Роль религиозных общин в жизни немцев Центральной Азии: Международная научно-практическая конференция. Алматы, 30-31 октября, 2002. – Алматы, 2002. – 279 с.

References

- 1 Pospelovskij V. D. Russkaja pravoslavnaja cerkov' v XX veke. – M., 1995.
- 2 Dekrety sovetskoj vlasti. – M., 1957. – T. 1.
- 3 Babinov Ju.A. Gosudarstvenno-cerkovnye otnoshenija v SSSR: Istorija i sovremennost'. – Simferopl': Tavrija, 1991. – 124 s.
- 4 Alekseev V.A. Illjuzii i dogmy. – M.: Mysl', 1991. – 398 s.
- 5 Trofimov Ja.F. Religii nemcev Central'noj Azii: istorija i sovremennost' // Rol' religioznych obshhin v zhizni nemcev Central'noj Azii: Mezhdunarodnaja nauch-no-prakticheskaja konferencija. Almaty, 30-31 oktjabrja, 2002. – Almaty, 2002. – 279 s.

Болатова Қ.Б., Ерғазықызы А.

**Семейліктердің
Ұлы отан соғысындағы ерен
еңбектері**

Бұл мақалада адамзат тарихында ойып алар орны бар Ұлы отан соғысы жылдары мен соғыста жан кешкен семейліктердің ерлігі жайлы жазылған. Сонымен қатар, отан соғысында семейлік жауынгерлердің соғыстың алғашқы күндерінен-ақ майданға, армия қатарына шақырғандығы, сол майданда алдыңғы шепте жауға қарсы тұрып өз отанын қорғауға ат салысқан жауынгерлердің ерлігі баяндалған. Автор сонымен қатар, Ұлы отан соғысы жылдарында көптеген атқыштар дивизиясының құрылғандығы, соның ішіндегі 1941 жылдың күзінде Семей қаласында 8-ші атқыштар дивизиясы жасақталғандығы, олардың бөлімшелері жауынгерлік әзірлікпен жаудың шабуылына тосқауыл қойғандығы айтылған. Ұлы отан соғысы жылдарында ірі шайқастарда, ерлік пен батылдығы үшін семейлік – жауынгерге Совет Одағының батыры атағы берілген, 3 дәрежелі Данқ орденімен, Қызыл Ту орденімен наградталғандығы туралы ой түйінделген.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, фашистік Германия, атқыштар дивизиясы, танк дивизиясы, Қызыл армия, Москва түбіндегі шайқас, Курск шайқасы, Ленинград түбіндегі шайқас, Қызыл крест, Қызыл жарты ай ұйымдары, Совет Одағының батыры, 3 дәрежелі Данқ ордені, Қызыл Ту ордені.

Bolatova K.B., Ergazykyzy A.

**Heroism of population of
Semipalatinsk during the Great
Patriotic War**

This article is devoted to the heroism of soldiers from Semipalatinsk region during the Great Patriotic War. From the first days of the Great Patriotic War soldiers from Semei were called for the active military Soviet Army to fight against the German fascists in front flank and defend their Motherland. The author states also, that in the years of Great Patriotic war a great number of infantry divisions were formed, and in autumn of 1941 the 8th infantry was formulated in city of Semipalatinsk which had heroically fought against enemy troops. The article also tells about that in big battles in Great Patriotic war, soldiers from Semipalatinsk were appropriated the rank of Hero of Soviet Union for their courage, and they were awarded by the Order of Glory of the 3-d degrees and by the Order of the Red Banner. The author gives also facts that from the first days of war the party committee of Semipalatinsk city and government bodies effectively reorganized productions of different goods in accordance with the requirements of war-time.

Key words: Great Patriotic war, Nazi Germany, infantry division, Panzer division, red army, the battle of Moscow, the battle of Kursk, the battle of Leningrad, the Red cross, the Red Crescent organizations, hero of the Soviet Union, order of Glory of the 3rd degree, the order of the Red Banner.

Болатова Қ.Б., Ерғазықызы А.

**Героические подвиги
Семейчан годы Великой
Отечественной войны**

В данной статье речь идет о героическом подвиге семейчан в годы Великой Отечественной войны. С первых дней Великой Отечественной войны семейчане были призваны на фронт, а также в ряды действующей Советской Армии, где они самоотверженно защищали свое Отечество от немецких фашистов на переднем фланге. Автор также отмечает, что в годы Великой Отечественной войны было сформировано множество стрелковых дивизии, и осенью 1941 года в городе Семей была организована 8-ая стрелковая дивизия, которая героически воевала против вражеских войск. В статье также говорится о том, что в крупных сражениях в Великой Отечественной войне за мужества и отвагу войнам-семейчанам было присвоено звание Героя Советского Союза, и они были награждены орденом Славы 3 степени и орденом Красного знамени. Приведены факты о том, что с первых дней войны партийный комитет города Семипалатинска и органы власти оперативно реорганизовали производства в соответствии с требованиями военного времени.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, фашистская Германия, стрелковая дивизия, танковая дивизия, Красная армия, битва под Москвой, Курская битва, битва под Ленинградом, Красный крест, организации Красного полумесяца, герой Советского Союза, орден Славы 3 степени, орден Красного Знамени.

СЕМЕЙЛІКТЕРДІҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ ЕРЕН ЕҢБЕКТЕРІ

Адамзат тарихындағы ең қанқұйлы жойқын соғыс болып табылатын Ұлы Отан соғысының аяқталғанына 70 жылдан асты. Бұл бар совет халқы үшін аса қатал сын және сұрапыл жылдар болды.

Отан соғысының шежіресіне семейлік жауынгерлер аса зор үлес қосты. Олар жаумен ерлікпен шайқасып жатқан Қызыл Армияның алғы шегінде болды. Соғыстың алғашқы күндерінен – ақ мыңдаған семейлік армия қатарына шақырылып, майданның алдыңғы шебіне жіберілді. Отанды қорғаудың алдыңғы қатарында коммунистермен комсомолдар болды. Соғыстың алғашқы күндерінен қан майданға 6950 коммунист, 16мың комсомол мүшелері аттанды. Семейліктер өз территориясында екі атқыштар дивизиясы жасақталғандығын мақтаныш сезіммен айта алады.

Бұл дивизияларлар құрамының 70 пайызынан астамы қазақтар болды. 1941 жылдың 26 қыркүйегінде Батыс майданға 238 – атқыштар дивизиясы жіберілді. Қызыл Армияның Бас штабының 16-шы қазандағы жарлығы бойынша дивизия 49-Армияның құрамына енді. Сөйтіп, жауынгерлік тапсырманы орындауға дереу кірісіп кетті. Басты мақсат біздің қорғаныс шебімізді жау әскерлерінің шабуылына тойтарыс беріп, Ока өзенінің шығыс жақ жағалауына жібермеу еді. Осы аса жауапты тапсырманы орындай отырып дивизияның әскери бөлімшелері 23 қазанда Енгышевқа – Алексин – Шукино – Дугно шебінде қорғанысқа көшті. Бұл учаскедегі жаудың шабуылы тоқтатылды. Сөйтіп, неміс фашистерінің Тула – Москва тасжолына шығу жөніндегі жоспары жүзеге аспай қалды [1; 176 б].

Қараша айында дивизия Гудерианның танк дивизияларымен кескілескен ұрыстарға қатысты. Желтоқсанның 5 -6 да Совет армиясы Москва түрінде жауға қатты соққы берген қарсы шабуылға шықты. Осы ұрыстардың алғы шебінде 238 – атқыштар дивизиясының жауынгерлері ерліктің небір тамаша үлгілерін көрсетті. Желтоқсанның 14-нен 17-не дейінгі күндерді өздерінен күші үш есе басым жаумен шайқасқан дивизия жауынгерлері Алексин қаласын жаудан аза етті. Дивизияның құрамында қазақтың халық батыры Аманкелді Имановтың ұлы Рамазан Амангелдиев жаумен аянбай шайқасты. Бір топ неміс солдаттарының қоршауында қалған батыр-жауынгер бір өзі қарсы тұрып, ерлікпен қаза тапты.

Қолбасшының жауынгерлік тапсырмаларын ойдағыдай орындағаны, батылдық пен ерлік көрсеткені үшін 238 – дивизия КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1942 жылдың 3 – мамырындағы жарлығымен Жауынгерлік қызыл ту орденімен марапатталды. Қорғаныс Халық Комиссиариатының 1942 жылдың 24 – мамырындағы бұйрығы бойынша дивизия 30 – гвардиялық дивизия болып қайта құрылды. Соғыс жылдарында дивизия кескілескен ұрыстар жүргізе отырып бір мың шақырымдай жер жүрді, 1200-ден астам елді мекендерді жаудан азат етті.

1941 жылдың күзінде Семей қаласында 8-ші атқыштар дивизиясы жасақталып, олардың бөлімшелері жауынгерлік әзірлікпен өтті. 8 дивизия 1942 жылдың шілде айының 9-10 күндерінде Воронеж қаласының солтүстік аймағындағы Ливна қаласының учаскелерінде жаудың шабуылына тосқауыл қойды. Сталинградтағы жеңістен кейін дивизия Воронеж – Касторнен операциясына қатысты. Бұл 1942-43 жылдың қысқы кезеңіндегі совет әскерлері жүргізген аса маңызды шабуылдардың бірі болып есептеледі. 8 – дивизия бұдан кейінгі кезеңдерде 13 – Армияның алғы шебіндегі топқа енгізіліп, қыстың аса ауыр жағдайында жаудың күшті қорғаныс бекіністерін бұзды. Осыдан кейін оңтүстікке қарай бет алып Армияның басқа әскери құрамдарымен бірлесе отырып, жаудың үлкен тобын қоршап талқандады.

Дивизияның жауынгерлер Касторнаяға бірінші болып кіріп, Совет туын тікті. 8 –атқыштар дивизиясының жауынгерлері тарихи Курск шайқасының барлық учаскелерінде жаумен ерлікпен шайқасты. Курск аймағындағы ұрыстарда көрсеткен батырлығы және ерлігі үшін дивизияның 546 офицері мен жауынгерлері мемлекет наградаларына ие болды [2; 143 б]. Дивизияның жауынгерлік тарихынан Днепр өзенінен шабуылмен өту кезеңі ерекше орын алады. Әрқилы құрал-жабдықтарды шебер пайдалана отырып, дивизияның негізгі күштері бір түннің ішінде Днепрдің оң жақ жағалауына Киевтің солтүстігіне өтіп алды. Соның нәтижесінде өзеннен өту үшін нармдар салуға жағдай туды, бөлімшелердің шабуыл жасау аймағы кеңейді, сойтіп 13 – Армияның Днепрдің оң жақ жағалауындағы бекінісі күшейтілді.

Ерлік пен батылдығы үшін 44 семейлік – жауынгерге Совет Одағының батыры атағы берілген, 11 адам 3 дәрежелі Данқ орденімен наградталған. Солардың бірі, 1942 жылы Көкпекті ауданының тұрғыны Қойкелді Аухадиев майданға аттанды. 1943 жылдың күзіне батыр жа-

уынгер жаудың үш танкысын атып түсірді, екі танкысын өртеді. Бұған қоса қару – жарақ тиеген үш жүк автомашинасын, екі өздігінен жүретін зенбірегі, бес пулеметін құрамымен жойып жіберді. Бір топ батыл жауынгерлерді бастаған Аухадиев Днепрдің оң жақ жағалауына біздің бөлімшелрдің негізгі күштерін өткізді және осы ұрыста өзі оққа ұшты. Гвардия кіші сержанты Қойкелді Аухадиевке өшпес ерлігі үшін Совет Одағының атағы берілді.

1941 жылдың қараша айында кіші лейтенант Әнуарбек Керімбаев Ленинград майданының бір топ байланысшы жауынгерлерін бастап жаудың жер астындағы байланыс жүйесін басып алып, аса маңызды мағұлматтар алуға жағдай туғызды. Осы операция үстінде Керімбаев ерлікпен қазаға ұшырады.

Жарма станциясының тұрғыны ұшқыш Петр Иосифович Теряев ерлігімен даңққа ие бөленді. Ерлігі мен батырлығы үшін ол үш Қызыл Ту орденімен, Александр Невский орденімен наградталды. 1945 жылдың ақпан айында Кенигеберг (қазіргі Калининград маңындағы әуе шабуылы кезінде Теряев ерлікпен қаза тапты. 1945 жылы 15 көкекте гвардия майоры Теряевке Совет Одағының Батыры деген атақ берілді.

Ұшқыш Николай Дмитриевич Авдеев Орел, Курск, Белград, Брянск, Киев, Витебск, маңындағы әуе шабуылдарында неміс фашистерін талқандауға белсене қатысты. Ленинград түбіндегі айкастарда жауға қатты соққы берді. Авдеевтің жеке есебінде 250-ден астам әуе шабуылдары болған. Отан үшін айкаста Семейлік Петр Железняков асқан ерлік көрсетті. Ол авиэскадрилияның командирі болды. Майдандағы ерліктері үш Қызыл ту, «Қызыл Жұлдыз», Александр Невский ордендерімен, көптеген медальдармен атап өтілді. Түнгі әуе шабуылының шебері Железняков жауға тұтқиылдан шабуыл жасап үрейін қашыратын. Железняков жеке басы 125 әуе шабуылын жасап, жаудың көптеген самолетін, соғыс техникасын жойды. Дивизияның құрамындағы 13 адам Совет Одағының батыры атанды. Солардың бір Семейлік Николай Николаевич Силин. Силиннің жұбайы Нелита Андреевна 1941 жылдың тамыз айында өзі тіленіп майданға аттанып, 1944 жылдың наурыз айына дейін майданның алғы шебінде болды.

Семейлік батырлардың қатарында ұшқыштар Петр Теряевты, Петр Железняковты, жауынгерлер Қапай Ысқақовты, Иван Ландышевты, Закария Белібаевты, Данил Сипицынды, Матвей Меркуловты, Иван Вярены, барлаушылар Сергей Елистратовты, зенбірекшілер Мұқатай

Әбеуловты, Айткен Ыбраевты, Кенжебек Шәкеновты, Махмет Қайырбаевты, Владимир Засядьконы, тағы да көптеген есімдерді атаған жөн [3; 157 б.].

Екі Семейлік жауынгер Александр Матросовтың ерлігін қайталады. Олар – қазақ Жанғазы Молдағалиев пен орыс Петр Карелин. 1943 жылдың қазан айында рота командирі, гвардия лейтенанты- Молдағалиевқа Днепрден өтіп, арғы жағалауды басып алу және басқа әскери бөлімшелері келгенше ұстап тұруға бұйрық берілді. Молдағалиевтің басшылығындағы рота түн ішінде қыйындықтарға қарамастан өзеннен өтіп, қатты қақтығыстан соң Днепрдің оң жақ жағалауында бекініс ашты. Соның нәтижесінде біздің әскерлер Днепрден өтіп бекіністерге тұтқиылдап шабуыл жасады. Жау қатты қарсылық көрсетті. Біздің әскери бөлімшелердің шабуылдары тоқтап қалды.

Жауды оқтың астына алды. Осынау шешуші кезеңде, өмір мен ажалдың арпалыс шағында Молдағалиев жанын тас түйіп, жаудың отын денесімен жапты. Сол – ақ екен жауынгерлер жауға лап қойып тас – талқанын шығарды. Рота командирі, лейтенант Петр Григорьевич Каралин 1944 жылдың 10 сәуірінде Армянск қаласы үшін кескілескен шайқаста өз денесімен жау пулеметі амбразурасының үнін өшірді. Осы жанқиярлық ерлігі үшін оған КСРО Жоғары Кеңесінің 1944 жылы 10 мамырдағы Жарлығымен Совет Одағының Батыры деген атақ берілді. Қапай Ысқақов жауынгерлік ерлікті Чехословакия жерінде, Степан Бурлаченко Польшада, Мұқатай Әбеулов Венгрияда, Иван Ландышев, Сергей Рубусин, Иван Корнев Германияда көрсетті [4; 39 б.].

Қатардағы жауынгер Фазыл Әділбаев үш бірдей Данқ ордендерін өзенді шабуыл жасап етудегі ерліктері үшін алды. Бірінші награда үшін, екіншісі – Висла, үшіншісі – Эльба үшін берілді. Үш бірдей Данқ ордендерінің иегерлері қатарында біздің жерлесіміз Борков Петр Николаевич, Купсолов Николай Федорович, Кузнецов Александр Михайлович, Кондратьев Василий Николаевич, Киселев Николай Иванович және басқа да көптеген жауынгерлер бар.

Ұлы Отан соғысы жылдарында обылыстың әскеи комиссариаттары әскери қызметке 106267 адамды шақырды, бұдан 44.984 адам өз өмірін Отанының бостандығы, ар-намысы үшін құрбан етті.

Әрине, батырлар данқ іздеген жок. Оны Отанды қорғаушыларға өмірдің өзі берді. Осы данқты сақтау, Отанға берілгендікті, Отанға деген сүйіспеншілікті жастардың бойына сіңіру,

тамаша жауынгерлік дәстүрлерімізді болашақ ұрпаққа жеткізу – бүгінгі ұрпақтың абыройлы борышы.

Қазақ халқының адамзат тарихында болып көрмеген жойқын соғыста жеңіп шыққанына жарты ғасырдан астам уақыт болып отыр. Алайда уақыт озып, сол сұрапыл қаһарлы жылдар алыстай түскеніне қарамастан халқымыздың теңдесі жоқ ерлігі ұрпаққа өз Отанын сүюдің, қорғаудың бірден-бір үлгісі болып қала бермек. Семей өңірі азаматтарының басым көпшілігі соғыстың алғашқы күндерінен қолдарына қару алып, неміс-фашист басқыншыларымен соғысқа аттанды. Тылдағылар өз шаруашылығын төтенше жағдайға лайықтап дереу қайта құруға кірісіп, белсенді еңбектерімен майдан қажетіне сүбелі үлес қосып, фашизмнің дүлей күшін жеңіп шығуға жаппай ат салысты. Обылысымыздың барша халқымен еңбек ұжымдары қайғы мен қасіретке толы сол соғыс жылдарында «Барлығы да майдан үшін, барлығы да жеңіс үшін!» деген ұранмен өмір сүріп, еңбек етті. Сол өмір тынысы еңбектеген жастан, еңкейген кәріге дейін ортақ болды. Қазақ халқы 1941 жылы, бесжылдықтың 4-жылын бейбіт еңбекпен қарсы алып, стахановшылар қозғалысын өрістетіп, өндірістің барлық салаларында ғылыми – техникалық прогресті атқарып жатқан кезі еді. Селолар мен деревняларда алдыңғы қатарлылардың, жанашылардың бұқаралық социалистік жарысы кең өріс алып жатты [5; 96 б.].

Қазақ халқының сол бейбіт еңбегін герман фашистерінің тұтқиылдан елімізге айуандықпен жасаған шабуылы бұзып кетті. Соғыстың алғашқы күндерінен-ақ Семейде жауынгерлік құрамалардың резервтерін даярлау шаралары кең түрде атқарыла бастады. Қалалық стадиондар мен спорт алаңдары әскери дайындықпен шынығу орындары болып қайта жабдықталды. Осыларда белсенді де тиянақты жаттығуларға қамтылған оқушы және студент жастар арасында жүздеген қыздар да болды. Дайындықтан өткен көпшілігі іле-шала майданға аттанып жатты. Жауынгерлік резервтерді даярлау жұмыстарының оқу-әдістемелік орталығы ретінде қорғаныс үйі ашылды. Барлық жұмыстар «Жаттығуда қиын болғанымен ұрыста жеңіл болады!» деген талап пен тәртіп негізінде атқарылды.

Қала мен селоларда ерікті қоғамдар мен төменгі денешынықтыру ұжымдары аталған шаралардан тыс қалмады. Мәселен, қалалық аурухананың дәрігерлері соғыс жылдарында 370 медициналық бикешті даярлап, екі жүзден астам қыздарды санитарлық жасақшылар қатарларына қосты.

Сондай-ақ, Осовиахим, Қызыл крест және Қызыл жарты ай ұйымдары тарапынан сан мыңдаған әскери мамандар даярланып шықты. Бұларға жауап ретінде соғыс басталысымен болған кеме жөндеу зауытының митингісіне сөйлеген жұмысшылар, инженерлер мен қызметкерлер былай деп атап көрсетті: «Фашизм бандиттерінің айуандықпен жасаған шабуылына жауап ретінде біз еңбек тәртібін ең жоғарғы сатыға көтеріп, еңбек өнімділігін екі есе арттырып, өзіміздің стахановшылдық жұмысымыз арқылы, Қызыл Армияға көмектесеміз».

Семейдің ет-консерві комбинатының ұжымы: «Майдан үшін, фашизмді толықтай талқандау жолында жанқиярлықпен еңбек етуден асқан абырой, бақыт болмауға тиіс», – деп мәлімдеді [6; 7 б.].

Соғыстың алғашқы күні – ақ Семейдің қалалық партия комитеті мен өкімет органдары жедел түрде өндіріс орындарын соғыс талабына сай қайта құру бастады. Өндіріс орны соғысқа қажетті заттар шығаруға кірісті. Мәселен, Семейдің ет комбинаты дәрәгерлік заттар, консерві шығаруды, тері комбинаты, тон, жылы киімдер, қолдан шығаруды игерді. 1941 жылдың өзінде бұлар соғыс қажетіне арналған 86 түрлі бұйымдар шығарды. Социалистік жарыс жаңа сатыға көтерілді. Жаңа қозғалыстар: «Екі жүздіктер», мамандарды ауыстыру, майдандық бригадалар пайда болды. Өндіріс орындарында, совхоздарда, колхоздарда, мекемелерде, ұйымдарда армияға кеткен ер адамдардың орындарын үй жұмысындағы әйелдер, жастар ауыстырып отырды [7; 5 б.].

Армияға маман жұмысшылардың кеткеніне қарамастан өнім өндіру толастамай, әрбір ай сайын артып отырды. 1941 жылдың тамыз айында Семей қаласының өнеркәсіп орындары өнім шығарудың 60-тан астам түрін игерді. 1941 жылдың күзінен бастап Семей өңіріне батыс аймақтардан өндіріс орындарымен ұйымдар, жүздеген жанұялар қоныс аударды. Тек Семей қаласына 9 өнеркәсіп орны, 9 оқу орны, 15 балалар үйі, жекелеген жанұялар орналастырылды. Семей обылысында жетімбалалар үйіндегі жеткіншектердің саны 700-ден қырық мыңға жетті. Аталған жайыттар Семей өңіріне өте зор қиыншылықтар туғызды. Біріншіден, орын жетіспеді, екіншіден, кадр мәселесі тығырыққа тірелді, үшіншіден, жұ-

мысшы күші шамалы болды, төртіншіден, қысқа мерзім ішінде өнеркәсіп орындары өнім беруге тиісті болды. Асқан жауапкершілікпен берік тәртіптің негізінде төтенше мәселелер шешімін тауып жатты.

Көшіріліп келген өндіріс орындарын қалпына келірумен бірге жаңа өнеркәсіп орындары салынып, кеңейтіліп отырды. 1942 жылы ұн комбинаты салынып іске қосылды. Семейліктер майданға зор көмек көрсете отырып, қорғаныс қорын жасауға ат салысты. Тек қазан айында ғана қала халқы 2368 шолақ тон, 2537 пар пима, 8 мың әртүрлі нәрселерден тоқылған қолғап шұлық жинады. Негізінен ерлер майданға аттанғандықтан, өндіріс орындарын кеңейтуге қажет болғандықтан кадр мәселесі басты мәселесі болып отырды. Жергілікті үкімет барлық шараларды қолданып кадрге деген мұқтаждықты шешуге күш салды. 1941 жылы 2 – жартысында 100 әйел курстардан өтіп олар от жағушы, формовщик, моторист мамандығын игерді. Мұндағыларға «Ерлердің орнын әйелдері, ағаларының орнын қарындастары ауыстырды» деген ұран негіз болды [8; 56 б.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында әйелдер тек ерлердің орнын ауыстырып, қажырлы еңбек етіп қойған жоқ, олар өз Отанын қорғау қорына өздерінің алтын жүзіктерін, алқаларын тағы басқа асыл бұйымдарын әкеліп тапсырды.

М. Мәметова танкі колоннасын жасауға тері комбинатының әйел жұмысшылығы 32 мың сом, «Майдандағы жауынгерлердің анасы» атты танкі колоннасына семей әйелдері 70 мың сом қаржы жинап тапсырды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Семей обылысы еңбекшілерінің 160 миллион сом болды [9; 376 б.].

Ұлы Отан соғысы Совет халқы үшін өте ауыр сын болды. Бұл сыннан халқымыз сүрінбей өтті. Ұлы Отан соғысы барысында 30- жылдары қалыптасқан диктаторлық тәртіптің өте терең дағдарысқа қарама-қайшылықтарға келгенін анықтай түсті. Осыған қарамастан біздің еліміздің жеңіске жетуі тыл мен майданның бірлігінде еді.

Жас ұрпақтар Ұлы Отан соғысы кезінде аға ұрпақтың ерлік істерін білуі және сол тамаша дәстүрлерін жалғастыра беруі тиіс. Ол дәстүрлер бүгінгі ұрпақ үшін сенімді мақсат болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Аманжолов К. Ерліктің жарқын беттері (Ұлы Отан соғысында қазақстандық құрамалардың жеңіспен өткен жолдары 1941-1945). – Алматы: Қазақстан, 1987; Жауынгерлік ту астында. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 176 б.
- 2 Белан П.С. Казахстанцы-кавалеры Золотой звезды. – Алма-Ата, 1982. – 143 с.
- 3 Белан П.С. Слава тебя найдет. – Алма-Ата, 1982. – 157 с.
- 4 Әбішев Ғ. Қазақстан жауынгерлерінің Ұлы Отан соғысы майдандарындағы ерлігі. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1959. – 39 б.
- 5 Аманжолов К.А. Ерліктің жарқын беттері. – Алматы: Қазақстан, 1987. – 96б.
- 6 Боздактар: т.1-Семей облысы. – Алматы, 1995. – 7-16 б.
- 7 Герой Советского Союза. – Семипалатинск, 2004. – 5-7 б.
- 8 Көпішев Қ. Қара бұлтты қық жарған. – Алматы: Қазақстан, 1994.
- 9 Назарбаев М., Слиденко В. Великие битвы Великой отечественной войны. Астана, 2010. – 376 с.

References

- 1 Amanzholov K. Erliktin zharkyn betteri (Uly Otan sogysynda kazakstandyk kuramalardyn zhenispen otken zholdary 1941-1945). – Almaty: Kazakhstan, 1987; Zhaunyngerlik tuy aстында. – Almaty: Kazakhstan, 1991. – 176 b.
- 2 Belan P.S. Kazakhstantsy-kavalery Zolotoi zvezdy. – Alma-Ata, 1982. – 143 s.
- 3 Belan P.S. Slava tebja naidet. – Alma-Ata, 1982.
- 4 Abishev G. Kazakhstan zhaungerlerinin Uly Otan sogysy maidandaryndagy erligi. -Almaty: Kazakh memletet baspasy, 1959. – 39 b.
- 5 Amanzholov K. Erliktin zharkyn betteri. – Almaty: Kazakhstan, 1987. – 96 b.
- 6 Bozdaktar: Tom 1, Semei oblysy. – Almaty, 1995. – 7-16 b.
- 7 Geroi Sovetskogo Sojuza. – Semipalatinsk, 2004. – 5-7 b.
- 8 Kopishev K. Kara bultty kak zhargan. – Almaty: Kazakhstan, 1994.
- 9 Nazarbaev M., Slidenko V. Velikie bitvy Velikoi Otechesvennoi voiny. – Astana, 2010. – 376 s.

Сайлан Б.
**Қазақстандықтардың
Украинаны азат ету
жолындағы күресі мен
ерліктері**

1941-1945 жж. КСРО мен Герман фашизмі арасындағы соғыс халықты қатал сынаған соғыс болды. Бұл соғысқа Қазақстаннан аттанған аталарымыз бен апаларымыз барлық майдан шептерінде жанқиярлық танытты. Сол майдандардың бірі Украинаны фашист басқыншыларынан азат ету еді. Майданға шақырылған 1,2 млн қазақстандықтың 600 мыңы тікелей Украинаны азат ету ұрыстарына қатысты. Оның 300 мыңы украин жерінде көз жұмды. Украина территориясындағы партизан бірлестіктерінде 1500 қазақстандық жаумен шайқасты. Қазақстандық партизандар жаумен шайқаста үлкен ерлік танытты. Мақаланың негізгі мақсаты осы шайқастардың ішіндегі Украинаны фашист басқыншыларынан азат етуге қатысқан қазақстандық әскери құрамалар мен жауынгерлердің ерліктерін мадақтау. Украина жерін жау әскерінен тазарту жолындағы әскери операциялар барысындағы қазақстандықтардың есімдерін, өжеттілігі мен батырлығын дәріптеу.

Түйін сөздер: Соғыс, қолбасшы, офицер, жауынгер, орден, батыр, қазақ.

Sailan B.
**Heroism of Kazakhstan citizens
in fight for independence of
Ukraine**

The war of 1941-1945 years between the USSR and Nazi Germany became cruel to lots of people. Our grandparents went from Kazakhstan to war, showed the dedication on of all the front lines. One of these fronts was the liberation of Ukraine from invaders. 600 thousand of the 1.2 million of Kazakhstan people aimed at the front participated directly in the battle for the liberation of Ukraine. 300 thousand of them were killed on the Ukrainian land. 1500 Kazakhstanis in partisans associations on the territory of Ukraine fought against the enemies. In the battle with the enemies Kazakhstan partisans showed great heroism. The main purpose of this article is to show the heroism of Kazakhstan soldiers in the liberation of Ukraine from fascist invaders, as well as their courage and perseverance in the course of operations for the liberation of their territory.

Key words: war, general, officer, fighter, order, the hero, kazakh.

Сайлан Б.
**Героизм казахстанцев в борьбе
за освобождение Украины**

Война 1941-1945 гг. между СССР и фашистской Германией стала огромной трагедией для многих народов. Наши дедушки и бабушки, отправившиеся с Казахстана на войну, проявили самоотверженность на всех линиях фронта. Одним из этих фронтов и являлось освобождение Украины фашистских захватчиков. 600 тысяч из 1,2 миллиона призванных на фронт казахстанцев участвовали непосредственно в бою за освобождение Украины. 300 тысяч из них погибли на украинской земле. 1500 казахстанцев бились с врагами в объединениях партизан на территории Украины. В бою с врагами казахстанские партизаны проявили огромный героизм. Главной целью данной статьи является показать героизм казахстанских солдат в освобождении Украины от фашистских захватчиков, а также их мужество и стойкость в ходе операций по освобождению их территории.

Ключевые слова: война, полководец, офицер, боец, орден, герой, казах.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР- ДЫҢ УКРАИНАНЫ АЗАТ ЕТУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ МЕН ЕРЛІКТЕРІ

Өткен 2015 жылы Қазақстан Республикасы Ұлы Отан соғысы жеңісінің 70 жылдығын атап өтті. Бұл соғыс қанша уақыт өтсе де тарих бетінен әлі түскен жоқ. Өйткені, бұл соғыстың кейбір көмулі қырлары кейінгі кезде ашылып жатса, кейбір жауынгерлеріміздің жерленген жері мен қабірлері әлі де анықталып жатыр. Бұл соғыстағы жан алысып, жан беріскен шайқастың бірі Украина жерін азат ету еді. Осы елді фашистік басқыншылардан босатуда қазақстандықтар ерен ерліктер көрсетті.

Украинаның батыс облыстарында фашист басқыншылары үш жыл бойы қожалық етті. Халық үш жыл бойы рақымсыз езіп жаншуды бастан кешірді. Фашистік басқыншылар оқтың күші, найзаның ұшымен украин халқын құрдай жорғалатпақшы болды. Ежелгі Украин жерін ешқандай жазықсыз жандардың қанымен бояды. Тек Львовтың өзінде және облысында 700 мыңдай кеңес адамдарын қырып жіберді.

Міне, осындай ауыр жағдай кезінде 1944 жылдың жаз-күз айларында КСРО-ның Жоғары Бас қолбасшылық (ЖБҚ) ставкасы Батыс Украинаның маңайындағы аудандарға шабуыл жасаумен бастауды шешті. Ол операцияға қазақстандық 27-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы мен Жоғарғы Бас қолбасшылық (ЖБҚ) резервінің 173-ші зеңбірек (гаубица) артполкі қатысты [1, с. 142].

1941 жылдың көктемінде Алматыда құрылған 173-ші зеңбірек артполкі 238-ші атқыштар дивизиясының құрамында Мәскеу түбіндегі шайқастарға белсенді қатысқан. 1942 жылдың қаңтарына да ол Жоғары Бас қолбасшылықтың резервіне (ЖБҚР) шығарылып, ЖБҚР-нің 6-шы артдивизиясының 18-ші зеңбірек артбригадасына қосылды. Олардың құрамында полк Погорелое Городище және Ржев қалалары үшін қиян-кескі шайқастарға (1942 ж. тамыз-қараша), шілде айында Курск доғасының солтүстік майданындағы неміс қорғанысын бұзуға, 1943 жылдың тамызында Карачевты босатуға белсенді қатысты.

Батыс Украинаны босатуда негізгі рөлді 1-ші Украиналық майданның әскерлері атқарды. 1944 жылдың 13 шілдесінде олар Львов-Сандомирск шабуыл операциясын бастады, операция 29 тамызға дейін жалғасып, «Солтүстік Украина» әскерлер тобының негізгі күштерін талқандау және Висланың сол жағалауында сандомир плацдармын құрумен аяқталды. Бұл операцияға қа-

зақстандық 209-ші атқыштар полкі, 118-ші және 8-ші атқыштар дивизиясы қатысты [1, с. 144].

Курск түбінде контршабуыл басталғанда 209-шы атқыштар полкі гитлерліктердің Орлов облысы, Поньревск ауданының Самодуровка ауылының қорғанысын бұзып өтті, 11 қыркүйекте ол Деснаны алып, Новгород-Северскийге басып кірді. 209-шы полкте 101 жауынгер марапат алды. 1944 жылдың 1 қыркүйегінде бродовск тобын талқандауға белсенді қатысқаны, сандомир плацдармын ұстап, оны кеңейткені үшін КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумы 209-шы атқыштар полкін Қызыл Ту орденімен марапаттады.

Батыс Украинаны босатуға басқа бөлімшелер мен бірлестіктерде қызмет атқарған мыңдаған жерлестеріміз қатысты. Украина жерін жаудан азат етуде аты аңызға айналған батыр қазақ ұшқыштары аз болған жоқ. Солардың бірегейі – Бигельдинов Талғат Жақыпбекұлы. Т.Ж. Бигелдинов 1922 жылы 5 тамызда дүниеге келген. Ол Саратов және Орынбор әскери авиация училищелерін тәмамдаған. 1943 жылдың қаңтар айынан бастап Ұлы Отан соғысына араласты. І Украин майданының 144-ші гвардиялық шабуылдаушы әуе полкында эскадрилья командирі болды. 1943 жылы мамырда Харьков түбіндегі Основа поселкесінде жау аэродромына бомбалық-шабуыл жасау кезінде немістердің үш жойғыш ұшағымен ұрыста өз ұшағы істен шықты. Парашютпен секіруге тура келеді. Ұшақ атқышы Григорий Яковенкомен бірге жерге түскеннен кейін түнделетіп екі апта бойы майдан шебіне қарай жүреді. Екі рет немістерге тап болады. Майдан шебіне жақындап қалған кезде, минаға түскен Яковенко қаза табады. Аштықтан әлсіреген, жаралы аяғы қинаған Талғат Северский Донецтен жан дәрмен жүзіп өтіп, кеңестің жаяу әскерлеріне зорға жетеді. Бір жақсысы, жарасы тез жазылады да ол қайтадан сапқа қосылады. Жауынгерлік тапсырмамен әр ұшқан сайын ұшқыш-штурмовик, содан кейін анағұрлым жауапты тапсырмалар берілетін барлаушы-ұшқыш шеберлігі шыңдала түседі. 1944 жылдың маусымына қарай эскадрилья командирі Т. Бигелдинов 155 рет жауынгерлік тапсырмамен барлауға шығып, дұшпанның жердегі бекіністеріне, аэродромдарына, теміржол тораптары мен өткелдеріне шабуыл жасады. 1944 жылы 26 қазанда оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соғыстың аяғына таман ол 305 рет жауынгерлік тапсырмамен ұшып, әуе ұрыстарында немістің 7 ұшағын құлатып түсіріп, ондаған танкілер мен автомашиналарын, жүздеген солдаттары мен офицерлерін жойды [2, 469-б.].

1945 жылы 27 маусымда Т.Бигелдиновке екінші мәрте Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Оның есімі Ақтөбенің жоғары әскери авиациялық училищесіне берілді. Есіл ер 2014 жылғы 10 қарашада 93 жасқа қараған шағында өмірден өтті [3].

1922 жылдың мамыр айының дәл ортасында Оралда дүниеге келген Хиуаз Доспанова апамыз Украина майданына қатысқан майталман қазақ қыздарының бірі. 1940 жылы Мәскеу қаласындағы Медицина институтына оқуға түседі. Ал соғыс басталған кезде атақты орыс ұшқышы М. Раскова басқарған 46-гвардиялық полкке қабылданады. Солтүстік Кавказ, Кубань, Қырым, Украина, Белорусь, Польша және Шығыс Германия жерлерін фашистерден азат ету барысында үш жүзден аса әуе шайқасына қатысып, жауынгерлік ерліктері үшін «қанатты қыз» атанған. Х.Доспанованың жастық шағының бес жылы бірдей қанқұйлы соғыс майданында, аспандағы жау ұшақтарымен шайқаста өтті. Неміс фашистері біздің ұшқыш қыздарымызды «түн перілер» деп атап, зәре-құты қалмай қорыққан көрінеді. Қайсар да қайтпас штурман қазақ қызының бір өзі Украина, Белоруссия, Қырым, Кавказ, Польша және Албания сияқты фашистер басып алған ел аспанында «ПО-2» бомбалағыш ұшағымен, үш жүз рет жау төбесінен ажал оғын сепкен. Хиуаз Доспанова апамыз екі дүркін Кеңес Одағының Батыры Леонид Бедамен Орал қаласындағы әскери авиаклубта бірге оқиды. Бірақ Л. Беда сұрапыл соғыс жылдарында зұлым жау аспанына 201 рет көтеріліп, екі мәрте батыр атанса, 300-ден артық шабуылға шығып, Солтүстік Кавказ, Кубань, Қырым, Украина, Польша, Германия аспанындағы шайқастарға қатысқан Хиуазға Кеңес өкіметі кезінде бір рет те атақ берілмеді [4, 204-б.]. Мұндай әділетсіздік ол қызмет еткен әскери құрамада және полкте де өз дегенін істеді. 1995 жылға дейін батыр қыз қызмет еткен құрамның 29 қызы Кеңес Одағы мен Ресейдің Батыр атағын алса, қандасымыз, ең болмаса, көптеген қоғамдық қызметтің бірін де басқарып отыра алмады. Жас болса да соғыс кезінде жау төбесінен жай түсіріп, ерен ерлік көрсеткен Хиуаз Доспанова апамыз да тәуелсіздік таңында ғана Халық Қаһарманы атағына қол жеткізді [4, 204-б.]. Сөйтіп, соғыс жылдары берілмеген лайықты атақтар тәуелсіздік тұсында толықты.

Енді партизан қозғалысы қатарында жаумен шайқасқан қазақстандықтар құрамына тоқталайық. Украина территориясындағы партизан бірлестіктерінде 1500 қазақстандық жаумен шайқасты. Атап айтсақ, М.И. Шукаевтың партизан отряды құрамында 79 қазақ, Ұлы Отан соғысы-

ның Батыры С.А. Ковпактың партизан отрядында 70 қазақстандық болды. Қазақстандық партизандар жаумен шайқаста үлкен ерлік танытты. Мысалы, 1941 жылы Киев облысы, Македон селосында жасырын партизан орталығы құрылады. Бұл орталыққа соғысқа дейінгі жылдары Павлодар облысында оқытушы қызметін атқарған Қасым Қайсенов коммунистік жолдамамен жіберіледі. 1942 жылы Қ.Қайсенов Чапаев атындағы партизан отрядтарының командирі сайланып, Украина территориясында жаумен шайқаста үлкен ерліктер көрсетті. Қ. Қайсеновпен қатар Украина территориясында атақты ақын Жұмағали Саин, Әжіғали Жұмағалиев, Сәтімбек Төлешов, Хамза Қазыбаев, Мұқан Құлсеитов, Қарағанды облысынан Д.И.Сагаев, Алматы облысынан П.С. Шленский, Қызылордадан – Байдаулетов, Оңтүстік Қазақстан облысынан – Ж. Омаров, алматылық – А.С. Егоров және т.б. қазақстандықтар әртүрлі партизан құрылымдары қатарында шайқасты [5, 61-б.]. Отанын қорғаудағы асқан ерлігі үшін Қ. Қайсеновке «Халық Қаһарманы» атағы берілді [2, 488-б.].

Сол бір күндері тек Украина жерінде ғана 2145 партизан топтары, отрядтары және құрамалары басқыншыларға қарсы күрес жүргізді. Олар 4958 әскери эшелон, 2206 көпір, 11535 автомашина, 1566 танк, 719 зеңбірек, 211 самолет, 407 заводтың күлін көкке ұшырды. Жаудың 500 мың солдаты мен офицерін жойып жіберді [6, 399-б.]. Фашистер ондаған дивизияны майданнан алып, партизандарға қарсы жұмсауға мәжбүр болды. Бірақ олардың бұл күші де партизандарға төтеп бере алмады.

1943 жылдың жазында атақты генерал Ковпак бастаған құрамасы Житомир, Ровно, Тернополь, Станислав облысы арқылы даңқты рейд жасап, Карпат тауына дейін барды. Атақты генерал Федоров бастаған құрама жау жүретін Брест-Пинск, Коваль-Сарны темір жолдарын талқандап, істен шығарды, талай жау тобын жайратып салды. Сөйтіп, «партизан» деген сөзден басқыншылардың төбе шашы тік тұрды. Совет партизандары жау тылында асқан ерлік көрсетті. Олар өз арасында талай ержүрек қахармандарды тәрбиелеп шығарды. Олардың есімдері ел аузында аңыз болып кетті.

Украинаны азат етудегі соңғы шайқас 1944 жылғы қазан айында Карпаттағы шабуылдан басталды. Көп кешікпей кеңес әскерлері дұшпанды Украинаның ең соңғы аудандарынан қуып шықты. 27 қазанда Закарпатье Украинасының маңызды саяси орталығы – Ужгород жаудан тазартылды.

Кеңес Қарулы Күштерінің жеңісті шабуылы тамыздың ақырында аяқталды. Олар кеңес-герман майданының негізгі бағытында 1944 жылдың жазындағы қырғын шайқаста ұтып шықты. Бұл шайқасқа екі жақтан 6 миллионнан астам адам, барлық калибрдегі 85 мыңнан астам зеңбіректер мен минометтер, 11 мыңдай танкілер, өздігінен жүретін артиллериялық және штурм зеңбіректері, 10 500-ден астам соғыс ұшақтары қатысты [6, 401-б.].

Бірінші Украиналық майдандағы Львовско-Сандомирская операциясының барлық күресінде 123 мыңнан көп әскер ордендармен, медалдармен марапатталды. 160 адам Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Бұл операцияда кеңестік әскерлер вермахттың 8 дивизиясының көзін жойды және жаудың 32 дивизиясы өзінің 50-70% әскер құрамын жоғалтты. Батыс Украинаның және Польшаның маңызды ауыл шаруашылық және индустриалды аудандары жаудан тазартылды.

Ел Президенті Н. Назарбаевтың тапсырмасымен Ржев жерінде ерлікпен қаза тапқан қазақстандық майдангерлерді мәңгі есте сақтау үшін Ұлы Отан соғысының 65 жылдығында 100-ші және 101-ші қазақстандық дербес атқыштар бригадасы жауынгерлеріне ескерткіш орнатылды. Қазақстан картасы бейнеленген, ұзындығы 27 метрді құрайтын гранит қабырғада Ақтөбе мен Алматы (жоғарыда аталған бригадалар осы қалаларда жасақталған болатын), сонымен қатар Елордамыз Астана жұлдызбен және жазумен белгіленген. Қабырғаның өн бойында алтын әріптермен «МӘҢГІЛІК ЕСТЕЛІК. 100-ші және 101-ші қазақстандық дербес атқыштар бригадасы жауынгерлеріне қазақстандықтардан алғыс» деген сөз жазылған. Батырларға арналған ескерткіштің түбіне Қазақстаннан жеткізілген туған жердің топырағы салынған капсула көмілген. Осы жерде гранит тақтаға шамамен он мың қазақстандықтың тегі жазылған. Олар туралы мәліметтерді қазақстандық дипломаттар Подольскідегі Ресей Қорғаныс министрлігінің Орталық мұрағатынан тапқан болатын. Бұған дейін олардың көпшілігі «із-түссіз жоғалғандар» санатына жатқызылып, отбасылары жауынгерлердің тағдыры туралы ақпараттардан, жерленген жерлерінен бейхабар болып келген еді [7].

Қорыта айтқанда, барша кеңестік халықпен бірге қазақстандықтар да Украинаны азат ету ісіне өздерінің зор үлесін қосты. Майданға шақырылған 1,2 млн қазақстандықтың 600 мыңы тікелей Украинаны азат ету ұрыстарына қатыс-

ты. Оның 300 мыңы украин жерінде көз жұмды. Олардың қатарында Кеңес Одағының екі мәрте батыры Талғат Бигелдинов, даңқты барлаушы, партизан Қасым Қайсенов сынды көп-

теген батырларымыз бар. Украина үшін болған шайқастарда ерлік пен батырлық көрсеткен 156 қазақстандық жоғары атаққа ие болып, Кеңес Одағының батыры атанды [7].

Әдебиеттер

- 1 Белан П.С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии (1941-1945 гг.). – Алматы, 1984. – 176 с.
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы, 2010. – 469 б.
- 3 Бигельдинов Т.Ж. // Егемен Қазақстан. – 2014. – 11 қараша.
- 4 Сайлан Б. Кеңестік биліктегі Қазақстанның жастар саясаты. – Алматы, 2011. – 433-б.
- 5 Стамбеков К.Е. Қазақстан партизандары Украинада. – Қазақстан мектебі. – 1996. – №6. – 60-65 бб.
- 6 Совет Одағының Ұлы Отан соғысы. – Алматы, 1985. – 687 б.
- 7 Соғыстың ұмыт қалған шайқасы болмауы тиіс – Қазақстанның Украина мен Молдовадағы Елшісі Зауытбек Тұрысбеков // Қазақпарат. – 2013. – 3 наурыз.

References

- 1 Belan P. S. «Kazakhstan sane in bellis libertatis Ucraina et Moldavia» (1941-1945). – Almaty, 1984. – 176 p.
- 2 Historia Kazakhstan (ab antiquis temporibus ad hodiernum). Quinque-volumine. Quatro volumine. – Almaty, 2010. – 469 p.
- 3 Bigeldinov T. Z. // «Independens Kazakhstan». – 2014. – 11 Novembris.
- 4 Sailan B. «Iuvenis Policy in USSR». – Almaty, 2011. – 433 p.
- 5 Stambekov K.E. «Kazakh clandestinos in Ucraina». – Kazakh scholis. – 1996. – 6 locus. – 60-65 p.
- 6 Magni amans patriae Bellum Victoria in Fontes iuris Germanici antiqui. – Almaty, 1985. – 687 p.
- 7 Neque omittendum est bellum gerendum- Kazakhstan legato in Ucraina et Moldavia Zauytbek Turusbekov. // Kazinform. – 2013. – 3 March.

Altayev A.S.
**The dynamics of the urban
population in Kazakhstan in
modern conditions**

The modern world in the first place is the urban structure of the population. More than half of the world's population are city dwellers. Urbanization has long been a leading trend of world's development, but in the presence of common features urbanization process has its own characteristics in different countries, which are expressed by the level and pace of urbanization. According to the level of urbanization it can be distinguished by following ways: highly-urbanized, medium and weakly-urbanized countries. The first group consists of countries in which the proportion of the urban population is more than 50%, the second group includes countries where the share is 20-50%, and the third group consists of countries where proportion of the urban population is less than 20%. Kazakhstan is part of a group of highly urbanized countries, the proportion of it's urban population in 2012 was 54.7%.

Key words: number of urban population, concentration areas, migration processes, level of urbanization, demographic development, ethnic groups, a trend.

Алтаев А.Ш.
**Қазіргі жағдайдағы
Қазақстанның қала халқының
динамикасы**

Қазіргі заманғы әлемдік ең алдымен халықтың қала құрылым болып табылады. Толығырақ жаһандық халықтың жартысынан астамы қала тұрғындары. Урбанизация ұзақ әлемдік дамудың жетекші үрдісі болды, бірақ әртүрлі елдерде урбанизация ортақ ерекшеліктерін қатысуымен урбанизация деңгейі мен қарқыны көрсетілген өз сипаттамалары. Жоғары урбандалған және аз урбандалған елді орташа урбандалған: урбанизация деңгейі анықталуы мүмкін. Үшінші топ азаматтардың 20%-дан кем үлесі бар елдердің тұрады, екінші топ қала халқының үлесі 20-50%, бірінші топ қала халқының үлесі 50%-дан астамы, ал мемлекетті біріктірген елдерге кіреді. Қазақстан жоғары урбандалған елдер тобының бірі, 2012 жылы қала халқының үлесі болып табылады, ол 54,7%-ды құрады.

Түйін сөздер: қала халқы концентрациясы аумақтар, көші-қон, урбанизация деңгейі, демографиялық даму, этникалық топтар, үрдіс.

Алтаев А.Ш.
**Динамика численности
городского населения
Казахстана в современных
условиях**

Современный мир – это, прежде всего, городская структура населения. Больше половины мирового населения составляют горожане. Урбанизация давно стала ведущей тенденцией мирового развития, однако при наличии общих черт процесса урбанизации в разных странах имеются свои особенности, которые выражаются в уровне и темпах урбанизации. По уровню урбанизации можно выделить: высокоурбанизированные, среднеурбанизированные и слабоурбанизированные страны. К первой группе относятся страны, в которых доля городского населения составляет более 50%, во вторую группу входят страны, где доля городского населения – 20-50%, и третью группу представляют страны с долей горожан менее 20%. Казахстан входит в группу высокоурбанизированных стран, доля городского населения в нем в 2012 году составляла 54,7%.

Ключевые слова: Численность городского населения, концентрация, регионы, миграционные процессы, уровень урбанизации, демографическое развитие, этносы, тенденция.

**THE DYNAMICS OF THE
URBAN POPULATION
IN KAZAKHSTAN IN
MODERN CONDITIONS**

At present time Kazakhstan is in the world's urbanization trends. The absolute number of urban population has been increasing since 2000 and in 2012 there are 9,114,614 people. Table 1 shows the dynamics of the number of urban residents in post-census period [1].

Table 1 – Dynamics of the urban population in 2010-2012

	Total		
	2010	2011	2012
Republic of Kazakhstan	8806952	8961336	9114614
Akmola region	342336	342421	341722
Aktobe region	465366	478165	484960
Almaty region	430534	437406	443500
Atyrau region	246450	253746	260396
West Kazakhstan	283672	290000	297091
Zhambyl region	409026	411310	410499
Karaganda region	1048181	1055902	1063394
Kostanay region	441242	443244	446423
Kyzylorda region	290401	295420	301615
Mangystau region	269457	275842	281878
South Kazakhstan	988774	1007806	1025546
Pavlodar region	508731	511817	514381
North Kazakhstan	237998	238781	238376
East Kazakhstan	804550	808330	811588
Astana	649139	697129	742918
Almaty	1391095	1414017	1450327

The absolute number of residents in 2010-2012 increased from 8,806,952 to 9,114,614 people, the annual growth rate is about 15-16 thousand people. The largest numbers of urban residents are in Karaganda and South Kazakhstan regions – 1063394 and 1025546 respectively. Annual growth is stable within 13-16 thousands.

Lowest rate of the total urban population lives in Atyrau and North Kazakhstan regions, and in the North Kazakhstan number of residents actually declined in 2012 comparatively to 2011.

Ratio of urban and rural population in the Republic of Kazakhstan has changed insignificantly and the main trend in 2009-2012 was the numerical superiority of citizens over the villagers. Proportion

of the urban population decreased slightly compared to 2009, reaching 54.6%, down 1.8 points. However, this is not evidence of de-urbanization but it is due to the growth of the total population.

The country can be divided into two groups of regions – regions with high urban population and regions with low numbers of citizens. They are shown in Table 2 [2].

Table 2 – Grouping of regions by urban population

	Total			
	2010	2011	2012	In% to the entire population of the region (2012)
Republic of Kazakhstan	8806952	8961336	9114614	54,7
Northern Kazakhstan	1530307	1536263	1540902	51,9
Akmola region	342336	342421	341722	46,7
Kostanay region	441242	443244	446423	50,8
Pavlodar region	508731	511817	514381	69,9
North-Kazakhstani	237998	238781	238376	40,2
Western Kazakhstan	1449029	1481413	1507429	60,9
Aktobe region	465366	478165	484960	61,8
Atyrau region	430534	437406	443500	81,7
West-Kazakhstani	283672	290000	297091	48,5
Mangystau region	269457	275842	281878	51,7
Central Kazakhstan	1048181	1055902	1063394	78,3
Karaganda region	1048181	1055902	1063394	78,3
Southern Kazakhstan	1934651	1968282	1998056	39,2
Zhambyl region	409026	411310	410499	38,9
Kyzylorda region	290401	295420	301615	42,3
Almaty region	246450	253746	260396	36,4
South-Kazakhstani	988774	1007806	1025546	39,1
Eastern Kazakhstan	804550	808330	811588	58,2
East-Kazakhstani	804550	808330	811588	58,2
Astana	649139	697129	742918	100
Almaty	1391095	1414017	1450327	100

As it can be seen from the above data, the highest level of urbanization is in the Central, Western and Eastern regions of Kazakhstan. Today to the traditionally urbanized regions added the West Kazakhstan, which even beat the East one. The level of urbanization in the Atyrau region is the highest in the country – 81.7%, which is directly related to the rapid growth of the oil industry in this region.

Despite the fact that the absolute number of the urban population in the Southern Kazakhstan is the

highest, the level of urbanization in the region is the lowest relatively with other regions and the average in the country. In 2012 it is only 39.2%

At present the process of urbanization in Kazakhstan is characterized by positive dynamics – the evidence is the growth of population in large cities (it's one of the main indicators of urbanization).

If to the beginning of 2006, only three cities had a population of over 500.000 people – Almaty, Astana and Shymkent, but in 2012 in two cities

– Karaganda and Aktobe – the number of urban residents exceeded significantly to 400.000 and was close to half a million .

Today there is the only one city-millionaire in Kazakhstan. It is Almaty. The number of over 1 million people in Almaty was to the beginning of 1982 [8].

So, for more than 30 years Almaty is the only megalopolis in Kazakhstan. Almaty has been developing dynamically since 2001, and during its post-census period population is increasing annually by 12-13 thousand people according to official statistics. In 2012 the population of Almaty was 1,450,327 people, and now it probably has already exceeded 1.5 million.

Percentage of the urban population of Almaty has also increased: in 1999 it was 13.4%, in 2008 – 16.0%, in 2012 – 15.9%. That's according to the official statistics, but keeping in mind that a great number of unregistered population (migrants from other regions and rural areas, migrant workers from neighboring countries, illegal immigrants, refugees) is highly concentrated in Almaty, and it is as a magnet attracts as the largest metropolis in Kazakhstan. That is, in fact, the number of people in Almaty, as it might be expected, is over 2 million people.

The population of Astana is growing rapidly, especially with the announcement of it as the capital of the Republic of Kazakhstan. So, from 1989 to 2007 the population of Astana has increased 2.2 times (from 276,003 to 602,684 people), and in 2012 reached 742,918 people. The pace of annual growth of the city population allows to forecast 1 million people by 2030. Proportion of the population of the capital of the urban population of the Republic has increased from 2.9% in 1989, 3.9% – in 1999, 7.3% – in 2008 to 8.2 in 2012.

Today Astana is the second most populous city in Kazakhstan, the third is Shymkent and the fourth is Karaganda.

Several cities have the more than 300,000, including Taraz, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk. Over 200 thousand people accounts in Atyrau, Uralsk, Kostanay, Kyzylorda, Petropavlovsk and Turkestan. More than 100 thousand people live in such cities as Kokshetau, Taldykorgan, Temirtau, Rudnuy and Ekibastuz [3].

Today the vast majority of cities in Kazakhstan are presented by the so-called small and medium-sized cities. By the beginning of 2012 there were 59 small towns (with a population of less than 50 thousand people) in the country. [4]

Part of the small towns managed to overcome depressive tendencies in their demographic development and their population is slowly but steadily increasing. These cities include Kandyagash, Emba, Zhem, Khromtau and Shelkar in Aktobe region, and the entire cities of Almaty region (except Ush-Tobe), of Atyrau and West Kazakhstan, of Zhambyl (except Shu), of Kostanay and Mangystau regions. All small towns of Akmola and North Kazakhstan regions continue to lose population. In the East Kazakhstan region population growth occurs only in one small town – Zaysan. Despite all the development programs Kazalinsk city is rapidly losing population, which is primarily due to the severe environmental situation.

In general, the adopted measures to revitalize small towns have began to bring some results and more than half of the cities have positive demographic development tendencies. Today a new state program for development of monotowns has been approved, which aims to create the industrial and innovation infrastructure in them.

Urban population has always been involved in the migration process actively. In Kazakhstan, for the period after the 2009 census, the total balance of migration has positive indicators. However, in some regions began to grow tendency of negative migration balance, that the data in Table 3 demonstrates [5].

Table 3 – Migration of the urban population

	Arrived			Departured			Balance of migration		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Republic of Kazakhstan	273836	277157	275563	224027	231483	236289	49809	45674	39274
Akmola region	8677	8579	8289	11163	10686	11013	-2486	-2107	-2724
Aktobe region	6726	14104	6820	8275	8287	7864	-1549	5817	-1044

Continuation of table 3

	Arrived			Departured			Balance of migration		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Almaty region	12784	12057	12919	12040	12196	13806	744	-139	-887
Atyrau region	6500	6076	5019	3803	4639	4185	2697	1437	834
West-Kazakhstani	9587	8703	9500	6032	5701	5876	3555	3002	3624
Zhambyl region	9121	6079	1770	10984	10566	9805	-1863	-4487	-8035
Karaganda region	26591	23187	23031	23152	20997	22204	3439	2190	827
Kostanay region	12668	11680	13019	11917	10678	10982	751	1002	2037
Kyzylorda region	5894	5499	5577	6106	7409	6555	-212	-1910	-978
Mangystau region	8343	8696	7630	6919	7852	7885	1424	844	-255
South-Kazakhstani	15648	17901	15640	20087	22238	21934	-4439	-4337	-6294
Pavlodar region	11044	9021	9416	9513	8584	9899	1531	437	-483
North-Kazakhstani	5868	5591	4524	5747	5116	5298	121	475	-774
East-Kazakhstani	18774	19079	20835	19005	18322	21024	-231	757	-189
Astana	49875	59391	59196	17996	25545	28061	31879	33846	31135
Almaty	65736	61514	72378	51288	52667	49898	14448	8847	22480

Negative migration balance is in Akmola, Aktobe, Almaty, Kyzylorda, Zhambyl, Mangystau, South Kazakhstan, Pavlodar, North Kazakhstan and East Kazakhstan regions. Only Atyrau, West Kazakhstan, Karaganda and Kostanay regions, as well as Almaty and Astana cities have a surplus. Consequently, the trend of migration of urban population in most areas is kept, both abroad and

to the larger cities of the country and to the most industrialized regions.

Ethnic migration of urban population has a positive balance of the Kazakhs, the Uzbeks, the Uigurs, and the Tatars. Negative balance of migration is of the Russians, the Ukrainians and the Germans. Migration rates of urban population by ethnic groups are shown in Table 4 [6].

Table 4 – Migration by ethnic groups

	Arrived			Departure			Balance of migration		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Total	273836	277157	275563	224027	231483	236289	49809	45674	39274
Kazakhs	215099	217771	217381	160058	170607	171455	55041	47164	45926
Russians	34913	33621	33130	43217	40204	43809	-8304	-6583	-10679
Uzbeks	1681	2047	1917	1102	1432	1260	579	615	657
Ukrainians	4141	3784	3650	4276	3800	4039	-135	-16	-389
Uighurs	2448	2413	2844	1974	2067	2310	474	346	534
Tatars	2945	2888	2871	2863	2742	2830	82	146	41
Germans	2544	2451	2400	2775	2453	2637	-231	-2	-237
Others	10065	12182	11370	7762	8178	7949	2303	4004	3421

In the period from 2009 to 2011 year there was a decrease of the mutual balance of migration: from 49809 to 39274 people. It is especially noticeable on the background of reducing balance of migration of the Kazakh urban population, which decreased during this period from 55041 to 45926 people. Alarming trend is the negative balance of migration among the

Russian population, which increased from -8304 to -10 679 people. Those characteristics are indicative balance of migration for the Ukrainians and the Germans. Consequently, the urban population of Kazakhstan is becoming increasingly mono-ethnic, with a predominance of the Kazakh and other Turkish-speaking ethnic groups.

References

- 1 Demographic Yearbook of Kazakhstan: Statistic digest. – Astana, 2012. – 607 p. – P. 10.
- 2 Demographic Yearbook Kazahstana. – P.11.
- 3 Demographic Yearbook of Kazakhstan. – P.16 -20.
- 4 Demographic Yearbook of Kazakhstan. – P.26.
- 5 Demographic Yearbook of Kazakhstan. – P.554.
- 6 Demographic Yearbook of Kazakhstan. – P.555.
- 7 Demographic Yearbook of the USSR. 1989. Stat. digest. – M., 1990. – P.7 -13.
- 8 National economy of Kazakhstan in 1982. Stat.year-book. – Alma-Ata, 1983. – P. 4.
- 9 Russia and countries of the world .2012 .Stat. digest. – M., 2012. – P. 260 -261.

Кундакбаева Ж.Б.
**Новые принципы построения
курса «История Казахстана»
в вузах страны во втором
десятилетии XXI века**

В статье утверждается, что дисциплина История Казахстана по-прежнему должна сохранить статус обязательной дисциплины общеобразовательного компонента во всех вузах страны независимо от специальности. Но сегодня следует полностью пересмотреть преподавание университетского курса истории Казахстана. Чтобы отвечать велению времени, курс надо строить с ясно осознанной целью: влиять на формирование исторического сознания молодежи, а также их общегражданских компетенций. Кроме того, не следует забывать о том, что помимо того, что студенты узнают о прошлом, приходят к пониманию прошлого, а через него к лучшему пониманию современности, преподавание истории дает возможность студентам приобрести и улучшить многие ключевые навыки.

Ключевые слова: статус дисциплины История Казахстана, историческое сознание, академические компетенции, общегражданские компетенции, инновационные технологии преподавания.

Kundakbayeva Zh.B.
**New approaches to teaching
History of Kazakhstan in High
schools in the second decade of
the XXI c.**

In this paper I argue that History of Kazakhstan still have to be a compulsory subject for all Kazakhstani students. But challenges of time requires constructing the course on the new principles based on the explicit aim – influence to forming historical thinking of the youth and increasing their civic competencies. Competency in historical thinking skills enables students to think critically and creatively, to understand historical criteria, but also to develop their academic skills.

Key words: status of the discipline History of Kazakhstan, historical thinking, academic skills, civic competencies, innovative technologies of teaching.

Құндақбаева Ж.Б.
**XXI ғасырдың екінші
жартысындағы еліміздің
жоғары орындарындағы
«Қазақстан тарихы» пәнін
оқытудағы жаңаша
ұстанымдар**

Мақалада Қазақстан тарихы пәнінің барлық мамандықтарға еліміздің барлық жоғары оқу орындарында мәртебесі жоғары деңгейде міндетті пән ретінде оқытылуы туралы жазылады. Дегенмен бүгінгі таңда университет қабырғасында өтіп жатқан Қазақстан тарихы пәнінің оқытылуын қайта қарап, дәріс берудің инновациялық технологиясын, сапасын күшейтуіміз жөн сияқты. Пәннің мақсатына жетуі үшін: жастардың санасына тарихқа деген ойларын қалыптастыру керек. Сонымен қатар, студенттер өткен тарихты оқу арқылы, өткенді түсініп, сол арқылы болашақта қадам жасайды. Тарихтан дәріс алу студенттерге білім алумен қатар, сапалы дағдыланады.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы пәнінің мәртебесі, тарихи түсінік, академиялық күзірет, азаматтық күзірет, дәріс берудің инновациялық технологиясы.

**НОВЫЕ ПРИНЦИПЫ
ПОСТРОЕНИЯ
КУРСА «ИСТОРИЯ
КАЗАХСТАНА» В ВУЗАХ
СТРАНЫ ВО ВТОРОМ
ДЕСЯТИЛЕТИИ
XXI ВЕКА**

В последнее время на разных уровнях все чаще раздаются голоса о том, целесообразно ли продолжать преподавать дисциплину История Казахстана в высших учебных заведениях страны? В качестве главного аргумента приводится то, что программа курса и его наполнение мало отличаются от школьного курса истории Казахстана. Итак, вопрос стоит таким образом: является ли целесообразным сегодня поддерживать статус предмета как обязательного и входящего в общеобразовательный компонент?

В данной статье я утверждаю, что сегодня следует полностью пересмотреть преподавание университетского курса истории Казахстана. Сегодня курс надо строить с ясно осознанной целью: влиять на формирование исторического сознания молодежи, а также их общегражданских компетенций. Кроме того, не следует забывать о том, что помимо того, что студенты узнают о прошлом, приходят к пониманию прошлого, а через него к лучшему пониманию современности, преподавание истории дает возможность студентам приобрести и улучшить многие ключевые навыки.

В западных странах после консультаций с работодателями были определены приоритетные навыки для выпускников вузов. Так, идеальный выпускник вуза – тот, кто является адаптивным, ответственным и гибким. Одновременно он должен иметь высокий уровень аналитических способностей и должен уметь быстро решать различные проблемы.

Поэтому при построении курса отечественной истории в вузах должны быть разработаны задания, которые были бы направлены на развитие у студентов базовых академических умений: нахождение соответствующих источников информации, умение выступать перед аудиторией, выражать свои мысли как письменно, так и устно, эффективно управлять своим временем, разрабатывать навыки критического мышления. Задания должны быть направлены на процесс пробуждения научного интереса, развивать способность думать, а не просто усваивать слайды. Задания должны развивать общее развитие студента. Более того, задания должны поощрять тесное сотрудничество между студентами и преподавателями [1].

Помимо того, задания должны развивать у студентов навыки исторического мышления. К примеру, они должны помочь студентам оперировать научным словарем историков. Ведь история – это наука, которая имеет свой словарь для названия объектов прошлого (артефакт, археологический памятник, археологическая культура), описания временных и исторических отрезков (например, десятилетие, век Средневековье, Возрождение), для терминов ассоциируемых с историческими процессами (устная история, анализ источников, археология) и для исторических концептов, как колониализм, империализм, завоевание и революция. Кроме того, следует иметь в виду, что каждая тема имеет свои термины и концепты, которые должны быть усвоены [2]. Это может быть достигнуто через множество стратегий, таких как выполнение научного проекта и ознакомление аудитории с его результатами в различных формах – краткий доклад или большое эссе, или устная презентация или мультимедийная продукция. Преподаватель должен показать практики и технические особенности различных форм научной коммуникации. Коммуникации, которые приняты в историческом сообществе, являются идеальной возможностью развития общей грамотности и академических умений и навыков. Какая бы ни была форма, проект должен иметь самостоятельно сформулированные исследовательские вопросы и объяснение не в виде списка фактов или последовательности событий, а самостоятельные размышления. Объяснение должно включать три обязательных элемента истории как науки – историческое знание, использование методов исторической науки и развитие исторического понимания. Обсуждение проектов и их результатов может помочь студентам получить глубокое понимание предмета дисциплины, а также развить здоровый скептицизм о литературе. Выполнение проектов дадут студентам возможность научиться думать, например, для синтеза данных разрозненных источников, формулировать тезис, защищать его, путем развития аргументов, предвидеть критические взгляды на систему аргументов. Мы не должны предлагать студентам сделать проект на заданную тему, так как в этом случае мы имеем ответ, базирующийся на интернет источниках. Более продвинутый подход, требующий независимого исторического мышления, – это задания, в которых вы просите студентов задавать исторические вопросы. Знакомство студентов с методами и практиками исторического исследования – как использо-

вание данных источников и их анализ, а также необходимость научного цитирования и предотвращения плагиата поможет формированию академических навыков и будет способствовать общему развитию студента.

Другим видом инновационной деятельности студентов станут написание эссе. Ведь, как известно, в исторической науке требуется высокий уровень грамотности. Все работодатели заинтересованы в профессионалах, умеющих грамотно писать. Поэтому эссе является таким видом деятельности, который учит студента формулировать тезис и разрабатывать ясную аргументацию в его защиту. Этот навык – возможность убедить через мотивированную и ясную аргументацию будет иметь неоценимое значение во многих областях жизни в будущем. Написание эссе заставляет студента разрабатывать технические навыки, которые побуждают его развивать большую ясность в структуре и выражениях, а также выдвигать четкие аргументы. При написание эссе развиваются такие навыки, как понимание материала, выбор аргумента, развертывание идеи и информации – навыки, которые совершенствуют общее развитие. Эссе – это самостоятельное исследование студента, которое требует согласованного объяснения на основе чтения большого объема литературы. Поэтому студент должен изучить фонды библиотек самостоятельно, собрать информацию и оценить ее, так как зачастую там будут противоречия.

Лекционные занятия должны быть также построены на других принципах. Лекция должна быть насыщенной, содержать информацию, а также иметь визуальный и аудиоматериал, недоступный для всех. Лекции и семинарские занятия должны быть перестроены таким образом, чтобы студенты из пассивных потребителей знаний превратились в активных участников. История как академическая дисциплина в целом побуждает и развивает как теоретическое, так и фактологическое мышление и требует, чтобы результаты исследования были выражены последовательно и убедительно. В этом смысле лекции и семинары станут местом активного участия студентов в построении знания. Для этого, к примеру, преподаватель дает домашние задания, где студенты должны читать определенную литературу или знакомиться с документальным материалом, а занятия строятся как обсуждение прочитанного. Обсуждение прочитанного в небольших классах не более пятнадцати человек поможет развить у студентов жизненно важные коммуникации и навыки. Студент должен слу-

шать, участвовать в дебатах, предлагать обоснованные аргументы и научиться поддерживать или изменять собственные взгляды в свете реакции других.

Весьма важным представляется при преподавании истории дать студенту понимание разницы между фактом и интерпретацией. В этом помогут лекции, которые будут не пересказом основных событий прошлого, а освещением спорных, дискуссионных моментов прошлого. Так, например, студенты должны быть в курсе дискуссий об интерпретациях различных аспектов прошлого: о том, что нет единого мнения среди ученых о происхождении тюрков (о том, что есть мнения об их происхождении от хунну и усуней), по проблемам образования Казахского ханства, об имперском периоде истории, о периоде пребывания в составе СССР и т.д.

Следующим принципом станет преподавание истории Казахстана в глобальном контексте. К студентам должно прийти понимание того, что наше прошлое не было изолированной цепью событий, а того, что мы были частью глобального мира, то есть они должны задуматься об исторических перспективах страны и одновременно о глобальном контексте рассматриваемых событий. Так, например, если в школьном курсе истории они изучали тему Великий Шелковый путь в контексте его влияния на развитие городской культуры в Казахстане, то в университетском курсе можно дать студентам задание написать эссе на 500 слов на тему: «Великий Шелковый путь – первый опыт глобализации в истории человечества». Это даст возможность увидеть как территория и население Казахстана были вовлечены в коммуникации того времени, осознание того, что мы не развивались изолированно. Преподавание тюркского и монгольского периодов должно уйти от фактологического подхода. Студенты должны оценить роль тюрков и их империй в истории человечества, а монгольский период, с точки зрения того, как монголы повлияли на ход исторического развития Казахстана с точки зрения политики, экономики, культуры и этнического развития.

Студенты должны прийти к пониманию того, что история как наука отличается от других гуманитарных и социальных наук. Изучая историю, студенты видят, как люди прошлого жили, мыслили. То есть через историю студенты осознают, что в процессе исторического развития появлялись разные общества с различными ценностными системами. Важно разрабатывать такие задания, которые вырабатывали бы

у студентов толерантное отношение к другим культурам и обществам, сочувствие и понимание, повышали бы понимание между различными культурами и национальными традициями. Задания должны расширять опыт студентов и развивать их восприятия и суждения, чтобы содействовать интеллектуальной независимости, резкости, зрелости.

Преподавание истории Казахстана должно быть направлено на формирование общегражданских компетенций студентов.

Профессор Seixas, директор Центра для изучения исторического сознания, в университете University of British Columbia, Председатель канадского исследовательского центра Образования, Департамента Образовательных Программ Факультета Образования University of British Columbia говорит о том, что историческое образование не может гарантировать демократов, патриотов или антирасистов, потому что прошлое является сложным и не санкционирует любую специальную личную или социальную позицию выше другой. Для него цель исторического сознания – помочь преподавателям и студентам повысить навыки их исторического мышления, что означает мыслить критично о прошлом или быть знакомым с природой историей как академической дисциплины, с его методами и результатами. Такой подход к историческому образованию необходим с целью уйти от пассивного обучения студентов и развивать их собственные социальные, политические и исторические ориентиры.

По мнению Peter Seixas, преподаватели в Канаде, натренированные преподавать историю в виде фиксированного знания, не готовы к конфликтным интерпретациям и анализу. В результате студенты получают это знание пассивно, через традиционные лекции и неосознанно развивают негативное отношение к истории и социальным наукам. И самое главное, прослушав курс истории, студенты не обладают необходимыми компетенциями, чтобы активно участвовать в общественных делах [3].

Christian Laville and Robert Martineau (1998) убеждены, что формирование исторического сознания способствует формированию не менее девяти различных компетенций для демократии, которые не развиваются в других дисциплинах. Среди них есть чувство перспективы. Во-вторых, историческое сознание способствует появлению чувства сопереживания, что означает постигать мир с точки зрения не своей собственной, а другой. Сопереживание побуждает студентов

избегать ошибок презентизма, а также уважать мнение широкого спектра других точек зрения, которые имеются в многонациональном и многоэтническом сообществе. Другими словами, обучая студентов отстранять себя от убеждений, которые они принимают как должные, историческое сознание способствует широте взглядов о терпимости к другим. И, наконец, развитие индивидуальности помогает студентам задуматься и пересматривать свои представления о хорошей жизни, определять социально политическое пространство, к которому они принадлежат. Это также включает в себя способность быть критичными по отношению к политическим властям, которые управляют ими и устанавливают официальные представления прошлого [4].

В этом плане можно полностью перестроить преподавание советского периода в истории. Так, тема: «Новый виток формирования многонационального населения Казахстана в советский период» позволит студентам самостоятельно выделить такие проблемы, как депортация, эвакуация и освоение целинных и залежных земель. Такой подход позволит им не только понять важный этап формирования населения Казахстана, но и даст представление о национальной политике советского государства, как затрагивающей интересы всех народов, а не только казахов. Постановка вопроса «Какой видела индустриализацию Казахстана казахская национальная интеллигенция?» позволит студентам не только глубоко изучить тему, но и увидеть ее сложность и многоаспектность. Одним из успешных проектов советской модернизации стало осуществление культурной революции в стране. Если студентам дать задание разработать проект на тему «Успехи и противоречия в культурном развитии Казахстана в довоенный период, 1920-1930-ые гг.», они подойдут к ее изучению более комплексно, будут взвешивать и думать. Лекции по этой теме следует строить на аудиовизуальном материале, чтобы студенты увидели и услы-

шали голоса великих казахских певцов, ученых, писателей и т.д.

Занятие по теме освоения целинных и залежных земель в Казахстане можно построить в виде дискуссии. Так, одной группе студентов – дать почитать литературу, где некоторые казахские авторы критически оценивают данный советский проект с точки зрения экологического урона. А другой группе – дать почитать статьи российских авторов, где они говорят о том, что, вкладывая деньги в национальные республики, Россия превратила в депрессивные многие собственные регионы, например Нечерноземье. Третья группа студентов представляет аргументы, что Казахстан сегодня входит в узкий зерновой пояс Земли и является игроком на рынке торговли ценными сортами пшеницы.

Студенты должны быть не только осведомлены о своей культуре и истории, но и быть в состоянии регулировать настоящее и придавать желаемое направление будущей жизни. Это будет возможным только тогда, если образовательные программы могут направить их на роль сознательных и эффективных граждан. Таким образом, преподавание истории способствует привитию молодежи гражданского образования, то есть необходимых знаний и навыков для участия в политической и общественной жизни, направленных на формирование отношения студентов и их поведения в защиту прав человека, уважения к многообразию. Историческое образование играет важную функцию в борьбе против насилия, ксенофобии, расизма, национализма и нетерпимости. В конечном счете, это способствует социальной сплоченности, социальной справедливости и для общего блага. Такое образование также поможет развивать критическое мышление. Такое образование учит жить вместе – способствует достижению взаимопонимания, межкультурного диалога, солидарности равенства между женщинами и мужчинами, также гармоничных отношений между народами [5].

Литература

- 1 The University's Education Committee summarises [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.learning.ox.ac.uk/support/teaching/resources/teaching/> (дата обращения 30 декабря 2015 г.)
- 2 Why teaching history. [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.lse.ac.uk/internationalHistory/Introduction/whyStudyHistory.aspx> (дата обращения 30 декабря 2015 г.)
- 3 Seixas, P., Peck, C. (2004). Teaching historical thinking // Challenges and Prospects for Canadian Social Studies (pp. 109-117). [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.culturahistorica.es/seixas/seixas_peck.pdf (дата обращения 30 декабря 2015 г.)

4 Stéphane Lévesque Doctoral Candidate, Dept. Educational Studies, University of British Columbia [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.educ.ualberta.ca/css/Css_35_4/NThistorical_consciousness.htm (дата обращения 30 декабря 2015 г.)

5 CIVICO Fostering Civic Competence Amongst Students: Guide For Teachers On Developing Civic Competences. [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.civicoproject.eu/download/GUIDE_CIVICO_EN.pdf (дата обращения 30 декабря 2015 г.)

References

1 The University's Education Committee summarises URL: <https://www.learning.ox.ac.uk/support/teaching/resources/teaching/>

2 Why teaching history. URL: <http://www.lse.ac.uk/internationalHistory/Introduction/whyStudyHistory.aspx>

3 Seixas, P., Peck, C. (2004). Teaching historical thinking // Challenges and Prospects for Canadian Social Studies (pp. 109-117). URL: http://www.culturahistorica.es/seixas/seixas_peck.pdf

4 Stéphane Lévesque Doctoral Candidate, Dept. Educational Studies, University of British Columbia URL: http://www.educ.ualberta.ca/css/Css_35_4/NThistorical_consciousness.htm

5 CIVICO Fostering Civic Competence Amongst Students: Guide For Teachers On Developing Civic Competences. URL: http://www.civicoproject.eu/download/GUIDE_CIVICO_EN.pdf

Ташенев М.Ж.
**Кризису вопреки:
трансформация экономики
Казахстана в условиях
глобального кризиса**

В статье на основе обширного фактического материала показано, как в республике проводится модернизация и трансформация национальной экономики путем реализации двух государственных программ форсированного индустриального инновационного развития (2010-2014 гг. и 2015-2019 гг.). Стратегической целью является вхождение Казахстана в топ-30 наиболее развитых стран мира. Показаны цели, задачи, индикативные планы обеих программ, а также итоги первой пятилетки, сделан анализ ошибок при реализации ГПФИИР-1. Приводятся данные о трансформации и модернизации национальной экономики путем повышения конкурентоспособности, производительности труда, развития отраслей обрабатывающей промышленности, экспортоориентированного сектора в тяжелых условиях глобального экономического кризиса.

Ключевые слова: ГПФИИР (2010-2014 гг.), ГПИИР (2015-2019 гг.), промышленность, конкурентоспособность, модернизация, трансформация, экономика.

Tashenev M.Zh.
**Despite the crisis: transformation
of Kazakhstani economy in the
global crisis**

On the basis of extensive factual material it's shown how there's going on modernization and transformation of the national economy through the implementation of two state programs of forced industrial innovative development (2010-2014 and 2015-2019). The strategic goal for Kazakhstan is to join the top 30 most developed countries of the world. There're shown the goals, objectives, indicative plans for both programs, as well as the results of the First five-year plan, an analysis of errors in the implementation of SPFIID-1. The article contents the data on transformation and modernization of the national economy by increasing competitiveness and productivity, development of manufacturing industries and export-oriented sector in the hard conditions of the global economic crisis.

Key words: State Program of Forced Industrial-Innovative Development 2010-2014 (SP FIID), State Program of Industrial-Innovative Development 2015-2019, industry, competitiveness, modernization, transformation, economy.

Ташенев М.Ж.
**Жаһандық дағдарыс
жағдайында дағдарысқа
қарамай Қазақстан
экономикасының
трансформациялануы**

Мақалада республикадағы үдемелі индустриялық инновациялық дамудың екі мемлекеттік бағдарламасын (2010-2014жж. және 2015-2019 жж.) жүзеге асыру арқылы ұлттық экономиканың жандануы мен трансформациялануы ауқымды фактілік материал негізінде көрсетілген. Басты стратегиялық мақсат – Қазақстанның дамыған 30 елдің қатарына кіруі. Екі бағдарламаның да мақсат-міндеттері, индикативті жоспарлары және де бірінші бес жылдық қорытындылары көрстеліп, үдемелі индустриялық-инновациялық дамытудың бірінші бағдарламасын жүзеге асыруда кеткен қателіктер талданған. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілікті, еңбек өнімділігін арттыру, өңдеуші өнеркәсіп салаларын және жаһандық экономикалық дағдарыс жағдайында экспортқа бейімделген секторды дамыту арқылы ұлттық экономиканың тарнсформациялануы мен модернизациялануы туралы мәліметтер келтіріледі.

Түйін сөздер: үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту бағдарламасы, өнеркәсіп, модернизация, трансформация, экономика, бәсекеге қабілеттілік.

**КРИЗИСУ ВОПРЕКИ:
ТРАНСФОРМАЦИЯ
ЭКОНОМИКИ
КАЗАХСТАНА
В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛЬНОГО
КРИЗИСА**

Казахстан является, пожалуй, чемпионом среди стран постсоветского пространства по количеству и качеству реформ за годы независимости. Казахстан проводит структурные, институциональные, социальные реформы в соответствии с теми вызовами и задачами, которые встают перед страной на конкретном историческом этапе, что привело к непрерывному экономическому росту за последние 15 лет (2000-2015 годы), созданию модели устойчивой экономики.

Так, в рейтинге Всемирного банка «Doing Business» за 2015 год Казахстан отмечен как государство, которое провело наибольшее количество реформ – 19 реформ в семи из десяти направлений [1]. В данном рейтинге Казахстан занял 41-е место среди 189 стран мира.

За период с 2000 по 2009 годы Казахстан достиг значительного прогресса в некоторых ключевых отраслях, определенных Стратегическим планом – 2010. Рост ВВП ежегодно в среднем составлял 8,5%, превысив в 2008 году свое первоначальное значение в 2,3 раза. В 2007 году промышленное производство уже достигло цели десятилетнего периода по удвоению (реальный рост – 78%), сельскохозяйственное производство выросло в 1,44 раза, почти достигнув целевого показателя роста в 1,5 раза по отношению к 2000 году. Однако, за период с 2000 по 2008 годы доля обрабатывающей промышленности в ВВП сократилась с 16,5% до 11,8%, а доля горнодобывающей возросла с 13% до 18,7% [2], что явилось одним из симптомов «голландской болезни».

Так называемые «тучные» нулевые с высокими ценами на углеводороды привели к росту экспортных поступлений от продажи нефти и сырья в Национальный фонд и бюджет РК, а также к так называемой «голландской болезни», т.е. к профициту бюджета и «перегреву» экономики. У стран-экспортеров нефти есть соблазн в «тучные» годы надеяться на высокие цены на нефть, что ведет к перераспределению инвестиций и квалифицированных кадров в сырьевые отрасли экономики, торможению в развитии отраслей обрабатывающей промышленности, которые дают продукцию с повышенной добавленной стоимостью. Также, при этой «болезни», как правило, страдает от недофинансирования сельское хозяйство, сектор легкой

и перерабатывающей промышленности, а в развитии научных технологий, поддержке инноваций, технологической модернизации остальных секторов промышленности олигархическая сырьевая элита не видит особой необходимости. Таким образом, производственный сектор производит дешевые товары, а производительность труда и заработная плата работников остаются низкими. Сможет ли страна не стать жертвой «сырьевого проклятия», во многом зависит от рационального, аналитического и прогностического видения мировой и внутренней экономической ситуации у политической элиты, умения адекватно реагировать на внешние шоки и турбулентность мировой экономики. В таких условиях умение определять долгосрочные и среднесрочные стратегические и тактические цели и задачи, выстраивать государственную экономическую политику с опережением тех негативных трендов, которые только намечаются в мировой экономике – это, на наш взгляд, редкое явление в мировом политическом бомонде. Это требует колоссального опыта работы на высшем уровне государственного управления, особого, стратегического склада мышления, которыми, несомненно, обладает Лидер Нации – Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев.

Первая пятилетка ГПФИИР (2010-2014 гг.)

Разразившийся в 2007-2009 годах мировой фондовый кризис, приведший к обвалу на рынках недвижимости, банкротству банков, девальвации национальных валют, замедлению экономического роста во всем мире, не позволил Казахстану насладиться всеми «прелестями голландской болезни», что, может быть, и к лучшему. Перед государством встали задачи изменения подходов и приоритетов в государственной экономической политике, разработки комплекса мер по стимулированию конкурентоспособности, созданию экспортоориентированных секторов в обрабатывающей промышленности, диверсификации, развитию рыночных принципов, поддержке предпринимательства. Таким образом, подготовка первой программы ГПФИИР и Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2020 года осуществлялась уже в кардинально иных условиях, а именно, в условиях глобального экономического спада. А в 2012 году был принят беспрецедентный Национальный план по вхождению Казахстана в тридцатку развитых государств.

Главными целями ГПФИИР явились повышение конкурентоспособности и развитие обрабатывающей промышленности, создание новых отраслей и товаров, а также решение пробле-

мы диспропорции по отраслям и регионам. В ГПФИИР входило около 49 программ, в том числе 20 отраслевых, целью которых являлось развитие промышленности в таких секторах, как: нефтегазовый, горнометаллургический, машиностроительный, химический, строительный, энергетический, транспортный, фармацевтический, агропромышленный, туристский и другие.

Также в числе государственных программ, нацеленных на повышение конкурентоспособности, можно назвать следующие:

- Программа «Производительность-2020», Программа «Дорожная карта бизнеса-2020», Программа по техническому регулированию и созданию инфраструктуры качества в Республике Казахстан на 2010 – 2014 годы;

- Программа по развитию конкуренции в Республике Казахстан на 2010 – 2014 годы;

- Программа по развитию казахстанского содержания в Республике Казахстан на 2010 – 2014 годы;

- Программа по развитию инноваций и содействию технологической модернизации в Республике Казахстан на 2010 – 2014 годы и др.

В годы ГПФИИР именно в обрабатывающую промышленность было привлечено 74% всех инвестиций, которые были привлечены, начиная с 2005 года. В связи с тем, что до 2005 года приток прямых иностранных инвестиций был незначительным, это означает, что за годы ГПФИИР в обрабатывающую промышленность привлечено прямых иностранных инвестиций в 2,9 раза больше, чем за все предыдущие годы Независимости. По сведениям АО «Национальное агентство по экспорту и инвестициям KAZNEX INVEST», при общем росте притока прямых иностранных инвестиций (ПИИ), доля обрабатывающей промышленности увеличилась с 7% перед началом ГПФИИР до 14% в годы ГПФИИР. Так, к примеру, основная доля иностранных инвестиций (82%), или 14477 млн. долларов США, была привлечена в металлургическую промышленность и производство готовых металлических изделий. Далее 7%, или 1 229,6 млн. долларов США, было привлечено в производство пищевых продуктов, 4,6%, или 813,9 млн. долларов США, в производство компьютеров и электронной продукции, а также 2,6%, или 465 млн. долларов США, в производство резиновых и пластмассовых изделий [3].

Было привлечено 29 крупных иностранных инвесторов – транснациональных корпораций из списка Global 2000. Они запустили 46 проектов на сумму 2,5 млрд. долларов.

Большим достижением можно считать диверсификацию обрабатывающей промышленности: к прежним 128 секторам добавилось 28 новых значительных секторов, составив 154 сектора. Между тем, в мировой экономике насчитывается 615 секторов, из них насчитывается 262 промышленных сектора, а к обрабатывающей промышленности относится 230 секторов [4]. Таким образом, Казахстан нарастил более, чем 2/3 отраслей, существующих в мировой обрабатывающей промышленности.

В числе новых секторов обрабатывающей промышленности можно отметить следующие: производство космических технологий, коммуникационного оборудования, машинная обработка и покрытие металлов, производство автомобилей Ssang Young и локомотивов пятого поколения серии Evolution – ТЭ33А, кораблей и плавучих конструкций, трейлеров и полуприцепов, кузовов для автотранспортных средств, электронных деталей, волоконно-оптического кабеля, электроосветительного оборудования, медицинских инструментов и др.

В разы выросло производство и экспорт трубной продукции, отвечающей самым высоким мировым стандартам. Лидерами здесь являются ТОО «Петропавловский трубный завод», Павлодарский трубопрокатный завод, павлодарское ТОО «KSP Steel», уральский «ТМК-КазТрубПром». Так, объем производства труб вырос в 2 раза, а экспорт – в 3 раза в результате принятых мер, таких как: введение запрета на вывоз с территории РК отходов и лома черных металлов, а также заключение долгосрочных контрактов на поставку продукции черной металлургии национальным компаниям и крупным международным компаниям-недропользователям. Предприятия провели глубокую модернизацию действующих мощностей, совершенствование всех этапов производственного процесса: от выплавки стали до операций отделки, контроля качества продукции, ее маркировки и упаковки.

За период первой пятилетки индустриализации с 2010 г. по 2014 г. в области химической промышленности введены 45 предприятий (2010 год – 5 объектов; 2011 год – 13 объектов; 2012 год – 7 объектов; 2013 год – 9 объектов; 2014 год – 11 объектов). Всего, за пять лет в отрасли было создано более 2,5 тысяч новых рабочих мест.

Сейчас в Казахстане действуют 410 предприятий химической промышленности. Из них 371 – малых, 26 – средних, 13 – крупных. В основном они выпускают базовые химикаты, минеральные удобрения, лаки и краски, чистящие

и моющие средства, пестициды и другие агрохимические продукты.

Основной объем производства химической продукции в 2014 г. приходится на Жамбылскую – 23,7%, Актюбинскую – 13,3%, Мангистаускую – 10,2%, Карагандинскую – 14,3%, Восточно-Казахстанскую – 10,8% и Павлодарскую – 6,7% области. В 2015 году выросла доля Мангыстауской области, что связано с выходом ТОО «КазАзот» на запланированные мощности.

Созданные в рамках Карты индустриализации предприятия отрасли вносят существенный вклад в экономику страны – доля произведенной ими продукции в общем объеме производства химической промышленности выросла с 0,9% в 2010 г. до 22,7% в январе-сентябре 2014 г. [5]

Особое внимание хотелось бы обратить на активизацию и интенсивное развитие специальных экономических зон (СЭЗ) в первой пятилетке, которые перешли из вялотекущего режима в фазу наполнения индустриально-инновационными проектами, что дало импульс социально-экономическому развитию в областях. К концу первой пятилетки в РК действовало уже 10 СЭЗ (а в 2001-2009 годы – всего 6 СЭЗ). Если в период 2001-2009 гг. инвестиции в проекты, реализуемые в СЭЗ, составляли 43 млрд.тенге, то в 2010-2014 гг. они составили 336 млрд. тенге. это почти в 7,8 раз больше, чем за предыдущие 9 лет.

Инвестиции в инфраструктуру СЭЗ в 2001-2009 гг. составили 66 млрд. тенге, а в 2010-2014 гг. – 267 млрд. тенге.

Объем производства в СЭЗ составил в 2001-2009 гг. 139 млрд. тенге, а за годы первой пятилетки 2010-2014 гг. – 620 млрд. тенге, т.е. превысил почти в 4,5 раза [4]. А количество рабочих мест в СЭЗ возросло в 4 раза, обеспечив в 2014 году порядка 6684 человека занятостью (для сравнения в 2009 г. – 1616 человек).

Условно специальные экономические зоны можно разделить на три группы в соответствии с кластерной политикой:

- 1) промышленно-производственные зоны – «Морпорт Актау», «Онтустік», «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк», «Павлодар», «Сарыарка», «Астана – Новый город», «Химический парк Тараз»;
- 2) сервисные – «Бурабай», «Астана – Новый город», «Хоргос – Восточные ворота»;
- 3) технико-внедренческая зона – «Парк информационных технологий».

В настоящее время основная инфраструктура трех СЭЗ – «Сарыарка», «Онтустік» и «Бурабай» – завершена полностью.

Общей характерной чертой этих СЭЗ является благоприятный инвестиционный климат, включающий в себя таможенные и налоговые льготы.

На территориях СЭЗ сегодня действуют предприятия, занятые в машиностроении, производстве строительной и текстильной продукции.

В число действующих проектов входят производство воздушных летательных аппаратов, локомотивов и пассажирских вагонов (СЭЗ «Астана – Новый город»); гигроскопической ваты, хлопковой целлюлозы и технической

карбоксиметилцеллюлозы (СЭЗ «Онтустік»); ковровых изделий (СЭЗ «Онтустік»); шаровых кранов (СЭЗ «Сарыарка»); производство бытовой химии (СЭЗ «Павлодар»), телекоммуникационной и волоконно-оптической продукции, высокотехнологичной светодиодной продукции (СЭЗ «Парк инновационных технологий», Алматы), (СЭЗ «Астана – новый город»). Всего на СЭЗ в настоящее время трудится 9230 человек, реализуется более 130 активных проектов. Экспорт товаров с территорий СЭЗ за годы первой пятилетки составил 151,918 млн. долл. США.

Показатель	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	Всего за 2010-2014 годы	2014 г. к 2013 г., %
Экспорт товаров с территорий СЭЗ, тыс. долл. США	99 062,2	15 233,1	52 855,6	46 241,8	67 428,8	151 917,8	146

* Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК [6, с. 56-57].

На снижение экспорта повлияло снижение внешнего спроса, особенно со стороны России, а также снижение цен на нефть и металлы. Правительство РК принимает меры по привлечению инвестиций в развитие СЭЗ, т.к. СЭЗ играют огромную роль в активизации внешнеэкономических связей, ускоренном развитии регионов, поддержке отраслей экономики и решении социальных проблем, привлечении инвестиций, технологий и современного менеджмента, создании высокоэффективных и конкурентоспособных производств.

Особое внимание в ГПФИИР уделялось инновационной активности индустрии и регионов.

В результате проводимых реформ с момента реализации ГПФИИР доля инновационно-активных предприятий возросла с 4% до 7,6%, в 3 раза возросли затраты предприятий на технологические инновации (с 113,5 до 326 млрд тенге), аналогично в 3 раза вырос объем инновационной продукции (с 111,5 до 379 млрд тенге). По фактору «Инновации» Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума Казахстан улучшил рейтинг на 18 позиций и занял 84 место, по фактору «Технологическая готовность» – на 25 позиций (57 место) [7].

Основными итогами ГПФИИР можно назвать следующие:

- доля казахстанского содержания по итогам первой пятилетки ГП ФИИР выросла с 48 до 63%;

- производительность труда в обрабатывающей промышленности за счет внедрения новых технологий выросла в 1,6 раза (или 157,2% к уровню 2008 г.) и составила в среднем по республике 51,5 тыс. дол./чел. (в 2008 г. – 37,3 тыс. дол./чел.). Казахстан вошел в топ-50 стран по производительности труда;

- всего было введено в строй 770 новых предприятий;

- создано 75 тысяч новых рабочих мест принципиально нового уровня с высокой квалификацией [8].

Одним из главных достижений ГПФИИР можно назвать также и тот факт, что темпы реального прироста по валовой добавленной стоимости (ВДС), а также физического объема производства в обрабатывающей промышленности наконец-то стали опережать темпы роста в горнодобывающем секторе, т.е. произошел *перелом в структуре промышленности в пользу обрабатывающей* с 2011 года. С 2008 по 2014 год реальный рост объема ВДС несырьевого сектора составил 136,8% (с 11,8 до 28,6 трлн. тенге), а реальный прирост ВДС обрабатывающей промышленности составил за тот же период 26,1% (с 1,8 до 3,9 трлн. тенге) [9, с. 5-6]. Если ИФО (индекс физического объема) в горнодобывающем секторе в 2009 году равнялся 107%, а ИФО обрабатывающей промышленности в том же году равнялся 97% (к уровню 2008 года), то в 2011 г. эти показатели состави-

ли 116% и 119% соответственно, а в 2014 г. – 120% (в горнодобывающем секторе) и 124,2% (в обрабатывающем секторе) [6, с. 3-13]. Рост ИФО произошел в основном за счет отраслей

металлургии, машиностроения, фармацевтики, химической и пищевой промышленности. Эти же отрасли показали и значительный рост производительности труда.

По данным Казахстанского Института развития индустрии // www.kidi.kz

Таким образом, в период двукратного снижения цен на нефть именно более устойчивые секторы обрабатывающей промышленности позволили сохранить рост промышленности Казахстана в 2014 году.

Сама реализация программы ГПФИИР проходила в сложных условиях глобального экономического кризиса, когда многие страны проводят политику секвестра бюджета на программы развития, а в мировой экономике наблюдается спад промышленного производства и услуг. Главная цель первой пятилетки в общем-то была достигнута – были проведены широкомасштабные мероприятия по диверсификации экономики и повышению конкурентоспособности, занятости населения, что обеспечило устойчивый и сбалансированный рост. Если бы не было реализации программы ГПФИИР, которая фактически стала антикризисной, то в Казахстане произошел бы значительный спад в экономике.

Работа над ошибками

Тем не менее, в программе ГПФИИР имелись недоработки и недочеты, которые были проанализированы правительством страны, с учетом дальнейшего углубления мирового кризиса были изменены основные подходы, что нашло отражение в новой Государственной программе

индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы, которая была утверждена Указом Президента РК от 1 августа 2014 г.

Так, среди ошибок ГПФИИР можно отметить следующие: недостаточное, менее запланированного, финансирование из государственного бюджета; слишком широкие рамки программы, в которую были включены инфраструктурные проекты по всем практически отраслям экономики, в результате чего не были определены конкретные приоритетные отрасли; волокита, несоблюдение установленных сроков рассмотрения и принятия решений по проектам государственными, местными исполнительными органами и институтами развития, недостаточно оперативное взаимодействие между ними; некачественный отбор самих проектов; и что самое главное, ограниченный круг предпочтений для бизнеса; усложненное законодательство, требующее предоставления в гос.орган большого пакета документов для выдачи разрешений на привлечение иностранных инженеров и специалистов. Срок оформления одного разрешения составлял от 2,5 месяцев и более.

Между тем, остро ощущались нехватка собственных профессионально-технических кадров,

дефицит научных кадров по техническим, инженерным специальностям и инновационному менеджменту, низкий уровень знания английского языка у инженерно-технического персонала. Забюрократизированность в принятии решений по оказанию мер поддержки бизнесу административными органами, по вопросам финансирования оборотного капитала от институтов развития, в получении предприятиями дешевых кредитов, обязанность предпринимателей представлять регулярные отчеты во все инстанции о ходе реализации проекта и повышенное внимание со стороны проверяющих органов – все эти административные барьеры являлись тормозом для успешной реализации ГПФИИР.

В итоге предприятия, имея новое оборудование, но не имея оборотного капитала, не могли полноценно работать и неизбежно становились проблемными. По некоторым проектам была необходима параллельная государственная поддержка в части технического регулирования, условий доступа на внешние рынки, предоставления возможности привлечения зарубежных специалистов.

Также заложенные в ГПФИИР ожидания на растущий спрос со стороны крупнейших соседей-партнеров России и Китая оказались завышенными, поскольку затянувшийся глобальный кризис также привел к спаду в экономиках этих стран, и, следовательно, к спросу на некоторые казахстанские экспортные позиции. Кроме того, на стоимостные показатели экспорта повлияло снижение мировых цен на металлы, нефтепродукты, уран, золото и др. Вследствие этого, целевой индикатор по росту экспорта продукции обрабатывающей промышленности оказался невыполненным, несмотря на увеличение по отдельным экспортным товарам. Если в 2010 г. несырьевой экспорт составлял 16,8 млрд. дол., с последующим ростом в 2011 г. до 20,2 млрд. дол., в 2012 г. – до 21,4 млрд. дол., то в последующие годы произошло его снижение: в 2013 г. – 19,6 млрд. дол., а в 2014 г. – 17,4 млрд. дол. [9, с. 8]

Несомненно, что многие недочеты и ошибки необходимо было исправлять как в ходе реализации ГПФИИР, что и делалось особенно в области изменений в налоговом, таможенном, инвестиционном, предпринимательском законодательстве, в сфере профессионально-технического образования, а также следовало внести коррективы в программу индустриально-инновационного развития для второй пятилетки в связи с сильно изменившейся ситуацией на мировых рынках.

ГПИИР: новые цели и задачи на 2015-2019 годы

Государственная программа индустриально-инновационного развития (ГПИИР) поставила цели и задачи на вторую пятилетку 2015-2019 гг., явилась логическим продолжением ГПФИИР, частью промышленной политики Казахстана, и сфокусирована на развитии обрабатывающей промышленности с концентрацией усилий и ресурсов на ограниченном числе приоритетных секторов, региональной специализации с применением кластерного подхода и эффективным отраслевым регулированием.

В частности, были выбраны 6 приоритетных отраслей обрабатывающей промышленности: металлургия, химия, нефтехимия, машиностроение, строительство материалов и пищевая промышленность, которые разделены на 14 секторов.

В 2019 году предполагается достичь прироста объемов произведенной продукции обрабатывающей промышленности на 43% к уровню 2012 года. Предполагаемый рост валовой добавленной стоимости в обрабатывающей промышленности составит не менее чем 1,4 раза в реальном выражении. Настолько же вырастет и производительность труда. Что касается стоимостного объема несырьевого экспорта, то эта величина вырастет не менее чем в 1,1 раза. К концу второй пятилетки также планируется снизить энергоёмкость обрабатывающей промышленности на 15%. Пожалуй, важнейшим моментом «ГПИИР-2» станет создание 29,2 тысяч рабочих мест в обрабатывающей промышленности. Общие расходы, предусмотренные в республиканском бюджете на реализацию Программы в 2015 – 2019 годах, составят 643 909, 6 млн тенге.

В рамках второй пятилетки были изменены подходы и к Карте индустриализации, откуда были выведены проекты малого и среднего бизнеса, которые вошли в региональные карты развития предпринимательства и занятости. Кроме того, были выведены инфраструктурные проекты, такие как железные дороги и электросети, которые вошли в специальную программу «Нурлы Жол».

В Карте индустриализации оставили только проекты с высокой добавленной стоимостью, глубокой переработкой сырья, конечные продукты, которые соответствуют критериям более высокой технологичности и экспортоориентированности.

Также в ГПИИР не так много целевых индикаторов, как то наблюдалось в ГПФИИР. Практика показала, что обилие индикаторов приво-

дит к распылению внимания и усилий. Оставили 5 основных индикаторов, каждый из которых отражает определенное направление: 1) изменение валовой добавленной стоимости показывает рост или падение, 2) производительность труда показывает рост эффективности, 3) экспорт показывает конкурентоспособность, 4) энергоёмкость, ресурсосбережение, 5) устойчивая занятость отражает социальный аспект.

Проекты будут отбираться также по следующим критериям: высокая производительность труда, выпуск конкурентоспособной продукции (соответствие общепризнанным международным стандартам), экспорт, эффективность господдержки.

По предварительным прогнозам, ВДС обрабатывающей промышленности к концу 2019 года должна вырасти с 3,4 трлн. тенге до 5 трлн. тенге.

Приоритетные товарные группы будут ориентированы не только на внутренний рынок, но и на рынок макрорегиона: страны СНГ, Иран, Китай и Турция.

Таким образом, страна подойдет к реализации еще одной амбициозной цели: начать конкурировать на рынках макрорегиона и построению инновационной «умной» экономики.

Итоги ГПИИР за 2015 год

2015-й год ознаменовался двумя судьбоносными событиями: это начало работы ЕАЭС с 1 января 2015 г. и вступление Казахстана в ВТО, что является глобальным вызовом для нашей страны в плане конкурентоспособности отечественной промышленности, эффективности новой экономической политики, правильности реформ. В то же время на мировом рынке сильно просели цены на энергоносители, в стране в августе 2015 г. перешли к плавающему курсу доллара, наблюдался отток капитала за рубеж. Однако, государством были усовершенствованы законы по легализации имущества, что дало приток капитала в страну, а также начата программа по приватизации 65 крупных промышленных объектов, ранее входящих в национальные холдинги «Байтерек» и «Самрук-Казына», что даст необходимую тенговую ликвидность бюджету.

В текущий период глобального кризиса перед Казахстаном стоит сложная задача адаптации к низким ценам на нефть. На Казахстан влияют также девальвация национальных валют у стран-соседей, затяжной спад в России и снижение роста в Китае, что влечет снижение спроса на казахстанскую продукцию (в основном на металлы и металлопродукцию) в этих странах. Общие доходы от экспорта сильно снизились с

62,7 млрд. долл. США за первые девять месяцев 2014 года до 36,4 млрд. долл. США за первые девять месяцев 2015 года (по данным Всемирного банка) [10].

Прогноз Всемирного банка по Казахстану был следующим: рост ВВП в 2015 г. составит 0,9%, в 2016 г. – 1,1%, а в 2017 г. – 3,3%.

Однако, Казахстан добился роста ВВП за 2015 г. в 1,2%, и этот положительный рост – неплохое достижение во все более ухудшающихся условиях спада внешнего спроса, низких цен на углеводороды и сырье, и снижения инвестиционной активности не только в Казахстане, но и во всем мире.

Рост обрабатывающей промышленности в Республике увеличился с 0,3 процента в течение первых десяти месяцев 2014 года до 0,5 процента в соответствующем периоде 2015 года, так как расширение металлургической отрасли на 15,3% компенсировало спад в производстве продуктов питания и напитков (-0,6%), нефтепереработке (-5,3%) и, особенно, резкое сокращение в отрасли сборки автомобилей (-55%). В сельском хозяйстве рост составил примерно 1,9% за первые десять месяцев 2015 года [11, с. 4].

Весомым доказательством эффективности масштабных экономических преобразований явился тот факт, что Казахстан в рейтинге глобальной конкурентоспособности Всемирного экономического форума (ВЭФ) в 2015 году поднялся с 50-го на 42-е место (среди 140 стран мира) [12]. Это лучший результат республики за всю историю участия в данном рейтинге. Казахстан расположился между Польшей и Италией, обогнав Россию, Турцию и Филиппины, став лидером среди стран СНГ.

Благоприятный эффект на экономику Казахстана может оказать планируемое освоение Кашаганского нефтяного месторождения в 2017 году, увеличение добычи нефти и как следствие, рост ВВП и улучшение платежного баланса.

Большое значение имеет инвестиционная политика государства, особенно в разгар бушующего кризиса. Соглашения с ВТО, организация специализированного суда для инвесторов, международного финансового центра в Астане, заключение контрактов по новым проектам с крупнейшими зарубежными компаниями (в рамках визитов Главы государства в ряд европейских стран осенью 2015г.), дальнейшая работа по улучшению инвестиционного климата должны привлечь инвесторов.

Для активизации привлечения инвестиций в экономику страны в первом квартале 2016 года

будет принят Детальный план, предусматривающий меры по улучшению инвестиционного климата в соответствии со стандартами ОЭСР. До июля 2016 года будут разработаны инвестиционные программы развития шести макрорегионов – Южный, Северный, Центрально-Восточный, Западный, Алматы и Астана, – в рамках Программы развития регионов до 2020 года, включая развитие миникластеров. До марта 2016 года будут внесены изменения в бюджетное законодательство в целях упрощения процедур предоставления государственных гарантий и внедрения поверенного агента для частных проектов.

В рамках нового Закона «О государственных закупках» предусматривается включение долгосрочных контрактов на три и более лет, что будет стимулировать инвестиционную активность частного сектора.

За 2015-й год была проделана огромная работа по совершенствованию законодательства, было принято более 160 законодательных актов, в том числе новые Трудовой кодекс и Гражданский процессуальный кодекс, впервые – Предпринимательский кодекс, 63 закона о внесении изменений в действующее законодательство, 67 законов о ратификации международных документов.

Основная часть законов направлена на правовое обеспечение программ ГПНП, «Нурлы жол», Плана нации «100 конкретных шагов», создания Международного финансового центра «Астана», который будет иметь особый правовой режим с собственной юрисдикцией, а также формирования при нем нового специализированного суда для разрешения инвестиционных споров с применением английского права и с участием иностранных судей. Таким образом, 2015-й год заложил правовую основу для масштабной трансформации Казахстана и его экономики.

От нефти – к услугам

Выступая 30 ноября 2015 года с Посланием «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие», Глава государства прямо сказал, что сейчас наступает напряженный и тяжелый период, в котором сочетаются новые риски с новыми возможностями, наступает время испытаний наших достижений и время упрочения казахстанской государственности.

Лидер нации подчеркнул, что у нас есть опыт преодоления кризисов, и вызовам новой глобальной реальности мы должны противопоставить целостную стратегию действий на основе наших реальных возможностей.

В ходе общенационального телемоста 11 декабря 2015г. Глава государства Нурсултан Назарбаев подчеркнул, что важно актуализировать Государственную программу индустриально-инновационного развития в условиях изменившихся глобальных и внутренних трендов.

В частности, Президент РК отметил необходимость концентрации на трех направлениях – производительность труда, объем экспорта и привлечение инвестиций, по которым и следует спрашивать с руководителей ведомств и местных органов.

Также Президент РК очертил новые задачи, а именно: следует форсированно переходить на сервисно-индустриальную модель экономики, при которой качественное развитие должны получить смежные сектора: услуги, инжиниринг, высокотехнологичная сервисная логистика [13].

Таким образом, Казахстану уже в рамках актуализированной ГПНП требуется осуществить коренную трансформацию, т.е. переход от модели с акцентом на производственный сектор к более устойчивой сервисно-индустриальной модели экономики, которая превалирует в развитых странах с большой долей среднего класса, занятого в основном в секторе услуг. Так, например, в развитых странах сектор услуг занимает от 70% (в среднем по странам ОЭСР) до 78% (США) в структуре ВВП (данные на 2014 г.). В Казахстане же объем услуг составил 50,8% ВВП в 2000 году и достиг 59,4% ВВП в 2014 году [14]. Доля сектора услуг в Казахстане должна составить не менее трети ВВП, по примеру схожих стран – Австралии и Канады.

2015-й год также ознаменовался принятием программного документа «100 конкретных шагов: 5 институциональных реформ», в результате реализации которого было проведено реформирование судебной системы, обновление законодательства в соответствии с международными стандартами, принятие новых законов в сфере предпринимательства и коммерциализации результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, ряд институциональных реформ, в том числе по развитию человеческого капитала и совершенствованию профессионального образования, а также по поддержке малого и среднего бизнеса.

Все эти меры, несомненно, должны привести к созданию более устойчивой, диверсифицированной, ресурсосберегающей и конкурентоспособной модели экономики, которая заложит основы для посткризисного развития.

Литература

- 1 Б.Сагинтаев провел совещание по вопросам улучшения позиций РК в рейтинге «Doing Business» / www.primeminister.kz/ 9 декабря. 2015.
- 2 Казахстанская правда. 31 марта. 2010.
- 3 www.zakon.kz/4722728-za-gody-realizacii-gpfiir-v.html
- 4 Данные Казахстанского института развития индустрии (КИРИ) / www.kidi.kz
- 5 www.bnews.kz/ru/news/industrializaciya/astana/spetsproekti/ 2015_03_20-1129187
- 6 Статистический бюллетень «Показатели Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014гг. (показатели за 2008-2014 годы)». Астана, 2015.
- 7 Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. – Указ Президента РК от 1.08.2014 г.
- 8 Выступление Президента РК Назарбаева Н.А. в ходе общенационального Телемоста «Новая индустриализация Казахстана: результаты 2014 года и первой пятилетки». 25 декабря 2014г. // www.akorda.kz
- 9 Итоги ГПФИИР (2010-2014 гг.). Динамика основных индикаторов (по состоянию на 1 июня 2015г.) Астана, 2015 // www.kidi.gov.kz
- 10 Данные Всемирного банка // www.worldbank.org/ru/country/kazakhstan/publication/economic-update-fall-2015
- 11 Казахстан: Адаптация к низким ценам на нефть; трудные времена впереди. Доклад Всемирного банка об экономике Казахстана (осень 2015г.). – 2015 // www.worldbank.org/ru/country/kazakhstan/overview#1
- 12 На 42-е место поднялся Казахстан в рейтинге глобальной конкурентоспособности // Казахстанская правда. 31 сентября. 2015.
- 13 Казахстанская правда. 11 декабря. 2015.
- 14 Кульсеитов А. Экономика Казахстана: адекватный ответ на внешние вызовы // Курсив. 19 ноября. 2015.

References

- 1 B.Sagintaev provel soveshchanie po voprosam uluchsheniya pozicij RK v rejtinge «Doing Business» / www.primeminister.kz/ 9 dekabrya. 2015.
- 2 Kazahstanskaya pravda. 31 marta. 2010.
- 3 www.zakon.kz/4722728-za-gody-realizacii-gpfiir-v.html
- 4 Dannye Kazahstanskogo instituta razvitiya industrii (KIRI) / www.kidi.kz
- 5 www.bnews.kz/ru/news/industrializaciya/astana/spetsproekti/ 2015_03_20-1129187
- 6 Statisticheskij byulleten' «Pokazateli Gosudarstvennoj programmy po forsirovannomu industrial'no-innovacionnomu razvitiyu Respubliki Kazahstan na 2010-2014gg. (pokazateli za 2008-2014 gody)». Astana, 2015.
- 7 Gosudarstvennaya programma industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2015-2019 gody. – Ukaz Prezidenta RK ot 1.08.2014 g.
- 8 Vystuplenie Prezidenta RK Nazarbaeva N.A. v hode obshchenacional'nogo Telemosta «Novaya industrializaciya Kazahstana: rezul'taty 2014 goda i pervoj pyatiletki». 25 dekabrya 2014g. // www.akorda.kz
- 9 Itogi GPFIIR (2010-2014 gg.). Dinamika osnovnyh indikatorov (po sostoyaniyu na 1 iyunya 2015g.) Astana, 2015 // www.kidi.gov.kz
- 10 Dannye Vsemirnogo banka // www.worldbank.org/ru/country/kazakhstan/publication/economic-update-fall-2015
- 11 Kazakhstan: Adaptaciya k nizkim cenam na nef't'; trudnye vremena vpered. Doklad Vsemirnogo banka ob ehknomike Kazahstana (osen' 2015g.). – 2015 // www.worldbank.org/ru/country/kazakhstan/overview#1
- 12 Na 42-e mesto podnyalsya Kazahstan v rejtinge global'noj konkurentosposobnosti // Kazahstanskaya pravda. 31 sentyabrya. 2015.
- 13 Kazahstanskaya pravda. 11 dekabrya. 2015.
- 14 Kul'seitov A. EHkonomika Kazahstana: adekvatnyj otvet na vneshnie vyzovy // Kursiv. 19 noyabrya. 2015.

Адилбаева А.С.
**Зарубежный опыт решения
социальных проблем**

Рыночные преобразования в бывших республиках СССР и странах Восточной Европы дорого обошлись в социальном аспекте и государствам в целом и его гражданам. В Казахстане в переходный период произошло резкое падение уровня жизни населения, практически была уничтожена вся социальная инфраструктура. Безусловно, это было связано с кризисом экономики и отсутствием конкретной социальной политики. Однако, начиная с 1999 года наблюдается рост ВВП и соответственно происходят медленные, но поступательные изменения в сторону роста материального благосостояния населения страны.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, социальная политика, материальное благосостояние, стратегия, продолжительность жизни, ВВП, типы экономики, социальная сфера.

Adilbayeva A.S.
**Foreign experience of solving
social problems**

Market reforms in the former Soviet republics and Eastern Europe proved to be costly in the social aspect for the state as a whole and its citizens. In Kazakhstan, during the transition period there was a sharp drop in the standard of living of the population, all social infrastructure has been almost entirely destroyed. Of course, this was due to the economic crisis and the lack of a particular social policy. However, since 1999 there has been a growth in the GDP and, accordingly, there are slow but progressive change in the direction of the growth in material welfare of the country's population.

Key words: social infrastructure, social policy, material well-being, strategy, life expectancy, GDP, types of economy, social sphere.

Адилбаева А.С.
**Әлеуметтік проблемаларды
шешу шетелдік тәжірибесі**

Бұрынғы кеңестік республикалардың және Шығыс Еуропадағы Нарықтық реформалар әлеуметтік аспектісі және тұтастай алғанда мемлекет пен оның азаматтары қымбат дәлелдеді. Қазақстанда өтпелі кезеңде халықтың өмір сүру жағдайының күрт құлдырауы болды, бүкіл әлеуметтік инфрақұрылым дерлік жойылған. Әрине, бұл экономикалық дағдарыс және нақты әлеуметтік саясаттың болмауына байланысты болды. Алайда, 1999 жылдан бастап ЖІӨ өсуі байқалады және тиісінше, елдегі халық санының өсуі материалдық игілігін бағытта баяу, бірақ прогрессивті өзгерістер бар.

Түйін сөздер: әлеуметтік инфрақұрылым, әлеуметтік саясат, материалдық әл-ауқатқа, стратегиясы, өмір сүру ұзақтығы, ЖІӨ, экономиканың түрлері, әлеуметтік сала.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕШЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ

В условиях глобального экономического кризиса Республика Казахстан не снижает финансирование социальной сферы. В этой связи представляет большой интерес зарубежный опыт решения проблем роста материального благосостояния населения.

Одна из наиболее важных задач социальной политики – проблема роста благосостояния стран и граждан. Как удовлетворяются социальные нужды граждан в стране в сравнительном анализе с другими странами; какие изменения произошли в разных государствах и в мире в целом в вопросах неравенства; соотносятся ли мероприятия, направленные на улучшение благосостояния с уровнем экономического развития и политической свободы – вот далеко не полный перечень вопросов, который возникает при постановке и решении задач социальной политики. И как следствие формируется более конкретный вопрос – как различные страны определяют стратегии для удовлетворения потребностей своих граждан. В ходе исторического развития XX века, ситуация складывалась таким образом, что ответы на эти вопросы оформлялись в поле дилеммы практического воплощения политики в социальной сфере: какое общество социалистическое или капиталистическое лучше удовлетворяет потребности своих граждан. После долгого периода противопоставления друг другу капиталистической и социалистической систем, распад СССР и крушение коммунизма в странах Восточной Европы для многих исследователей послужили своеобразным сигналом к провозглашению эффективности капитализма в решении социальных проблем.

Если посмотреть все отчеты прошедшего десятилетия, то не трудно заметить, что средняя продолжительность жизни населения в мире неуклонно растет, что число детей, посещающих школу, также увеличивается, что в большинстве регионов мира ВВП возрастает. Но этот видимый социальный прогресс сосуществует с глобальным экономическим разрывом между развитыми и развивающимися странами, когда наряду с изобилием во многих районах увеличивается опасность массового голода и необеспеченности продовольствием. Возрастают глобальные социальные проблемы вынужденной миграции, физической безопасности и защиты от организованной преступности. Наибо-

лее интересные различия, обнаруживаются и тогда, когда в совокупных показателях индивидуального развития развитых стран, как, например, США, Япония, Франция, Швеция, учитывается гендерный признак.

В социал-демократической Швеции потребности индивидуального развития женщин удовлетворяются лучше, чем в либеральных США и Японии. Схожие различия наблюдаются, если ИРЧП рассчитан с учетом расхождения уровня доходов в этих странах. В Швеции человеческие потребности граждан удовлетворяются более справедливо, чем в США. Для США важна корреляция показателя с учетом этнического фактора. При значении для всех граждан 0,976 показатель ИРЧП для белых граждан значительно выше, а для черных составляет 0,880.

Прогресс в области индивидуального развития оценивается неоднозначно, что можно наблюдать, сравнивая, например, Китай, государство с официально заявленной стратегией социалистического развития, и Индию, принявшую британскую концепцию плюралистической демократической формы управления.

В Южной Америке существуют четкие различия между такими государствами, как Бразилия или Чили, где под давлением МВФ господствуют свободные рыночные отношения с минимальным вмешательством государства как стратегии развития, и Коста-Рикой со значительным участием государства в обеспечении благосостояния.

Если обратиться к Юго-Восточной Азии, то Малайзия и, скажем, Сингапур, являются примерами стран из числа южноазиатских «тигров», социальная политика которых характеризуется высоким уровнем инвестиций, особенно в сферу образования, включая различные схемы переподготовки, в здравоохранение и программы социальной защиты работающих. Систему существенно дополняет взаимопомощь родственников. И отдача прослеживается и в экономическом, и в социальном планах.

Таким образом, среднестатистические данные (хотя они сейчас и не в моде) показывают, что социальное неравенство, присутствующее в большинстве стран, снижается, но если провести такой анализ по группам стран, то получатся другие показатели. Наблюдается совершенно очевидное увеличение разрыва в показателе ВВП на душу населения между северными и южными странами. Если этот показатель в северных странах принять за 100, то реальный ВВП на душу населения в странах со средним уровнем

человеческого развития уменьшился с 19 до 18, а в странах с низким уровнем развития человеческого потенциала – с 11 до 8. То есть, фактически северные государства богатеют, а южные нищают. Доля мирового ВВП, приходящаяся на северные страны за период с 1960 по 1990 годы, увеличилась с 30% до 59%, (почти вдвое). В 1996 году на долю наименее обеспеченных 20% населения земли приходится 1,4% мирового дохода, тогда как на долю 20% наиболее обеспеченных, – 85% [1]. Возрастающий экономический разрыв между странами сопровождается увеличением экономического неравенства внутри стран, что особенно заметно там, где был выбран неолиберальный путь экономического развития. Так в Великобритании, развитом государстве с наибольшей степенью неравенства, реальный доход 10% наименее обеспеченного населения упал до 20% за период с 1979 по 1993 г. [2].

Характер взаимосвязи между экономическим ростом и социальным благосостоянием – это реальное воплощение взаимосвязи между экономическим ростом и неравенством внутри страны. Например, больший экономический рост может быть получен и в обмен на увеличение разрыва уровня доходов внутри страны. И тогда создается парадоксальная ситуация: чем богаче страна, тем ярче выражено неравенство. Поэтому еще в отчете ПРООН за 1996 год был сделан вывод о том, что существует зависимость между экономическим ростом и паритетом дохода с учетом возрастающего внутригосударственного неравенства. Равенство подразумевает гарантию каждой доли экономики. Экономический рост в странах Юго-Восточной Азии основан именно на этом. Социальная политика, направленная на гарантию каждому справедливого распределения активов и ресурсов, может способствовать экономическому росту. Было предпринято несколько попыток выстроить страны по показателю политических свобод в соответствии с критериями, которые отражены в декларации ООН о Правах Человека, являются более важными факторами» [3]. В Отчете ООН за 1992 год отмечалось, что «...правда, что авторитарным правительствам удается проводить глобальные реформы и продвигать социальные приоритеты», но в тоже время «очень сложно установить долговременную связь между авторитарным уровнем управления и экономическим и социальным развитием». Однако, страны с высоким значением ИРЧП являются также странами с высоким (84,1) значением индекса политической свободы (ИПС). Этот вывод незначительно

меняется при сравнении государств со средним или низким значением ИРЧП. Так, в первом случае ИПС составляет 49,6, а при низком – 48,2.

Какие различия можно наблюдать между развитыми капиталистическими странами? Чтобы увидеть эти сходства и различия, следует обратиться к разным источникам, где описываются наилучшие для роста благосостояния режимы, и оценить их способность удовлетворять социальные потребности. Такой сопоставительный анализ развитых стран, бывших социалистических государств, стран Третьего мира (с подразделением на страны со средним и низким уровнем дохода), а также Индии и Китая был проделан в исследовании Доял и Гоу [4]. Один из выводов, который был сформулирован – «большой эффект от экономического развития достигается, когда оно осуществляется под руководством выборной власти, которая гарантирует наличие гражданских, политических и социальных прав всем, и таким образом открыта для влияния со стороны эффективных политических сил».

Многочисленные сравнительные групповые анализы государств благосостояния показали, что существуют определенные типы государств, которые демонстрируют разные, но сопоставимые результаты. В первую очередь это относится к исследованиям Эспин-Андерсена, в которых проводилось разграничение между либеральными государствами благосостояния, Кастелс и Митчела, а также феминистские работы Орлофф и Сайенсберри и других.

Дикон [5] попытался распределить государства Восточной Европы и стран бывшего СССР в пределах аналогичной типологии, чтобы предугадать направления, когда эти общества уже выбрали тип капиталистического развития. Однако до сих пор существует неполный анализ возникших типов экономики Южной и Юго-Восточной Азии в вопросе их стратегий благосостояния. Успехи, достигнутые азиатскими «тиграми», поражают воображение. Инвестиции в социальную инфраструктуру, которые здесь повсеместно приветствуются, являя собой противоположность с пониманием «социального обеспечения как бремени» в либерализме. Довольно известно, каковы главные характеристики роста благосостояния в этих странах. С некоторой долей упрощения можно выделить: 1) значительную роль государства в централизованном управлении долгосрочными инвестициями; 2) готовность государства инвестировать в отдельные сектора социальной инфраструктуры, особенно в образование, переподготовку и

функционирование соответствующей системы социальной защиты; 3) стимулирование значительной доли накоплений негосударственными схемами пенсионного обеспечения; 4) подход, при котором уход за иждивенцами и категориями лиц, не подпадающими под обслуживание социальными работниками, осуществляется в рамках многоуровневой семьи.

Категория либерализма, используемая для того, чтобы показать типы систем такой группы, как США, Канада, Великобритания и Австралия, очень неоднородна. В отличие от США, где работает остаточный тип государства благосостояния, основанный на выделении пособий лица с «клеймом» бедный, в австралийской модели отбор нуждающихся категорий проходит путем оценки благосостояния процветающего класса. Большая часть социальных выплат большинству австралийских граждан проходит после оценки уровня дохода. Гоу заключает на основании отчета о выявлении малообеспеченных в странах, входящих в ОЭСР, что Австралия представляет уникальную категорию «селективных социальных систем», в которых «разрыв в уровне дохода незначителен, а «прикрепление ярлыков» не столь ярко выражено» [6].

Существует широкий спектр невыявленных задач в мусульманских государствах в рамках сравнительной социальной политики. Дин и Хан [7] описали, как через исламский принцип Закат (религиозно обусловленная пошлина, собираемая с мусульман, для перераспределения части имеющегося у них достатка другим членам сообщества) Уммах балансирует уровень благосостояния в сравнении с протестантскими и католическими государствами. Малообеспеченные обладают правом на получение квитанции на сумму денег, уплаченных в интересах социальной справедливости.

И, наконец, из большинства исследований, касающихся сравнительного анализа, фактически исключены государства Южной и Центральной Америки. А спектр здесь весьма разнообразен. Это и Чили, являющий собой пример политического давления через использование выпускников американских центров экономической переподготовки, возвращающихся для работы в органы государственной власти и обеспечивающих продвижение соответствующих механизмов свободного рынка или схем пенсионного обеспечения. Это и Куба, где обеспечивается установленный уровень продолжительности жизни и образования, который нельзя наблюдать ни в какой другой стране этого реги-

она. Но это и Коста-Рика, которая является типичным латино-американским государством с низким уровнем экономического развития, но ориентацией на социальную справедливость, ее общественное обеспечение и социальное балансирование, особенно в отношении медицинского обслуживания, характерного для Европы.

До распада коммунистической системы в СССР и странах Восточной Европы главная задача сравнительной социальной политики заключалась в изучении как в социалистических странах, по сравнению с капиталистическими, развивалась социальная сфера. Основной проблемой сопоставимого анализа сейчас является ответ на вопрос – насколько переход к рыночным механизмам помогает или препятствует удовлетворению целей социальной политики и индивидуальных потребностей граждан в этих странах. Изменения в бывших республиках СССР и странах Восточной Европы дорого обошлись в социальном аспекте и государствам в целом и его гражданам. Этих потерь можно было из-

бежать, что особенно заметно в сопоставлении с Китаем. «Китайский подход – экономический рост и ограниченные политические изменения – способствовали достижению выдающихся экономических результатов... переходный период в России до настоящего времени характеризуется особенно слабыми краткосрочными экономическими достижениями» [8].

В Казахстане, как и на всем постсоветском пространстве, в переходный период произошло резкое падение уровня жизни населения, практически была уничтожена вся социальная инфраструктура. Безусловно, это было связано с кризисом экономики и отсутствием конкретной социальной политики. Однако, начиная с 1999 года наблюдается рост ВВП и соответственно происходят медленные, но поступательные изменения в сторону роста материального благосостояния населения страны. Адекватно экономическому росту происходит повышение благосостояния жизни населения Казахстана.

Литература

- 1 UNDP, 1996.
- 2 Там же.
- 3 Healy J. and Robinson M. (1992) *Democracy, Governance and Economic Policy*. London: ODI.
- 4 Doyal, L. and Gough, I. (1991) *A Theory of Human Needs*. London.
- 5 Deacon B. (1992) *The New Earsten Europe: Social Policy – Past, Present and Future*. London.
- 6 Doyal, L. and Gough, I. (1991) *A Theory of Human Needs*. London.
- 7 Dean H. and Khan Z, (1995) *Muslim Perspectives on Welfare*.
- 8 Blaho, A. (1994) *Social Protection versus Economic Flexibility*. Chicago: University of Chicago Press.

Bekbayeva T.A.
**How Kazakhstan citizens asked
G.V. Kolbin ?...**

The peaceful petition called «Zheltoksan event», that was organized in 1986, on 17th of December in the capital of Republic of Kazakhstan, in Almaty made took alarm the Soviet Union. It was because of firing D.A.Konayev from the promotion of the first Secretary of Kazakhs CSP, and appointing G.V.Kolbin to that promotion. Organizing of «Zheltoksan» was not explained to the citizens by neither telecasting nor broadcasting. With an order, that had come from Moskow, to punish all the youth who took part in petition were cruelly punished . In all fifteen Union Republics of Soviet Union that event was explained as the disorder that was organized by robbers and drunkard.

There were not any information in Russian literature about the event in 1986, on 17-18th of December. Even after declaring its Independence In Kazakhstan the were written to many literatures in Kazakh languages, nowadays it is problem to read foreigners about that. Soviet Government , that was famous for its being the great State, the Russian country had domination power. This event became the proof of Kazakh Nation being colonized by Russian Kingdom later followed by Soviet Union.

Key words: Soviet Union, the situation Zheltoksan, Kazakhification, CC of CPSU, International.

Бекбаева Т.А.
**Қазақстандықтар Колбинды
қалай сұрап алған?...**

Мақалада Қазақстанда 1986 жылы билік басына Г.В. Колбинның келуі туралы мәселелер қарастырылған. Оның себептерін түсіндіруде мұрағат құжаттары негізінде қазақ емес, қазақстан азаматтарының М.С. Горбачевтан Қазақстандағы билікті ауыстыру туралы жазған өтініш хаттарынан үзінділер берілген. Ондағы мақсат 1986 жылы орын алған «Желтоқсан оқиғасының» негізгі себебі қазақ халқы тарапынан ұлтшылдық еместігін дұрыс дәйектеу еді. Онда керісінше, Қазақстанда тұрған, көп жылдар еңбек еткен қазақ емес өзге ұлттардың қазақ халқының өзін-өзі басқаруға дайын екендігін мойындағысы келмегендігі сипатталып, оны қазіргі көзқарас тұрғысынан тұжырымдауға ұмтылыс жасалды.

Мақалада мұрағат құжаттарындағы мәліметтерге сүйене отырып, Г.В. Колбинның билік басына келуі, қазақ қоғамында орын алған ұлтаралық түсінбеушіліктерді жою жолында қабылдаған шешімдерінің Орталық Комитеттің арнайы жоспары негізінде іске асырылғандығы қарастырылған.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, Желтоқсан оқиғасы, қазахификациялану, КОКП ОК, әртүрлі ұлттар.

Бекбаева Т.А.
**Как казахстанцы выпросили
Г.В. Колбина?...**

В данной статье рассматриваются перекосы в сознании и поведении шовинистически настроенных людей, которые не хотели мириться с ростом национального самосознания казахского народа в условиях политики «перестройки». Эти заинтересованные группы хотели дальше проводить идеологию интернационализма, направленную на подавление народной духовности. Рассуждая с этой точки зрения, мы создаем неправильный политический портрет Г.В. Колбина.

В статье всесторонне рассмотрены годы правления Г.В. Колбина в Казахстане, как решал проблемы в области межнациональных непониманий в казахстанском обществе.

Ключевые слова: Советский Союз, декабрьские события, қазахификация, СССР, ЦК, интернационал.

**HOW KAZAKHSTAN
CITIZENS ASKED
G.V. KOLBIN ?...**

Even though the system which was held by Soviet Union, international communications system was like the relationship, the meanings of words like ethnic or nationals which consist of one nation in Soviet periods, the Government limited with following bilateral policy. Due to the results of moving nations with the decision of Imperial Government, later held by Soviet Union, now Kazakhstan is the multinational country. So that, Soviet Union did not stand by to the disagreements between nationalities, ethnic- national structure was not solved. Also, Soviet Union, which became multinational union republic, every time gave attention to Russian people. Because of that, in every country Russian people put themselves to the first stage, in every situation Russian people gave their opinions to make the best life. Then it was said the most, that other countries lived in associations with Russian people. That was clearly seen in 1985, in of M.S. Gorbachevs policy like «reconstruction». Public figures who was for Russian chauvinism did not want to admit that Kazakhs views are developing, so thought that it would be better to continue Soviet ideology.

In 1985 M.C. Gorbachev was elected as the Main Secretary of CC of CPSU, and after holding the policy like reconstruction, the ideas of public figures to that were different. In order to give his opinion, on 28 of June in 1985 kazakh writer T. Ahtanov wrote letter to the Main Secretary of CC of CPSU, M.S. Gorbachev. T. Ahtanov was the member of CPSU since 1943, took part in Second World War and was hurt four times, was awarded with four medals, member of Soviet Union writers leadership, writer. In his letter he wrote about strong relationship, representations in the result of D.A. Konaevs managing for a long time it brought to Kazakh country. It was said, if people who are closed to D.A. Konaev made something wrong, he never appeared in court. It was written, «D.A. Konaev is a person who likes boasting. People who praised him, no longer became to the highest position . D.A. Konaev is very powerful. People never were agains to him and did everything he wants». From that, we can see the application to change political public situation. On basis of those letters 1986 G.B. Kolbin was sent by Russia to govern Kazakhstan. Political situations in socialist Republics in Soviet Union, strongly were under observation of Moscow, it means that it was governed by Russia.

Also, Kazakh writer M.Sh. Simashko (was born in Odessa) moved to Kazakhstan in 1960. M.Sh. Simashko is a Kazakhstan writer, he translated a lot of Kazakh works into Russia, including «the Koshpendiler» of I. Yesenberlin. On his letter sent to M.S. Gorbachev on September in 1985, he ordered to call plenum to considerate national policy situation in Central Committee in CPSU. In his letter he wanted to explain by examples international relationship between Kazakhstan and Central Asia, based on calling Kazakh nation to cooperate as reason of immediately help plenum and wanted to predict what can happen in the future. In his letter M.Sh. Simashko wrote: « The Ruling circle in Kazakhstan deals with complicating , at first, by national, than nazism» /1,13p./.

He even says, that in Kazakhstan for the promotion of Ruling bodies and higher positions, especially to the promotions that demand ability, it is sprung up to elect and divide in nations. The concept like Kazakhstan and its capital Almaty are different, if today we say that Almaty city effects influences Kazakhstan, it is not in approximate situations. Its many factors, that touch Almaty, complicated situation. It is not, at first the desire and close relationships with Almaty. From the war periods private friendship between L.I. Brezhnev and D.A. Konayev had influenced to the future of Republic, with the words like: « If L.I. Brezhnev elected him to the position of first secretary, we could have got good memories about him». So, he stood on deep arguments of releasing N.S. Hrushev, D.A. Konayev from his position. M.Sh. Simashko said: « It is enough to observe moving Kazakhs to the capital of Kazakhstan , to Almaty. Domination of principles of the nation, that included the minimum part of the nation, that included the minimum part of nationality, said public, on basis of their national differences and unchanging their main views, in society there came a new taking after contents».

Elected to the highest positions, Kazakhs wiped their country and unforgivably robbed , They obeyed to administration of Soviet Government of Russia in Moscow, that observed political, social situations in Kazakhstan, two sided Kazakhs often laughed satirical. It was like relying on goats the cabbage. The capital of Kazakhstan, Almaty was like the incubator of fake Kazakhs, and place, where are grown Nazis. The main mafia of Almaty, placed near the first secretary of Central Committee of Kazakhstan. He couldn't take a measure by himself too. Mafias fought with each other, heated each other, but in critical situation to avoid the danger that could affected to all of them, they gathered. It

was wondering that most of theft millionaires did not release from their positions. Making sure that elected new manager of CPSU, Kolbin was going to charge the people, who came to the Ruling position illegally, started to threat for many years. They had everything on their hand, even secret materials. They were organized by using un experienced youth without any difficulties, and they could (1986, the situation Zheltoksan). In fact, that youth were not guilty, in Kazakh nations customs there were not racializm and nazism. In my opinion, elites, who works in Ruling organs must catch the organizers that were against the Soviet Union between them self. I think it is coincidence that it was called from regional and town Committis to institutes and offices with the order like, to send the youth, attendants and employees to the L.I. Brezhnev's Square. A lot of kazakh respected citizens complicated D.A. Konayev's dismissal from his position, the people, who due to him reached high positions of the government must have been changed.» [1,14-18] – with that words, on 21st of December in 1986 M.Sh. Simashko finished his second letter devoted to M.S. Gorbachev. M.Sh. Simashko means, that they shouldn't let Kazakh nation to rule themselves, Russia must strongly observe after Kazakhstan, to hold in its fist.

Before designation of G.V. Kolbin to Kazakh, there were known his candidacy and there were published the acts to prevent the criminal in Georgia and the region Uliyanovsk. Many people, especially Kazakh nation were happy him to come» – [1,19} such words were written by other nations, except Kazakh nation, there were said in every situation if it was against to growing the numbers of Kazakhs. But it was said that in Kazakhstan there were not take apart «the criminal case», and the gathering 17-18 aged youth to the square was evaluated as «false criminal case». The young, who said « Why there was elected the person from other nation as the Rule of Kazakhstan? No matter, Russian, Kazakh or another nation, it must be elected the person who knows Kazakh art, customs, social-economy and social-politics» – were sentenced illegal and said as the «robbers» who had made ill-bred. In 1989 only after G.V. Kolbin dismissed from his position, after ASSR, the kazakh youth who went to the Square on 16th of December in 1986 admitted not guilty.

With the aim of to share their opinion about Zheltoksan event, on 25th of December in 1986, the assistant professors of the philosophy chair of Kazakh ASR Science Academy Ya.P. Belousov and E.V. Lanko sent letter to G.V. Kolbin and to the secretary of ACSU Central Committee , V.P.

Razumovskii. There were told about the situations of 17-18th Decembers in 1986. « «The Zheltoksan event» in Almaty made a lot of conversations between the people who are from different strata. At that time we heard a lot that « the Political Bureau of ACSU Central Committee M.S. Gorbachev for the first time was got exposed from Kazakhs. The most of them do not talk about national provocation. The youth who went to the Square were armed to make an attack to the government and military, their rob was determined to passers-by, transports and trade offices» [2].

«We haven't got any doubts that the demonstration with national elements had been prepared many times ago. The main idea of this situation is in the deep. In Kazakhstan the Lenin's policy was distorted. Unfortunately, there was not told about the reason of assemble made by the government the special Kazakh workers association, even it was not discussed as an event. Last few years, there were made great opportunities to fill the universities of the Republic with only the Kazakh youth. There were made a lot of opportunities to let them enter the Central Universities (proposal election). In the result in Kazakhstan's capital, Almaty's High Educated Universities studied Kazakh youth took 70-90 per cents of educated youth. It was known, that cooperation of Kazakh youth at that period, its low and professional-teaching stuff that consist of Kazakhs who aren't well educated and has low cultural preparation made the national separatism between students.

In last few years, there is noticed in the main social and agricultural life of Republic of Kazakhstan there had risen the process like «kazakhification». Like in Uzbekistan Republic, in Kazakhstan Republic, on its capital Almaty, in Almaty region all the names of villages, streets that have Russian name is being translated or changed in to Kazakh language. There had changed the principal of life there: that position must get only Kazakh! Especially, if a person from another nation was promoted or elected to high promotion it was admitted as misuse to the Independence of Republic or to its national honour. That was the view of Central Committee of Kazakh Communist Party to the decision of 16th December in 1986.

Under the pretext of saving the language, in Kazakhstan, in Almaty there has risen a lot of numbers of Kazakh schools and Kazakh kindergartens. The numbers of ensemble that sung in Kazakh language has risen immediately too. There was no need of ensuring the television broadcasts like «Almaty-Deli», «Almaty-Praga», there solved

to built Space bridge. If it was allowed to use such showings, with the purpose of Soviet International, they must be in friendly relationships with Russian. To the programmes, that were devoted only to Kazakh nation, like «Tamasha» there must be such demand. It causes much money to translate films in to Kazakh language, so there is no need of translating them.

The main attention ought to be paid to the theoretical-ideal social subjects, they must be filled with the manpower who thinks in social-international level.

In Kazakhstan's science, culture and production power the role of Russian country had fallen down. There came two-sided policy: in word the integral friendship of nations, there was said that Russia is like elder brother of the country, but on stream the rights of Russian were limited. In order to come out from that, they ordered following ideas:

- To change the principles of Kazakh youth of Kazakhstan entering the Institution of higher education and technical secondary school, APTC.

- There must be deleted «kazakhification» in higher educated Institutes that teaches medical services, trade sphere, prosecutor and court, KGS, ICM that are situated in Governmental Party Apparatus. Their activities should be determined to the executing of ACSU's XXVII arrival decisions.

- Also, «Kazakhification» must be destroyed in the capital of Kazakhstan, Almaty, it means that it should be stopped the policy like kazakhification. Before this period it was done such activities like false to register Kazakh nations to the flats and buying flats.

- There must be reconstructed the kinds and contents of ideological organizations in Republic. Especially, the creation of «Kazakhtelradio, Goskino, book publishers, literature and art, massmedia». Not only by word of mouth, but also in practice there must be realize international friendship between Soviet Nations.

- It should be checked the Kazakh girls pedagogical institute in Almaty for accordance to the aim. This institute was opened in 1920-30 years for the reason of including Kazakh women who are undergoing insulting life. We made sure that, that high educational Institute is the place, where taught nazi students who took part in 17-18th December on 1986 Event and went to the Central Square. Also, the «Suvorov College» that was devoted to Kazakh men in the capital of Kazakhstan, Almaty must be closed.

- In showing International and SCPA nations friendship, to show the effect of Russia in developing

economy and cultural to Kazakhstans and another Soviet countries life.

The students, who attended in 17-18th December Event in 1986, must not finish Soviet Educational Institute. We must make an opinion like, if anybody stands against Soviet Union with the purpose of nationalism, he will be punished for such activity. Your decision devoted to punishing those, who attended Zheltoksan Event and under the observation of Central Committee of Kazakhstan, the major part of society agree with your decision» [1, 27-27]. Today the Kazakh schools and Kazakh kindergartens for Kazakh children has come short. In its Land, Kazakh nations that dreamed about living in their country to live as full-value Country the word such «kazakhification» met with honour, and still using it. If another nations of the country moved to Kazakhstan by the force of Russian Kingdom in XIX century. In XX century, it was continued by Soviet Union. Nowadays, representatives of the other nation, who live in Kazakhstan are called Kazakh citizens and have the same rights as Kazakh nations.

Due to the application of the other countries, no longer to the promotion of The Head Secretary Kazakh Community Party G.V. Kolbin came for that reason. To solve the problem in Kazakhstan he supported international friendship idea, he changed the word «national» to «international friendship», reorganized the organizations, and

followed their aim to that idea. But, understood the problems between nations and knowing that better than everybody, G.V. Kolbin, no sooner, to the applications of the other nations representatives above, to punish Kazakh nations, made his own following conversation in order to explain: « It is difficult to refuse from the political situation that was held for a long time. Also, it is impossible to hate the things and observe daily situations that were usual before. After the «Zheltoksan » Event in Almaty in 1986, to regulate all the social and political situation, to regulate international situation and to administrate all the ideological and political works we are using our practice by order and even by force. But we got reached this with that method, and nowadays we must reject from that kind of work» [2, 16]. Even there were contradictions from the point of another country, that live in Kazakhstan, for opening of Uzbek, Uigur and another schools Kazakh nation accepted with joy. Even it was changed in Soviet Union the word «national» with the word «International», the symbols of nation was important only to that nation. There were not things like, one nation could make another nation to follow its culture and customs, in Soviet Union there was not principals like to follow the custom of one country. But, writing the letter of another nations, not Kazakh, to Moscow in 1985, proves that in Kazakhstan before its Independence there Ruled Russia.

References

- 1 PARK(Presidential Archive of Kazakhstan) fund 708, 139 list, 1274 case, 1-12 paper
- 2 PARK(Presidential Archive of Kazakhstan) fund 708, 139 list, 1282 case, 10 paper

4-бөлім
ЖАЛПЫ ТАРИХ

Раздел 4
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Section 4
HISTORY OF WORLD

Байғараев Ж.А.
**Европалық Одақ және
Қазақстан**

Бұл мақалада әлемдегі ең дамыған интеграциялық бірлестік Еуропалық одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы қатынас қарастырылып, талдау жасалды. Әртүрлі саладағы тәжірибесі мол, біртұтас Еуропалық одақпен ұзақ мерзімді ынтымақтасу, Қазақстан Республикасы үшін әлемнің аса дамыған мемлекеттерінің қатарына енгуге қолдау болатындығының маңыздылығы көрсетіледі. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының маңызды векторлары мен басымдықтарының бірі – Еуропалық бағытты жан-жақты зерттеу, Қазақстан Республикасының халықаралық саясат мәселесіне қосылған үлес болатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Еуропалық одақ, дипломатиялық байланыс, интеграция, декларация, хартия, антидемпинг, Дүниежүзілік сауда ұйымы, инвестиция.

Baigarayev Z.A.
**Kazakhstan and
European Union**

This articles studies and analyzes the relationships between Kazakhstan and European Union, which is the most developed integrated unification. These analyses show that the relationship with European Union that is well-experienced in almost all spheres, has a great potential on leading the Republic of Kazakhstan to the level of the most development countries. The main priorities of foreign policy of the Republic of Kazakhstan includes the important vector – thoroughly studying the European values that would contribute the favorite foreign policies in term of future integrations.

Key words: Kazakhstan, European Union, diplomatic relationship, integration, charter, antidumping, World Trade Organization, investment.

Байғараев Ж.А.
**Европейский
Союз и Казахстан**

В статье сделан анализ отношения между Республикой Казахстан и Европейским Союзом, который является высокоразвитым интегрированным сообществом. Отмечена важность долгосрочного сотрудничества с единым Европейским Союзом, способствующего ускорению процесса включения Республики Казахстан в число развитых стран мира. Обозначена важность исследования Европейского направления, одной из самых важных векторов и направлений внешней политики Республики Казахстана, представляющей значительный интерес в международной политике Республики Казахстан.

Ключевые слова: Казахстан, Европейский союз, дипломатические связи, интеграция, декларация, хартия, антидемпинг, Всемирная торговая организация, инвестиция.

ЕВРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН

Қазақстан Республикасы егемен ел ретінде халықаралық байланыс жасауға, өзінің сыртқы саясатына ерекше назар аударып келеді, өйткені мемлекеттің сыртқы саясаты мемлекеттік суверенитеттің маңызды элементтерінің бірі.

Қазақстан Республикасының әлем мемлекеттерімен тең құқылы және екі жаққа да тиімді қарым-қатынас орнатуға дайындығы, бүгінгі таңда дипломатиялық байланыс орнатқан шет мемлекеттердің санының көптігі дәлел.

Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының векторлары мен басымдықтары анықталған, Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының векторларының бірі – Европалық бағыт. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы басты бағыт – Европалық Одақ ұйым елдерімен ынтымақтастықты дамыту. 2008 жылдың тамыз айында Н.Ә. Назарбаев 2009-2011 жылдарға арналған **«Еуропаға жол»** атты бағдарламасын ұсынып, Европалық Одақ елдері арқылы жаңа серіктестікті қалыптастырудың басты бағыт екендігін атап өтті. Қазақстан Республикасының Европалық бағыттағы сыртқы саясаты екі деңгейде жүзеге асып отыр, яғни бірі Қазақстан Республикасының Европалық Одақпен, екіншісі оның Европалық мемлекеттермен қарым-қатынасы.

Европалық Одақ – әлемдегі ең дамыған және маңызды интеграциялық бірлестік.

Европаны біріктіру идеясының түп тамыры тым тереңде, қазіргі интеграциялық тенденциялар. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталды да, өзекті мәселеге айналды. Европалық әскери қақтығыстардың көпшілігі, екі ірі европалық мемлекет – Франция мен Германия арасындағы шиеленіс салдарынан болғандығы белгілі, міне осы қайшылықтарды жоймайынша, европалық интеграция туралы айтудың да ешбір орны болмады. Франция мен Германия арасындағы қайшылықтарды жою мәселесі европалық елдердің көптеген мемлекет және қоғам қайраткерлерінің назарында болды. Сөйтіп, Франция мен Германияны әскери-саяси емес, экономикалық негізде біріктіру идеясы туындайды.

Екі атақты француз, экономист Жан Монне мен саясаткер Робер Шуман, Франция мен Германия өндірісінің екі негізгі саласы, көмір мен болат балқыту салаларын біріктіруді, сондай-

ақ уақыт өте келе осы бірлестікке көршілес мемлекеттерде қосылуы мүмкін деген ойды ұсынды.

1950 жылдың 9 мамыр күні Францияның сыртқы істер министрі Р. Шуман өз елінің үкіметінің атынан декларация жариялайды, ол декларацияда Франция мен Германия өндірісінің негізгі салаларын, көмір мен болат бірлестігіне біріктіру идеясын ашық баяндады. Р. Шуман «Біз бос сөзден нақты іске көштік. Европада ынтымақ үшін, бейбітшілік үшін қызмет атқардық. Европа бейбіт өмірді қалыптастыру үшін Франция мен Германия жаңа Европаны құруға жол ашып отыр. Біртұтас Европаның құрылуы, халықтардың тұрмыс жағдайының жақсаруына, өндірістің бірлігі және рыноктың кенеюі, ынтымақтастыққа әкеледі. Мен оған сенімдімін.» – деп айтқан. Франция үкіметі осы идеямен Германия үкіметіне ұсыныс жасайды. Конрад Аденауэр басқарып отырған үкімет бұл идеяны қолдады. Көп кешікпей бұл идеяны, Италия, Бельгия, нидерланды мен Люксембург үкіметтері де қолдады. Сөйтіп, 6 европалық мемлекет Франция, Германия, Италия, Бельгия, Нидерланды мен Люксембург Европаның көмір мен болат бірлестігін құрды, осылай европалық интеграция басталады.

1951 жылы 18 сәуір күні 6 елдің мемлекет пен үкімет басшылары, Париж қаласында Европалық көмір мен болат бірлестігін құру туралы келісімге қол қояды. Бұл келісім 1952 жылдың 25 шілде күнінен бастап күшіне енді. Бұл одақ Европадағы ахуалды түпкілікті өзгертті. Европалық Одақ, алғашқы 6 Европалық мемлекеттен (Бельгия, Германия, Италия, Люксембург, Нидерланды мен Франция) қазіргі таңда 28 Европалық мемлекеттердің экономикалық және саяси бірлестігіне айналды. 28-ші мемлекет болып, 2013 жылы Хорватия мемлекеті Европалық Одаққа мүше болды, мүшелікке кезекте Исландия, Македония, Сербия, Түркия мен Черногория мемлекеттері тұр. Европалық интеграция процесі әлі де жүруде, бұл процеске көптеген Европалық мемлекеттер қосылуда. Уақыт өте келе, бірлескен Европа құрамы 35 мемлекетке жетуі мүмкін деген жорамал бар.

Европа бірігуде, жер шарының басқа региондарындағы мемлекеттер бірлескен Европаға өз позицияларын анықтай бастады. Европа әлем мемлекеттерінің назарын өзіне аударуда, өйткені Европа – ең алдымен энергетикалық шикізаттың сыйымды және тұтыну нарығы; Европа – техника мен технологияның ерекше жоғарғы деңгейі; Европа – көптеген елдердің экономикасына капитал мен инвестицияны экспорттаушы;

Европа – өмір сүрудің, білім мен денсаулық сақтаудың жоғарғы деңгейі.

Қазақстан Республикасы да өз назарын Европаға аударды. 1991 жылы Европалық Одақ Қазақстан Республикасын тәуелсіз мемлекет деп таныды. 1993 жылдың 15 сәуір күні Бельгияда Қазақстан Республикасының елшілігі ашылды, сонымен қатар Европалық Одаққа мүше 7 мемлекет пен Европалық Одақ комиссиясы Алматы қаласында өз елшіліктерін ашты. 1994 жылдың 16-17 желтоқсан күндері Европалық энергетикалық хартияға қол қойылды, бұл құжат Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі жасалған тұңғыш халықаралық құжат болды. 1995 жылы 25 қаңтар күні Брюссель қаласында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев пен Европалық Одақ кеңесінің төрағасы Л. Жюппе Европалық Одақпен Қазақстан Республикасының арасында әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды. Сонымен қатар, қол қою рәсіміне Европалық Одаққа мүше 15 мемлекеттің сыртқы істер министрлері де қатысты. Бұл келісім 1999 жылы 1 шілде күні күшіне енді. Осы маңызды құжат әлемдегі ең ірі экономикалық интеграцияланған бірлестікпен жан-жақты саяси, экономикалық және мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықтың құқықтық негізін қалады. Қазақстан Республикасы үшін осындай құжатқа қол қоюы, аса ірі жетістік болды.

Қазақстан Республикасы мен Европалық Одақ арасындағы әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімнің негізгі мақсаты:

- Саяси мәселелер бойынша үнемі диалог жүргізу арқылы тығыз саяси қарым-қатынасты дамыту;

- Сауда, инвестициялық және үйлесімді экономикалық қарым-қатынасты қалыптастыру;

- Өзара тиімді экономикалық, әлеуметтік, қаржылық, азаматтық, ғылыми, технологиялық және мәдени ынтымақтастық үшін негіз жасау;

- Қазақстан Республикасы демократиясының нығаюына бағытталған және нарықтық экономикаға көшуді аяқтауға арналған іс-шараларды қолдау.

2000 жылдың маусым айында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Европалық Одақ елдеріне ресми сапармен барды, сапар барысында Европалық комиссия, Франция, Австрия және Бельгия мемлекеттерінің басшыларымен екі жақты кездесулер өткізді. Франция Президенті Ж. Ширак, Европалық комиссия төрағасы Р. Проди және Солтүстік Атлантикалық альянс (НАТО) ұйымының бас хатшысы Д. Ро-

бертсонмен кездесті. Кездесулер барысында Қазақстан Еуропалық Одақ елдерінің Орта Азия аймағындағы басты серіктес екендігіне зор баға берілді. Еуропалық комиссия төрағасы Р.Проди: «Қазақстан Республикасының Еуропалық Одақ елдерімен экономикалық байланыстарды кеңейту және дамыту жолындағы қызметі Еуропа нарығы үшін өте қажет бастама, энергетикалық ресурстар Еуропалық Одақ елдері үшін басты серіктестік пен ынтымақтастықты дамытуға басты меже болып отыр», – деді.

2000 жылдың 2 қазан күні Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев, Сыртқы істер министрлігінің кеңейтілген отырысында, сөйлеген сөзінде, Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының шешуші басым бағыттарының бірі – сыртқы саясатты экономизациялау болып табылады деп ерекше атап өткен болатын. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының функционалдық міндеттерінің бірі – Қазақстан Республикасы үшін, ең алдымен экономикалық тиімділік іздеу.

XXI ғасырда мемлекеттер арасындағы сауда мен сауда қатынастарының қазіргі халықаралық қатынастарда орны ерекше. Қазіргі уақытта мемлекеттердің арасында тұрақты сауда қатынастарын дамытуда орнықты бағыт қалыптасты. Қазақстан Республикасы да бұл үдерістерден тысқары қалған жоқ.

Әлемдік нарық үнемі дамуда, сондықтан да Қазақстан Республикасының сыртқы экономикалық мүмкіндігін тиімді қолдану үшін әлемдік нарықтағы өзгерістер мен ауытқуларды үнемі зерттеп, болжап отыру қажет.

Жаһандану мен интеграция жағдайында қалыптасқан ахуал, қазіргі уақытта сауданың әлемдік дамуда негізгі үрдіс екендігін көрсетті. 2000 жылдың 9 қазан күні Еуропалық Кеңес антидемпинг бойынша Еуропалық Одақтың қаулысына қосымша енгізді, яғни Еуропалық Одақ Қазақстан Республикасының экономикасын нарықтық деп таныды. Қаулы 2000 жылдың 12 қазанында күшіне енді, бұл қаулының Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы екі жақты сауданың дамуы мен нығаюы үшін маңызы зор. Еуропалық Одақтың Қазақстан Республикасының экономикасын нарықтық деп тануы маңызды қадам болып табылады.

Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы қатынастардың сәтті дамуының арқауында берік экономикалық негіз жатыр. Соңғы жылдары Еуропалық Одақ Қазақстан Республикасының Қытай мен Ресейді басып озған

сауда және инвестициялық әріптесіне айналды. Біздің елдің экономикасына салынған барлық инвестициялардың 50% астамы және сыртқы сауда айналымының жартысы Еуропаның үлесінде.

2015 жылдың 11 айының көрсеткіштеріне қарасақ, Еуропалық Одақпен Қазақстан Республикасы арасындағы сыртқы сауда айналымы – 28,5 миллиард долларды құраған, яғни 50,4%. 2005 жылдан 2015 жылдың бірінші жартысына дейінгі аралықта Еуропалық Одақ елдерінен Қазақстан Республикасының экономикасына келген тікелей инвестициялардың жалпы ағымы 105 миллиард долларды құраған.

2015 жылдың 21 желтоқсанында Астана қаласында Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасының арасында кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды да, Еуропалық Одақ пен біздің елдің арасындағы қатынастардың жаңа кезеңі басталды.

Алғашқы болып жаңа келісімнің қажеттілігі туралы, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2006 жылы желтоқсан айында Еуропалық комиссияның төрағасы Ж.М. Баррозумен келіссөз барасында ұсынған болатын, осы бағытта бірнеше жылдар бойы белсенді келіссөз үрдістері жүріп, 2014 жылдың күзінде мәресіне жетті.

Жаңа келісім 29 саланы қамтыды, ол саяси мәселелер: халықаралық және аймақтық қауіпсіздік, қарусыздану, сауда-экономикалық мәселелер: инвестициялар, инфрақұрылымды дамыту. Сонымен қатар, инновация, мәдениет, спорт және туризм сияқты басқа да бірқатар бағыттарды қамтыды.

Келісімде көрсетілген барлық салалардың ішіндегі ең маңыздысы, экономикалық сала болып табылады.

Жаңа келісім, қазақстандық және еуропалық кәсіпкерлердің сәтті ынтымақтастығы үшін қолайлы жағдай жасап отыр. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың пікірінше, Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасының арасында кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімге қол қоюы, Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы қатынастарының жаңа тарауын ашты.

Жалпы, Қазақстан Республикасы Еуропалық Одақпен іскерлік, қоғамдық-мәдени байланыстарды кеңейтуге, транспорттық және коммуникациялық инфрақұрылымды дамытуға, сауда мен өзара инвестицияларды, энергетикалық әріптестіктерді, инновациялық және білім алмастыруды ынталандыруға дайын.

Тұрақты, өркендеген және біртұтас Еуропамен ұзақ мерзімді ынтымақтасу, Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне толық үйлесіп тұр, сондай-ақ елдің 2050 жылға дейінгі даму стратегиясында көрсетілген мақсаттар мен міндеттерге және Қазақстан Республикасының сыртқы саясат концепциясына да сәйкес.

Европалық Одақтың әртүрлі саладағы үлкен мүмкіндіктері мен бірегей тәжірибесін ескере отырып, Қазақстан Республикасы әлемнің аса дамыған 30 мемлекетінің қатарына енуге бағытталған міндеттерді жүзеге асыруда Европалық одақтың қолдауына сенім артып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Абыкаев Н. Казахстан – Европейский Союз: партнерство и сотрудничество // Казахстанская правда. 2000, 24 июня, № 158-159.
- 2 Байзакова К.И. Правовые аспекты сотрудничества ЕС и Казахстана // Европейская интеграция и права человека. – Алматы, 1998.
- 3 Барлыбаев Т. Казахстан – Евросоюз: новая глава отношений. // Казахстанская правда. 2016, 30 января.
- 4 Закон Республики Казахстан от 26 мая 1997 г. №113-І ЗРК о ратификации соглашения о партнерстве и сотрудничестве между Республикой Казахстан, с одной стороны, и Европейскими Сообществами и их государствами-членами, с другой стороны.
- 5 Идрисов Е.А. Об основных направлениях внешней политики Республики Казахстан в новом международном контексте // Дипломатический курьер. – «Астана», 2000. – №3.
- 6 «История европейской интеграции (1945 – 1994)» под ред. А.С. Намазовой, Б. Эмерсон. – Москва, 1995.
- 7 Мәшімбаев С.М. Еуропалық Одақ елдері және Қазақстан Республикасы. – Алматы: «Nurpress», 2012.
- 8 Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – Алма-Ата: «Дәуір», 1992.
- 9 Новые приоритеты и задачи внешней политики Казахстана // Актуальные проблемы внешней политики Казахстана. Сборник статей. – Астана, 1998.
- 10 Токаев К. Дипломатия Республики Казахстан. – Астана: «Елорда», 2001.
- 11 Токаев К. Казахстан – Европейский Союз: отношение делового сотрудничества // Казахстан и Европейский Союз. Сборник документов и материалов. – Алматы: 1997.

References

- 1 Abykaev N. Kazahstan – Evropeiski Soyuz: partnerstvo i sotrydnihestvo // Kazahstanskaia pravda. 2000, 24 iyna, № 158-159.
- 2 Baizakova K.I. Pravovye aspekty sotrydnihestvo sotrydnihestva ES i Kazahstana // Evropeiskaia integrasii i prava cheloveka. – Almaty: 1998.
- 3 Barlybaev T. Kazahstan – EvroSoyz: novaia glava otnoshenii. // Kazahstanskaia pravda. 2016, 30 ianvaria
- 4 Zakon Respybliki Kazahstan ot 26 maia 1997 g. №113-І ZRK o ratifikatii soglashenia o partnerstvo i sotrydnihestve megdy Respyblikoі Kazahstan, s odnoi storony, i Evropeiskimi Soobshestvami i ih gosudarstvami-chlenami, s drygoi storony.
- 5 Idrisov E.A. Ob osnovnyh napravleniah vnechei politiki Respybliki Kazahstan v novom megdynarolnom kontekste // Diplomatiicheski kyrrer. – «Astana», 2000. №3.
- 6 «Istoria evropeiskoi integratii (1945 – 1994)» pod red. A.S. Namazovoi, B. Emerson. – Moskva: 1995.
- 7 Machimbaev S. M. Eyropalyk Odak elderi gane Kazahstan Respyblikasy. Almaty: «Nurpress», 2012.
- 8 Nazarbaev N.A. Strategia stanovleniia i razvitia Kazahstana kak syverenno go sydarstva. – Alma-ata: «Dayr», 1992.
- 9 Novye prioritety i zadachi vnechei politiki Kazahstana // Aktyalnye problemy vnechei politiki Kazahstana. Sbornik statei. – Astana, 1998.
- 10 Tokaev K. Diplomatiia Respybliki Kazahstan. – Astana: «Elorda», 2001.
- 11 Tokaev K. Kazahstan – Evropeiski Soyuz: otnochenie delovogo sotrydnihestva // Kazahstan – Evropeiski Soyuz Kazahstan i Evropeiski Soyuz. Sbornik dokymentov i materialov. – Almaty: 1997.

Мырзабекова Р.С.,
Байболатова Ә.Ж

**XX ғасырдың екінші
жартысындағы Германиядағы
түрік диаспорасы және
миграциялық үрдіс**

Мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы Германиядағы түрік диаспорасының миграциялық үрдісі баяндалады. Зерттеудің негізгі нысаны – неміс қоғамындағы түріктер, миграциялық үрдіс, сондай-ақ, Германияның саяси экономикалық жағдайы. Мақалада 1961 жылдың 30 қазанындағы Германия Федеративті Республикасы мен Түркия арасындағы «жұмысшы мигранттар» жөніндегі келісім-шарттың қабылдануы, Түркиядан уақытша жұмысшыларды тартудың негізгі мақсаты, себебі, оқиға барысы және түрік азаматтарының неміс қоғамына әлеуметтік, мәдени, саяси-экономикалық тұрғыдан сіңісуі көрсетіледі. Сонымен қатар осы тақырыпты зерттеген ғалымдардың пікірі баяндалады.

Түйін сөздер: Германия Федеративті Республикасы, миграциялық үрдіс, гастарбайтерлер, диаспора, маргиналдык, демография.

Myrzabekova R.,
Baybolatova A.

**Turkish diaspora in Germany and
migration in the second half of
the XX century**

This article discusses the migration process of Turkish Diaspora in the second half of the twentieth century. The object of research is the Turks in German society, the process of migration and the political and economic state of Germany. The article said the agreement « attraction of Turkish labor» for German labor market between Turkey and the Federal Republic of Germany in 1961, 30 October and aim to attract labor from Turkey, causes, the developments, impact of the Turkish diaspora to the social, cultural, economic and political system of German society. In addition, it explained briefly opinions of researchers on this subject.

Key words: German Federal Republic, the process of migration, migrant workers, diaspora, marginalization, demography.

Мырзабекова Р.С.,
Байболатова Ә.Ж

**Турецкая диаспора в Германии
и процесс миграции
во второй половине XX века**

В данной статье рассматривается миграционный процесс турецкой диаспоры во второй половине XX века. Объект исследования – турки в немецком обществе, процесс миграции и политическо-экономическое состояние Германии. В статье говорится о соглашении «привлечение турецкой рабочей силы» для немецкого рынка труда между Турцией и Федеративной Республикой Германии в 1961 году 30 октября и цель привлечения рабочей силы из Турции, влияние турецкой диаспоры на социальное-культурное и политико-экономическое состояние немецкого общества. Рассматриваются мнения исследователей на эту проблему.

Ключевые слова: Германская Федеративная Республика, миграционный процесс, гастарбайтеры, диаспора, маргинальность, демография.

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ГЕРМАНИЯДАҒЫ ТҮРІК ДИАСПОРАСЫ ЖӘНЕ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮРДІС

Миграциялық үрдіс – қоғамның күрделі түрде бірнеше бағыт бойынша өзгеруіне себеп болатын үлкен төңкеріс. Ол – ұлт-аралық байланыс, мәдениеттердің тоғысуы, демографиялық өзгерістер, саяси қақтығыстар және өркениеттің жаңа бағытта дамуы немесе құлдырауына алып келеді. Сондықтан да кез келген тарихи маңызы бар оқиға ретінде, көші-қон тақырыбы тарихшылар үшін зерттеуге өзекті. Тақырыпты зерттеу барысында көптеген маңызды мәселенің беті ашылады. Бір ұлттың өзге ұлт мекеніне қоныс тебуі, жаңа ортаға дағдылануы қоғамның бөлінбес бөлшегіне айналуы күрделі үрдіс. Миграциялық үрдістің алғышарттары, себебі, салдары мен оқиғаның даму желісінде қоғамда қандай өзгерістер орын алды және сол өзгерістер әлемдік экономика мен саясатқа ықпалын тигізе ме деген мәселелердің зерттеліп талдануы маңызды. Миграциялық үрдіс қоғамға өмірлік әсерінің маңыздылығымен қатар теориялық ғылыми негізі демограф, экономист, әлеуметтанушы, саясаттанушы және тарихшы мамандар үшін күрделі.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында миграция, интеграция, диаспора мәселесін қарастырған неміс тарихнамасына қысқаша шолу жасасак. 1970-1980 жылдары Германияда неміс зерттеушілерін көші-қон мәселесімен қатар түріктерге қатысты зерттеулер қызықтырды. Мәселен, М. Маттес «ГФР гастарбайтерлері» [1] еңбегінде 1950 жылдан 1970 жылға дейінгі гастарбайтерліктің басталуы мен қалыптасу тарихын қарастырады. Сонымен қатар неміс тарихнамасында түрік жұмысшыларын зерттеу барысында жалпы мәселеге қатысты мәлімет беретін еңбектер пайда болды. Р. Калаклер «ГФР-дегі түрік әйелдері» [2] атты зерттеу еңбегінде Германияда өмір сүріп жатқан түрік әйелдерінің батыс қоғамына сіңісу үрдісі қалай жүрді және қандай қиындықтарды бастан кешірді деген мәселелерді тікелей сұхбат жүргізу арқылы анықтады. Яғни, бұл автордың еңбегінің шынайылығына оң баға беруге болады. Сонымен қатар Ц. Эрциуес, Ц. Сеносак, И. Сельк, К. Никодемус, Р. Гайб, Д. Гектюрктерді [8] Германиядағы түрік диаспорасының мәдени құндылықтарын зерттеу қызықтырды. Бұл құндылықтарға көркем әдебиет, музыка, кино және театр жатады. Түрік диаспорасы мәселесін жеке аспектілермен У. Виламовиц-Мелендорф, А. Голдберг, Д. Халм, Т. Бадавия, И. Тучи [8] атты зерттеушілер

де қарастырған. Жалпы соңғы жылдары неміс зерттеушілері ГФР-дегі миграциялық үрдіс, интеграция, диаспора мәселелерін зерттеу арқылы қоғамның саяси-экономикалық жағдайының кейбір тұстарын айқындайды.

Германиядағы түріктердің экономикалық аспекті тұрғысынан зерттеуші түрік ғалымдары Фарук Чен, Оз Гюр «ГФР және басқа мемлекеттердегі жұмысшы түріктер – экономикалық күш ретінде» [3] атты зерттеулерінде түрік диаспорасының неміс экономикасына қосқан үлесі, түрік экономикалық элитасының қалануы мен гастарбайтерлердің жалпы жағдайын баяндайды. Олардың пікірінше, түріктер Германияда экономикалық күш ретінде басты рөл ойнайды. Жем Шентюрк пен Юнус Улус «ЕС және Германия: түрік кәсіпкерлерінің экономикалық күйі» [4] атты зерттеу еңбегінде еуропалық экономикаға түрік бизнесмендерінің тигізген ықпалын қарастырады. Жалпы түрік зерттеуші ғалымдардың мәліметтерінің басым көпшілігі отанына оралған мигранттар мен Германияда тұрып жатқан түріктермен сұхбат нәтижесінде алынған.

Ендігі кезекте тарихнамалық тұрғыда тақырыпқа қатысты кеңестік зерттеушілер С.Н. Власова, Т.С. Гушина, Ю.Д. Квашнина, И.А. Мельникова, А.Г. Осипова, Н.С. Папенко [8] мәліметтерін талдасақ. Аталған зерттеушілер жұмыс күшінің пайдалану себебінің жалпы тенденцияларын, орташа дамыған мемлекеттен жоғары дамыған мемлекетке жұмысшылар жіберудің маңыздылығын көрсетуге тырысады. Авторлар миграциялық үрдістің себебін, жұмысшы жіберуші және қабылдаушы мемлекеттерге қатысты оң және теріс тұстарын зерттеді. Неміс үкіметінің Түркия жұмысшыларын қабылдаудағы негізгі көздегені арзан еңбек күші арқылы материалдық пайданы ұлғайту. Шетелдік жұмысшылар тұрғылықты неміс халқы қаламаған қара, ауыр жұмыстарды атқарды.

Байырғы неміс тұрғындарына түріктердің сіңісіп кетуі оңай болмады. Тіпті, өздерінің ұлттық ұстанымын берік сақтаған түріктер жаңа батыстық мәдениетті қабылдаудан бас тартты. Түріктердің «Уақытша жұмысшы» психологиясы неміс қоғамының принципіне сай сіңісуіне кедергі келтірді. Өйткені, олардың санасында мерзімді жұмыс уақытын өтеген соң отанына оралу тұрды.

Ресейлік тарихшы Н.Г. Киреев [5] түрік диаспорасының тарихын зерттей отырып, алғашқы гастарбайтерлік кезеңнен бастап үлкен диаспора дәрежесіне жеткенге дейінгі эволюциялық даму кезеңін көрсетеді. Зерттеуші С.В. Пого-

рельский [6] жариялаған мақалаларында Германиядағы түрік диаспорасының жағдайы мен неміс қоғамына тигізген ықпалына талдау жасайды. Ол Еуропа мен Түркияның талаптарын қанағаттандыратын неміс әлеуметі мен түрік үкіметі тарапынан құрылған қоғамдық ұйымның арасындағы саяси аспектіге аса назар аударады. Түрік диаспорасының маргиналды жағдайын зерттеуші ғалымдар И.Н.Костина, И.В. Акулова, Р.Н. Али-Заде, О.П. Бибилова [7]. Түріктердің өз мәдениеті мен туған тілінен алыстап, бірақ соғұрлым неміс қоғамына да сіңісе алмауы немістер үшін де, мигранттар үшін де қиындықтар тудырған. Бұл жағдай қоғамдағы ұлт-аралық қайшылықтар тудырғандығы сөзсіз. Жалпы бұл тақырып батыстық зерттеушілердің еңбектерінде де кездеседі. У. Манко, А.Эрулмаз, Г. Пирик, М. Байсер [8] еңбектерінде. Батыс зерттеушілері ішінде бұл мәселеге қызығушылық білдермеген негізінде ағылшындар. Олардың зерттеулерінде нақты түрік диаспорасына қатысты мәлімет берілмеген. Олар жалпы шығыстан батысқа бағытталған иммиграция мәселесін қарастырады.

Тарихнамалық мәселені қарастыру барысында біз мына жағдайларды анықтаймыз. Зерттеушілердің басым көпшілігі жалпылама мәлімет бере тұра, жеке аспектілерді де қарастырады. Мысалы, экономикалық, мәдени байланыстар. Кейбір батыстық зерттеушілер түрік диаспорасы тақырыбын ГФР үшін қауіп тудыратын мәселе ретінде қарастырады. Мәселен, діни тұрғыдан ислам діні мен христиан дінінің араласуы мен батыстықтардың исламдану үрдісі. Неміс авторлары түрік мигранттарының жеке мүдделеріне, олардың батыс қоғамына сіңісу үрдісінде қандай қиындықтарға тап болды деген мәселелерге аз мән берген. Ал түрік авторлары гастарбайтерлердің қоғамға қиындықпен бейімделуін неміс қоғамынан көреді. Жалпы, аталған зерттеушілер Германиядағы түрік диаспорасы, шығыс пен батыс өркениетінің байланысы, интеграциялық үрдіс пен мәдениеттің ықпалы жайлы құнды мәлімет береді.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жер шарының көптеген мемлекеттерінде әлемдік деңгейдегі миграциялық үрдістер орын алды. Үрдіс қоғамның әлеуметтік, діни, мәдени, экономикалық және саяси тұрғыдан өзгеріске ұшырауына ықпал етті. Әсіресе, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдерінің, соның ішінде Германияның ішкі жағдайы мигранттарды тарту орталығына айналды. Мемлекетті қайта орнына келтіру мақсатында кәсіпорындар ашылды, жұмыс орындарының көбейіп, жұмыс күшінің же-

тіспеушілігі басқа мемлекеттерден еңбек ететін адамдарды талап етті. Неміс қоғамы шетелдік жұмысшыларды Италия, Грекия, Испания, кейін Түркия мемлекетінен тартты. Қоныс аударылғандардың алдыңғы орнында түрік азаматтары болды. Нәтижесінде, түріктер неміс қоғамының бөлінбес бөлшегіне айналды. Дәл сол уақытта Түркияда жұмыссыздықтың деңгейі жоғары болды. Түркия үкіметі Батыс Германияға түрік гастарбайтерлерін жұмысшы ретінде жалдауға ұсыныс білдірді. Алайда, неміс қоғамдық қызметі мен еңбек жөніндегі министрі Теодор Бланк өз тарапынан қарсылығын ашық жариялады. Ол екі мемлекет арасында мәдени ұқсастықтың мүлдем жоқтығын және кедей елді-мекендердегі жұмыссыздықты алдыға тартты.

Бірақ, сыртқы саяси жағдайындағы біршама қиындықтар министрдің қарсылығын орындай алмады. Мысалы, НАТО құрамындағы мемлекеттер мен Варшава келісімінің мүшелерімен саяси қарсылықтар орын алған. Дәл осы жылы Берлин қабырғасы тұрғызылды. Әлеуметтік нарықтық шаруашылықтың нобайы жасалынды. Нәтижесінде Германия мемлекеті Түркиямен жұмысшылар жөнінде келіссөздер жүргізді. 1961 жылы 30 қазанда Германия Федеративті Республикасы мен Түркия мемлекеті арасында «жұмысшы мигранттарды жұмысқа тарту» жөніндегі келісімге қол қойды, келісім түрік азаматтарының уақытша жұмысқа орналасуына мүмкіндік берді. 1963 жылы мамыр айының 15-і түріктер үшін Германияда «Anadolu» газетінің алғашқы тиражы шықты. Түріктер Германияға гастарбайтерлер ретінде келіп, көпшілігі қалған өмірін сонда сүруге қалып қойды. Келісім аясында, Стамбул қаласында неміс қызмет жөніндегі өкілділігі ашылды. Өкілділік жалдамалы жұмысшыларды іздеп, тіркеумен айналысты. Түркияға жұмысшы эмигранттарды Германияға жіберудің екі тиімді себебі болды. Біріншіден, түрік ер азаматтары шетелде жұмыс істеп, жақсы табыс тауып, отанындағы отбасын асырай алатын болды. Екіншіден, түрік жұмысшылары кәсіптік деңгейін жоғарылатып, еліне жаңа техникалық білім, тәжірибемен оралып, отанында да іс жүзінде жүзеге асырады. Германияда жұмыссыздар саны 94.856 адам тіркелді. Сонымен қатар, жалпы бос жұмыс орындар саны 572.758.

Германиядағы түрік жұмысшыларының көші-қон тарихын екі кезеңге бөлуге болады: Алғашқы кезең – 1961 жылдан бастап 1973 жыл аралығы, кейінгі 1975 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін. Халық санағы мәліметтері бойынша 1961 жылы түрік азаматтарының саны шама-

мен 7117 болды [9]. Осы жағдай Германияның әлеуметтік-демографиялық жағдайын өзгеріске ұшыратты. Енді үкімет тарапынан Германияға түрік жұмысшыларының келуін уақыт жағынан тежеу жоспарланды. Сол себепті, түріктерді итальялықтар, гректер мен испандықтар секілді «гастарбайтерлер» – «уақытша жұмысшылар» деп атады. Жұмысшылар екі жылдық жұмыс мерзімін орындап, отанына оралады деп болжалды. Осылайша, неміс үкіметі Германияда түрік азаматтарының тұрғылықты халқы болып кетпеуін қадағалады. Бірақ үш жыл өткеннен соң, неміс жұмыс берушілерінің сұранысымен, Германия мен Түркия арасындағы жұмысшылар жөніндегі келісім жаңарды. Жұмысшылардың еңбек жөніндегі келісімшарты ұзартылды. Оған себеп болған екі жағдайды көрсетуге болады:

Біріншіден, жұмысшыларды елге тасымалдау көп қаржыны талап етті. Екіншіден, жұмысқа келген жаңа шетелдіктерді кәсіпке оқыту қымбат болды. Салыстырмалы түрде бұрынғы еңбек етушілер әлдеқайда тәжірибелі болды. Кейінірек, түрік жұмысшыларына отбасыларымен бірігуге рұқсат етілді. Германияда 1961-1973 жылдар аралығында 2,7 миллион түрік азаматтары жұмысқа өтініш білдірді. Бірақ олардың 750 мыңдайы ғана мемлекетке орналасуға рұқсат алды [9].

1973 жылы халықаралық мұнай дағдарысына байланысты шетелден жұмысшы қабылдау үрдісі уақытша тоқтатылды. Бірақ 1975 жылы түрік гастарбайтерлеріне отбасыларымен қайта қауышуға рұқсат берілді. Бұл өз кезегінде түрік жұмысшыларының екінші толқынының қоныс аударуына алып келді. Зерттеушілердің пайымдауынша, жұмыс істеуге келген түрік азаматтарының жартысына жуығы елде тұрғылықты қалып, екінші жартысы отанына оралған.

Түркия үкіметі Германиядағы отандастарына білім мен мәдениет саласында көп қолдау жасады. Мәселен, мешіт құрылысын, түрік тілінде сабақ беретін мектептер салу жағынан қаржыландырды. Сонымен қатар, шетелдегі түрік азаматтарына қатысты қос азаматтық заңына түзетулер енгізді. Түркия үкіметін шетелдегі отандастарының жаңа қоғамға бейімделуі мен оларды толғандыратын мәселелері алаңдатты және олардың ұлттық тілі, мәдениетін ұмытпай ұрпақтарына дәріптеуін қадағалады.

1980 жылдары миграциялық заңнаманың либералдануынан кейін, Таяу Шығыс, Шығыс Еуропа, Орта Азиядағы саяси өзгерістер орын алды. Бұл уақытта Германияда түріктердің қоғамы қалыптаса бастады. Бұл неміс қоғамына

қауіпті әлеуметтік көрініс ретінде қабылдана бастады. 1983 жылы «Отанына оралатындар үшін көмек» атты заң аясында Түркияға кері қайтатындар үшін жеңілдік ретінде ересек адамға 10 мың марка, ал балалар үшін 1,5 мың марка төленеді [10]. Алайда, бұл заң Германия үшін өз мақсатына жетпеді. Отанына кеткен жұмысшылар Түркияда тұра алмай, әртүрлі сылтаумен қайта Германияға оралған.

1990 жылдары түрік мигранттарының Германияға бейімделуі діни, мәдени және тұрмыстық сипатта болды. Келушілердің саны жыл сайын арта түсті. Мемлекет олардың уақытша статусын сақтай алмады. Мигранттар уақыт өте саяси құқыққа ие болып, жеке ұйымдар құра бастады. Олар социал-демократтардың жергілікті еңбек жөніндегі жиналыстарына қатысып, әкімшілік жұмыстарына араласа бастады. Түріктердің діни қағидалары немістер тарапынан оң қабылданбады. Мигранттар үшін алғашқыда әлеуметтік тұрғыдан қиындықтар туғызған – білім алу, жұмыссыздық, неміс тілін игерудегі қиындықтар, жергілікті мәдениетке үйрену және медициналық қызмет көрсетілу болды. 1993 жылы Германия үкіметі мигранттарды үй жаймен қамтамасыз ету туралы заңды алып тастады. Бұл түріктердің келуіне кедергі ретінде қолданылған әрекет болды. ГФР-да заңсыз миграциялық үрдіс күшейді. Қоныс аударушылар көбейіп, жылдан жылға саны арта түсті. Қоныс аударылғандар үшін азаматтық алу қиындау болды. Алайда, 1991-1999 жылдардағы азаматтық туралы заң Германияда туылған балаларға азаматтық алуға рұқсат етілді. 2000 жылы 1990 жылдан кейін туылғандарға азаматтық беру туралы заң қабылданды. Неміс үкіметі түріктерге қос азаматтыққа рұқсат бермеді. Бірақ, 18 жастан 23 жас аралығындағы азаматтарға азаматтық таңдауға рұқсат етілді [11].

Түріктерді өздерінің ата-дәстүрімен байланыстырушы құралы – дін болды. 2009 жылы 63,2% мұсылман елді мекендері тіркелді. Мигрант түріктер діни қағидаларына берік болды,

мешіттердің саны көбейді. Кейінгі түрік ұрпақтары үшін неміс қоғамына бейімделу алқашқы толқынға қарағанда жеңіл болды. Бірақ тіл жағы қиындық туғызды. Германиядағы мектептер, жоғары оқу орындарында түріктерге неміс тіліндегі оқу бағдарламаларын игеру жергілікті ұлтқа қарағанда қиын еді. Күнделікті тіршілікте түрік тілді қолданғанда неміс тілінің кейбір сөздері мен тіркестерін қоса пайдалану, немесе неміс тілінде сөйлеу барысында түрікше тіркестерді қосып жіберу секілді тілге қатысты қиындықтар болды. Бірақ бұл қиындықтарға қарамастан түріктер сапалы жоғары білім алып, мамандықтары бойынша немістермен қатар еңбек етуде.

Сонымен, өзінің 55 жылдық тарихы бар түрік диаспорасының өкілдері Германияда неміс азаматтығын алуымен қатар жоғары білім алып, мәдени, саяси тұрғыдан Еуропа, соның ішінде Германияға зор ықпалын тигізуде. Олар жеке меншік иеленумен қатар ГФР экономикасына үлкен үлес қосты. Қазіргі таңда Германияда 80 мыңға жуық түрік бизнесмендеріне тиесілі компаниялар бар, 57 мыңнан аса түріктер жеке бизнестерін жүргізуде. Сонымен қатар саяси өмірде «жасылдар» партиясының өкілі Джем Özdemir, «социал-демократ» партиясының өкілі Вурал Огерді айтып кетуге болады. Мәдени өмірде жазушы және актриса Эмине Севги Оздамар, журналист әрі жазушы Эртугрул Озкок, режиссер, сценарий жазушы, актер Фатих Акын [12]. Жалпы, түріктер Германияға қарапайым жұмысшы ретінде келіп, жергілікті неміс ұлтымен тең дәрежедегі ұлт статусына көтеріліп үлгерді. Қоғамның бөлінбес бөлшегіне айнала тұра, ары қарайғы дамудың шыңына жетуге нық бейімделуде. Бұл үрдіс нені көрсетеді? Яғни, әлемдік миграциялық үрдіс бұл адамзаттық, мемлекетаралық, ұлтаралық байланысты ығыстыратын да, біріктіретін де және шиеленістіріп қоғамның жаңа даму сатысын көрсететін күрделі үрдіс. Бұл құбылыс түрік диаспорасының гастарбайтер болып келіп, неміс қоғамында түрік элитасына айналу процесін анық көрсетті.

Әдебиеттер

- 1 Mattes M. Gastarbeiterinnen in der Bundesrepublik. Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren. FaM, 1999.
- 2 Kalaclar R. «Meine Welt sprang ausdemGleis». Türkische Frauen in der BRD. Bonn, 1993.
- 3 Şen Faruk. Euro-Türkler (Avrupa'daTürkVarlığıveGeleceği. İstanbul, 2007; FarukŞen. Almanya'dakiTürkiye. İstanbul, 2000; ŞenFaruk. Türkiye AB İlişkilerinde Die Etkenler. – Ankara, 2005; Şen, Faruk. The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany. Immigrants & Minorities, Volume 22. – № 2-3. July 2003. – P. 208-227.
- 4 Şen Faruk, GürayÖz, YunusUlusoy. AvrupaTürkleri Federal Almanya veDiğer AB ÜlkelerindeCalisanTürklerinEkonomikGücü. İstanbul, 1999

- 5 Киреев Н.Г. Турецкая диаспора на Западе // Мусульмане на Западе. – М., 2002
- 6 Али-Заде Р. Н. Турецкая диаспора в странах Западной Европы в 60 – 90-е гг. XX в.: проблемы интеграции: дис. канд. ист. наук. – Владимир, 2008. 3.
- 7 Погорельская С.В. Турецкая община в ФРГ: Между интеграцией и исламом// Актуальные проблемы Европы. Диаспоры в Европе: новая роль в обществе/ ИНИОН РАН. – М., 2009. – № 4.
- 8 Слободенюк В.В. Турецкая диаспора в Германии: социально-экономическое, политическое и культурное положение во второй половине XX – начале XXI вв. // автореф. Насоиск. уч. ст. к.и.н. – Краснодар, 2011.
- 9 Şen, Faruk (2002), «Forty years Later: Turkish Immigrants in Germany», <http://www.tusiad.us>: Retrieved on June 5th 2009
- 10 <http://multimedia.zdf.de/2010/sport/infografik/tuerkei/tuerken.swf>
- Карачурина Л. Иммиграционная политика Германии: успешный и неуспешный опыт. //Мировая экономика и международные отношения, 2008. – №7.
- 11 Gogolin, Ingrid (2002), «Linguistic Diversity and New Minorities in Europe», Retrieved on July 29th 2009.
- 12 Владимир Аватков, Екатерина Чулковская: «Мягкая сила» Турции в Германии и евразийская концепция Путина. – М., 2012.

References

- 1 Mattes M. Gastarbeiterinnen in der Bundesrepublik. Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren. FaM, 1999.
- 2 Kalaclar R. «Meine Welt sprang aus dem Gleis». Türkische Frauen in der BRD. Bonn, 1993.
- 3 Şen Faruk. Euro-Türkler (Avrupa'da Türk Varlığı ve Geleceği. Istanbul, 2007; Faruk Şen. Almanya'daki Türkiye. Istanbul, 2000; Şen Faruk. Türkiye AB İlişkilerinde Die Etkenler. – Ankara, 2005; Şen, Faruk. The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany. Immigrants & Minorities, Volume 22. – № 2-3. July 2003. – P. 208-227.
- 4 Şen Faruk, Güray Öz, Yunus Ulusoy. Avrupa Türkleri Federal Almanya ve Diğer AB Ülkelerinde Çalışan Türklerin Ekonomik Gücü. Istanbul, 1999
- 5 Kireev N.G. Tureckaja diaspora na Zapade // Musul'mane na Zapade. – М., 2002
- 6 Ali-Zade R. N. Tureckaja diaspora v stranah Zapadnoj Evropy v 60 – 90-e gg. HH v.: problemy integracii: dis. kand. ist. nauk. – Vladimir, 2008. 3.
- 7 Pogorel'skaja S. V. Tureckaja obshhina v FRG: Mezhdru integraciej i islamom// Aktu-al'nye problemy Evropy. Diaspory v Evrope: novaja rol' v obshhestve/ INION RAN. – М., 2009. – № 4.
- 8 Slobodenyuk V.V. Tureckaja diaspora v Germanii: social'no-jekonomicheskoe, poli-ticheskoe i kul'turnoe polozhenie vo vtoroj polovine HH – nachale HHI vv. // avtoref. Nasoisk. uch. st. k.i.n. – Krasnodar, 2011.
- 9 Şen, Faruk (2002), «Forty years Later: Turkish Immigrants in Germany», <http://www.tusiad.us>: Retrieved on June 5th 2009
- 10 <http://multimedia.zdf.de/2010/sport/infografik/tuerkei/tuerken.swf>
- Karachurina L. Immigracionnaja politika Germanii: uspeshnyj i neuspeshnyj opyt // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija, 2008. – №7.
- 11 Gogolin, Ingrid (2002), «Linguistic Diversity and New Minorities in Europe», Retrieved on July 29th 2009.
- 12 Vladimir Avatkov, Ekaterina Chulkovskaja: «Mjagkaja sila» Turcii v Germanii i ev-razijskaja koncepcija Putina. – М., 2012.

Мийманбаева Ф.Н.,
Алави Саид Агха Реза

**Экономическое положение
Афганистана в 50-70-е годы
XX века**

В статье раскрывается экономическое положение Афганистана в 50-70-е годы XX века, после прихода к власти М. Дауда. Рассматривается сущность провозглашенного курса на расширение роли государства в экономике страны, который сводился к проведению земельной реформы, организационным изменениям в руководстве сельских хозяйством, принятию закона об иностранных капиталовложениях, реформированию банковской системы, разработке проекта развития деревень, подготовке специалистов в области сельского хозяйства. Статистические материалы помогают показать разительные перемены, произошедшие за период проведения модернизации сельского хозяйства – от весьма примитивного состояния сельского хозяйства до начала использования достижений науки и техники.

Ключевые слова: экономическое положение Афганистана, подготовка национальных кадров, национальный доход, кредитные кооперативы, сельское хозяйство.

Miimanbayeva F.N.,
Alavi Said Agha Reza

**The economic situation in
Afghanistan In the 50-70-ies of
XX century**

The article deals with the economic situation in Afghanistan after coming to power, Daoud in 50-70 – ies of XX century. The essence of declaration of the extension of the state's role in the economy, which is to carry out land reform, organizational changes in the management of agriculture, the adoption of the law on foreign investment, reform of the banking system, the drafting of the development of villages, training of specialists in the field of agriculture. Statistical materials help to show the dramatic changes that have taken place during the period of modernization of agriculture – from a very primitive state of agriculture before the start of the use of science and technology.

Key words: the economic situation in Afghanistan, training of national staff, national income, credit cooperatives, agriculture.

Мийманбаева Ф.Н.,
Алави Саид Агха Реза

**XX ғасырдың
50-70 жылдарындағы
Ауғанстанның экономикалық
жағдайы**

Мақалада М. Дауд билігі кезіндегі XX ғ. 50-70 жж. Ауғанстандағы экономикалық жағдай қарастырылған. Экономикадағы мемлекет рөлінің арту курсы анықталып, ондағы жер реформалары, ауыл шаруашылығын жүргізуде ұйымдастырулық өзгерістер, шетелдік капитал салушылық жөніндегі заңның қабылдануы, банк жүйесінің реформалануы, ауылдарды дамыту жобасы, ауыл шаруашылығы саласындағы мамандарды дайындау қарастырылған. Мақалада берілген статистикалық көрсеткіштер ауыл шаруашылығы модернизациясы кезіндегі ерекшеліктерді, яғни, қарапайым шаруашылық түрінен ғылыми техника қолданысына дейінгі өзгерістерді айқындайды.

Түйін сөздер: Ауғанстанның экономикалық жағдайы, ұлттық кадрларды дайындау, ұлттық табыс, кредиттік кооперативтер, ауыл шаруашылығы.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АФГАНИСТАНА В 50-70-Е ГОДЫ XX ВЕКА

В сентябре 1953 года, в условиях, когда Афганистан находился в полосе экономических неурядиц, король Захир-шах поручил руководителю «Национального пуштунского клуба», своему двоюродному брату и зятю Мухаммаду Дауду сформировать правительство. С этого времени он становится на целую четверть века самой влиятельной, ключевой фигурой на афганском государственном олимпе.

В 1954 г. в стране был провозглашен курс «политически руководимой экономики» наряду с рыночной экономикой. Политика «руководимой экономики» создает возможности для расширения социальной базы региона» [1]. Хотя государственное регулирование на практике охватывает лишь часть экономики, тем не менее, оно способствовало ускорению темпов роста производства, улучшению материального и финансового положения страны, способствует увеличению занятости населения [2].

Взятый в 50-60 гг. XX в. правительством Афганистана курс на расширение роли государства в экономической жизни страны особый акцент сделал на развитие таких отраслей экономики, как строительство, особенно дорог, энергетики, созданию промышленных предприятий, разведку и добычу полезных ископаемых, стимуляцию внешней торговли, укрепление кредитной системы. Уделяется большое внимание подготовке национальных кадров. Десятки тысяч афганцев получили различные рабочие специальности, тысячи молодых людей стали учиться за границей. Все эти меры способствуют росту производства, увеличивают занятость населения.

Расширяется план долгосрочной земельной реформы. Газета «Анис» от 14 декабря 1954 г. сообщала, что началась подготовка к составлению планов экономического развития страны [3].

После анализа экономического положения страны были сформированы различные комитеты: по вопросам финансов, торговли, горнодобывающей промышленности, сельского хозяйства, транспорта и коммуникаций. На них возлагались обязанности подготовить конкретные предложения для включения в общий план экономического развития. Кроме того, в том же министерстве был создан Департамент экономики, в обязан-

ность которого входило составление бюджета и контроль за его расходованием. В газете «Ислах» от 11 декабря 1954 года были перечислены проблемы, которыми предстояло заниматься упомянутым комитетам. «Так, комитет по вопросам сельского хозяйства должен был решать проблемы увеличения урожайности, улучшения обрабатываемых земель, создания земледельческих кооперативов и развития шелководства. Комитет по вопросам транспорта и путей сообщения должен был исследовать проблемы улучшения работы транспорта, укрепления транспортно-го ширкета (акционерной компании) в качестве центральной транспортной организации, создания государственной транспортной организации для наблюдения за выполнением положений о транспорте, составления планов, создания воздушного сообщения, строительства дорог. Комитету по банковским вопросам предложено было изучать проблемы управления кредитной системой, установления контроля над поступлением валюты, определения политики банков, составления законов о банках. Комитет по вопросам промышленности – определение целей развития промышленности, установления льгот для промышленности, определение структуры управления промышленностью, установление контроля над промышленностью. А комитету по добыче полезных ископаемых было поручено изучать недра, определять объем добычи природных ресурсов, подготавливать предложения правительству по объемам финансирования и привлекать иностранных специалистов и инвесторов в соответствующие области добычи полезных ископаемых» [4].

Правительство Дауда стремилось к получению финансовой помощи как на Востоке, так и на Западе. В апреле 1954 года был принят закон об иностранных капиталовложениях, предусматривавший доступ иностранных капиталов во все отрасли афганской экономики.

В августе 1954 года с целью более эффективного планирования экономики министр финансов Абдул Малек Рахимзай принял на себя также руководство министерством национальной экономики. Началось реформирование банковской системы. В 1954 -1955 гг. были созданы три новых банка – Строительно-ипотечный банк, Сельскохозяйственный банк и торговый банк «Де Пуштуни Таджарати Банк», отменены ограничения на ввоз 101 наименования предметов роскоши [5].

В июле 1955 года Афганистан был принят в члены Международного банка реконструкции и

развития и Международного валютного фонда. В сентябре 1955 года парламент утвердил решение о присоединении Афганистана к соглашению о Международном банке реконструкции и развития и Международном валютном фонде, заключенному 22 июня 1954 г. на конференции ООН в Бреттон-Вудсе (США)» [6].

Появление Сельскохозяйственного банка было встречено с оптимизмом, банк выдавал ссуды по более низкому проценту, нежели ростовщики, это способствовало оживлению сельскохозяйственного производства и немного ограничило сферу деятельности ростовщичества.

Были расширены ссуды производителям каракуля и шерсти, технических культур, созданы кредитные кооперативы в сельской местности» [7].

Несмотря на ряд принятых мер, цены на товары первой необходимости продолжали расти. Министерство национальной экономики было вынуждено лимитировать цены, согласно этим лимитам импортеры товаров не могли получать прибыль свыше 10%, а продавцы – 7%. Но повышение цен продолжалось, и власти применяли к торговцам репрессивные меры. Так, газета «Иктисад» от 2 октября 1955 г. сообщала, что «те купцы, которые не пожелали вывесить цены на товары, были оштрафованы, а магазины некоторых купцов были закрыты контрольной комиссией на определенный срок» [8].

В октябре 1955 года был рассмотрен законопроект о введении дополнительных налогов с купцов, служащих, рабочих, ремесленников и т.д. Было очевидным, что основная тяжесть налогового бремени вновь ляжет на народные массы, которые и без того жили в крайне тяжелых условиях. 9 ноября 1955 года Министерством национальной экономики была создана плановая экономическая комиссия.

Сельское хозяйство было ведущей отраслью экономики Афганистана. Оно давало более 70% валютного национального дохода. В Афганистане на душу населения приходилось по гектару пахотных земель, из них полгектара земель, пригодных к орошению. Что позволяло развивать сельское хозяйство и полностью обеспечить внутренний рынок продуктами питания. В некоторых районах Афганистана, около 0,5 млн. га земли потенциально могли давать ежегодно два, а то и три урожая в год (Нанграхарская долина) [9]. Между тем уровень его развития оставался низким. В сельском хозяйстве было занято более 85% населения, однако из-за несовершенных технологий, урожайность была низкой. Поэтому

страна нуждалась в дополнительном экспорте этой продукции.

Сельское хозяйство в основном было представлено тремя отраслями – земледелием, животноводством и садоводством. В земледелии наибольший удельный вес занимало производство продовольственных (пшеницы, риса, кукурузы) и технических культур (хлопчатник, сахарная свекла). Хлопчатник составлял 20-25% экспорта. В животноводстве ведущим являлось овцеводство, в частности, каракулеводство, которое давало ежегодно 25% экспорта страны. Садоводство было представлено в основном цитрусовыми (апельсины, лимоны), плодовыми (яблони, груши, гранаты) и виноградом. Экспорт этих культур обеспечивал стране ежегодно до 40% валютных поступлений [10].

Общий технический уровень сельскохозяйственного производства был очень низким. Преобладали ручной труд и самые примитивные орудия и методы сельскохозяйственных работ. Сеяли обычно вразброс, жали серпами или просто выдергивали растения из земли руками. Пахали деревянным плугом или сохой, сошник которой часто даже не был обит железом. Молотили копытами быков или мулов. В 1959 г. в целом в стране использовалось 14 культиваторов, 72 колесных трактора, 24 тракторные сеялки, 31 плуг, 9 конных плугов, 36 жаток, 24 сенокосилки [11]. Для сравнения, по данным 1978 г. в Афганистане имелось 2,5 тысяч тракторов, большая часть которых использовалась на государственных и немногих крупных и средних частных фермах [12]. Основным орудием обработки почвы являлся «омач», которых в 50-е гг. насчитывалось 914 тыс. штук. Из них с железными наконечниками – 464 тыс., с деревянными – 450 тыс. Вместо бороны в сельском хозяйстве использовалась «мала» – толстая доска с деревянными зубьями в один ряд. Уборочным орудием являлся серп. Количество серпов по стране равнялось 1872 тыс., из них американских было 1450 тыс. и австрийских 422 тыс. В качестве основного транспортного средства использовалась двухколесная арба, которую имели только зажиточные крестьяне. Большая часть крестьян транспортировала внутрихозяйственные грузы на вьючных животных.

В сельском хозяйстве наблюдался большой недостаток специалистов – агрономов, зоотехников, ветеринаров и др. В 1960 г. в этой сфере работали всего 2 отечественных специалиста с высшим образованием. Афганистан был вынужден приглашать сельхозспециалистов из других стран. В 1960 г. в системе сельского хозяйства ра-

ботали 53 специалиста из 13 стран. Однако, их пребывание было неэффективным из-за кратковременности. Многие из них пребывали в страну на срок менее 1 года, поэтому нужного эффекта от иностранных специалистов, работающих в области сельского хозяйства, страна не получала. Отсутствовала система подготовки кадров, все это негативным образом влияло на развитие сельского хозяйства. Технологии обработки почвы были неэффективными. При недостатке современной сельхозтехники и достаточном количестве тяглового скота в стране сохранялась устаревшая система, при которой ежегодно половина богарной (суходольных) и пахотной земли обрабатывалась, а другая половина «отдыхала» не вспаханной – находилась «под паром» [13]. Хороший урожай на богаре был возможен при сравнительно большом количестве зимних осадков, что случалось в среднем один раз в четыре года. Ощущалась острая потребность в развитии оросительных систем. Даже по данным на конец 70-х гг., лишь около половины поливных земель имеют достаточное для выращивания сельскохозяйственных культур водообеспечение, а остальные в той или иной степени испытывают недостаток воды [14]. Вместо глубокой вспашки с оборотом пласта применялось мелкое (10-12 см) рыхление почвы омачем. Полив посевов производился произвольно, без учета норм и потребности в нем. Применялся ручной сплошной сев даже пропашных культур (хлопок, кукуруза, свекла).

2 января 1956 разработан проект развития деревень. Проект содержал программу ознакомления населения с новым образом жизни с применением достижений науки и техники. Еще одним важным событием для страны было создание научно-исследовательского института сельского хозяйства в области изучения пород животных и сортов растений. В стране были организованы 4-6-месячные курсы по подготовке специалистов в области агротехники, животноводства, ветеринарии.

Наибольшее развитие из всех отраслей обрабатывающей промышленности получила легкая, прежде всего первичная обработка и переработка хлопка, шерсти и ввозимого искусственного волокна.

«В 1950-е гг. под Кабулом (в Баграми) была построена государственная текстильная фабрика производительностью 12 млн. м ткани в год, в Мазари-Шарифе – фабрика «Балх» (тоже на 12 млн м). В Кабуле и Кандагаре работали около 24 мелких частных фабрик по выработке тканей

из синтетического волокна. Шерстяные ткани выпускались на государственном предприятии в Кандагаре (140 тыс. м в год) и под Кабулом, в Пули-Чархи (до 1 млн м продукции), где производилась также ковровая пряжа. С 1960-х гг. начала развиваться трикотажная промышленность» [15].

Западногерманскими специалистами была построена текстильная фабрика в Гульбахаре с объемом производства 35 миллионов метров ткани в год. В то время текстильная фабрика Пули-Хумри производила ежегодно 12 миллионов метров ткани в год.

В 60-х годах идет развитие добывающего сектора экономики: освоены три угольных месторождения: Каркар, Дарайи-Суф, Ишпушта. Были построены три шахты. Весь добываемый вручную уголь шел в основном для цементных заводов, сахарного завода в Баглане и бытовых нужд крупных городов [16]. Добыча газа велась на трех месторождениях: Ходжа-Гугердаг, Ятимтаг и Джаркудук. Газ после очистки подавался по одному газопроводу в Мазари-Шариф на завод по производству удобрений (карбамида) и на ТЭС, а по второму трубопроводу шел на экспорт в Туркмению и Узбекистан [17].

Энергетика – фундаментальная отрасль в экономике любой страны, без которой невозможно решение социально-экономических задач. Экономический рост в 1960-х гг. потребовал значительного увеличения объема производства электроэнергии. В 1962 г. была построена ГЭС «Пули-Хумри» мощностью 9 тыс. кВт, энергия которой использовалась на вновь построенном элеваторе, угольной шахте «Каркар», а также в городах Баглан и Кундуз. В рамках программы индустриализации на р. Кабул были также построены ГЭС «Наглу» (100 тыс. кВт), ГЭС «Махипар» (66 тыс. кВт), ГЭС «Дарун-та» (11 тыс. кВт). В Северном Афганистане были построены ГЭС «Ханабад» (1400 кВт), ГЭС «Баглан» (300 кВт). В долинах рек Гильменд и Аргандаб были сооружены ГЭС «Гиришк» (2800 кВт) и «Каджаки» (33 тыс. кВт). Были построены и введены в эксплуатацию крупные ТЭС в Мазари-Шарифе на заводе азотно-туковых удобрений (48 тыс. кВт) и в Кабуле (100 тыс. кВт). Была введена в эксплуатацию ГЭС в Чаке Вардак мощностью 4000 кВт. [18].

К 1979 г. общая протяженность ЛЭП в Афганистане составляла свыше 1000 км, в том числе ЛЭП на 110 кВт – 59,1 км, ЛЭП на 44 кВт – 231 км, из которых эксплуатировались только 83 км, и ЛЭП на 35 кВт – 178,4 км [19].

В 50-е годы в Афганистане французскими геологами в провинции Бадахшан были проведены исследования, которые показали наличие радиоактивных элементов и, в частности, урановых руд. Всего на территории Афганистана были обнаружены 3 района проявления радиоактивных элементов – в Ханнешине (Гильменд), Панджшире и Вахане (Бадахшан). Правительством Мухаммада Дауд-хана было принято решение установить первый экспериментальный реактор в Афганистане в рамках второго пятилетнего плана экономического развития страны. Было заключено специальное соглашение с Советским Союзом на строительство реактора. Расходы на строительство и обучение афганских специалистов как в СССР, так и в самом Афганистане планировались за счет МАГАТЭ. Предполагалось, что реактор будет запущен в 1965 году, намечалось использовать запасы имеющихся в стране ресурсов. Но вскоре после отставки премьер-министра М. Дауда проект был консервирован, дальнейшая его судьба неизвестна [20].

Программа М.Дауда была рассчитана на создание промышленно развитого государства в условиях этатизма. Промышленные предприятия, построенные в 50-60 гг., принадлежали государству. Первый пятилетний план (сентябрь 1956 – сентябрь 1961 гг.) был разработан, принят парламентом и утвержден королем. В ходе претворения он корректировался. Однако политика М. Дауда не всегда находила понимание со стороны некоторых членов правящей верхушки, что послужило причиной возникновения разногласий. Разногласия возникли в группе, возглавляемой королем М. Захир Шахом, которая все более критически относилась к некоторым аспектам политики правительства М. Дауд-хана. Это, прежде всего, касалось получения большой иностранной помощи и ее возможных политических и финансовых последствий. Также возникали сомнения относительно все увеличивающейся доли государственного сектора в экономике. Этот факт являлся причиной замедления темпов накопления капитала в частном секторе и в целом, общего ослабления его роли в экономике. Борьба внутри правящих кругов за дальнейший путь развития страны привела в 1963 г. к отставке М. Дауда.

В целом Афганистан в 60-е годы сумел извлечь немалые политико-экономические выгоды, используя в политике стратегию балансирования между великими державами. Ему удалось противопоставить советское участие в развитии

страны партнерству с другими иностранными государствами, которое выглядело как открытое соперничество советской и других зарубежных программ развития. Но ни одна из зарубежных стран, в том числе и США, не могла поколебать позиции СССР, которые с полным основанием можно было назвать доминирующими.

В 1967 г. был разработан третий пятилетний план социально-экономического развития Афганистана (1967–1972 гг.). Отличительной особенностью его от предыдущих планов было то, что главное внимание уделялось созданию инфраструктуры, основной объем капиталовложений в третьей пятилетке направлялся на производственные отрасли промышленности и сельско-

го хозяйства. Большая часть инвестиций (более 70%) покрывалась за счет иностранной помощи. Всего на цели развития по третьему пятилетнему плану предполагалось ассигновать 33 млрд афгани, из них 32,4% – на промышленность, 29,4% – на сельское хозяйство, 16,7% – на просвещение и здравоохранение, 12,4% – на транспорт и связь. Как и раньше, основной объем инвестиций (31 млрд афгани) обеспечивал государственный сектор [21]. Разработка третьего пятилетнего плана затронула важнейшую сторону экономической политики правительства – проблему финансирования промышленного и сельскохозяйственного развития: страна неумолимо превращалась в безнадежного должника иностранных спонсоров.

Литература

- 1 Коргун В.Г. История Афганистана XX в. – М., 2004. – С. 304.
- 2 История вооруженных сил Афганистана 1747-1977 / отв. ред. Ю.В. Ганковский. – М., 1985. – С. 107.
- 3 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 33.
- 4 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 34.
- 5 Гуревич Н.М. Экономическое развитие Афганистана / отв. ред. Ю.В. Ганковский. – М., 1972. – С. 125.
- 6 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 36.
- 7 Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. – М., 2004. – С. 321.
- 8 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 38.
- 9 Афганистан. Справочник / под ред. А.Д. Давыдова. – М., 2000. – С. 136.
- 10 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 40.
- 11 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 45.
- 12 Афганистан. Справочник / под ред. А.Д. Давыдова. – М., 2000. – С. 136.
- 13 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 48.
- 14 Афганистан. Справочник / под ред. А.Д. Давыдова. – М., 2000. – С. 135.
- 15 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 48.
- 16 Афганистан. Справочник / под ред. А.Д. Давыдова. – М., 2000. – С. 127.
- 17 Афганистан. Справочник / под ред. А.Д. Давыдова. – М., 2000. – С. 128.
- 18 Пойя С.С. Основные направления политики премьер-министра Афганистана Мухаммада Дауда: 1953-1963. – М., 2012. – С. 54.
- 19 Афганистан. Справочник / под ред. А.Д. Давыдова. – М., 2000. – С. 130.
- 20 Самеулла Пой. Энергетический потенциал Афганистана. 2010 – <http://afghanistan.ru/doc/17834.html>
- 21 Коргун В.Г. История Афганистана XX в. – М., 2004. – С. 338

References

- 1 Korgun V.G. Istoriya Afganistana XX v. – M., 2004. – S. 304.
- 2 Istoriya vooruzhennyh sil Afganistana 1747-1977 / отв. red. Ju.V. Gankovskij. – M., 1985. – S. 107.
- 3 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – M., 2012. – S. 33.
- 4 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – M., 2012. – S. 34.
- 5 Gurevich N.M. Jekonomicheskoe razvitie Afganistana / отв. red. Ju.V. Gankovskij. – M., 1972. – S. 125.

- 6 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С. 36.
- 7 Korgun V.G. Istorija Afganistana. XX vek. – М., 2004. – С. 321.
- 8 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С.38.
- 9 Afganistan. Spravochnik / pod red. A.D. Davydova. – М., 2000. – С. 136.
- 10 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С. 40.
- 11 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С. 45.
- 12 Afganistan. Spravochnik / pod red. A.D. Davydova. – М., 2000. – С. 136.
- 13 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С. 48.
- 14 Afganistan. Spravochnik / pod red. A.D. Davydova. – М., 2000. – С. 135.
- 15 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С. 48.
- 16 Afganistan. Spravochnik / pod red. A.D. Davydova. – М., 2000. – С. 127.
- 17 Afganistan. Spravochnik / pod red. A.D. Davydova. – М., 2000. – С. 128.
- 18 Pojja S.S. Osnovnye napravlenija politiki prem'er-ministra Afganistana Muham-mada Dauda: 1953-1963. – М., 2012. – С. 54.
- 19 Afganistan. Spravochnik / pod red. A.D. Davydova. – М., 2000. – С. 130.
- 20 Sameulla Poj. Jenergeticheskij potencial Afganistana. 2010 – [tp://afghanistan.ru/doc/17834.html](http://afghanistan.ru/doc/17834.html)
- 21 Korgun V.G. Istorija Afganistana XX v. – М., 2004. – С. 338

Идрышева Ж.Қ.
**Қытайдың сыртқы саяси
стратегиясындағы Орталық
Азия**

Бұл мақалада Қытайдың сыртқы стратегиясындағы Орталық Азияның орны қарастырылған. Орталық Азия елдеріне қатысты Қытайдың сыртқы саясаты 2000 жылдардың басында ҚКП XVI съезімен жарияланған «көршілерді серіктеске айналдыру» концепциясына негізделеді. 2003 жылы бұл концепция «тату, қауіпсіз және бай көршілік» тезисімен толықтырылды. Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясаты қалыптасқан жағдайға және геосаяси ортаға байланысты өзгеріп, бірнеше кезеңдерді бастан кешірді. Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саяси стратегиясын түсінуіміз үшін, біз Қытайдың аймаққа қатысты мүдделерін білуіміз қажет. Орталық Азия халықтарында және саяси элитасында «қытайлық экспансияға» қатысты қауіптер болғанымен, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикалық ынтымақтастық мәселелерінде Қытай Ресейге және Батысқа альтернатива ретінде қарастырылады. Осының барлығы Орталық Азиядағы қытайлық фактормен есептесу керектігінің дәлелі. Біз осы шындықпен бірге өмір сүруге үйренуіміз керек.

Түйін сөздер: Қытай, Орталық Азия, Қытайдың Орталық Азиядағы стратегиялық мүддесі.

Idrysheva Zh.K.
**Central Asia in China's foreign
strategy**

This article studies role of Central Asia in China's foreign strategy. Chinese policy towards Central Asia is based on Concept of «turning neighbors into partners» adopted in early 2000's at XVI Congress of CCP. In 2003 this concept was modified by thesis of «peaceful, secure and rich neighborhood». China's foreign policy towards Central Asia has changed due to current situation and geopolitical environment and has gone through several periods. In order to understand China's foreign policy strategy in Central Asia it is necessary to understand Chinese interests in the region. Despite fears of «Chinese expansion» widespread among population and political elites of Central Asian countries China is considered as an alternative to Russia and the West in issues of regional security and economic cooperation. All of this proves the necessity of taking into consideration the factor of China in Central Asia. We need to face the reality.

Key words: China, Central Asia, strategic inters of China in Central Asia.

Идрышева Ж.К.
**Центральная Азия
во внешней стратегии Китая**

В данной статье рассматривается место Центральной Азии во внешней стратегии Китая. Политика Китая по отношению к Центральной Азии основывается на концепции «превращения соседей в партнеров», принятой в начале 2000-х годов на XVI съезде КПК. В 2003 году эта концепция была дополнена тезисом о «мирном, безопасном и богатом соседстве». Внешняя политика Китая по отношению к Центральной Азии менялась в соответствии со сложившейся ситуацией и геополитической средой и перешла через несколько этапов. Чтобы понять внешнеполитическую стратегию Китая по отношению к Центральной Азии, необходимо понять интересы Китая в регионе. Несмотря на присутствие среди населения и политических элит стран Центральной Азии опасений по поводу «китайской экспансии», Китай рассматривается в отношении к России и Западу в вопросах обеспечения региональной безопасности и экономического сотрудничества. Все это подтверждает необходимость учитывать китайской фактор в Центральной Азии. Нам необходимо научиться жить с этой реальностью.

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, стратегический интерес Китая в Центральной Азии.

**ҚЫТАЙДЫҢ
СЫРТҚЫ САЯСИ
СТРАТЕГИЯСЫНДАҒЫ
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ**

КСРО ыдырап, оның орнына Орталық Азияда бес тәуелсіз мемлекет пайда болды. Қытай осы мемлекеттердің пайда болуынан бастап халықтардың өз таңдаған жолдарына құрметпен қарады. ҚХР пайда болған жаңа геосаяси жағдайды өз мүддесіне шешуге тырысты.

Орталық Азия елдеріне қатысты Қытайдың сыртқы саясаты 2000 жылдардың басында ҚКП XVI съезімен жарияланған «көршілерді серіктеске айналдыру» концепциясына негізделді. 2003 жылы бұл концепция «тату, қауіпсіз және бай көршілік» тезисімен толықтырылды. Бұл екі концепцияның мәні: Қытай күшті және бай елге айналып, өзін қоршаған мемлекеттердің тұрақты дамуына, қауіпсіздігіне және ауқаттылығының өсуіне ықпал ете алатын аймақтық саясат жүргізеді [1, с. 79-81]. Бұл – қытайлық дипломатияның негізгі үгіттік тезисі. Шынында, Қытай үшін әлсіз Орталық Азия әлдеқайда қауіптірек.

Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясаты қалыптасқан жағдайға және геосаяси ортаға байланысты өзгеріп, бірнеше кезеңдерді бастан кешірді.

Бірінші кезең 1992-1995 жж. қамтиды, яғни КСРО-ның ыдырауы және оның орнында жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуымен байланысты. Кезеңнің ерекшелігі: Қытай орнаған қолайлы жағдайды қолдана отырып, өзіне маңызды сыртқы саяси мәселелерді шешуге тырысады және аймаққа еніп, оның шикізаттық, ғылыми-техникалық және интеллектуалды ресурстарын Орталық Азиямен шектесіп жатқан аймақтардың, әсіресе, Шыңжаңның экономикалық даму мүддесіне қолдануға талпыныс жасады.

Екінші кезең 1996 жыл – 2000 жылдың бірінші жартысын қамтиды. Мұнда Қытайдың Орталық Азияға қатысты саясатында өзгерістер орын алады. Егер КСРО-ның ыдырауынан кейін Қытайда Орталық Азияда басымдылық таныту иллюзиялары сақталған болса, 1990 жылдардың соңында оның орнына экономикалық есеп және айқын геосаяси мүдделер келді.

Үшінші кезеңді шартты түрде 2000 жылдың екінші жартысы – 2005 жылдың бірінші жартысы аралығында шектеуге болады. Бұл кезеңде ҚХР-дың аймаққа қатысты сыртқы саяси тенденциясы тағы да өзгеріске ұшырайды. Аймақта енді аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері алдыңғы орынға

шығады. Осы кезеңдегі Қытай сыртқы саясатының басты элементі аймаққа қытайлық капиталдың қатысуымен кәсіпорындар құру, Қытайдың қатысуымен түрлі инфрақұрылымдық жобалардың орындалуы, жеңілдіктері бар несиелер беру арқылы аймаққа экономикалық ену болды.

Төртінші кезең 2005 жылдың екінші жартысынан бастап қазіргі кезге дейінгі уақытты қамтиды. Қытайдың аймақтағы басымдылықтары өзгермегенімен бұл уақытты жеке кезең етіп көрсеткеніміз дұрыс. Оның ерекшелігі: алғашқыда Қазақстан-Қытай қатынастарының, 2012 жылдың маусымынан бастап Өзбек-Қытай қатынастарының, 2013 жылдың мамырынан бастап Тәжік-Қытай қатынастарының, ал 2013 жылдың қыркүйегінен бастап Түркмен-Қытай қатынастарының жаңа деңгей – стратегиялық серіктестік деңгейіне көтерілді. Екіншіден, аймақтың Қытайдың шикізат шылауына айналуы бекітілді. Үшіншіден, Қытайдың Орталық Азиядағы геосаяси ойыншылардың орнатқан мұнай-газ «ойынына» белсенді енуі. Төртіншіден, аймақ мемлекеттері экономикасына несиелерді көбейту және қытайлық компаниялар мұнай-газ саласындағы ірі жобаларды жүзеге асырды, ал соңғы кездері Орталық Азия елдерінің шикізаттық емес салаларында да белсенділік танытуда.

Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саяси стратегиясын түсінуіміз үшін, біз Қытайдың аймаққа қатысты мүдделерін білуіміз қажет. Отандық танымал ғалым К.Л. Сыроежкин өзінің еңбегінде осындай мүдделерге тоқталып өтеді. Мүдделердің бір бөлігі ұзақ мерзімді сипатта болса, басқа бөлігі тарихи жағдайға немесе ашылған мүмкіндіктерге байланысты қалыптасып отырды. Қытайдың аймақтағы мүдделеріне тоқталып өтсек.

Бірінші мүдде – шекаралар мәселесін шешу және Орталық Азиямен шектесіп жатқан аймақтарда қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Негізгі міндеттер: а) Қытайдың мүдделерін есепке ала отырып, аймақ мемлекеттерімен шекара мәселесін шешу; ә) Орталық Азиямен шекаралас аймақтарда және халқының басым бөлігі мұсылмандардан тұратын «мазасыз» ШҰАА-да пантюркизм, саяси ислам және этникалық сепаратизм идеология ықпалын шектеу; б) аймақтағы күштер теңдігін сақтау; в) аймақтық тұрақтылықты сақтау, себебі қытайлық сарапшылардың айтуынша, «аймақтағы кез-келген тұрақсыздық хаос болу қаупін тудырады және Қытайдың аймақтағы мүдделеріне зиянын тигізеді» [2, с. 77-79].

Екінші мүдде – «Қытайдың Орталық Азиядағы стратегиялық мүддесі» ретінде қаралатын ай-

мақтағы геосаяси теңдікті сақтау. Қытайлық ғалымдардың ойынша, «Қытайдың стратегиялық қажеттілігі және Орталық Азияның геосаяси ерекшелігі жағынан қарайтын болсақ, аймақ Қытайдың стратегиялық тылы болып қалу керек».

Негізгі міндеттер: а) Орталық Азияның бір державаның немесе мемлекеттер тобының доминантты бақылауында болып қалмайтынына кепіл бола алатын жағдайды қамтамасыз ету; ә) АҚШ-пен тікелей қақтығысқа түспей, тіпті онымен ынтымақтаса отырып, олардың аймақтағы ықпал ету деңгейін төмендететіндей орта құру; б) Ресейдің аймақтағы «бірінші скрипка» рөлі соның қолында деген иллюзиясын қолдай отырып, аймақ мемлекеттерімен экономикалық, саяси және әскери байланыстарды нығайту; в) аймақ мемлекеттері элитасы мен халқы арасында Қытайдың жағымды көрінісі мен сенімді экономикалық, саяси серіктес имиджін қалыптасыру.

Үшінші мүдде – аймақ мемлекеттерімен екіжақты негізде сауда-экономикалық байланыстарын кеңейту. Негізгі мақсат – аймақта өзінің «тірек базаларын» жасау және кең ортаазиялық нарықты игеру, сонымен қатар Қытайды, әсіресе елдің батыс аймақтарын дамыту үшін аймақтың материалды, техникалық, ғылыми, кадрлық және басқа да потенциалын қолдану.

Негізгі міндеттер: а) бастапқы кезеңде ШҰАА дамыту үшін Орталық Азия мемлекеттерінің ғылыми-техникалық, материалды және ресурстық потенциалын қолдану; ә) ШҰАА дамуына орталық бюджеттен қолдау көрсету, сыртқы сауданы жүзеге асыруда ШҰАА-на жеңілдік саясатын енгізу, Шыңжаңды аймақтық сыртқы-экономикалық, транспортты-логистикалық және болашақта қаржылық орталыққа айналдыру үшін ШҰАА саясатын Орталық Азия елдерімен сыртқы-экономикалық байланыстарға бағыттау; б) аймақ мемлекеттері аумағында қытайлық капиталдың қатысуымен кәсіпорындарды көптеп құру; в) ортаазиялық нарықты қытайлық тауарлармен жаулап алу (бастапқы кезеңде – баға факторы арқылы; қазір – альтернативаның жоқтығынан); г) шекаралас жерлерде еркін сауда аймақтарын құру, Қырғызстанды қытайлық тауарларды тиейтін орынға айналдыру; түпкі мақсат – ШЫҰ шекарасында еркін сауда аймағын құру.

Төртінші мүдде – Каспий аймағындағы көмірсутек ресурстарына қолжетімділікті кеңейту және аймақтық мұнай-газ құбырларын Қытайға бағыттау.

Негізгі міндеттер: а) көмірсутек орындарын, мұнай-газ табатын компанияларды, сондай-ақ

мұнай және газды өңдейтін қуаттардың көп бөлігін сатып алу немесе ұзақ мерзімді жалға алу; ә) аймақтың көмірсутек ресурстарын Қытайды қанағат етерлік бағамен сатып алу (негізінен аймақ мемлекеттерінің экономикаларын несиелендіру және инфрақұрылымдарға ақша салу арқылы); б) Орталық Азиядан Қытайға көмірсутек шикізаттарын жеткізуге мүмкіндік беретін мұнай-газ құбырларын соғу; в) аймақ мемлекеттері мен осы жерде жұмыс жасайтын батыстық және ресейлік компаниялардың қайшылықтарынан өзіне пайда табу; аймақ мемлекеттері алдында Қытай сенімдірек және тиімдірек серіктес деген көріністі жасау; г) Ресеймен ресейлік көмірсутектерді Қытайға тасымалдау саласындағы ынтымақтастықты кеңейту: бұл – Ресей мен Қытай арасындағы Орталық Азияның көмірсутектік шикізаттары үшін бәсекелестіктің артып келе жатқан кезеңде өте маңызды шара.

Бесінші мүдде – Орталық Азияның транзиттік мүмкіндіктерін қытайлық тауарларды Еуропаға, Таяу және Орта Шығыс мемлекеттеріне құрлықпен жеткізу мақсатында қолдану.

Негізгі міндеттер: а) ШҰАА-ны аймақтық сыртқы экономикалық және транспортты-логистикалық орталыққа айналдыру мақатында транспорттық және инфрақұрылымдық құрылыстарды жедел салу; ә) Орталық Азия аймағында транспорттық және инфрақұрылымдық жобаларға қытайлық капиталды белсенді қатыстыру; б) мемлекеттік деңгейде және дипломатиялық жолдармен Қытайдың мүдделерін қанағаттандыратын жобаларды лоббилеу.

Алтыншы мүдде – аймақ мемлекеттері экономикаларын кең көлемде несиелендіру және экономиканың шикізаттық емес саласында ынтымақтасу. Бұл бағыт 2007 – 2009 жылдары пайда болды. Бұл кезеңде Орталық Азия территориясындағы қытайлық қаражат салымдары миллиард доллармен санала бастап, Қытай аймақтың тек шикізаттық саласына ғана қызығушылық танытып қоймай, сондай-ақ бұл аймақта Қытай экономикасына да қызмет ететін өнеркәсіп орындарын салу басталды.

Жоғарыда айтылған мүдделерді жүзеге асыратын ең басты механизм Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы болуы қажет. Пекин бұл идеяны жасырмайды. Қытайлық мамандардың айтуынша, «ұзақ зерттеулер мен тиянақты дайындықтан кейін Пекиннің ортаазиялық стратегиясы анықталды. Ол – ШЫҰ-на сүйене отырып, аймақ мәселелерін шешуге белсене қатысу, оның мемлекеттерімен қатынастарды дамыту, олардың тұрақтылығы мен гүлденуіне

ықпалдасу, сонымен қатар Орталық Азияның ресурстарын игеруде шоғырланған өзінің стратегиялық мүдделерін жүзеге асыру. Сондықтан ҚХР өзінің ортаазиялық стратегиясын ШЫҰ шеңберінде құруы қажет, жағдайды нығайта отырып, әрекеттерінің механизмін жетілдіру, ұйымның аймақ мәселелерін шешудегі басты рөл ойнауы мақсатында функционалды кемшіліктерін жою жұмыстары күтіп тұр». Қазіргі таңда ШЫҰ-ның дамуы және ұйым қызметінің жандануы Қытайдың Орталық Азиядағы сыртқы саясатының маңызды және жеке бағыты ретінде қаралады.

Қытайдың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясатының негізгі бағыты – аймаққа экономикалық ену. Бұл шара қытайлық несиелердің есебінен, міндетті қытайлық компаниялар және қытайлық жұмыс күшінің қатысуымен экономикалық және инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру, сондай-ақ екіжақты сауданы дамыту үшін жеңілдікті несиелер беру арқылы жүргізіліп отыр [2, с. 81-87].

Бұл бағытты Орталық Азияға «Қытайдың экономикалық экспансиясы» ретінде қарау дұрыс емес. Біріншіден, аймақтың көптеген елдерінде Қытайдың экономикалық үлесі айтарлықтай көп емес. Екіншіден, Қытай өз алдына аймақ мемлекеттерінде экономикалық басымдылыққа ие болу мақсатын қоймайды, оның басты мақсаты – аймаққа және аймақ арқылы қытайлық тауарларды өткізу, бұл ретте тауарлық экспансия туралы айту дұрыстау. Экономикалық жаһандану кезінде «экономикалық экспансия» ұғымы өзінің мағынасын жоғалтуда.

Қытайдың негізгі мүддесі – қытайлық тауарларды әлемдік нарыққа жылжыту. Орталық Азия, оның транзиттік мүмкіншіліктерімен, бұл міндетті жүзеге асыруда басты рөл ойнап, қытайлық тауарлардың Таяу және Орта Шығыс, Еуропа елдеріне тасымалын қамтамасыз етеді. Бір қиыншылық – транспорттық инфрақұрылым және логистиканың төмен деңгейде болуы, сондай-ақ кедендік және жолдағы тауарлардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласы алаңдатып отыр. Бұл мәселені ШЫҰ шеңберінде еркін сауда аймағын құру шешер еді, бірақ бұл идеяның жүзеге асуына Мәскеу қарсылығын білдірді.

Пекин Орталық Азия мемлекеттерімен қатынас орнатуда басты күшті екіжақты негізге бөлді, өз зейінін транспорт және логистика саласындағы ынтымақтастыққа аударды. Осыдан, Қытайдың аймақтағы транспортты-логистикалық инфрақұрылымның жасалуындағы белсенділігінің тым көптігі шығады.

Қытайдың белсенділігінің артуын Орталық Азиямен шекаралас жерлерде еркін сауда аймақтарын құруда байқауға болады. Қазіргі таңда осындай аймақтар Қырғызстанда «Иркештам» және «Торугарт» кедендік бекет аумағында, Тәжікстанда «Қарасу-Құлма» кедендік бекеті аумағында, Қазақстан шекарасындағы «Достық» және «Хоргос» кедендік бекеті аумағында жасалынды.

Аймақ мемлекеттеріне жасаған Си Цзиньпиннің сапары қорытындысы негізінде осымен Қытай тоқтамайды деген тұжырымға келуге болады. Жаңа басшымен ұсынылған концепция бойынша «Жібек жолында экономикалық белдеу» құру; Өзбекстан және Қырғызстанмен жасасқан құжаттардағы олардың территориясында Қытаймен еркін сауда аймақтарын құру шарты; ұлттық валюталарда есептесу тәжірибесін кеңейту – осының барлығы Қытай өзінің Орталық Азия аумағында еркін сауда зонасын құру идеясын дамытатынының дәлелі бола алады. Жакын болашақта Ресейдің қарсыласуына қарамастан бұл идея жүзеге асады.

Үшінші бағыт – аймақтың көмірсутек ресурстарын Қытайға тасымалдауды қамтамасыз етіп отыратын мұнай және газ құбырларын салу: Қытай үшін бұл құбырлармен жүргізілетін транзит көлемі ондай көп болмағанымен, геосаясат жағынан бұл жобалар аса маңызға ие.

Біріншіден, олардың болуы Қытайдың аймақтағы қатысуын қамтамасыз етеді. Екіншіден, бұл Қытайдың қолына Ресеймен оның мұнай және газ бағасын саудаласуда үлкен артықшылық береді. Ақырында, қытайлық инвестициялардың арқасында жүзеге асырылып жатқан жобаларды қоса алғанда, бұл Орталық Азия мемлекеттерінің көмірсутек шикізаттарын әлемдік бағадан біраз төмен бағамен алуға мүмкіндік беруде.

Бұл бағыттың Қытайдың ортаазиялық саясатындағы негізгілердің бірі екенін Си Цзиньпиннің аймақ мемлекеттеріне жасаған сапары растады. Сапардың Түркменстаннан басталғаны кездейсоқ емес. Онда Қытайдың жаңа басшысы түркмен газының ҚХР-ға тасымалдауын жылына 65 млрд. м. куб. дейін ұлғайту туралы келісім жасасты. Қазақстаннан жоспарланып отырылған газ тасымалын және Өзбекстаннан алынатын газдың көлемінің өсуін есепке алатын болсақ ортаазиялық газдың Қытайға транзиті көлемі жақын болашақта жылына 80 млрд. м. куб. жетеді.

Бұған «Орта Азия – Қытай» газ құбырының кеңеюі және төртінші «D» жолын салу келісімі дәлел. Бұл жол Өзбекстан, Тәжікстан, және Қырғызстанды өтіп, Қашғарға жететін болады. Жет-

кізілімнің басталу уақыты да, қытайлық инвестициялардың көлемі де белгісіз. Жоспарланып отырған газды тасымалдау көлемі – жылына 25 млрд. м. куб.

Төртінші бағыт – сауда. Егер Қытайдың Орталық Азиядағы «экономикалық экспансиясы» туралы белгілі бір шарттылықпен айтатын болсақ, «сауда экспансиясы» – орын алған факт. Өзбекстан және Түркменстанды алмағанда, аймақтың басқа мемлекеттерінде қытайлық сауда экспансиясына альтернатива жоқ. Қазақстан бұл «инде» бұрыннан, әрі мықты «отыр», Қырғызстан 2005 жылдың соңынан бастап, Тәжікстан 2007 жылдың соңынан бастап. Си Цзиньпиннің сапары барысында жасасқан келісімдерге сәйкес, бұл тізімді Өзбекстан да толықтыруы әбден мүмкін.

Және де қытайлық импорттың өсуі қытайлық ақша есебінен жүзеге асырылып отыр. Қытай несиелерді мәрт беруде. Осы несиелерге мемлекеттер қытайлық тауарларды сатып алуға міндетті. Осылайша, Қытай бір оқпен екі қоянды атуда. Біріншіден, оның әрдайым қаржылық «көмек» көрсетуге дайын әлемдік донор ретіндегі халықаралық имиджі жақсарады. Екіншіден, қытайлық тауарлардың географиясы кеңеюде. Ақырында, алушы-мемлекет донор-мемлекетке осыдан шығатын барлық салдарлармен тәуелді болады.

Бесінші – аймақ мемлекеттеріне деген айқын көрінетін саясат әртүрлілігі. Әр мемлекет Қытайдың ортаазиялық саясатында өзіндік ерекше орнына ие. Аймақ мемлекеттерінің осы орындары туралы тоқталып кету, ҚХР-дың ортаазиялық саясатын толықтай түсінуге мүмкіндік береді.

Си Цзиньпиннің Қырғызстанға жасаған сапары нәтижесінде екі ел арасындағы қатынас «стратегиялық серіктестік» деңгейіне көтерілді. Си Цзиньпин мен Алмазбек Атамбаев қол қойған «Стратегиялық серіктестестік қатынасын орнату туралы Бірлескен декларацияда» «қытай-қырғыз ынтымақтастығының сауда-экономикалық саласы екі мемлекеттің стратегиялық серіктестігінің басты құрамдас бөлігінің біріне айналып, жаңа деңгейге көтерілуі керек», – деп айтылды. Келіссөздер барысында қытай-қырғыз қатынастарының басым аспектілерінің бірі Жібек жолында жаңа сауда зонасын құру екені жарияланды [3].

Екіншіден, Қырғызстан Қытайға Таяу және Орта Шығысқа, сондай-ақ Өзбекстан нарығына шығу үшін транзиттік мемлекет ретінде қызықты. Бұл қызығушылық Қырғызстанның транспорттық инфрақұрылымын дамыту үшін бағытталған қытайлық инвестициялармен ны-

ғайтылды. Қытайлық ақша есебінен Ош – Сары Таш – Иркештам және Бішкек – Торугарт көлік жолдары қайта жөндеуден өткізілді. Қытайдың бұл әрекеттерінде альтруистік сипат жоқ. Қырғызстанның дамымаған көліктік құрылымы бұл елді қытайлық тауарлардың тиейтін базасына айналдыру мәселесін шешуді қиындатар еді.

Қытайдың Қырғызстанда белсенділігін танытып жүрген үшінші бағыты – гидроэнергетика және кейбір минералдардың өндірісі. Қырғызстан Қытайға арзан электр энергия көзі және шикізаттық база ретінде қызықты. Сонымен қатар, Си Цзиньпиннің сапары барысында телекоммуникация және ауыл шаруашылығы саласында ынтымақтастыққа қызығушылық танытылып, Қытай провинциялары мен Қырғызстан облыстары арасындағы ынтымақтастықты дамыту ниеті айтылды.

Қытай үшін Тәжікстан да Қырғызстан секілді рөл ойнайды. «Стратегиялық серіктестік қатынастарын орнату жөніндегі Бірлескен декларацияның» мәтініне сүйенетін болсақ, серіктестік көліктік-логистикалық жобаларды дамытуға, кен орындарын игеру және өндіруге, инвестиция мен аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге негізделетін болады [4].

Көліктік және инфрақұрылымдық құрылыс саласында трансұлттық көлік және темір жолдарды салу жобасын жылдамдату, шекаралық бекеттерді салуды күшейту, азаматтық авиация саласында ынтымақтастықты кеңейту, өзара байланысты қолдау шаралары көзделіп отыр.

Табиғи және энергоресурстар саласында мұнай және газ орындарын барлау мен өндіру, электроэнергетиканың инфрақұрылымы мәселесін зерттеу, жел және күн энергиясы саласындағы ынтымақтастықты жан-жақты дамыту көзделіп отыр.

Ауыл шаруашылығы саласында агротехникадағы ынтымақтастықты жүзеге асыру, Тәжікстан аумағында Қытай-Тәжік үлгілі агротехникалық орталық пен ауылшаруашылық кластерін құруды тездету, Тәжікстанның азық-түлікті өндіру мүмкіндіктерін арттыру шаралары көзделіп отыр.

Қаржылық салада екіжақты саудағы және ынтымақтастықтың түрлі жобаларына қаржылық қолдау көрсету, сонымен қатар, Тәжікстанға инвестициялап жатқан қытайлық кәсіпорындарға қолдау көрсету, екіжақты саудада өзара есеп айырысуда ұлттық валюталарды қолдануды мадақтау көзделіп отыр.

Қауіпсіздік саласында саяси және заңды мекемелер арасында ынтымақтастықты нығайту,

«үш зұлымдық күштеріне» және есірткі қылмысына қарсы күресті күшейту, жаңа қауіп пен қатерлерге бірлесе қарсы тұру шаралары алға қойылды [5, С.254-255.].

Гуманитарлы салада тәжік студенттерінің Қытайда білім алуына қолдау көрсету, Тәжікстан Қытайдағы Конфуций Институнының құрылуын құптап отыр. Тіл және мәдениет күндерін өткізу секілді шараларды қамтитын бай және әртүрлі мәдени алмасулар дамып жатыр.

Түркменстан Қытайға газ тасымалдайтын база ретінде қызықты. Және де Қытайға тиімді бағамен. Газ саласындағы ынтымақтастық негізінде Түркменстан мен Қытай арасындағы стратегиялық серіктестік құрылуда және газдың игерілуіне, өндірілуіне, тасымалдануына қытайлық инвестициялардың көп бөлігі жұмсалуда. Қытайдан алынып келе жатқан қытайлық техника мен құралдар да осы салаға келуде [6].

Ынтымақтастықтың дәл осы саласына Түркменстанға сапары барысында Си Цзиньпин журналистер алдындағы сөзінде зейін аударды. Оның айтуынша, «табиғи газды өндіру және тасымалдау саласындағы өзара іс-қимыл стратегиялық және келешектік маңызға ие, сондай-ақ ұзақ мерзімге есептеліп, өзара тиімділік пен табыстылық жолындағы екі елдің өзара саяси сенімділігі мен бірін-бірі толықтыруының жоғарғы деңгейін көрсетеді». Ол «екі ел энергетикалық стратегияда бір-біріне ұзақ мерзімді, тұрақты және сенімді серіктес болуы керек, сонымен қатар екі халықтың әл-ауқатын арттыру мақсатында шикізаттық емес салада әрекеттестікті кеңейтуіміз қажет», – деп айта кетті.

Си Цзиньпин екіжақты қатынастардың болашағын қалай көретінін де айтып, алты ұсынысты алға қойды.

Біріншіден, екінші жақтың егемендігін, қауіпсіздігін, территориялық тұтастылығын және әлеуметтік-экономикалық дамуын қорғауға бағытталған әрекеттеріне қолдау көрсетіп отыру. Екіншіден, «Орта Азия – Қытай» газ құбырының «С» жолының құрылысын тездету, және барынша жақын уақытта «D» жолының құрылысын бастау. Үшіншіден, екіжақты сауда айналымының көлемі мен сапасын жақсарту, шикізаттық емес салалардағы ынтымақтастықты жандандыру, атап айтқанда, инфрақұрылымдық құрылыс, ауыл шаруашылығы, телекоммуникация, жоғарғы технологиялар, электроэнергетика, денсаулық сақтау салалары. Төртіншіден, мәдениет, білім беру және спорт салаларындағы байланыстар мен әрекеттестікті дамыту, студенттер арасындағы ұлтаралық байланыстарды нығайту,

осы және келесі жылы Қытай және Түркіменстан аумағында екі елдің Мәдениет күндері шеңберінде жүргізілетін іс-шараларды ұйымдастыру қажет. Бесіншіден, құқықтық қауіпсіздік және қорғаныс саласындағы әрекеттестікті жандандыру, «үш зұлымдық күштеріне» қарсы күресте бірлесу, оның ішінде «Шығыс Түркістан» қозғалысына қарсы, трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресуді арттыру қажет. Алтыншыдан, аймақтық мәселелерді шешуде ұстанымдарды өзара келісу, Орталық Азия мемлекеттерінің тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін сыртқы күштердің араласуын бірлесе шектеу, Ауғанстандағы бейбіт үдерістерге қолдау көрсету [7, с. 127].

Өзбекстанмен «Стратегиялық серіктестік қатынастарын орнату жөніндегі Бірлескен декларация» И. Каримовтың 2012 жылдың маусымында Қытайға ресми сапар барысында жасалған болатын. Ынтымақтастықты өзбек газын барлау, өндіру және тасымалдау саласында дамыту ғана көзделмей, сонымен қатар, индустриалды салада, атап айтқанда, жоғарғы қосымша бағамен өнім өндіретін инновациялық және бірлескен кәсіпорындарды құру негізінде дамыту көзделіп отыр. И. Каримовтың сапары кезінде екі жақ жалпы құны 5,2 млрд. доллар құраған 40 сауда-экономикалық, инвестициялық-қаржылық келісімдер мен шарттар жасасты.

Си Цзиньпиннің сапары нәтижелірек болды. Өзбек БАҚ-да жарияланғандай, сапар барысында жалпы құны 15 млрд. доллар болатын жобаларды жүзеге асыру бойынша 31 құжатқа қол қойылған. Және де оның көп бөлігі Өзбекстан жерінде жаңа кәсіпорындарды салуға қатысты болды. Мысалы, Өзбекстанның қайта құру және даму қоры және Қытайдың мемлекеттік даму банкі арасында Басты инвестициялық жобаларды ортақ қаржыландыру жөнінде келісімге қол қойылып, жалпы құны 11,6 млрд. доллар болды. Жасалынған 14 келісім Қытайдан инвестициялар тарту арқылы бірлескен жоғарғы технологиялық өндіріс орындарын құрумен байланысты болды [8].

Сапар кезінде Си Цзиньпин Қытайдың Өзбекстанға қатысты саясатының басымдылықтарын айқындап, олар «Стратегиялық серіктестікті дамыту және тереңдету жөніндегі Бірлескен декларацияда» бекітілді.

Бірінші басымдылық ретінде 2017 жылға қарай екіжақты сауда айналымын 5 млрд. долларға дейін көбейту және тезірек Өзбек-Қытай еркін сауда аймағын құру туралы келіссөздерді бастау және өзара инвестицияларды көбейту шаралары

айтылды. Сондай-ақ, екі жақ қаржылық саладағы ынтымақтастықты тереңдету, 2011 жылы 19 сәуірді қол қойылған екіжақты сауданы ұлттық валюталарында есеп жасасуды қарастыратын қытайлық юань – өзбек сомы валюталық своп-келісімінің жүзеге асуын тездетуге келісті.

Екінші басымдылық – энергетикалық ынтымақтастықты кеңейту және Өзбек-Қытай газ құбырының ұзақ мерзімді, тұрақты және қауіпсіз жұмысын қамтамасыз ету.

Үшінші басымдылық – өзара инфрақұрылымдық құрылысты қолдау және тез арада Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан көлік және темір жолын салу жобасын жүзеге асыру.

Төртінші басымдылық – арнайы технологиялық парктерді және үлгілі ауылшаруашылықтық кластерлерді бірлесе салу; ұлттық валюталарда есеп айырысу тәжірибесін кеңейту және ғылыми-техникалық ынтымақтастықты күшейту.

Бесінші басымдылық – халықтар арасында мәдени алмасуды қолдау, Мәдениет жылдарын өзара өткізу, Самарқандта Конфуций институтын ашу, аймақтар мен қалалар арасындағы достық байланыстарын орнатуды қолдау.

Қазақстан мен Қытай қатынастары стратегиялық серіктестік форматына 2005 жылдың ортасынан бастап көшкен болатын. Қазіргі таңда Қазақстан бұл мәртебемен мақтана алатын ортаазиялық жалғыз ел болмағанымен, біздің мемлекет Қытайдың аймақтағы басты сауда-экономикалық және саяси әріптесі болып қалды. Си Цзиньпиннің Қазақстанда қытайлық басшылықтың ортаазиялық саясатының басымдылықтарын айтқаны да осыған дәлел бола алады. Сонымен қатар, бұған CopocoPhillips бөлігін Қытайға сатуы, және 2020 жылға дейін Қазақстанға келуі керек қытайлық инвестициялардың көлемі де дәлел [9].

Си Цзиньпиннің сапары барысында жеті құжатқа қол қойылды. Оның екеуі Қашағанға қатысты болса, қалған бесеуі «Самұрық Қазына» мен СІТІС корпорациясының басшылығымен 2020 жылға дейін орындалуы тиіс жаңа инвестициялық жобаларды қамтыды. Инвестицияның жалпы көлемі 22 млрд. долларды құрайды [10].

Одан басқа, 2015 жылға таман екіжақты сауда айналымы көлемін қазіргі 26 млрд. доллардан 40 млрд. долларға дейін жеткізу ниеті расталды. Сапар барысындағы шарттар және жүзеге асырылатын жобалардың тиімділігі туралы ешнәрсе айтылмағандықтан, ненің арқасында сауда айналымы 2 жылда 1,5 есеге өсетіні белгісіз болып қалды.

Экономикалық келісімдерден өзара инвестицияларды қолдау және кеңейту және ұлттық валюталарда есеп айырысу үшін жағдай жасау туралы шарттарды айтуға болады. Бірақ бұл сыртқы саудада доллардан түпкілікті кетуді білдірмесе де өзара есеп айырысу үдерісін айтарлықтай жеңілдетеді.

Траншекаралық көлік және темір жолдарының құрылысын тездетуге, сондай-ақ байланыс және ақпараттық технологиялар саласында ынтымақтастықты қолдау туралы шешімдер қабылданды.

Ауыл шаруашылығы саласында таңдаулы тұқымдарды тарату, қайта өңделген өнімді сату, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу және тасымалдау, лабораториялық және санитарлық бақылау секілді шараларды қамтыған келісім жасалынды. Бірлескен декларацияда айтылғандай, екі жақ «Бақты – Бахты» кедендік бекетіндегі ауыл шаруашылық өнімдері үшін «жасыл коридор» құрылысы тездетіледі.

Сонымен қатар, «ҚХР және Қазақстан Республикасының көрші аймақтары арасындағы ынтымақтастық бағдарламасын» жасауды тездету шешімі қабылданды.

Соңғы екі бағыт тиімдірек көрінгенімен, оны жүзеге асыру қиындықтарға ұшырау мүмкін. Ол қиыншылықтар «национал-патриоттардың» ҚХР-мен ауыл шаруашылығы саласындағы ынтымақтастыққа қатысты ұстанатын позициясына байланысты. Бірақ, Шыңжаңмен ынтымақтастықты дамытып жатқан Шығыс Қазақстанның тәжірибесі көрсетіп отырғандай, бұл қазақ-қытай қатынастары тиімді әрі пайдалы.

Егер Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері қатынастарын қорытындылайтын болсақ, Қытайдың ортаазиялық саясатының келесі сәттіліктері көрінеді.

Біріншіден, Орталық Азиядағы экономикалық позицияларының арқасында Пекин аймаққа экономикалық ықпалын кеңейтуде инициативаны өз қолына алуға мүмкіндікке ие болып, оны сәтті жүзеге асырды. 2000-жылдардың өзінде ҚХР-дың Орталық Азия мемлекеттерімен жүргізген сауда операциясының көлемі 25 есеге өсті. Қытайдың тауарлық «инесіне» 2008 жылдың өзінде аймақтың барлық мемлекеттері «отырды».

Екіншіден, Қытай Орталық Азия мемлекеттерінің мұнай-газ секторында берік орналасып алды. Бұл тек Қазақстанға ғана қатысты емес, сондай-ақ Өзбекстан және Түркменстанға да қатысты. Қытайдың энергоресурстарға деген дефицитінің өсуін есепке алсақ, мұнай-газ саласындағы қытайлық фактор өсе береді. Және де

Қытай аймақ көмірсутегін өзіне тиімді бағамен сатып алып қана қоймай, осы жағдайды Ресеймен баға саудасында қолданады.

Үшіншіден, Орталық Азияда Қытайдың қатысуымен қытайлық тауарлардың аймақ нарығымен қатар, Ресей, Таяу Шығыс, Еуропаға жеткізілуін қамтамасыз ететін көліктік-логистикалық желі жасалынды. Осымен бірге, Орталық Азияның көмірсутегін Қытайға жеткізілуін қамтамасыз ететін желі құрылды.

Төртіншіден, Қытайдың ШЫҰ-на қатысты саясатының жандануы және аймақ мемлекеттерінің армияларына әскери жабдықтарды жеткізу тәжірибесі әскери-техникалық мәселелерде Қытайдың Ресейден жаман емес серіктес бола алатынын көрсетті.

Орталық Азия халықтарында және саяси элитасында «қытайлық экспансияға» қатысты қауіптер болғанымен, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикалық ынтымақтастық мәселелерінде Қытай Ресейге және Батысқа альтернатива ретінде қарастырылады. Осының барлығы Орталық Азиядағы Қытайлық фактормен есептесу керектігінің дәлелі. Біз осы шындықпен бірге өмір сүруге үйренуіміз керек.

Жоғарыда пайымдалған, ҚХР-дың сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастарының алпыс бес жылдық тәжірибесі, олардың алғашқы кездегі «бір жағына шығу», «әлемдік революция дипломатиясынан» қазіргі таңдағы «үйлесімді әлем құруға» өзгеруінің тарихи эволюциясын айқын көре аламыз. Бұл эволюциялық үдеріс Қытайдың ішкі ахуалы мен халықаралық жағдайға байланысты, әсіресе, Қытай басшыларының жетекші идеясы мен көзқарас-танымдарына байланысты қабылданған саясатпен жүргізілген. Сондықтан одан айқын тарихи дәуірлік ерекшеліктерді де аңғаруға болады.

Ал даму бағытында жаңа ғасырдағы Қытай басшысы Ху Цзиньтаоның дәріптеген: «адамды негіз етіп даму», «ғылыми даму көзқарасын қалыптастыру», «үйлесімді әлем құру» және «үйлесімді қоғам құру» сынды концепциялары стратегиялық дамудың басты бағыты болып белгіленді. «Үйлесімді әлем құру» идеясының утопияға толы болуына қарамастан, ол адамзаттың аңсаған арманы ретінде халықаралық қатынастарда Қытайды жағымды жағынан көрсететіні сөзсіз.

Қазіргі таңда Қытай өзін қанша жерден дамушы елміз деп уағыздағанымен, әлем оларды супер держава қатарына санайды. Ал Қытай болса: «халықаралық бейбіт ортаны пайдаланып, өзімізді дамытамыз, өзімізді дамыту арқылы әлем

бейбітшілігін қорғаймыз», – деген ұстанымда, әлемнің түпкір-түпкіріндегі елдермен дипломатиялық стратегиясын жүзеге асырып келеді.

Қытай халықаралық аренада өзінің қуаттылығын арттыруда. Қазіргі таңда ел БҰҰ-ның ең үлкен доноры, Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі, БРИКС, ШЫҰ, Дүниежүзілік сауда

ұйымының белді мүшесі және еуразиялық интеграцияның қозғаушысы. Әлемнің әр бесінші адамы қытайлық және әлемнің кез келген түпкірінде «Made in China» жазуы бар тауарларды таба аламыз. Қытай біздің аймаққа және бүкіл әлемге ұзақ уақытқа келді. Бұл шындықтан біз ешқайда қаша алмаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Мұқаметханұлы Н., Кәрібжанов Ж. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 254 б.
- 2 Сыроежкин К.Л. Интересы Китая в Центральной Азии/ Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. – 432 с.
- 3 Совместная Декларация Китайской Народной Республики и Киргизской Республики об установлении отношений стратегического партнерства // <http://www.kabar.kg/politics/full/62534>, 11 сентября 2013 г.
- 4 Совместная Декларация Китайской Народной Республики и Республики Таджикистан об установлении отношений стратегического партнерства // <http://russian.people.com.cn/31521/8251299.html>, 21 мая 2013 года
- 5 Сыроежкин К.Л. Проблемы современного Китая и безопасность в Центральной Азии. – Алматы: КИСИ, при Президенте РК, 2006. – 299 с.
- 6 Совместная Декларация об установлении отношений стратегического партнерства между Туркменистаном и Китайской Народной Республикой // <http://www.infoabad.com/novosti-turkmenistana/sovmetnaja-deklaracija-ob-ustanovlenii-otnoshenii-strategicheskogo-partnerstva-mezhdu-turkmenistanom-i-kitaiskoi-narodnoi-respublikoi.html> 4 сентября 2013 г.
- 7 Токаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы: GAUHAR, 2002.
- 8 Совместная Декларация Китайской Народной Республики и Республики Узбекистан об установлении отношений стратегического партнерства // <http://www.press-service.uz/ru/news/1240/> 6 июня, 2012 г.
- 9 Совместная декларация Китайской Народной Республики и Республики Казахстан об установлении и развитии стратегического партнерства // <http://ru.china-embassy.org/rus/xwtd/t202659.htm> 4 июля 2005 г.
- 10 Конырова К. В тандеме с Поднебесной. // Казахстанская правда, 8 сентября 2013 г.

References

- 1 Mukametkhanuly N., Karibzhanov Zh. Kytaidyn syrtyky sayasaty zhane Kazakstanmen katynasy (2000-2010 zhylдар). – Алматы: Kazak Universiteti, 2013. – 254b.
- 2 Syroezhkin K.L. Interesy Kitaya v Tsentralnoi Azii/ Nuzhno li Kazakhstanu boyatsya Kitaya: mify i fobii dvustoronnikh otnoshenii. – Astana-Almaty: IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2014. – 432s.
- 3 Sovmestnaya Deklaratsiya Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Kirgizskoi Respubliki ob ustanovlenii otnoshenii strategicheskogo partnerstva // <http://www.kabar.kg/politics/full/62534>, 11 сентября 2013 г.
- 4 Sovmestnaya Deklaratsiya Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Respubliki Tadjikistan ob ustanovlenii otnoshenii strategicheskogo partnerstva // <http://russian.people.com.cn/31521/8251299.html>, 21 мая 2013 года
- 5 Syroezhkin K.L. Problemy sovremennogo Kitaya i bezopasnost v Tsentralnoi Azii. – Алматы: KISI, pri Prezidente RK, 2006. – 299s.
- 6 Sovmestnaya Deklaratsiya ob ustanovlenii otnoshenii strategicheskogo partnerstva mezhdur Turkmenistanom i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi // [http://www.infoabad.com/novosti-turkmenistana/sovmetnaja-deklaracija-ob-ustanovlenii-otnoshenii-strategicheskogo-partnerstva-mezhdur Turkmenistanom i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi](http://www.infoabad.com/novosti-turkmenistana/sovmetnaja-deklaracija-ob-ustanovlenii-otnoshenii-strategicheskogo-partnerstva-mezhdu-turkmenistanom-i-kitaiskoi-narodnoi-respublikoi.html) // <http://www.infoabad.com/novosti-turkmenistana/sovmetnaja-deklaracija-ob-ustanovlenii-otnoshenii-strategicheskogo-partnerstva-mezhdur Turkmenistanom i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi.html> 4 сентября 2013 г.
- 7 Tokaev K. Kazakstan Respublikasynyn diplomatiyas. – Алматы: GAUHAR, 2002.
- 8 Sovmestnaya Deklaratsiya Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Respubliki Uzbekistan ob ustanovlenii otnoshenii strategicheskogo partnerstva // <http://www.press-service.uz/ru/news/1240/> 6 июня, 2012 г.
- 9 Sovmestnaya Deklaratsiya Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Respubliki Kazakhstan ob ustanovlenii i razvitii strategicheskogo partnerstva // <http://ru.china-embassy.org/rus/xwtd/t202659.htm> 4 июля 2005 г.
- 10 Konyrova K. V tandeme s Podnebesnoi. // Kazakhstanskaya Pravda, 8 sentyabrya 2013g.

Ashinova Zh.Y., Usseinova F.M.

**Cooperation of Kazakhstan
and Japan in the sphere of
environmental safety**

Obviously, to solve environmental problems Kazakhstan lacks the financial, material, skilled labor and technological means. Therefore, environmental security – one of the strategic tasks of Kazakhstan, especially if environmental safety to understand the full scope as ensuring normal living conditions of the population and the conditions for sustainable prosperity. The Japanese government has come to accept the fact that the national environmental problems depend on the state of the global environmental problems. Therefore, assistance to other countries in dealing with environmental problems can be considered as an important extra measure of protection of the environment in their own country. The relevance of this work is to find answers to the question of what is the reason, Kazakhstan and Japan have joined cooperation in environmental security. In this work were considered, the environmental policy of Japan's security and measures to improve the environmental problem. Just we addressed environmental problems of Kazakhstan that would answer the question astowhat kind of environmental problem in Kazakhstan will experience Japan's security policy environment. The conclusionof this work is,ifbilateral relationswill continue tobe filled withconcrete politicalandeconomic content, the environmental problemin Kazakhstan would finditspositive solution.

Key words: Japan, Kazakhstan, environmental issues, the experience, cooperation.

Ашинова Ж.Е., Усейнова Ф.М.

**Қазақстан мен Жапонияның
экологиялық қауіпсіздік
саласындағы серіктестігі**

Қазіргі таңда Қазақстанда экологиялық мәселелерді шешу жолында қаржы, материалдық және технологиялық құралдар, мамандар жеткіліксіз. Егер де экологиялық қауіпсіздікті қоғамның тұрмыс-тіршілігін толықтай қамтамасыз ететін болмыс ретінде толыққанды ұғынатын болсақ, бұл мәселе Қазақстанның басты стратегиялық мәселелерінің бірі болар еді. Жапон үкіметі ұлттық нақыштағы экологиялық мәселе жаһандағы орын алып жатқан экологиялық мәселеге тәуелді деген қорытындыға келген болатын. Сондықтан, қоршаған ортаның мәселесін шешу жолында басқа мемлекеттерге қол ұшын беруін, өз мемлекеттеріндегі мәселені шешуге жасалынып жатқан маңызды шаралардың бірі деп түсінуге де болады. Қазақстан мен Жапония қандай себептермен экологиялық қауіпсіздік аясында серіктестік орнатқанын және бұл саясат қалай жүзеге асырылып отырғанын зерттеу тақырыбы осы мақалаға арқау болды. Бұл жұмыс барысында Жапонияның экологиялық қауіпсіздік саясаты және экологиялық мәселелерге төтеп беру үшін қандай іс-шаралар жүргізілді деген жайлар тереңірек зерттелді.

Түйін сөздер: Жапония, Қазақстан, қоршаған ортаны қорғау мәселелері, тәжірибе, серіктестік.

Ашинова Ж.Е., Усейнова Ф.М.

**Сотрудничество Казахстана
и Японии в сфере
экологической безопасности**

Очевидно, что для решения экологических проблем у Казахстана не хватает финансовых, материальных, квалифицированных трудовых и технологических средств. Поэтому экологическая безопасность – одна из стратегических задач Казахстана, особенно, если экологическую безопасность понимать в полном масштабе, как обеспечение нормальных жизненных условий населения и условий устойчивого благосостояния. Правительство Японии пришло к пониманию того факта, что национальные экологические проблемы зависят от состояния глобальных экологических проблем. Поэтому помощь другим странам в решении проблем окружающей среды вполне может рассматриваться как важную дополнительную меру охраны окружающей среды в собственной стране. В данной работе раскрываются причины установления сотрудничества между Казахстаном и Японией в сфере экологической безопасности. Рассматриваются политика экологической безопасности Японии и меры по улучшению экологической проблемы. Также были рассмотрены экологические проблемы Казахстана.

Ключевые слова: Япония, Казахстан, экологические проблемы, опыт, сотрудничество.

**COOPERATION OF
KAZAKHSTAN AND
JAPAN IN THE SPHERE
OF ENVIRONMENTAL
SAFETY**

The problem of global environmental security «ripening» for centuries. The increase in the negative effects of uncontrolled human activities by the end of the XX century has reached a critical level. As a result, most countries in the developed and developing worlds have identified environmental protection as a factor underlying the national security. Thus, we can conclude that environmental security is not just a separate activity states, as part of their national security [1].

At the end of the XX century conditions and security challenges in the world have changed dramatically. Like many other countries, Japan faced a whole set of new challenges and threats. An important part of Japan's foreign policy agenda arose and new forms of its participation in the implementation of the collective action for global peace. Against this background, the policy was to ensure environmental safety is of great concern to the Government of Japan as a means of strengthening its national prestige in the international arena [2].

Japan was one of the first countries, which determines environmental protection – environmental safety of its territory – as one of the priorities of national security. This is due to such factors as a special place in the formation of ecological thinking features of the national character and national philosophy, vulnerability to natural factors, geographical location, as well as high population density. His role and the presence of Japan's advanced technology in the field of environment, allowing it to adopt its international status as a «green superpower». The problem of environmental safety in Japan rose sharply in the second half of the XX century, when the country was fully felt the result of post-war industrialization, rapid development of the national economy. The problem was that the government did not pay due attention to the effects of uncontrolled economic activity, ignored environmental concerns.

At that time, the main task facing Japan, was to ensure smooth industrial development and the growth of gross domestic product (GDP). The flip side of this policy was the degradation of ecosystems in the country: for the industrial growth of Japan had to pay their own environment. It was then that Japan appears *kogai* term – «public harm». However, the official definition

of the term was only in the fundamental law of ecology. Adopted in 1993 *kogai* defined as «harm caused to the environment of business and other human activities that are polluting the air, water, and a deterioration of its quality, contamination of soil subsidence, noise, vibrations, odors»[3]. Initially, the problem of «social damage» were focal character. The result was a direct damage to the health of the population in certain geographical areas of the country, where there was a large number of industrial enterprises. This damage was expressed in various forms of serious diseases, «asthma Yokkaichi» – the defeat of the respiratory emissions of harmful substances petrochemical industrial complex, «Minamata disease» – damage to the central nervous system with heavy metal salts, «Itai-Itai Disease» – the destruction of the bone tissue as a result of accumulation in the body of critical amounts of chromium [4].

The government could no longer ignore the scale of environmental problems. Environmental security of the country acquired the status of «national security.» At a later stage the problem *kogai* entered the national level. Against this background, the government has stepped up efforts to combat the environmental threat to national security. In the years of high economic growth parliament passed 17 laws relating to protection against pollution of the atmosphere and water basins, the costs of environmental protection measures, the formation of specialized administrative bodies designed to care for the environment, etc. The protection of the environment is becoming increasingly important in the state of five- and seven-year medium-term plans for social and economic development of Japan [5].

Since that time the society has also become aware of the danger of environmental problems, the struggle begins with the consequences of pollution and at the household level. One of the most attractive shopping steel conditioners because they were advertised as air purifiers from oxides of nitrogen an carbon.

In the early 1970s, the scale of the environmental damage was so great that the public protest against environmental pollution has taken a national organized. As a result, we were introduced heavy fines for damage to the environment, which played a significant role in improving the environmental situation [6].

Against the background of which began after the 1973 oil crisis economic restructuring combination of the principle of financial responsibility for environmental crime and the legal and regulatory environmental spheres gave a very tangible positive

results in most Western countries. Especially advances in this area have been evident in Japan, where it was possible in a fairly short period of time to deal with the most egregious manifestations of the ecological crisis. The specificity of the Japanese legislation in the field of ecology is a combination of direct legislative and regulatory acts and indirect measures of financial regulation, manifested in the system of preferential taxation and state subsidies to companies that perform environmental regulations. Plays an important role as the principle of «polluter pays» (Polluter Pay Principle – PPP), according to which the costs are borne by the polluter company. It is the se measures helped the country in arather short period of time to deal with the most egregious manifestations of the ecological crisis [7].

The continuation of this trend was the adoption by Parliament in 1993, the Basic Law of the ecology. The law is not limited to the Declaration of Principles and contained specific guidance for the deployment of a targeted systematic action to protect the environment in the long term [8]. Among other things, the law imposes on the government's commitment to the development and implementation of the Basic Environment Plan for an integrated development policy for the conservation of the environment nationwide.

That this law was the basis for the subsequent legislative in this area. In the following decades it was adopted more than 20 private laws and regulations governing the field of ecology and therefore known as «green».

The government has paid more attention to environmental safety. This is evidenced by the fact that during the administrative and financial reform in Japan since 1997, the status of the Office for the Environment, which was part of Prime Minister's Office, was in January 2001 promoted to the ministry [9].

An important feature of the Basic Law of ecology is that he defined a national strategy, not only nationally, but also regionally and globally. It is in this law was first given the definition of «global environmental conservation», which was defined as a global problem requiring «active development of international cooperation in the conservation of the environment.» «Blue Book of diplomacy» for 2004 identifies the following factors ensuring national security: providing water, confrontation global environmental issues and climate warming, disaster prevention and suppression of transnational crime and human rights.

Similar views are held and the country's leadership, headed by Yukio Hatoyama Prime

Minister. Achieving the implementation of the Hatoyama Initiative, which aims to assist developing countries in reducing greenhouse gas emissions, Japan actively sought to serve as a «bridge» between developed and developing countries, contributing to the construction of «low-carbon society.» In order to achieve this goal have been planned activities under the initiative, dubbed «Call – 25», which was aimed at preserving the nature of the planet Earth, and Japan and their transfer to future generations [10].

In 2010, in Japan in Nagoya held a meeting of Ministers of the Environment of the 200 countries in which it was decided to respect the strategic plan of the United Nations to prevent the extinction of the rare forms of life on the planet. (United Nations Conference on Biodiversity) [11].

It can be concluded that in the 2000s, the Japanese government begins to actively promote environmental component as a component of foreign policy, recognizing the importance of not only government, but also supranational measures to save the country's ecology. At the forefront of the country's foreign policy beyond the environmental component, which is used to strengthen the international political position in the world.

With a specified period, the Japanese government adheres to the international arena, «the philosophy of development» that combines environmental issues and economic growth. Positioning the issues of environment and development as a central foreign policy agenda allows Japan to successfully solve the most important task of improving the country's role in addressing global problems.

Let me now move on cooperation of Japan and Kazakhstan in sphere of environmental policy. «If someone can boast that he has a lot of friends, it – it is Central Asia.» Indeed, CA today is different, if not many friends, then at least, the increased attention of the international community and influential states of the world. The region through which in ancient times held the «Great Silk Road», served as a bridge between East and West, was the meeting place of different cultures. This historically traditional role in the region today is further increased. In recent years in the region have been found, in addition to all previously been explored, strategic commodity reserves. Their implementation has given a powerful impetus to the development of the region. Many experts on the basis of specific data predict that Central Asia will be a full-fledged alternative to the Persian Gulf in the first half of the 21st century. Now CA – region, re-opening and opened the outer world. Promising wealth and communication capabilities in

the region make it an object of geopolitical interests of many countries, including Japan [12].

It is necessary to mention that the term «Central Asia» is meant not true of its geographical significance, which includes the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China and Afghanistan, and the five former Soviet republics – Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan in their current borders. As in any other country, in the states of the region, there are certain difficulties and problems. Among them, we want to consider the environmental problems. There is no doubt that any of the global problems (problems of demography, the problem of disarmament, the problems of natural resources, use of resources of the sea and seabed, problem solving backwardness and poverty of the underdeveloped countries, etc.) gives rise to an environmental problem, so it is recognized by the world community of paramount [13].

Since independence to the present day countries of the region carried out a multi-vector policy of cooperation in the international arena. Therefore, these states are inherent in all global problems. Special mention should be on environmental issues in Kazakhstan, where the negative impact disastrous. The main ones, affecting the common interests of Central Asia and Kazakhstan, as follows:

- environmental problems of Aral Sea due to irrational use of trans boundary rivers Amu Darya and Syr-Dariya;

- environmental problems of testing the effects of nuclear explosions in the air, above and below

Ground for 40 years at the Semipalatinsk test site;

- environmental space exploration using the Baikonur Cosmodrome, i.e. problems due to the placement of the cosmodrome in Kazakhstan;

- environmental problems of development of virgin and fallow lands (about 22 million. ha), i.e. the problem of desertification and soil erosion;

- until the end of the environmental problem due to the intensive development of hydrocarbon resources of the Caspian shelf of the Republic;

It is clear that to address these global environmental problems in Central Asian countries and Kazakhstan do not have enough financial, material, skilled labor and technological means. Therefore, environmental security – one of the strategic objectives in the region, especially if the environmental safety to understand the full scope as ensuring normal living conditions of the population and the conditions for sustainable prosperity. Beginning in 1989-1990, Kazakhstan began to form a new environmental policy focused on the development of economic methods of environmental

management. The transition to environmentally sound and sustainable development is now becoming one of the priorities of the strategy of development of Kazakhstan. Understanding that the success of socio-economic reforms largely depends on of the country's environmental policy, as reflected in the approved by the President of the Republic of Kazakhstan long-term development of the country until 2030, and its component parts – the strategy of «Environment and Natural Resources – 2030». The main objective of the strategy – the harmonization of interaction between society and the environment, and the creation of environmentally friendly habitat. According to many experts, environmental policy in Kazakhstan and the Central Asian countries, certainly lags behind the world level. However, Kazakhstan is the initiator of issues solving environmental problems in Kazakhstan and Central Asia. Currently, significantly enhanced the activity of international environmental conventions, addressing priority issues in the field of ecology. International cooperation in the field of environmental protection contributes to the development of effective solutions to environmental problems faced by the CAR. Of great importance is the experience and technology of environmental protection. In this area, the huge achievements made Japan – a country that is one of the first has entered a qualitatively new level of development. The Japanese government has come to accept the fact that the national environmental problems depend on the state of global environmental problems. Therefore, assistance to other countries in dealing with environmental problems can be considered as an important extra measure of protection of the environment in their own country. Experience and environmental technology are an important object of the planning for Environmental Cooperation of Japan and foreign countries. For this reason, the partnership of Kazakhstan and Japan on environmental issues is the most promising area of international cooperation. Environmental problems and their solutions affect not only environmental, but also social, economic and political spheres. With regard to the Central Asian countries, unresolved environmental problems may be a factor of instability. Japan is interested in ensuring human security in the region, as CA today attracted international attention due to its geopolitical, economic and strategic importance of natural and human resources, opportunities for transit transcontinental trade and transport [14].

Japan Dialogue «Central Asia + Japan» policy adopted in 2004 by the Japanese government against the CA intends to develop a political dialogue

with countries in the region to deepen mutual trust and understanding, aims to contribute to the development of natural resources, considering it as a way to improve the welfare of the region [15]. Japan contributes to the resolution of water ecological problems of Central Asia through participation in large international organizations such as the United Nations, the Asian Development Bank (ADB) under the various cooperation programs, international forums, JICA – Japanese Agency for International Cooperation, the Asia-Pacific Forum, the World Water Forum, Global Water Partnership. Japan ranks second in the world in terms of cash contributions to international organizations. The problem of the Aral Sea, Japanese scientists are engaged in more than one year. Before independence in 1990, the first time in Almaty hosted an international round table «How to save the Aral Sea?». It was organized on the initiative of the Kazakh Association specifically for the United Nations. As a result, it was planned to create a Center for the Aral Sea in the structure of the UNEP (United Nations Programme on water), which was to accelerate the implementation of the Aral project.

Today, Semipalatinsk region is a zone of ecological disaster and therefore unfavorable ecological situation caused significant harm to public health. «The UN General Assembly adopted the famous resolution on assistance to the victims of the tests in the Semipalatinsk region. But this appeal heard, it seems, only Japan. Her contribution is constant and significant. «- Expressed his opinion O. Suleimenov. Semipalatians more emotional in his speeches, often repeating that the project grant aid Japan has become the highest act of humanism, of any working model of international cooperation, which can take the example of other donor countries. Mutual relations of Japan and Kazakhstan in the rehabilitation of the Semipalatinsk test site has become part of history. «But we are really good to know what a nuclear bomb and nuclear weapons. Therefore, the entire Japanese people, not only the Government of Japan, empathize with your problems and actively responded to the request of the President of your help Semipalatinsk region ... «- a strategically important position started a humanitarian action, has become a matter of national importance for both sides of the partnership. Japan's aid to the victims of radiation in Semipalatinsk great and invaluable.

Kazakhstan and Japan have entered into the 21st century related to relations of friendship and partnership. I would like to believe that bilateral relations will continue to be filled with concrete political and economic content.

References

- 1 Senatorov A.I. Yaponskoe zakonodatel'stvo // Yaponiya 1994-1995. Ezhegodnik. – M., 1995. – 274 p.
- 2 Pavlyatenko V.N. Yaponiya i global'nye vyzovy: strategiya bor'by // Centr issledovaniy Sovremennoi Yaponii IDV RAN. – M.: MAKSPRESS. – 2008. – 168 p.
- 3 Timonina I.L. Ekonomicheskiye aspekty ekologicheskoy politiki: sovremennyye podhody i problemy // Yaponiya 2000-2001. Ezhegodnik. – M., 2001. – 89 p.
- 4 Lebedeva A.N., Lavrik O.L. Prirodoohrannoe zakonodatel'stvo razvitykh stran // Analiticheskii obzor. – 1991. – 197 p.
- 5 Senatorov A.I. Yaponskoe zakonodatel'stvo // Yaponiya 1994-1995. Ezhegodnik. – M., 1995. – 27 p.
- 6 Yaponiya 1994-1995 // Ezhegodnik. – M., 1995. – 274 p.
- 7 Esenov M. Central'naya Aziya na poroge 21 veka // Tekst doklada avtora na seminare Stokgol'mskogo instituta mezhdunarodnykh otnasheniy. – Stokgol'm, 1997.
- 8 Akbergen I. Global'nye problem sovremennogo mira, central'no aziatskikh gosudarstv, Kazakhstana i puti ik resheniya // Novaya epoha. – 2006 – #2. – 57-68 p.
- 9 Shalinskii M. Zagryazneniye okruzhayushei sredy I ekologicheskaya politika Kazakhstana // transbound.narod.ru
- 10 Aktual'nyi razgovor. Materialy predstavlen Regional'nym ekologicheskim centrom CA // Zher ana. – 2004. – 19-21 p.
- 11 Kazakhstan unadovser'ez zanyat'sya izucheniem ekologicheskikh problem Kaspiya // Informatsionnoe agentstvo «Interfaks-Kazakhstan». Ekologicheskii kur'er INT. – 2007. – 4 p.
- 12 Komissina L. Aziatskii vector politiki Uzbekistana // Uzbekistan: obreteniye novogo oblika. – 1998. – 330 p.
- 13 Hronika Arala // kungrad.com/aral/seahist/
- 14 Vodnye resursy.2005 // cawater-info.net/news/
- 15 Vorotnoi Kazakhstanskiiye ekologi nadeyutsya napomosh' mezhdunarodnykh organizatsii // izvestiya.kz/news.php/

5-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Раздел 5
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Section 5
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Елеуов М., Талеев Д.А.

**Ақтөбе қаласының
шаруашылық аймағында
2015 жылы жүргізілген
археологиялық қазба**

Мақалада 2015 жылы Ақтөбе қаласында салынған стратиграфиялық қазбаның нәтижелері баяндалады. Ақсу су қоймасының каналы жағасына салынған қазба барысында әртүрлі жас пен жыныс өкілдерінің қаңқалары ретсіз тасталып көмілген жерлеу ашылды. Шұңқырдан қазылып алынған 30-ға жуық адамнаң мәйітіне жүргізілген антропологиялық сараптама барысында марқұмдардың қаңқаларынан күштеп өлтіру іздері анықталмады. Антропологиялық зерттеу мен археологиялық артефактілерді сараптау нәтижелері бұл жерлеудің діни ғұрыппен байланысты деген тұжырым жасауға негіз береді.

Шұңқырдың ішінен шыққан қыш ыдыстар кешені осы жаппай жерлеудің VII – IX ғасырлар аралығына жататындығын көрсетті.

Түйін сөздер: Қазба, стратиграфия, зерттеу, антропология, мәйіт, қаңқа, керамика, зороастризм, оссуари.

Eleuov M. Taleev D.A.

Archaeological excavations carried out in 2015 on the economic part of the settlement of Aktobe

The article presents the results of archaeological excavations carried out in 2015 on the site of Aktobe. The excavations carried out on the cliff channel reservoir Aksu identified mass grave randomly scattered bones of the deceased of various age and gender. The results of the anthropological examination of the remains of about 30 individuals from this burial found no traces of violent injuries on the bones and skulls. The results of anthropological research and analysis of archaeological artifacts led to the conclusion that it is connected with the burial of a religious ritual.

The complex of ceramics were present in the burial makes it impossible to date the burial VII – IX century.

Key words: excavation, stratigraphy, research, anthropology, bones, deceased, Zoroastrianism, ossuary.

Елеуов М., Талеев Д.А.

**Археологические раскопки,
проведенные 2015 году
на хозяйственной части
городища Актобе**

В статье приводятся результаты археологических раскопок, проведенных в 2015 году на городище Актобе. В ходе раскопок, осуществленных на обрыве канала водохранилища Аксу, выявлено массовое захоронение беспорядочно рассеянных костей покойных различного возраста и пола. Результаты антропологической экспертизы останков около 30 человек из этого захоронения не обнаружили следов насильственных повреждений на костях и черепках покойников. Результаты антропологического исследования и анализ археологических артефактов позволили сделать вывод, что это захоронение связано с религиозным ритуалом.

Комплекс керамических сосудов, присутствовавших в погребении, дает возможности датировать захоронение VII – IX в.

Ключевые слова: раскоп, стратиграфия, исследование, антропология, кости, покойник, зороастризм, оссуарий.

**АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНЫҢ
ШАРУАШЫЛЫҚ
АЙМАҒЫНДА
2015 ЖЫЛЫ
ЖҮРГІЗІЛГЕН
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ҚАЗБА**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археологиялық базасы орналасқан ортағасырлық Ақтөбе қаласының оңтүстік-шығыс шетіне салынған су қоймасынан артық суды жіберу үшін қазылған канал қаланың мәдени қабатын кесіп өткен. Неше жылдан бері ағып жатқан қашыртқы судың екпіні жер бедерін кесе өтіп, каналдың екі жағасын үлкен жарға айналдырған. Биіктігі кей тұста 8-9 м дейін жететін осы жардың бойында қаланың мәдени қабатының қалыптасқан қыртысы анық байқалады. Жарқабақтан көрініп жатқан мәдени қабаттың қалыңдығы 2 кей тұста 2,5 м дейін барады. Жағаны бойлай бақылау жүргізу барысында цитадельден батысқа қарай 400 м жердегі су шайған жағалауда пайда болған жарқабақта көлемі 2,5х1,7 м, тереңдігі 2 м келетін шұңқырдың ізі анықталды. Жартысын су шайып кеткен осы шұңқырдың ішіне ретсіз тасталған көп адамның мәйіттерінен түзілген қабат ашылып қалыпты (3-сурет). Бір шұңқырға көп адамды қалай болса солай тастап көмген жерлеудің сырын ашу (қашан және қандай себептерге байланысты) мақсатымен сол жерге 2015 жылы стратиграфиялық қазба салынды [1, 32-35].

Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттап шұңқырдың үстінен салынған стратиграфиялық қазбаның ұзындығы 6 м, ені 1,3 – 1,5 м, тереңдігі 5,75 м. болды. Қазбаның солтүстік – батыс жиегінен алынған көлденең қимасы 6 шаршы және XI ярусқа бөлінді (1-сурет).

Қазбаны жүргізу барысында оның бетінде жатқан 10–15 см қалыңдықтағы шым қабаты мен оның астындағы 0,5–0,7 м қалыңдықтағы (I–II ярус) күл аралас бос топырақ құландысы тазартылды. Қазбаны онан әрі тереңдету барысында тығыздалған топырақ құландысының арасынан (III–IV ярус) сырлы бояулы табактың және бояусыз ыдыстардан құм, құмыра қазан және т.б. ыдыстардың сынықтары табылды.

Қазбаның солтүстік-батыс жиегінен 0,7 м жерде және ең жоғарғы нүктеден (репер) 2,15 м тереңдіктен көлемі 0,6х0,7 м келетін, күйдірілген кірпіштерден қаланған құрылыстың (ташау) қалдығы ашылды. Құрылысқа қолданылған кірпіштердің көлемдері 28-29х19х3,5-4 см. Кірпіштер ташнаудың астына жалпағынан және жан-жағындағы қабырғаларына тігінен қойылған. Оның қабырғаларының ішкі бетінде қалыңдығы 1 см келетін алебастр сылақтың қалдықтары сақталған.

Осы құрылыстың солтүстік жиегінен және 3,2 м тереңдіктен (VII ярус, 3-5 шаршы) көлемі 2,5x1,7 м, тереңдігі 2 м келетін шұңқыр ашылды. Шұңқыр оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытта-ла орналасқан және оның жартысына жуық бөлігі (оңтүстік-шығыс шеті) жарқабақты су шайған кезде бұзылып кеткен. Шұңқырдың беткі қабатын (VII–VIII ярус) тазарту барысында археологиялық бүтін бір құмыра, үш қазан мен басқада ыдыстардың сынықтары және топтап, ретсіз көмілген көп адамның сүйектері (арасында мал сүйектері де бар) табылды. Шұңқырды одан әрі тереңдету барысында (IX ярус) *оссуарилердің* сынықтары мен бүтін күйіндегі қақпақтары және оның айналасында шашылған адам қаңқасының сүйектері шықты. Оның астынан 0,2 м (X ярус) және 0,7 м тереңдіктен (XI ярус) топтап көмілген адам сүйектерінің екінші қабаты аршылып алынды. Сүйектердің орналасуына қарағанда ретсіз көмілген. Осы шұңқырдан жалпы саны 20-дан аса адам қаңқалары, бас сүйектері кездесті. Арасында жас балалардың сүйектері де бар екен.

Адам қаңқаларының антропологиялық тұрғыдан сараптау жұмыстары ресейлік антрополог Егор Китов жүргізді. Қаңқалардың қабат-қабат болып ретсіз жатқан сипатына қарағанда осы шұңқырға өлген кісілердің денесіндегі жұмсақ еттері әбден ыдырап (шіріп) болғаннан кейін басқа жерден әкеліп тасталған. Мәйіттердің қаңқаларында сыртқы күштен болған ешқандай да жарақат іздері анықталмады. Жаппай жерлеудің жартысын су жуып кеткендіктен, ашылып қалған бөлікке әртүрлі атмосфералық құбылыстардың әсеріне байланысты антропологиялық материалдардың сақталу сапасы қатты бүлінген.

Қаңқалардың жынысын, жас аралығын анықтау сараптамасы қалыптасқан әдістер бойынша жүргізілді [2, 3, 4]. Тістер мен қаңқалардан алынған мәліметтерді салыстыра отырып қарастырылды. Ал қаңқалардың краниологиялық мәні мен өлшемдерін сипаттау антропология мен криминалистиканың қалыпты тәсілдері негізінде жасалды [3, 4, 5, 6].

Зерттеу материалы ретінде 27 жанның қаңқалары алынды. Қаңқалардың сақталу дәрежесі өте нашар. Жыныс пен жас аралық анықтаулар нәтижелері төмендегі кестеде көрсетілген.

Ер кісінің бас сүйегі. Ерлердің топтамасы соншалықты сәйкесті емес. Макро және микробедерлері айқын білінеді. Бас қорапшасының ұзындығы мен ені гипербрахикрандық көрсеткіш бойынша үлкен. Бет пішінінің жоғарғы жағы өте жалпақ және орташа, орташа биік деңгейде орташа жалпақ келген. Мезоконхдық көрсеткіш

бойынша бас сүйектің төбесі жалпақ және орташа биік. Мұрны орташа жалпақ, орташа ұзын, мезоринді келген. Мұрын сүйектері жалпақ, өте биік қырынан қарағанда өте шығынқы келген. Тіс шұңқырлары орташа терең, бет көрінісінің жанынан қарағанда европoidтық масштабқа жақындығын, сонымен бірге жоғарғы деңгейдегі кеңдігі мен бет пішінінің жалпақтығына байланысты.

Кесте

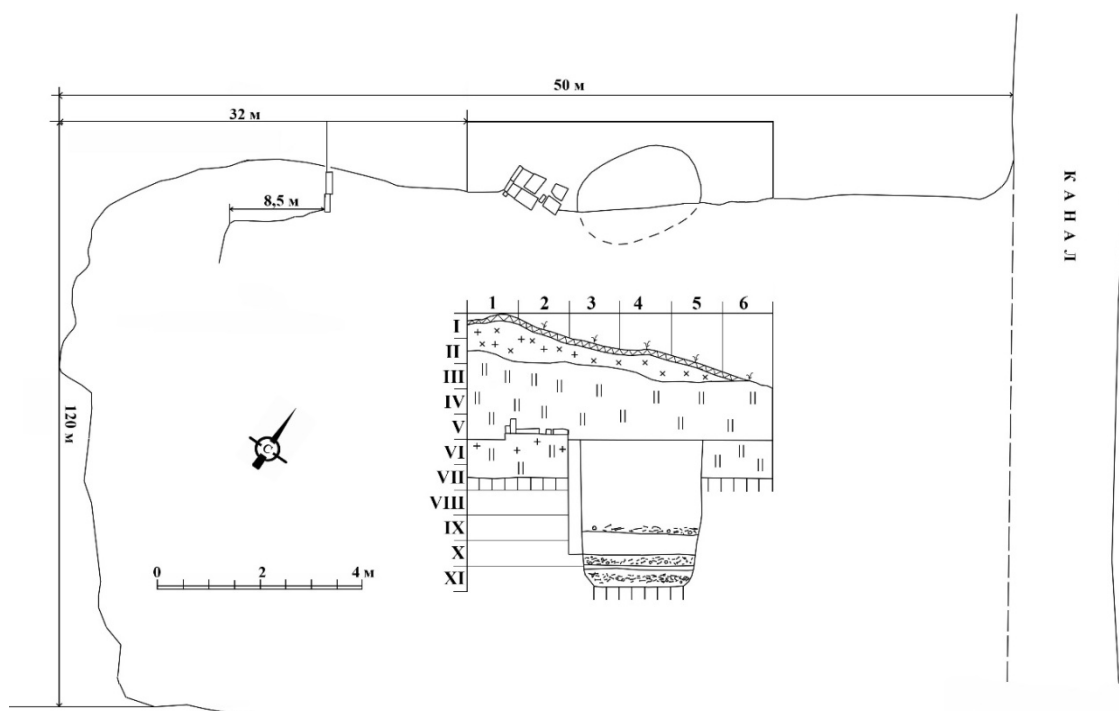
Қазбадан алынған жандар	Жынысы	Жасы (жыл)
Жан (Инд).1	Еркек	35-45
Жан (Инд).2	Әйел	25-35
Жан (Инд).3	Әйел	35-45
Жан (Инд).4	Еркек	25-35
Жан (Инд).5	Еркек	35-45
Жан (Инд).6	Еркек	25-35
Жан (Инд).7	Әйел	45-55
Жан (Инд).8	Әйел	25-35
Жан (Инд).9	Еркек	25-35
Жан (Инд).10	Еркек	45-55
Жан (Инд).11	Еркек	25-35
Жан (Инд).12	Әйел	≥55
Жан (Инд).13	Еркек	35-45
Жан (Инд).14	Еркек	35-45
Жан (Инд).15	Еркек	35-45
Жан (Инд).16	Еркек	25-35
Жан (Инд).17	Әйел	35-45
Жан (Инд).18	Әйел	45-55
Жан (Инд).19	Бала	10
Жан (Инд).20	Бала	5-6
Жан (Инд).21	Бала	1
Жан (Инд).22	Бала	7
Жан (Инд).23	Әйел	25-35
Жан (Инд).24	Әйел	≥55
Жан (Инд).25	Әйел	35-45
Жан (Инд).26	Бала	3
Жан (Инд).27	Бала	7

Әйел кісілердің бас сүйегі. Әйелдердің топтамасы өте нашар сақталған. Макро және микробедерлері әлсіз білінеді. Бас қорапшасының ұзындығы мен жалпақтығы орташа, көрсеткіш бойынша брахикрандық. Маңдайы өте жалпақ, көлбеу. Бет-жүзі жоғарғы жағында жалпақ, биік.

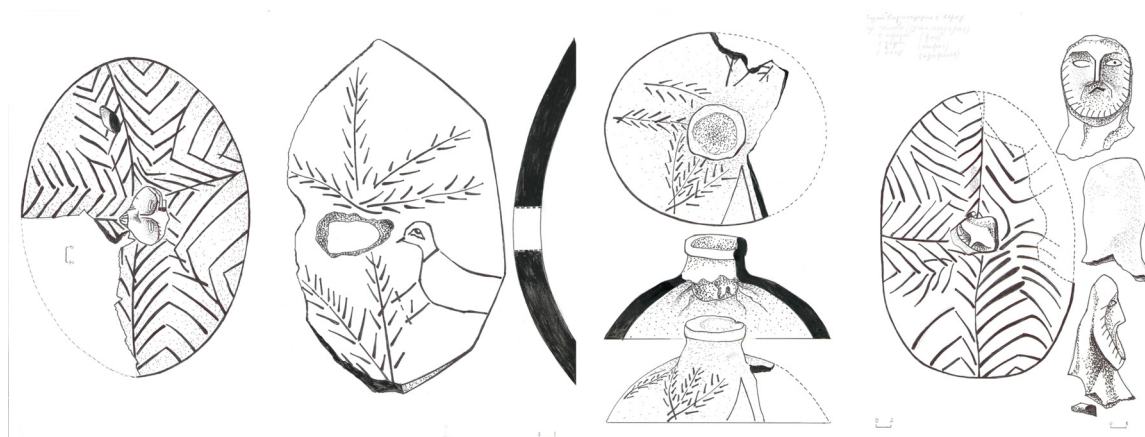
Көкжиегі хамэконхнды көрсеткіш бойынша жоғары, төмен. Мұрны жіңішке және орташа биік. Мұрын сүйектері жалпақ және өте биік, қырынан қатты шығыңқы. Тіс орнының шұңқыры терең емес. Қас бетінің жүзінің жалпақтығына қарай жазықталған.

Бас сүйектерді топтастыра қарағанда олардың европойдтық шекарада біртектес еместігін

байқаймыз. Осындай үйлестіктер әдетте қалалық топтамада тұрғындардың өзара қаалыпты байланысына қатысты кездеседі. Осыған ұқсас көрініс Қостөбе жерлеулерінде, Таразда қазылған зороастриттік қабірлерде кездескен. Біз зерттеген топтамалар морфологиялық ерекшеліктері жағынан Ақбешім мен Красноречка [7, 8, 9] қалашықтарының тұрғындарына өте жақын.

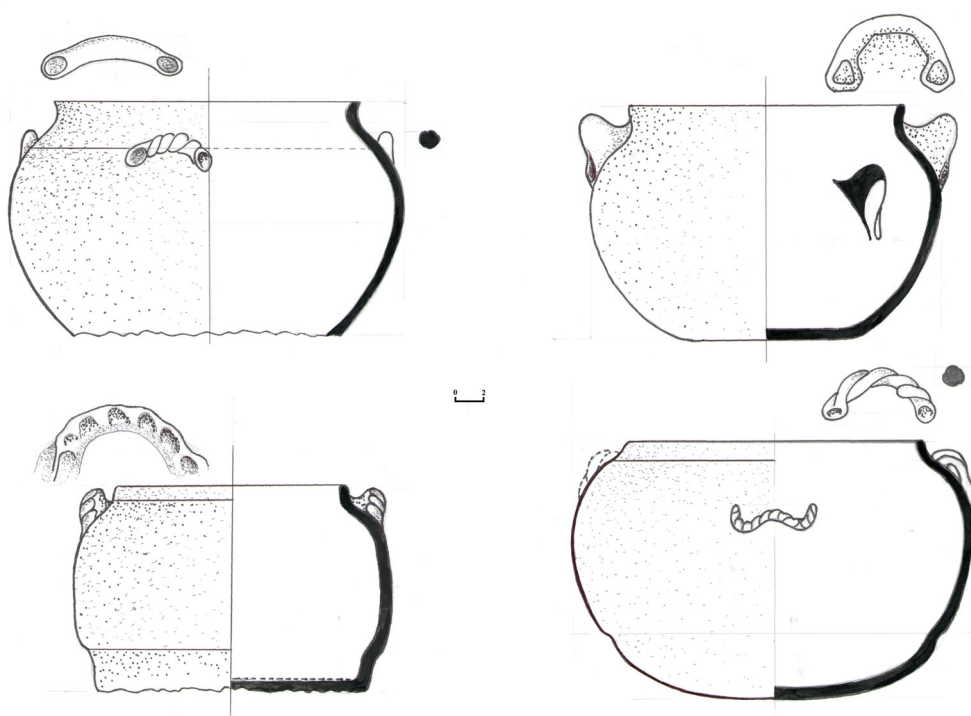
1-сурет – Стратиграфиялық кесіктің сызбасы

2-сурет – Шұңқырдан табылған оссуарилердің каппактары

3-сурет – Жарғабақтағы шұңқырдың қазбаға дейінгі көрінісі

4-сурет – Шұңқырдан табылған қазандар

Стратиграфиялық қазба барысында жағалаудың жоғарғы нүктесінен 3 м тереңдікте орналасқан шұңқырдың ішіне көмілген көптеген жандардың мәйіттері зороастризм дініне табынатын қала тұрғындарының ішіне болжауға келеді. Өйткені, қабір шұңқырының түбіне ретсіз тасталған адам қаңқалары 0,5 м қалыңдықта. Оның үстінен 0,7-0,8 м топырақ тасталыпты. Оның үстінен тағы да адам қаңқалары мен мал сүйегі, түрлі өлшемдегі қазандар және олардың сынықтары, оссуарилердің бөлшектері мен қақпақтары аралас тасталған. Бұл қандайда бір діни рәсімге немесе кенеттен болған апатқа байланысты болған жағдай ма? деген ой туғызады. Мамандардың пайымдауынша, зороастризм діні Қазақстан жеріне VI – VII ғасырларда соғдылықтармен бірге келген [9, 34]. Шамасы Қазақстан жеріне саудамен немесе жалдамалы құрылысшы ретінде келген соғдылықтардың бір бөлігі осы дінді ұстанған болса керек. Қалай болғанда да қаңқаларды антропологиялық зертеу нәтижелері олардан ешқандай күштің іздерін таппады. Шұңқырдың беткі қабатына, қаңқалардың үстінен тасталған қазандар (барлығы 5-6 дана) мен оссуарилердің қақпақтары (10 дана) Талас пен Шу өңірлерінің VII-IX ғасырлары материалдары арасынан кездеседі [10, 34-36].

Су құбыры. Жоғарыда айтылғандай канал суы жуып кеткен жағдайда жарқабақтан жер асты су құбырының ұшы шығып тұрғаны анықталды. Ол құбырдың басы тура цитаделге бағытталған. Осы суқұбырының жалғасы мен бағыт-бағдарын байқау мақсатымен оның үстінен 2015 жылы барлау қазбасы салынды. Бұл алдынгы стратиграфиялық қазбадан оңтүстік-батысқа қарай 36 м жерде. Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталған қазбаның көлемі 3х1,4-2,3 м, тереңдігі 2,4 м.

Қазба құбырдың көрініп тұрған солтүстік-шығыс жиегінен оңтүстік-батыс бағытта қазылып, су құбырының деңгейіне дейін 2,3 м қалыңдықтағы бос топырақ аршылды. Оның астынан қазбаның бағытына параллель жатқан, қаланың цитаделіне қарай тура бағытталған су құбырының аз ғана бөлігі ашылды. Олар ұзындықтары 52, 42, 22 см, диаметрі 20-24 см, бір-біріне киілетін кертінгінің ұзындығы 2 см, диаметрі 23, қалыңдығы 1 см келетін үш су құбырын құралған. Аршылған құбырдың жалпы ұзындығы – 1,1 м, оның солтүстік-шығыс жағын каналдың суы шайып, ал оңтүстік-батысқа қарайғы жалғасы шаруашылық мақсатта топырақ алу кезінде бұзылып кеткен.

Қазбадан құм, құмыра және көзе секілді қыш ыдыстың сынықтары мен құбырдың оңтүстік-батыс шетіндегі үзілген жерінде күйдірілген қыштың қалдықтары, шлак үйіндісі кездесті.

Сонымен, 2015 жылы Ақсу суқоймасының каналының жағасында жүргізілген қазба жұмыстары барысында ортағасырлық Ақтөбе қаласының тарихына қатысты жаңа антропологиялық деректер алынды. Сөз жоқ стратиграфиялық қазбадан шыққан адам қаңқалары зороастризм дінін ұстанған соғдылықтарға қатысты. Бұл жерде бір ескеретін мәселе ортағасырлық Ақтөбе Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, осы өңірдегі үлкен қалалардың бірі. Сондықтан бұл қаладан әртүрлі дін өкілдерінің өмір сүргеніне таңғалуға негіз жоқ.

Антропологиялық сараптау нәтижелері зерттелген қаңқалардың зороастризм дінін ұстанған соғдылықтарға тиесілі екендігін білдіреді. Керуен жолының бойындағы ірі қалаларға шоғырланған соғды саудагерлері мен қолөнер шеберлерінің өкілдері айтылған дінді ұстанғаны жайлы Шу және Талас өзендерінің бойындағы қалалардан табылған археологиялық деректер де растайды.

Әдебиеттер

- 1 Орта ғасырлық Ақтөбе қаласында 2015 жылы жүргізілген қазбалар// Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық ұзын қорғанды қалалары ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі есеп. – 2015. – 101 б.
- 2 Герасимов М.М «Восстановление лица по черепу» (Современный ископаемый человек) // Труды Института этнографии АН СССР. – Новая серия–№28. – М., 1955. – С. 135-180.
- 3 Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия Методика антропологических исследований. – М., 1964. – 350 с.
- 4 Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. – М., 1963. – 170 с.
- 5 Бужилова А.П Палеопатология в биоархеологических реконструкциях //Историческая экология человека. Методика биологических исследований. – М., 1998. – 260 с.
- 6 Добряк В.И. Судебно-медицинская экспертиза скелетированного трупа. – Киев, 1960. – 180 с.
- 7 Миклашевская Н.Н. Антропологический состав киргизского народа. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – М., 1955. – 280 с.
- 8 Миклашевская Н.Н. История распространения монголоидного типа на территории Киргизия. – Ташкент, 1964. – 2-35 с.

- 9 Гинзбург В.В., Зезенкова В.Я Череп из могильника Караханидского времени на Краснореченском городище в Чуйской долине (Киргизия). –КСИЭ. – Выпуск XVII. –1952. – С. 42–78.
- 10 Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.

References

- 1 Ortagasyrlyk Aktobe kalasynda 2015 zhyly zhurgizilgen kazbalar// Shu-Talas onirlerinin ortagasyrlyk uzyn korgandy kalalary gylymi-zertteu zhymysy zhonindegi esep. – 2015. – 101 b.
- 2 Gerasimov M.M «Vosstanovlenie lica po cherepu» (Sovremennyyi iskopaemyi chelovek)//Trudy Instituta etnografii AN SSSR. – Novaya seriya–№28. – M., 1955. – S. 135-180.
- 3 Alekseev V.P., Debec G.F., Kraniometriya Metodika antropologicheskikh issledovaniye. – Moskva 1964.-350 s.
- 4 Pashkova V.I. Ocherki sudebno-medicinskoj osteologii. – M., 1963. – 170 s.
- 5 Buzhilova A.P Paleopatologiya v bioarheologicheskikh rekonstruktsiyah // Istoricheskaya ekologiya cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovaniy. – M., 1998. – 260 s.
6. Dobryak V.I. Sudebno–medicinskaya ekspertiza skeletirovannogo trupa. – Kiev, 1960. – 180 s.
- 7 Miklashevskaya N.N. Antropologicheskii sostav kirgizskogo naroda. Dissertatsiya na soiskanie stepeni kandidata istoricheskikh nauk. – M., 1955. – 280 s.
- 8 Miklashevskaya N.N. Istoriya rasprostraneniya mongoloidnogo tipa na territorii Kirgizii. –Tashkent, 1964.2–35 s.
- 9 Ginzburg V.V., Zezenkova V. Ya Cherepa iz mogil'nika Karahanidskogo vremeni na Krasnorechenskom gorodishche v Chyuskoy doline (Kirgiziya). – KSIYa. – Vypusk XVII. –1952. – S. 42–78.
- 10 Baipakov K.M. Srednekovye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom puti. – Almaty: Gylym, 1998. – 216 s.

Жуматаев Р.С.
**Ежелгі ботай-терсектіктердің
жылқыны қолға үйретуіне
қатысты пікір-таластар**

Мақала ежелгі ботайлықтар мен терсектіктердің жылқыны қолға үйретуіне байланысты қарама-қайшы көзқарастар мен пікірлерді талдауға арналған. Ежелгі жылқышылардың XX ғ. 40 жылдары терсек, одан кейін ботай мәдениетінің ашылуы нәтижесінде Қазақстан территориясы жылқыны қолға үйреткен аймақтардың бірі ретінде қарастырыла бастады. Мұндай пікірге аталып өткен ескерткіштерден табылған сүйек материалдардың үлкен көлемі дәлел болды. Бірақ, осыған қарамастан ғылымда қарама-қарсы көзқарастар орын алған. Ғалымдардың бір тобы ботай және терсек жылқыларының қолға үйретілгендігімен толық келіссе, келесі бір тобы оған қарсы. Мақала авторы отандық және шетелдік зерттеушілердің ұстанымдарын көрсете отырып, олардың аталмыш мәселе бойынша еңбектеріне талдау жасайды. Сонымен бірге, мақалада ботай мен терсек ескерткіштерінің ежелгі Қазақстан тарихындағы маңызын анықтауға талпыныс жасалған.

Түйін сөздер: Жылқы, Ботай, Терсек, ескерткіш, қолға үйрету, қоныс.

Zhumatayev R.S.
**Discussions on the domestication
of the horse ancient Botai-terseks**

This article analyzes the discussion of views and opinions about the domestication of the horse and the ancient botays and terseks. Once the 40 years of the twentieth century terseks antiquities, after having opened the botai culture of ancient horse-breeders, the territory of Kazakhstan has been regarded as one of the domestication of horses regions. This statement meets a rich osteological material from the sites above mentioned crops. But, despite that in science there are conflicting views. If one group of scientists fully approves of domestication and botays and terseks horses, another group disagreed with this opinion. The author shows the position of domestic and foreign scientists, conducts scientific analysis of these papers researchers voiced the problem. The article also preprinyata attempt to define the role and botays and terseks monuments in the ancient history of Kazakhstan.

Key words: Horse, Botai, Tersek, monument, domestication, settlement.

Жуматаев Р.С.
**Дискуссии по поводу
доместикации лошади
древними ботай-терсековцами**

Статья посвящена анализу дискуссионных взглядов и мнений о доместикации лошади древних ботайцев и терсековцев. После определения в 40 годах XX в. терсекских древностей, также после открытия ботайской культуры древних коневодов, территория Казахстана стала рассматриваться как один из регионов доместикации лошади. Данному утверждению соответствует богатый остеологический материал из памятников выше названных культур. Но, несмотря на это, в науке существуют противоречивые взгляды. Если одна группа ученых полностью утверждает о одомашенности ботайских и терсекских лошадей, другая группа не согласна с данным мнением. Автор статьи показывает позиции отечественных и зарубежных ученых, проводит научный анализ трудов данных исследователей по озвученной проблеме. Также в статье предпринята попытка определить роль ботайских и терсекских памятников в древней истории Казахстана.

Ключевые слова: Конь, Ботай, Терсек, памятник, доместикация, поселение.

ЕЖЕЛГІ БОТАЙ-ТЕРСЕК- ТІКТЕРДІҢ ЖЫЛҚЫНЫ ҚОЛҒА ҮЙРЕТУІНЕ ҚАТЫСТЫ ПІКІРТАЛАСТАР

Алғашқы метал кезеңімен сипатталатын бірегей ескерткіштер мен археологиялық мәдениеттер еліміздің солтүстік аймақтарында топтасқан. Олар қазақ жеріндегі алғашқы бақташылықтың қалыптасқандығын дәлелдейтін Терсек және Ботай археологиялық мәдениеттері. Аталған ескерткіштерден жылқы сүйектерінің үлкен топтамасының жинақталуы, зерттеушілер ортасында өңірді сол замандарда мекендеген жұрттардың қоғамдық қатынастарындағы түрлі мәселелерді шешуге деген қызығушылық тудырды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы сол халықтардың мәдени шаруашылық типі мен жылқының қолға үйретілу мәселесі болды.

Дэвид Энтони мен Николай Виноградовтың айтуынша б.з.д. 2200-1800 жылдары жылқы шаруашылығы Уралдың шығыс бөлігінде кеңінен қолданылды. Алайда, жылқы шаруашылығының дәл қай уақытта пайда болғандығы әлі жауабын таба алмай келе жатқан мәселелердің бірі [1].

Мәселен, аталған мәдениеттермен көршілес әрі кезеңдес Сұртанды мәдениеті бойынша Г.Н. Матюшин аталған аймақта «көшпелі халықтардың» болуы мүмкіндігін жоққа шығармай, ежелгі сұртанды тұрғындарының экономикалық базасын малшаруашылығы құрағандығы туралы жазды [2, 283-284 бб.]. Ал, В.Ф. Зайберт болса ерекше «көп салалы, жылқы шаруашылығы үстемдік» еткен «ботайлық мәдени-шаруашылық типін» бөліп көрсетеді [3, 1993, 168-169 бб.]. Келесі бір зерттеушілер тобы терсек қоғамын нақты бір шаруашылық әрекетінде көшпелі болғандығын алдыға тартады [4].

Осының ішінде біздің тақырыбымызбен тікелей астасып жатқан жылқының қолға үйретілу мәселесіне қатысты ғылымдағы басты тұжырымдармен бөліссек.

Бүгінде Еуразия кеңістігіндегі бақташылықтың қалыптасуы мен дамуы әлі де болса толық шешімін таба қойған жоқ. Дегенмен, жоғарыда аталған мәдениеттердің материалдарын басшылыққа ала отырып бір шағын ауданның негізінде бұл мәселенің кейбір қырларын танып-білуге болатындай. В.Ф. Зайберт атап өткендей, жылқының қолға үйретілуі және оның шаруашылықтағы рөліне қатысты тарихнамалық ізденістердің шеңбері кең [5, 279 б.]. Онымен түрлі салалардан тұратын жаратылыстыну және гуманитарлық ғылым өкілдері айналысып келеді. Әр ғылым

саласының зерттеу жүргізудегі өзіндік әдістері мен мәселеге басқа қырынан қарайтын жолдары болғандықтан түрлі көзқарастар мен бір-бірімен ұштаспайтын пікірлер және тұжырымдар қалыптасқан. Л.А. Макарова мен Т.Н. Нурумов ботайдан және басқа да ескерткіштерден алынған жылқы сүйектерін көлемдік сипаттамасы бойынша салыстырып, оларды, соның ішінде Тұзды көл 1, Евгеньевка 2 тәрізді терсек ескерткіштерінің жылқыларын да қолға үйретілген деп тұжырым жасады [6, 31-39 бб.]. Дәл осындай бағыттағы зерттеу жұмыстарын жүргізген И.Е. Кузьмина Ботай қонысының жылқыларын үйсіндірілген деп есептеді [7, 188 б.]. С. Олсен аталған авторлардың пікірлерін ойға қонымды деп табады. Себебі, Ботай тұрағының жер қабатында фосфордық қалдықтары табылған. Зерттеушілер бұл бір жерге жинақталған жылқы қиының қалдықтары деген қорытындыға келді (қорада бағылған). С. Олсен жоғарыда келтірілген пікірлерді саралай отырып, бұл жылқының қолға үйретілуінің тағы бір белгісі болуы мүмкін деп қорытындылайды [8]. Одан бөлек, С. Олсен Ботай қонысындағы бұзылмаған жылқы қаңқаларын олардың ең алдымен тұрмыста пайдаланғандығын көрсетеді дей келе, жануарлардың қолға үйретілгендігін жоққа шығармайды. Осылай дей тұра, ғалым өзінің екінші пікірін де алға тартады. Оның ойынша, жылқы қаңқаларының жартылай бұзылған және бұзылмаған күйінде табылуы, бұл аңшылық барысында қолға түсірілген жабайы жылқыларды сол күйінде қонысқа жеткізуінен болуы мүмкін [8, 101 б.].

Айтылған тұжырымдарға қарама-қарсы көзқарасты Н.М. Ермолова ұстанды. Оның ойынша Ботай жылқылары жабайы болған, ал ботайлықтардың өздері отырықшы аңшылар санатына жатқан [9, 87-89 бб.].

П.А. Косинцев Жайық пен Ертіс өзені аралығында б.з.д. II мыңжылдықта өмір сүрген жұрттардың шаруашылығының тұрпаты иемденушілік болды дей келе, терсек пен ботай жылқыларын жабайы деп санайды [10]. Оларда иемденуші шаруашылықтың болғандығын былайша суреттейді: «Ботай қонысындағы баспаналар арасындағы қазбалар барысында жылқы сүйектерінің көп болып үйіліп қалған «асханалық» қалдықтары, олардың ішінде анатомиялық қалпын сақтаған қаңқа бөліктері табылды. Еділ-Жайық пен Батыс Сібірдің орманды және далалық аймақтарындағы бақташылардың қоныстарын зерттеу барысында олардың мәдени қабаттарынан мұндай жинақтарды бірде-бір рет байқамадым. Ботайдағы сүйек жинақтары

аңшылардың көп мөлшерде аулаған тұяқтыларды сойған, бөлшектеген және пайдаланған орындарға өте ұқсас. Бақташылар психологиялық тұрғыдан өздері өсірген малдарын былайша бейберекет қолдануға жол бере алмаған. Ботайдың сүйек кешендеріне берілген бұл субъективті археозоологиялық сипаттама қалай дегенде де ботай тұрғындарының иемденуші шаруашылықпен айналысқандығына қосымша дәлел бола алады» [10, 27 б.]. Автордың ұсынысын Е.Е. Кузьминада қолдай отырып, келесідей пікір айтады «Я имею в виду прежде всего длительный спор о лошадях неолитического поселения Ботай в Казахстане. Сторонником ранней доместикации лошадей этой стоянки и использования их для верховой езды выступил американский исследователь Д. Энтони. Его книга, ценная сама по себе, широко освещает материалы степей нео-энеолита и бронзового века в свете проблемы происхождения индоевропейцев, но большое внимание уделено попытке доказать, что лошади Ботая были доместичированы и использовались для верховой езды всадниками-воинами степей. Доказательством этому служат следы потертости на зубах лошади. Этот главный тезис оспорен палеозоологом П. А. Косинцевым, доказавшим, что псалий попадает во рту коня не на зуб, а на десну, и эта патология не может служить аргументом верховой езды. П. А. Косинцев произвел детальное сопоставление костей лошадей Ботая и Синташты и подтвердил свой прежний вывод, что древние лошади Казахстана не могут быть предками лошадей Синташты, генетически относящихся к лошадям Понто-Каспийских степей» [11, с. 34].

Осы айтылғандарға ұқсас ұстанымда М. Левинде өз негіздерін қалады. Алайда ол, ботайлықтарда қолға үйретілген жылқылардың болуы мүмкіндігін атап өте отырып, бірақ жылқы сүйектерінің басым бөлігі аңшылық барысында алынғандығын алдыға тартады [12]. Сол материалдардың негізінде зерттеуші плейстоцен ескерткіштерінде жинақталған жылқы сүйектерінің қалдықтарын жас ерекшелік тұрғысынан аңшылық нәтижесінде алынғандығы туралы болжамын айтқан болатын. Міне, осы тұрғыдан Ботай қонысының №31 теліміндегі остеологиялық материалдарды қарастырған М. Левин жылқылардың жартысы 3-7 жас, үштен бір 4-6 жаста және тағы бір тобы 6 жаста сойылғандығын анықтайды. Автор өзінің тұжырымдамасын этнографиялық мағлұматтар арқылы бекітуге талпынып, екі қазақ пен екі моңғолдан XX ғ. басындағы аталған халықтардың шаруашылық

жағдайы туралы мәлімет сұрастырады. Олардан алған ақпаратқа сүйеніп, М. Левин қазақтар мен моңғолдар етке екі-үш жастағы жылқыларды сояды, егер жылқы басқа мақсатқа қажет болса, 16 немесе одан да үлкен жануарлар таңдалуы керек болған. Осылайша Ботай қонысындағы жылқылардың жас ерекшелігі мұндай қағидаға сәйкес келмегендіктен ол ботай жылқыларын жабайы және олар таңдаусыз, аңшылық нәтижесінде алынған деп есептейді [12, р. 41–52].

Д. Браун мен Д. Энтони Ботай тұрағының кейбір жылқылары қолға мініс үшін, яғни жабайы жылқыларды аулау үшін пайдаланылғандығын атап өтеді. Оған дәлел ретінде, табылған жылқылардың 12 пайызының тістерінде іздер пайда болған дейді. Тістегі бұл өзгерістер ауыздықтан қалуы мүмкін деп тұжырымдайды. Алайда қалған 90 пайыз жылқы тек азық үшін ғана пайдаланылуы мүмкін [13]. М. Левин аталған авторлардың жылқының қолға үйретілгендігінің белгісі ретінде тістердегі үзеңгінің ізі деген дәлелін құптамайды. Оның ойынша, жылқы қолға үйретіліп, бірақ үзеңгі салынбауы мүмкін жағдайлар кездеседі. Сол себепті, тістегі іздермен қатар, басқа талдау әдістері де бірге қарастырылуы тиіс деп табады.

Ендігі жерде жоғарыда келтірілген тұжырымдар мен пікірлердің негізгі қорытындысын қарастырылып отырған мәдениеттердің ескерткіштерін зерттеген ғалымдарға берсек.

Ботай мәдениетін ғылыми айналымға енгізген В.Ф. Зайберт ескерткіштегі жылқы сүйектерінің 99% құрайтындығын ескере отырып, ежелгі ботайлықтардың негізгі шаруашылығы жылқышылық болғандығын атап өтеді. Сонымен бірге зерттеуші өңірде жабайы жылқылардың көптеген үйірлері болғандығын жоққа шығармай, ботайлықтар аңшылық кезінде соларды аулаған деп есептейді [5].

Жоғарыда ботай-терсек жылқыларының қолға үйретілмегендігі туралы көзқарас ұстанған зерттеушілердің пікірлеріне толыққанды әрі дәлелді тұжырымдар білдірген С.С. Калиева, В.Н. Логвин және Л.Л. Гайдученко болды.

Мәселен, В.Н. Логвин археозоологтардың тұжырымдарына сүйене отырып, жабайы жануарларға қарағанда үй жануарларының дене тұрқы кішірек болатындығын айтады. Оны ол қолға үйретілгеннен кейінгі малдардың тіршілік ету жағдайының өзгеруімен және алғашқы кезде адамдар үйірдегі сәл кішірек, асаулығы шамалы жануарларды үйретуге тырысқандығымен түсіндіреді [14, 246 б.].

Аталған зерттеушілер ең алдымен М.Левиннің жылқының қолға үйретілу мәселесіне қа-

тысты ұстаған жас ерекшелік әдісін сынға алады. Олар Терсек мәдениетіне жататын Қожай 1 қонысындағы жылқылардың 42% 4-6 жасында сойылғандығын, ал кәрі жылқылардың шамалы екендігін анықтайды [15, 245-247 бб.]. Яғни, М.Левиннің ұстанымы бойынша жылқылар аңшылық барысында ауланған болып шығады. Сонымен бірге аталған авторлар М.Левиннің этнографиялық мәліметтерді дұрыс пайдалана алмағандығын алдыға тартады. Осыған қатысты былай деп қорытынды жасайды: «XX ғ. басында қазақтар мен моңғолдар нарықтық қатынастарға енген. Онда, шынымен де жас жылқыларды бордақылау арқылы саудаға жіберу әлдеқайда тиімді. Нарықтық экономикада бұл пайда әкелу мақсатында жұмыс істейді» [14, 246 б.]. Сонымен бірге авторлар М.Левиннің Ботай қонысындағы жылқы сүйектерінің толық қаңқасы бойынша оларда жабайы аңшылық болды деген ұстанымын, белсенді шаруашылыққа тартылуы барысында жарақат алған немесе ауру жылқылардың сойылуы мүмкін деген көзқарастарымен негіздейді [15, 246 б.].

Терсек жылқыларының үйсіндірілгендігі жайлы тағы бір дәлел ретінде жоғарыдағы авторлар олардың ірі қара малын өсіргендігімен және көне шұңқыр мәдениеті тұрғындарымен көршілес орналасуын келтіреді [4]. Авторлардың пікірінше, ірі қараны қолға үйрете білген дала тұрғындары өздері үшін аса маңызды жылқыны үйсіндіруге тырыспауы мүмкін емес, оның үстіне жылқы еті негізгі азық көрсеткіші болған [16, 263 б.]. Сонымен қатар, осы күні зерттеушілер арасында көне шұңқыр мәдениетін қалыптастырушыларда қолға үйретілген жылқының болғандығы дау тудырмайды. Ал бұл мәдениеттің Сұртанды, Терсек және Ботай ескерткіштерімен замандас екендігін негізге алар болсақ, аталған мәдениет жұрттарында үйсіндірілген жылқының болғандығы туралы мәселе өз шешімін табатындай. С.С. Калиева мен В.Н. Логвиннің сөзімен айтқанда, қыр адамы үшін жылқының құндылығы соншалық, көршілердегі жылқыны қолға үйрету тәжірибесін біле тұра, оны меңгеруге талпыныс жасамау мүмкін емес еді [4].

Зерттеушілердің терсек жылқысының қолға үйретілгендігі жайлы келесі бір айғақтарын жылқылардың тістеріндегі қажалу іздері құрайды. Д. Энтони мен Д. Браунның әдістемесін қолданған Л.Л. Гайдученко 40 дана төменгі жақ азу тістерін зерттеп, олардың ішіндегі төртеуінен ауыздық іздерін табады. Осымен бірге қажалу белгілері бар бұл жиынтық Д.Браунға зерттеуге беріледі, нәтижесінде автор олардағы қажалу белгілерін ауыз-

дық іздері екендігін жоққа шығармайды. Тістегі мұндай іздер ауыздықты жүздеген сағаттар бойы қолданған кезде пайда болған [17, 6 б.].

Осылайша қолдағы бар барлық материалдарды саралай келе, С.С. Калиева мен В.Н. Логвин мынандай қорытынды жасайды: «Морфометриялық, тарихи-мәдени жас ерекшелік тәрізді ақпарат топтамалары ботай және терсек жылқыларының үйсіндірілген деп есептеуге тыйым салатындай мәліметтерге ие емес. Археозоологиялық ақпараттар жинағы ондай қорытындылардың қате екендігін анықтайды. Д. Энтонидың соңғы зерттеулері бойынша алынған төменгі тістердегі ауыздықтың үйкелісі негізінде орын алған патологиялық өзгерістерді құрайтын морфологиялық деректер терсек пен ботай үйірлерінде «ауыздықталған» жануарлардың болғандығын біржақты нақтылайды. Жылқылардың көлік құралы ретінде пайдаланылғандығы С. Олсеннің толық қаңқалар бойынша жүргізген зерттеулері дәлелдейді. Ең соңында, Қожай 1 мен Құмкешу 1 қоныстарындағы жылқы мен құлан сүйектерін салыстыру адамдардың аталған екі жануарға қатысты қарым-қатынасы түрлі болғандығын көрсетеді. Оның себебі, құланның жабайылығымен және жылқының үйсіндірілгендігімен түсіндіріледі» [16, 253 б.].

Көріп отырғанымыздай, зерттеушілердің жоғарыда келтірілген пікірлері бұл мәселе бойынша түрлі көзқарастың бар екендігін анықтайды. Дегенмен, терсек және ботай жылқыларының үйсіндірілгендігін дәлелдеуге тырысқан зерттеушілердің көзқарастары мен тұжырымдары біршама айғақталған деп есептейміз. Бірақ, бұл зерттеушілердің аталған мәдениеттердегі жылқының қолға үйретілу немесе үйретілмеу мәселесінің көлеңкесінде тағы бір маңызды бағыт қалып қойған тәрізді. Ол ежелгі ботайлықтар мен терсектіктердің жылқы малына қатысты таным-түсініктері. Жоғарыдағы зерттеушілердің ешқайсысы бұл мәселеге қатысты ой толғамайды. Тек қана В.Ф. Зайберт өзінің Ботай мәдениетіне қатысты жарияланған толымды еңбегінде мәселенің шетін шалып кетеді. Ол жерлеу камерасын салу барысында қолданылған жылқы бас сүйектерін ғұрыптық мәнмен байланыстырады [5, 242 б.].

Осыған байланысты қазіргі күні зерттеушілердің алдында тұрған келелі міндеттердің бірі ежелгі ботайлықтар мен терсектіктердің дүниетанымдық түсініктеріне көңіл бөліп, олардың жан-жануарлар әлемін қалай қабылдағандығын зерделеу болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Anthony D.W., Vinogradov N.B. The birth of the chariot // *Archeology*. – 1998. – №48. – P. 94-113.
- 2 Матюшин Г.Н. Энеолит Южного Урала. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
- 3 Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. – Петропавловск: ИА АН РК, 1993. – 244 с.
- 4 Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. – Кустанай: ИА МН-АН РК: КустГУ, 1997. – 179 с.
- 5 Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: КазАқпарат, 2009. – 576 с.
- 6 Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 218 с.
- 7 Кузьмина, Лошади Северной Евразии от плейстоцена до современности. – СПб., 1997. – 224 с.
- 8 Olsen S. L. The exploitation of horses at Botai, Kazakhstan // *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. – Cambridge: McDonald Inst. for Archaeol. Research, 2003. – P. 83–104.
- 9 Ермолова Н.М. Остатки млекопитающих из поселения Ботай // *Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии*. – Петропавловск: Отдел «Археология Северного Казахстана» ИА НАН РК, 1993. – С. 87–89.
- 10 Косинцев П.А. Происхождение «колесничных лошадей» // *Происхождение и распространение колесничества*. – Луганск: Глобус, 2008. – С. 113–129.
- 11 Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого шелкового пути: Диалог культур Европа–Азия / Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин. – М.: КомКнига, 2010. – 240 с.
- 12 Levine M. Botai and the origins of horse domestication // *Journ. of Anthropol. Archaeology*. –1999. 18 (1). – P. 29-78.
- 13 Brown D.R., Anthony D.W. Bit wear, horseback riding, and the Botai site in Kazakhstan // *Journal of Archeological science*. – 1998. – №25. – p.331-347
- 14 Логвин В.Н. Тургайский прогиб в эпоху мезолита – энеолита. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Сургут, 2002.
- 15 Гайдученко Л.Л. Домашняя лошадь и крупный рогатый скот поселения Кожай 1 // Калиева С.С. Поселение Кожай 1. – Алматы: ИА МН-АН РК, 1998.
- 16 Калиева С.С., Логвин В.Н. Некоторые штрихи к проблеме домашности лошади терсекских и ботайских памятников // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. –2011. – № 2 (15) – С. 246-255
- 17 Anthony D. W. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2007. – 553 p.

References

- 1 Anthony D.W., Vinogradov N.B. The birth of the chariot // *Archeology*. – 1998. – №48. – p.94-113
- 2 Matyushin G.N. Eneolit Yuzhnogo Urala. – M.: Nauka, 1982. – 328 s.
- 3 Zaybert V.F. Eneolit Uralo-Irtyshskogo mezhdurechya. – Petropavlovsk: IA AN RK, 1993. – 244 s.
- 4 Kaliyeva S.S., Logvin V.N. Skotovody Turgaya v tret'yem tysyacheletii do nashey ery. – Kustanay: IA MN-AN RK: KustGU, 1997. – 179 s.
- 5 Zaybert V.F. Botayskaya kultura. – Almaty: KazAkparat, 2009. – 576 s.
- 6 Akhinzhanov S.M., Makarova L.A., Nurumov T.N. K istorii skotovodstva i okhoty v Kazakhstane (po osteologicheskomu materialu iz arkhеologicheskikh pamyatnikov eneolita i bronzy). – Alma-Ata: Gylm, 1992. – 218 s.
- 7 Kuzmina, Loshadi Severnoy Yevrazii ot plitsena do sovremennosti. – Sankt-Peterburg, 1997. – 224 s.
- 8 Olsen S. L. The exploitation of horses at Botai, Kazakhstan // *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. – Cambridge: McDonald Inst. for Archaeol. Research, 2003. – P. 83–104.
- 9 Yermolova N.M. Ostatki mlekopitayushchikh iz poseleniya Botay // *Problemy rekonstruktsii khozyaystva i tekhnologiy po dannym arkhеologii*. –Petropavlovsk: Otdel «Arkheologiya Severnogo Kazakhstana» IA NAN RK, 1993. – S. 87–89.
- 10 Kosintsev P.A. Proiskhozhdeniye «kolesnichnykh loshadey» // *Proiskhozhdeniye i rasprostraneniye kolesnichestva*. – Lvgansk: Globus, 2008. – S. 113–129.
- 11 Kuzmina Y.Y. Predystoriya Velikogo shelkovogo puti: Dialog kultur Yevropa–Aziya / Otv. red. G. M. Bongard-Levin. – M.: KomKniga, 2010. – 240 s.
- 12 Levine M. Botai and the origins of horse domestication // *Journ. of Anthropol. Archaeology*. –1999. 18 (1). – P. 29-78.
- 13 Brown D.R., Anthony D.W. Bit wear, horseback riding, and the Botai site in Kazakhstan // *Journal of Archeological science*. – 1998. – №25. – p.331-347
- 14 Logvin V.N. Turgayskii progib v epokhu mezolita – eneolita. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. – Surgut, 2002.
- 15 Gayduchenko L.L. Domashnyaya loshad' i krupnyy rogatyy skot poseleniya Kozhay 1 // Kaliyeva S.S. Poseleniye Kozhay 1. – Almaty: IA MN-AN RK, 1998.
- 16 Kaliyeva S.S., Logvin V.N. Nekotoryye shtrikhi k probleme domashnennosti loshadei tersekskikh i botayskikh pamyatnikov // *Vestnik arkhеologii, antropologii i etnografii*. –2011. – № 2 (15) – S. 246-255
- 17 Anthony D. W. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2007. – 553 p.

Дауытбекова М.К.,
Исаева А.И.

**Құпиясы
ашылмаған қорған**

Мақалада кейінгі орта ғасырларда Солтүстік-шығыс Жетісу жеріндегі ірі шаһарлардың бірі болған Саға-Бүйен қаласының тарихы қысқаша қарастырылып, елді мекеннің атауына байланысты ғылыми зерттеулерге талдау жасалады. Қаратал және Лепсі өзендері аралығындағы аса ірі мекен-жайлар қатарына жататын Саға-Бүйен қалашығының әлі де болса құпиясы ашылмағандығы көрсетіледі. Қола дәуірінен бастау алған қала мәдениетіне тән маржанмен көмкерілген керамикалардың, күмістен спираль тәріздес сырға, білезік басым бөлігі өрнексіз, банкі тәріздес және көзе тәріздес болып келетін ыдыстарды қойнауына алған қалашық орнындағы қорғанды жан-жақты зерттеу археология, тарих, демография ғылымдарындағы урбанизация мәселесіне қосылған сүбелі үлес болатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Жетісу, Саға-Бүйен, археологиялық мәдениет, қорған, қалашық, ортағасыр, артефакт.

Dautbekova M.K.,
Isaeva A.I.

**Unsolved mysteries
of the mound**

The article made an analysis of one of the major cities north-eastern Zhetysu – Saga-Buyen, including its brief history, as well as clarification of the etymology of the settlements in the research. Article showing unsolved mystery until the end of one of the largest settlements between the Karatal and Lepsy rivers Saga-Buyen settlement, considered found in the mounds investigated settlement archaeologists priceless artifacts of the Bronze Age – beautiful ceramic pitchers, original silver spiral earrings, amorphous female bracelets, various shapes vessels, as well as other rare finds of significant interest to the archeology, history, demography, the study of a variety of complex processes accompanying the process of urbanization.

Key words: Zhetysu, Saga-Buyen, archeological culture, mound, settlement, medieval ages, artefact.

Дауытбекова М.К.,
Исаева А.И.

**Нераскрытые
тайны кургана**

В статье сделан анализ одного из крупных городищ позднего средневековья Северо-Восточного Жетысу – Сага-Буйен, включая краткую его историю, а также выяснение этимологии данного поселения в научных исследованиях. Показаны нераскрытые до конца тайны одного из крупнейших поселений междуречья Каратала и Лепсы – городища Сага-Буйен. Изучены найденные в курганах исследуемого городища археологами бесценные артефакты эпохи бронзы – прекрасные керамические кувшины, оригинальные серебряные спиралевидные серьги, аморфные женские браслеты, разнообразные по форме сосуды, а также другие редкие находки, представляющие значительный интерес для археологии, истории, демографии при исследовании различных сложных процессов, сопровождающих процессы урбанизации.

Ключевые слова: Жетысу, Сага-Буйен, археологическая культура, курган, городище, средневековье, артефакт.

ҚҰПИЯСЫ АШЫЛМАҒАН ҚОРҒАН

Бүгінде жер жәннаты аталып жүрген Жетісу жерінің ресми атауы ғылыми айналымға қай кезеңде енді және оның нақты территориясы туралы нақты мәлімет жоқтың қасы. Дегенмен, ежелден көшпелілерге мекен болған аталмыш аймақтың тарихы тереңде екендігі анық. Жетісу, соның ішінде оның солтүстік-шығыс бөлігі туралы сөз болғанда әлі де болса тың мәселелердің мол екендігіне көз жеткіземіз. Бұл территорияда бай археологиялық мәдениеттің қалыптасқандығына – Біже, Дүңгене, Талды, Қызыл-ағаш, Арасан, Саға-Бүйен, Мешіт, Қызылтаң, Еңбек, Жаңалық, Қарауылтөбе, Бақалы, Сарқан, Қойлық сияқты жалпы саны – 25, кейінгі орта ғасырлардан бүгінгі таңға дейін аты мәлім қалалардың болғандығы дәлелдей түссе керек [1, с. 33-56, 105]. Қазіргі кезеңде аты аталған орта ғасырлық қалалардың ғылыми зерттелуі жөнінде сөз болғанда, көрнекті этноархеолог Ө.Т. Төлеубаевтың «орта ғасырлық деректерде аталған, бірақ бүгінде қайда екені белгісіз нысандар әлі де болса барлау жұмыстарына сүйене отырып, анықтай түсуіміз қажет» [2, 181 б.], – деген аса құнды ғылыми пікірі осы аймақтағы орта ғасырлық қалаларға да қатысты деп ойлаймыз. Себебі, бұл қалалар тарихи кезеңдердегі орналасқан аймақтарынан тым алшақ кетпегенімен дәл сол белдеуде орналасқандығы да дәлелдеуді қажет етеді. Соның бірі – көнеден келе жатқан Саға-бүйен қалашығы. Бүгінде Алматы – Өскемен күре жолының 364-шақырымында, тоғыз жолдың торабында орналасқан Саға-бүйен елді мекенінде тіршіліктің қара қазаны қайнап-ақ жатыр. Алматы облысы, Ақсу ауданында Қарашілік ауылдық округіне ұзақ жылдардан бері орталық болып отырған ауыл іргесінде орналасқан қорғанның ашылмаған құпиясы ауылдың әр тұрғыны жүрегінің тереңінен орын алған. Бірде қалмақ, бірде жоңғар, тіпті қола дәуірінде – «ақ қала» болыпты деген ел аузындағы әңгіме ғылыми шешімін тапса деген арман ауыл тұрғындарының әрқайсысының санасында. Әр өлкедегі ескерткіштер, мазар мен кесенелер және т.б. мәдени-тарихи орындар өзінше бір тарихқа тұнып тұратыны анық. Тек олардың сырын аша білу әсіресе, тарихшы қауым үшін маңызды болып табылады.

Жалпы, Саға-бүйеннің кейінгі орта ғасырларда үлкен қалашық болғандығы тарихи мәліметтерден белгілі. Ол – Бүйен өзенінің сол жағында орналасқан. Жетісу (Жоңғар) Алатауының

солтүстігіндегі 4000 м биіктіктегі мұздықтардан бастау алып, таулы шатқалдардан сарқырай ағып, ағысы жазыққа шыға баяулайтын Жетісудың бір өзені. Бұл өзен атауының жеті өзен қатарына кіретіндігі жөнінде А. Влангалидің еңбектерінде «Аягөз, Лепсі, Ақсу, Бүйен, Көксу, Қаратал, Іле» өзендері, ал А.К. Гейнс Іле мен Аягөз өзендерінің орнына Басқан мен Сарқан өзендерін атаған екен [3, 8 б.].

Жетісу жерін тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеп жүрген этнограф Н. Байғабатованың еңбектерінде П.П. Румянцевке сілтеме жасай отырып – Қаратал, Көксу, Қызылағаш, Лепсі, Сарқан Бүйен, Ақсу өзендері кіреді деген пікір білдірген [4, 175 б.]. Өз ойларын «Жетісу» топониміне талдау жасау арқылы жалғастырған авторлық бірлік осы ұғымның нақты жеті өзенге байланысты емес, «көп сулы», «сулы өлке», қазақ халқындағы киелі жеті санымен байланыстылығына орай аталса керек деген ұйғарымға келеді. Біз де өз тарапымыздан осы пікірді қолдай отырып, жергілікті тұрғындар арасындағы «Жетісу» атауына орай айтылатын:

«.... Ақсу, Сарқан, Семейлі
Жатсаң ұйқың келмейді» [5], –

деген сөз тіркестерінің Жетісу атауының нақты жеті өзенмен шектелмейтіндігі және жоғарыда А.К. Гейнстің жеті өзен құрамына Аягөз өзенін қосу осы тұста халық арасындағы Семейлі деген атауды қосу арқылы Жетісу жерінің территориясын сонау Семей жеріне дейін қарастырып тұрғандай деген ой түйдік. «Жетісу» сөзінің этимологиясына талдау жасаған зерттеуші Е. Қойшыбаев оның тарихының тарихнамасын қарастыра келіп, мұның Геродот, Аммиан, Марцеллиндер еңбегіне негіз болғандығына, тіпті «Орта Азияның Византиясы» аталғандығына тоқталады.

П.П. Семенов-Тяньшанский пікірі бойынша Жетісуға Аягөз, Лепсі, Ақсу, Қаратал, Іле, Шу кіреді, ал А.И. Макшеев көзқарасы бойынша Лепсі, Ақсу, Басқан, Сарқан, Тентек, Қаратал, Іле өзендері кіргізілсе, В.В. Сапожниковтың Аягөз, Лепсі, Ақсу, Бүйен, Көктал, Қаратал, Іле өзендерін жатқызатындығын айта келіп, өз ойын 1924 жылы Ташкентте жарық көрген В.И. Шнитниковтың «Джетису» еңбегіндегі «Үлкен өзендерін былай қойғанда, Жетісудың сыңсып ағатын кішігірім жылғалары мен бұлақтарының есебі жоқ, оларды тіпті бәлен мың деп жорамалдаудың өзі күнә» деген пікірімен қорытындылайды [6]. Бұл – тарихи шындық. Жетісу жерін

аралаған адам ондағы ірілі-ұсақты өзен-сулардың молдығына көз жеткізеді. Бұл өз кезегінде аталған территорияның ежелден тіршілік көзі болғандығына тағы бір дәлел.

Саға-бүйен елді мекенінің атауына байланысты жергілікті тұрғындар арасында осы ауылдың Бүйен өзенінің сағасында орналасқандығына орай деген пікір бар. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары жүргізілген халық санақтары, нақтырақ айтсақ, 1999 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша 1096 (560 ер, 536 әйел), 2009 жылғы санақ мәліметтерінде 901-тұрғынды (435 ер, 466 әйел) [7, с. 4)] қамтыған елді мекен тарихына тиісті, Алматы облысы әкімдігі 2010 жылғы 27 сәуірдегі №53 қаулысымен, осы облыстың Әділет департаментінде 2010 жылы 07 маусымда №2052 тіркелген жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің бекітілген мемлекеттік тізіміндегі 1519 ескерткіштің 11-ескерткіші осы Бүйен өзені мен Саға-Бүйен ауылының маңында орналасқан екен [8]. Археолог ғалымдардың пайымдауынша аталмыш елді мекендегі тіршіліктің қайнар көзі қола дәуірінен басталған.

Жетісу жерін жаңа археологиялық мәдениеттің қалыптасқан, отырықшы шаруашылыққа бастау болған мекендердің бірі ретінде қарастыра келіп, археолог-ғалым К.М. Қарабаспакова қазба жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, соның ішінде Бүйен қоныстарының хронологиялық шама-шарқын б.з.д. XIII/XII – VIII ғғ., яғни б.з.д. II м.ж. аяғы – I м.ж. жатқызады [9, с. 119]. 1982 жылдан А.К. Ақышевтің жетекшілігімен Бүйен қорымына қазба жұмыстары жүргізіле бастаған. Нәтижесінде 1985 жылғы Жетісу археологиялық экспедициясының барысында, Бүйен өзені бойында салынған бөгеттің құрылыс жұмыстарын жүргізген тұста маржанмен көмкерілген керамикалардың табылғандығын және олардың кейінгі феодоров кезеңіне жататындығын дәлелдеген [9, с. 34]. Мысалы, табылған керамикалық ыдыстардың басым бөлігі өрнексіз, банкі тәріздес және көзе тәріздес болып келеді [9, с. 82]. Бүйен 13 қорымынан күмістен спираль тәріздес сырға, білезік және т.б. археологиялық жәдігерлер табылған [9, с. 110]. Бұдан шығатын қорытынды, Саға-Бүйен ауылының тарихының қола дәуірінен басталатындығы және тоғыз жолдың торабында, Шығысты Батыспен жалғастырушы Ұлы Жібек Жолының тармағында орналасуы жергілікті өркениетке белгілі дәрежеде әсерін тигізген деген қорытындыға келдік.

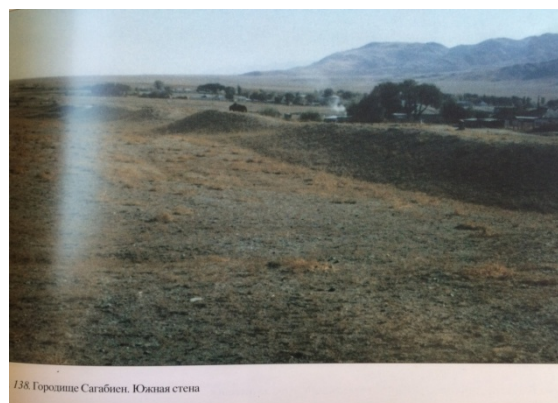
Ежелгі қоныс тарихи даму кезеңдерінде тіршілік тамырынан тыс қалмай дамыған. Кейінгі

орта ғасырларда Солтүстік-шығыс Жетісу жеріндегі аса ірі шаһарлардың бірі болғандығына археолог-ғалым К.М. Байпақовтың «Древняя и средневековая урбанизация Казахстана» атты еңбегінде Жоңғар Алатауы маңы, яғни Қаратал және Лепсі өзендері аралығындағы аса ірі мекен-жайлар қатарына, 750-800 тұрғыны бар Лепсі және Саға-Бүйенді жатқызады [10, с. 300]. Жалпы урбанизация мәселесі археология, тарих, демографиялық тұрғыдан өзекті мәселелердің бірі. Осы тұрғыда қола дәуірінде негізі қалыптасқан Саға-Бүйен қаласының орта ғасырлық тарихына үңілер болсақ, қала биік алқапты территориядағы мүйісте орналасқан, айналасын, оңтүстігі мен солтүстігін жар алып жатыр. Қалашықтың территориясы барлық жағынан жайылып, белге айналған қорғаныс қабырғаларымен қоршалған (1, 2-сурет). Бүгінде бұл құланды қабырғалардың биіктігі шамамен

3-4 метрді құрайды (3, 4-сурет) [1, с. 35]. Қазіргі жергілікті тұрғындар тілімен айтқанда, қорғанның бұрыштарының сұлбасы дүниенің төрт тарапына бағыттас төбе. Оның солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс қабырғасының ұзындығы 275 метрді құраса, солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс қабырғаларының ұзындығы 280 метр. Қала қабырғаларының бойында және бұрыштарында, солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс жағында 8-ден, солтүстік-батыс және оңтүстік-шығысында 6-дан дөңгелек қарауыл мұнараларының қалдықтары сақталған. Қалашыққа кіруге арналған екі қақпа болса керек. Олар біріне-бірі қарама-қарсы, солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс қабырғаларда орналасқан. Қалашықтың солтүстік бұрыш телімінен басқа жағының беткі қабаты жыртылған. Бұл жерден тастан қаланған тікбұрышты құрылыстың қалдықтары байқалады [1, с. 35].

1, 2-сурет – Орта ғасырлық Саға-Бүйен қаласының солтүстік-батыс көрінісі

3-сурет – Көне қаланың құланды қабырғалары

4-сурет – Саға-Бүйен қаласының қазіргі орнының көрінісі

Жалпы алғанда, археолог-ғалымдар орта-ғасырлық Саға-Бүйен қалашығынан табылған керамикалық жәдігерлерді зерттей келе қаланың өмір сүрген кезеңін Х-ХІІ ғасырларға жатқызады.

Табиғаты шаруаға қолайлы – тарихи қала орны бүгін өзінің зерттеуін күтіп тұрған археологиялық нысан, яғни ауыл шетінде орналасқан қорған болып келеді (5-сурет). Егер біз қарастырып отырған зерттеу нысанымыз орта ғасырлық Саға-Бүйен қаласы 60 шақырымда орналасқан аса ірі ежелгі Қойлық қаласына барар жолда екендігін ескерсек, Қойлық қаласында 2001 жылы күйдірілген кірпіштен салынған «хаммам» түріндегі монша табылған. 2004 және 2005 жж. далалық маусымда бағана түріндегі жұма мешітті, «манихей» ғибадатханасын, қасбеттері әсем

оюлы күйдірілген сары сазбен безендірілген кесенелерді, сонымен қатар кесенелерге жақын орналасқан ханаканы ашумен белгілі. Ендеше Қойлық қаласына қатынау шығыс-батыс бағытта Саға-Бүйен қаласы арқылы өтетіндіктен, көне қалашықты зерттеу тарихтың құпия сырларын парақтары сөзсіз. Сонымен қатар аталмыш елді мекенге тиеселі тарихи кезеңдердегі жергілікті байлардың атымен аталған Күркебай, Есімбай, Оңғарбай қыстаулары, ара қашықтығы шамамен 140-200 шақырым, малшы қауым атпен көшкенде орта есеппен 4-5 күнді құрайтын, баурайы рауғаш, таусарымсак, қой бүлдірген, таңқурай, жабайы сиыр бүлдірген, барбарис және т.б. көптеген өсімдіктерге толы Сарықора, Көпірлі жайлауларын туризмнің орталығына айналдырсақ, еліміздің игілігіне жұмыс істері анық.

5-сурет – Саға-Бүйен қалашығының аэрофотосы

Әдебиеттер

- 1 Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К.. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. – Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2005. – 188 с.
- 2 Төлеубаев Ә.Т., Шағырбаев М.С. Жетісу Алатауы мен Тарбағатай арасындағы орта ғасырлық қалалардың тарихи-хронологиялық сипаттамасы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 80-жылдығына арналған «Археология және этнологиядағы мәдениеттер сабақтастығы мәселесі» атты «VI Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибиелік конференция материалдары. – Алматы, 2014. – 174-182 бб.
- 3 Жолдасбайұлы С. Жетісу тарихы (XVI – XVIII ғғ.). Тарихи және палеоэтнологиялық зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 300 б.
- 4 Әжіғали С., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Т. 1. – Алматы: Арыс, 2005. – 175–200 бб.

- 5 Автордың жеке далалық-этнографиялық экспедиция материалдарынан. Алматы облысы, Ақсу ауданы, Саға-бүйен ауылы, 69 жастағы Ғ.Д.Тулєпова.
- 6 Қойшыбаев Е. «Жетісу» сөзінің этимологиясы // ҚазССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1973. – №6. – 42- 46 бб.
- 7 Алматинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 г. Статистический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2011. – 128 с.
- 8 Памятники истории и культуры Алматинской области // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V10D0002052>
- 9 Карабаспакова К.М. Племена Семиречья и Южного Казахстана в эпоху бронзы: дисс. ...канд. ист. наук. – Алматы, 1998. – 148 с.
- 10 Байпаков К.М. Урбанизация Казахстана во второй половине VIII – начале XIII в. – Кн. 2. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. – Алматы: Ин-т археологии МОН РК, 2013. – 516 с.

References

- 1 Baipakov K.M., Savelieva T.V., Chang K. Srednevekovye goroda I poselenia Severo-Vostochnogo Zhetysu. – Almaty: IA MON RK, 2005. – 188 s.
- 2 Toleubaev A.T., Shagyrbaev M.S. Zhetysu Alatauы men Tarbagatai arasyndagy ortagasyrlyk kalalardyn tarihi-hronologialyk sipattamasy // Al-Farabi atyndahy QazUU-dyn 80-zhyldygyna arналган «VI Orazbaev okulary» halykaralyk gylymi konferentia materialdary. – Almaty, 2014. – 174-182 bb.
- 3 Zholdasbaiuly S. Zhetysu tarihy (XVI – XVIII gg.). – Almaty: Qazaq universitety, 1996. – 300 b.
- 4 Azhigali S., Baigabatova N. Zhetysu kazakhtarynyn salt-dastyrleri men adet-hgyryptary // Qazaq halqynyn salt-dastyrleri men adet-hgyryptary. – Т. 1. – Almaty: Arys, 2005. – 175–200 bb.
- 5 Avtordyn zheke dalalyk-ethnografialyk ekspeditcia materialdarynan. Almaty oblysy, Aksu audany, Saga-Buien ауылы, 69 zhastagy G.D.Tuuulepova.
- 6 Qoishybaiev E. «Zhetysu» sozinin etimologiasy // QazSSR GA Habarlary. Qogamdyk gylymdar seriasy. – 1973. – №6. – 42- 46 bb.
- 7 Almatinskaia oblast. Itogi Nationalnoi perepisi naselenia Respubliki Kazakhstan 2009 g. Statisticheskii sbornik. – Almaty: Agentstvo RK po statistike, 2011. – 128 s.
- 8 Pamiatniki istorii I kultury Almatinskoi oblasti // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/>
- 9 Karabaspakova K.M. Plemena Semireczia i Uizhnogo Kazakhstana v epoho bronzy: diss. ...kand. ist. nauk. – Almaty, 1998. – 148 s.
- 10 Baipakov K.M. Urbanizatia Kazakhstana vo vtoroi polovine VIII – natcale XIII v. – Кн. 2. Drevniia i srednevekovaia urbanizatia Kazakhstana. – Almaty: IA MON RK, 2013. – 516 s.

Терекбаева Ж.М.

**Еуразия даласында тараған
екі дөңгелекті арбалар кешені
(археологиялық материалдар
негізінде)**

Мақалада Еуразия даласында мекендеген көне тайпалардың тұрмысы мен шаруашылығында етене енген арбалардың құрылымы, олардың қарқынды дамуы, қайнар көзі мен тарихы жөніндегі мәселелер қарастырылады. Арба – біздің түсінігімізше атқа, өгізге, есекке жегілген екі дөңгелекті көлік, сонымен қатар иесінің әлеуметтік мәртебесін анықтауда, соғыс барысында, аңшылықта, спорттық іс-шараларда, ғұрыптық салт-жоралғыларда пайдаланады. Ежелгі үндіевропалықтардың мифологиялық түсініктерінде екі дөңгелекті арбаның ағаш күпшегі күнмен байланыстырылады. Көбінесе көне халықтардың дүниетанымында екі дөңгелекті арбалар о дүниемен байланыстырылып қарастырылады. Атқа жегілген арба сол заманның ұшқыр көлігі және мәңгілік айналудың циклында көрсететін күнмен байланысы бар. Сонымен қатар арбалардың қоғамдағы қызметі әскери және ғұрыптық салт-жоралғылар сипатында ғана ие болды.

Түйін сөздер: арба, көлік, аңыз, ғұрыптық салт жоралғы, екі дөңгелекті арба.

Terekbaeva Zh.M.

**Two-wheeled carts Eurasian
steppes (according to
archaeological materials)**

This article is devoted to its main component – the chariot and sources that allow it to conclude that the invention, the existence, structure and history of the Eurasian steppes in the Bronze Age. In our understanding, the chariot – is drawn bridled horses, pole provided with two wheels with spokes carriage open tricycle body used to the war, hunting, sports, ritual ceremonies, as well as a marker of social status of the owner. The image of the horse chariot is one of the most ancient archetypes, firmly rooted in mythology, religion and art of the Indo-European peoples. In the mythology associated with the chariot sled heavenly gods and the sun. Equally important carts and chariots, in particular, have played in the funeral rites of the ancient peoples.

Key words: carriage, transport, mythology, two-wheeled carriage, a funeral rite.

Терекбаева Ж.М.

Двухколесные повозки Евразийских степей (по археологическим материалам)

Данная статья посвящена рассмотрению источников о колеснице, позволяющих сделать соответствующие выводы об изобретении, конструкции и их истории в степях Евразии в эпоху бронзы. В нашем понимании колесница – это запряженная впряженными лошадьми, дышлавая, снабженная двумя колесами со спицами повозка с открытыми трехбортным кузовом, используемая для войны, охоты, спортивных мероприятий, ритуальных церемоний, а также в качестве маркера социального статуса владельца. Образ конной колесницы является одним из древнейших архетипов, прочно укоренившимся в мифологии, религии и искусстве индоевропейских народов. В мифологии с колесничной упряжкой ассоциируются небесные боги и солнце. Не менее важную роль повозки и колесницы в частности играли в погребальном обряде древних народов.

Ключевые слова: повозка, транспорт, мифология, двухколесная повозка, погребальный обряд.

**ЕУРАЗИЯ
ДАЛАСЫНДА ТАРАҒАН
ЕКІ ДӨҢГЕЛЕКТІ
АРБАЛАР КЕШЕНІ
(археологиялық
материалдар негізінде)**

Адамзат баласы дамусыз бір күн өмір сүре алмаса керек. Қоғам дамыған сайын, адам баласының қолынан небір ғажап дүниелер шығады. Оның бәріне жетекшілік етіп отырған – адам баласының о баста ашқан жаңалықтары мен ойлап тапқан дүниелері. Аталған дүниелердің бірі тұрмыстан шығып кетіп жатса, енді бірі әлі күнге дейін өз бағасын сақтап қала бермек. Мәселен, ертеден келе жатқан – дөңгелек. Дөңгелектің пайда болуы көлік-қатынас, тасымал жүйесінің қарқынды дамуына әкеліп соқты. Адамзат үдерісінің дамуын және осыған байланысты көптеген ашылуларды дөңгелексіз елестету мүмкін емес.

Еуразия даласында мекендеген ежелгі тайпалардың тұрмыс-тіршілігінде, шаруашылығында атқа, өгізге, есекке жегілген арбалардың орны ерекше болған. Оған айғақ ретінде археологиялық зерттеу жұмыстары барысында ерте қола дәуірінің жерлеу дәстүрлерінде дөңгелекті арбалардың қаңқалары мен жылқы сүйектері кездесе бастады. Сонымен қатар жазба деректері мен петроглифтерде біршама мәліметтер кездестіруге болады.

Қазақ халқының тұрмысында маңызды орын алған көліктердің бірі арба болған. Арба түрі қазақ жерінде ертеден белгілі. Көшпелі қазақ халқының арбалары екі түрге бөлінген, олар екі дөңгелекті арба және үлкен төрт дөңгелекті ірі арба болған.

Ғалымдардың айтуынша, дөңгелектің формасы алғашында біркелкі, диск тәріздес болған, кейіннен дөңгелекті күпшектер және тіреме ағаштармен қоса жасалған түрлері дами бастаған [1, с. 147]. Ежелгі үндіевропалықтардың мифологиялық түсініктерінде екі дөңгелекті арбаның ағаш күпшегі күнмен байланыстырылады. Көбінесе көне халықтардың дүниетанымында екі дөңгелекті арбалар о дүниемен байланыстырылып қарастырылады. Атқа жегілген арба сол заманның ұшқыр көлігі және мәңгілік айналу циклдарын көрсететін күнмен байланысы бар. Сонымен қатар арбалардың қоғамдағы қызметі әскери және ғұрыптық салт жоралғылар сипатында ғана ие болды.

Екі дөңгелекті арбаны атқа жегу дәстүрі б.з.д. II мың.ж. – қола дәуірінде, негізінен Еуразия даласында пайда бола бастады.

Қола және ерте темір дәуірлерінің жерлеу орындарында табылған жәдігерлерден соғыс арбаларының суреттері мен қалдықтары көптеп кездеседі.

Жалпы екі дөңгелекті арбалардың таралу ошағы, шыққан жері жөнінде әлі күнге дейін ғалымдар арасында талас тудыруда. Екі дөңгелекті арбалар кешені Еуразия даласында кеңінен таралуының бірден-бір себебі, сол уақыттағы металл өңдеу өндірісінің қарқынды дамуымен байланысты болды. Сонымен қатар шаруашылық экономикалық байланыстардың нәтижесінде дамығандығын айта аламыз. Екі дөңгелекті арбалар кешенінің Еуразия даласында таралу генезисіне байланысты зерттеулер Шығыс Еуропа мен Қазақстанның солтүстігінде жүргізілді. Бұл негіздер Орал мен Қазақстан жерінде жүргізілген ауқымды зерттеу жұмыстарының нәтижесіне анықталды. Дәлірек айтар болсақ, Ресейдің шығысы мен Қазақстанның солтүстігінде ерте қола дәуірлерінде тараған сынтасты және Петров мәдениеттері дәлелдей түседі.

Көлік-қатынас құралдары жөнінде өткен ғасырдың 70-80-ші жылдары Ресейдегі Челябинск облысы, Бредин ауданындағы Сынтасты кешеніндегі жүргізілген қазбалар нәтижесінде зерттеу жұмыстары басталған болатын. Сынтастыдан табылған материалдар ғылыми айналымға енгізіліп, құнды мәліметтер алына бастады. Жаратылыстану ғылымының әдісіне сүйене отырып, Сынтасты мәдениетіндегі археологиялық мәліметтерінің мерзімделуі б.з.д. 2030-1740 (2300-1400) жж. жатқызды. Ал Петров мәдениеті генетикалық тұрғыдан сынтасты мәдениетімен байланысты және оның «дөңгелекті дәстүрі» қайталанатын. Қазіргі таңда 4 арбаның қалдықтары жөнінде табылымдар жинақталды [2, с. 480–500]. Сонымен қатар 1970 жылдардың соңында Орал-Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Г.Б. Здановичтың зерттеуімен Есіл өзенінің жағалауынан Петров мәдениетіне жататын Бірлік II, Ұлыбай қорымдары зерттелді [3, 110 б.]. Соңғы археологиялық зерттеулер Қазақстан жерінде екі дөңгелекті арбалардың таралу аймағын кеңейтті. Соның бірі В.А. Новоженовтың зерттеулері нәтижесінде 1994 жылы Кеңес және Сатан қорымдарында екі дөңгелекті арбалар табылған болатын.

Е.Е. Кузминаның зерттеулерінде Еуразия далалы, жазықты өңірлерінде екі дөңгелекті арбалардың 200 см жететін жалпақ түрлері болғанын айтады [4, 68 б.]. Деректерге сүйене отырып, екі дөңгелекті арбалардың жалпы көрінісі мен техникалық ерекшеліктерін айқындауға болады. Арба – екі дөңгелекті ағаш арба, габариті 95-200 (ені) x 260-280 (ұзындығы) x 130-150 (биіктігі) см. құрайды. Дөңгелекте кем дегенде 9-12 ге дейін шабақ кездеседі. Дөңгелектердің жүрісі

жұмсақ болу үшін сыртын терімен қаптаған. Бұны Қазақстан жерінен табылған Сатан I қорымының табылымдары дәлелдейді. Олардың диаметрі 80-100 см. құраған.

Таяу Шығыстағы гиксоктардың Египетті жаулап алуы кезінде яғни б.з.д. XVIII-XVI ғасырларда екі дөңгелекті арба кешені кездесті. Сол уақыттағы Сирия, Полестина және Египет жеріндегі соғысқа арналған екі дөңгелекті арбалар кешенінің ат әбзелдері мен басқа бөлшектерінің жақсы дамыған түрлерін көруімізге болады. Ал Греция жерінде кештеу дамыды, яғни б.з.д. XVI ғасырда кездеседі. Негізгі табылымдар Микен жеріндегі IV Шахталық жерлеу орнымен байланыстырады. Қытай жеріндегі Аньян провинциясынан табылған Шан дәуірінің екі дөңгелекті арбалары ғалымдардың пікірінше б.з.д. XIV-XIII ғасырлармен мерзімдейді [5, с. 63].

Тарихымызда алғашқы жаһандану Солтүстік Еуразия қола дәуірінде болған. Осы процестердің барысында көлік-қатынас құралдарының дамуына, жылқы шаруашылығының күрделенуіне, сондай-ақ қола металлургиясының дамуына әкеліп соқты. Еуразия даласында б.з.д. IV-III мыңжылд. жылқыны салт мінуге және арнайы күште пайдалану мақсатында қолға үйретіле бастады [5, с. 64]. Жылқы ауыздықталған кезінен бастап қоғамның дамуын тездетті. Нәтижесінде жылқыны қолға үйрету арқылы адамзат дөңгелекті ойлап тапты. Дөңгелек кейінірек бүкіл техниканың ең басты тетігі болды [6]. Сөйтіп, Шығыс Еуропа даласында б.з.д. XXIII-XX ғғ. аралығында ат арбаның пайда болғанына әкеліп соқты [5, с. 64].

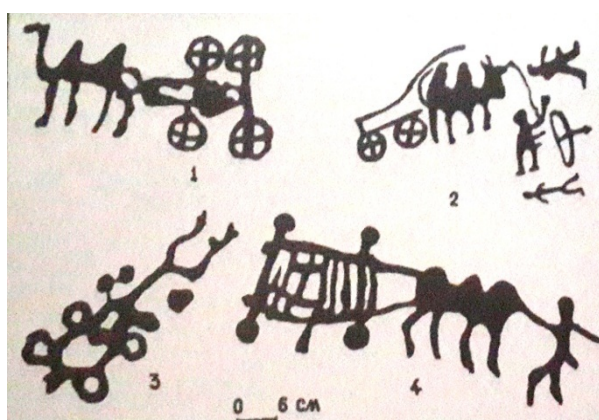
Қазіргі таңда Қазақстанның солтүстігі мен орталық өңірлерінде қола дәуірінің ерте кезеңдерімен мерзімделетін біршама ескерткіштерден екі дөңгелекті арбалар кешені табылуда. Жалпы археология ғылымында екі дөңгелекті арба кешені деген ұғым бар. Екі дөңгелекті арба кешені дегеніміз – аттың және атқа жегілген арбаның саймандарымен қоса оның үстіндегі қару-жарақтары бірге жүреді. Археологиялық мәліметтер бойынша екі дөңгелекті арба кешеніне жылқы сүйегі, ат әбзелдері және жақын қашықтықта қолданылатын қару-жарақтар жатқызылады.

Екі дөңгелекті арбаларды сонымен бірге петроглифтердегі суреттер де дәлелдей түседі. Орта Азия мен Монғолия территориясынан және басқа да көршілес өңірлерден осы екі дөңгелекті арбалардың кездесуі жөнінде В.А. Новоженовтың «Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии» атты еңбегінде ауқымды түрде қарастырған.

Екі дөңгелекті арбалар дамып, тарала бастаған уақыттан бастап жартастарда суреттеле бастады. Б.з.д. II мың.ж. ортасымен мерзімделетін Оңтүстік Қазақстандағы Құлжабасы тауларында сирек кездесетін дөңгелектер мен бұқаларға жегілген арбалардың суреттері табылды. Сонымен қатар Жетісудың шығыс аудандарында дөңгелекті көліктердің көптеген суреттері кездеседі. Ешкіөлмес тауларында жүзден астам суреттер бар, соның ішінде жылқыға жегілген арбалардың суреттері көрсетілген (2-сурет). Ал Құлжабасы тауларында көбінде өгіздер мен жылқылар суреттелген. Өгізге жегілген арбалар Тамғалы және Саймалы-Таста-

ғы тастардан да табылды. Бірақ Саймалы-Тастағы дөңгелекті көліктер мен арбалардың барлығы дерлік екі дөңгелекті болып келген [7], ал Құлжабасы тауларындағы петроглифтерде төрт дөңгелекті және соғыс арбалары кездесті. Саймалы-Тас петроглифтері Қазақстан мен Қырғызстан территориясындағы ең ежелгі суреттер болып табылады.

Қазақстан территориясындағы жартастағы арбалардың суреттерінің мерзімделуі әртүрлі. Мысалы, Ақбауыр арбалары энеолит дәуірімен, Шығыс Қазақстандағы арбалар б.з.д. II мың.ж. ортасы – I мың.ж. басымен, Мойнақтағы бір білікті арбалар б.з.д. II мың.ж. мерзімделеді.

а

ә

1 а, ә-сурет – Түйеге жегілген екі дөңгелекті арбалар.
Жамбыл облысы. Қаратау петроглифтері

2-сурет – Алматы облысы.
Ешкіөлмес петроглифтері

3-сурет – Батыс Қазақстан облысы.
Тақсай I қорған кешені. Ағаш тарақта
бейнеленген екі дөңгелекті арба

Б.з.д. II-III мың.ж. жүк таситын арбаларды қолдана бастаған, ал б.з.д. II мың.ж. Орта Азия аймақтарында соғыс арбалары кеңінен тараған. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының бастауымен 2012-2013 жылдары Тақсай I кешенінің №6 қорғанды қазу барысында б.з.д. VI-V ғғ. мерзімделетін сармат әйелінің жерлеу орыны ашылды. Қазба барысында алтын бұйымдар, киім-кешектер, тауешкінің мүсіні, сонымен қатар ағаштан жасалған тарақ табылды. Тарақтың «сабы» атқа жегілген арбаның үстінде садақшы салт атты мен қарсыласының суреті көмкерілген (3-сурет). Яғни арба үстіндегі тартысты, соғысты бейнелейтін көрініс соғыс арбаларының кеңінен сұраныста болғанын дәлелдей түседі.

Еуразия далаларында археологиялық зерттеулердегі ашылымдарының негізінде екі дөңгелекті арбаларды екі топқа бөліп қарауымызға болады. Біріншісі – қабір ішіне арнайы қойылған

арбалар, ал екіншісі – сол арбаның бір бөлшегі ретінде, сұлбасы, яғни дөңгелектері, ат әбзелдерінің бөлшектері (ауыздық, сулық және т.б.) қойылған жерлеу орындары. Бұл табылымдар Петров мәдениеті мен абашев-покров мәдениеттерінің жерлеу орындарында кездеседі [8, 22 б.].

Жалпы алғанда екі дөңгелекті арбалар кешені Еуразияның далалы аймақтарында жылқыны қола үйретумен қатар, салт міну, арбаға жегу қола дәуірінде қалыптасты деуге негіз бар. Екі дөңгелекті арбалар кешенінің таралу жөніндегі мәселелер, адам баласына күнделікті тұрмыста қаншалықты қажет тудырғандығы жөнінде археологтар, этнографтар тарапынан әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Археологиялық қазба мәліметтерін пайдалана отырып, жаратылыстану ғылымдарымен байланыстыра отырып, кешенді түрде зерттеу, сонымен қатар петроглифтердегі суреттермен салыстыра, сабақтастыра қарастыру бүгінгі ғылым үшін өзекті болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Байпаков К.М. По следам древних колесниц. «Tengri», – № 5 (58). – 2015 г. – С.147-151.
- 2 Епимахов А.В., Чечушков И.В. «Горизонт колесничных культур» Северной Евразии: Поэтическая метафора и историческое содержание // Вестн. истории филологии и культуры. 2008. Вып. 22. – С. 480–500.
- 3 Зданович Г.Б. Щитковые псалы Среднего Поишимья // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: Изд-во БашГУ, 1985. – С. 183-202.
- 4 Кузьмина Е.Е. Колесный транспорт и проблемы этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ. – №4. – С. 68-87.
- 5 Чечушков И.В. Колесницы Евразийских степей эпохи бронзы / Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. – №2 (15). – С.57-64.
- 6 Тохтабай А.У. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы феномені: тар.ғыл.докт.... дис. автореф. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. – Алматы, 2010. www.iie.kz/userfiles/avtoref_toktabay.doc
- 7 Шер Я.А. К интерпретации сюжетов некоторых петроглифов Саймалы-Таша // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – Л., 1978.
- 8 Ковалевская В.Б. Конь и всадник пути и судьбы. АН СССР Институт востоковедения. Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. – Москва, 1977. – С. 6-22.

References

- 1 Bajpakov K.M. Po sledam drevnih kolesnic. «Tengri», – № 5 (58). – 2015 g. – S.147-151.
- 2 Epimachov A.V., Chechushkov I.V. «Gorizont kolesnichnykh kul'tur» Severnoj Evrazii: Pojeticheskaja metafora i istoricheskoe soderzhanie // Vestn. istorii filologii i kul'tury. 2008. Vyp. 22. – S. 480–500.
- 3 Zdanovich G.B. Shhitkovye psalii Srednego Poishim'ja // Jeneolit i bronzovyy vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ja. Cheljabinsk: Izd-vo BashGU, 1985. – S. 183-202.
- 4 Kuz'mina E.E. Kolesnyj transport i problemy jetnicheskoj i social'noj istorii drevnego naselenija juzhnorusskikh stepej // VDI. – №4. – S. 68-87.
- 5 Chechushkov I.V. Kolesnicy Evrazijskikh stepej jepohi bronzy / Vestnik arheologii, antropologii i jetnografii. – 2011. – №2 (15). – S.57-64.
- 6 Tohtabaj A.U. Qazaq halqynyn dastyrlı madenietindegi zhylyqy fenomenı: tar.gyl.dokt.... dis. avtoref. Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane jetnologija instituty. – Almaty, 2010. www.iie.kz/userfiles/avtoref_toktabay.doc
- 7 Sher Ja.A. K interpretacii szuzhetov nekotoryh petroglifov Sajmaly-Tasha // Kul'tura Vostoka. Drevnost' i rannee srednevekov'e. – L., 1978.
- 8 Kovalevskaja V.B. Kon' i vsadnik puti i sud'by. AN SSSR Institut vostokovedenija. Izdatel'stvo «Nauka». Glavnaja redakcija vostochnoj literatury. – Moskva, 1977. – S. 6-22.

Kalysh A.B.

**New and traditional in wedding
rites of the population of
Western Kazakhstan (on example
of Aktubinsk region)**

On the basis of field ethnographic materials the author, and special literature explores new and traditional wedding ceremonies in the population of Western Kazakhstan on the example of the Aktobe region. It is shown that this ritual organically combines the features of the past and present, is a common Kazakh and common Kazakhstan features, as well as some regional differences. For example, the Kazakhs marriage is carried out both in the form of a formal matchmaking, and by «kidnapping» or «escape» of the bride. The first form of marriage through matchmaking is more common among the East Slavic, mostly European and among other ethnic groups of Kazakhstan; second – among the Kazakhs, the Turkic ethnic groups or those who adhere to the rules of Islam.

Key words: ethnoses, marriage, wedding, matchmaking, fiancé and bride, bride kidnapping, escape of the bride.

Қалыш А.Б.

**Батыс Қазақстан (Ақтөбе
облысы) тұрғындарының
үйлену әдет-ғұрыптарындағы
жаңашылдық және дәстүр**

Мақала автордың далалық этнографиялық зерттеу материалдары мен Батыс Қазақстан, соның ішінде Ақтөбе облысы тұрғындарының қазіргі және дәстүрлі үйлену әдет-ғұрыптары жөніндегі арнайы ғылыми зерттеу кітаптары негізінде жазылған. Осы үйленуге байланысты салт-дәстүрлердің ежелгі және осы күнгі, жалпы қазақилық пен еліміздің әр түкпіріндегі дәстүрлермен, жергілікті ерекшеліктерімен байланысты. Мысалға, қазақтардың отбасын құрудағы ресми түрде құдаласу, «алып қашу» түрі немесе қыздың «қашып кетуі» сияқты. Бір түрі құда түсу, бұл – шығыс славян этностары мен басқа қазақстандықтарға тән болса, екінші түрі қазақтармен түрік этностары арасында немесе ислам қағидаларын ұстанатындарға тән.

Түйін сөздер: этнос, неке, үйлену, құдаласу, күйеу жігіт және қалыңдық, алып қашу, қыздың қашуы.

Калыш А.Б.

**Новое и традиционное
в свадебной обрядности
населения Западного
Казахстана (на примере
Актыбинской области)**

В статье на основе полевых этнографических материалов автора, специальной литературы исследуется новое и традиционное в свадебной обрядности населения Западного Казахстана на примере Актыбинской области. Показано, что данная обрядность органически сочетает в себе черты прошлого и настоящего, имеет как общекзахские и общекзахстанские черты, так и отдельные региональные различия. Так, например, у казахов заключение брака осуществляется как в форме официального сватовства, так и путем «похищения» или «бегством» невесты. Первая форма брака путем сватовства чаще встречается среди представителей восточнославянского, преимущественно европейских этносов и среди других казахстанцев; вторая – среди казахов, тюркских этносов или тех, которые придерживаются норм ислама.

Ключевые слова: этносы, брак, свадьба, сватовство, жених и невеста, похищение невесты, бегство невесты.

**NEW AND TRADITIONAL
IN WEDDING RITES
OF THE POPULATION
OF WESTERN
KAZAKHSTAN
(on example of Aktubinsk
region)**

The Wedding Rites under study, mostly Kazakh, have been less subjected to alterations and prominence has been given to traditional moments in these phenomena. Rites and rituals going back to religious, most Islam and pre-Islam sources are mixed in then. Therefore, the alterations going on, the further development and interaction of the traditional and modern, of the different ethnographical phenomena are of great interest to us.

Wedding Rites and Rituals, as a rule consist of several cycles: proposal, preparation for marriage, marriage, marriage itself, and post-wedding rituals.

At the beginning of this century, the Kazakh wedding rites, despite the slight regional differences, have been mostly identical in their essence. Their further development has preserved many of culturally important features. The new Soviet laws and ethnic interaction with the Russian and the Ukrainian people made a strong imprint on the Kazakh rites. The traditional elements are being transformed now and the processes of transformation are not quite similar in different regions of Kazakhstan.

Nowadays, marriage is being realized in two variants: 1) preceding proposal and wedding ceremony at the groom's house («kelin tusuru toyi»), the same ceremony at the bride's house; 2) elopement of the bride («kaship ketu») or stealing of the bride with her consent by the groom and post wedding ceremony at the groom's house.

The traditional form of marriage has been widely and fully investigated in the special literature. According to it, the first is proposal, groom's relatives send their representatives to the bride's house. The head («bas kuda») is usually the father if groom, the second man («bi kuda») is a respected member of the community, eloquent and witty. The groom accompanies them as usual. The bride's parents are informed beforehand about the aims of the visit and can make necessary preparations [1].

The institution of proposal has been subjected to strong alterations; its functions have been changed. Now its task is not to choose a bride but to help to achieve mutual understanding of the two sides.

The arrival of the groom's representatives is a ritual itself. Neighbors take an active part in it, for example which can not be stepped over without paying a fine. Or a whip can be hanged like this («kamshi bailar»). Previously, the groom came on horseback

with handkerchiefs tied to his whip for presenting women who met him. Now, he comes in a car with the handkerchiefs tied to it. The ritual of introduction of some interest too («otka mai kuyu»).

Two women lead the groom to hearth and they pour oil to it, after that he throws money around as a ransom. The groom's men are served a generous meal, i.e. the groom is given mutton chest meat, symbolizing close relations, since it was accepted to greet each other touching breast. The groom must do his best to help himself and not forget to pass the meat to the others. For example, oil should be given to elder brother's wife, another part should be given to the relatives on the bride's side. At the end he pays a ransom. The whole party agrees as to the organization of the wedding. After that the groom's side makes a present to the bride's parents – a bag with a sum of money and some trifles.

Kalim, as a ransom for wife still exists in the southern parts of Kazakhstan and the Middle Asia republics. It has been the most necessary part of the whole process, sometimes the groom ransomed his wife at a heavy price and this rite still exist in some changed forms in the southern Kazakhstan and some parts of the northern Kazakhstan where the groom has to ransom his wife at a horse's price.

The horse's parents make dowry for her accordingly to their pocket. It may consist of trousseau, at times furniture, home machines, fabrics etc. («kalta sipar»). They also pay ransom to the serving people, usually it is not expensive rings, bracelets etc.

When everything is arranged guests gather around are served a ritual course – mutton liver with oil, which symbolizes agreement, otherwise the liver is not served. Now the groom's relatives are to go through an ordeal, they are to eat everything. Sometimes guests help them («asatu»). After that the bride's parents and the guests hold the groom's side to a ransom in cash. If the sum is considered to be small, the guests demand more or the former can be drawn out, to make fun. So they try to give the sum demanded to women who serve the meal. This ritual goes back to the ritual games of the past when the tribal system existed.

Nowadays, the elopement of a bride is the form that quite frequently occurs. In this case, the bride's parents are not responsible for the wedding party, limiting themselves to giving a dowry. This form has become quite frequent in the other regions including the Middle Asia, Altai, Siberia the Caucasus. We firmly believe that the reasons causing the adoption of this form are as follows: 1) financial and other difficulties; 2) weakening of the family ties and growing independence of the young; 3) the parent's

dissatisfaction with the choice of their children [1]. This independence in marriage, fixed by the Constitution and laws helps to do without many traditional rites and unnecessary obligation. If a young man is frequent visitor, the bride's parents are already well acquainted with him and try not to be in their way. Usually the girl's friends are taken into confidence. When the news is broken, it is up to the groom's parents to send their excuses with their close relatives (keshirim surau) and to organize a wedding when excuses are accepted and consent is given. In most cases, both sides achieve mutual agreement, when the girl confirms her choice and then gaieties of announcement come.

Adopted forms of marriage are similar both in town and the countryside not with standing ethnic differences. They are mostly limited to marriage at a registry office (any type of municipal government) and the following wedding-party.

Marriage at a registry office can be celebrated at a month's notice. As usual the a month's notice. As usual the wedding-party taken place immediately after the registration, but it is entirely a matter of choice and circumstances. When the day of the intended marriage is fixed, the young couple makes necessary preparations: buy wedding-rings, order toilets, send official invitations with photos. Lately some elements of the national costume have become popular again, such as the tall head dress (saukele), a silk or a velvet jacket without sleeves richly ornamented.

The reception takes place in the day-time and still contains fully many traditional features and elements. Guests greet the parents of the young couple; friends and relatives are introduced to each other. Then the meal is served, usually it is lamb with the sheep's head. By the end of the meal the young couple is invited to get the blessing from old men (aksakals) i.e. «white beards». In other cases grown-ups come to the bride's room to have a look at her. In comparison with the rites of the Middle Asia, a religious wedding ceremony practically never takes place. To conclude the reception, all gather around to sing a special song («toy bastar»), usually it is accompanied by the music of the national instrument (dombra). After that a special prize for the singer is brought, usually it is a plate with presents.

The wedding party itself can be celebrated late in the evening. The so-called (jastar toyi) is the wedding-party where mostly young generation is present, it is not so solemn as the reception, that's why colleagues, neighbors, unknown people can be present. In summer the wedding-party is usually celebrated out-of-doors, in the yard or something; in

winter – at a café or a canteen. The young couple is met by the special wedding song («jar-jar»), music accompanies the song. The young couple is showered with sweets and silver coins which symbolize purity, wealth and fertility.

The important part is introduction of the bride to the guest («bet ashar»), i.e. showing her face since the face of the bride is covered by the veil. A sings a song, enumerating her (bride's) duties and naming the guests, she knobs after that the veil thrown away. It is well-known ritual among the folk of the Middle Asia and the Moslem part of the Caucasus [2, c. 224].

The modern wedding rituals bear both traditional features and general neutral Soviet features. So when questioned 'In what way would you like to celebrate your wedding' – some 60,0 up to 8,17% of Kazakhs and 48,3-66,7% of Russian approved a modern way of celebrating with some traditional elements.

Together with family, social organization such as trade-unions, party sections and the public in general take part in organizing the wedding ceremonies, parties, provide them with necessities; food, drinks, orchestra etc.

But not we standing many positive sides of these phenomena, many negative problems arise. To illustrate it, one can emphasize the growing tendency to have too magnificent and overcrowded ceremonies, putting the groom's family on the verge of ruin.

As authors stresses, both the Southern and Northern regions face the same problem. Unhealthy rivalry and excitement keep going up, plans grow frenzied but nobody cares for the young couple future. The traditional obligatory exchange of presents make the cost reach astronomical proportions, beginning with the dresses and ending with cattle. The number of kinsfolk reaches 20 men on both sides and each person must to given its share. If to take into consideration, that Kazakh families are mostly large and the other children should marry as well, we can what a deadly blow it strikes on the family budget [3, c. 99].

When the Russian ethnocultural traditions are being analyzed, it is prominent that their wedding rites preserved only some fragmentary elements. This regularity has been emphasized in many investigations in different regions of the country.

As other ethnical groups, the Russian have maintained proposal as the most steady from of marriage. The groom's parents and his relatives are to propose to the girl's relatives.

When paying a visit to the girl's parents, the groom's relatives should bring present for the bride; fabrics dresses, sweets and special ritual bread. Close relatives on the bride's side are usually present.

The party discuss questions connected with ceremony, mutual fees according to the pocket, not hurting anybody's interest, while among the Western Kazakhstan Kazakh a substantial part of fees pays the groom's side. When the agreement is arranged, the bread is cut and served with salt. The same symbol of bread as the basis of wealth, life and credit can be seen in other ethnical groups.

The proposal, as a rule, takes place when the bride and groom live in the locality and the families are well acquainted, otherwise it is more or even ignored wholly. In this case the wedding loses many traditional elements and the ritual is limited to a wedding-party.

Together with the proposal, some rituals are frequent; such as; the ransom for the demonstration of the dowry, the bar at the gate and the house of the bride, hiding of the bride, which are aimed at making fun and are not connected ritual themselves. In their essence, these element are connected with 'the transition from matrilocal settlement of wedded couples to patrilocal, when the community or patriarchate family was stubborn to scoping of its member to the other community's'.

Some other elements maintain still as the meeting of the groom's parents with bread-and-salt and shower of sweets, flowers, coins etc.

The wedding ceremony concludes at the 2nd day when guests arrive at the groom's house in the European part- at the bride's house. In other words, the tendency to celebrate ritual at the groom's house grows.

To sun it up, modern wedding rites and rituals can be characterized by weakening of the traditional elements, lost their religious, magic sense, and the strengthening of innovations. The national style can be seen in the Kazakh way of proposal, some types of rituals ransoms, fees, presents, specific songs, etc.

The most important elements of modern wedding rites include the so-called civil marriage, that has become predominant and superseded the religious ones among the Russian the Ukrainian, the Kazakh and other groups of population. The marriage is registered at the registry office, i.e. by the state, and is accompanied by the set of ceremonies; such as exchanging of ring, giving certificates, speeches, visiting the memorable places, photos etc.

References

- 1 Field ethnographic materials of the author. Aktobe region, Mugalzhar, Temir and Khromtau Districts, 1999-2000 years.
- 2 Tchistov K.V. Typological problems of studying the East Slavic wedding ceremony // Problems of typology in Ethnography. – Moscow, 1979. – P. 223-230.
- 3 Zhanazarova Z.A. Modern family in Kazakhstan and its problems. – Almaty: Kazhakh university, 2004. – 257 p.

Литература

- 1 Полевые этнографические материалы автора. Актюбинская область, Мугалжарский, Темирский и Хромтауский районы, 1999-2000 гг.
- 2 Чистов К.В. Типологические проблемы изучения восточнославянского свадебного обряда // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 223-230.
- 3 Жаназарова З.А. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 257 с.

Қалшабаева Б.К.,
Бейсегулова А.К.

**Моңғолиядан келген
қазақтардың қолөнерлеріндегі
кейбір ерекшеліктері**

Мақалада қолөнеріміздің озық үлгілерін қаймағын бұзбай қазірге дейін жеткізіп, өнерін кейінгі ұрпаққа өнеге етіп үйретіп отырған Моңғолиядан келген отандастарымыздың қолөнерлеріндегі ерекшеліктері туралы баяндалады. Малшаруашылығымен айналысатын отандастарымыздың мал жүнінен әртүрлі бұйымдар жасап, қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениетінің өмір тіршілігінде аса маңызды рөл атқарып отырғанын дәлелдеп отыр. Соның ішінде әйелдердің қолөнер түрлері: киіз басу, сырмақ сыру, түскііз жасаудағы ерекшеліктерімен қатар шикізат түрлері, жүннен киіз ақ киіз, қара киіз жасау, бұл әрине өте күрделі әдістердің бірі, қойдың жабағы жүнін түтіп, сабап, шиге тартып, ыстық су сеуіп, шеттерін жинай отырып шиге орайтын сияқты киіздің жасалу технологиялары да қарастырылды. Сонымен қатар, жойылып бара жатқан өнердің бірі – кесте тігу өнері айтылып, олардың қолдану түрлері туралы баяндалады.

Түйін сөздер: қолөнер, кесте тігу, шаруашылық, өнер, киіз.

Kalshabaeva B.K.,
Beysegulova A.K.

**Some features of decorative and
applied art of the Kazakhs in
Mongolia**

The article discusses the features arts and crafts, preserved in Mongolian Kazakhs, and transmitted from generation to generation for a long period of time. A cattle breeding is the foundation of economic activity Mongolian Kazakhs, and women doing various things from wool. This, in particular: felt cover, carpets, rugs. The article also discusses the technology of products made of felt, for example, preparation of wool, its distribution on the mat, hot water treatment, compaction, etc., as well as examines the art of embroidery household items such as wall hangings (tus kiiz), mats (syрмақ), kinds of embroidery and especially its performance.

Key words: needlework, embroidery, agriculture, art, felt.

Қалшабаева Б.К.,
Бейсегулова А.К.

**Некоторые особенности
декоративно-прикладного
искусства казахов в Монголии**

В статье рассматриваются особенности декоративно-прикладного искусства, сохранившегося у казахов Монголии и передаваемого от поколения к поколению на протяжении длительного периода времени. Скотоводство составляет основу хозяйственной деятельности монгольских казахов. Так из шерсти домашних животных женщины делают различные войлочные изделия. Это, в частности: войлочные покрышки, ковры, коврики. Также в статье рассматриваются технологии создания изделий из войлока, к примеру, заготовка шерсти, ее распределение по цинровке, обработка горячей водой, утрямбовка и т.д., а также искусство вышивания бытовых предметов, таких, как настенные ковры (тус киіз), коврики (сырмақ), виды вышивки и особенности ее исполнения.

Ключевые слова: рукоделие, вышивка, хозяйство, искусство, войлок.

МОҢҒОЛИЯДАН КЕЛГЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОЛӨНЕРЛЕРІНДЕГІ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ елі ең алғаш егемендігін алғаннан кейін алғаш Отанына атбасын тіреген қандастарымыздың бірі – Моңғолиядағы қазақ диаспорасы.

Моңғолиядан келген қазақтар тілі мен салт дәстүрін біршама таза сақтаған, рухы биік қандастарымыздың бірі және де моңғол халқының дәстүрлі шаруашылығы мен салт-дәстүрлеріндегі жақындық да өздері ұстанған кәсіпті әрі қарай алып кетуіне септігін тигізді. Елге келгеннен кейінде осы ата кәсіптерін әрі қарай дөңгелетіп жүрген отандастарымыз жетерлік. Моңғолия қазақтарының тұрмысы мен рухани өмірінде қаншама өзгерістер болып, тілі аздап шұбарланып, жан дүниесі жаңарғанымен, қаймағы бұзылмай, қазақ күйінде қалып отыр. Байырғы қазақ ахуалы мен дәстүрін, кәдуілгі қазақ тілі мен салт-санасының көптеген сырларын бүгінгі Моңғолиядан көшіп келген қазақтардың өмірінен кездестіруге болады.

Оның үстіне қазақ халқы сияқты моңғолдарда кең байтақ жерді мекендей отырып, төрт түлік малын алдына салып, дәстүрлі шаруашылығының бірі малшаруашылығымен айналысты.

Ғалым З. Қинаятұлы Моңғолия қазақтары атты еңбегінде: «XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Қобда бетіндегі қазақтардың ахуал-тіршілігінің тірегі басқа мекендердегі қазақтардыкіндегідей көшпенді малшаруашылығы болды. Г.Е. Грумм-Гржимайлоның белгілеуі бойынша, 1900 жылдары Абақ Керейдің бір түтіні орта есеппен 13 қой, 2,5 сиыр, 4,5 жылқы, бір түйелі болған. Ешкі малын көп ұстамаған» [1]. Моңғолия қазақтарының басты кәсібі малшаруашылығы болғандықтан мал өнімдерінен қолөнер бұйымдарын жасау және оны тұрмысқа қолдану өте жақсы деңгейде дамыды. Күнделікті тұрмысқа қажетті қолөнер бұйымдары көшіп қонуға ыңғайлы, пайдаланар орнына сәйкес сыртқы формасын тауып, әр шебердің талғамына, ой өрісіне тән ою-өрнекпен нақыштала беріліп отырды [2]. Мал жүнінен әртүрлі бұйымдар жасау қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетінің аса маңызды бөлігі болғандықтан, төрт түлік малдың жүні қазақ халқының өмір тіршілігінде үлкен рөл атқарып және оны ұқсатуды ел мыңдаған жылдар бұрын білгені тарихтан мәлім.

Моңғолия қазақтары көшпенді шаруашылық ыңғайына қарай үй-жай, шаруашылыққа қажетті заттар, ер-тұрман, темір

ұсталығы, ағаш шеберлігі, зергерлікпен, тері өңдеумен, ұсталықпен, жиһаздарға өрнектер жасау сияқты дәстүрлі қолөнермен шұғылдана, ал әйелдері қолөнердің үй жиһаздарын жасау, кесте, түскиіз тігу, кілем тоқу, сырмақ тігу, кигіз үй жабдықтарын ою-өрнектеп киіз басу, тігін өнері, ою-өрнек, ши тоқу, терме тоқу, кесте, құрақ құрау, ою иіру тағы басқа да түрлерімен меңгерген. Қол өнердің бұл түрлеріне анасы қызына, әкесі ұлына жасынан үйретіп, баулып отырған.

Қазақ халқының қолөнерімен айналысатын Жириенше Зағипа: Моңғолиядан келген қазақтар негізінен малшаруашылығы, қолөнермен, құс баптау және т.б. дәстүрлі шаруашылықты терең дамытып келеді дейді. Қолөнердің халықтың қажетіне пайдаланатын тамаша үлгілері өте көп. Солардың бірқатары текемет басу, сырмақ сыру, алаша жасау, түскиіз, аяққап, басқұр, сырмақ т.б. аталған заттар өткен ғасырда сәндік-қолданбалы өнердің үздік үлгісі ретінде үйге сән берумен қатар, тұрмыстық бұйымдарды сақтауға және тасымалдауға арналды. Әсіресе, моңғол жерінде қазақ әйелдерінің киіз жасау өнері жақсы дамыған. Киізден үй жабдықтарымен бірге, үйдің жасау-жиһаздары түскиіз, сырмақ, төсек сырмақтарды тұрмысқа қажетті заттарды кеңінен пайдаланған. Қазақтардың киізге деген мұқтаждығы өз маңызын еш уақытта жоймаған. Киіз сапасының мақты болып, көңілден шығуында киіз басуға алынған қой жүні мен тұқымы ерекше орын алады. Қазақ қойларының жүні көбінде қоңыр, қара, ақ болады. Моңғолия қойлары түгелдей дерлік ақ жүнді келеді. Негізінен, киіз басуға қойдың жүні мен қозы жүні қолданылады. Қазақтарда қойдың жүнін «жабағы», «күзем жүні», «қозы жүні», «өлі жүн» және шет пұшпақ» деп бес түрге бөліп атайды [4]. Ақпарат берушілердің айтуынша «тірі жүн» дегеніміз күзгі жүн, көктемде бір қырқып тастап, екінші қырқыққанды «күзеу жүн» дейді.

Киіз жасау үшін қойдың күзгі жүнін қырқып, бүкіл шаң-тозаңнан, қоқымнан тазалап, сабындап бірнеше рет таза суға жуады. Қойдың өзін қырықпас бұрын суға тоғытып алады. Түрлі кене, құрт жәндіктерден тазалап алғаннан кейін ғана қойдың жүнін қырқады (I).

Жүнді бірінші тулаққа салып, сабаумен сабап, ұйысқанын жазады. Осы жерде тулақ дегеніміз: «әдетте өгіздің, сиырдың керіп кептірген шикі терісін атайды. Жүн сабау алдында тулақты аздап сүт бүркіп, шөптесінге төсеп, жібітеді. Олай істемесе, кеуіп тұрған тулақ сабауға шыдамай, сынып кетуі мүмкін» [2]. Бірінші шидің үстіне жұқа етіп, жүнді сабап отырып, біркелкі

етіп, бірінші қабатын салып, оған ыстық су құйып талдырып алады. Оны жинап алып, шиге екінші қабатын үлгілдетіп салып, біркелкі етіп алып, қолменен тартып сабалған жүннің үстіне талдырылған киіз жүнді салады. Оған қайнап тұрған ыстық суды себелеп құйып, оны шимен қатты орап, жіппен байлап, бес алты адам ары бері 30-40 минуттай тартады. Ол киіз бола бастағанда шиден алып, білекпен басады. Қаншама адам жағалап отырып оң, терісінен ыстық суды құя отырып, алты рет білекттейді. Әбден киіз болып, мықты болған соң кептіреді. Қолөнер бұйымдарына жан-жануарлардың бейнесін пайдалану ерте заманнан бастау алғандықтан бізде өз өнерлерімізде пайдаланып келеміз (I).

Қазақ қолөнерінің құндыларының бірі – «сырмақ». Киізді қабаттап сыру, тігу немесе төсеніш ретінде жерге сыр салу, сырғыта салу, сүйрете салу деп беріледі, сырмақ туралы [4]. Сырмақты жасау үшін ақ киізді немесе ақ киіз бен қара киіздің жүнін бір бөлек бояйды немесе екеуін біріктіріп, ойып, сырмақ жасайды. Сырмақ етіп қиып алады да, киіз болып тұрғанында бояуға салады. Оның да бояйтын әдістері, салатын қоспалары болады. Түрлі түске бояп алып, екеуін қабаттастырып, көктеп тігеді. Сосын үстіне оюды сызып алады да, өткір пышақпен оюды кесіп алады. Енді қайтіп салғанда, ою бір бірімен үйлесіп, арасына кіріп тұра қалады. Біреуі іші, біреуі сырты деген болады, соны келтіреді. Сосын соны жөрмеп тігеді. Жіңішке жүн жіппенен тігеді. Оның үстіне жиек дегенді иіріп, әртүрлі бояумен жасайды немесе аппақ қойдың жүнін әбден түтіп алады да, әдемілеп иіреді. Оны біртегіс етіп, үлкендер ғана иіре алады дейді ақпарат берушілер. Шимен ысып біркелкі етіп, қабаттастырып әртүрлі түске бояйды. Оюдың үйлескен жеріне соны басып, сырмақ жасайды. Оны «ойыстырған сырмақ» деп атайды. Ақ киіз бен қызыл матаны ойып алып басса, оны «жай сырмақ» деп атайды. Ол аса әдемі болып шықпайды, оның үстіне мата тез жыртылатындықтан сапасы нашар болады. Киізді астарлап, «қос жиек», «сыңар жиек» оюлар салған сырмақтар да болады. «Қос жиек» дегеніміз қырқып алынған оюларды ойыстырғанға басады. Ал матаменен баса салғанды «сыңар жиек» деп атайды. *Сырмақ* дайындау үшін салғастыру, үйлестіру, біріктіру, астарлау, сыру, жөрмеу, алақұрттау (жиектеу) сияқты әдістер де қолданады. Моңғолия қазақтарында сырмақ түрлері төсеніш ретінде әлі де маңызын да, мәнін де жойған жоқ. Сырмақ жасау технологиясы өте күрделі іс емес. Бірақ та жасалу мерзімі өте ұзаққа созылуы мүмкін. Мәселен, бір сырмақ жасау

үшін шеберлер бірнеше ай жұмсайды [2]. Тірі жүннен басылған киіз пысық, ширақ жақсы болады, – дейді Жириенше Зағипа (I). Оның айтуынша сырмақ, түскиіздің жасалу бойынша ең әуелі киізді жұқа етіп басып, кептіреді, бірінші басқаннан кейін оны екінші қайталап, білектен пісіреді. Киіз кепкен соң орта, жаны, екі бас деп піседі. Кейде тұтас етіп, түрлі түсті бояуларға бояп, үстінен ою сызады, ойып алғаннан кейін оны жөрмеп, оюларды бір біріне қабыстырып тігеді. Қабыстырып тігудің атын «жөрмеу» деп атайды. Сырмақтың ішіне бір қабат мата салып, одан кейін киіз салады. Одан кейін ол сырмаққа бірінші жиек басады. Жиек деген ол қойдың жүнінен иіреді немесе алақанмен оңды, солақай деп еседі, сонда екеуін қосқанда таңдай түседі. Таңдайлап жөрмеу деген тігістің үстін жасырып жіппен басады, ал жіптің аты шуда жіп деп аталынып, ол түйенің желке жүнінен иіріледі. Оның атын «жүн жіп» немесе «шуда жіп» деп айтады. Жиекті басып болғаннан кейін мүйіздің ашық жерлерін тігу үшін тағы жіп иіреді. Ол жіпті ұстап отырады да, арлы берлі өткізіп, сырмақты сыриды. Оның атын «сыру» дейді. Сонан кейін шетін тегістеп, біркелкі етіп алады да, оның ең шет жағын тартып, ұстап, кішкене, созылып кетпес үшін шетіне жиек басады, оны «қосжиек» деп айтады. Қосжиекті жуандау етіп, бірінші ұршықпен, екінші қолымен иіріп, екі түрмен жасайды. Сырмақта көбінде зооморфты қошқар мүйізді ою көп салынады. Түйетабан, құстұмсық, шаршы ою, т.б. осылардың қайсысы ұнаса, соны сала береді [2]. Енді осы бұйымдарға бояу кезінде қазақтар шөп тамырынан алған.

Кереуеттің тұсына ілінетін қолөнер бұйымдарының бірі – «Түскиіз» этнограф С. Қасимановтың еңбегінде киізден жасалатын заттардың жүзден аса түрлері беріледі, солардың ішінде түскиіздің халық арасына ең көп тараған негізгі үш түрін атайды. Оның біріншісі – тұтас матаны әр түсті жіппен шымқай кестелеу, екіншісі – әртүрлі маталарды оюластырып кестелеу, үшіншісі – маталарды бөлек кестелеп, киіз бетіне оюлап жапсыру. Сонда мұндай түскиіздің бір жері мата, бір жері киіз болып көрініп тұрады [4]. Түскиіз кереуеттің тұсына ілінеді. Түскиіздің ою-өрнектерін алдымен сызып алып, кергішке мата салып керіп, кестелейді. Матаның бетіне ою-өрнекті сүтпен, тұзбен сызады. Ол үшін азырақ тұзды сүтке езіп алады да, содан кейін жіп жіңішке етіп сызады. Ол әдемі жұғады және кетпейді. Түскиізді үш ай көлемінде бітіреді десе, көбіне түскиізді қара матадан тігіп, бетін ашық

қызыл түсті матамен көмкереді. Көмкеру деп машинаның тігісімен шыраштап тігіп, өрнектеп көмкереді. Түрлі түсті қосылған қоспасына таспа басады. Іле салатын түйме, бау қадайды. Сосын төсектің тұсына түймемен не баумен түймелеп, іле салады.

Қазіргі кезеңде ою өрнектің 250 түрі зерттелді. Ал түскиізге көбіне шаршы оюлар, дөңгелек оюлар кресті кестемен құс салынады (II).

Ежелден халық арасына кең тараған сәндік қолөнерінің бірі – кесте. Мата, тері, киіз, т.б. материалдар бетіне әртүрлі боялған жіптермен, жібек зерлермен сурет, өрнек салып тігу арқылы жасалады. Кесте инемен, бізбен және кесте машинасымен тігіледі.

Кесте өнері туралы Монғолиядан келген Дарига апаның айтуына қарағанда алпыс түрі болады. Моңғолиядан келген қазақтар тігетін біз кестелеу. Сонымен қатар, инемен кестелеу де көп қолданыста. Матаға ою өрнекті сызып алады да, кергішке қатты қылып керіп қояды. Біз кестені ілмекпен әртүрлі жіптің өңін сәйкестендіріп тігеді. Онда көбіне крестик кестесін тігеді. Моншақпен кестелеу де кең таралған. Инемен кестелегенде көбінесе гүлдердің түсіне қарай түрлі-түсті жіптермен сәйкестендіріп тігеді. Ол кестені кез келген бұйымға пайдалануға болады. Жастық тыстарына, төсектің жиегіне, алашаға тігуге болады. Сонымен қатар, түскиіз, түскілем, киім-кешектер, әсіресе шекпен, қамзол, кимешек, такия, аяқ киімдерде: кебіс, мәсі, биік өкшелі етіктер, т.б. қол орамалдар кестеленеді.

Қазір біз кесте, қол кестемен тігуді, инемен крестик кестені көп пайдаланады, оны орыс халқы көп тігеді. Сонымен бірге шприцтің инесін тесіп, соған жіп өткізіп, сонымен де тігеді. Крестик кестесі деген дамыған. Сондай-ақ, биссермен кестелеу өте әдемі. Шприц инесімен кестелегенде көбінесе гүлдер салынады. Матаға сызып алып, гүлде түсі қалай тұрады соны түрлі түсті жіптермен сәйкестендіріп тігіледі. Ол кестені кез келген бұйымға пайдалануға болады. Жастық тыстарына, төсектің жиегіне, алашаға тігуге болады дейді (II).

Кестенің көне түрлеріне келетін болсақ: біз кесте, айқас тігу, айқыш-ұйқыш тігу, басып тігу, қайып тігу. Моңғолиядағы қазақтардың «түскиіз», «алаша», «жастыққап», «төсек аяқ» кестелері мәлім.

Қорыта келгенде, атажұрттан тыс жерлерде жүрсе де қандастарымыздың төл өнерлерін ұмытпай, оны жалғастырып, дамытып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырғаны қуантарлық жәйт.

Әдебиеттер

- 1 Қиятұлы З. Моңғолия қазақтары. – Астана, 2001. – 129 б.
- 2 Райымхан К.Н. Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 136 б.
- 3 Қалшабаева Б.К. Қазақ диаспорасының мәдени мұралары – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 161 б.
- 4 Қасиманов С. Қазақ халқының колөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 142 б.

References

- 1 Kynayatuli Z. Mongoliya kazkatary. Astana, 2001. – 129 b.
- 2 Rayimkhan K.N. Kazak khalkynyn sandik-koldanbaly oneri. – Almaty: Kazak universiteti, 2010. – 136 b.
- 3 Kalshabaeva B.K. Kazak diasporasynyn madeni muralary – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – 136 b.
- 4 Khasimanov S. Kazak khalkynyn koloneri. – Almaty: Kazakhstan. 1995. – 142 b.

Шалғынбаева С.Х.
**Этнологиялық зерттеулердегі
деректерді өңдеу әдісі
(қалалық қазақтардың отбасы
дәстүрлері бойынша)**

Мақала авторы қалада тұратын қазақтардың дәстүрлі отбасылық қарым-қатынастарын зерттеудегі этнографиялық әдістердің түрлерін қарастырады. Қаладағы қазақ тұрғындарының ортасында этноәлеуметтік сұрақтар негізінде жаңа деректер мен ақпараттар алу үшін этнографияның бақылау, ауызша сауалнама жүргізу зерттеу әдістері және т.б. әдістер қолданылды. Сонымен қатар жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып алынған ақпараттарға контент-анализ, математикалық-статистикалық әдістерді жүргізу арқылы қомақты ғылыми зерттеулер жасалды. Бұл еліміздің қалада тұратын қазақтарының этномәдениетін ашып көрсетуде үлесін қосты.

Осыған орай, автор ақпарат беруші респонденттердің әлеуметтік-демографиялық құрамы, көшіп-қонуы, бейімделуі, білім дәрежесі, қаладағы отбасылық құрылымы, ұлттық дәстүрлерінің жаңашылдығы сынды 157 сұрақтан тұратын этнографиялық сауалнама құрастырған. Осы зерттеулердің нәтижесінде компьютер базасына тақырыптың мазмұнын ашатын, қомақты зерттеулер мен жаңа ақпаратты құжаттар жиынтығы енгізіліп, жинақталды.

Түйін сөздер: дәстүрлер, қалалық орта, сауалнама, нышан, өрбу.

Shalginbaeva S.H.
**The methodology of the data
base of ethnological research
(the example of family traditions
in the urban life of the kazakhs)**

Author in this article considered methodological approaches and systematic study of family traditions, innovations in the urban kazakh life. Review of this issues were associated both with the use of ethnographic methods and ethnosociological survey such as observation, oral questioning and obtaining a new source of information among the Kazakh population. Use of information technology (database), content, mathematical and statistical analysis of the material allowed attain a detailed study of ethnocultural image of the modern urbanized representative.

Author elaborated ethnographic questionnaire, consisting from one hundred fifty seven questions ,where were described the socio-demographic compound of the respondents, folk traditions, migration and adaptation processes , social life's, educational status, urban family structure , innovation and etc. It is important to note that as a result of author research the new set of databases were created, that helped represent a new mass source on the current issue.

Key words: tradition, urban environment, the questionnaire, gradation, sign.

Шалгинбаева С.Х.
**Методика разработки базы
данных этнологических
исследований (на примере
семейных традиций
в городском быту казахов)**

Автор в статье рассматривает вопросы методологических и методических подходов к системному изучению, семейные традиции и инновации в городском быту казахов. Рассмотрение данной проблемы связано как с использованием этнографических методов: наблюдения, устного опроса, а также получения нового источника информации массового характера на основе проведения этносоциологического опроса среди казахского населения. В частности, использовались современные информационные технологии (технологии баз данных), метод контент-анализа, математико-статистического анализа данных материала, что позволило выйти на более детализированное исследование этнокультурного облика современного урбанизированного представителя титульного этноса Республики.

Автором был разработан этнографический вопросник, в который вошли 157 вопросов, характеризующих социально-демографический состав опрашиваемых (респондентов), миграционные и адаптационные процессы, социальные перемещения, образовательный статус, структуру современной городской семьи, народные традиции и инновации и т.д. В результате в компьютерной базе данных была создана совокупность машиночитаемых однородных по содержанию и информативности документов, представляющих уже новый массовый источник по поставленной проблеме.

Ключевые слова: традиции, городская среда, вопросник, градация, признак.

**ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ
ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ
ӘДІСІ (қалалық
қазақтардың отбасы
дәстүрлері бойынша)**

Қалалардың тарихы мен мәдениетін зерттеу бүгінгі таңдағы өзекті мәселенің бірі екені белгілі. Ал қалалардың даму мәселесі қай қырынан болса да жүйелі түрде зерттеуді талап етеді. Соның бірі, этнография мәселесі – ұзақ уақыт бойы ауылдық жерлердің дәстүрлі мәдениетін зерттейтін ғылым ретінде қаралып келді.

Мақалада осы күнгі өзекті мәселелердің бірі – Қазақстандағы қала өмірінің этнографиясы, соның ішінде еліміздің отбасылық дәстүрлері мен қалалалық тұрмыс-тіршіліктің жаңаруы баяндалады. Зерттеуде автордың 1990 жылдардан бастап 2000 жылға дейінгі жинаған материалдары негізделеді. Далалық зерттеу алты жыл бойы тұрақты 20 күнге дейін созылды. Осы уақыт ішінде екі мыңнан астам Алматы мен Тараз қалаларының тұрғындарына зерттеу жүргізілді.

Зерттеу алдына ақпаратты технологиялар мен қатар жаңа әдістемелерді қолдану арқылы этнографияға байланысты қалалық қазақтардың қазіргі кезеңдегі отбасылық ұлттық дәстүрлерінің қалыптасу үрдістері мен заңдылықтары, осы дәстүрдің беталысы, дәстүрлердің ғасырдан ғасырға жаңарған көрінісін айқындау мақсаты қойылды.

Осы мәселелерді қарастыруда этнографияның бақылау, ауызша сауалнама алу сияқты әдістерімен еліміздің қазақтар тұратын қалаларында жаңа ақпараттар алу үшін этнографияның жаңа технологиялық әдістерін қолданып, этноәлеуметтік сауалнама жүргізумен байланысты. Әсіресе, ұлтымыздың этномәдени бейнесін айқындау үшін заманауи ақпараттық технологиялар қолданылып, жиналған материалдарға математикалық-статистикалық сараптама әдістері қолданылды [1].

Қалалық қазақтардың дәстүрді ұстануы, салт-дәстүрлері мен жаңашылдық әрекеттерін, қаладағы тұрмыс-тіршілігінің өзгеруі, этникалық үдеріс, жаңа лептің келуі, модернизация мен урбанизацияға байланысты этникалық дамуы айқындалды.

Дәстүрлі қазақ отбасына байланысты салт-дәстүрлерді зерттеген отандық этнографтардың мол тәжірибесіне сүйене отырып және ғылыми-зерттеу кешені туралы мәліметтерді талдау негізінде, алдын ала болжамдар дайындалды [2].

Ең алдымен Алматы мен Тараз қалаларындағы қазақтардың сол кезеңдегі жергілікті тұрғындарының саны және мәдени-

әкімшілік мәні, екі қаланың мәдениетінің түрлі қарқында дамуы, этномәдениетінің өзгешелігі, қалалану деңгейінің түрлі болуы этникалық қауымдастықтардың өзара қарым-қатынасы, тұрмыс салтындағы дәстүрлі отбасылық әдет-ғұрыптарымен байланысты.

Бір қарағанда Тараз қаласының тұрғындарына қарағанда, Алматы қазақтарының дәстүрлі отбасылық құндылықтарының өсу үдерісі заманауи жаңашылдыққа қарқынды дамыды, және де екі қаланың тұрғындарының ұқсастықтарымен бірегейліктері жоғалып, «космополит», жер жүзінің, әлемнің азаматы» мағынасында болжамдар ұсынылды.

Тараз қаласының ежелгі тарихы, ғасырлардан келе жатқан дәстүрлі мұсылман әулиелерге деген сенімі, географиялық орналасуы, қазақтардың көп орналасуы, жаңашылдыққа екпіні, діни ғұрыптарға икемділігі, отбасылық дәстүрлерге әсері бар екенін білдіреді. Осы және басқа да жорамалдар осы зерттеулерді аша түсті.

Этнографиялық сауалнама мазмұнында дәстүрлі отбасылық ғұрыптардың сақталуының алғашқы нұсқалары дереккөз ретінде пайдаланылды.

Жиналған ақпараттар сенімді және толық болу үшін құрастырылған сұрақнама этнографияның стандарттық сауалнама әдісі бойынша құрастырылды.

Сонымен қатар, сандық және сапалылық мазмұнды этникалық сипаттамалы сауалнамалар жинақталған. Соның ішінде анықтап, айқындай түсу үшін мынандай сұрақтар кездеседі: «Сіздің отбасыңыз күнделікті өмірде мына ұлттық бұйымдардың қайсысын қолданады?» әрі қарай тізімде қазақтың дәстүрлі ыдыстары мен жиһаз түрлері келтіріледі. Немесе респонденттің жауабын толықтыру үшін (нақты өмір туралы, олардың білімі туралы сұрақтарға жауап); үшіншіден – нышандардың дәрежесін нақтылау. Бұл мысалы, ұлттық тағамдардың түрлері және отбасылық дастарханында пайдалану; немесе респонденттің «сүндетке отырғызу» сияқты дәстүрлерге деген көзқарасы, немесе қазақтардың қазіргі кезеңдегі неке қию, үйлену салт-дәстүрлерінде және басқа да әдет-ғұрыптарда «батыстық» элементтердің көрініс табуы деген сұрақтар қойылған кезде көрініс табады.

Сонымен қатар, басқа ерекше сұрақтармен қамтылады, мысалы «тұрмысқа шықпаған/бойдақ болсаңыз үйлену тойының қандай түрде өткенін қалайтын едіңіз? – ары қарай бірнеше жауап түрлері – «кеш түрінде», салт-дәстүрлердің кейбір элементтері бар», «дәстүрлі діни ұлттық ғұрыптағы», «қазіргі заманғы заманауи,

ұлттық жоралғыларсыз», «тек неке қидыру ғана» немесе үйлену тойыңызда қандай киім үлгісін таңдайтын едіңіз?

Этнографиялық сауалнамаға барлығы 157 сұрақ (нышаны, өзгерісі, дәйектемесі) респонденттердің әлеуметтік-демографиялық жағдайы, көшіп-қону, бейімделу үдерісі, әлеуметтік жағдайы, білім дәрежесі, қалалық отбасы құрылымы және т.б. осы мазмұндағы сұрақтарға жауап алынып, этникалық сипаттамалары, тілдік қарым қатынас, өзге ұлттармен қарым қатынасы, отбасындағы әйел мен ер адамның орны т.б. мәселелері қарастырылды.

Ұлттық дәстүрлер мен олардың жаңашылдығы туралы ақпарат алуда басты 3 қыры назарымызға алынды: ұлттық салт-дәстүрлер туралы ілім; тұрмыста олардың сақталуы немесе қолданысы, дәстүрге деген көзқарас.

Сонымен қатар, діни ғұрыптар, отбасылық, туыстық қарым-қатынастар және т.б. байланысты сауалнамалар қарастырылды. Осыған байланысты этнографиялық материалды өңдеуде жаңа әдістерді қолдану, зерттеу өрісін тереңдетіп қана қоймай, дәстүрлі әдет-ғұрыптарға байланысты және қазіргі кезеңдегі өзгерістерге байланысты сауалнамаларды тереңнен кеңейтіп қарастыруға және қазіргі кезеңдегі қала қазақтарының әлеуметтік бейнесін ашуға, көрсетуге тырыстық.

Этнографиялық сауалнама құрастырылғаннан кейінгі өзекті мәселе таңдаулы респонденттер жинау болатын. Бұған статистикалық тұрғыда таңдау зерттеу әдісі қолданылды. Зерттеу нысаны ретінде Алматы және Тараз қалаларының жасы 16-дан асқан үлкен жастағы қазақ тұрғындары таңдалды.

Зерттеудің таңдалып жиналған нәтижесі шынайы болу үшін, бақылау әдісі бойынша жай ақпарат берушілер ғана емес сонымен қатар, респонденттерде дұрыс таңдаулы болуы міндетті. Бұл жұмыс кездейсоқ ақпарат беруші респонденттерден құралады. Және бір ескерерлігі сұрақтар қойып, интервью алу жарты сағаттан аса уақытты қамтыды.

Сауалнама құрылымды құжат болғандықтан және мазмұны жағынан статистикаға жақын болғандықтан сауалнама алынған әрбір толтырылған анкетаның мәліметтері дерек ретінде компьютерге енгізіліп отырды. Мысалы, материалдар бірегейлендірілген сауалнамада «Қазіргі уақыттағы біліміңіз?» деген сұраққа 6 түрлі жауап: сауатсыз, бастауыш білімі, аяқтамаған орта білімді, орта білімді, арнайы орта білімді, жоғарғы білімді аяқтамаған, жоғарғы білімді, көрсетпеген.

Компьютерге әрбір соңғы бірыңғайландырылған сауалнамаға жауап берген екі қаланың респонденттері туралы мәліметтер жүйелі түрде енгізілді. Нәтижесінде компьютер базасында зерттеу тақырыбы бойынша мазмұны жағынан біртекті, терілген жаңа деректі ақпаратты құжаттар жүйесі жиынтығы құрылды. Осылайша алдыға қойған мақсатқа жету үшін алдын ала этнографиялық дереккөздерді енгізу жұмыстары жүргізілді. Айтылған болжамдар Алматы мен Тараз қалаларының қазақтарының қалалық тұрмыс тіршілігінде отбасылық құндылықтарды, салт-дәстүрлерді сақтауды көзқарасы туралы сұрақтардың дәлелді немесе дәйексіз екенін көрсетеді.

Контентті-талдау әдісін қолдана отырып, оның үдерісінің сапалы түрде сандық нәтижеге жеткенін көрсетеді. Осыған орай математикалық статистиканың бір тәсілі – этнографиялық материалдарды таңдау алып зерттеуде уақыт пен үнемдеуді және компьютерге өңдеп, енгізуге қолайлы әдіс екені дәлелденді.

Деректердің нәтижесі компьютерлік өңдеулерінен бұрын арнайы қолданбалы бағдарламалармен байланысты базаларға енгізілді. Этнографиялық зерттеулерді жүргізу үшін заманауи компьютерлік технологияларды қолдану жиналған зерттеу материалдарын өңдеу үшін, материалдық және уақытты үнемдеуде мол мүмкіндік береді. Математикалық және ЭВМ әдістерін қолдану кейбір нәтижелердің сапасын күшейтуде және дәл беруде зерттеу бағдарламасының өрісін кеңейтті [3].

Қорытындылай келсек, қазіргі кезеңдегі қалалық жерлерде жүргізілетін дадалық зерттеу жұмыстарының ерекшелігі қалалық тіршілікте дәстүрлі мәдениеттің қолданысын зерттей отырып, этнограф өмір ағысымен уақыттық тапшылығына және бос уақыттың болмауына байланысты бірқатар қиыншылықтар кездеседі. Дегенмен де зерттеуші ғалымдар түрлі кедергілерге қарамастан, қазіргі кезде де дәстүрлі мәдениетті әр қырынан зерттеп жүргені мәлім.

Әдебиеттер

- 1 Жакишева С.А. Климетрика в Казахстане: ретроспекция и перспективы //Отан тарихи/ Отечественная история. 1999. – № 3. – С. 61-79.
- 2 Аргынбаева А. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и натоящем//Советская этнография. – 1974. – №6. – С. 69-77.
- 3 Бородкин Л.И., Гарсковский И.М. Историческая информатика. – М., 1996.
- 4 Жакишева С.А. Количественные методы и новые информационные технологии в истории: методология и историография // Очерки по историографии и методологии истории Казахстана. – Алматы: КазАТиСО, 2007. – 328 с.

References

- 1 Zhakisheva S.A. Kliometrika v Kazakhstane: retrospekciya i perspektivy // Otan tarihi/ Otechestvennaya istoriya 1999. – №3. – S. 61-79.
- 2 Argynbaev H. Svadba I svadebnye obrjady kazahov v proshlom I nastoiashem // Sovetskaya etnografiya. – № 6. – 1974. – S. 69-77.
- 3 Borodkin L.I., Garskovskii I.M. Istoricheskaya informatika. – M., 1996.
- 4 Zhakisheva S.A. Kolichestvennye metody i novye informacionnye tehnologii v istorii metodologiya i istoriografiya //Ocherki po istoriografii I metodologii istorii Kazakhstana. – Almaty, 2007. – 328 s.

Солтиева Б.Ш.

**Үркер жұлдызының қазақ
халқының тіршілігіндегі орны**

Мақалада қазақтардың шоқжұлдызы Үркер туралы баяндалады. Қазақ халқының есепшілері Үркер жұлдызы арқылы ауа-райын болжай білген және малшаруашылығы мен егіншілікке де қатысты халықтық білімдерін жетілдірген. Үркер жұлдызына қатысты наным-сенімдер келтірілген. Үркер жұлдызының тууы мен батуы қазақ халқының өмірі мен тіршілігінде, шаруашылығы мен дүниетанымдық көзқарастарында ерекше орын алған. Аспан денелері халқымыздың өмір сүруінің факторы болып есептелген. Үркер жұлдызы туралы әртүрлі нұсқадағы аңыздар қарастырылған. Үркердің циклдік қозғалысы Айдың ара қатынасын анықтауда қазақтарға жылдың айларын ғана біліп қоймай, күн мен түннің уақытын нақты анықтаған. Үркер мен Айдың тоғысуын, қозғалысын жақсы білген. Соның негізінде байтақ далада жол тауып, жыл мезгілдерін айырып, мал алу мерзімдерін біліп, уақытты есептеп отырған. Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамындағы ата-бабаларымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен жинаған білімдер жүйесін ашылды.

Түйін сөздер: Үркер, дүниетаным, шоқжұлдыз, тоғысу, батуы, тууы, есепші.

Soltieva B.Sh.

**Role of Constellation Urker in
life of Kazakhs**

The article describes the constellation, which received from the Kazakhs name «Urker.» Kazakh astrologers predict the weather by watching this constellation and improved people's knowledge associated with cattle breeding and agriculture. Describes the superstitions connected with the «Urker». Sunrise and sunset this constellation occupies a special place in life, the economy and the outlook of the Kazakhs. It was believed that the heavenly bodies were a factor closely linked to the existence of the Kazakhs. We consider all sorts of legends about the constellations «Urker.» For Kazakhs were undoubtedly cyclical movement «Urker» that helps in determining the phases of the moon, time of day or night. Kazakhs were well aware of the relationship between the position of the moon and Urker. On the basis of this astrologers calculated time, defined seasons, time of breeding cattle. Thus, this article analyzes the traditional folk knowledge of the Kazakhs.

Key words: Urker (Pleiades), outlook, constellation, togysu, sunset, sunrise, esepshi (astrologer).

Солтиева Б.Ш.

**Роль созвездия Уркер
в жизни казахского народа**

В статье рассказывается о созвездии, получившем у казахов название «Уркер». Казахские звездочеты предсказывали погоду, наблюдая за этим созвездием, и совершенствовали народные знания, связанные со скотоводством и земледелием. Описаны суеверия, связанные с «Уркер». Восход и заход этого созвездия занимают особенное место в жизни, хозяйстве и мировоззрении казахского народа. Считалось, что небесные тела были фактором, тесно связанным с существованием казахского народа. Рассматриваются разного рода легенды о созвездии «Уркер». Для казахов было несомненным циклическое движение «Уркер», помогающее в определении фаз Луны, времени дня и ночи. Казахи хорошо понимали взаимосвязь между положением Уркера и Луны. На основании этого рассчитывалось время, определялись сезоны года, время размножения скота. Таким образом, данная статья посвящена анализу традиционных народных знаний казахского народа.

Ключевые слова: Уркер (Плеяды), мировоззрение, созвездие, тогысу (стыковки), закат, восход, есепши (звездочет).

ҮРКЕР ЖҰЛДЫЗЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТІРШІЛІГІНДЕГІ ОРНЫ

Қазақтардың көшпелі өмір салты халықтың астрономиялық білімінің жетілуіне әсер етті. Іс жүзінде әрбір көшпенді жұлдыздардың орналасуы, аспандағы жұлдыздар, олардың қозғалысы, уақыты және шығар орны және батуы жылдың әр мезгілінде пайда болуын өздерінің істерінде пайдаланады. Аспандағы олардың пайда болуының уақыты мен орны ауа-райын болжауға мүмкіндік беріп, өз кезегінде шаруашылық қызметіне әсер етті. Үркер – таң шығыстан таң біліне көкке шығып, күнбатыстан жерге түсетін, халықтың байырғы түсінігінде аса қадір тұтатын шоғыр жұлдыздың бірі. Үркерді білмейтін қазақ болмас, ол Торпақ шоқжұлдызының құрамындағы жыбырлап, біріне-бірі өте жақын орналасқан, бір топ жұлдыз. Уақыт пен кеңістіктегі бағдар үшін Үркер жұлдызы ерекше ыңғайлы еді. Ол алақандай жерде дөп-дөңгелек болып, толып тұрады. Оны көзі өткір адамдар алты жұлдызды, кейде жеті жұлдызды үнемі байқайды, ал көзі жіті адамдар тоғыз жұлдызын көреді. Шындығында жай көзбен Үркер жұлдызының алты, он шақтысын, ал телескоппен 200-ге дейінгісін көруге болады екен. Жаздың ең қысқа түндерінен (10 мамыр мен 20 маусым) басқа кездері бұл шоқжұлдыздан алты немесе жеті жұлдызды үнемі ажыратып байқауға болады, оның үстіне бұл шоқжұлдыз өзінің бағытын шығыстан батысқа қарай тұрақты түрде қозғалатындығын түнгі аспанда байқауға болады [1, 179 б.].

Ай өз қозғалысында Үркермен он бір рет кездескен, Үркер аспанда көрінбеген кезде кезеңді екі рет қосып отырған. Айдың қандай да бір жұлдызбен кездесуі – «Тоғысу» деп аталады. Тоғысу есебі қазақтардың күнтізбелік санауын құрады. Үркер бойынша тоғыс есебі жүргізілген. Тоғыс кезінде Үркер мен Ай бір-бірінен алыс болса, халық тәжірибесінде «бұл екеуі бір-бірінен қырбай болған екен, қырсығы мал мен жанға тимесе игі еді» деп қауіп ететін болған. Егер олай болмай, Үркер мен Ай жақын орналасса, «екеуі жараса қалған екен, мал мен жанның жағдайы жаман бола қоймас» деп жақсылыққа жорыған. Жылдың әр мезгілінде Үркер орнын ауыстырып отырған [2, 226-227 бб.].

Үркер күздің басында (қыркүйекте) шығыстан, қыстың басында (желтоқсанда) төбеден, көктемнің басында (наурызда) батыстан көрінеді. Ал жаздың басында (маусымда) Үркер түн-

де мүлдем көрінбейді. Бұл кезде Үркер көкжиектен төмен қалады, халық оны «Үркердің жерге түсуі» дейді. 40 күн шілде Үркердің осы көрінбейтін кезіне сәйкес келеді. Үркер маусым айының алдыңғы жартысында іңірде батыстан барып, біраз уақыт көрінбей кетеді. Мұны «Үркер жерге түсті» дейді. «Жерге түскен» Үркер сол жоғалғаннан жоғалып, тамыздың 10-шы жаңасынан бастап, таң жарығымен шығыстан қайта көрінеді. Бірақ тамыздың қысқа таңында мұны әркім бақылай бермейді [3, 209-210 бб.]. Үркер жерге түскенде, яғни көктен мүлде көрінбейтін кезі жаз мезгілінің келгенін білдіреді. Бұл шақты халық «Үркер жерге түскен кез» деп атайды. Халық түсінігі бойынша үркерге қарап, түннің қай уақыты екенін және жылдың қай мезгіл екенін де анықтап білуге болады. Үркерге қарап, қыс пен жаздың басын анықтаған. Үркерді ашық шаңырақтан көрсең, қыстың басы басталғанын, ал іңірде, «жамбаста» (жерге таяу-төмен) көрсе, жаз мезгілінің басталғанын білуге болады. Халықтың «Үркерлі айдың бәрі қыс» дегені осыдан болса керек [4, 27 б.].

Қазақ қауымы үшін Үркер тоғысының бірнеше қолайлы жағы бар. Ескі жылдың шығуы мен жаңа жылдың кіруі бұрынғыдай қыс мезгілінің аяғына (ақпанға) емес, көктем мезгілінің соңына сәйкес келетін болды. Үркердің мамырдың ондарында батып, сол батар алдында жаңа туған аймен тоғысады. Дәл тоғыс кезінде Үркер айдың арғы жағында тасалада қалады да, жердегі адамдарға көрінбейді. Ай жылжып өткен соң тоғыс аяқталып, Үркер көрінеді. Ай толған кезде ауарайы бұзылып, өзгеріс болады. Ай мен Үркердің тоғысуын есепшілер үш күнге бөледі.

1. Ай мен Үркер жақын келген күнді «ауыл үй қонды» деп атайды;

2. Ай орағының немесе тасасында Үркердің көрінбей қалуын «тоғамдасу» деп атайды;

3. Айдың Үркерді басып өткен үшінші күнін «өріп шықты» деп атайды.

Бұл тоғыс (бес тоғыс) деп аталады. Осы тоғыстан бастап, Қазақстан жерінде жер көктеп, ағаштар бүршік жара бастайды.

Жаз басында Үркер аспан сферасының екінші жартысында көкжиектен төмен кетеді де, жер шарының солтүстік жартысындағы елдерге 40 күн көрінбейді. Қазақ мұны Үркер 40 күн жерде жатады деп айтады. Сол 40 күнде екі рет тоғысуға тиіс. Бірақ та тек он бір тоғысты көре алады екен [5, 11 б.].

Қазақтар өз тұрмысында Үркердің қозғалуын жылдың мезгілінің ауысуымен байланыстырған. Көшіп-қонған халық үшін Үркердің қозғалысын

білу шаруашылық үшін өте маңызды болған. Сондықтан да Үркерді үнемі бақылап отырған. Үркердің циклдік қозғалысы Айдың ара қатынасын анықтауда қазақтарға жылдың күні мен айын нақты анықтауға көмектеседі. Үркердің өзіне тән ерекше қасиеті көкке жоғары өрлеген сайын күн суытып, ал төмендеген сайын жылына бастайды. Осындай ерекшелікті байқаған есепші Үркерлі айдың бәрі қыс құрғақшылықтың белгісі саналған [6, 92 б.]. Қазақтар «Үркер» жұлдыздардың ағасы деп айтқан [6, 81 б.].

Қазақ есепшілері жыл мезгілдеріндегі табиғат ерекшеліктерін аспандағы Үркер жұлдызының қозғалысына қарап анықтаған. Үркердің қозғалысын қазақтар былайша атаған: Үркердің тууы, көкке шығуы, жерге түсуі. Үркердің тууы маусым айындағы күн айналымында сәйкес болуы халық арасында суық мезгілдің басталуы мен өтуін бейнелеген. Үркер біртіндеп жоғары көтерілгенде, жерде суық басталған. Желтоқсан айының ортасынан бастап ең салқын мезгілде, Үркер аспанның ең биік нүктесінде болған. Бұл Үркердің көкке шығуы деп аталған. Бұл жерде әлемнің ортасына жеткен. Кейін Үркер батыс бағытта төмен түсіп, мамырдың басында жерге жақындап, ыстық мезгілдің басталуынан хабар берген. Мұны қазақтар «шілде» деген. Көкжиекке жетіп, Үркер жасырынып, бұл оның басқа әлемге өтуі, яғни өлуі деп саналған. Үркердің тууы мен батуын үнемі бақылап, шаруашылық маусымдары соған сәйкестендіріп отырған. Үркердің өзіне тән ерекше қасиеті көкке жоғары өрлеген сайын күн суытып, ал төмендеген сайын жылына бастайды.

Қазақтарда Үркер жұлдызы туралы әртүрлі нұсқадағы аңыздар сақталған. Қазақтарда көне мифтік түсінік бойынша Үркер жыл мезгілдерінің жылы және суық болуына әсер етеді деген сөз бар. Осындай аңыздардың бірінде, бір жылдары қыста суық болғандығы сондай, жер бетін мұз жауып қалған. Көп мал қырылып, тірі қалғандары жазға әуірімдеп әрең жеткен. Қыстан қиналып шыққан жануарлар ақылдасып, бәріне кінәлі аспанға көтерілген Үркер деп санайды. Жер бетінде аяз қайталанбай, жаз болып тұруы үшін Үркерді мәңгілікке аспанға ұшып кетпесін деп, кезекпен күзетеміз деген ойға келеді. Жылқы, түйе, сиыр өзара бәсекелесіп келе жатып, алдарында шөп арасында жалтырап жатқан Үркерді басып таптайын деген жылқыны тоқтатып, сиыр «мен басамын» деп бой бермейді. 12 жұлдыздан тұратын Үркерді сиыр тұяғымен басқанда, алтауы тапталып, алтауы көкке ұшып кеткен екен. Сол себептен де сиыр басқа жануарлардан

қарғыс алған екен. Осы аңыз бойынша Үркер алты жұлдыз аталады. Сонымен де, қыстың алты ай, жаздың алты ай болу себебі де осы аңызға байланысты болса керек. Үркер көне түркілік атау болғандықтан, оның шығу төркініне халық танымындағы аңыздар негіз болады. Аңыз бойынша Үркер шоқжұлдыздың атауы «үрку» сөзінен шыққан. Үркер жұлдызының бұлай аталу себебі, аңыз бойынша бұларға Жетіқарақшы шабуыл жасағанда бұлар үркіп кетіп, содан Үркер деп аталған екен. Үркердің жетіқарақшыны үнемі өкшелеп жүретінін қазақтар жақсы байқаған [6, 19-20 б.]. Үркер жұлдызына қатысты тағы бір аңызда, жылқы, түйе, сиыр, қой және ешкі Үркерді аспанға кетіп қалмас үшін кезекпен күзетеміз деп келісіп, аяқтарымен жерге басып тұрады. Кезек ешкіге келгенде, өзінің жеңілтектігінен дұрыс қарай алмайды. Ол ешкінің тұяғын тесіп, аспанға шығып кетеді. Содан бері ешкіде ашатұяқ қалып қойған. Өзге жануарлар оның осы жеңілтектігі үшін, оны жазалап, үлкен құйыршық бермей қойған. Сол себептен де ешкі кішкентай құйыршығымен қалған екен. Егер ешкінің желпілдеген мінезі болмағанда, Үркер жерде қалып, барлық жануарларға жайлы болып, мәңгі жаз болып тұрар еді. Аша тұяқты жануарлар сиыр, ешкінің кесірінен жер бетінде суық болады деп айтылады [7, 20 б.].

Үркердің тууы мен батуына қатысты халық танымында ырым-нанымдар кездеседі. Соның ішінде қойдың пысқырық ауыруына ұшырауына себебін де Үркердің тууымен қатыстырады, яғни «қораның аузын Үркердің туысына қаратсаң, қойың пысқырық болады» дейді. Малға күйек байлаудың мезгілін малшылар Үркердің орнына қарап айырады. Үркер көтерілсе, қошқар басын көтереді, Үркер көтерілді, қой қаша бастайды, онда қошқарға күйек байлауға болады. Одан кеш қалса, қой арамза туады деп осыған байланысты айтылса керек.

Ал егін шаруашылығымен айналысатын халық арасында Үркерге қарап егін салу, жинау мезгілін белгілеу тәжірибелері болған. Бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоймай, сақталып отырған

мынадай болжамдар бар. Үркер туды, енді шықпаған шөптің басы шығады, Үркер жерге түссе, жер көктейді де, малдың басы көкке тиеді, адам аузы аққа тиеді, Үркер көтерілмей, тары көтерілмейді. Жыл мезгілдеріндегі табиғи ерекшеліктерді Үркер жұлдызының қозғалысына қарап анықтаған. Үркер құрғақ жерге түссе, аңызак жел көп болып, қуаңшылық болады, Үркер тасқа түссе, шілінгір қатты ыстық болады, Үркер жерге түсерде қой қырқылады, Үркерлі айдың бәрі қыс, Үркер туса, сорпа қоюланады, қой семіреді, Үркер көтерілгенде шөп те көтеріледі, бидай бас тартады. Үркер жерге түспей, жер қызбайды деген халық қағидалары жер жазу, жер айдап, егін егу дегенді білдіреді [7, 19 б.].

Бұған қоса малмен күн көрген дала қазақтарының астрономиялық білімін мынадай болжамдарынан байқауға болады. Үркердің ерекшелігін білу арқылы жылдың айларын ғана біліп қоймай, күн мен түнгі уақыттың қай шама, қай шақ екенін анықтаған. Ел тұрмысында Үркерді аспан сағаты деуге де болады. Малшылар уақытты белгілейтін арнаулы сағат пайда болса да, тіршілігін жұлдыздың тууы мен батуын қарап бастауды тиімді деп санаған. Жыл басының (Үркердің батуының) көктемнің соңғы айына келуі ел тұрмысы үшін қолайлы болуымен бірге, есепшілер ендігі жерде Үркерді тәуліктік қозғалысын астрономиялық меже етіп алып, түннің ұзақтығы, қысқалығы тәрізді құбылыстарды анықтаған. Үркер қас қарайып көрініп, таң атқанша батпайтын болса, ең ұзақ түн (қыс ортасы), ал түн ортасы ауа батып кетсе, күннің ұзарып, түннің қысқара бастағаны. Сөйтіп, есепшілер Үркер жылдың жолына ғана емес (мысалы, Үркер батқан кезден келесі жылға батқан кезге дейінгі аралық), тәуліктік қозғалысына да назар аударған [8, 13 б.].

Қорыта келгенде, қазақтың ең бір тылсымды, құпиясы көп шоқжұлдыздың бірі – Үркер. Қазақ халқы Үркер мен Айдың тоғысуын, қозғалысын, Үркер жұлдызының туатын және бататын кездерін жақсы білген. Соның негізінде байтақ далада жол тауып, жыл мезгілдерін айырып, мал алу мерзімдерін біліп, уақытты есептеп отырған.

Әдебиеттер

- 1 Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 2 Исаков М.Ө. Халық календары. – Алматы: Қазақстан, 1980.
- 3 Ысқақ М. Халық календары. – Алматы, 2009.
- 4 Қазақ мәдениеті тарихының очерктері. Оқу құралы. – Алматы, 2005.
- 5 Әбутәліп О. «Үркерлі айдың бәрі қыс» //Ана тілі, – 2015 ж. 5-11 ақпан, №5.
- 6 Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы: Қазақстан, 1966.

- 7 Абишев Х. Элементы астрономии и погоды в устном народном творчестве казахов. – Алматы, 1949.
- 8 Әбутәліп О.М. Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері. Филология ғыл. канд. дәр. алу үшін дайын. диссертацияның авторефераты. -Алматы,2008.

References

- 1 Alimbai N., Mukanov M.S., Argynbaev H. Tradicionnaya kultura zhyzneobespecheniya kazakhov. Ocherki teorii i istorii. – Almaty: Gylym, 1998.
- 2 Iskakov M.O. Halyk kalendary. – Almaty: Kazakhstan, 1980.
- 3 Yskak M. Halyk kalendary. Almaty, 2009.
- 4 Kazakh madeni tarihnyn ocherktery. Oku kuraly. – Almaty, 2005.
- 5 Abutalip O. «Urkerly aydyn bari kys» // Ana tili. – 2015zh. 5-11 akpan, № 5.
- 6 Abyshev H. Aspan syry. – Almaty: Kazakhstan, 1966.
- 7 Abishev H. Elementy asromii i pogody v ustnom narodnom tvorchestve kazakhov. – Almaty, 1949.
- 8 Abutalip O.M. Kazakh kuntizbe zhuesinin leksika-frazeologiyalyk birlikteri. Filoloqiya qyl. kand. dar. Alu ushin daiyn. Dissertaciyanyn avtoreferaty. – Almaty, 2008.

Kalshabayeva B.K.,
Shalekenov M.U.,
Shalginbaeva S.H.

**Crop farming
and its peculiarities**

The article describes household activities of the Kazakhs, who live in Uzbekistan, Karakalpakstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan. Kazakhs settled in the places suitable not only for grazing, but also in areas for farming. Agriculture was also one of the main household activities of the Kazakhs, this data supported by numerous sources and archival materials stored in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. More favorable conditions for farming and haymaking were formed in the ponds of the Amudarya and Syrdarya rivers. In early spring, as soon as there is a feasibility to start farming, plowing fields, for instance, in Turkestan state harvested twice. Usually, in Turkestan were planted crops, vegetables, cotton, clover and etc.

Since ancient times Kazakhs activity has been closely associated with a variety of beliefs and rituals, the patron saint of wealth and prosperity was Qydyr ata, the patron of agriculture Dikhan baba. Plowing was proceeded in auspicious days: Wednesday, Thursday, Saturday, slaughtered a sacrificial animal, read prayers.

Key words: archival materials, tradition, agricultural work.

Қалшабаева Б.К.,
Шалекенов М.У.,
Шалғынбаева С.Х.

Егіншілік мәдениеті

Мақалада Өзбекстан Қарақалпақстан, Қырғызстан, Түркіменстан территориясындағы қазақ диаспорасының айналысатын шаруашылығы жөніндегі мәселелер қарастырылады. Авторлар аталған аймақтағы қазақтардың тек жайылымға ғана емес, сондай ақ егіншілікке қолайлы жерлерде де қоныстанғандығына баса назар аударады. Егіншілік қазақтардың негізгі экономикалық қызметінің негізгі бір бөлігі болғандығы Өзбекстанның Орталық мемлекеттік архивінде сақталған көптеген деректермен, материалдармен дәлелденеді. Қазақтардың Амудария, Сырдария өзендері бойында орналасуы шөп орып, егін егуге қолайлы жағдай туғызды. Ерте көктемде егіншілік жұмыстарға кірісер алдында жер жыртылатын, мәселен, Түркістан өлкесінде астық екі рет алынатын. Мақалада егістіктің түрлері, оның ішінде дәнді дақылдар, бау-бақша, мақта және т.б. егістіктердің өсірілетіндігі архив деректермен беріледі.

Сондай-ақ мақалада қазақтардың егіншілікпен байланысты ертеден келе жатқан әдет-ғұрыптары, сенім-нанымдары, байлық пен өсіп өнудің қорғаушысы Қыдыр ата, егіншіліктің пірі – Дихан баба жөнінде де көптеген деректер берілген. Егістік егуге қолайлы: сәрсенбі, бейсенбі, сенбі күндері құрбандық шалатыны жөнінде де айтылады.

Түйін сөздер: архив материалдары, дәстүр, ауыл шаруашылық жұмыстары, егіншілік мәдениеті.

Қалшабаев Б.К.,
Шалекенов М.У.,
Шалғынбаева С.Х.

**Земледелие
и его особенности**

В статье рассматриваются вопросы ведения хозяйственной деятельности казахской диаспоры на территории Узбекистана, Каракалпакстана, Кыргызстана, Туркменистана. Казахи расселились не только в местах, пригодных для пастбищ, но также на территориях, пригодных для земледелия. Земледелие было также одним из основных экономических занятий казахов, что подтверждается многочисленными источниками и архивными материалами, хранящимися в Центральном государственном архиве Республики Узбекистан. Более благоприятные условия для развития сенокоса и земледелия у казахов складывались в бассейне рек Амударья и Сырдарья. Ранней весной, как только появлялась возможность приступить к земледельческим работам, вспахивали поля. Так, например, в Туркестанском крае собирали урожай дважды. Сажали зерновые культуры, овощи, хлопок, клевер и др.

У казахов трудовая деятельность с древности была тесно связана с различными верованиями и обрядами, покровителем богатства и процветания был Кыдыр ата, покровителем земледелия Дикан баба. К пахоте приступали в благоприятные дни: среда, четверг, суббота, резали жертвенное животное, читали молитвы.

Ключевые слова: архивные материалы, традиции, сельскохозяйственные работы.

CROP FARMING AND ITS PECULIARITIES

Crop farming was one of the basic economics of the indigenous Kazakh people of Central Asia. It can be verified by a numerous archives, archeological and historical-ethnographic items. For instance, one document says: 'The banks of the big rivers such as Amudarya and Syrdarya were very convenient for the crop farming. Therefore, the Kazakhs who resided on the both sides of the rivers had good opportunities for planting and harvesting corn crops' [1].

As they engaged in crop fielding, majority of the Kazakhs of Syrdarya oblast were semi sedentary people. The number of the total sedentary Kazakhs was higher in the communities where there were the Uzbeks, Sarts and Tajiks. Though the Kazakhs had limited arable lands, crop cultivation was the main source of their life. The Kazakhs who lived in the steppes and mountainous areas had their own ploughed lands. Both the rich and poor engaged in crop farming. Their crop fields covered only some desyatin of land, particularly in the winter camps. In case they failed in crop farming and had poor harvest, they eventually took up pasture-raised livestock. The group between the sedentary and nomadic societies was called semi nomadic. The next document wrote about it: '...Tashkent's kurama people, Samarkand's Uzbeks, the representatives of different clans of semi sedentary Kazakhs, yuz, khyrykh khytai, naiman and other semi sedentary peoples belonged to semi nomads' [2].

The shift from nomadic to sedentary lifestyle of the Kazakhs began with the arrival of the Russians to Central Asia. It is written: 'There were some sedentary Kirgiz (Kazakh-Kirgiz) societies in the kishlaks (village in Central Asia) of Fergana oblast as well as sedentary kuramain Tashkent uyezd. Moreover, there was a sedentary Kazakh village in Tortkul volost of Samarkand uyezd. Nowadays, crop farming is the main source of wealth of the Kazakhs' [3]. As the archive documents demonstrated, the Kazakhs were divided into the following groups according to their life style and types of economics:

The Kazakh group which engaged in crop farming and livestock possessed 8 desyatin of land.

The group which raised livestock and planted the crops had only 4 desyatin of land and 19 farm animals.

The ownerships that raised livestock had 24 farm animals and 3 desyatin of land. There were the Kazakh-Kirgiz residents among

them. These facts show that the Kazakhs engaged in field crop cultivation and animal husbandry.

It is worth mentioning that the land, which had been occupied by the Russian imperialists, was withdrawn and given back to those Kazakhs who had fled from the country in the early years of the Soviet government. They had to flee for some political reasons and remained landless when came back. They were accommodated in the villages of the migrants and stanitsas (large Cossack villages).

The nomads who desired to shift to sedentary life style were provided with a single rule of land ownership. As a result of it, they got collective ownership of land. This can be seen from the document below:

Those, who were persecuted by the Tsar's government or deprived of the lands after the events of the 1916-1918, would get their lands back.

The territories occupied by the migrants (Russians) would be shared among the nomadic population. Material assistance in the form of state loans or funds would be rendered to penniless and needy nomads to run their business [4].

In general, the resolution on land reforms, which was adopted at the 9th Congress of the Soviets, was a new page in the land history of Turkistan. One of the vivid results of land reforms was the withdrawal of the lands that had been seized by the Russians:

1. In Zhetisu oblast peasant-kulaks were evicted from 17 villages including 83 communities, 20 farmsteads and 95 pastures. Overall, 5631 ownerships were removed and 133482 desyatin of land was withdrawn.

2. In Syrdarya oblast 27 villages, 12 farmsteads and 35 private lands, totally 835 communities were removed, and 25620 desyatin of land was withdrawn.

3. In Fergana oblast kulak ownerships were removed from 41 villages, 144 farmsteads and 17 communities. Totally, 1618 private land ownerships were removed and 48 229 desyatin of land was returned to the government.

4. Approximately 25 000 desyatin of land was taken from Murgab (Merv uyezd of Turkmen oblast) [5].

Overall, 151 villages, 175 farmsteads, 95 pastures and 35 private land ownerships of Turkistan republic were handed to the nation's land fund. Nearly 8084 Russian ownerships were relocated to other Russian settlements as a result of what the land fund gained 232 331 desyatin of land. Its 163 066 desyatin part was given to the Kazakhs who had shifted to sedentary lifestyle. It accommodated 8523 ownerships. Other 25089 desyatin of land which

accommodated 3017 ownerships was given to the sedentary Uzbek population. Nomadic Kazakh and Kirgiz populations got 20300 desyatin of land accommodating 1232 ownerships, while the Russian peasants possessed 418 desyatin of land having 54 ownerships. One more 13723 desyatin of land was given to the migration sector, and different government agencies possessed 1161 desyatin of land [6]. As we see, in conformity with the land reforms regulation, the land, which had been occupied in the early years of the revolution, was withdrawn.

First of all, the land registration department accommodated the local people (mainly Kazakhs) who had been persecuted by the events of the 1916 and the migrants from Fergana as well as landless farm-laborers, second, the farmers, and third, semi nomadic and nomadic Kazakh and Kirgiz population. Thus, 117 families were placed in Tashkent uyezd [7]. For example, 35110 desyatin of land was allocated to the Kazakhs who had shifted to sedentary lifestyle in Tashkent uyezd. Landless people were given 334 desyatin of land; 67145 desyatin of land was allocated in order to accommodate the population of the villages, communities and volosts [8]. In shifting to sedentary life in Myrzashol (Golodnostep), the nomads had to hand over 500 000 desyatin of land they'd owned [9]. According to the information of the Central Statistical Agency, Turkistan Republic possessed nearly 153 024 459 desyatin of land. In general, 77 314 869 desyatin of it had been used for agricultural purposes, 167 035 desyatin had belonged to urban areas, and the rest 75 542 555 desyatin had covered the deserts, steppes and forests. In fact, 69 998 942 desyatin of agricultural lands were owned by the Kirgiz (Kazakh-B.K.) population [10]. Such kind of land reforms motivated the local people to greatly engage in field crop cultivation.

In the end of the XIXth century, the crop fields of the Kazakhs consisted of the scattered and empty lands. Unwilling to dig the trenches, they preferred to move to easily irrigated places. Despite the fact that only poverty-stricken stratum of the Kazakhs engaged in crop farming, the profit was gained by the wealthy people. The farmers used to live in winter camps located at a distance of 5-10 km, and they moved back to the field when the fieldwork started. That's why they considered planting crops as seasonal work [11].

The crop fields of Turkistan region were irrigated by the river water pumped through pipes. In order to irrigate the field, each community dug trenches for the river water to flow on. For example, the representatives of indigenous *alasha* clan had built

their own trench called 'alshyn' on the right bank of Shurakhan canal. Similarly, each clan had had its own trench. The water was divided by 'trench aksakals'. Mirabs and trench aksakals were responsible for the conditions of the canals and trenches [12]. Thanks to the warm climate in the sedentary districts of Turkistan region, they had two seasons of harvest. Summer harvest mainly consisted of rice and maize products. Autumn wheat or barleycorn used to ripen in the end of May. As soon as they were harvested, on the same field the second planting process started. Usually, it contained planting of mach, millet, carrot, sesame, poppy or lentil that were gathered in autumn. Besides, the people had planted cotton and clover.

The Kazakhs, who live in Kara-kalpakstan today, raised barleycorn, millet, wheat and oats. According to the statistics of the 1859th, 4000 owner-ships engaged in crop farming, i.e. approximately 2 people from one family, each of whom possessed 3 desyatin of land; thus, 24000 desyatin of land per 8000 people [13].

Apart from the cereals, the Kazakhs had grown garden vegetables such as melon, watermelon, onion, carrot and beetroot. Those Kazakhs who resided on the right bank of the Amudarya had opportunities to use the great water sources such as Shurakhan, Khanyab, Khuanyshzharm, Kegeili and Daukhara. The crop farming was based on man-made irrigation system. In the XIXth century, the center of crop farming of the Kazakhs was the lowland of Daukhara. The farmers had designed different types of irrigation system. A.V.Kaulbars, who visited the Lowland of Daukhara in 1873, wrote about it: '... because of huge variety of irrigation, rice-raising is rather popular in the region. Except the rice field, I've seen the fields of millet and wheat. There are more barley corn and wheat at the local markets compared to Kylyshkala market. It proves that the plant of these cereals is prevailing here. And they are planted along the trenches and on the dry lands' [14].

The owner-ships in Amudarya volost of Syrdarya oblast were also occupied in field crop cultivation in 1912-1913. Particularly, in the village of Shymbay 14522 of 22639 owner-ships belonged to the Kara-kalpak and other 6824 belonged to the Kazakh population. There were 10870 owner-ships in the community of Shurakhan: 736 Karakalpak owner-ships, 1403 Kazakh owner-ships and 6150 Uzbek owner-ships. Amudarya region had 33509 farming owner-ships: 15258 of them were owned by the Karakalpak, 8227 by the Kazakh and 7241 by the Uzbek population [15].

After the wheat was harvested, the field was tilled 8 times for the rice to be planted. The rice field was kept at half meter water level for 8 days. Each harrowed square of land was planted with rice seeds. As soon as the rice germinated, the watering process ceased for 3 days. When it got warmed, it was again flooded 5 meter high for 20 days. Then it wasn't watered for 3 days again. After that it would be kept in meter level water for 20 days more [16]. The main cereal of the Kazakhs in Uzbekistan was red rice. They were predominantly planted on the wetlands and along the rivers of Angren, Shyrshyq and Arys. Rice crop was in the fifth place in Central Asia. In 1917, rice field had occupied 67700 desyatin of land in Shyrshyq, Angren and Tashkent uyezds, 28635 desyatin of land in Samarkand and 27250 desyatin in Andizhan. However, in 1920, the rice fields decreased to 32000 desyatin of land in Central Asia [17].

In general, methods of rice planting were described in the materials collected from the residents of Syrdarya oblast. It said: 'Before planting, the rice seed is damped; as soon as it germinates, it is kept in water until 40 days. Then it is flooded and started to grow. Watering stops only ten days before reaping it. It takes a month to ripe. If 7 pood (old Russian measure of weight, equivalent to 16.38 kg) is per one desyatina of land, it will yield 10-20 pood of rice' [18]. Since millet was one of the favourite foods of the Kazakhs, it also played a big role in economics. According to the facts of 1915, in Tashkent uyezd 2922 desyatin of land was sown with millet [19]. About 3 pood of millet was required per one desyatin of land. It had 3 types: white millet, red millet and Chakan millet. The latter type is very high-yielding and cooked fast. There are some facts that it was possible to get 16 pood of production, while 100pood of production was taken from a desyatin of land [20]. Small type of millet *kunak* was also grown of what home-brewed drink *boza* was prepared. Planting season for millet and *kunak* was favored between May or mid June. It takes 6 months for maize to grow and ripe. Garden vegetables were planted in the next order: melon, water-melon, pumpkin, as well as onions, carrots, potatoes, cabbage, beetroot, and etc [21]. As it has been mentioned above, the Kazakhs, who had mastered in growing rice, took up cotton-raising. U.K.Shalekenov mentioned that the Kazakhs in Kara-kalpakstan had produced the cotton until the October Revolution [22]. Cotton industry had wide popularity in Bukhara. 2000 000 of 3 000000 pood cotton that was produced throughout Central Asia belonged to Bukhara. Moreover, cotton rising developed in Fergana, Zerafshan, Khod-

jent and Kurama regions [23]. For example, in 1900, the cotton plants had covered 25000 desyatin of land in Tashkent [24], later, in 1917, 17% of the land of Tashkent uyezd and 3% of Zhyzak were occupied for cotton plants [25]. As the materials collected in 1990-1993 from the local population show, the Kazakhs had also grown yellow cotton to satisfy some of their basic needs. It was obtained by dying the cotton seed with the blood of the slaughtered sheep [26]. The Kazakhs in Kirgizstan developed the crop field cultivation much later. The representatives of *uisin* were predominantly involved in agricultural business, while *argyn* population started it only in 1970-1980. The fact that they had produced black wheat, clover and some vegetables was described by B. Madibekuly (He is 61, *argyn*, from Akhzhol village). In 1924, 59, 7 000 of 2154000 desyatin of land was unwatered. The main reservoirs of Kirgiz autonomy were Shu, Naryn and Karadarya. According to the information of 1924, the number of agricultural holdings had reached 145 000.

The wells had played a big role in the life of the Kazakhs in Turkmenistan. Thus, in 1899, the total number of the wells in the region was about 4168 [27]. M. Tursynova wrote about the wells that were owned by the Kazakhs: '794 of 1169 wells were the property of 77 bi of *alty ru*, 291 were owned by *togyz ru*, and only 54 wells belonged to *aday* and Turkmen. As the collected materials say, only 9 subclans of 27 *aday* were able to possess the wells. The rest 18 subclans had been moving along with the bi (rich and influential people). The wells were situated on the fertile valley, that's why the pastures around them were also owned by the *bies* [28]. The fact that the Kazakhs engaged in crop cultivation was also given in one of the documents: 'In the spring of 1895, there were about 100 poverty-stricken Kazakh families around Eir valley that was situated at a distance of 165 kilometers from Aleksandrovsk. They ploughed the land and planted barleycorn and wheat. The land yielded more than they had expected. A year later, 889 families worked on the unwatered plants. 2819 desyatin of lands in Karatau, Aktau, Aleksandrovsk and Akshunkyr were cultivated, and they yielded 9387 pood of winter crops and 2494 pood of summer crops: 13598 pood of barley wheat, 15862 pood of millet, 117 pood of kunak, 5679 pood of maize, 962 melons and 1696 pumpkins. 65435 pood of different plants were planted on the irrigated lands [29].

As the Kazakhs in Turkmenistan engaged in crop farming only to satisfy their needs, this type of occupation wasn't so popular with them. However, they tried to plant more garden vegetables, particu-

larly, melon, watermelon, cucumbers, tomatoes and others. According to the local traditions, they started the planting season with slaughtering sheep and reciting some verses of Quran and finished it with giving alms to poverty-stricken population.

Some superstitions related to the economics are still being kept by the Kazakh diaspora in Central Asia. They hold deeply to their traditional religious practices, based on *ancestor's worship*. For example, during the crop-growing season, they always pray to so-called 'Dikhan Baba' (great grandfather of farmers). Moreover, they pray to 'Qyzyr or Qydyr baba' who was associated with wealth and prosperity. They wanted the first day of the harvest to fall on 'lucky' days. Wednesday, Thursday and Saturday were usually counted as lucky ones. Even the day when they ploughed the land also started with slaughtering sheep and reciting Quran's verses. Researcher J. Karmysheva described this event in her work: 'Before ploughing the land, one of the respected aksakals' of the kinship prepared 'kos kozhe' (a traditional dish) and brought it to the hilly place, and gathered all the aksakals of the village. After they eat up their dish, the senior farmer announces that they'll start to plough the land following day. The aksakals give their blessings to the farmers saying 'May God bless you all! May Dikhan Baba help you and support you!' [30].

A part from it, maybe under the influence of the settled population of Central Asia, the farmers began their farming work after being washed in the rivers and dressing clean clothes. They never kept drinking water close to the threshing floor, because they believed it would frighten Qydyr ata. Moreover, they never shouted at a dog wandering in the threshing floor, and they never killed a snake which was found inside the house – on the contrary, they poured milk on it and let it go safe, as the snake was associated with success. The people considered that *Qydyr ata* or *Dikhan baba* visited them in the image of snakes or dogs. If the snake was of white color, it was certainly Qydyr ata or Dikhan baba visiting him. Accordingly, they strongly believed it and expected the coming year to be fruitful with rich harvest and convenient weather.

People's superstitious beliefs did continue after the harvest season. Praying to Dikhan baba, the farm owner took a bowl full of grain and seeded it in a distance. G.P. Snesev wrote about it: 'the Kazakhs called it 'akhula' (Uzbek and Tajik called it 'hakhula', translated from the Arabic as 'God's portion'); according to the materials collected from the population, it was regarded as the portion of the vulnerable groups in the society, accordingly it was

distributed to them' [31]. Even the water distributor took his portion and paid up for his service. Besides, there was another 'tradition' which was believed to bring more success to the farmers. The farmer slaughtered sheep, took its blood and smeared it on the crop and the threshing floor. The blood should be absorbed by the field, that's why all the tools such as spades, shovels, pitchforks and even besoms were also blood smeared. It was understood as getting the blessings of God. According to the materials collected from the Kazakhs living in Tashkent, the local people used to prepare so-called dish *khalim* (porridge of *alim*) using the meat of slaughtered animal and purified wheat. The table laid in honor of

Dikhan baba was called saskhor (chashkhor in Uzbek) and it assembled all relatives, neighbors and friends to express their gratitude to God.

In general, the crop cultivation culture of the Kazakh diaspora in Central Asia was directly connected with the culture of the local population. In fact, the Kazakhs had engaged in crop farming in the early times. They were much more involved in planting 'white crops'. No one denies the impact of the local people on the development of the crop farming. The fact that the Kazakhs experienced in growing 'american' cotton is a vivid example of it. Moreover, they cultivated unwatered lands as well as irrigated lands.

References

- 1 Turkestan Gazette. – 1895. – February 18.
- 2 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 34 fund., 421 document. – P. 65.
- 3 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan -25 fund., 1717 document. – P. 211.
- 4 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 29 fund., 2221 document. – P. 90.
- 5 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 29 fund., 2239 document. – P. 20.
- 6 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 25 fund., 1717 document. – P. 192.
- 7 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 29 fund., 2221 document. – P. 90.
- 8 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 382 fund., 64 document. – P. 16.
- 9 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 29 fund., 2239 document. – P. 20.
- 10 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 382 fund – P.7.
- 11 Overview of the Syr-Darya. – 1890. – P.105.
- 12 Shalekenov W.H. Kazakhs lower reaches of the Amu Darya. On the history of relations between the peoples of Karakalpakstan in XVIII – XX centuries. – Tashkent: Fan, – 1966. – P.110.
- 13 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 382 fund. – P.16.
- 14 Shalekenov W.H. Kazakhs lower reaches of the Amu Darya. On the history of relations between the peoples of Karakalpakstan in XVIII – XX centuries. – Tashkent: Fan, 1966. – P.96.
- 15 Shalekenov W.H. Kazakhs lower reaches of the Amu Darya. On the history of relations between the peoples of Karakalpakstan in XVIII – XX centuries. – Tashkent: Fan, 1966. – P.101.
- 16 Kostenko F. Materials for Geography and Statistics of the Russia. – SPb., 1880. – P.19
- 17 Balashev N.I. Economic geography. – 1924. – P.22.
- 18 Overview of the Syr-Darya. – 1890.
- 19 Essays on the economic life of Turkestan region. – 1921. – P.72.
- 20 Kostenko F. Materials for Geography and Statistics of the Russia. – SPb., 1880. – P.19.
- 21 Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – 1 fund. – P.178.
- 22 Shalekenov W.H. . Kazakhs lower reaches of the Amu Darya. On the history of relations between the peoples of Karakalpakstan in XVIII – XX centuries. – Tashkent: Fan, – 1966. – P.104.
- 23 Kostenko F. Materials for Geography and Statistics of the Russia. – SPb., 1880. – P.34.
- 24 Geyer I.I. Guide to Turkestan. – Tashkent, 1901. – P.183.
- 25 Abramson S., 1964.
- 26 Kostenko F. Materials for Geography and Statistics of the Russia. – SPb., 1880. – P.34.
- 27 Central State Archive of the Turkmen Republic – 1 fund., 7806 document – P.703.
- 28 Tursynova M.S. Kazakhs of Mangishlak in the second half of the XIX th century. – Alma Ata, Nauka, 1977. – P.16.
- 29 Tursynova M.S. Kazakhs of Mangishlak in the second half of the XIX th century. – Alma Ata, Nauka, 1977. – P.136.
- 30 Karmysheva J. Kazakhs related to agriculture customs practices // Kazakh folk traditions and customs. – Almaty: Aris, 2005. – Vol.1. – P.102.
- 31 Snesev G.P. Pre-Islamic beliefs and practices in Central Asia. – M.: Nauka, 1982. – P.221.

Тұлкиева Б.Ә., Илимova Ә.Т.

**Тәуелсіз Қазақстандағы
этносаралық және
конфессияаралық
қатынастардың негізгі
ерекшеліктері**

Ұсынылып отырған мақалада Тәуелсіз Қазақстандағы, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысындағы этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынастардың негізгі ерекшеліктері және діндераралық қатынастар саласындағы салықалы мемлекеттік саясаттың негіздері баяндалады. Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі алғашқы жылдарынан-ақ, ел аумағындағы Қазақстан азаматтығына ие болған этнос өкілдерінің өзара тату – тәтті өмір сүріп, ортақ бір тудың астында бас қосып, бейбіт өмір кешуінің алғышарттары – ел этносаясатын тұрақтыландырып, оның экономикасының еңсесін көтеріп, тұрғын халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту, олардың конституциялық құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етумен бірге, конфессияаралық қатынастарды реттеу ісін күн тәртібінің басты мәселесі етіп қойды. Бүгінде Қазақстан халқы Ассамблеясы қызметінің арқасында Қазақстанда этностық немесе діни ерекшелігіне қарамастан әрбір азаматтың Конституциямен кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен еркіндігі толығымен қолданылатын этносаралық және конфессияаралық келісімнің айрықша үлгісі қалыптасты. Ассамблеяның дамуы барысында Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі қалыптасты. Қазақстанның көп этностық бай кеңістігінде сенім, келісім мен өзара түсіністік үлгісі орнады. Қазақстандағы қоғамдық келісім үлгісіне қызығушылық танытушы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар саны күн санап өсіп келеді.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Орталық Азия, Оңтүстік Қазақстан, этнос, конфессия, ұлт, дін, діндераралық қатынастар.

Tulkiyeva B.A., Ilimova A.T.

**The main features inter-ethnic
and inter-religious relations in of
an independent Kazakhstan**

The proposed article of independent Kazakhstan, including South and inter-ethnic and inter-religious relations in the field of the main features of the fundamentals of the state policy in the field of interreligious relations serious. In the first years after the independence of the Republic of Kazakhstan, who has citizenship in the country with representatives of the ethnic groups living in the colony, brought together under a common flag, peace unless the conditions of the country's ethnic policy turaqtilandirip, up the economy, people's social to improve the situation, together with the provision of their constitutional rights and interests, interfaith relations as a key issue in the agenda of regulation. Today, thanks to the activities of the Assembly of People of Kazakhstan, regardless of ethnic or religious freedom guaranteed by the Constitution and civil rights of every citizen and was completely exclusive model of inter-ethnic and inter-religious harmony. During the development of the Assembly's inter-ethnic tolerance and social harmony at the Kazakhstani model. In the rich multi-ethnic trust, mutual understanding and agreement model was established. Who are interested in the model of public engagement in Kazakhstan has been growing number of states and international organizations.

Key words: the Republic of Kazakhstan, Central Asia, South Kazakhstan, ethnic groups, religions, nationalities, religions, and interreligious relations.

Тулкиева Б.А., Илимova А.Т.

**Основные особенности
межэтнических и
межконфессиональных
отношений в независимом
Казахстане**

В этой статье рассматриваются основы государственной политики в области межконфессиональных, межэтнических и межрелигиозных отношений в независимом Казахстане, в том числе в Южном Казахстане. Республика Казахстан сразу после получения своей независимости обеспечила жизнь в мире, согласии и добрососедстве многих этнических и религиозных представителей, живущих на территории Казахстана и получивших гражданство Казахстана. На сегодняшний день народ Казахстана, благодаря деятельности Ассамблеи, несмотря на этнические и религиозные различия, каждому гражданину обеспечено право граждан на свободу вероисповедания и взаимодействия с религиозными объединениями. В связи с развитием работы Ассамблеи народа Казахстана сформировалась Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия Президента Н.Назарбаева. Межэтническое и межрелигиозное согласие является основным достоянием нашей многонациональной страны.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Центральная Азия, Южный Казахстан, этнос, конфессия, национальность, религия, межрелигиозные отношения.

**ТӘУЕЛСІЗ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ЭТНОСАРАЛЫҚ ЖӘНЕ
КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ
ҚАТЫНАСТАРДЫҢ
НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары ел аумағында Қазақстан азаматтығына ие болған этнос өкілдерінің өзара тату – тәтті өмір сүріп, ортақ бір тудың астында бас қосып, бейбіт өмір кешуінің алғышарттары – ел этносаясатын тұрақтыландырып, оның экономикасының еңсесін көтеріп, тұрғын халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту, олардың конституциялық құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етумен бірге конфессияаралық қатынастарды реттеу ісі де күн тәртібінің басты мәселелерінің біріне айналды.

Біздің еліміз, Ата заңымызда жазылғаныдай, демократиялық, зайырлы құқықтық және әлеуметтік мемлекет құруға берік бағыт ұстап отыр. Мемлекет үшін ең басты құндылық адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандығы болып табылады.

Мемлекеттің өз азаматтарының мүддесін іште де, сыртта да қорғай білуі, әр азаматтың өзін еркін сезінуі арқасында үлкен Отанының тұрғанын әрдайым түйсіне білуі мемлекеттің беделіне қызмет етеді. Осындай мемлекет қана өз азаматтарының сүйіспеншілігіне бөленеді. Өйткені, халық мемлекет үшін емес, мемлекет халық үшін деген қағида басымдыққа ие [1].

Қазақстан экономикалық, әлеуметтік – саяси демократиялық тұрғыдан жедел даму жолына түсті және ол бұрынғы кеңестік аясында ғана емес, сонымен бірге әлемдегі қарқынды дамып келе жатқан елдердің біріне саналады.

Президент Н.Ә.Назарбаевтың атап көрсеткеніндей: «біз ұлтына және діни сеніміне қарамастан, әрбір қазақстандыққа салт-дәстүр, мәдениет пен дінді таңдауға ерік беретін еркін әрі ерікті қоғамның негіздерін нығайтуға тиіспіз». «Көпұлттылық – кемшілік емес, бұл қоғамның артықшылығы» – деді Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының сегізінші сессиясында сөйлеген сөзінде. Мұндай артықшылық өздігінен келе қойған жоқ, ол жасалды, қалыптасты, қорғалды. Бұл ең алдымен, Президенттің өзінің сіңірген еңбегі [2].

Қазақстан өзінің даму жолында теңдесі жоқ экономикалық принциптерді басшылыққа алып, халықтың әлеуметтік потенциалын арттыруда. Түрлі этнос өкілдерінің экономикалық қабілеттері заңмен кепілденіп, қорғалады.

Кез келген қазақстандық бизнестің қай түрімен айналысамын десе, еңбек рыногының қай бұрышынан орын аламын де-

се, мемлекеттік қызметке тұрамын десе – ерікті. Ал, осындай заңмен белгіленген еріктер мен заңды мүдделерді азаматтық – құқықтық қоғамда өркениеттілік принципімен сақтап, әділ жолға салудың рухани – мәдени толықтырушы элементі болып дін табылады.

Дін – халықтың мәдениеті мен этникалық әрі тарихи дәстүрінің рухани бөлігі. Қазіргі еліміздегі діни ахуалға тоқтайтын болсақ, Қазақстанның қоғамдық – саяси өмірінде діннің рөлі артып, оның имандылық, рухани және әлеуметтік функцияларының күшейе түскенін айту керек.

Қазақстан зайырлы мемлекет болғандықтан, халықтың діни наным – сеніміне араласпайды, тек қазіргі кезде 40-тан астам конфессия атынан өкілдік ететін 4 мыңнан астам діни бірлестіктердің (оның саны 1991 жылы 700 болатын) заңды әрекеттерін ғана қадағалайды. Ал, Оңтүстік Қазақстан облысында 17 конфессияға тиесілі 931 діни бірлестік қызмет етеді. Олардың 839-ы Исламның ханафи мәзһабын ұстанатындар, қалғаны Исламнан басқа дін өкілдері құрған ұйымдар.

Ханафи бағытындағы бірлестіктер деп отырғанымыз, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының филиалы ретінде тіркелген қатардағы мешіттер.

«Облыста 931 діни бірлестік бар екен, соның 92-сі исламдық емес бағыттағы діни ұйымдар екен. Олардың арасында христиан дінінің православиелік, католиктік, протестанттық бағыттары мен буддизм өкілдері де бар. Бүгінде облыста 75 протестанттық құрылым жұмыс істейді. Олар 7 мыңға жуық сенім иелерінің басын қосады және лютерандық, баптистік, жаңаапостол шіркеуі, «Иегово куәгерлері» және «пятидесятниктерді» қамтиды екен» [3].

Дін ұстану және нанымды уағыздау бостандығының жүзеге асырылуы қоғамдық тәртіпті және басқа азаматтардың өмір сүру, денсаулық қауіпсіздігін, имандылығын немесе құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында ғана заңмен шектелуі мүмкін. Осындай принциптің негізінде елде өзара тату – тәтті, келісімді диалогта қызмет етеді. Қазақстанның конфессияаралық және этносаралық татулығын естіп, көріп жатқан әлем елдері мен халықаралық ұйымдар «Қазақстан – татулық зертханасы» деп баға беруде. Біз бұл татулық пен діни толеранттылыққа қалай қол жеткіздік деген сауал туындайды.

Діндераралық қатынастар саласындағы біздің еліміздегі салиқалы мемлекеттік саясаттың негіздері – біріншіден ырықтандырылған заңнамалар, екіншіден – барлық діни нанымдарға өзара төзімділікпен қарау, үшіншіден – діни

пікірлердің, діни көзқарастардың тепе – теңдік қағидаты.

Біздің елімізде дін мемлекеттен бөлек деп жария етілгенімен, олар шын мәнінде бір-бірінен оқшауланбайды.

Өзара төзімділік, шыдамдылық қағидаты дегеніміз, басқалардың діни сеніміне қаншалықты төзімділікпен қарау ғана емес, сонымен бірге соншалықты деңгейде құрметпен де қарау, бөтен діндерді шеттетпеу дегенді білдіреді. Бұл қағидат беріден алғанда, азаматтардың және дінге сенушілер мен атеистердің бір – біріне деген қарым – қатынастарына, ал, әріден алсақ, біртұтас мемлекеттік тәртіп шеңберіндегі барлық діни бірлестіктер мен әртүрлі зайырлы ұйымдардың бейбіт қатар өмір сүруіне де қатысты.

Қазақстанда 130-дан астам ұлт пен ұлыстардан, диаспора өкілдерінен тұратын 15 миллион 700 мыңнан астам халық тұрады. Соның 70 пайызы – ислам дінін ұстанатын мұсылмандар. Оның ішінде қазақ, ұйғыр, татар, әзірбайжан, дұңған, қырғыз, чешен, күрд, тәжік, башқұрт, ингуш, балқар, қарақалпақ, қарашай, түрік, түркімен, парсылар сияқты, 27 ұлт өкілдері бірлесіп, тату – тәтті өмір сүріп жатыр. Мемлекетіміз де солай болуына қолдан келген көмегін аямайды, зәулім мешіттер салуға көмектесіп, дініміздің көркеюіне қамқорлық жасауда [4].

Елімізде 2006 жылдан бастап, қасиетті Құрбан айт пен Православиенің Рождествосы демалыс күндері болып бекітілді.

Конфессиялар арасындағы өзара түсіністік пен келісімді сақтау, азаматтардың діни сеніміне қарай жіктелуіне және діннің саясатқа, мемлекет басқару ісіне араласуына жол бермеу, діннің атын жамылып, еліміздің мемлекеттілігіне, конституциялық құрылымына қарсы әрекеттер жасамақшы болған түрлі ұйымдардың қызметін әшкерелеу – Діни істер комитетінің ерекше міндеті болып табылады.

2005 жылғы Үкіметтің қаулысымен жаңадан құрылған Әділет министрлігінің Діни істер Комитетінің құрылуының өзі үлкен жетістік. 2007 жылдың басында Әділет министрлігінде «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми зерттеу және талдау орталығы» құрылды. Орталықтың негізгі міндеті – Қазақстандағы діни ахуалдың даму үрдістерін зерттеу мен талдауды ұйымдастыру, мемлекеттік органдардың, ұйымдардың діни қатынастар саласындағы қызметін ақпараттық – талдамалық және ғылыми – әдіснамалық тұрғыдан қамтамасыз ету, дінтану сараптамасын жүргізу болып табылады.

Жалпы XX ғ. басында Қазақстан аумағындағы діни конфессиялар мен діни ұйымдар арасын-

да этноконфессиялық қатынастардың ара-жігі жақсы деңгейде болып, этноконфессиялық үрдістердің дамуы айтарлықтай дәрежеде дамыған.

Бүгін бізге ұлттық қасиетімізді, дінімізді, әдет-ғұрпымыз бен салт-дәстүрімізді қайта түлетіп, бәрін толық қалпына келтіруге тамаша мүмкіншілік туып отыр.

Дінге сенушілер санының өсуі, сол сияқты дінге деген ынта-ықыластың артуы бұрынғы «дін – апиын» деп санаған кеңестік қоғам өміріне қарағанда, бүгінгі күннің өзіндік бір ерекшелігіне айналып отыр. Көптеген мамандар мұны: жоғалтып алған бұрынғы рухани құндылықтарымызға қайта оралу деп есептесе, екіншілері: бұл жағдайды қоғамдағы түрлі имансыздықтар мен әлеуметтік қиыншылықтарды дін арқылы жеңуге ұмтылу деп түсіндіреді. Ал, мамандардың үшінші тобы: мұның бәрін уақытша құбылыс, саясат ығына қарай жығылу деп бағалайды. Қалай десек те, қазіргі Қазақстанның өмірінде діннің алатын орны мен рөлі үлкен де ерекше. Ислам дінін бүгінгі тәуелсіздігімізді айқындайтын бір белгі деп те айыра аламыз.

2009 жылы Қазақстанда өткен халық санағы бойынша, еліміздегі халықтың 70,2 пайызы – ислам дінін, 26,3 пайызы – христиан дінін, 0,1 пайызы – буддизмді, 5281 адам иудаизмді ұстанамыз, ал халықтың 2,8 пайызы ешбір дінге сенбейміз деп жауап берген. Санақ бойынша, қазақтардың 98,3 пайызы ислам дінін ұстанамын депті, басқа діндерде жүрген қазақтардың саны – 43462 адам, ал ешбір дінге сенбейтін қазақтардың саны 1,0 пайызды құрайды. Қазақстандағы орыстардың саны 91,6%-ы православие десе, ал 1,4%-ы, яғни 54277 адам ислам дініндеміз, 6,1%-ы ешбір дінге сенбейміз деп жауап берген. Украина халқының 90,7%-ы православие десе, 0,95-ы ислам дініндеміз, 7,3%-ы дінге сенбейміз деп жауап берген [5].

Бүгінде біздің зайырлы мемлекетіміздің тұрпатына сай имандылық пен моральдық, азаматтық нормаларды қалыптастыру үшін Қазақстандағы қоғамдық ғылымдар өкілдері: философтар мен әлеуметтанушылар, тарихшылар мен мәдениеттанушылар өз ізденістерінде заман талабына сай, діндертану ғылымының, оның ішінде Ислам дінінің елімізде өркендеп, қанат жаюына атсалысып, өздерінің қомақты үлестерін қосатын кезең жетті.

Қазақ халқы Ислам дінін соқыр сеніммен емес, үлкен ақыл – ой елегінен өткізіп, жан жүрегімен қабылдаған және дінді біздің халқымыз даналық, сопылық үлгісінде ұстанған. Қасиетті Құран Кәріммен бірге қазақ даласына үлкен ислам өрке-

ниеті келді. Ғылым мен білім жанданып, көптеген қалалар салынып, онда медреселер мен ғылыми ошақтар жұмыс істеді. Жергілікті халық арасынан Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Ясауи, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри және Тарази секілді терең ойлы, өз шығармаларында гуманизмді марапаттаған ғұламалар шықты. Сол себепті де олар тек Қазақ елі немесе Орталық Азия ғана емес, бүкіл мұсылман Шығыс мәдениетінің мақтанышына айналды.

«Мемлекет пен діни бірлестіктердің арасындағы қарама-қайшылық мәселесі. Соңғы жылдары Қазақстанның поликонфессиялық қоғамында ел азаматтарын әділ әрі имандылық жолдардан тайдыратын діни ұйымдардың қаптап кеткендігі туралы деректер жиі келтіріліп жүр. 1992 жылдан бері діни ұйымдардың саны алты есеге өсіп, қазіргі күні төрт мыңнан асып отыр. Олардың ішінде шетел миссионерлік сипатындағы 5 ислам, 32 православиелік, 199 католиктік және 134 протестанттық дәстүрлі емес діни ұйымдары белсенді «қызмет етуде» [6].

Елбасының бастамасымен ұйымдастырылып келе жатқан отанымыздағы бұл діндераралық үн-қатысулар тек теориялық тұрғыда емес, іс жүзінде жоғары деңгейде орындалуда. Оған дәлел, кешегі кеңес үкіметі кезінде 1930-1950 жылдары аралығында, әсіресе екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тоталитарлық жүйенің солақай саясатының салдарынан жүз мыңдаған діни басқа, тілі басқа орыс, поляк, неміс, корей секілді түрлі ұлттар мен ұлыстар қазақ даласына жер аударылған еді. Тағдыр тауқыметін тартқан бұл түрлі ұлттардың өкілдерін, қазақ елі құшақ жайып, қарсы алды.

Қазақ халқы сол кездері өздері қиын жағдайды бастарынан кешіп отырғанына қарамастан, оларға қолдарындағы барын бөліп беріп, қамқорлық көрсетті. Тіпті, үйлеріне паналатып, малдарының бір бөлігін және жер берді. Осындай қамқорлықтың арқасында кеше жер аударылып, тоз-тоз болып келген түрлі ұлт өкілдері бүгінде қазақ жерінде өсіп-өнуде.

Кеңес үкіметі құлап, қазақ тәуелсіздігін алған сәтте, қазақ жерін паналаған әлгі ұлттар мен ұлыстар, жергілікті халықтың «енді елдеріңе қайтыңдар» деп қысым көрсете ме деп қауіптенгендері де рас. Алайда, Елбасының сарабал саясаты мен ислам тағылымдарын бойларына сіңірген қазақ халқының кеңпейілділігінің арқасында, оларға барынша қолдау көрсетілді. Олар бүгінде Қазақстанның тең құқылы азаматтары.

Міне, осындай толеранттық кеңпейіл түсіністіктің арқасында діндері сан алуан, ұлттары мен тілдері, әдет-ғұрыптары әртүрлі халық өкіл-

дері бүгінде Қазақстан жерінде өзара түсіністік пен сыйластықтың арқасында тату-тәтті бейбіт ғұмыр кешуде.

Тарихи дәстүрлі діндердің ғибадатханаларының терезелері мешіттермен тең тұр. Қазақстан халқы Ассамблеясының аясында қазақ жеріндегі аз ұлттардың тілдері мен әдет-ғұрыптарына қолдау көрсетіліп, діни сенімдеріне бостандық берілуде.

Иә, мұның бәрі ислам дінінің тағылымды этикасы мен Елбасының ұстанып отырған көрегенді саясатының жемісі екені айтпаса да түсінікті.

Ислам осындай игі мақсаттарды мұрат етсе, ал елімізге келіп қоғамдық ұйымдар ретінде тіркеліп алып, «компьютер, ағылшын тілін үйретеміз» деген сияқты, түрлі амал-айдалар арқылы қазақтарды өз секталарына тартып жатқан миссионерлерді қайтеміз? Дінді шатыр еткен жатжерліктердің тірліктеріне қарап, олардың ісі әсте де достыққа, бірлікке, ізгі мақсатқа бағытталған дей алмаймыз. Олардың көздеген мақсаты тіпті де бөлек, айрандай ұйып отырған ауыз-бірлігімізге сына қағу, Орта Азия мен Қазақстан республикалары мұсылмандарын дінінен бездіру. Олардың артында діни алпауыт бай ұйымдар тұр. Осы мәселе қазір жалпы қоғамымызды да қатты алаңдатып отыр.

Бір ұлттың бірнеше дінге бөліне бастауы еліміз үшін ең үлкен қауіп. Ливанды алыңыз, негізгі халқы арабтар, тіл де, мәдениет те біреу, бірақ дін екеу. Олар 70 – ші жылдары қолдарына қару алып, он жылдан астам бірін-бірі қырды. Әрең тоқтатылды. Сондай-ақ, «хазарлар» деген тарихта ұлт болған. Бірақ, бұл халық негізгі дінінен айырылып, көрінген діннің соңында кеткендіктен ұлттығынан айырылды. Міне, бір ұлттың бірнеше дінге бөлінуінің осындай қауіп-қатері бар [7].

Сол себепті де мұндай індетке жалпы халық болып қарсы тұрып, күрескенде ғана, іс нәтижелі болмақ.

Қазір дінді өз пайдасына қарай бұрмалап, ислами наным-танымдарды шатастырушылар көптеп кездеседі. Еліміздің көптеген аймақтарында, Оңтүстік пен Батыс облыстарында, Кентау, Степногор, Жаңаөзен қалаларында «Хизбут –Тахрир» партиясының топтары, «Таблиғи Жамағат», зікірші – исматушылар, сәләфийлер мен уахабшілер, нұршылар мен сүлейменшілер сияқты топтар өз жұмыстарын астыртын да, ашық та жүргізуде.

Әлеуметтік зерттеулер көрсеткеніндей, 2006 жылы Шымкент қаласында діншілдік деңгейі 82,7 пайызды құрайды екен. Діндердің үлесі бойынша біздің аймақта ислам діні көш басын-

да келеді. Оны жергілікті халықтың 80 пайызы тұтынады екен. Бұдан кейін славян тілді ұлттар ұстанатын православие христиандығы кең тараған. Соңғы кездері евангельдік христиан-баптистер, иегова куәгерлері, жетінші күн адвентистері, ғибадатхана, пятидесятниктер сияқты протестантизмнің ағымдары жайылып барады. Бұдан басқа тіркелгендердің арасында танымал деп Сун Бок Ым, Грейс және Эммануил сияқты 22 пресвитериандық діндерін айтуға болады [8].

Облысымызда «Евангельдік христиан-баптистер одағы» да жұмыс істеп жатыр. Бұл діннің қатарын толықтырып жүрген мұсылман бауырларымыз аз емес.

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша діни ахуал, діни бірлестіктердің жұмысы мен бағыты туралы, осы облыс прокурорының орынбасарының мәліметтеріне сүйенсек, Оңтүстік Қазақстан облысында, бүгінде, «Шындық» (Жетісай) евангелдік орталығы, «Сенім» (Шымкент) қазақ ғибадатханасы, «Нажаткоры» өзбек ғибадатханасы және соңғы үш жылда пайда болған «Ақиқат», «Әділет», «Үміт» атты заңды тіркелмеген шіркеулер пайда болған [8,4-6.].

«Қоғамды қатты алаңдататын тағы бір жағдай, ол – жүздеген-мыңдаған ұл-қыздарымыздың ата дінін тәрк етіп, бірі – кришна, бірі – иегова куәгерлері, бірі – баптист болып жат діндерге беріліп кеткендігі. Ал, осыған тосқауыл берудің орнына, кейбір зиялы қауым өкілдері жастарға: «Дінің өзгерсе өзгере берсін, мәдениетің өзгермесін», – деп, екіншілері болса: «Исламда тек Ахмадия діні таза», – деп жар салып жүргендер бар. Енді бір Астаналық ғалымсымақ бір отандасымыз ұлы Абайды, Шәкәрімді кришна құдайына туыстандырып, ғылыми диссертация жазу үстінде», – деп толғанады дінтанушы ғалым ағамыз [5,7-6.].

Бүгінде өз әке-атасының, ру-тайпа аттарын ала бастаған мешіттер Алла тағаланың жердегі үйінен гөрі, бас-басқа, ру-руға бөлінудің орнына айналып бара жатқан жоқ па? Мешіт салуда осы қалталы кәсіпкерлердің бәсекелестігі кімге керек? Аға буын, ел ақсақалдары, қажыларымыз осыған тосқауыл қоюдың орнына, әр ауылда, елді мекенде ашылған ру, тайпа мешіттеріне «құтты болсын» айтып жүр. Мәселен, тәуелсіздік жылдары, Оңтүстік Қазақстан облысында 902 мешіттің жамағатқа есік ашқаны қандай жақсылық, қуаныш. Дегенмен, бір мешіт молынан жететін шағын ауылда үш мешіт салынуының қандай қисыны бар.

Мәселен, Тәуелсіздік жылдарында біздің қоғамдағы діннің рөлі едәуір өскен. 1989 жылғы 1 қаңтарда Қазақстанда 671 діни қауым, 20 кон-

фессия мен деноминация тіркелген болса, соңғы жиырма жылда діни бірлестіктердің саны алты есеге көбейіп, 2010 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша, олардың саны 4460-қа, ал конфессиялар мен деноминациялардың саны 42-ге жеткен.

Діни бірлестіктердің иелігінде үш мыңнан астам діни ғимараттары бар, оның ішінде мұсылман мешіттері, православ шіркеулері, католик костелдері, синагогалар, протестанттық ғибадат үйлері және т.б. атап өтуге болады. Бұл біздің елдегі дін мәселелері бойынша заңнамамен белгіленген процедураларды тіркеудің либералдығын білдіреді.

Діни бірлестіктердің арасында: Исламға – 2724, Орыс православ шіркеуіне – 304, Рим-католик шіркеуіне – 87, протестантизмге – 1267, дәстүрлі емес діндер мен жаңадан құрылған діни бірлестіктерге (бақайлар, Кришнаидтер, «Соңғы өсиет шіркеуі» және т.б.) – 46 тіркелген [9].

Қазақстанда 8 жоғары (соның ішінде 2 ислам, 1 католик, 1 лютерандық, 4 протестанттық), 6 арнайы орта және 3 жалпы білім беретін діни оқу орындары бар. Қазіргі таңда республикада 20 елден 300-ге тарта шетелдік миссионерлер жұмыс жасайды екен.

Қорыта айтқанда, тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда қоғамдағы келісім мен тұрақтылықты

қамтамасыз ететін этностар мен діндер арасында орнықты әрекет үлгісі қалыптасты. Қазақ елі өзіндік ділі, тамыры терең құрдылықтары, сүйенер, қуат алар бай рухани мұрасы бар ел екендігімізді ұмытпауымыз керек. Қазақ елі зайырлы мемлекет принциптерінде адал болып қала береді. Ол өз аумағында әртүрлі конфессиялардың болуы мен онда тұратын түрлі этникалық топтардың рухани баюына жәрдемдесетін болады.

Иә, біз өзге діндегілерді, тілдегілерді сыйлаймыз. Дей тұрғанмен, қайда болмасын өз дініміздің мақсаты ұмытылмай, бірінші орынға қойылып, мәселе қашан да соның мүддесі тұрғысынан қаралуы керек деп есептейміз. Қазақстан халқының сексен пайызға жуығы мұсылмандар. Олай болса үнқатысу, діндер, ұлттар мен ұлыстараралық сыйластыққа кең жол аша отырып, өз дініміз Исламның дебелін көтеру, насихаттау, абыройын арттыру секілді мұраттарды түрлі жиындардың темірқазағы ету ләзім.

Кез келген ретті жерде біздің мұсылман екенімізді, бізді Алла тағаланың хақ діні Исламнан ешкім де, еш уақытта да айыра алмайтыны қадап айтылып отырылуы тиіс. Бұл – елімізде қаптап кеткен түрлі дінбұзар секталардан, олардың уағызшылары мен сойылын соғушылардан сақтандарудың кепілі [7,7- б.].

Әдебиеттер

- 1 Қалмырзаев Ә. Халық мемлекет үшін емес, мемлекет халық үшін // Ақиқат, 2012, 8 ақпан.
- 2 Н. Назарбаев – этносаралық және конфессияаралық келісімнің Қазақстандық үлгісінің негізін қалаушы. Жалпы ред. басқ. Ж.Ә. Әлиев. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 212 б. – 7 б.
- 3 Құлжанов А. Діни бірлестіктер қайта тіркелуге асықпайды (мұның себебі не?) // ОҚ, 18 ақпан, 2012 жылы. – 3 б.
- 4 Мұқашов А. Дін бірлігі – ұлт бірлігі. // Егемен Қазақстан, 1 ақпан, 2008 жыл. – 6 б.
- 5 Мұқашов А. Конфессияаралық келісім мен үнқатысудың қазақстандық үлгісі // Егемен Қазақстан, 22 желтоқсан, 2011 жыл. – 7 б.
- 6 Алпысбаев Ж.Т. ҚР заманауи этносаяси процестердің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері. Саяси ғыл. канд. ғ.д. алу үшін дайын. диссерт. – Алматы, 2010. – 123 б.
- 7 Шейх Әбсаттар Қажы Дербісәлі. Діндераралық үнқатысу – бейбітшілік кепілі // Егемен Қазақстан, 30 маусым, 2009 жыл. – 7 б.
- 8 619 діни бірлестік бір облысқа бұл көп емес пе? // Оңтүстік Қазақстан, 25 сәуір, 2006 жыл. – 4 б.
- 9 Ахметжанов Д.Ғ. Тәуелсіз Қазақстандағы этноконфессиялық үрдістер мен діни ахуал. // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №3 (66). 2012. – 156-160 бб.

References

- 1 Kalmurzaev A. Not for the people of the state, for the people of the state // Truth, 2012, February 8
- 2 N. Nazarbayev – inter-ethnic and inter-religious harmony is the founder of the Kazakhstani model. Under the general editorship others. Z.A Aliyev. Almaty: Seven tired, 2006. – 212 p. – Page 7.
- 3 Kulzhanov A. Religious associations are not in a hurry to re-register (it is, why?) // MP, 18 February, 2012. – 3 pages.
- 4 Mukashov A. Religious unity – the unity of the nation. // Pravda, February 1, 2008. 6-p.
- 5 Mukashov A. An example of inter-religious harmony and dialogue Kazakhstani // Pravda, December 22, 2011. Page 7.
- 6 Alpisbayev J.T. The formation of the modern ethnopolitical processes and the development of special parts. Political sciences. Associate. Doctor to get prepared. thesis. – Almaty, 2010. – 123- p.
- 7 Sheikh Absattar Haji Derbisali. Interreligious dialogue – a guarantee of peace // Egemen Kazakhstan, June 30, 2009. – 7 p.
- 8 619 religious associations that no more than one region? // South, April 25, 2006. – P. 4.
- 9 Akhmetzhanov D.Ğ. Independent religious trends and the religious situation in Kazakhstan. // National Herald. The history of the series.3 (66). 2012. – pp 156-160.

Meirmanova G.A.

Basic principles of the Kazakh etiquette and its transformation

In this article the work named «The Basic principles of the Kazakh etiquette and its transformation». Considering modern ethical culture of Kazakhs, it is possible to say that there are both new and traditional lines. In general traditional culture of Kazakhs including the etiquette investigated by us, is gradually transformed under the influence of modernization processes in the direction of unification and simplification. One of the main levers which set modernization process in motion was transformation of economy on the basis of creation of the local industry and development of the market relations. New economic conditions were incompatible with the former way based on a nomadic way of life that led to its radical withdrawal pains. It is possible to allocate some factors promoting serious transformations in the Kazakh society.

Key words: etiquette, transformation, urbanization, foreign cultures, ethnic feature.

Мейрманова Г.А.,

Қазақ әдебінің ерекшеліктері және оның өзгеріске ұшырауы

Авторлар бұл мақалада автор қазақ әдебінің негізгі түрлеріне жан-жақты сипаттама жасаған. Өзгеріске ұшыраудағы негізгі принциптерге негізделетіндігін айтқан. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде әдеп (этикет) мәселесі модернизация үрдістерінің ықпалымен өзгерістерге ұшырау себептерін көрсеткен. Жаһандану мен мәдениеттің өзара әрекеттестігі мәселелерінің практикалық маңыздылығы мен өзектілігін ескере отырып, мақала авторы ұсынылған жұмыста қазақ әдебінің трансформациялану түсінігін ғылыми көзқарас тұрғысынан талдауға, оның жағымды мен жағымсыз сипатына тоқталған. Дәстүрлі қазақ әдебінің өзгеріске ұшыраудың негізгі әсері, (фактор) қатарына кейбір әлеуметтік топтың қоғамдық діни ахуалдың күшеюі әсер етті. Әдеп мәселесінің жаһандану үрдісіне адамдар ғана емес, әлемдік саясаттың дәстүрлі мен дәстүрлі емес факторлары да қатысуда. Оның мысалын біз күнделікті өмірден де байқай аламыз. Жаңару үрдісінің негізгі қозғаушы күші ретінде нарықтық экономиканың да әсері болғандығы айтылған. Жаңа экономикалық жағдайлар көшпелі қоғамның дәстүрінің өзгеріске ұшырауына ерекше әсерін айтқан.

Түйін сөздер: Дәстүрлі мәдениет, әдеп, трансформация, урбандалу, этникалық үрдістер.

Мейрманова Г.А.

Особенности казахского этикета и его трансформация

В данной статье рассматривается этническая культура казахов в современном обществе, так как в ней присутствуют как новые, так и традиционные черты. В целом же традиционная культура казахов, в том числе и исследованный нами этикет, постепенно трансформируются под влиянием модернизационных процессов в направлении унификации и упрощения. Основным фактором современных трансформаций традиционного казахского этикета, влияние которого пока не изучено достаточно полно, является углубление религиозности, некоторых слоев казахского общества, восприятие мусульманских правил поведения, которые не всегда совпадают с традиционными нормами. Одним из основных рычагов, приведших в движение процесс модернизации, явилось преобразование экономики на базе создания местной индустрии и развития рыночных отношений. Новые экономические условия оказались несовместимы с прежним укладом, основанным на кочевом образе жизни, что привело к его коренной ломке.

Ключевые слова: этикет, трансформация, урбанизация, инокультура, этническая особенность.

BASIC PRINCIPLES OF THE KAZAKH ETIQUETTE AND ITS TRANSFORMATION

In this article, we reviewed the specific etiquette rules that exist among the Kazakhs in situations of greetings and farewells, when receiving guests in family relations. The analysis of these rules shows that they appear in all the common features on which the whole culture of communication of the Kazakhs, and which can be called the basic principles of the Kazakh etiquette. These are the principles of tolerance, respect for elders and sexual differentiation. Let us consider each of these in more detail.

One of the main features of the traditional Kazakh culture is respect for the older person. seniority principle characteristic of traditional societies, where great importance is attached genealogy. It is rooted in a primitive society, where it is the guardian of the elderly experience and passed it to the young generation.

However, in the traditional Kazakh culture «seniority» had a much broader interpretation than just the «eldest». In addition to age, it depended on the status of the tribal group, to which belonged to a man, his social status, gender, kinship, from the occupied position in the family.

But above all, both in the traditional and the modern Kazakh society seniority is determined by age. Old men and the elderly, to earn the respect of society by their behavior, their lives are called elders, and they are highly respected in their odnoaulsev (villagers, relatives). Among all other things being equal on the criteria of «senior» is considered the senior years.

Among the three Kazakh Senior Juzzhuzes considered the chief, and his representatives considered «senior», regardless of age. For example, people from Zhuz first served food. This is explained by the fact that an ancestor at Zhuz older – AtasuUlken. Inside Juz there is a hierarchy of labor. Often considered a strong senior abundant genus.

Ranked by and belonging to a particular class. The privileged caste, called AK suek – «white bone», consisted mainly of the sultans and their relatives who called himself a «torus» or Chingizids. Kara suek («black bone») is a mere ordinary Kazakhs. From simple Kazakhs Chingizids demanded honor and respect. «Chernokostnym» it was impossible to call them by name, when handling should use the words «Aldiyar» or «taksyr» (lord, honor). Prior to the beginning of the XX century were part of the privileged class and Khoja. «Hoxha

considered themselves descendants of Saida, the closest follower of Mohammed, and put themselves above the native sultans [2, 21].

They settled their difference from the surrounding population of Arab origin, despite the fact that they spoke only local languages. If a torus, or sat in the Khoja community, he read a prayer, I marked AN Kharuzin. In the modern Kazakh society social class «seniority» postponed to the people occupying prominent positions, such as President of the Republic of Kazakhstan, the Prime Minister, deputy akim (mayor) of village. They offer a place of honor torus, they always sit on the left side of elders.

«Senior» is also considered a guest, who came from afar. This guest put on the place of honor, give as gifts are also treated to a specially prepared dishes.

Finally, seniority is determined in accordance with the gender. In traditional society man «older» women of any age, it is expressed in a system of prohibitions and signs, highlighting his headship. For example, a woman should not go to the man the way she should be the first to welcome her husband's relatives for a meal woman waits for the head of household does not start eating, etc.

Most etiquette situations requires consideration of «seniority» participating in communication. Thus, N. I Grodekov wrote that Kazakhs order of precedence previously observed: 1) the sections of the spoils (Olzhay) – seniors take their share of the first; 2) at the entrance to the house – come in order, and seating in places – a place of honor accorded to senior; 3) at the opening celebration (toybastar) – start singing offer senior race, and he was supposed to present; 4) as the proposed dishes. To this we must add the sequence of greetings and the right «to make the baht.»

Today, the «principle of seniority» is observed in all of these situations, etiquette (except, of course, spoils section). Continue to be special ways of expressing respect for «senior», embodied in the form of address, greetings, etc., prescribed etiquette. In any situation, the young should show respect to the «big», attention and willingness to be helpful to him. In a conversation with the «older» is prohibited to keep his hands in his pockets, chewing, smoking and drinking. Under all circumstances such a person listen very carefully, even when it is burdensome for the young man. Young people in the presence of a «senior» does not dare to say out loud, laugh; their questions should be answered modestly [3, 63].

During the meal the most «senior» are served refreshments, and placed in the proximity to his dish

put his head together with the slaughtered animal meat or separately. Follow this with the meat dishes are also distributed based on «seniority» present.

However, Kazakhs, like other nomadic societies, women enjoy relative freedom. The man had to treat a woman with respect. So, she was considered a «guest» in the house, it planted in the place of honor next to the father of the torus. According to Kazakh customs man was in every way to protect the woman and help her. A great shame for men was considered a quarrel or abuse in the presence of women.

Etiquette behavior emphasized not only the dominance of men, but gender differentiation. Residence Kazakhs, like other nations, divided into male and female halves; things, tools opposite sex often *tabuiruirovalis* etiquette. Differed for men and women etiquette wordings, such as greetings.

Currently, the traditional rules of etiquette, emphasizing the primacy of men, more and more replaced by westernized norms of etiquette. For example, if earlier a woman had to walk a few steps behind her husband, now the wife go together; if the dastarkhan woman had to sit «under» the man, now only on the daily meals kydaytamak and funeral couples not sit together, in other cases, couples can sit together. Etiquette avoidance rules in a certain part also linked to sexual differentiation [4].

One of the important principles of dialogue among the Kazakhs – the principle of tolerance towards others. Respectful communication was with a par value of family relations: «Who respects me, he is close to me,» says the proverb. Respect shall be given not only equal in age and position, but also the youngest. It manifests itself through the polite, friendly treatment, which should have external forms [1].

One of the manifestations of respect, tolerance Kazakhs were numerous ritualized greeting, specific for age and sex, the expression of gratitude, good wishes, Respect for the Aged or near nature [3, 21].

In important sign of tolerance exhibited by the visitor, and a manifestation of his respect for the owners considered eating in the house, where he had gone. If he did not accept food, it was seen as an expression of hostility. A traveler passing by or hibernation tent, had to be sure to stop, otherwise its behavior is perceived as extremely intolerant, even insulting. He was sent in pursuit of the rider, who was supposed to bring it to the home, so he took the meal [1].

A manifestation of tolerance were considered mutual invitations to visit. Disclaimer testified extreme disrespect. Such a person is not invited anywhere else. There was a saying: «If you accept

the invitation, you will not wait more than an invitation» [3, 23].

A peculiar manifestation of tolerance is whether the custom of avoiding violence. My husband's parents are never directly make observations of their daughter, they are likely to turn to criticism of his daughter in the presence of the bride, and the latter will have to understand that in fact the comments relate to it. This rule is now stored in traditional families and mostly in rural areas and in urban rare to find a similar picture. It is characteristic that in the popular mind avoidance due to the need of respect between the «avoid» each other's sides. (N. I Grodekov results saying: «in-law will not respect a daughter, if you often see her face.»)

Materials collected and analyzed in this paper suggest that by the end of this century, formed a more or less stable model of communication culture of the Kazakhs. Its characteristic feature is the combination of elements of the modern (urban, European) and traditional (archaic, Eastern) cultures [3, 22-23].

The basic principles of the traditional Kazakh etiquette, despite his transformation, preserved in

modern communication standards (though eroded or become less clear, depending on the environment – urban, rural, and region – the southern regions of Mongolia or the North). It maintains the principle of Respect for the Aged. However, he altered: there is no extensive hierarchy of precedence, which was observed in a traditional society. Apparently, with increasing democratization of intra family and social relations the principle of precedence will be reduced to respect for the elderly.

There remains the principle of tolerance as having universal value. It takes less formal form, expressed not so much in the specific rules of etiquette, but in the spirit, the atmosphere of dialogue. The biggest change was subjected to gender differentiation, which is associated with the increasing assertion of women's equality.

In conclusion, we must mention the existence of the great interest in the modern Kazakh society to the traditional etiquette and the trend towards the revival of some of the rules of etiquette. This is undoubtedly due to the rise of national consciousness of the Kazakhs, after Kazakhstan's independence and the desire to study of their traditional culture.

Литература

- 1 Гродеков Н.И. Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области / Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. 1. – Ташкент: Типо-типография С.И.Лахтина, 1889. – 544 с.
- 2 Наумова О.Б. Представления о «своих» и «чужих» и традиции толерантности в культуре центрально-азиатских народов // Толерантность и культурная традиция. – М., 2002. – С. 220.
- 3 Муканов М.М. Этнопсихологическая специфика невербальных коммуникативных знаков // Интеллект и речь. Психология. Вып.2. – Алма-Ата, 1972. – С. 110-111.
- 4 Никишенков А.А. Традиционный этикет народов России. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1999. – С. 22.
- 5 Харузин А.Н. Киргизы Букеевской орды. (Антрополого-этнологический очерк). – М., 1891. – С. 28, 30.

References

- 1 Grodekov N.I. Kirgizy i Karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti / Kirgizy i Karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. T. 1. – Tashkent: Tipo-tipografija S.I.Lahtina, 1889. – 544 s.
- 2 Naumova O.B. Predstavlenija o «svoih» i «chuzhih» i tradicii tolerantnosti v kul'ture central'no-aziatskih narodov // Tolerantnost' i kul'turnaja tradicija. – M., 2002. – S. 220.
- 3 Mukanov M.M. Jetnopsihologicheskaja specifika neverbal'nyh kommunikativnyh znakov // Intelлект i rech'. Psihologija. Vyp.2. – Alma-Ata, 1972. – S. 110-111.
- 4 Nikishenkov A.A. Tradicionnyj jetiket narodov Rossii. XIX – nachalo XX v. – M., Nauka, 1999. – S. 22.
- 5 Haruzin A.N. Kirgizy Bukeevskoj ordy. (Antropologo-jetnologicheskij ocherk). – M., 1891. – S. 28, 30.

Раймбекова М.Т.

**Қазақстандағы қырғыздардың
этномәдени бірлестігі жайлы**

Қазақстанда ұлттық-мәдени құндылығын жандандыруға бағытталған шағын этностардың орталықтарының құрылуы жайлы сонымен қатар Қазақстан халықтарының Ассамблеясының құрылуының тарихи маңыздылығы да баяндалады. Қазақстан халқы Ассамблеясының сессияларында қарастырылған мәселелер жөнінде бірқатар мәліметтер берілген. Сонымен қатар Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына орай қырғыз этно-мәдени орталығының мәдени іс-шараларымен бірге әр облыстағы қырғыз этно-мәдени орталықтарының атқарылған жұмыстарының маңыздылығы баяндалды. Елімізде өмір сүріп отырған көптеген этностардың 2009 жылғы Қазақстан Республикасының Ұлттық халық санағының қорытындылары бойынша, ана тілі деп өз ұлтының тілін белгілеуі жоғары пайыздық көрсеткіштерге иеленгендігі байқалды. Өз ұлтының ана тілін меңгеру дәрежесінің жоғары деңгейге жетуіне этномәдени және арнайы мамандандырылған этнолингвистикалық орталықтардың үлесі зор екендігі айқындалды. Зерттеп отырған этностың этномәдени үрдістері этнографиялық мәліметтерге негізделген. Қырғыздардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жөніндегі тарихи-этнографиялық бағыттағы ғылыми еңбектер қарастырылды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Қазақстан халқы Ассамблеясы, қырғыз, жексенбілік мектеп, этномәдени орталық.

Raymbekova M. T.

**Kyrgyz ethnic and cultural
association in Kazakhstan**

It describes formation of the centers of small ethnic groups, aimed at inspiring national and cultural values in Kazakhstan, as well as the historical importance of the creation of the Assembly of Kazakhstani People. A number of data on the matters considered at sessions of Assembly of Kazakhstani people is given. Also the article reports about importance of the performed works of Kyrgyz ethno-cultural centers in each area together with cultural actions Kyrgyz ethno-cultural center devoted to 20th anniversary of Assembly of Kazakhstani people. According to the conclusion of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 2009, among many ethnic groups living in our country, a large percentage of the respondents showed that their national language they consider as their native language. It is established that ethno-cultural and ethno-linguistic specialized centers have made a great contribution to achieving a high level of assimilation of the native language of their nationality. Ethno-cultural processes of the studied ethnos are based on ethnographic data. Scientific works of the historical and ethnographic direction about ceremonies, customs of Kyrgyz people were considered.

Key word: Kazakstan, Assembly of People of Kazakstan, kyrgyz, Sunday School, ethno-cultural center.

Раймбекова М.Т.

**Кыргызское этническое
и культурное объединение
в Казахстане**

Речь идет об образовании центров малых этносов, направленных на воодушевление национально-культурных ценностей в Казахстане, а также об исторической важности создания Ассамблеи народов Казахстана. Дан ряд сведений о вопросах, рассмотренных на сессиях Ассамблеи народов Казахстана. Наряду с этим сообщается о важности произведенных работ киргизскими этнокультурными центрами в каждой области совместно с культурными мероприятиями киргизского этнокультурного центра в связи с 20-летием Ассамблеи народов Казахстана. По заключению Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года, из многих этносов, проживающих в нашей стране, большой процент опрошенных показал, что родным языком они считают свой национальный язык. Установлено, этнокультурные и специализированные этнолингвистические центры внесли большой вклад для достижения высокого уровня усвоения родного языка своей национальности. Этнокультурные процессы исследуемого этноса основаны на этнографических сведениях. Были рассмотрены научные труды историко-этнографического направления об обрядах, обычаях и традициях киргизов.

Ключевое слово: Казахстан, Ассамблея народов Казахстана, киргиз, воскресная школа, этнокультурный центр.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІГІ ЖАЙЛЫ

1995 жылдың 24 наурызында Қазақстан Республикасында ұлттық мәдени орталықтардың қызметін өркендету және ұлттық мәдениетті сақтау үшін, Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылып, онда әртүрлі ұлт өкілдері бастарын құрап, татулықтың жаңа бір үлгісі тамаша қырынан ашылды.

Ассамблея – Қазақстан халықтарының жаңа жағдайдағы ұлт саясатын іске асыратын ерекше қоғамдық институт. Бұл институт тоталитарлық қоғамда қажетсіз болды, себебі ұлт саясаты ол уақытта басқаша түрде, өзіндік құралдармен іске асырылды. Қазақстан халықтарының ассамблеясы ұлттар бірлігін және олардың өзара түсіністігін нығайтуға үлес қосуда. Ассамблея ұлт саясатын іске асыру жөніндегі заң жобасын дайындауға, республикалық және аймақтық ұлттық мәдени орталықтарын құруға, ұлттық тілді, мәдениетті, дәстүрді және әдет-ғұрыпты дамытуға қатынасты. Мемлекетіміз саяси және азаматтық бірлікке шақырып, яғни, қазақ халқымен әртүрлі ұлт өкілдерінің татулығын қалайды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы үнемі даму үстінде болатын тірі ағза іспетті. Оған дәлел бола алатын құжаттар 2002 жылы 26 сәуірдегі Президент Жарлығымен қабылданған, Қазақстан халқы Ассамблеясының 2011 жылға дейінгі даму стратегиясы және «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ереже». Ассамблеяның өткізген барлық сессияларында Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстанда ұлтаралық татулық пен келісімді нығайта беру бағытында ізденістерді жалғастырудың қажеттілігіне баса назар аударып отырды [1].

Қазақстан – тарихи тағдыры ортақ этностардан құралған унитарлы мемлекет. Оларды ортақ құрылымның аясына біріктірудің сара жолы – Қазақстан халқы Ассамблеясын құру болды. Ассамблеяны құру идеясына Қазақстан қоғамының тарихи бастаулары алғышарт болды.

Қазіргі таңда Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының Қазақстандағы орны мен ықпалы өзгерді. Ұлттық мәдени орталықтар Ассамблеяның құрамына кірген, олар өздеріне қатысты барлық мәселелерді онсыз шешпейді.

2010 жылы 20 қазанда Астанадағы Бейбітшілік және келісім сарайында Елбасы, Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен «Қазақстан

халқы Ассамблеясы: Сенім. Дәстүр. Ашықтық. Төзімділік» атты күн тәртібімен Ассамблеяның XVI сессиясы өтті [2].

2011 жылдың 27-28 наурызында Қырғызстанның астанасы Бішкекте халықаралық семинар болып, онда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастама-сымен дүниеге келген ұлтаралық түсіністік пен қоғамдық келісімнің қазақстандық жарқын үлгісі – Қазақстан халқы Ассамблеясының келешегі мен әріптестік байланыс жасау тәжірибесін талқылаған үлкен жиын өтті. Сол жиында қазақ жеріндегі татулық пен ұлтаралық және діни ауыз-бірліктің мызғымас модуліне қызығушылық танытқан көршілес республикалардың өкілдері бұл тақырыпты қызу қолдап, Қазақстан халқы Ассамблеясының бүгінгі күнге дейін атқарған шараларын өз мемлекеттерінде бейбіт өмірдің кепілі ретінде жүзеге асыруға ниет білдірген пікірлер болды.

2011 жылы мамыр айында Қазақстан халқы Ассамблеясының басшылық етуімен қазақ жеріндегі қырғыз этномәдени бірлестіктері елімізде «Тамыры бір бәйтерек» атты тарихи-мәдени жобаны еліміздің 9 өңірінде жүзеге асырды [3].

2011 жылдың 20 маусымында Алматыдағы М. Әуезов атындағы мұражай-үйінің мәслихат залында «Мұхтар Әуезов, Шыңғыс Айтматов. Қазақ-қырғыз тарихи-мәдени байланыстарының ажырамас бірлігі» атты дөңгелек үстел отырысы болып өтті. Онда бауырлас екі елдің ұлттық ғылым академияларының мүшелері, ғалымдар мен қоғам қайраткерлері бас қосып, тағдырлары тамырлас қазақ пен қырғыздың өзара тарихи-мәдени, рухани һәм ғылыми ортақ қазынасына қатысты келелі әңгіме қозғады.

Бұл – Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Қырғызстан халқы Ассамблеясының арасында жасасқан әріптестік келісімшартқа орай және де «Түркі халықтарының өзара мәдени үндестігі: тарих пен замана» атты игі шара аясында түбі бір түркі жұртының мемлекет және қоғам қайраткерлері, ғалымдары мен мәдени қызметкерлері, сондай-ақ жазушылары мен журналистері арасында тығыз қарым-қатынас орнату және рухани ортақ құндылықтарымызды күллі әлемге паш ету мақсатында Алматы қаласында өткізіліп отырған алғашқы басқосу болды.

Дөңгелек үстелге Қырғыз Республикасының Қазақстандағы Бас консулы С. Убукеев, Қырғыз Республикасы Ұлттық академиясы жанындағы Философия институтының директоры О. Тогузаков, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры Т. Абдрахманов, Қазақ

елі тарапынан Қазақстан халқы Ассамблеясы Төрағасының орынбасары А. Карапетян, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры У. Қалижан, «М. Әуезов қорының» президенті М. Әуезов, Алматы қалалық тілдерді дамыту басқармасының бастығы М. Ахетов және өзге де ғалымдар қатысты. Аталмыш жобаның мақсаты ұлттар арасындағы түсіністік пен бейбіт қатынасты нығайту, жас ұрпақты екі елдің заңғар жазушылары Әуезов пен Айтматов шығармашылығын насихаттай отырып, бауырмашылдыққа, өзара туыстық қатынаста тәрбиелеу және қазақ пен қырғыздың мәдениетін, салт-дәстүрі мен рухани құндылықтарын қастерлеп, әлемдік мәдениеттің көгіне шығаруды көздейді. Дөңгелек үстел отырысынан кейін бауырлас қазақ-қырғыз мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты, рухани-мәдени қатынасты одан әрі дамыту мақсатында екіжақты меморандумға қол қойылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздегі бірлік пен келісімді, берік ынтымақтастықты, сондай-ақ әр азаматтың өзінің туған жеріне, еліне, отбасына деген адалдығын айғақтай түсті.

2014 жылы 18 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының XXI сессиясы Мемлекет басшысы, Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен Бейбітшілік және келісім сарайында «Қазақстан – 2050 стратегиясы»: татулық, руханилық және келісім мәдениеті» атты күн тәртібімен өтті. Сессияға Ассамблея мүшелері, Парламент депутаттары, Үкімет мүшелері, саяси партиялар, діни конфессиялар, дипломатиялық миссиялар басшылары, ғылыми және шығармашылық интеллигенция, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері, шетелдік қонақтар қатысты.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев қоғамымыздағы тұрақтылық пен бірлік «Қазақстан – 2050» Стратегиясын іске асырудың аса маңызды факторы екені, сонымен қатар толеранттылық пен келісімнің қазақстандық үлгісін одан әрі дамыту жөнінде және Қазақстан халқы Ассамблеясы мен ел Конституциясының алдағы 20 жылдығына байланысты 2015 жылды «Ассамблея жылы» деп жариялады (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 28 шілдедегі №836 қаулысы). Ол Үкіметке Ассамблеямен бірлесіп, тиісті Ұлттық Іс-шаралар жоспарын әзірлеуді, сондай-ақ Астана қаласында Қазақстан халқы форумын ұйымдастыруды тапсырды. Бұған қоса, Қазақстан Президенті 2015 жылды Елордада «Астана – татулық пен келісім қаласы» атты ұранмен өткізіп, оған барлық республика

ликалық этномәдени бірлестіктерді қатыстыру керектігін атап өтті. Ассамблея мүшелеріне «Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық «Бірлік» алтын медалі марапаттарын тапсырды [4].

Ассамблеяның ХХІ сессиясының үндеуі қабылданды, ол жалпыұлттық бірлікті, тұрақтылықты нығайтуға, экстремизмге, надандыққа және зорлық-зомбылыққа бірлесе қарсы тұруға шақырады. Сондай-ақ, үндеуде Қазақстан Президентінің саликалы, сындарлы және сарабал саясаты, оны бүкілхалықтық қолдау, халқымыздың ұлы мақсаттардың – елдің өсіп-өркендеуі мен гүлденуінің жолында топтасуы ғана Отанымыздың кемел болашағын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретініне деген нық сенім көрініс тапқан.

Қазақстан халқы Ассамблеясының деректеріне сәйкес, дәл қазір елімізде 818 этномәдени бірлестік жұмыс істейді. 46 этностың өз этномәдени орталығы бар. Республикада өзге ұлыстардың тілін дамыту үшін бар мүмкіндік жасалған. Арнайы мамандандырылған этнолингвистикалық орталық ашылған. Ана тілдерін оқытуға арналған жексенбілік мектептер жұмыс істейді.

Қазіргі таңда Қазақстан халықтарының Ассамблеясы мен республикамыздағы басқа да шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтары үшін қырғыз диаспорасының шынайы этномәдени жағдайы көрнекі зерттеу болып табылады.

Қазақстандағы қырғыздар келешек жастарға үлгі-өнеге көрсетіп, өз ұлтының туған тілімен, рухани мұрасымен, әдет-ғұрып, салт-жоралғыларымен сусындатып отырған жайы бар. Олардың осы бағыттағы мақсаттарын жүзеге асыруға арналған «Қырғыз ұлттық мәдени орталықтары» ашылған. Олар: Астана қаласында 2005 жылы «Астана Қырғызстан» этномәдени орталығы құрылады, бірлестік жетекшісі Ш.А.Исмаилов. «Астана Қырғызстан» этномәдени орталығының ұйымдастыруымен өз ұлтының туған тілін дәріптеуде қырғыз балаларына арналған жекшембилик «Кут билим» мектебі ашылған, сабақ ұлттық тіл қырғыз тілінде жүргізіледі. 2008 жылы наурыз айында қырғыз жекшембилик «Кут билим» мектебінде «Манастан Шыңғыс Айтматовқа дейін» атты ашық сабақтар жүргізіліп, оған Чыңғыз Тороклович Айтматовтың өзі қатысып, «Манас» жырынан үзінді оқыған балаларға ризашылығын білдіріп, қырғыз халқының салты бойынша «ақ батамен» аяқтады. Бұл күнді Қазақстан қырғыздары зор ұлттық мақтанышпен өткізді. Қазіргі таңда қырғыз жекшембилик «Кут билим» мектебінің шәкірттері «Залкар урпақтар» атты қырғыз ұлттық ансамбльдері-

мен халық музыкасы мен би өнерлерін көрсетуде. Қырғыз ұлттық дәстүрлерін насихаттауда «Астана Қырғызстан» ұлттық мәдени орталығының ұйымдастыруымен қырғыздардың документальді фильмдері кинотеатрларда жүргізілуде. Сонымен қатар Қарағанды қаласының орталық алаңына Сталиндік репрессия саясатының құрбандары мен КАРЛАГ лагерьлерінде ату жазасына кесілген қырғыз азаматтарына арналған ескерткіш мемориал-тақта тұрғызылды. 2007 жылы Астана қаласында Қазақстандағы қырғыздардың Ассоциациясының ұйымдастыруымен республикамыздағы қырғыздардың І конгресі өткізілді [5, 121-125 бб.].

Ақтау қаласына ең алғаш 1960 жылы келген Баткен облысы, Кадамжай ауданының қырғыз азаматы Эргеш Абдуллаев болды. Эргеш Абдуллаев Ақтау қаласында өзінің «Мичурин» бағымен жергілікті тұрғындарға әйгілі, әрі Маңғыстау облысындағы 20 этномәдени орталықтардың бірі қырғыз этномәдени орталығын ұйымдастырушы болды. 2000 жылы 90 жасқа келген Эргеш Абдуллаев қайтыс болады. Осыдан кейін Ақтауда «Ала-Тоо» қырғыз этномәдени орталығы құрылады, жетекшісі Курбанали Газыбеков [5, 126-128 бб.].

Шымкент қаласында «Ордобасы Ала-Тоо» этномәдени бірлестігі, жетекшісі Б. Сапарбаев, Павлодарда «Қырғызстан» атты қырғыз мәдени орталық, жетекшісі Б.А. Орузбаев, Қостанай қаласы орталығында «Асаба», жетекшісі К.У. Бедельбеков, Таразда «Манас-Ата» ұлттық-мәдени орталығы, жетекшісі Н. Мамытов [5; 134б].

Шымкентте 2500-ге жуық қырғыз ұлтының өкілі тұрады. Көп емес, әрине. Бірақ, олардың үлесін аз деп айтуға болмайды. Қазақпен туыс халық тілі мен салт-дәстүрін сақтауға мүмкіндіктің мол екенін айта кету керек. Ұлт пен ұлыстың ұйытқысы болған Оңтүстікте өсіп-өнген қырғыздар достыққа берік, антқа адал. Олар жергілікті халықпен бірге ұлтаралық татулық пен достыққа лайықты үлес қосып келеді. Қырғыз этномәдени бірлестігі 2005 жылы құрылған. Қырғыз этномәдени бірлестігінің төрағасы Аблай Рысбеков.

Тілі басқа болса да, тілегі бір ұлттың дәстүрінде мейірім мен қайырымдылыққа үндейтін үрдістер көп. Оны бірлестіктің қариялары жастарға айтып, бағыт-бағдар беріп отырады. Аблай Рысбековтің айтуынша, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Халық ағарту ісінің үздігі Мырзақұл Тұрғынбаев, облыстық саз колледжінің дирижері Есіркеп Жолдасов, жеке кәсіпкер Райысбек Рәсілбеков бірлестіктің іс-шаралары-

на қатысып қана қоймай, өңірдегі түрлі ұлт пен ұлыстың татулығының артуына сүбелі үлес қосып келеді.

«Біз тамыры тереңде жатқан, тағдыры ортақ, екі жұрттың перзентіміз. Қырғыз халқы Жамбыл облысымен шекаралас Талас ауданынан келген екен. Содан бері екі ғасырға жуық уақыт өтті. Қазақтармен туысымыздай араласып кеткенбіз. Қазақпен төс түйістіріп, құда болдым. Қызым қазақ жігітіне тұрмысқа шықты. Үлкен ұлым Шыңғыс қазақ қызымен бас қосты. Балаларымызға отбасымыздың тарапынан қарсылық болған жоқ. Әрине, ежелден ауылы аралас елдің жерінде отырып, қазақпен қалай құда болмайсың! Біз Қырғызстанға барып, сонда өсіп-өнеміз деп айта алмаймын. Өйткені, біз Қазақ жерінде туылдық. Қазақ елінде білім алдық. Сондықтан біздің Отанымыз тек – Қазақстан!», – дейді қырғыз этномәдени бірлестігінің төрағасы Аблай Рысбеков [6].

Достықта шекара жоқ екенін алға тартқан Аблай Серікбайұлы елдегі бірлікті нығайтып, ынтымағы жарасқан Қазақ елінің берекесін тасытуға осылай үлес қосуды мақсат тұтады.

Республикада басты қаланың бірі Алматыда «Достық үйі» этносаралық қатынастар проблемаларын зерттеу орталығында бірнеше ұлттық мәдени-бірлестіктер жұмыс істеуде. Соның бірі қырғыз этномәдени орталығына тоқталып өтейік.

Алматы қаласында 1997 жылы «Мекен» атты этномәдени орталық құрылады, негізін салушы Акбар Рыскулов. Алматыдағы қырғыз диаспорасы орталығының жетекшісі Марат Кулманбетов. 2003 жылы «Кыргыз-Ата» атты көшпелі еңбек мигранттарының Заирбек Стамалиевтың басқаруымен қоғамдық қоры құрылады [5, 129-133 бб.].

2004 жылы орталық мүшелері ақылдаса келе, бір орталықтан «Мурас» атты Қырғыз ұлттық мәдени орталығы болып өзгертіледі. «Мурас» деген сөзді қазақшаға аударғанда «мирас» болады, ал мағынасына жүгінсек атадан әкеге, әкеден-балаға қалатын мұра дегенді білдіреді. Атадан қалған мұраның қатарында қырғыз халқына тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, «Манас» дастаны, фольклорлық туындылар, әртүрлі жанрдағы вокальдық аспаптық музыкалық шығармалар кіреді. Осы ұстаныммен ата-баба дәстүрін мирас етіп алған «Мурас» орталығының мүшелері қазақ жерінде қызмет етіп, өз өнерлері мен дәстүрлерін насихаттап келеді. «Мурас» этномәдени бірлестігінің жетекшісі Руслан Мамыров. «Мурас» Қырғыз этномәдени бірлесті-

гі Қырғыз елі думаншыл, бүкіл әлем халқы көз тіккен халық ауыз әдебиетінің кесек туындысы тарихи эпос – «Манас» дастанын, халық музыкасы мен би өнерін, ұлттық музыка аспаптарын, яғни комыз, қыл-кияк, чоор, керней, сырнай, добулбас және тағы басқа көзінің қарашығындай мирас етіп сақтап келеді. Осының бәрі ата-баба ұрпағының қанға берілген қасиеттерінің бірі. Әр айда қырғыздар «Черине» (қазақша мағынасы «қырғыздардың бас қосуы») өткізеді. «Черинеді» қырғыздың кең танымал жырлары, көне ұмыт қалған әндері, жаңадан насихатталып жүрген туындылары да шырқалады, мақал-мәтелдер, «Манас» жырлары да айтылады. «Мурас» мәдени орталығының ендігі жоспарлап отырғаны жекшембилик мектеп ашып, көркемдік ұжым ұйымдастыру. Себебі, өскелең ұрпақтың болашағын ойлап, ұлттық тілдерін, өнерін, мәдениетін, дәстүрін ұмытпас үшін мұндай әрекеттердің жасалу керектігін мойнына алып отыр.

Сонымен қатар Қырғыз этно-мәдени орталығының директоры Руслан Мамыров 2015 жылы 20 түрлі мәдени іс-шара бағдарламасын Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына, Қазақ хандығының 550 жылдығына және Ұлы Отан Соғысының 70 жылдығына орайластырып жоспарлап, жоғары деңгейде өткізді.

Осы кезеңге дейін бірнеше баспалдақтан көтеріліп, бірталай белестерді бағындырған мәдени орталық басқа ұлт өкілдеріне ұлттық құндылықтарын таныту, ұлтаралық қатынасты нығайтуда, ынтымақ пен бірлікке шақыру, өскелең ұрпаққа, жастарға өз ұлтының тілін, ділін, ежелден келе жатқан салт-дәстүрін, ұлттық өнерін насихаттап үйрету, бойына сіңіруге, дамытуға септігін тигізетін бірден-бір қоғамдық бірлестік.

2013 жылғы 24 сәуір күні Астана қаласында Қазақстан халқы Ассамблеясының 20-сессиясы «Қазақстан-2050: бір халық, бір ел, бір тағдыр» деген айшықты тақырыппен өтті. Бұған Елбасы, Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы Н.Назарбаев: «Бір халық – бұл барлығымыз үшін ортақ мүдделер. Бір ел – бұл барлығымыз үшін ортақ Отан. Бір тағдыр – бұл біз бірге жүріп өткен қиындықтар мен жеңістер!» – деп түсініктеме беріп, қоғамға терең ой салды. «Қазақты қасиетті қара шаңыраққа баласақ, еліміздегі барша этностар сол шаңыраққа шаншылған уықтар», – деп, этносаралық келісім мен достық қатынастың қаншалықты маңызды екенін атап өтті [7].

Міне, осылай татулықты тірлігіміздің тірегіне айналдырып, көпұлтты мемлекетіміздің тұтастығы мен ел бірлігі барлық табыстарымыздың негізі болып отыр.

2009 жылғы Қазақстан Республикасының Ұлттық халық санағының қорытындылары бойынша, ана тілі деп өз ұлтының тілін 98,9% қазақтар, 98,8% орыстар, 96,3% дүнгендер, 95,4% өзбектер, 92,8% түріктер, 92,4% тәжіктер, 85,0% ұйғырлар, 77,8% шешендер, 73,7% қырғыздар, 73,4% әзірбайжандар [8; 20-256б].

Жоғарыдағы көрсеткіштер бойынша қырғыздар 73,7%-бен тоғызыншы орынды иеленсе, ал әзірбайжан халқынан 0,3%-дық жоғары көрсеткішке ие.

Ана тілім деп 51,0% татарлар, 36,0% корейлер, 17,0% немістер, 15,8% украиндар, 13,0% белорустар және 9,3% поляктар атады [9].

Бұл көрсеткіш бойынша татарлардан 22,7%-ға, корей халқынан 37,7%-ға, немістерден 56,7%-ға, украин этностарынан 57,9%-ға белорустардан 60,7%-ға, поляк халқынан 64,4%-ға қырғыз

диаспорасының көрсеткіші әлдеқайда жоғары екенін байқауға болады.

Өз ұлтының ана тілін меңгеру дәрежесінің жоғары деңгейге жетуіне этномәдени және арнайы мамандандырылған этнолингвистикалық орталықтар мен ана тілін оқытуға арналған жекшембилик мектептердің үлесі зор екені байқалады.

Жоғарыдағы аталған Қырғыз этномәдени орталықтарының мақсаты атадан балаға мирас болып қалған алтын қазынасын насихаттауда елеулі еңбек етіп, елден тысқары болса да халқына адал қызметтерін атқарып жүргенін көруге болады.

Қазақстан Республикасы барлық этностардың ұлттық талап-тілегін орындауға бағытталған ұлт мәселесі жан-жақты дәлелді жүйедегі өлшемге ие болған ел.

Әдебиеттер

- 1 Ассамблея народа Казахстана: исторический очерк / Тугжанов Е.Л., Кан Г.В., Коробков В.С., Шаяхметов Н.У. – Алматы: Раритет, 2010. – 304 б.
- 2 Егемен Қазақстан. – 2010 жыл, 20 қазан. //ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын талқылаған Қазақстан халқы Ассамблеясының арнайы кеңесінен.
- 3 Егемен Қазақстан. – 2013 жыл 29 маусым.
- 4 Егемен Қазақстан. 2014 жыл 18 қаңтар (№ 11). ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауын талқылаған Қазақстан халқы Ассамблеясының арнайы кеңесінен.
- 5 Нурдинов А. Соотечественники за рубежом. 2012 года. I том. – Бишкек: «Турар». – 136 с.
- 6 Құттыбике Нұрғабұл «Бойымызда қазаққа тән қасиет басым» атты мақаласынан үзінді //«Шымкент келбеті» атты қоғамдық-саяси газет, 27 ақпан 2015 жыл.
- 7 Қазақстан халқы Ассамблеясының ел азаматтарына үндеуі // Егемен Қазақстан. – 2014 жыл 18 қаңтар (№ 11).
- 8 Қазақстан Республикасының 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары. Талдамалы есеп. Ред. басқарған Смайылов Ә.А. /Астана, 2011. – 65 б.
- 9 Примин В.В. Государственная программа функционирования, развития и изучения родных языков на 2001-2010 годы // Материалы Республиканской конференции по вопросам развития и изучения родных языков в национальных и воскресных школах. – Астана, 2001. – 102-106 с.

References

- 1 Assambliia narodob Kazakstana: istoriieskii oherk/ Tygjanov E.L., Kan G.B., Korobkov B.C., Chahmetov N.Y. – Almati: Raritet 2010. – 310 b.
- 2 Egemen Kazakstan. – 2010 jil. 20 kazan. //KR Presidenti N.A Nazarbaevtin Kazakstan kalkina Joldayin talkilagan Kazakstan kalki assambliacinin arnai kenecinen
- 3 Egemen Kazakstan. – 2013 jil. 29 maycim.
- 4 Egemen Kazakstan. – 2014 jil. 18 kantar. (№11) //KR Presidenti N.A Nazarbaevtin Kazakstan kalkina Joldayin talkilagan Kazakstan kalki assambliacinin arnai kenecinen
- 5 Nurdinov A. Compatriots abroad. Volume I. Bishkek: Turar, 2012. – 136 p.
- 6 Kyttbike Nyrgabl «Boimizda kazakka tan kaciet bacim» atti makalacinan yzindi //»CHimkent kelbeti» atti kogamdik-caici gazet. 27 akpan 2015 jil.
- 7 Kazakstan kalki assambliacinin el azamattarina yndeyi // Egemen Kazakstan. – 2014 jil. 18 kantar. (№11)
- 8 Kazakstan Respyblikasinin 2009 jilri Ylttik kalik sanarinin koritindilari., Taldamali esep. Red. baskargan Smailov A.A. / Astana, 2011. – 65 p.
- 9 Primin B.B. Gosydarstbennai programma fynksionirobani, razbitia i izyshenia rodnix iazikov na 2001-2010 godi // Materiali Respyblikanskoi konferensii po boprosam razbitia i izyshenia rodnix iazikov b nasionalnix i boskresnix shkolax. – Astana, 2001. – 102-106 p.

6-бөлім
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Раздел 6
ИСТОРИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Section 6
HISTORY OF TURKIC PEOPLES

Омурова Ж.К.

**Партия национального
возрождения «Асаба» –
история возникновения и
политическая деятельность**

Статья посвящена истории возникновения партии «Асаба»: какие мероприятия были организованы со стороны партии национального возрождения «Асаба» и какие были оказаны содействия со стороны местных жителей из разных регионов страны и государственных и гражданских организаций. Исследуются конкретные маршруты для захоронения останков предков и животных на перевалах Ак-Огуз и Бедел, которые находятся на высоте более 4028 метров над уровнем моря в Иссыккульской области.

Ключевые слова: Асаба, Ак-Огуз, Бедел, Уркун-90, Иссык-кульская область.

Omurova J.K.

**The national revival party
«Asaba» – Memory of the revolt
and Civic duty**

Article devoted to against injustice of national revolt on the 1916 year. All data disclosed how many of our ancestors, animals were killed. The article opens up, what event were organized by the National Revival party «Asaba» and what kind of help were given by local people from different region and governmental civil organizations in the country. Also mentioned specific routes the burial of the remains of our ancestors and their animals in pass «Ak Oguz» and «Bedel» which is located an altitude of 4028 in Issyk kul region. In general beginning to hold 90th anniversary from the day of the uprising «Urkun 90» in 2016year, and main purpose to solve problems in peace way by erasing the memory of that old grudge between the two nations on continuing friendship politics.

Key words: Asaba, Ak Oguz, Bedel, Urkun 90, Issykkul region.

Омурова Ж.К.

**Ұлттық жаңғыру «Асаба»
партиясының жергілікті
ұйымдарының пайда болуы
және олардың саяси қызметі**

Автор мақаланы «Асаба» партиясының жергілікті ұлттық жаңғыру ұйымдарының пайда болу тарихына арнаған. Ыстықкөл облысы Тосор ауылының және Сюлюкті қаласының жергілікті ұйымдары мен олардың жетекшілерінің орны мен рөлі және ұлттық жаңғырту «Асаба» партиясының бірінші саяси іс-шаралары ашылып жазылған. Тоталитарлық коммунистік күшке қарсы белсенді әрекеттер және 1990 жылдың 6 маусымында өткен Ош оқиғасы талданған. Мақалада, саяси аштыққа қатысқан, журналист Садық уулу Дыйканбектің «Кезерүү» атты өлеңдері жазылған. Әлеуметтік және саяси партиялармен, мысалы Қырғызстанның «Ашар» демократиялық партиясының белсенді қатысуымен өтілетін, өмірден өткен адамдардың құрметіне жыл сайын, дәстүрге айналдырған «Үркүн» жаяу маршымен бірлескен жұмыстары қарастырылған. Сонымен қатар, мақалада өсіп келе жатқан жас ұрпақ пен ел мүддесіне адал еңбек сіңірген азаматтар жайлы ұмытылмай жазылған.

Түйін сөздер: Ыстықкөл облысы Тосор ауылы, Кезерүү, тоталитаризм.

**ПАРТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО
ВОЗРОЖДЕНИЯ
«АСАБА» – ИСТОРИЯ
ВОЗНИКНОВЕНИЯ И
ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Восстание за национальное освобождение 1916 года, направленное против несправедливости, национального и социального неравноправия, гнета российского самодержавия в конце XIX века, остается в истории как самое крупное восстание в Средней Азии. Для того чтобы отдать дань памяти погибшим в восстании и выполнения гражданского долга с 3 по 7 августа 2005 года представительство партии национального возрождения «Асаба» из 12 человек (из них 7 членов партии) посетило перевал Бедел, где захоронены останки предков, погибших в 1916 году при Исходе, когда убегали от преследования карательных отрядов [1].

Из источников известно, что в восстании погибло около 200 тысяч кыргызов из 332 тысячи человек, бежавших из Джети-суйской области. И до сих пор останки наших предков лежали там, где погибли, незахороненные. Около 90 лет времени прошло с того момента, и всё оставалось тайным, и по различным причинам не было возможности захоронить останки предков. Именно перед духами наших предков, один из пришедших исполнять свой мусульманский долг, один из лидеров партии национального возрождения «Асаба» Доолот Нусупов сказал следующее: «... Наша сегодняшняя работа, можно сказать, стала началом для мероприятий годовщины событий «Үркүн (Исход) – 90». А 90-летие восстания мы должны подготовить и провести все вместе на государственном уровне. Эту работу не осилить одной партии. Мы всего лишь достигли перевала Бедел. Говорят, что дальше от этого места в 70 км, в местности Акшыйрак еще лежат останки предков. Необходимо на государственном уровне создать комиссию, и довести дело до конца» [2]. А также рассматривалась еще одна из целей партии в реализации этого мероприятия по воспоминанию и чтению предков – воздвижение памятника-мемориала и двух мавзолеев. Один установить в местечке Карасай, и второй – в столице. Это должно вызывать у молодежи патриотические чувства. Кроме этого, «мы должны обратиться к России с требованием, чтобы они признали факт политики геноцида (истребление нации), проводившейся царской политикой, и что они должны просить у нас прощения» [1].

А в августе 2006 года в ходе экспедиции, посвященной 90-летию Исхода («Үркүн-90»), в самом начале колонна во главе с машиной с транспортом «90 лет Исходу (Үркүн)» из Бишкека до Иссык-Куля, в клубе села Барскоон небольшое собрание Джети-Өгүзской районной администрации началось с выражения благодарности партии национального возрождения «Асаба». Затем заведующий отделом по связям с общественностью президентской администрации в то время Чолпонбек Абыкеев отметил: «Захоронение останков наших предков – наша святая обязанность», и вместе с аксакалами села от имени всего народа благославили: «условия суровые, но несмотря на это раз взяли за это дело, нужно довести до конца – вам выпала честь захоронить останки наших предков. Как бы то ни было, мы глубоко верим в вас, что вы сможете докончить начатое, доброго пути вам» [3]. Таким образом, для проведения 90-летия со дня восстания «Үркүн (Исход)» в 2006 году с 27 июня по 3 июля в захоронении останков предков на перевалах Бедел, Ак-Өгүз участвовало 137 человек, в том числе из МЧС 27 человек, Койт-ашского л/с 2 из ГСБ 26 человек, 14 жителей села Ак-Шыйрак, из них 11-летний Турурбек уулу Темирлан, 17 местных жителей села Барскоон, из Ош-Баткенской областей А. Мадумаров, И. Абдыкадыров, Ч. Кожоев, Ж. Курбанов, из Нарынской области У. Мамыров, М. Дүйшеев, М. Кыргызбаев, советник Президента КР Ч. Абыкеев, член Президентской Администрации и партии национального возрождения «Асаба» Д. Нусупов, депутат ЖК КР А. Бекназаров, НПО «Эр айым» Р. Жусупова, из общества «Ашар» М. Джекишев, К. Жунушалиев. А также из средств массовой информации: представителей газет «Алкак», «Мезгил», «Алас», «Аалам», «Айгай», КТР, НТС, КООРТ, радио «Азаттык» Борбукеева Рита, радио Би-Би-Си А. Койчиев, В. Койчиева, историки А. Беделбаев, К. Момоконов и из партии национального возрождения «Асаба» М. Жунушева, А. Чолпонбаев, А. Жумагулов, С. Дыйканов, партии «Домостроителей» Н. Керимкулов, К. Муканбетов, судмедэксперт Э. Максупов и представители общественных организаций [3].

Участники акции «Үркүн (Исход)-90» разделились на две группы: кто идет на перевал Ак-Өгүз и перевал Бедел. Руководителем группы перевала Ак-Өгүз был Д. Нусупов, а перевала Бедел – Ч. Абыкеев. Таким образом, после того как был прочитан коран (Ажамат Амираев) по безвинно погибшим нашим предкам на высоте

более 4028 м перевалах Ак-Өгүз и Бедел, после выступления А. Бекназарова, Ч. Абыкеева, были собраны останки. В числе собранных останков также находились кости животных, которые по подсчетам составили 111, количество крупного скота достигло до 643. В итоге останки были завернуты в белый саван и захоронены с полагающимися кыргызскими обрядами на приграничной заставе 3 перевала Бедел, и установлен мемориальный памятник жертвам восстания [3].

3 августа 2006 года две группы с перевала Ак-Өгүз и Бедел присоединились друг с другом и с причитаниями вступили на поминки, которые проводились в честь жертв восстания, погибших на великом Исходе, у водопада Барскоон. 25 августа 2006 года за счет средств объединения «Ашар» и за счет народных сборов в Кемине в местечке «Жолойдун бешиги (Колыбель Жолыя)» установлен памятник. Здесь нельзя не упомянуть и тех, кто чистосердечно оказал помощь вне государства в акции «Үркүн (Исход)-90». Особенно когда радио Кыргызского государства и партия национального возрождения «Асаба» вместе проводили «Радиомарафон», то были случаи, когда приходили старики пенсионного возраста и со словами: «... несмотря на то, что наша пенсия маленькая, хоть и 200 сом пусть будет вам в помощь в вашей трудной работе – пусть будут благодарны духи предков наших, мы пришли, чтобы благославить вас» [2], так говорят члены партии Д. Нусупов и М. Чекиров.

В целом общее число тех, кто от чистого сердца оказывал помощь в акции «Үркүн (Исход)-90» составляет 143 наименований, которые собрали денежные средства: студент (Данияр Эшимбеков) пенсионеры (А. Жусупжанов, К. Иманакунунов, Ж. Токтобекова, А. Исаев, Р. Абдылдабекова, Ш. Назаралиева, З. Кенжесариева), общественные деятели, депутаты Жогоргу Кенеша, губернаторы, представители средств массовой информации, частные предприниматели, неправительственные организации («Арыш», «Эр айым»), представители партии домостроителей (Ж. Рысбеков, Б. Абдразаков). По республике общая сумма собранных средств составила 444 398 сомов, а перечисленная сумма – 67 500 сомов [3]. Можно сказать, что оказание такой поддержки со стороны партии и реализация такой акции является одним из достижений в пересмотре национального вопроса в истории кыргызского народа. Так как, когда спросили, националистическая ли партия «Асаба», как вы смотрите на то, что она потребовала от современного Российского правительства, что-

бы та просила прощения у кыргызского народа за содеянное российского царского самодержавия, компенсировала в денежном эквиваленте, на что Д. Нусупов ответил: «Партия «Асаба», начиная эту инициативу, не имела ввиду в планах раскол между двумя народами. Наоборот, ставила целью решение проблемы мирным путем, стирая из памяти ту старую обиду между двумя народами, продолжая дружественную политику. А на счет выплаты компенсации я против, мы никогда не должны обменивать останки, память о предках на деньги» [2]. Основная

цель партии: «захоронить останки предков, что по словам исследователя Жапара Кенчиева, находились не в Сары-Жазе, а в Ак-Өгүзе и Беделе, узнав об этом, решили предать земле останки предков оставшихся нескрытыми и почитать по ним коран» [3].

Таким образом, обращение партии к кыргызскому народу, доказывает, что это не просто личности, наблюдающие за происходящими политическими ситуациями в стране, а граждане патриотических взглядов, которые готовы бороться за свой народ и свою землю.

Литература

- 1 Эркин Тоо. – 2005. – 16 августа.
- 2 Полевые материалы автора, г. Бишкек, 2015, август.
- 3 Мезгил. – 2006. – 17 августа.

References

- 1 Erkin Too. – 2005. – 16 avgust.
- 2 Polevue materialy avtora, g. Bishkek, 2015, avgust.
- 3 Mesgil. – 2006. – 17 avgust.

Kozgambayeva G.B.,
Beisegulova A.K.
**Kazakhs of Mongolia
and the birthplace**

Since the late twentieth century, Kazakhstan has become a country that is losing its population. Not only by reducing the natural growth, but also as a result of emigration. Which in turn significantly affected the economic and demographic situation of the country. Since those emigrating citizens lost bodied and highly skilled. In this article the authors examine some of the problems of objective and subjective reasons, resettlement Kazakh immigrants from Mongolia to their historic homeland after Kazakhstan gained independence, their settlement by region, as well as strength. The authors analyze trends Strategy of the Republic of Kazakhstan, which provides comprehensive support for the Kazakhs, helping them to resettle to their historical homeland. Authors pay special attention to statistics on immigrants and their problems of adaptation to changing conditions in a traditional or non-traditional alien habitat. The author notes that immigrants have moved to Kazakhstan without quotas and reason were able to take the citizenship of Kazakhstan, as well as they are often faced with a language problem.

Key words: diaspora, refugees, repatriation, resettlement, adaptation.

Қозғамбаева Г.Б.,
Бейсегүлова А.Қ.
**Моңғолия қазақтары
және Атамекен**

Мақалада қазақ диаспорасының қалыптасу тарихынан қысқаша мәлімет беріліп, қандастарымыздың шетелдерге қоныс аударуының себептері, олардың бүгінгі таңдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, қандастарымыздың елге оралуы мен атамекенге бейімделуі және одан туындаған кейбір мәселелер төнірігінде отандық зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып талдау жасалған. Қазақ елінің тәуелсіздік алуы, қазақ диаспорасын атамекеніне шақыру, моңғол еліндегі қандастарымыздың атамекенге көшуіне себеп болуы, алғашында жұмыс шартымен келуден басталып, кейін үлкен көшке айналуы жан-жақты қарастырылған. Моңғолиядан қоныс аударған қазақтардың атамекендегі жай-күйі, орналасу, бейімделуі мен төлқұжат рәсімдеу барысындағы кедергілер мен қиыншылықтар туралы жарияланған еңбектер негізіне сүйене отырып талдау жасалған. Қандастарымыздың атамекенге квота және одан тыс көшіп келуіндегі әрбір жылдағы сандық көрсеткіштер айқындалған. Моңғолиядан әртүрлі себептермен көшіп келген қандастарымыздың жергілікті халықпен сіңісіп, тез, жақын араласып кету үрдісінің ерекшеліктері және мемлекеті тарапынан көрсетілген жәрдемдер толығымен талданған.

Түйін сөздер: диаспора, босқын, репатриация, бейімделу, қоныс аудару, көшу, құрылтай.

Козгамбаева Г.Б.,
Бейсегүлова А.К.
**Казахи монголии
и Родной край**

В статье авторы рассматривают исторические процессы, сформировавшие и развившие казахскую диаспору, и их возвращение на историческую родину, делая ссылку на исследовательские работы по проблеме социально-экономических, политических, культурно-бытовых адаптации казахской диаспоры на исконной земле. В статье авторы рассматривают некоторые проблемы объективных и субъективных причин переселения казахских репатриантов из Монголии на свою историческую Родину после обретения Казахстаном независимости, их расселение по регионам, а также численность. Авторы анализируют направления стратегии развития РК, которая обеспечивает казахов всесторонней поддержкой, помогая им в переселении на историческую Родину. Особое внимание авторы уделяют статистическим данным по репатриантам и проблемам их адаптации к изменяющимся условиям в традиционной или нетрадиционной чуждой среде обитания.

Ключевы слова: диаспора беженцы, репатриация, переселение, расселение, адаптация.

**KAZAKHS OF
MONGOLIA AND THE
BIRTHPLACE**

In this monograph were used sources illuminating problems of resettlement of the Kazakh Diaspora in Anatolia, their political, social and economic situation, the Government of Turkey, help state leaders. Monograph political science professor Martha Brill Olkot of the Colgate University «Kazakhs», consists of two parts, was published in the Hoover University of California in 1987, after it had been translated into Russian [3]. The monograph examines the problems of increasing the communist ideology, the distortion of the history of Kazakhstan on the basis of the principles of class, as well as historically has been given an objective assessment. In this study were used sources of the problem affecting the formation and history of the Kazakh Diaspora in general [1].

Becoming Kazakh Diaspora associated with historical events spanning a period of 18-20 centuries., Jungars invasion, colonial and resettlement policy of the Russian Empire, a national liberation uprising in Kazakhstan in 1916, collectivization 1926-1928., hunger 1932 etc [2]. Stalin's repressions in 1937-1938 . touched and Mongolia. As a result of the repressive policies of the leaders were executed and many religious representatives of the Kazakh Diaspora. About this tragic situation scientist Z. Kinayat writes that «In 1927-1938 years, as a result of political accusations were shot ... 3270 Kazakhs in 1937 given that Mongolia was 23,229 Kazakhs , the result of political charges was shot every 7.6 Kazakh» [1, p. 137].

In 1940 on the territory of 45,000 square kilometers was founded Bayan Ulgeyskaya area with 10 Sumyn (districts), 71 Bak (villages) where families lived in 7063 with a population of 32,301 Kazakhs. This situation provided an opportunity to receive an education and to keep their national traditions [2, p.24].

Kazakh Diaspora in Mongolia has made a great contribution to the socio -economic development of the region. The symposium «Problems of the Kazakh Diaspora and its future» scientist Z. Kinayat gave some statistics: «The 135 thousand Kazakhs higher specialized education received in 2230, including 8 doctors, 39 candidates, 4 professors, 16 contributed to the development of the country, 10 per significant work, 4 folk artist, 16 pilots. The first pilot of the Boeing aircraft and the second pilot were Kazakhs, one minister, three members of parliament of the republic [6, p.102]. Kazakhs of Mongolia engaged not only in cattle, there are also experts of the

highest category. Kazakhs proved its relevance in the field of education, health care, mining, road construction» [2, p.30].

Since gaining independence Kazakhstan and attracting foreign Kazakh Diaspora became the reasons Kazakhs of Mongolia return to their historic homeland. In the 1990s, political and socio-economic situation of Mongolia wants the best and is reflected in the position of the Kazakhs in general. In place territory Bayan-Ulgey development of heavy industry and providing jobs Kazakhs was abysmal. The transition to a market economy and the weakening economic situation has caused unemployment Kazakhs of Mongolia. According to statistical data in 1991, unemployment in Mongolia was 60 per cent, of the Bayan-Ulgey reached 11 per cent. In Bayan-Ulgey territory 79.5 percent were engaged in agriculture, 20.5 percent were unemployed [2, p.71]. This situation has made it possible to find a job working in Kazakhstan. Socio-economic and cultural relations between Mongolia and the Kazakh Diaspora indigenous Kazakhs gave An opportunity to adapt them in Kazakhstan [6, p.107-108]. Resettlement of Kazakhs in Bayan-Ulke Kazakhstan originates from 1991 with Ulanbtor [2, p.71-72]. In February 1991, Kazakhstan moved 97 Kazakhs from Mongolia. In connection with the relocation of a large Number of Kazakh Diaspora in Kazakhstan under the auspices of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies in 1992 cutoff Kazakhs from Mongolia conducted sociological research. The purpose of this study was to examine the socio-economic situation of the Kazakh Diaspora in Mongolia and to identify the main reasons for their relocation.

Between the years 1991-1996 in Kazakhstan were repatriated 12,647 families in general 62126 people. They actually were settled in villages, some of them in the old schools, libraries, clubs and temporary settlements, and other buildings. Since public institutions were privatized individuals. In many institutions were cutting jobs. This situation has had a major negative impact on the process of adaptation of immigrants.

In connection with the failure to provide a permanent residence, many returnees were forced to move to other areas more suitable for life. This situation complicated the migration status of regional centers. Country as a whole, only 46% of the returnees were provided with jobs, 37% of them were women. The lowest figure job security were North Kazakhstan, Almaty, South Kazakhstan, Jambul and Kostanay. Many returnees have not been able to work in their field. Since immigrants were settled not on the specifics of their life, and

the place of vacant lots, residence and other agricultural districts [3]. Another major problem is the immigrants citizenship and registration, and obtaining the relevant documents. Emigrated between 1991-1994, coming out of the citizenship of more than 50 thousand Kazakhs immigrants currently living in Kazakhstan. They repeatedly submitted documents requesting leave of Mongolian citizenship to the embassy of the country, but always went out problems on the subject [4, p.106]. In the year 1991-1992 expired those immigrants who arrived in Kazakhstan with five contracts for work. In 1994, December 21 between Kazakhstan and Mongolia signed an agreement on citizenship or returnee Kazakhs. In this regard, given the difficulty out of Mongolian citizenship and citizenship in Kazakhstan, was instructed to reach an agreement to the additional protocol for the citizenship of Kazakhstan [5, p.111]. Given this problem has been carried out for the study periods and the definition of the exact date of the repatriation, as well as obtaining the necessary documents. Agreements were held to simplify the output of Mongolian citizenship. Many Kazakhs arrived in Kazakhstan as a result of an employment contract have expressed a desire to remain in their historic homeland. In order to study this situation was opened bilateral working group, which includes representatives to appropriate ministries and subordinate organizations. Working Group systematically studied the problem of resettlement of the Kazakh Diaspora in Mongolia. Studied had a conversation of 50,000 returnees have moved from 14 provinces and 200 districts of Kazakhstan, of which 80% expressed a desire to get out of Mongolian citizenship and livelihoods continue in Kazakhstan. Already in 1997, statements were approved in 2700, and in 1993, 3,400 returnees have expressed desire to officially withdraw from the Mongolian citizenship and citizenship of Kazakhstan [7]. Were abolished documents to obtain citizenship. The Embassy of Mongolia opened state, dealing only with the problems of returnees and the formalization of renunciation of citizenship Mongolian Kazakh Diaspora. It was decided to employ agency for migration and demography regional centers and republican values owning Mongolian language specialists who will assist in the process of obtaining necessary documents. The Working Group began to address the rapid acquisition of citizenship by immigrants, for this she turned Interstate Commission [8].

Among the problems of the working group include the following: identify immigrants for jobs in the specialty of the right to determine the

obtaining of land, just to pay wages and pension cost, and to ensure their livestock sometimes necessary human resources and technology, and to ensure children get an average of returnees, and specialized higher education, in areas where the majority of Russian-speaking Russian language courses open, the protection of the rights of returnees, to solve the problems of the labor contract and citizenship, to solve the problem of border crossing, as well as provide them with essential goods, give a guarantee for the preservation of savings.

Due to the fact that in the process of resettlement, many immigrants do not receive time citizenship and any other social problems, among them were those who return or relocate more suitable for life. According to statistics from the North Kazakhstan returnees resettled in 1991-1993, 200 families in 1996, about 70 families have returned back to [9, p. 68- 69]. Also in autumn 1996 in the Pavlodar region 200 Kazakhs have applied to return to Mongolia. According to official data in mid-1996 total 389 families or 1,146 people have returned to Mongolia [10]. July 1, 1998 Decree of the President of Mongolia that nationality withdrawn 79525 the Kazakhs. In addition 25 000 sets of documents to the output of citizenship passed the Mongolian side through diplomatic channel in June – July 1998, however, to date these documents are not considered. As a result, we have a situation where because of the delay with the release of Mongolian citizenship, people came to their historic homeland for years can not get citizenship of Kazakhstan and, as a consequence, have no legal right to social support, participation in privatization and do not use other constitutional rights seriously, which causes dissatisfaction repatriates and pushes them to the idea of returning to Mongolia [4, p. 139].

In 1997-2000 in Kazakhstan from Mongolia on migration quota allocated by the state were repatriated 448 families in total 2270 people. Despite the fact that immigrants to preserve their ethnic cultural characteristics, traditions and customs were

asked to identify them in one area, they were placed on different areas. During the official visit of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to Mongolia and met with President of the Republic N. Bagabagandi arrangements have been made in the sphere of economy, improve trade, and air transport routes. In this visit the President met with representatives of the Kazakh Diaspora and listened to their problems, causing the problem was resolved out of Mongolian citizenship and receive it in Kazakhstan for more than 70,000 returnees. Just met with Kazakh President Bayan-Ulgey and allocated about 5 tons of food.

One of the main direction of the development strategy of the Republic of Kazakhstan is the full support of the Kazakhs in the relocation to their historical homeland. Became a full member of the world community as well as the Republic of Kazakhstan and every civilized nation included in public policies supporting Kazakhs living in other countries and returning to their historical homeland [11].

In 2010, as a result of the harsh winter in Mongolia many families involved in animal subjected to social problems. In order to help the Kazakh Diaspora in the field were raised about helping them near Parliament of the Republic of Kazakhstan. Proposal supported by the Ministry of Social Security and Labor of the Republic of Kazakhstan, as well as a number of senior government business units.

As a result, activity was abolished by the Committee on Migration, Ministry of Social Security and Labor Migration Police and handed over at the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan. Immigrants preserved the traditions and customs of the people can make a significant contribution to the consolidation of the Kazakh ethnic group, as well as to enrich the national culture. Returning Kazakh Diaspora not only affect the demographic situation in the country but will also contribute to the revival of traditional culture.

References

- 1 Turgunbayev Y., Egamberdiyev M., Erpay I. Some Aspects of the Monitoring of Ethnic Relations and Religious Situation in the Republic of Kazakhstan // World Applied Sciences Journal 29 (9): 1208-1212, 2014 ISSN 1818-4952.
- 2 Martha Brill Olcott. The Kazakhs. First Edition. – Leland Stanford Junior University: Studies of Nationalities, 1987. – P. 388.
- 3 Kazakh Diaspora in Mongolia: socio-economic status and migration installation. – Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 1993. Claim 12.
- 4 Kozgambayeva G.B. Kazakh Diaspora in Mongolia: history, present and future. Author's abstract of candidate of historical sciences. Akhmet Yassawy International Kazakh-Turkish University. Turkestan, p.132.
- 5 Kinayat Z. Kazakhs of Mongolia. 2 Book. – Almaty: Kazakh Global Community «Atazhurt», 2007. – P.256.

- 6 Relocation Kazakhs – Association of Kazakhs: Collection of archive of the President of the Republic of Kazakhstan (Dedicated to the 20'th anniversary of the World community Kazakhs) // editor Baltabaeva K.N. – Almaty: Kazakh Global Community «Atazhurt» 2012. – P.352.
- 7 Relocation Kazakhs – Association of Kazakhs: Collection of archive of the President of the Republic of Kazakhstan (Dedicated to the 20'th anniversary of the World community Kazakhs) // editor Baltabaeva K.N. – Almaty: Kazakh Global Community «Atazhurt» 2012. – P.352.
- 8 Turysbekov 3. To strengthen our state // Kazak Yeli. 1998. July 3-9.
- 9 Sandag Yu. All done to strengthen the friendship // Kazak Yeli. 1997. June 20
- 10 Mukanova G. Hard bread persons or problems everything «Mongol» Kazakhs to their historical homeland //Mysl. 1997. Number 2. – p. 68, 69.
- 11 Bugaev V. Homeland homeland and want to eat // Arguments and Facts, Kazakhstan. 1996. – № 44.

7-бөлім
ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

Раздел 7
ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ

Section 7
HISTORICAL PERSONALITIES

Дәдебаев Ж., Бисенбаев П.,
Кәрібозов Е.

**Жиренше шешен –
тарихи тұлға**

Мақала Жиренше шешеннің өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған. Шешеннің өмірі мен шығармашылығы туралы дереккөздері пайымдалған. Шешен, шешендік өнер ұғымы туралы ғылыми ойларға сипаттама берілген. Жиренше шешеннің шешендік өнерінің ерекшеліктері қарастырылған. Жиреншенің шешендік өнерінде тіл білімі, әдебиеттану, әдет заңы, салт-дәстүр, тарих, логика, философия, халық педагогикасы және басқа бірнеше білім салалары тоғысатыны анықталған. Шешендік өнердің синкретті өнер екені туралы ойлар негізделген. Жиреншенің шешендік таланты айрықша талант ретінде сипатталған. Жиренше шешеннің тарихи тұлға, дара шығармашылық болмыс екендігі туралы қорытынды жасалған.

Түйін сөздер: шешен, шешендік, өнер, білімдер тоғысы, синкретті, Жиренше шешен, тарихи, тұлға, шығармашылық, даралық.

Dadebaev J., Bisenbaev P.,
Karibozov E.

**Zhirenshe sheshen –
historical personality**

The article is about studying of life and creativity of Zhirenshe sheshen. The origins of life and creativity of orator detected. There are an analytical survey of scientific conditions of his life and creativity done. A specific feature of Zhirenshe sheshens' rhetoric mastery is studied. There are in his speeches are functioning a range of knowledge such as, linguistics, literary criticism, ordinary law, ethnography, history, philosophy, folk pedagogics. Comprehended specific properties of rhetoric art. The talent of Zhirenshe sheshen comprehended as the talent of particular content. The idea that Zhirenshe sheshen is historical personality substantiated.

Key words: orator, oratory, art, mastery, integration, science, specific, Zhirenshe sheshen, history, historical personality.

Дадебаев Ж., Бисенбаев П.,
Карибозов Е.

**Жиренше шешен –
историческая личность**

Статья посвящена изучению жизни и творчества Жиренше шешен. Определены источники жизни и творчества оратора. Дан аналитический обзор научных положений, касающихся жизни и творчества Жиренше шешен. Рассмотрены особенные черты ораторского мастерства Жиренше шешен. Установлено, что в ораторской речи Жиренше шешен в интегрированном виде функционирует целый ряд таких научных знаний, как языкознание, литературоведение, обычное право, этнография, история, логика, философия, народная педагогика и др. Осмыслены синкретные свойства ораторского искусства. Талант Жиренше шешен осмыслен как талант особого содержания. Обоснована мысль о том, что Жиренше шешен является исторической личностью и творческой индивидуальностью.

Ключевые слова: оратор, ораторство, искусство, интеграция, наук, синкретность, Жиренше шешен, историческая личность, творческая индивидуальность.

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН – ТАРИХИ ТҰЛҒА

Жиренше шешен – өмірде болған, тарихи тұлға. Қазақ сөз өнерінің үлгілерін жинап, жариялаған, зерттеген Ш.Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин Жиренше шешеннің Әз Жәнібек хан тұсында өмір сүргені, ханның уәзірі болғаны туралы маңызды мәліметтер қалдырды. Ы. Алтынсарин, В.В. Радлов пен Г.Н. Потаниннің Жиренше шешенге байланысты ел аузынан жинап, жариялаған мәліметтерінің тарихи мәні бар. Үш автор да түркі халықтарының ауыз әдебиетіне, этнографиясы мен әдет заңына, тарихы мен географиясына қатысты дерек көздерін талмай іздеп, саралады және өз ойлары мен пікірлерін осы дерек көздері негізінде тиянақтады.

Жиренше шешен – дара шығармашылық тұлға. Өйткені Жиреншенің шешендік өнерінде бірнеше білім салалары тоғысады: тіл білімі; сөз өнері; әдет заңы; салт-дәстүр; тарих; логика; философия; халық педагогикасы; т.б. Жиренше шешеннің таланты – айрықша талант. Өйткені Жиренше шешеннің талантында бірнеше айрықша асыл қасиеттер бар: ақылға бай; ойы терең; қиялы ұшқыр; сөзге шебер; жүйеге жүйрік.

Шешендік өнер мұндайға дейін халық ауыз әдебиетінің жанрлық түрі ретінде қарастырылып келді, ал шешен халық ауыз әдебиетіндегі образ ретінде қабылданды. М.О. Әуезов: «Шешен, тапқыр адамның образы қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде бар. Ал Жиренше жайындағы аңыз-әңгімелерде бұл образ ең шырқау күйіне жеткен. Жиренше жайындағы аңыздың бәрінен де оның асқан тапқырлығы, шешендігі анық көрінеді. Ол өзімен қағысқан, айтысқан шешен атаулының бәрін жеңеді» [1, 182-183], – деді.

Шешен, тапқыр адам және шешен, тапқыр адамның образы – бұлар екі түрлі ұғым екені рас. Шешеннің образы бар дегеніміз шешеннің өзі де бар дегеніміз. Шешен болмаса, шешеннің образы да болмақ емес. Жиренше шешеннің шығармашылық тұлғасы және Жиренше шешен туралы аңыз-әңгімелер – бұлар да екі түрлі құбылыс, екі түрлі ұғым екені дау тудырмайды. Жиренше шешен туралы халық аңыз-әңгімелерінен Жиренше шешеннің образы ғана емес, өмірде, тарихта болған Жиренше шешеннің өзі де көрініп тұрады. Жиренше шешен туралы халық аңыз-әңгімелері және олардығы Жиренше шешен образы – өмірде, тарихта болған Жиренше шешеннің шығармашылық

тұлғасын танудың басты дерек көзі. Ғылым мен білімнің бүгінгі күнгі жетістіктері тұрғысынан қарағанда, шешендік өнер халық ауыз әдебиетінің жанрлық түрі емес, шешендік өнер – өз алдына жеке-дара, синкретті өнер. Шешен халық ауыз әдебиетіндегі образ ғана емес, шешен – дара шығармашылық тұлға.

С. Мұқанов Жәнібек ханмен тұстас Жиренше атты шешен болғаны, оның тапқырлығы туралы қазақ арасында толып жатқан аңыздар, әңгімелер барын айта келіп: «Халық тапқырлық иесі Жиренше емес, әйелі Қарашаш деп көрсетеді» [2, 60], – деп атап өтеді. Жазушы пікірі Жиренше туралы аңыздар желісінде сақталған мәліметтерге толық сәйкес келеді. Жиренше шешен мен ақылды Қарашаш туралы халық аңыздарына тарихта болған дара тұлғалар туралы дерек көзі ретінде қарағанда, Жиренше шешен мен ақылды Қарашаштың өмірдегі тұлғалары туралы ой қозғаудың артықтығы жоқ. Бұл – үлкен және маңызды тарихи-филологиялық мәселе.

Ә.Х. Марғұлан: «Жиреншенің ісі – билік, айтатыны – нақыл сөз» [3, 192], – дейді. Ғұлама пікірі Жиренше шешеннің шығармашылық табиғаты мен қоғамдық қызметіне тән ерекшеліктің мәнін білдіреді. Нақыл сөз жоқ жерде шешендік болмайды, шешендік болмаған жерде жерде билік те тұрмайды.

Әлкей Хақанұлы Жиренше шешеннің, шешеннің, шешендіктің шығу тегі туралы мынадай болжам жасайды: «Каспий жағасын қоныстайтын ноғайлар жыршыларын «жирен» деп атап кеткен. Ноғайлар арасында айтылатын «Едіге» жыры Жиреннің (жыршының) атынан айтылады. Сөйтіп, «жирен» ескі кездегі жыршы-қарияның халық қадірлейтін бір аты екені байқалады. Бұрын жирен ат мініп жүретін бұл қария, жыраулар, бергі хандық құрылысы кезінде тақпақшы шешен, жыр, «ескі сөз айтатын қария» болды. Бұрынғы «жиренше жырау» аталған бұл кезде «жиренше шешен» аталып, ханның кеңесшісі биі болады» [3, 193-194].

Ә. Марғұланның болжауының ғылыми негізі берік. Әсіресе, «жирен жырау», «жиренше жырау», «жирен шешен», «жиренше шешен» ұғымдарының түпкі төркіні жайында ұсынылған болжамдар ғылыми ойлау жүйесінде қисынды екені даусыз.

Б. Адамбаев Жиренше шешенді қазақ аңыз-әңгімелерінің белгілі кейіпкері ретінде қарастырады, талдауларының соңында мынадай пікір түйеді: «Жиренше шешен – XV-XVI ғасырларда өмір сүрген тарихи адам, өнер және қоғам қайраткері. Жәнібек ханның ақылшысы, бас уәзірі,

қазақ хандығын құруға ат салысқан, оны нығайтысқан» [4: 117, 122].

Г.Н. Потанин «Орта ғасырдағы Еуропа эпосындағы шығыстық мотивтер» атты зерттеу еңбегінде Еуропа және Шығыс халықтары эпостары мен аңыздарындағы Илья, Шона, Қикар сияқты тұлғалардың істері мен сөздеріндегі ұқсас жайларды көрсете келіп: «Буряттың сысын, моңғолдың сэсэн, цецен, чечен, қазақтың шешен дегендері «дана» деген мағынаны білдіреді. Қазақта ол «қызыл тілді» деген мағынаны да береді. Ол түркі-моңғол фольклорында Ерен-шешен немесе Жиренше-шешен деген кісі аттарында эпитет түрінде қосарланып та айтылады. Қазақтардың аңыздарында Жиренше шешен Жәнібек ханның данышпан уәзірі ретінде көрінеді.

Илья, Шона, Қикар қатарына тағы бір есімді қосамын. Қазақтарда Қикардың орнын Жиренше басқанға ұқсайды. Египет патшасының жұмбақтарының бірі қазақтардың Жиреншесінің басынан өткен іске сәйкес келеді. Жиренше туралы аңыз-әңгімелер қазақтарда ғана емес, алтайлықтар арасында да бар. Мен қазақ-алтай аңыздарындағы Жиренше шешен-Ерен шешен және моңғол батыры Ирин-сайн бір ме деп топшылаймын» [5: 595, 719, 720], – деген ойда болды. Г.Н. Потанин Шыңғысханның қайын атасы Дай шешен мен Ерен шешен, Жиренше шешеннің бір адам екендігі туралы да болжам жасады [5: 221, 735]. Ә. Марғұлан осы пікірді негізге ала отырып, оны: «Тарихтың айтуынша, осындай жиреншенің біреуі XII ғасырдағы керей Тұғрұл ханның бектер бегі болып, қызына Шыңғыс хан үйленеді. Потанин бұл Жиреншені Оғыз ханның биі Ер Қиыл қожамен (Қорқыт) қатар қояды. Тарихи мағлұматтарға қарағанда, Шыңғыс ханның Бөрте бәйбіше (Беше, беже) Дай шешеннің қызы болған. Ол Дай шешен, Потанин айтқандай, керей Тұғрұл ханның биі болған Жиреншенің өзі» [3, 193-194], – деді. Қазақ ғұламасы бұл жерде Г.Н. Потаниннің болжамын мәлімет ретінде ғана беріп отыр.

Жиренше шешен туралы ой айтқан, пікір білдірген зерттеушілер тарихи аңыздарға сүйенеді, тарихи аңыздардан өткен тарихи дәуір, тарихи тұлға шындығының сілемдерін көреді, Жиренше шешенге аты аңызға айналған тарихи тұлға ретінде қарайды.

Г.Н. Потанин өз еңбегінде қыруар дерек көздерін, әлем халықтары әдебиеті үлгілерін салыстырып, бірталай ғылыми ойлар, болжамдар айтты. Зерттеушінің ойлары мен болжамдары маңызды екені анық. Әйтсе де салыстырылып отырған үлгілердегі кейіпкерлердің істері мен

сөздеріндегі ұқсастықтардың негізінде олардың түбі бір адам деп топшылау салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу теориясының қазіргі замандағы қағидаларына сәйкес келеді деп айту артық. Ұқсастықтардың өзегін қуа бермей, Жиренше шешен мен Алдар көсенің, Асан қайғы мен Толыбай сыншының Өз Жәнібек хан тұсында өмір сүргені [6, 362-365; 7, 205-208; 8, 99-100] жайында ел есінде сақталып, ХІХ ғасырда хатқа түскен мәліметтерді негізге алу дұрыс болмақ.

Шокан Уәлихановтың халық аңыздарына сүйене отырып: «Жәнібек ханның атының алдына халықтың «әз» деген эпитетті қосып айтқанына қарағанда, ол әділетті хан болғанға ұқсайды, оның уәзірі ақылы асқан шешен Жиренше екен» [9: 161,165], – деген пікірі тарихи таным заңдылықтарына негізделген. Г.Н. Потанин Тарбағатай қазақтарының аузынан жазып алған бір дерек көзінде дүниедегі ең ескі хан Өз-Жәнібек хан екені, ханның Жиренше шешен деген ақылманы болғаны айтылған. Мұса Шормановтың айтуына қарағанда, Өз-Жәнібек пен оның екі замандасы Жиренше шешен мен Алдар көсе туралы Қарқаралы қазақтары арасында үлкен дастан болған [10, 158]. Г.Н. Потанин жоғарыда көрсетілгендей: «Қазақтардың аңыздарында Жиренше шешен Жәнібек ханның данышпан уәзірі ретінде көрінеді» [5, 595], – деп, аңыздарда көрініс тапқан шындықты дұрыс бағалады. Жиренше шешен мен Алдар көсенің Өз Жәнібек хан тұсында өмір сүргені Ә. Диваев жинаған материалдарда да көрініс тапқан [11, 65-67; 12, 84-85]. Жиренше шешеннің өмірінің кейбір деректерін анықтауда бұл секілді мәліметтер мейлінше құнды.

Жиренше шешен туралы айтылған осы ойлар мен пікірлерді жинақтағанда, оның болмыс-бітімі, сын-сипаты мынадай болып шығады: ХV-ХVІ ғасырларда өмір сүрген тарихи адам, өнер және қоғам қайраткері; Жәнібек ханмен, Алдар көсемен, Асан қайғымен тұстас; Қазақ хандығын құруға ат салысқан; Жәнібек ханның уәзірі болған; асқан тапқыр, шешен; өзімен қағысқан, айтысқан шешен атаулының бәрін жеңген; ісі – билік, айтатыны – нақыл сөз.

Аттары аталған тарихи тұлғалар туралы ел есінде, аңыздар өзегінде, тарихи жырларда сақталған мәліметтерден ауытқу немесе оларды теріске шығару негізсіз. Жиренше шешеннің Өз Жәнібек хан тұсында өмір сүргені туралы халық есінде, халық аңыздарында сақталған мәліметтердің тарихи мәні бар деп білу шарт.

Қазақтың Жиренше шешені – дара тұлға. Жиренше шешен түркі халықтарының тарихи аңыздарында, жырларында өз атымен жүретіні

рас. Туысқан халықтардың әрқайсысы Жиренше шешенді өз шешені ретінде қабылдайтынын қателікке жатқызудың жөні жоқ. Жиренше шешеннің өнері мен өнегесі – түркі халықтарының ортақ қазынасы. Туысқан халықтардың тарихи аңыздарындағы, жырларындағы, қазақ-алтай аңыздарындағы Жиренше шешен мен Ерен шешенді Г.Н. Потаниннің бір адам деп білуі негізсіз емес. Сонымен қатар мынадай бір жайды ескеру артықтық етпейді: Жиренше шешен туралы аңыздардың, әңгімелердің қалың тобы қазақта ғана сақталған.

Жиренше шешен туралы аңыз, әңгімелерді ел аузынан жинау, баспасөз бетінде жариялау ісі ХІХ ғасырда кең қанат жайды. В.В. Радловтың «Түркі халықтары халық әдебиетінің үлгілерінде» (1872), Ы. Алтынсариннің «Қырғыз хрестоматиясында» (1879), Г.Н. Потаниннің саяхаттары (1876-1877; 1884-1886) барысында, Ә. Диваев (1891), И. Лаптев (1900), М.Ж. Көпей баласы (1890-жылдар), Н.Н. Пантусов жинаған үлгілерде, сондай-ақ «Дала уалаяты газетінде» Жиренше шешеннің істері туралы көптеген тарихи аңыздар, әңгімелер жарияланды. Солардың ішінде М.Ж. Көпей баласы жинаған үлгілердің саны да, сапасы да жоғары. М.Ж. Көпей баласы Жиренше шешеннің сөздері мен істері көрініс тапқан аңыздар мен әңгімелердің әрқайсысының екі вариантын қатар жинап, ерен еңбек сіңірді. Жиренше шешеннің істеген істері мен айтқан сөздері (тоғыз әңгіме) «Жиренше» деген атпен 1909 жылы Қазан қаласында жеке кітап болып шықты. Жиреншенің істеген істері мен айтқан сөздерін жинақтап, құрастырып, кітап түрінде баспаға дайындаған – Ғабдылхақим Ғабдушев, бастырған – ағайынды Кәримовтер. Жиренше шешеннің істері мен сөздерінің жеке кітап көлемінде жариялануы – қазақ шешендік өнерінің тарихындағы аса елеулі жетістіктердің бірі. Бергі кезеңде Жиренше шешеннің істері мен сөздері қазақ ауыз әдебиеті үлгілері топтастырылған түрлі жинақтарда, С. Сейфуллин кітаптарында, Б. Адамбаев құрастырған «Шешендік сөздерде», Н. Төрекұловтың еңбектерінде, «Бабалар сөзі» көп томдық басылымында жарық көрді.

Жиренше шешеннің істері мен сөздері көрініс тапқан тарихи аңыздар қазақ мамандары мен ғалымдарының ізденістері нәтижесінде біршама толық жинақталды. Сонымен қатар Жиренше шешеннің В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, А. Белослюдов секілді білім және ғылым қайраткерлері еңбектерінің түрлі басылымдарында жарияланған істері мен сөздерінің бір қатары бүгінгі күнге дейін қазақ тілінде баяндалмағанын ескеру ке-

рек. Бұл қатарға Жиренше шешен туралы түркі халықтарының түрлі басылымдарда жарық көрген аңыздар тобын қосуға болады.

Тарихи өткен дәуірлерде өмір сүрген даналар мен шешендердің өмірбаяндық деректерін жүйелеп, олардың ғылыми өмірбаянын жасау – аса маңызды ғылыми мәселелердің бірі. Жиренше шешен сияқты тарихи тұлғалардың ғылыми өмірбаянын аңыздар, аңыз-әңгімелерде сақталған мәліметтер негізінде жасау күмәнді болып көрінетіні жасырын емес. Алайда ісі мен сөзі, өмірі ел аузында аңызға айналған тұлғаларға қатысты тарихи құжаттар мен тарихи деректердің жоқтығы олардың ғылыми өмірбаянын жасауға

тоқтам болмауға тиіс. Мұрағаттық құжаттар құнды дерек көзі қызметін атқаратынында сөз жоқ. Тарихи дерек көзі жоқ жерде тарихи өткен дәуірлерде жасаған тұлғалардың ғылыми өмірбаянын жасауды қиял-ғажайып істей қабылдау негізсіз. Жиренше шешен өмірінде, Жиренше шешеннің ғылыми өмірбаянын жасау ісінде мұндай қиял-ғажайып істей болып көрінетін дерексіздік жоқ. Жиренше шешеннің істері мен сөздері көрініс тапқан ұлан-ғайыр аңыздар әлемі іздеген адамға өлшеусіз мол мәліметтер береді. Осы мәліметтер негізінде Жиренше шешен өмірінің барлық кезеңдерін болмаса да, басты кезеңдерін сипаттаудың ғылыми және практикалық маңызы үлкен.

Әдебиеттер

- 1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Он жетінші том. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1985. – 182-183 бб.
- 2 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Т. 15. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 60 б.
- 3 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Үшінші том. – Алматы: Алатау, 2007. – 192 б.
- 4 Адамбаев Б. Тарихи аңыз-әңгімелер // Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 79-128 бб.
- 5 Потанин Г.Н. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – СПб., 1899.
- 6 Потанин Г.Н. Очерки Северо-западной Монголии. Вып. 4. – СПб., 1883.
- 7 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть VII. Наречия Крымского полуострова. – СПб., 1896.
- 8 Диваев Ә. Тапқыр уәзір (Хан мен Жиренше шешен) // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета. – Ташкент, 1891. – С. 99-100.
- 9 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алматы: Главная редакция Казахской советской Энциклопедии, 1985.
- 10 Потанин Г.Н. Очерки Северо-западной Монголии. Результаты путешествия (1876-1877). Выпуск II. – СПб., 1881.
- 11 Қазақтың халық творчествосы (Ә.Диваев жинаған материалдар). – Алматы: Ғылым, 1989.
- 12 Дала уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 1989.

References

- 1 Auezov M. Zhiyirma tomdyk shigarmalar zhinagy. On zhetinshi tom. Makalalar, zertteuler. – Almaty, Zhazushy, 1985. – 182-183 bb.
- 2 Mukanov S. Tandamaly shigarmalar. On alty tomdyk. T.15. Halyk murasy. – Almaty, Zhazushy, 1979. – 60 b.
- 3 Margulan A.H. Shygarmalary. Ushynshy tom. – Almaty: Alatau, 2007. – 192 b.
- 4 Adambaev B. Tarihi anyz-angemeler// Kazakh folklorynin tipologiyasy. – Almaty: Gylym, 1981. – 79-128 bb.
- 5 Potanin G.N. Vostochnye motivy v srednevekovym evropeiskom epose. – SPb., 1899.
- 6 Potanin G.N. Ocherki severo-zapadnoi Mongolii. Vyp.4. – SPb., 1883.
- 7 Radlov V.V. Obrazcy narodnoi literatury turkskih plemen, jivushih v Yuzhnoi Sibiri i Zhungarskoi stepi. Chast VII. Narechiya Krymskogo poluostrova. – SPb., 1896.
- 8 Divayev A. Tapkyr uazir (Han men Zhirenshe sheshen) // Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Daryinskoi oblasti. Izdanie Syr-Daryinskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. – Tashkent, 1891. – С.99-100
- 9 Valihanov C.C. Sobraniye sochinenii v pyati tomah. Tom 2. – Almaty : Glavnaya redakciya Kazakhskoi sovetskoi enciklopedii, 1985.
- 10 Potanin G.N. Ocherki Severo-zapadnoi Mongolii. Rezultaty puteshestviya (1876-1877). Vypusk II. – CPb, 1881.
- 11 Kazakhtyn halyk tvorchestvosy (A.Divayev jinagan materialdar) . – Almaty: Gylym. – 1989.
- 12 Dala ualayatynin gazety. – Almaty: Gylym. – 1989

Сыдықов Е.Б., Саябаев Д.Қ.

Әл-Фараби мемлекет және билеушілер жайында

Мақалада авторлар әл-Фарабидың мемлекет туралы тарихи көзқарастарын көрсетеді және талдайды. Тақырыпты ашу барысында әл-Фарабидың таңдаулы адамдар туралы негізгі тұжырымдары көрсетіліп, олардың қатарына жас кезінен білім мен тәжірибелерді игерген имамдар мен билеушілер, сонымен қатар ғылымға икемділер жатқызылған. Осыдан кейін сатылы түрде ең төменгі мемлекеттік лауазымды иеленуден бастап біртіндеп жоғарылай беретін және жасына қарай ең жоғарғысымен аяқталатын міндетті түрдегі тәжірибе басталады. Авторлар әл-Фарабидың көзқарастары негізінде мемлекетті басқарудың негізгі қағидаттарын ашып көрсетеді. Қорытынды бөлімінде авторлар әл-Фараби еңбегінің еліміздің дамуына тигізер маңызы туралы өзіндік ұстанымдарын жасаған.

Түйін сөздер: әл-Фараби, мемлекет, заң, билік, басшы.

Sydykov E.B., Sayabaev D.K.

Al-Farabi on the state and rulers

In the article the authors show and analyze the historical views of al-Farabi on the state. In disclosing the theme outlines the key findings of al-Farabi on the chosen people, which include imams, and rulers, as well as simply the ability in the sciences, with adolescence should accept a full course of training and skills. This is followed by immediate practice that they start with the lowest classes of civil service positions, consistently passing on higher and the highest end to which a person can qualify by age. The authors, based on the views of al-Farabi reveal basic principles of management of the state. In the final part of the authors made their conclusions about the value of the works of al-Farabi to development of our country.

Key words: Al-Farabi, the state, the law, the government, the head.

Сыдықов Е.Б., Саябаев Д.Қ.

Аль-Фараби о государстве и правителях

В статье авторы показывают и анализируют исторические взгляды аль-Фараби о государстве. При раскрытии темы обозначены основные выводы аль-Фараби об избранных людях, в число которых входят имамы и правители, а также просто способные к наукам. После этого следует непосредственная практика с самых низких государственных должностей, последовательно переходя на более высокие, и заканчивая наивысшей, на которую такой человек может претендовать по возрасту. Авторы на основе взглядов аль-Фараби раскрывают основные принципы управления государством. В заключительной части авторы сделали свои выводы о значении трудов аль-Фараби для развития нашей страны.

Ключевые слова: аль-Фараби, государство, закон, власть, глава.

ӘЛ-ФАРАБИ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ БИЛЕУШІЛЕР ЖАЙЫНДА

Бірнеше ғасырдан бері әл-Фараби мұрасы әлемдік көркем ойға өз үлесін қосқан шығармашылық мұраның қатарына жатады. Осындай биік рухани өсу біздің қазақ тарихының өткені мен оның дамуы әл-Фараби мұрасымен сабақтасатындығы ақиқат. Сондықтан да оның қазіргі кездегі мұрасы сан-салалы гуманитарлық – педагогикалық арналар бойынша қазақ ғалымдарының зерттеуімен әл-Фарабидің әрбір ғылымының арнасы айқындалып, ол біздің еліміздің рухани игілігіне айналууда.

Мемлекеттің табиғаты мен мәнін қазақ халқына түсіндіруде маңызды рөл атқарған әл-Фараби еңбектері: Жаратылыстың бастауы, бірінші себебі Алла тағала, Құдай деп есептей отыра әл-Фараби жердегі тәртіптерді өзгертуге, жақсартуға адамдардың өздері жауапты деп біледі. Әл-Фарабидің мұрасы философия ғылымы үшін ғана емес тарих ғылымы үшін де маңызды. Оның мемлекеттік құрылыс туралы көзқарастары, адамзат қоғамын дамыту туралы пікірлері бүгінгі қоғамның тарихи танымын қалыптастыру үшін, мемлекеттің қалыптасуының теориялық мәселелерін дұрыс түсіну үшін қажетті. X ғасырда өмір сүрген әл-Фараби адамзаттың тарихи тәжірибесіне, өзіне дейінгі философиялық ойға сүйене отырып мемлекет туралы адамзаттың түсінігінің дамуына ықпал етті.

Өзінің түркі халқының өкілі екендігін айтып отырған әл-Фараби бидің Қазақстан жерінде өмірге келгендігі ақиқат. Оның көзқарастарына X ғасырдағы қазақ жерінде болған мемлекеттік құрылыстың да әсері болды деп есептейміз. Оның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактаттар» және «Азаматтық саясат» еңбектерінің мемлекет табиғатын ашудағы маңызы зор.

Ұлы бабамыздың пікірі бойынша адамзаттың тарихы оның тоқтаусыз жетілуінің тарихы. Ал, «адам жетілуі, даму үшін оған көп нәрселер керек. Ол өзі жеке дара жете алмайтын нәрселерге, адамдардың бірлестігі арқасында жетеді. Басқа адамдар да оған осындай тәуелділікте болады. Сондықтан бірлесіп, бір-біріне көмектесетін адамдар өздерінің өмір сүруіне қажетті мәселелерді бірлесіп қана шеше алады. Жекелеген адамдар бірлесіп қызмет ету барысында жетілуге қол жеткізеді,» – деп жазды әл-Фараби [1, 303 б.].

Ұлы ойшыл қауымдарды үш түрге бөледі: ұлы, орташа, кіші. Ұлы қоғамда белгілі бір жерді мекендеген адамдардың жиыны. Орташа қоғам – бір халықтың жиынтығы. Ал, кіші қоғам қаланың белгілі бір бөлігін ғана қамтитын адамдардың жиынтығы. Олар кварталдарға, көшелерге бөлініп адамдардың мекенін құрайды. Жеке адамдардың дамуы ұлы қоғамды құрайтын қалада ғана болуы мүмкін деп есептейді әл-Фараби. Демек, оның ойынша мемлекет жақсы дамыған қала. Адамдар бір-біріне көмектесіп, ықпалдасып өмір сүретін қала қайырымды қала. Ал, адамдар бақытты болу үшін бір-біріне көмектесіп өмір кешуді қаласа қайырымды қоғам болғаны.

Қайырымды қала жетілген ағзаға ұқсас, оның барлық мүшелері бірін-бірі толықтырып тіршілік иесінің өмірін сақтап, оны мәнді ете түседі, – деп есептейді әл-Фараби [1, 305 б.]. Ойшылдың пікірлерінің дұрыстығын көптеген мықты мемлекеттердің тарихи тәжірибелері дәлелдеп келеді. Шындығында мемлекеттің әрбір органның өзіне тән төл қызметтері бар. Оларды басқа мекемелер алмастыра бастаса мемлекеттің жалпы дамуына зияны тиеді. Елдегі барлық мекемелер ең шешуші мекемеге бағынғаны тиімді. Шешуші фигура патша, хан, император, президент болуы мүмкін. Олар қоғамдағы, мемлекеттегі ең басты мәселелермен ғана айналысуға міндетті. Патшаға ең жақын адамдар осы негізгі міндеттерді шешуге өз жағдайларына, мүмкіндіктеріне қарай көмектеседі. Ал, екінші деңгейдегі адамдар бірінші деңгейдегі басшыларға негізгі міндеттерді шешуге жұмыс жасайды, үшінші деңгей барлық істерде екінші деңгейдегі қызметкерлердің өз жұмыстарын ойдағыдай атқаруын қамтамасыз етіп отырады [2].

Әл-Фараби бірлестіктің дамуынан туындайтын талаптармен мақсаттар табиғи құбылыс деп біледі. Себебі, олар адамдардың табиғи талаптарынан пайда болады. Адамдарды ортақ мақсаттарды орындауға арналған ерік біріктіреді. Бүгінгі мемлекеттік құрылыс тарихи тұрғысынан қарасақ адамдардың ортақ еркін, мақсаттарын Конституция мен заңдар бекітеді. Конституциялық қағидаттар мен принциптер тарихи шындықпен, адамдардың қоғамдық-саяси мұраттарымен, құндылықтарымен неғұрлым байланысты болса, халықтың ортақ мақсаттарды қолдауы соғұрлым белсенді болады. Әл-Фараби осы күрделі заңдылықты X ғасырда-ақ сол кездегі тарихи және саяси тәжірибелердің негізінде өте терең талдап көрсетіп бере алады.

Тарихтағы бірінші басшының шешуші рөлін әл-Фараби назардан тыс қалтырмайды. Бірінші

басшы нағыз жетілген, басқалардан әлдеқайда озық тұлға болуы тиіс. Ол өзі басқаратындардан биік деңгейде. Осындай басшы қалалық бірлестікті ойдағыдай билейді. Қаланы, мемлекетті кім көрінген басқара алмайды. Ол үшін адамның басқаруға дайындығы болуы керек. Сонымен қатар осындай күрделі ағзаны басқаруға ерік-жігері де күшті болғаны қажет. Басқару табиғатынан осы істі қалайтын адамға бұйырады. Қаланы билеу ерекше өнер. Ол – қызмет өнері. Қайырымды қала басшылары басқару өнерін халық игілігіне жұмсайды.

Патшаның, қала басының бойында болуға тиісті мұндай сапалар тәуелсіз мемлекетті құрудың, қалыптастырып дамытудың қайнар көзі болады. Әл-Фарабидің Қайырымды қаласының үлгісі қандай да болмасын мемлекет үшін маңызды. XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап Қазақстанның зиялы қауымы таныс болған әл-Фараби еңбектеріндегі идеялардың, ұсыныстар мен пікірлердің елдің тәуелсіз келбетін қалыптастыру ісінде маңызы зор болды. Әл-Фарабидің қайырымды қала тұрғындары туралы концептуалдық дүниетанымы сөз жоқ Қазақстан халқының қоғамдық-саяси, рухани-әлеуметтік көзқарастарын дамытып, тәуелсіздіктің теориялық негіздерінің біріне айналды.

Тарихи тәжірибеден, қоғамдық-саяси ойдың жетістіктерінен үлгі-өнеге алған мемлекеттер ғана тиімді даму жолына түсіп, күшті мемлекеттер қатарына қосыла алады. Сондықтан әл-Фарабидің ұсынған идеяларын Қазақстан ғана емес, бүткіл өркениетті адамзат басшылыққа алады. Сол себепті, Әл-Фарабиді әлемдік ой тарихында Аристотелден кейінгі екінші ұстаз ретінде бағалайды. Оның ойлары мен ұсыныстарының дұрыстығын көптеген мысалдармен дәлелдей аламыз. Әл-Фараби бірінші басшы ерекше жетілген. Оны басқалар билеп кете алмайды. Себебі, басқалар ол ойлаған ой-пікірлер дәрежесіне, оның қоршаған ортаны түсіну деңгейіне көтеріле алмайды. Оның ізденімпаз санасы көптеген ұғымдарды меңгерген. Басқару барысында оның назарынан қандай да болмасын маңызды мәселе тысқары қалмайды, – деп көрсетеді [1, 313 б.].

Әл-Фараби айтқандай адамның ізденімпаз ақылы оның қоғам мен табиғаттың кыр-сырларын неғұрлым толығырақ түсінуіне көмектеседі. Қайырымды қала басшысы өзі түсінген құбылыстарды әдемі, түсінікті сөздермен жеткізе алатын шешен болуы дұрыс. Нағыз басшы халықты және қаланы бақытқа бастайды және бақытқа жетудің жолдарын көрсетуге қабілетті. Қайырымды қаланың басшысының он екі табиғи

сапалары болады. Басшының денсаулығы жақсы болып, өзіне жүктелетін істерді еркін жүріп шешуге қабілетті болғаны жақсы. Сонымен бірге көргенін, естігенін ұмытпайтын зерек, әрбір құбылысты терең түсіне білетін сұңғыла, білімге, оқуға құштар, жаңалықты іздеумен жалықпайтын, шындықты сүйетін, өтірік пен жағымпаздардан аулақ жүретін, абыройы мен арын сақтайтын, адамдарға қамқор бола білетін, жазықсыз жәбірлеуге жол бермейтін, әділетсіздік пен өтірікке қатал, өзінен кейінгілерге қатал талап қоя білетін, бірбеткей, бірақ қажет кезде шегініс жасай білетін, қорқынышы мен әлсіздігі жоқ болуы керек деген талаптарды қояды. Аталған 12 талап, сапа адамның ішкі қасиеттерінен, табиғатынан келеді. Басшының оқу, білімі, іскерлігі оның сапаларын ашады. Олар келесідей:

1. Тән ерекше жетілген түрлі іс-әрекетті нәтижелі етіп орындауға ыңғайлы бейім болуы;
2. Нені болса да жақсы айырып, тез тұжырымға келе алатын;
3. Өзінің түсініп, сезгенін көріп, білгенін есіне жақсы сақтай алатын;
4. Көреген ойлы, талғампаз, ақылды адам болуы;
5. Ойын анық, дәл бере алатын, көркем сөйлей алатын шешен;
6. Ілім-білімді, оқу-ғылымды жан тәнімен, ұңғыл-шұңғылын ақыл-ой жұмысының үлкен бейнетін тек ләззат санайтын адам;
7. Қайда жүрсе де өте ұстамды;
8. Өтірік-өсекті, мылжындықты жек көріп, шындықты, әділдікті бар ынтасымен сүйе білу;
9. Өр кеуделі, жан мен арын бірдей кіршіксіз ұстайтын адам;
10. Мал-мүлікке, дүние-жиһазға, мәнсіз ұсақ тіршілікке қызықпау;
11. Табиғатынан әділ, шынайы, шыншыл;
12. Басқаға дау, өзіне де қиянат қыңыр-қикар болмай, әркез шешімге келе алатын байсалдығы

мен батылдығы қатар жүре алатын, қорқыныш пен үрейге жол бермейтін адам [3].

Әл-Фараби қайырымды қалаға қарсы қайырымсыз, әділетсіз, қараңғы қала болады. Онда барлығы керісінше. Оның басшылары барлығын керісінше жасағандықтан халқы бақыттың не екендігін білмейді. Қараңғылардың қаласы қажеттіліктер қаласы, айырбас қаласы, бақытсыздың қаласы, мақтаншақтың қаласы, билікке құмарлық қаласы болып бөлінеді. Мысалы, қажеттіліктер қаласы тәнге керектерді: тамақты, киімді, ішімдікті, жыныстық қатынастарды ғана қалайды. Айырбас қаласында тек байлыққа ұмтылу маңызды. Мақтаншақтар қаласында істер тек мақтау үшін жасалынады. Бізді басқалар танып, үлгі етсе екен деп мақтанады. Билікке құмар қала басқа халықтарды бағындырсам, өзім ешкімге бағынбасам деп көксейді [4].

Қайырымсыз қалалардың басшылары қайырымды қала басшыларынан мүлдем бөлек. Олар мемлекеттерін мақтан, өтірік, зорлық-зомбылық үшін пайдаланады. Қайырымсыз қалаларда жақсылық пен әділеттің дәстүрі жоқ. Ал, қайырымды қаланың басшысының жақсы істерін келесі басшы жалғастырады. Сонда біртұтас жақсының дәстүрі жалғасады. Бұлай болуы халықтардың ұзақ бақытты өмір сүруінің кепілі болады, – дейді ұлы ойшыл.

Әл-Фараби еңбектеріндегі ойлардан мемлекетті құру, ұйымдастыру, басқару мәселелері халқында пайдалы білім аламыз. Ол білім Қазақстан мемлекеттілігін нығайтуға көмектесетін тәжірибелік істерге ұласуы даусыз. Сондықтан түркі халқының ұлы ойшылының пікірлерінің теориялық қана емес практикалық маңызы бар. Қазақстан мемлекеті Қайырымды қала үлгісіндегі мемлекет, ал ел басшылары осындай қаланың басшыларындай болуы тиімді дамудың кепілі болады. Бүгінгі Қазақстан дамуы үшін Әл-Фарабидің тарихи, философиялық, этикалық мұралары өз құндылығын бір мысқал да жойған жоқ.

Әдебиеттер

- 1 Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммед. Философские трактаты. (Перевод с арабского) Алма-Ата: Наука, 1970. – 430 с.
- 2 Бейсенов А. «Әл – Фарабидің тұжырымдары» // Ақиқат. – 2006. – № 6.
- 3 Қасымжанов А. «Әл – Фараби.» – Алматы: Білім, 1994.
- 4 Адамбав Б. « Халық даналығы». – Алматы: Рауан, 1996.

References

- 1 Al-Farabi, Abu Nasr Mukhammed. Filosofskiye traktaty. (Perevod s arabskogo) Alma-Ata: Nauka, 1970. – 430 s.
- 2 Beysenov A. «Әl – Farabidin tuzhyrymdary» // Akikat. – 2006. – № 6.
- 3 Kasymzhanov A. «Әl – Farabi.» – Almaty: Bilim, 1994.
- 4 Adamav B. « Khalyk, danalygy». – Almaty: Rauan, 1996.

Тұрғараева Г.М.
**Ахмет Байтұрсыновтың қазақ
халқының азаттығы үшін
күресі (1916 ж.)**

Ұсынып отырған мақала Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдағы саяси қызметінің белсенділігі әсіресе төңкеріс алдында елімізде болған саяси оқиғалар тұсында арта түсіп, әсіресе 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде ұстанған бағыты және қызметі туралы болмақ. Ахмет қазақ қоғамында ұлттық бостандық үшін күрестің жолдары мен әдісіне көзқарасын жаңаша қалыптастырып және күресті жаңа әдіске көшіріп, саналы түрде ұйымдастыруды көздеді. Ең алдымен майданға қара жұмысқа алынған жігіттерге қызмет көрсетуден бастады. Ол майданның қара жұмысына алынған қазақ жігіттерін қолдау үшін «Қазақ» газеті арқылы зиялы қауымға үндеулер тастап, жұмысқа алынған жігіттердің киім-кешегін бүтіндеп, жолға шыдамды азық-түлікпен қамдап, аттанып бара жатқан жігіттердің денсаулығын медициналық тексеруден өткізіп, кем-кетістіктерін толықтырып және оларға тиісті үкімет орындарының назарын аудартқаны жайында баяндалмақ. Жұмысқа алынған жігіттердің саяси танымы мен белсенділігі артып, олар Ахмет бастаған зиялы қауымның ықпалымен «Еркін Дала» атты саяси ұйым құрады. Ұлт зиялысының көздеген мақсаты – майдан жұмысынан оралған жігіттердің мұқтаждарына және олардың жақындарына қажетті көмек көрсету болды.

Түйін сөздер: ұлт, азаттық, зиялы қауым, майдан, қоғам, қара жұмыс.

Turgarayeva G.M.
**Fighting Ahmet Baitursynov
for the Kazakh people's
independence (1916)**

The article deals with the rise of a new social and political activities Ahmet Baitursynov, especially during the national liberation uprising of 1916 in the struggle for the independence of the Kazakh people. At Ahmet forming new views and methods of struggle for the independence of the Kazakh people and their socio-political activities, he begins by providing possible assistance mobilized guys dirty work at the front line. He repeatedly refers to the people to provide all possible assistance and support jigits-conscripts. He organizes a medical examination horsemen, provides food, clothing, and draws attention to the position of the king's officials already working on draft work horsemen. With Ahmet Kazakh intelligentsia organized political body «Erkin Dala». The purpose of Ahmed – to provide possible assistance to demobilized jigits and their families.

Key words: nation, independence, intelligence, front, company, dirty work.

Тұрғараева Г.М.
**Борьба Ахмета Байтұрсынова
за независимость казахского
народа (1916 г.)**

В статье рассматривается подъем общественно-политической деятельности Ахмета Байтұрсынова, особенно в период национально-освободительного восстания 1916 года в борьбе за независимость казахского народа. У Ахмета формируются новые взгляды и методы борьбы за независимость казахского народа, и свою общественно-политическую деятельность он начинает с оказания посильной помощи мобилизованным джигитам на прифронтовой полосе. Он неоднократно обращается к народу с призывом оказать посильную помощь и поддержку джигитам-призывникам. Он организует медицинский осмотр джигитов, обеспечивает продуктами питания, одеждой и заставляет обратить внимание царских чиновников на положение уже работающих на черновых работах джигитов. С помощью Ахмета казахская интеллигенция организовала политический орган «Еркін Дала». Цель Ахмета – оказать посильную помощь демобилизованным джигитам и их семьям.

Ключевые слова: нация, независимость, интеллигенция, фронт, общество, черновая работа.

**АХМЕТ
БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
АЗАТТЫҒЫ ҮШІН
КҮРЕСІ (1916 ж.)**

Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдағы саяси қызметінің белсенділігі әсіресе төңкеріс алдында елімізде болған саяси оқиғалар тұсында арта түсті, әсіресе 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде ұстанған бағыты және қызметі ерекше болды. Айтар болсақ, Бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында күйзеліске ұшыраған халықтың жағдайына қоса «қазақтан солдат алады екен» деген ел ішіне тараған қауесеттер халықты шошындыра түскен кезде сендей сапырылысқан халыққа септігі тиер ме деген сеніммен ұлт зиялысы «Қазақ» газеті арқылы өзінің мақалаларын жариялай бастады. Солардың ішінде халықаралық тақырыпқа арналған «Соғысушы патшалар», «Бұл заманның соғысы», «Соғыс жайынан» [1] атты мақалаларында әлемдік соғыстың шығу себептерін түсіндіріп және соғысқа қатысушы мемлекеттердің күш салмағын салыстырмалы түрде қарастырып өз ойын халыққа жеткізіп отырды.

Әлеуметтік және ұлттық езгінің күшеюі, сондай-ақ соғыс тудырған қиыншылықтарға байланысты халықтың қайыршылануы, елде қымбатшылық пен аштықтың кең етек жаюы шаруа халқының тарапынан наразылық туғызды. Халықтың ереуіл қозғалысының, шаруалардың аграрлық және ұлттық езгіге қарсы күресінің жаңа көтерілісі басталды. Көтерілістің басталуына Ресейлік патша үкіметінің 1916 жылғы 25 маусымдағы Қазақстан мен Орталық Азияның жергілікті халықтарын майдан шебіндегі қара жұмысқа шақыру туралы жарлығы түрткі болды. Алайда, Ресейлік патша үкіметінің заңдары бойынша шет аймақтардағы отар өлке халықтары әскерге алынбайтын. Оның себебі, патша үкіметі бұратана халықтың қолына қару беруге сенбейтін. Дегенмен, патша үкіметі бұратана халықтарды майдан шебіндегі қара жұмысына, яғни қорғаныстар, оқпана қазуға, ағаш кесуге, қорғанысқа қызмет ететін мекемелерге жұмыс жасауға шақыруға мәжбүр болды.

Патша жарлығына сәйкес қара жұмысқа қазақ өлкесінен еңбекке жарамды 19 бен 43 жас аралығындағы ер азаматтар алынуда тиісті болды. Патша үкіметі қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 млн. жуық адам алуды көздеді. Соның ішінде қазақ өлкесінен бірінші кезекте Сырдария мен Жетісу облыстарынан – 1.329.645 адам аламыз деп жоспарлады [2]. Бұл жоспарды генерал-губернатор Куропаткин дайындап, патша үкі-

метінің Ішкі істер министрлігінің Бас штабында қара жұмысқа алу тәртібі туралы 16 бөлімнен тұратын заң жобасын құрастырды. Заң жобасын талқыламастан бұрын Әскери министр Сухомлиновке істің жағдайымен танысып шығуды тапсырған. Испен танысқаннан кейін Сухомлинов 1914 жылдың шілде айында Мемлекеттік Дума атына өзінің көзқарасын білдіретін баяндамасында: «қазақтардың мәдениеті төмен, орысша білмейді, жазу танымайды, солдат тамағын тамақсынбайды, әскер қызметіне шыдамайды, бұлар соңғы кезде панисламизм рухында тәрбиеленіп отыр» [2, 10-п.], – деп өзінің сенімсіздігін білдірді. Әскери министрдің ұсынысы бойынша аталған мәселе Омбы, Торғай генерал-губернаторлықтарының кеңесінде талқылауға түскен. Аталған екі генерал-губернаторлықтың кеңескен пікірлерінің қортындысы Петербург баспасөзінде жарық көрді. Онда: «қазақтарды патша үкіметіне адал деуге болмайды. Соңғы жылдары олардың арасында панисламизм бағыты күшейіп келеді, сондықтан қазақтар солдат болып әскер қатарына кіріссе дұшпанымыз көбейеді. Қазақтардың мәдениеті төмен, орыс тілін білмейді, әскер ісін үйренуге ақыл-парасаты жетілмеген. Оларды жақсы оқытушы арқылы орыс тәртібіне көндіру қажет, ... қазақтар әскерге алуға сенімсіз, ... әскерлік қызметті өтеуге даярлығы жетпейді. Оларды ертерек орыстандыру қажет» [2, 12-п.] – деп, бұрыннан көздеп келген мақсаттарын жайып салды. Олар қазақ халқы саяси сенімсіз, жаулық пиғылда, сондықтан олардың қолына қару-жарақ беріп әскери іске үйрету саяси тұрғыдан қателік деген шешімге келгенін және үнемі осындай ойда болғандарын жасырмады. Жоғарыда аталған екі кеңестің шешімдеріне сүйеніп, патша үкіметі Мемлекеттік Думаға дайындаған баяндамасында қазақтардың сол күнге дейін Ресейге жаулық пиғылда болып келгендігін айтып, оның себебін: «Осы күнге дейін мал бағып отырған жерлерін өз мүлкі һәм атамекенім деп біледі, жері алынғанға лажсыз ғана көнеді» [2, 40-п.], – деп айта келіп, баяндама соңында «қауіпсіздікті сақтап, ыңғайлы уақыт келгенше Орал, Торғай, Семей, Түркістан уалаяттарындағы бес облыстың қазағын әскерлік қызметке алуды шектете тұрған дұрыс» [3], – деген шешімге келген. Қаулыда қазақтарды қара жұмысқа шақыруды 15 қыркүйекке дейін шегере тұрғаны айтылады. Ресейлік патша үкіметінің мұндай қаулыны қабылдағанынан ұлт зиялысы Ахмет хабарсыз еді. Сондықтан да баспасөз бетінде қазақтан қара жұмысқа адам алу мәселесі тек 1915 жылдан бастап ғана пайда болған. Ахмет газетке берген

мақалаларында бұл істің тек жағымды және жағымсыз тұстарын талқыға салған. Ахметтің «Қазақтан солдат алу туралы» деген мақаласы оқырмандар арасында пікірталас туғызды. Алайда, ол өз мақаласында қазақ елінде метрикелік жүйенің жоқтығын, сондықтан бұл жағдай өз ретінде түрлі әділетсіздікке жол беретіндігін де ескертіп: «көздеген пайдасы, ойлаған жақсылығы қазаққа қанша қымбат болғанмен, алды-артын абайлап қарамай, асығып айтқан пікір, пайда орнына зиян келтіруі ықтимал. Сондықтан істің аңдысын аңдап, өз пікірімізді айтудан әзір тоқтала тұрамыз» [4], – деп жалғастырып, қазақтың басына қара бұлт үйірілген кезде асығыстық жасамауды дұрыс деп тапқан.

Өмірдің өзі көрсеткендей, ұлт зиялысының қазақтан соғысқа адам алуға байланысты бұл дұрыс айтқан пікірі болды. Дегенмен, саяси зәру мәселелердің күрделі тұстарына қазақ жұртшылығының көңілін аудару үшін Ахмет газет бетінде пікірталас ұйымдастырды.

Алайда, газетте үлкен қызу-талас тудырған мәселе патша үкіметінің құлағына жетпегені анық. Бұл мәселені сол кезде өз жауапкершілігіне алатын не мемлекеттік, не қоғамдық ұйым да болған жоқ. Сондықтан да, бұл жауапты істі, яғни қазақтан соғысқа адам алу ісіне байланысты мәселені үкімет орындарына жеткізу міндетін Ахмет бастаған зиялылар тобы өз міндеттеріне алды.

Айтылған істі орындау үшін Думаның ашылу қарсаңында Самарадан Ғалихан Бөкейханов, Орынбордан Ахмет Байтұрсынов, Ақтөбе уезінен Нысанғали Бегімбетовтер ақпанның 3-і күні Петерборға аттанған.

Ахмет пен оның серіктері Петерборға аттанып кеткеннен кейін 9 ақпан күні Орынбор губерниялық жандарм бастығы генерал-майор Бабищ губернаторға жіберген құпия мәліметінде: «Орынбор губерниясындағы мұсылман халқының саналы бөлігі Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясының төрағасы Тевкелев жақында Петербургте өткелі тұрған Кеңеске А. Байтұрсынов пен Каримовты шақырды», – деген. Шақыру хабарын алысымен А. Байтұрсынов серіктерімен 4 ақпанда жүріп кеткен» [5], – деп хабарлаған. Хабар соңында Ахмет туралы арнайы берген қосымша ескертпесінде: «Байтұрсынов қазақ жұртының тілегін білдіруші және қазақтарға жеке муфтилікті беруді қолдаушы. Қазақтарды әскерге алғанда жаяу әскер емес, атты әскерге алуды; жер мәселесінде қазақтардың құқығын орыстармен теңестіруді; қоныстандыру саясатын тоқтатуды талап етпекші» [5, 181-б],

– деген. Яғни олар, Ахметтің қазақ халқына қатысты өзекті мәселелерді Думада көтермекші болғанын айтып, алдын-ала ескерту жасаған. Сондай-ақ, Ахмет туралы қосымша мәліметтің берілуі, Петерборға аттанған құрамның ішінде ең қауіптісі деп сезінгендерін жасырмайды. Бірақ, қазақ жұртынан әскерге адам алу, не алмау мәселесіне қатысты патша үкіметі бәрін ешкіммен ақылдасып, кеңеспей-ақ өз қалауы бойынша шешіп қойған. Дегенмен, қолайлы жағдайдың жоқтығына қарамастан ұлт зиялысы мен оның серіктері патша жарлығы шыққанға дейін қазақ жұртының алдындағы өз борыштарын орындау үшін аянбады.

Ресейлік патша үкіметінің 1916 жылы 25 маусымда шыққан жарлығы қазақ жұртына шілде айында жеткенде, хабарды естіген жұрт сеңдей соғылып, күйзеліске түсті. «Қазақтарды қара жұмысқа алады екен» деген сөздің өзі қазақ жұртына ауыр тиді. Оларға соғыс жүріп жатқан жерде қара жұмыс істеу, ажал аузына өз аяғымен барып түскенмен бірдей болып көрінді.

Ресейлік патша үкіметінің Ішкі істер министрінің Бас штабында қара жұмысқа алу тәртібі туралы мәселені қайта талқылады. Талқылау барысында қара жұмысқа алынатындардың арасында кімдерді жұмыстан босату керек, кімдерді өз өтініштері бойынша соғысқа алу қажет, сондай-ақ сотталған немесе тергеуде жүргендері болса, оларды анықтап бөлек тізімге енгізу және жалпы жұмысқа алынатындардың еңбек ақы көлемін белгілеуді қарастырды [2, 42-п.]. Қалған мәселелерді шешуді генерал-губернатор Куропаткиннің қалауына салған. Ресми билікке ие болған Куропаткин жұмысқа алынатындарды жас ерекшеліктеріне қарай бөліп, медициналық тексеруден өткізіп, жалпы тізімін жасауды облыстық, қалалық, уездік, болыстық басқармаларға тапсырды [2, 24-п.]. Майдан шебіндегі қара жұмысқа алынатын бұратана халықтың атқарар жұмысының көлемін анықтап және шақыру жұмыстарымен айналысатын мекемелерді көрсетуді де ұмытпаған. Патша үкіметі жұмысқа алынатындарға мемлекет тарапынан еш қаржы бөлмеді, сөйте тұра оларға төмендегідей талаптарды орындауды жүктеген: «қара жұмысқа алынатындардың 3 данадан ауыстырып киетін ішкі жаздық киімі, тақиялары, 4 дана бет орамалына қосымша міндетті түрде үлкен орамалдары да болуы қажет, себебі өле қалған жағдайда соған орап көму үшін, етік пен шұлғау, шапан, астарына төсеу үшін текемет (киіз), көрпе-жастық. Бұған қоса қыстық киімдері де болуы қажет, оған – мақта шалбар, байпақ, мәсі, мақта немесе жүн шапан, тон, әрбір адамға

міндетті түрде 2 дана «Қазан» кір сабыны, ыдыс-аяғы болуы керек. Тігіншілер мен етікшілерге, наубайханашылар мен қасапшылар өздерімен бірге құрал-саймандарын ала жүру жүктеген [2, 42-п.]. Қара жұмысқа алынатындарға жаздық, қыстық киімдерімен қоса көрпе-төсек пен бірге өз кебіндерін де қосып алып жүруді міндеттеген. Бұдан байқағанымыз, егер жұмысшы өле қалған жағдайда, онда патша үкіметі оларды көму үшін де шығын шығармайтындарын көрсеткен. Жұмысшыларды ондық, жүздік және мыңдыққа бөліп, олардан онбасы, жүзбасы және мыңбасы етіп тағайындап, атқаратын жұмыстарын белгілеп берген. Онбасын жұмыстан босатып, ақы төлемеген, ал әрбір жүзбасына еңбек ақысына қосымша ақы төлеп жұмыстан босатқан. Әрбір жүздіктен мырзаларды сайлап, олар жазу ісімен айналысып, тілмаш болған. Жүздік құрамындағы тігінші, етікші, наубайханашы, қасапшылар жалпыға бірдей негізгі жұмыстарынан босатылмай, өздерінің міндеттерін жұмыс арасында атқарған. Мыңбасы мен тілмаштың еңбек ақысына қосымша 100%, молдаға 50% жалақы төлеп отырған. Жалпы жұмысшының еңбек ақысы 1 сом 50 тиынды құраған [2, 43-п.]. Патша әкімшілігінен арнайы құрылған комиссия қара жұмысшыларға қазақ тілінде мәтінін жалпыға бірдей етіп құрастырылған хат арқылы тума-туысқандарымен хабарласуға рұқсат берген. Келген, кеткен хаттарды Ташкенттегі әскери цензурадан қатаң тексеруден өткізген. Ауруларды тегін емдеген, жұмысқа жарамсыздарын амалсыз елге қайтарған. Қаңылтырдан жасаған реттік санын көрсетгін омыраушалар берген, ал онбасы, жүзбасы, мыңбасылар белгілерін жіпке өткізіп мойындарына тұмарша етіп таққан [2, 80-п.]. Қара жұмысқа алынған қазақтардың құқықтарының барлық жағынан шектеулі екенін, қатаң цензуралық бақылауда болғандарын, сондай-ақ адам төзгісіз ауыр жұмыстың жалақысының өте төмен екендігі мен қатар қазақ жігіттерінің өте ауыр жағдайда жұмыс істегендері белгілі болды. Шақырылғандарды қосқа бөліп, оларға өз іштерінен қос басшысын тағайындап, тілмаш ұстап және қосымша жалақы төлеген. Ресей патшасының жарлығы баспасөз беттерінде жарияланып, болыс басқармаларында талқыланды. Патша үкіметі өзінің жарлығы арқылы көптеген орыс солдаттары мен өздерінің жұмысшыларын көнбіс және арзан жұмыс күші ретінде қара жұмысқа шақырылғандармен алмастырып, оларды қорғаныс құрылыстары мен басқа да тыл жұмыстарына пайдалануды көздеген. Патша жарлығын орындату үшін губернаторлар қазақ жұртына тастаған үндеуінде: «бір апта

ішінде тізімді дайындайсыңдар, қарсылық қылғандар жер бетінде бір қазақты қалтырмай қырамыз. Қырып, жағып, күлдерінді суырып, көкке ұшырамыз» [2, 36-п.], – деп күш көрсеткен. Жергілікті әкімшілік патша жарлығын орындау үшін көптеген қылмыстарға барған. Бұл жөнінде Орынбор губерниялық жандарм мекемесінің бастығы полковник Кашинцев 1916 жылы 30 шілдеде Петербордағы полиция департаментіне жолдаған есебінде: «...болыс басқарушылары қырғыздарды тыл жұмыстарына алу туралы хабарлап, тізім жасауға кіріскенде жасы жетпеген жастар мен жасы асып кеткен кәрілер бірдей еніп кеткен» [5, 183-б.], – деп үкіметтің сенімді өкілдері тарапынан жіберіліп жатқан өрескел заң бұзушылықтарын ашып айтқан. Ахметтің айтқанындай, қазақтарда метрикенің жоқтығын пайдаланған тізім жасаушылар бірінші күннен бастап әділетсіздікке жол беріп, өздері қылмыстық әрекеттерге барған. Тізімді жасаушылар патшаның жарлығы мен губернаторлардың үндеулерін халықты қорқыту арқылы кедейлер мен қарапайым шаруалардың өздері мен балаларын жасына қарамай қалауынша тізімге енгізіп, бай балаларынан пара алып шақырудан босатқан. Осы жағдай халықтың наразылығын күшейтіп, шиленістіре түскен.

1916 жылдың шілде айында Өлкенің барлық аймағында өте ауыр жағдай қалыптасты. Патша үкіметі қайткен күнде де қазақ жұртынан қара жұмысқа адам аламын деп, барлық күшін жұмсады. Ірі қалаларда митингілер өткізді. Сондай митингілердің бірінде Торғай облысының губернаторы Эверсман: «... бірде-бір қырғыз тірі қалмаса да, патша бұйрығы орындалатын болады» [5, 183-б.], – деп қазақтардың көнген көнбегеніне қарамастан күштеп болса да қара жұмысқа алып, патша жарлығын орындайтындарын айтқан. Міне, осындай ауыр жағдайда Ахмет серіктерімен екі бірдей оттың ортасында қалған. Бұл туралы Черняевский бөлімше сотының хаттамасында «жағдай қиындап кетті, қазақтың аз ғана зиялылары екі оттың ортасында қалды» [3, 203-б.], – деп көрсеткен. Осы тұста ұлт зиялысы батыл әрекеттерге бара алмады, ол халықты патша жарлығын орындауға, қарсы шықпауға үгіттеді. Жарлықты орындамаған күнде қазақ жұрты қан төгіске ұшырауы мүмкін деп, аландады. Алайда, патша үкіметі ұлт зиялылығына қозғалысты ұйымдастырушы ретінде қарап, одан күдіктенді. Патша үкіметінің шенеуініктері көтерілістің шығу себептерін өз тараптарынан жіберген қателіктерден іздемей, ұлт зиялыларының саяси белсенділері мен дін қызметкерлерінен күдіктеніп, оларды айыптады.

1916 жылдың 19 шілдесінде Орынбор генерал-губернаторының атына Орал губернаторынан келіп түскен жеделхатта, Орал облысының молдалары халық арасында жиналыстар ашып, қазақтарға соғыс жұмысына адам бермеуге және жұмысқа алынатындардың тізімін жасатпауға үгіттеп жүр деп айтылған. Жеделхаттың ішінде «Орал облысының басқа да уездеріндегі ауылдарда болып өткен жиналыстарға қатысушыларға «Қазақ» газетінің қызметкерлері А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтар үнемі кеңес беріп тұрған» [5, 183-б.], – деп хабарлаған. Мәтіні өзгертілмеген дәл осындай жеделхатты Ішкі істер министрінің атына да жіберген. Деректердің көрсетуінше полковник Кашинцевтің 1916 жылдың 10 тамызда алған хабарына қарағанда А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов және М.Дулатов үшеуінің қосылып «Қазақ» газетінде «Алаш азаматтарына» атты жариялаған үндеуінің себебін ашатын хаты үкіметке қарсы бағытталған» [5, 184-б.], – деп көрсеткенімен, алайда, Орал облысының қазақтарына ешқандай хаттың түспегені анықталған. Орынбор генерал-губернаторы Тюлинін Степановқа жіберген жауабында: «...А.Байтұрсыновтың үстінен Орынбор қаласында тұрып келе жатқан күннен бастап орнатылған құпия бақылау оны жауапқа тартарлықтай еш нәтиже бермеді, ал оның үйіне қазақтардың кеңес алуға келіп-кетеді деген мәліметтер негізсіз болды» [5, 185-б.] – деп, патша үкіметінің атына жалған ақпараттың келіп түскенін растаған.

1916 жылы 25 маусымда патша жарлығы шыққаннан кейін, халық наразылығы өрши түсті. Қалыптасқан жағдайды жақсы білген Ахмет жұртқа ашуды тыйып, сабыр сақтап, ақылға келуге шақырды. Халықтың наразылығы қанша күшейгенімен, екі жақтың күші тең келмегендіктен қарулы көтерілістің соңы босқа қан төгумен аяқталатынын жақсы білген Ахмет халықты көтеріліске шықпауға шақырып, үгіт-насихатын жүргізді. Қарусыз халықты патша үкіметінің аяусыз жазалау шараларының құрбаны болудан сақтау үшін: «Патшаның жарлығы – ақиқат және оған қарсы пікірлер болмауы керек, ... жалтару жеңіл айлалық болады, өйткені бұл халық үшін күйзеліс әкеледі. Қазір – соғыс уақыты, тәртіп қатал, жасырынғандарды іздеуге жазалаушы күш жібереді, ол шаруашылықтың күйзелуіне әкеп соғып, отбасына бақытсыздық әкеледі» [6], – деген.

Ахмет патша үкіметінің құрығы ұзын екенін, қашқанмен құтыла алмасын халыққа түсіндіруді елдің силы ақсақалдарынан, ел жақсыларынан өтінді, сондай-ақ елді тыныштандырып, сабырға шақырған ұлт зиялысының бұл алғашқы қада-

мы мақаласының соңында, қай әскерге баруды халықтың өзі шешеді, ол туралы біздің пікіріміз белгілі дегендей ой тастағаны тағы бар. Бұл мақаланың соңынан көп кешікпей «Торғай һәм Ырғыз уезінің халқына» арнап Ахмет бастаған ұлт зиялыларының жарық көрген үндеуде: «... Бұл хатты жазушы біздер – өз балаларың, тумаларың. Жанымыз ашиды, қабырғамыз қайысады. Біздің ата-ана, туған туыстарымыз іштеріңізде. Бізді қазақ баласы десендер тіл алыңдар. Қан төкпендер, қарсылық қылмаңдар. Біз орысша оқып, орыс арасында жүр, пайдамызды айтпас деп ойлайтындарың бізді құдай мен әруаққа тапсырыңдар. Біз газет арқылы болсын, ауызша болсын бұрын сан рет айтқанбыз, көнбесендер елге бүлікшілік болады, әскер шығады, түбінде алмай қоймайды дегенбіз. Сол айтқанымыз міне келді... әлі де болса біздің ең соңғы қысылғандағы ақылымызды алыңдар» [7] – деп үндеу арқылы қазақ жұртын сабырлыққа шақырып, оларды қан төгістен аман сақтап қалу жолдарын қарастырды. Осы кезде генерал-губернатордың атына жер-жерден патша шенеуніктерінен Дала қазақтарының қарсылығының күшейіп бара жатқандығы мен жергілікті жерлерде молдалардың, зиялы қауымның басқаруымен патша жарлығына қарсы жиналыстардың жиілеп өтуі туралы жеделхаттар толассыз түсті.

«Қазақ» газетінің қызметкерлері Ахмет пен Міржақып ауылдардан көптеп келген қазақтарға ақыл-кеңес беруде» [5, 188-б.], – деген хабарда Ішкі істер министріне жеткен. Ұлт зиялысы патша жарлығына байланысты туындаған күрделі мәселені Бүкілқазақ мәжілісінде талқылауды дұрыс деп тауып, көп кешікпей майданның қара жұмысына қазақ жігіттерін шақыруға байланысты мәселелерді талқылау үшін 7 шілде күні губернатордың қолдауымен Орынборда облыстық басқарма үйінде Торғай облысының төрт уезі өкілдерінің және Семей, Орал, Ақмола, Сырдария облыстары жұртының өкілдерінің қатысуымен Кеңесті шақыруға мұрындық болды.

Бұл жұмысты дайындауда Ахметтің зор еңбек сіңіргенін мына бір дерек айғақтайды: «Торғай облысының губернаторы Эверсман «Қазақ» газетінің редакторы А.Байтұрсыновты өзіне шақырды. Кездесуде мұсылмандарды қорғаныс жұмысына шақыру туралы үлкен әңгіме қозғады. Бұл мәселеге байланысты жергілікті зиялы қауым тобы жалпы жиналыстар өткізіп, оған белгілі жергілікті зиялы қауым тобы мен қоғамдық ұйымдардың өкілдерінің қатысқаны мәлім болды» [8], – деген хабарды «Туркестанские ведомости» газеті 1916 жылдың 28 шілдедегі са-

нында жариялады. Ахмет жүргізген Кеңесте қолдағы бар мүмкіндікті пайдалана отырып, қолдан келгенше қазақ жігіттерін майдан жұмыстарына алуды шегере тұрудың жолдарын талқыға салды. Майдан жұмысына алынғандар мен олардың отбасына мемлекет тарапынан жіңілдіктер жасау мүмкіндіктерін барынша қарастырды.

Патша үкіметі орындарына жіберген қазақ жұртының жағдайына байланысты Кеңестің қабылдаған хаттамасында: «...қазақ отрядтарының іс-әрекеттері бейбіт халықтың үрейін туғызды, ...жастар ауылдарын тастап қаша бастады. Олардың кейбіреулері оңтүстікке көшіп кетті. Пісіп келе жатқан астық, шабылған шөп жинаусыз қалды. Шаруашылықтар орны толмас зиян шегуде, жарлық шыққалы ешкім шаруамен айналыспайтын болған... Сондықтан халықты тыныштандыру үшін қырға шыққан казак отрядтарын қайтарып, жер-жерлерде халық өкілдерінің мәжілістерін өткізу қажет. Жергілікті үкімет орындары өздерінің дөрекіліктерімен, қызметін пайдаланып қиянат жасауымен бейбіт, момын халықты ашындырды» [8, 188-189-пп.], – деген. Кеңеске қатысушылар, Кеңес біткеннен кейін оның негізгі талаптарын тиісті үкімет орындарына жеткізу үшін депутат Керенскийге хат жолдаған [8, 189-п.]. Ал Ахмет Кеңес жұмысының қорытындысын «Қазақ» газетінің қазан айындағы санында жариялап «Соғыс қызметіне қазақтан шақырылатын жігіттерді 15 қыркүйекте алмай, мәулет сұраған екен, оған мынадай жауап алынды: «Бұратаналарды жұмысқа алу туралы әскери министрге түгел тапсырылды» [7, 68-б.], – деп хабарлаған.

Орынбор генерал-губернаторы мен патша үкіметінің жоғары орындарына қазақ жігіттерін қара жұмысқа емес, Отан қорғауға әскер қатарына алуды лайық екендігін айтып үкіметке жеткізуін губернатордан сұраған өтініштер келіп жатты. Ұлттық демократиялық зиялы қайраткерлердің басында тұрған А.Байтұрсынов «қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарақ асынып мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануын кемшілік санаймыз» [6, № 192.], – деп ойын ашық айтты. Алайда, патша үкіметі өзіне тиесілі халықтың мүддесімен ешқашан да есептеспегені белгілі. Қазақ жігіттерін өздері белгілеген мерзімде шақырта бастады. Бұл жағдай ұлт зиялысын қатты толғандырды. Елдегі орныққан жағдайдың жалғыз шешімі деп Ахмет, Әлихан, Міржақып үшеуі қосылып 1916 жылы 11 шілдесінде газетке «Алаш азаматтарына!» деген атпен халыққа арнау мақаласын жариялады.

М. Тынышпаев үндеу жарияланған «Қазақ» газетін халық бірнеше данадан сатып алып, халық арасында тез тарап кеткенін айтқан [5, 191-б.]. Бұл үндеу халықтың көптен көкейінде жүрген сауалдарына жауап берумен қатар, халықпен кеңесу, халыққа ақыл беру, жол көрсету қызметін атқарды.

Ахмет қазақ қоғамында ұлттық бостандық үшін күрестің жолдары мен әдісіне көзқарасын жаңаша қалыптастырып және күресті жаңа әдіске көшіріп, саналы түрде ұйымдастыруды көздеді. Ең алдымен майданға қара жұмысқа алынған жігіттерге қызмет көрсетуден бастады. Ахмет майданның қара жұмысына алынған қазақ жігіттерін қолдау үшін «Қазақ» газеті арқылы зиялы қауымға үндеу тастады. Үндеуді ең алдымен мұғалімдер қолдады. Ахмет жұмысқа шақырылған жігіттердің киім-кешегін бүтіндеп, жолға шыдамды азық-түлікпен қамдауды қадағалады. Аттанып бара жатқан жігіттердің денсаулығын медициналық тексеруден өткізіп, кем-кетіктерін толықтыруды ұйымдастырды. Өзі басшылық етіп, халықты бұл іске жұмылдырды. Жігіттердің жұмысқа барып орналасқаннан кейінгі жағдайын сұрастыру арқылы хабардар болып отырды. Оларға тиісті үкімет орындарының назарын аудартты. Жұмысқа алынған жігіттердің саяси танымы мен белсенділігі артты. Олар Ахмет бастаған зиялы қауымның ықпалымен «Еркін Дала» атты саяси ұйым құрды, бірақ қолайлы жағдай болмағандықтан елге оралғаннан кейін ғана, шілде айының ішінде Ахметтің басшылығымен Орынборда «Қазақ» газетінің жанынан қайтадан өз орталықтарын ашып, жұмыстарын жалғастырды. Ұлт зиялысы орталықтың ашылуына

мұрындық болғанда көздеген мақсаты – майдан жұмысынан оралған жігіттердің мұқтаждарына және олардың жақындарына қажетті көмек көрсету еді.

Тамыз айында «Еркін Даланың» ұйымдастыру съезін өткізді. Алайда, бұл ұйымның толыққанды жұмыс істеп, халыққа пайдасын тигізуге 1917 жылдың екінші жартысындағы аласапыран оқиғалары мүмкіндік бермеді. «Еркін Даламен» қатар ашылған «Бұратаналар» бөлімі де жұмысқа алынған жігіттерге көп жәрдем берді [4, №232.]. Бұл ұйым Ресейдің түрлі қалаларындағы ауруханаларда қалған, не жоғалып кеткен жігіттерді іздеп тауып, қамқорлыққа алып, елге жеткізуді өз міндетіне алды. «Бұратаналар» бөлімінің жұмысын А.Байтұрсынов үнемі назарында ұстап, олар туралы мәліметтерді газет бетінде жариялап отырды. Сондай-ақ А.Байтұрсыновтың бастамасымен «Жәрдем жию керек» деген үндеуді халыққа таратты [5, 208-209-бб.]. Ондағы мақсаты бостандық жолында түрмеге түскен, айдалған және де қара жұмыстан босап келген сарбаздар мен жұмысшылардың бала-шағасының пайдасына 100 сом, азат етілген азаматтардың пайдасына 100 сомнан ақшалай қолдау көрсетті.

Міне, осылайша майданға жұмысқа алынған жігіттердің соңынан және оралғандарына қызмет көрсеткен Ахметтің басшылығымен бастаған зиялы топ қазақ қоғамында ұлттық бостандық үшін күрестің жолдары мен әдісіне қатысты жаңа саяси көзқарастың қалыптасуына жол ашты. Ахмет ұлттық тұтастық пен негізгі мақсаттар үшін саналы және саяси ұйымдасқан әрекетке көшу керектігін көрсетті.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ. – Алматы, 1998. – 466 б.
- 2 РМӨТМ. 400 к, 1 т, 4543 іс, 1 б, – 5; 10; 12; 24; 36; 40; 42; 43; 80-пп.
- 3 Алаш қозғалысы (құжаттар мен материалдар жинағы). – Алматы: Алаш. 2004. – 181; 183; 184; 185; 188; 191; 203; 208-209-бб.
- 4 Қазақ. 1917. – №236; №232; №232.
- 5 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 181-б.
- 6 Қазақ, 1913. – №29-30; №2; №192.
- 7 Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 64; 68-бб.
- 8 РМӨТМ. к, 1 т, 4543 іс, 1 б. 188-189-пп.

References

- 1 Kazak. – Almaty, 1998. – 466-b.
- 2 RMA TM. 400 k, 1 t, 4543 is, 1 b, – 5; 10; 12; 24; 36; 40; 42; 43; 80-pp.
- 3 Alash kozgalysy (kuzhatta men materialdar zhinagy). – Almaty: Alash. 2004. – 181; 183; 184; 185; 188; 191; 203; 208-209-bb.
- 4 Kazak. 1917. – №236; №232; №232.
- 5 Kojgeldiev M.K. Alash kozgalysy. – Almaty: Sanat, 1995. – 181-b.
- 6 Kazak, 1913. – №29-30; №2; №192.
- 7 Nurpejiso v K.N. Alash ham Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 64; 68-bb.
- 8 RMA TM. k, 1 t, 4543 is, 1 b. 188-189-pp.

Dautbekova M.K., Isaeva A.I.

**Kazakh batyrs
and their role in society**

In this article batyrs' institution in Kazakh culture is considered as «phenomenon of Kazakh culture». In 18th century and in the beginning of 19th centuries batyrs played in society significant political economic role. It has been analyzed the place of batyrs in society, their specific ideology as special social group, their stile of life based on their social obligations, tradition of military, social rules and ethics to regulate their relation with other social groups and other «estate» features.

Their phenomenology includes in their contribution to unity of people, ability to organize people against enemies, oratory skills used for the future of state, unifying people in groups by mindik (thousands) and tumenbasy (ten thousands), in ability to encourage military and to give them selfconfidence.

Key words: Kazakh, Hero, Social Institution, Traditional Society, War.

Дауытбекова М.К., Исаева А.И.

**Қазақ батырлары және
олардың қоғамдағы рөлі**

Мақалада XVIII-XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамында саяси-экономикалық рөлі ерекше әлеуметтік топтың бірі – батырлардың қоғамда алған орны, батырлардың ерекше әлеуметтік топ ретінде өзіндік идеологиясы, қоғамдық қызметіне байланысты тек өздеріне тән өмір сүру салты, жауынгерлік салт-дәстүрі, басқа әлеуметтік жіктермен ара қатынасын реттейтін әлеуметтік ережелері, этикасы және т.б. «сөловиелік» ерекшеліктері зерделенген.

Елдің елдігін сақтауға айтулы үлес қосып, қазақ халқын ортақ жауға қарсы ұйымдастырып, оның келешегі үшін топ алдында сөз сөйлеп, халықты бір арнаға тоғыстырып, оларды мыңдықтар мен түменбасыларына топтастырып, ұйыстырып, әскердің жігерін жани түсетін, айбарына айбар қосатын батырлар институты «қазақ тарихының феномені» ретінде қарастырылған.

Түйін сөздер: қазақ, батыр, әлеуметтік институт, дәстүрлі қоғам, соғыс.

Дауытбекова М.К., Исаева А.И.

**Казахские батыры и
их роль в обществе**

В статье проанализированы социально-экономическая роль и место в казахском обществе в XVIII – начале XIX века особой социальной группы – батыров, присущая институту батырства специфическая идеология, свойственные только им традиции и особенности в системе их жизнедеятельности, военные обычаи, социальные регламентации с другими социальными группами, нормы поведения, связанные с этикой, а также другие сословные особенности.

Рассмотрен институт батырства как феномен казахской истории, придающий мужество и доблесть народу, который способствовал сохранению его этнической идентичности и единства, сыграл выдающуюся роль в организации отпора казахского народа общим врагам, в отстаивании его интересов, в объединении их усилий в одно целое, в организации для них тысячников и десятитысячников, в осознании и понимании необходимости воинской доблести.

Ключевые слова: казах, батыр, социальный институт, традиционное общество, битва.

KAZAKH BATYRS AND THEIR ROLE IN SOCIETY

Introduction

In 18th and in the beginning of 19th centuries heroes were one of the social groups who had social and economic significance in Kazakh society. The word batyr (hero) in Kazakh means brave, courageous, skilful in military art and famous for his heats. However this dignity was adhered to much broader concepts along with above-mentioned description. It is known that from the ancient times in all societies existed military people who served to defend their society.

However due to different level of development of diverse societies each society had its own features of military service. The style of life of nomadic people and its features of historical cultural development required existence of people who were professionally trained to military art.

Their function was to provide state's safety, sovereignty, and public order. As result it was established special social group who had specific obligations in society. These types of groups were known in other societies as «samurai», «knight», «Kshatriya». In Kazakh culture they were known as «batyrlar».

In spite the fact their main skills were related with military art the main aim this profession was in protection of motherland, to free state from occupation, to enlarge state's territories, to free people who are in captivity of enemies, to take revenge for the ancestors who were killed by enemies. However because of Europe centrism concepts the place of batyr was perceived as people who destroyed sedentary civilizations. It is well-known fact that there are two contradicting opinions on development of social, political and public institutions of nomadic societies. These concepts about bi, batyr institutions left behind cultural, social, and historical features of nomadic society. For example the word «batyr» used in Kazakh society was referred only to authority title.

In traditional Kazakh society batyrs were established as individual social group and had own ideology, life of style according to their public service, military tradition, rules and ethics to follow in interrelation with other social groups and their own «estate» features. One of the main features was that they were specialized only in military art profession. These facts were mentioned in Kazakh folk literature such as epic tales, historical poems, zhiraу's poetry

and etc. Along with idea of protection motherland from enemies in epic poems there are described heroes world perception, self-assessment, moral-ethical concepts, ideals of heroism, consciousness, understanding of life meaning, and other ethnical features. Hence batyr institution in Kazakh society should be regarded as part of national spiritual values systems.

Survey of service of Kazakh heroes institution shows that they were inseparable part of traditional society's political elite. This institution contributed to military art, state government and cultural development of Kazakh society. Next we will consider place heroes and measures of heroism in Kazakh society. Followers of heroism tradition in Kazakh society had own special image as definite social group. It is clear that the real image of heroes cannot be fully reflected in peaceful time. Their heroism deeds are usually vividly expressed in war times. In any times heroes are accepted as followers of military traditions. Heroes' institution, which contributed to peaceful condition in state, organized people to fight against enemies, made speeches for the future of country, grouped people into mindik (thousands) and tumenbasy (ten thousands) and encouraged military with braveness, is considered as «phenomenon of Kazakh society [1, p. 4].

Heroes were those who led their tribes. Usually they were titled as zholbatar (guide), kolbasy (leader), rubasy (leader of ru), zhon silter (adviser). They expressed tribe and rus interests in significant meetings and defended them. Each of Kazakh heroes highly evaluated the power and meaning of words and had high intelligence. From history we know that the same condition was with Japanese samurais who used to master Hanko (education of aristocrats) along with military art. They had high intelligence, braveness and courage and had courteous nature.

Abai described batyr: «Kazakh people title those batyr who have big heart» [2, p. 68].

Professor Garifolla Esim analyses features of sacredness of Raymbek batyr from philosophical approach. He analyzed the concepts of «heroism» and «courage» and give following definitions for them: «Courage is one of the special features of human's feature. Created gave the power of courage to the nature of some special people. However the way how he uses it depends on him.

Brave person is not afraid of death, because his honor gives him power. Braveness is not only a momentous condition of a hero, but it is his usual condition.» When courage changes into ideological concept there is always threat of changing kindness to violence. Kalmyk heroes are heroes too. But can be

their actions considered as good deeds? Then what is the measure of courage? The measure of courage is in being kind [3, p. 16]. Further he explains that the aim of heroes is to defend motherland. He identifies Raymbek batyr's sanctity in being protector of people, leader and adviser in difficult situations of life. He concludes that: «Saint is an honored man; honored man is very proud person. Hence heroism of our ancestor and his service to be protector of people shows his sanctity [3, p. 17].

For example the main profession of knights is war. Hence their way of life organized according to requirements and rules of war. In Kazakh society the sign of heroism was identified with his heats in the fights against the enemy. For instance in epic poems one hero is shown as the owner of super power, who can beat everyone. He does not know what defeat is. In epic poem «Alpamys no one can resist to strength of Alpamys, in «Kobylandy» he is the most powerful hero amongst Nogais, in «Er Sain» Sain is described even stronger than Kobilandy. The main plot of epic poems is fight against enemies. This is the reason why the poem is titled epic» [4, p. 186, 192].

In Kazakh tradition heroism is not passed as heritage, but each person must deserve the title being hero. Heroes who sacrificed their lives in the sake of his people where remembered in the memory of people and became their motto in the battles against enemies. Those who were known as heroes from several generations and were known for their high courage were titled as «kara Batyr» or «Kara beren Batyr» (real hero). Those who fought alone with enemies were titled as «zheke Batyr» (special hero). Those who could destroy enemies' fortress were titled as «kamal buzgan kaz batyr» (the real hero who destroyed enemies' fortress) [5, p. 3].

S.G. Kliashorny and T.I. Sultanov wrote in the work «Kazakhstan's chronicle of three millennia: «For individual braveness in war and for skilled management of military actions there were titled authoritative title «batyr». According to the sources from 15th century the most famous heroes and those who showed heroism several times in the battlefield were titled with title tolubatyr which means full hero who is full of courage, persistence and strength. The title batyr was added to the name of a hero» [6, p. 345]. Tradition of giving title to heroes with the names of zheke batyr, khas batyr and etc. comes from the ancient times.

For example Herodotus mentioned that Scythians highly evaluated warriors who showed feats in the war [7, p. 66]. Rulers used to give special jars with drink for warriors who killed enemies. Those who were not awarded to try this drink felt

ashamed. It is known that there was similar tradition amongst Hunns [8, p. 41]. In the other words we may claim that that heroism was highly evaluated and perceived as one of the main ideologies of traditional society of nomads. This concept is still preserved in our days.

Hence the rise of hero roles in society was conditioned by the tradition of system of assigning titles. System of assigning titles to courage heroes organized assignment of military rank of leading onbasy (tens), zhuzbasy (hundreds). Along with it they had rights to receive part of triumph from battle, to receive rank (tarkhan and etc.), lands, cities, tribes, to get respect and honor financially and in goods, to have the right to take parts in khan's meetings and etc. [5, p. 230].

Tradition of ceremony titling heroes is described by academician Alkey Margulan's work about Olzhabay batyr folk tales. There it is described that Olzhabay batyr could oust Dzhungars who were ruling in Turkestan to Chinese territories. To show gratitude to batyr's feat khans Abylkhayir, Sameke, Abilmambet gave him as present golden crutch and saber which were preserved from the ancient times in Yasawiy mosque. Initial owner of saber was Tamerlan. People say that Tamerlan gave them as present to mosque. This fact shows the feeling of gratitude to heroism by people [9, pp. 170-175]. Historian B. Berlybayev describes heroes as adopters of heroic military traditions. He concludes that: «Kazakh military art has developed in the result of fights and defenses from enemies [10, pp. 46-53]. Scholar M. Kozybayev wrote about batyrs evolution process: «All of them are individuals who faced difficulties, overcome hardships, and became people with high experience in life. In the times of difficulties, when the present and future of state was under threat there appeared heroes who could sacrifice their lives for motherland. History gave birth to heroes and made their names to be kept in the memory of people» [11, p. 60]. All scholars underline that they highly evaluate military art of nomads' amongst all other nomadic value system. Place of battles made great influence on ideology and psychology of nomads' life. Even foreign explorers mentioned about heroism and braveness features of traditional Kazakh society. For instance explorer N. Zeland who travelled and explored Kazakh traditions wrote: «One can find all features in Kazakh nature to be a hero. Life in steppe teaches to be cautious to threats» [12, p. 67]. Makhambet Otemysuly described Kazakh heroes in his poem: «Can be one titled batyr if he does not nock bow strings, if he does not oust enemies, if he does not

put balls into matchlock, if he does not stretch arms into quiver, if his arrow is not lost, if his steel sword with a gold hilt does not covered with blood, if he does not make his enemy to taste the blood, if he has not been called roughneck?!» [13, p. 10]. K. Akmetzhanov listed and defined the main features of heroes and underlined that: «the main feature of heroes was that they were professionally skilled in art military. As Japan's samurais, French knights, Indian Kshatriyas Kazakh military service served as Kazakh batyrs' social monopoly. Doing other professions was considered as shameful for them. Kabanbay, Bogenbay, Zhanibek batyr's lives were related with only military art» [5, p. 15].

Reviewing the concept and meaning of word «batyr» we can be convinced that the place of batyrs in Kazakh society's political social system was significant. As you can see heroism was inseparable part of Kazakh nature and became the specific feature of Kazakh people. If we can consider value as social phenomenon which can arise from historical cultural features of nation, then we should investigate institution of heroes as inseparable part this issue. Currently it is often stated that considering historical nature as cultural values shows trustworthiness of scientific opinion [14, p. 47]. Identification of specific historical, cultural and social features of nomadic and semi-nomadic societies is possible only if we know the historical features of this society. This will help understand better the features of interrelation of separate components in that society [15, p. 94]. Social phenomenon appears only when there is necessity in it in society. The reason of heroes to be raised into institution is closely related with society's spiritual cultural development peculiarities. Society's peculiarities are based on both its economic construction, and its cultural spiritual style of life. In nomadic societies these two concepts are tightly interrelated. Many scholars underline that Kazakh's consciousness, traditions, world perception and the entire life is based on traditions of nomadic style of life. S. Tolybekov states: «It is impossible to imagine establishment of nomadic style of life without batyrs» [16, p. 257].

In order to perceive batyrs as social institution in Kazakh society's social political construction, we should understand what the social construction is and its general regulations features to become social institution. The term construction means combination of interrelation of components within the object and interdependence of functions dependent from each other. Construction of object is identified with the number of components, their placement and features of their interrelationship.

Perception of construction in this identification is approved in investigation of social construction. According to B. Russell only identification of object's construction is not enough to investigate the object. While investigating the construction we can know about its components and their interrelationship, but it does not give any information about its components' interactions with other objects. Majority of scholars pay attention to repetition and stability of construction elements. They underline the fact that there is necessity to identify the interdependence of elements, functions of each element, and the way how they are changed. Due to dynamic feature of whole systems it is important to know how repetition and stability processes occur within the construction. System is interrelation and change of constructive elements which lead to exchange of dynamic changes. Integrity is a process. Hence construction is organization of integrity in time space. What are the specificity of social constructions from general constructions? There is an entire history of investigation of social life from constructive approach. In the natural sciences the term structure was introduced from the end of 16th century in order to explain the interrelationship of components of integrity. The term «social structure» was introduced after 1945. Malinowski and Radcliffe-Brown were the first scholars who concerned issues of social structure. Social structure requires unity of members of commune. Function of social integrity is performed by social institutions.

According to Radcliffe-Brown society is a social structure with stability and durability. In biology the process of stabilization by exchanging with environment is entitled with word life. Life of society is cooperation of its components in harmony. In other words Radcliffe-Brown offered hypothesis of social systems elements' integrity. Proper function of any element of structure is directed on proper operation of whole system.

Leading scholars of the social anthropology school paid high attention to functions of social institutions in investigation of whole organism (tribe, commune, specific historical society). This school was accepted in 1920. Since it was believed that social structure serves to keep stability there was not taken into account reason of mechanisms. In fact there were not investigated questions such as if a society is one organism, where border of one society with the other is, how the difference between pathological and properly functioning societies can be identified. Social norms are tools

to regulate the rules of relation between groups and individuals. Using social norms society and social organizations can make requirements from its members. These requirements must satisfy social norms. Social norms are reflected in concepts which are accepted or non-accepted, approved or non-approved, useful or useless for people. All types of man's social behavior including his formation as an individual depend on the level how he absorbed and practiced social norms. On the basis of social norms required by society it is established model or etalon of social behavior of this group. Social norms provide society's stability, protection from inner and outer destructing factors. Hence social norms regulate and support society's ability to live. The decisive moment of public relations' social nature is in socialization of each generation and their skilling of social norms.

Institution of batyrs established as peculiar social institution in Kazakh society. This institution had own regulations and concepts. Transference of regulation from one generation to next depends on continuity. Stability of regulations is defined with sanctions for breaking social and established legislation. After considering social structure we will analyze one of its components social institutions. Institution is a concept used to define formal and informal rules, principles and positions which regulate man's functioning in diverse spheres. It identifies organizing social theories of man's role and status. When we consider concept «social institution», we understand that we are going to analyze large groups of formal roles. An idea offered by G. Spenser states that investigation of institution is investigation of society's evolvement and structure, occurrence of changes and investigation of its growth. Institutionalism (including T. Veblen) aims to investigate institutions as main factor in all social sciences. Establishing the term institution this school explained this term as a group of people with one interests to operate definite functions. As many other basic concepts in science the term institute is also explained in broad way and vague. However we will perceive institutionalism as defining part of interactions. Main elements of institutionalism are social norms and rules. Institutionalism can be understood as exchange of elements of society such as individuals, groups, organizations and etc. True interests and attempts of people mainly based on their structural positions and importance of their positions. Resources they own are changed according to their institutional positions and institutional regions. There resources can be tools to

perform aims of individuals and can serve as objects of individuals. Labor division and social economic difference in Kazakh society is the continuation of social institutions. Social stratification appeared in the result of social labor division and construction of ideal model of different individuals. In spite of that Kazakhs social economic structure and social stratification did not accord to each other and sometimes even contradicted with each other. Peoples' social status is not identified by their economic condition and it does not depend on their place in society. Identification of batyrs as ruling class by the Soviet scholars is related with military potestarian structure of society at that moment. At that moment the military potestarian system of government played significant role and batyrs also could use benefits of this system as part of it.

Conclusion

Main consistent part of foundation of batyrs institution, peculiar to traditional Kazakh society, are related with features of establishment of Kazakh society. Issues on development of Kazakh society are directly related with social construction and statehood of general nomadic societies. Peculiarity of traditional Kazakh society's tribal construction is in its close interrelation with ancient states constructions and khanate unions before establishment of Kazakh khanate. It was related with their political, social and military life, traditional style of life and human essence development. Only in case if we take into account the role of those tightly interrelated factors, we would be able to understand ways of foundation and main functions of batyrs' institutions.

References

- 1 Erofeeva I. Batory kak fenomen istorii kazakhskogo naroda (1992) // Kazakhstanskaia Pravda. – 25th September.
- 2 Kunanbayev A. Karasoz (2009). – Almaty: Mezhdunarodniy klub Abaia, 340 b.
- 3 Esym G. Aulie Rayimbek zholy eldikke bastaidi: Rayimbek batyrdin tuginina 300 zhil (2005) // Zhetisu. 30th June.
- 4 Magauyin M. Gasyrlar bederi (1991). – Almaty: Zhazushy, 432 b.
- 5 Akhmetzhanov K.S. Zharagan temyr kigender: Batorylardin karu-zharagi, askeri oneri, salt-dasturleri (1996). – Almaty: Daur, 256 b.
- 6 Kliashtorniy S.G., Sultanov Kazakhstan: Letopis triekh tisechaletii– Alma-Ata, (1992), 384 s.
- 7 Latyshev V.V. Izvestia drevnikh pisatelei grecheskikh i latinskikh o Skifii i Kavkaza. Grecheskie pisateli (1893). – Saint Petersburg, 1st edition, 946 s.
- 8 Materialy po istorii Sunnu (1968) / Predisl., per. i premich. V.S. Taskina. – M.: Nauka, 176
- 9 Margulan A. Olzhabay (1984) // Zhuldyz. – № 2. – С. 170-175.
- 10 Berlybayev B. Rayimbek batur znahe tarikhi tanymdagi zhaungerlik dastur (2005) // Minazhinakta: Rayimbek Kazakh khalkinin dankti uly. – Almaty, 46-53 bb.
- 11 Kozybayev M. Zhaudi shaptym tu bailap (1994). – Almaty: Kazakhstan, 192 b.
- 12 Zeland N. Kirgizdar. Batys Sibir boliminin zhazbalary (1998) // Kazakhtar. Kazakhstan ham Kazakhtan hakinda. – Almaty, 432 b.
- 13 18-19 gasyrlardagy Kazakh akindarinin shigarmalary (1962) / Edited by Duisenbayev I.T.– Almaty: Science Academy of Kazakh Social Soviet Republic press, 421 b.
- 14 Alymbayev N. Voprosy tipologii traditsionnoi kochevoi kultury Kazakhov (1995) // Kultura kochevnikov na rubezhe vekov (19-20 vekov). Problemy genesis i transformatsii: tezisi dokladov mezhd. konf. – Almaty, 300 s.
- 15 Shemiakin I.G. Problema tsivilizatsii v sovetskoi nauchnoi literature 60-80 godov (1991) // Istoria SSSR. No. 5. – S. 86-103.
- 16 Tolybekov S.E. Obshestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v 16-19 vekakh (1959). – Alma-Ata, 448 s.

Литература

- 1 Ерофеева И. Батыры как феномен истории казахского народа // Казахстанская правда. – 1992. – 25-сентября.
- 2 Құнанбаев А. Қарасөз. – Алматы: Международный клуб Абая, 2009. – 340 б.
- 3 Есім Ғ. Әулие Райымбек жолы елдікке бастайды: Райымбек батырдың туғанына 300 жыл // Жетісу. – 2005. – 30 шілде.
- 4 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
- 5 Ахметжанов К.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.
- 6 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 384 с.
- 7 Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказа. Греческие писатели. – СПб. 1893. – Вып. I. – 946 с.
- 8 Материалы по истории Сюнну / Предисл., пер. и примеч. В. С. Таскина. – М.: Наука, 1968. – 176 с.
- 9 Марғұлан Ә. Олжабай // Жұлдыз. – 1984. – №2. – 170-175 бб.
- 10 Берлібаев Б. Райымбек батыр және тарихи танымдағы жауынгерлік дәстүр // Мына жинақта: Райымбек – қазақ халқының даңқты ұлы. – Алматы, 2005. – 46-53 бб.

- 11 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
- 12 Зеланд Н. Қырғыздар. Батыс Сібір бөлімінің жазбалары // Қазақтар. Қазақстан һәм қазақтар хақында. – Алматы, 1998. – 432 б.
- 13 XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары / Ред. Дүйсенбаев Ы.Т. – Алматы: ҚазССР ҒА басп., 1962. – 421 б.
- 14 Алимбаев Н. Вопросы типологии традиционной кочевой культуры казахов // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX вв.). Проблемы генезиса и трансформации: тезисы докладов межд. конф. – Алматы, 1995. – С. 300.
- 15 Шемякин Я.Г. Проблема цивилизации в советской научной литературе 60-80 годов // История СССР. – 1991. – №5. – С. 86-103.
- 16 Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVI-XIX веках. – Алма-Ата: АН КазССР, 1959. – 448 с.

Саябаев Д.Қ.
**Жүсіп Баласағұнның
мемлекет туралы
тарихи ойлары**

Мақала Жүсіп Баласағұнның мемлекет ұғымына қатысты берген тарихи тұжырымдарын талдауға арналған. Тақырыпты ашу барысында негізінен Ж.Баласағұнның баршаға белгілі «Құтадғу білігі» шығармасындағы мемлекет және оның сипатына қатысты жолдары қарастырылады.

Ж.Баласағұнның мемлекет идеясы жақсылық пен жамандықтың өзара күресі тұрғысынан түсіндіріледі. Автор осыларды басшылыққа ала отырып қазақ халқының мемлекетті, тәуелсіздікті және билікті ұйымдастыру тәрізді ұстанымдарын ашып-көрсетуге тырысады. Аталған еңбектің еліміздің тағылымы мен тәжірибелік үлгісіне тигізер әсерінің зор екендігі алдыға тартылады.

Түйін сөздер: Жүсіп Баласағұн, мемлекет, билік, басшы, Қазақ хандығы.

Sayabaev D.K.
**Historical thought Yusuf
Balasaguni the state**

The article analyzes the historical views Yusuf Balasaguni the state. In disclosing topics were discussed relating to the concept of the state line and its characteristics are well-known work «Kutadgu bilig».

The idea of state Y. Balasaguni explained the struggle between good and evil. Author, based on these ideas is trying to reveal the principles of organization of the state, independence and power in the Kazakh people. It shows more impact of the labor tradition and instructive experience of the country's development.

Key words: Yusuv Balasagun, state, power, head, Kazakh Khanate.

Саябаев Д.К.
**Исторические мысли Юсуфа
Баласагуни о государстве**

Статья посвящена анализу исторических взглядов Юсуфа Баласагуни о государстве. При раскрытии темы были рассмотрены строки, касающиеся понятия государства, и ее характеристики всем известного труда «Кутадгу билиг».

Идея государства Ж. Баласагуни объясняется борьбой между добром и злом. Автор на основе данных идей пытается раскрыть принципы организации государства, независимости и власти у казахского народа. Показано большое влияние данного труда на традицию и поучительный опыт развития страны.

Ключевые слова: Ю. Баласагун, государство, власть, глава, Казахское ханство.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ МЕМЛЕКЕТ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ОЙЛАРЫ

Мемлекеттік құрылым мен оны басқару мәселелері ежелгі замандардан-ақ ғылыми талдауларға негіз болып келеді. Әлемнің көптеген атакты қайраткерлері мен ғалымдары аталған тақырып төңірегінде өз ойларын білдіруде күш-жігерлерін жұмсай отырып, мәселенің тиімді жолдарын қалыптастыру үшін біршама доктриналар мен тұжырымдамалар жасады. Қай тарихи кезенді алмасақ та, олардың әрқайсысында адамзат қоғамы идеалды мемлекет қалыптастыру, яғни арманға қол жеткізуге бағытталған басқару әдістерін ұсынуға тырысты.

Мұндай идеялар араб өркениетінің ықпалында дамыған түркі мәдениетінен өзіндік көріністерін табады. Осылардың қатарында мінсіз мемлекет қалыптастыру идеясына шығармасын арнағандардың бірі Жүсіп Баласағұн болып табылады.

Қазақ ұлтының тарихи санасына және рухани-әлеуметтік ойына үлкен ықпалын тигізген поэтикалық шығарма Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» дастаны. Бұл даналық дастан 1069-1070 жылдары жазылған. Еңбекті 1870-1890 жылдары венгр ғалымы Г. Вамбери, одан кейін орыс түріктанушысы В.В.Радлов түбегейлі зерттеген. Ал, қазақ зерттеушілерінен «Құтты білікті» талдауға өзіндік үлесін қосқан Асқар Егеубаев болды [1]. Ол «Құтты білік» тек қана әдеби мұра емес. Бұл бүтін бір тарихи кезеңнің сипат-белгілерін сіңірген, қоғамдық-саяси, әлеуметтік бітімі қанық, ақиқаттық-этикалық, рухани қазынамыздың негізі, бағдарламасы дерлік құнарлы дүние», – деп маңызды баға берді [1, 31 б.].

Қазақ халқының мемлекет, тәуелсіздік, билікті ұйымдастыру сияқты әлеуметтік-саяси ұстанымдарына өзінің үлгілік әсерін тигізген Жүсіп Баласағұнның осы «Құтадғу білігі» дастаны. Дастан негізінен төрт кейіпкерлер арасындағы диалогқа құрылған. Олар: Күнтуды (Әділ), Айтолды (Даулет), Өгдүлміш (Ақыл), Одғұрмыш (Қанағат). Кейіпкерлердің тарихи тұлғалар болғандығы туралы деректер жоқ. Оған қарамастан дастанның кейіпкерлері арасындағы пікір айтысулардан X-XI ғасырлардағы түркі халқының арасында тұрған тарихи міндеттер, саяси ахуал, шаруашылықты және қоғамды басқару мәселелері анық көрінеді.

«Құтты білікте» тәуелсіз мемлекеттің негізі жақсылыққа бетбұрудан басталады. Халыққа пайда, болашақ, игілік түптің

түбінде әділетті істерден ғана келеді, – деген ойлар айшықталады. Халық жаманшылыққа баспауы керек.» «Жаман басшылар – елді жаман жолға тартады. Жаман – із сап, бар жамандық артады», – деп есептейді Баласағұн [2, 519 б.].

Жүсіп Баласағұн мемлекет әділетке сүйенсе халық тыныш болады. Ал, әділеттің тірегі әділ заң деген қағиданы бірінші орынға қояды. Жақсы заңды бұрмалау, бұзуға ұмтылу мемлекеттің іргесін шайқалтып, жаман істерге бастайды. Сондықтан халық әділ кісілердің соңынан ергені абзал. Елге пайда әкелетін істер ғана оң істер, жақсы істер. Пайдалы істер жасаған адамды халық бағалайды. Ондай адаммен көпшілік бірге болуды қалайды. Ниеті оң, пиғылы жақсы басшы әрқашанда құрметті. Ниет оң кісі заңды құрметтейді, – деген маңызды пікірлер айтады дана ойшыл [3].

Әділ заңың елге ырыс үйіер,
Хан мен халық сүйер сені, сүйінер.

5735 Заң түзелді – жақсылық кең жайлады,
Кетті құрып зар жамандық қайдағы.

.....
Іс бұзылса, заң бұзылса – ер азар,
Ел бұзылар, бағы қайтып, жер азар.

.....
Заңды бұзба жамандарға ермегей,
Жаманнан без, қол ұшын да бермегей!

.....
Заңды бұрма, ессізден қаш, ерме сен,
Құлқы зұлым ессізге қол берме сен! [2, 523 б.].

Баласағұн жазған әрбір өлең жолдарында тәуелсіз мемлекет ұстанатын аса құнды үлгі-өнеге бар. Дана ақын құқықтық мемлекет құрудың негізгі принциптерін өлеңмен өрнектеп бере алған. Бірінші кезекте әділ заң арқылы билік пен халықтың бірігуі, өзара түсіністігі болады, – деген қағида ашылады. Екінші, дұрыс заңға сүйенген мемлекетте жақсылықтар көп болып, жаманшылықтарды ауыздықтауға мүмкіндік туады. Үшіншіден, заңды бұзу адамдарды да, қоғамды да азуға, ыдырауға алып келеді. Төртіншіден, жаман ниетті адамдар заңды бұзу, бұрмалау арқылы мемлекетке зиянын тигізеді. Елдің бірлігі мен тұтастығы жолында заңдарды бұзушылармен күресу міндет, – деп біледі Жүсіп Баласағұн.

Түркі халықтары, оның ішінде қазақ халқы «Құтты біліктегі» заңның қоғам өміріндегі орны мен рөлі туралы қағидаттық ойларды біліп өмір сүрді. Бұл идеялар Қазақ хандығы дәуірінде «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» сияқты маңызды тарихи құжаттардан көрініс тапқаны ақиқат. Қазақ хандары мен билері Жүсіп Баласағұн дастанындағы

заң туралы, заңды қабылдау мен оларды орындау туралы идеяларды тікелей қазақ қоғамында қолдануға қол жеткізді. Сондықтан түркі халқының құрамындағы қазақ халқы үшін құқықтық мемлекет мазмұны жат болған жоқ. Қазақ хандығы да, Қазақстан Республикасы да өзінің мемлекеттілігін заңға және заңдылықтың салтанат құру принципіне негіздеді.

Баласағұн тәуелсіз мемлекет болу зор бақыт деп біледі. Биліктің жақсылығы оның түзу заңды ұстануы. Осылай еткен патша жалғанда жамандық көрмейді. Ойшыл ақын әлемдік заңға жер жаһан, адамзат бағынады деген ой айтады. Бұл мәселеде Жүсіп Баласағұн пікірлері Платон, Аристотель секілді ұлы ойшылдар деңгейінен көрінеді. Орта ғасырдағы Еуропа ойшылдары да құқықтық мемлекет идеясына қатысты Баласағұн көтерген мәселелерді күн тәртібіне қояды. Заңды, әділеттілікті ұстанған патша әр уақытта халқына құрметті. Халық ханынан көрген жақсылықтарын ешқашан ұмытпайды. Басшының жақсылығын халқы жүз есе қылып қайтарады. Еліне сыйлы, халқына қамқор бола білген патшалар істері мемлекеттің тәуелсіздігінің нығайуына, оның көркеюіне әкеледі деп есептейді, – Жүсіп Баласағұн [4].

«Құтты білік» мемлекетті басқару, оны нығайту, елдегі қайшылықтар мен кемшіліктерді жою туралы ойлар мен идеяларды тұнып тұр. Мәселе бүгінгі Қазақстан халқы мен билігінің осы идеялар мен принциптерді басшылыққа алуға қабілеттілікті қалыптастыруында.

Мемлекетті билеудің, оны нығайтудың бас-ты принципі мәселені халыққа ашық айту, шындықты жасырмау, қоғамда бар қиыншылықтарды, қайшылықтарды бірге талқылау;

Екінші принцип – адам заңды ұстану, заңның үстемдігі. Көне грек философы Тит Лукреций Кар бірінші рет айтқан «Заңның ықпалына барлық адам бағынуға тиісті болуы» принципіне Жүсіп Баласағұн да ерекше ден қояды;

Үшінші принцип – мемлекет басшысының, патшаның өз халқының мақсат-мұраттарымен, армандарымен бірге болуы. Халықтың мұң-мұқтажын жоқтау, елмен біртұтас болу мемлекеттің тәуелсіздігін қорғау үшін маңызды;

Төртінші принцип – мемлекеттің істерін шешуде батылдық пен қайсарлық таныту, елдің жауларына қатал болу. Қажетті жағдайда мемлекет жауларын жайпап, құртып жіберуге дайын болу;

Бесінші принцип – ақ пен қараны ажырата білу. Ақ пен қараны заңмен белгілеу арқылы шешімі қиын түйіндерді шешуге қабілетті болу;

Алтыншы принцип – патшаның адал, елге жан-тәнімен қызмет етуге дайын серіктерді табуы. Оларға сенім білдіріп, мемлекеттің маңызды шаруаларын шешуге тарту;

Жетінші принцип – халыққа сыйлы, еңбегі сіңген, нағыз отаншыл адамдардың айтқандарына құлақ түру, ақыл-кеңестерін тыңдау [3].

Баласағұн еңбегін талдау барысында оның ойларының тәуелсіз мемлекет үшін өте қажетті екендігіне көз жеткіземіз. Мемлекеттердің тарихи тәжірибесі ақын айтқан принциптердің барлығының маңызды екендігін дәлелдейді. Адамзат өркениетінің ең жоғарғы сатысында тұрған, дамыған постиндустриалдық мемлекеттерде Баласағұн көрсеткен мемлекеттік өмірді ұымдастырудың принциптері тарихи шындықтарға айналған. Өркениеттерді дамытуда мемлекеттер басшылыққа алатын идеяларға айналған.

Сонымен бірге, Ж. Баласағұнның саяси-әлеуметтік көзқарастары өзінің нақтылығымен, шынайылығымен және қоғамдағы саяси құрылымды жақсартуға бағытталған қатынасымен

ерекшеленеді. Бір айрықша атап өтерлігі, ол өзінің идеяларын өзі өмір сүрген Қарахан қоғамындағы өзгерістер мен үрдістер шеңберінде ұсынады. Қарахан мемлекетіндегі қоғамдық қатынастарды тереңінен білуі Баласағұнға екі критерий бойынша – дүние-мүлік және кәсіп түрі негізінде, қоғам мүшелерін жіктеуге мүмкіндік берді.

Жалпы алғанда Баласағұн өсиеттері барлық халықтар үшін ортақ құндылықтар. Ал, тәуелсіз Қазақстан үшін ақын ойлары мен идеялары тіптен өзекті. Себебі, Баласағұн өскен орта, ол сөз етіп отырған мемлекет қазіргі Қазақстан жерінде Алтайдан Каспийге дейінгі ұлан байтақ территорияны алып жатқан түркілердің Қараханид және Қарлық мемлекеттері. Протоқазақтардың атамекені болған Қараханидтер мен Қарлықтар орта ғасырда әлемге танымал шаруашылығы күшті, қалалық мәдениеті озық мемлекеттер дәрежесіне көтерілген. Баласағұнның «Құтты білік» кітабының Қазақстан мемлекеті мен халқына берер тарихи, тағылымдық және тәжірибелік үлгісі өзекті.

Әдебиеттер

- 1 Егеубаев А. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 320 б.
- 2 Баласағұн Ж. Құтадғу білігі. – Алматы: Жазушы, 1986. – 613 б.
- 3 Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 352 с.
- 4 Амирханов Р.М. Тюрко-татарская философская мысль средневековья (XIII–XVI вв.). – Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 2001. – 262 с.

References

- 1 Yegeubayev A. Kisiilik kitaby (gylymi esse). – Almaty: Ana tili, 1998. – 320 b.
- 2 Balasagun ZH. Kutadgu bilig. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 613 b.
- 3 Ibrayeva A.S. Pravovaya kultura: problemy teorii i praktiki. – Almaty: Zheti zharгы, 2002. – 352 s.
- 4 Amirkhanov R.M. Tyurko-tatarskaya filosofskaya mysli srednevekoviya (XIII–XVI vv.). – Kazan: Izd-vo «Master-Layn», 2001. – 262 s.

8-бөлім
МУРАЖАЙ ІСІ

Раздел 8
МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

Section 8
MUSEOLOGY

Мийманбаева Ф.Н., Розиев А.

**Музейные материалы
как источник исторических
знаний**

В статье в краткой форме изложены задачи музеев по введению музейных коллекций в научный оборот, для чего становится необходимым источниковедческое исследование своих собраний и использование методов источниковедения. Отмечается, что музейное источниковедение с конца XX в. становится самостоятельной дисциплиной, которая изучает процесс комплектования музейных коллекций и собраний, формирование их состава, а также вырабатывает методику научного комплектования, учета, хранения и экспонирования музейных источников, но требует разработки специальных подходов к раскрытию информационного потенциала и интерпретации музейных предметов.

Ключевые слова: музей, исторический источник, научно-исследовательская работа, анализ и синтез источников, аттрактивность, экспрессивность.

Miimanbayeva F.N., Roziyev A.

**Museum materials as a source of
historical knowledge**

The article provides a summary task museums to introduce the museum collections in the scientific revolution for which it becomes necessary to study their collections of source and use of sources of methods. It is noted that the museum a source from the end of the XX century. It becomes an independent discipline, that studies the process of acquisition of museum collections and gatherings, formation of their staff, as well as scientific technique produces recruitment, accounting, storing and exhibiting museum sources, but it requires the development of specific approaches to disclosure of information capacity and interpretation of museum objects.

Key words: museum, historical sources, scientific research, analysis and synthesis of sources, attractiveness, expressiveness.

Мийманбаева Ф.Н., Розиев А.

**Мұражай материалдары
тарихи білімнің дерегі ретінде**

Мақалада мұражай топтамаларын ғылыми айналымға енгізудегі мұражай міндеттері қысқаша қарастырылған. Ол үшін деректанулық әдістерді қолдану қажет. XX ғ. аяғынан бастап, мұражайлық деректану, мұражай топтамаларын және жинақтарын зерттейтін, олардың құрамын жасақтайтын, сонымен қатар ғылыми топтама әдістемесін қалыптастыратын, мұражай деректерін сақтау, есепке алуды жүзеге асыратын жеке пәнге айналғандығы қарастырылған.

Түйін сөздер: мұражай, тарихи дерек, ғылыми-зерттеу жұмысы, деректерді сараптау және синтездеу, аттрактивтілік, экспрессивтік.

**МУЗЕЙНЫЕ
МАТЕРИАЛЫ
КАК ИСТОЧНИК
ИСТОРИЧЕСКИХ
ЗНАНИЙ**

Музеи различного профиля, наряду с архивами и библиотеками, являются важнейшими хранилищами памятников истории материальной и духовной культуры. В условиях информационного общества перед музеями, наряду с традиционными для них задачами учета и сохранения музейных предметов и коллекций, стоят задачи расширения и углубления связей с социальной средой, включения в широкий информационный обмен с внешним миром. Представление о музее как элементе коммуникационной структуры общества прочно утвердилось в современном отечественном и зарубежном музееведении[1]. Музеями различного профиля проводятся специальные исследования по изучению и систематизация своих собраний, введению музейных коллекций в научный оборот, что способствуют более полному раскрытию их информационного потенциала для широкого круга посетителей и специалистов.

В этом контексте источниковедческое исследование своих собраний становится для музеев важной составляющей деятельности, отражающей объективные возможности и особенности их социальных функций. Весь комплекс решаемых музеем задач, в том числе создание новых экспозиций и научно-просветительская деятельность, основывается на исследовании различных исторических источников и предполагает использование методов источниковедения. Формируя собрание, каждый музей в большей или меньшей степени занимается вопросами происхождения и классификации источников, исследованиями их информационного потенциала, социальной природы, внутренней и внешней критикой источника, каковым выступает музейный предмет. Обратившись к нему, музееведение и источниковедение как научные дисциплины фактически разрабатывают один и тот же объект, изучая его под разными, но в чем-то и совпадающими углами зрения.

В свою очередь, изучение музейных памятников и тематически связанных с ними источников других типов, хранящихся в музеях, может способствовать решению ряда актуальных задач источниковедения. Для современного источниковедения характерен широкий интегрированный подход к источникам самых различных типов. Еще в 1970-х гг. В.Л. Янин отмечал, что «историческая наука на современном этапе как никогда рань-

ше испытывает необходимость в комплексном изучении источников» [2]. Если раньше письменные и вещественные источники (памятники материальной культуры) изучались в основном по отдельности, то в настоящее время, по мнению О.М. Медушевской, необходима разработка методов их комплексного источниковедческого исследования, при котором информационные возможности источников разных типов раскрываются полнее [3].

Важной особенностью музейного предмета как исторического источника является то, что он несет информацию не только сам по себе, но и как часть музейной коллекции – это «совокупности музейных предметов, связанных общностью одного или нескольких признаков и представляющих научный, художественный или познавательный интерес» [4]. Музейная коллекция – это собрание исторических источников, складывающееся во времени, имеющее свою структуру, внутренние и внешние связи. Предметы в составе систематических и тематических коллекций приобретают способность дополнять, документировать друг друга. Это повышает информационный потенциал и источниковую ценность коллекции по сравнению с отдельными музейными предметами, но требует разработки специальных подходов к его раскрытию и интерпретации.

Музейное источниковедение изучает процесс комплектования музейных коллекций и собраний, формирование их состава, а также вырабатывает методику научного комплектования, учета, хранения и экспонирования музейных источников. Если историческое источниковедение и источниковедение других гуманитарных дисциплин развиваются с конца XVIII – начала XIX вв., то музейное источниковедение до недавнего времени не рассматривалось как самостоятельная дисциплина, являясь составной частью историко-источниковедческих исследований. Тем не менее, к концу 80-х гг. XX в. устоялась точка зрения, в соответствии с которой объектом изучения музейного источниковедения является музейный предмет, в отличие от исторического источника обладающий свойствами аттрактивности и экспрессивности, существенно дополняющими ту семантическую нагрузку, которую несет каждый исторический источник [5].

Однако если с тезисом о различии в свойствах исторического источника и музейного предмета можно согласиться, то трактовка объекта музейного источниковедения только как музейного предмета вызывает сомнения. Музей-

ный предмет, предназначенный для хранения, трансляции исторической памяти и интерпретации исторического опыта как в процессе научно-исследовательской работы, так и в процессе экспонирования, должен выделяться из ряда источников, несущих однородную социально-культурную информацию, своей подлинностью, мемориальностью, оригинальной и совершенной художественной формой, мастерством исполнения.

Интерпретация музейных источников подразумевает решение всего круга методических задач, составляющих анализ и синтез источников, а именно: определение полноты, достоверности и точности заключенной в источнике информации; сопоставление источников по степени полноты, достоверности и точности информации; установление генеалогической связи источников, а также как всей суммы фактов, относящихся к теме исследования, так и пробелов в цепи фактов. Наличие пробелов в составе музейных предметов эффективно восполняется в экспозиции научно-вспомогательными материалами (схемами, изобразительными воспроизведениями, муляжами, восковыми фигурами и т.п.). Именно эти материалы фиксируют научно установленную связь между предметами, демонстрируют их строение и функции, связывают экспозиционные комплексы в единое целое, что позволяет рассматривать экспозицию как научную концепцию того исторического явления, которому она посвящена.

Одной из тенденций современного этапа развития источниковедения отечественной истории является расширение эмпирической основы конкретно-исторических исследований за счёт все более активного использования наряду с традиционными, письменными, других разнообразных типов и видов исторических источников, в том числе таких, как фотодокументы. В этой связи особую актуальность приобретает введение в научный оборот фотодокументальных материалов музейных коллекций, разработка источниковедческих проблем применительно к этой разновидности исторических источников, раскрытие возможностей и пределов познания на их основе отдельных аспектов и периодов казахстанской истории. Специальный интерес представляют музейные коллекции, прежде всего, коллекция фотографий, в частности, хранящаяся в документальном фонде Центрального государственного музея истории Республики Казахстан. Фонды музея составляют неотъемлемую часть источниковой базы исторических

исследований, так как фондовые коллекции музея представляют целостное, уникальное по своему составу и содержанию собрание источников, различных по типовой и видовой принадлежности, отражающее основные периоды национальной истории.

Таким образом, источниковедческое изучение музейных коллекций расширяет источниковую базу исследований в области истории,

облегчает оценку репрезентативности источниковой информации, содействует разработке методических подходов для введения коллекций музеев в научный оборот. Сказанное позволяет считать источниковедческое изучение и оценку музейных коллекций весьма актуальным направлением междисциплинарных исследований в области истории, источниковедения и музееведения.

Литература

- 1 Гнедовский М.Б., Дукельский В.Ю. Музейная коммуникация как предмет музееведческого исследования // Музейное дело: музей-культура-общество. – М., 1992. – Вып. 21. – С. 45-56.
- 2 Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. – М., 1977. – С. 3.
- 3 Медушевская О.М. Источниковедение в современной музейной практике // Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины: теория и методика. – М., 1990. – С. 3-14.
- 4 Каулен М.Е. Коллекция // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. – М., 2001. – С. 278.
- 5 Юренева Т.Ю. Музееведение. – М., 2000. – С.325.

References

- 1 Gnedovskij M.B., Dukel'skij V.Ju. Muzejnaja kommunikacija kak pred-met muzevedcheskogo issledovanija // Muzejnoe delo: muzej-kul'tura-obshhestvo. – M., 1992. – Vyp. 21. – S. 45-56.
- 2 Janin V.L. Oчерki kompleksnogo istochnikovedenija. – M., 1977. – S. 3.
- 3 Medushevskaja O.M. Istochnikovedenie v sovremennoj muzejnoj prakti-ke // Istochnikovedenie i vspomogatel'nye istoricheskie discipliny: teorija i metodika. – M., 1990. – S. 3-14.
- 4 Kaulen M.E. Kollekcija // Rossijskaja muzejnaja jenciklopedija. T. 1. – M., 2001. – S. 278.
- 5 Jureneva T.Ju. Muzevedenie. – M., 2000. – S.325.

9-бөлім
МАГИСТРЛІК ЖҰМЫСТАР

Раздел 9
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ

Section 9
**INVESTIGATIONS OF POSTGRADUATE
STUDENTS**

Утебаева С.Ж.
**Батырлар жырының деректік
ерекшелігі және тарихи
шынайылық мәселесі**

Мақалада қазақ халқының төл тарихы негізінде жазылған ауыз-екі деректердің тарихи тұрғыда зерттелуі, батырлар жырындағы тарихи фактілерді айқындау, ауызша тарих айтудың шынайылық, тарихилық мәселесі қарастырылды. Эпостық жырлар ауыз әдебиеті тұрғысында біршама зерттелсе де, тарихи тұрғыдан өз бағасын ала қоймағандығы, әлі де болса деректанулық талдау жасалмағандығы деректік ерекшелігі мен маңызы ескеріле отырып, эпостық жырлардың зерттелу тарихы мен ондағы фактілер ғалым-зерттеушілердің пікірі арқылы сипатталды. Сонымен қоса батырлар жырының бір шоғыры ретінде Қобыланды батыр бейнесі тарихи қайраткер ретінде көрсетілді. Дәстүрлі тарихи шығармашылық халықтың өткен тарихын, болмыс-бітімін, тұрмыс-салтын бейнелеуде таптырмас дереккөзі екені айқындалды.

Түйін сөздер: дереккөзі, эпос, ауызша тарих, батыр, тұлға.

Utebayeva S.J.
**Issues about historical features
and historical realities of heroic
epos**

In the article there are considered the historical context of research of oral data, which based on the history of the Kazakh people, the determination of the historical facts in the heroic psalm, the issues of historicism and reality of folklore speaking of history. Studied a lot in terms of epic tales that they are not taken their estimates the historical point of view, even they have studied a lot folklore point of view and there is written about the analysis of the sources that they have not analyzed yet. Folklore works feature in the history of the Kazakh people, data and taking into account the importance of the history of the study of epic poems and it was characterized by the facts, according to the scientists and researchers. In addition, as the concentration of one of the heroes exhort Kobylandy image is shown as a historical figure. Traditional historical creative is determined in the depicting the last history of people and being fit, life of people as an irreplaceable resource.

Key words: resource, epos, oral history, hero, personality.

Утебаева С.Ж.
**Вопрос касательно
источниковедческой
особенности и исторической
правдивости героических
эпосов**

В данной статье проводится исследование с исторической точки зрения устных фактов, описанных на основе специфической истории казахского народа, определение исторических фактов, изъятых из героических эпосов, вопросы правдивости, историчности устного повествования. Несмотря на то, что эпические произведения были несколько исследованы на уровне фольклора, соответствующую оценку с исторической точки зрения так и не получили, до сих пор не осуществлен источниковедческий анализ. Учитывая источниковедческие особенности и смысл фольклорных произведений в истории казахского народа, рассматривается история исследования эпических произведений, содержащиеся в них факты описываются согласно рецензии ученых-исследователей. А также, представлен образ Кобыланды батыра в качестве исторического деятеля как одного из представителей героического эпоса. Выяснено, что традиционное историческое творчество является бесценным источником в описании истории народа, его образа жизни, обычаев и традиции.

Ключевые слова: источник, эпос, устная история, герой, личность.

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ ДЕРЕКТІК ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ШЫНАЙЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Қазақстандық тарих ғылымында кезінде идеологиялық кедергілердің себебінен әлі де болса зерттеле қоймаған, ғылыми айналымға жол тартпаған мәселелер баршылық. Қазақтың төл тарихының дерегі ретінде далалық тарихи дәстүр негізіндегі ауызекі тарихи білімді, оның ішінде батырлар жырын терең зерттеу – бүгінгі деректану ғылымының басты міндеттерінің бірі. Қазақ халқының тарихи дереккөздер қатарына халықтың табиғи жады сақталған, барлық ауызша таралған дәстүрлі шығармалар жатады. Сөз болып отырған ауызекі деректер ауыз әдебиетінде біршама зерттелді. Десек те көбіне әдеби тұрғыдан зерттеліп, халық шығармашылығы ретінде қарастырылған, ал бұл шығармалардың тарихилығы өз деңгейінде тарихи зерттеулер нысанына айнала қойған жоқ. Фольклордың үлкен бір тобын қазақтың эпикалық туындылары – батырлар жыры мен тарихи жырлар құрайды. Бұл туралы белгілі ғалым Р. Бердібаев: «Тарихи оқиғаларды, аңыздарды эпикалық дәстүрмен насихаттау ниетінен туындаған жырлар өз алдына бір сала. Бұларда тарихи істердің желісі сақталып, негізгі белес оқиғалар, белгілі адамдар сөз болып отырады», – дейді [1, 64]. Яғни, эпос – басқа да фольклорлық туындылар секілді нақты тарихи оқиғалар негізінде пайда болған объективті дүние. Эпостық жырлардағы тарихи деректердің шынайылық деңгейінің жоғарылығы туралы Ә.Марғұлан: «...қазақ эпосы кейде жылнамалық жазбалардан кем түспейді, олар көп сәттерде жазу-сызуға машықтанбаған халық арасында жылнамалық жазбалардың орнына жүреді. Оқиғалардың эпоста суреттелуінің дұрыстығы соншама, оларды, тіпті, тарихи әдебиеттер де дәлелдеп отыр», – десе [2, 61], академик Орлов: «Моңғол, ойрат, тіпті, орыс эпосымен салыстырғанда, қазақтың эпостық жырлары өзінің ақындық гиперболасы жағынан анағұрлым шыншыл. Бұл жағынан оны күнделікті өмір салтын көрсететін жырлар десе де болады», – дейді [3, 56]. Сонымен ауызекі деректердің, оның ішінде эпостық жырлардың маңыздылығына келгенде ғалымдарымыздың ойы бір жерден шығып отыр. Халықтың тұрмыс-болмысын, рухани мәдениетін көрсеткен тарих қана анық тарих екені күмән туғызбайды. Ондай тарихты біздер жырлардан, шежірелерден, мақал-мәтелдерден, аңыз-әңгімелерден, тіпті ата-әжеміздің ертегілерінен, анамыздың әлдилеген бесік жырынан да

таба аламыз. Өйткені сол батырлық жырлар болсын, ертегі-аңыздар болсын өзінің пайда болған уақытының көңіл-күйін білдіреді. Бұл ретте айта кететін жайт ауызекі деректерде таңғажайып эпизодтар да кездеседі. Яғни айтушының әңгімелеп отырған аңыз-әңгімесінің немесе жыршының жырлаған жырын әрлендіріп, көркемдейтін, тыңдаушысын қызықтыру үшін міндетті түрде қосылатын алынбас элементтер. Бұл жағдайда ауызекі деректерді зерттеу ісімен айналысып жүрген тарихшы немесе деректанушы дерекке салынған мәліметтің артық жерлерін ажыратып, сынға салып, тек шындыққа жақын мәліметтерді алады. Қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымының докторы Е. Бекмаханов фольклорлық деректермен жұмыс істейтін келешек зерттеушілердің нақты міндеттері жайында: «Зерттеушінің аса маңызды міндеті: шындықты қиялдан ажыратып қана қоймай, сонымен бірге фольклорлық материалдарда хабарланатын фактілерді мүмкіндігі болғанша тексеру, оларды архивтік және әдебиеттік деректермен салыстыру. Жекелеген өлеңдердің әртүрлі нұсқаларын салыстырып, олардың о бастағы тексін табу да сондайлық қажет», – дейді [4, 198]. Бұл пікірдің өзектілігі бүгінгі күнде тәуелсіз қазақ халқының өз тарихына деген қызығушылығының артуымен қатар, фольклорлық мұралармен жұмыс істей білу қажеттігін де арттырып отыр.

Халықтың жадында сақталып, атадан балаға ауыздан-ауызға беріліп келген құнды мұраларымыздың бірі – батырлар жыры туралы А. Байтұрсынов: «Батырлар әңгімесінің құны қандай деген мәселеге келсек, мұнда айту тиіс: Бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болғанда, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әңгіме – халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме; халықтың батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған. Ертеке жырдағы батырлар сипатына қарасақ, ол жырлар халықтың рухы нағыз көтерілген шағында шыққанын байқаймыз» [5, 151]. Яғни халықтың ішкі тарихын, рухын, мәдениетін тану үшін батырлар жырына баса көңіл аударуымыз қажет. Мәселен, «Қобыланды» жырын дереккөзі ретінде қарастырсақ. Бұл жырдың көптеген нұсқалары бар. Жырды терең зерттеп, қазақ, орыс тілдерінде еңбектер жазған Оразгүл Нұрмағанбетова былай деп жазады: «Қазір қолымызда «Қобыланды батыр» жырының (жыр, ертегі, аңыз-әңгімелердің бәрін қосқанда) 29 нұсқасы бар. Мұның 26-сы Қобыланды батыр жайындағы жырлар, аңыз-әңгімелер де, 3-еуі Қобыланды батырдың балалары жайындағы жырлар [6, 159].

Қобыланды батыр – шынайы тарихи тұлға, қазақ халқының ең танымал батырларының бірі, тарихи қайраткер. Жырдың маңыздылығы да сонда оның өмірде болған батыр екендігі. Сондықтан да жырда міндетті түрде сол кездің мәліметтері кездесетіндігі.

«Қобыланды» жыры – тайпалық эпос түрінде туып, бірте-бірте жалпыхалықтық жырға айналған қазына. Қазан төңкерісінен бұрынғы фольклортану ғылымында бұл жырды орыс патшасы Иван Грозныйдың 1552 жылғы Қазан хандығын жаулап алу оқиғасымен байланыстыра қарау басым болды. Кезінде Мәлік Ғабдуллин бұл пікірге қарсы шығып, «Қобыланды» жырының одан үш жүз жыл бұрын XIII ғасырдағы парсы жерін билеген Шыңғыс ханның ұрпағы Ғазан ханға қарсы күрестің барысында туған эпос екенін жазған еді. Жалпы «Қобыланды» жырының нұсқалары батырды бес түрлі кезеңге апарып телиді. Солардың алғашқысы IX-X ғасырлардағы пешенег дәуірі, екіншісі IX-XI ғасырлардағы оғыз-қыпшақ заманы. Үшінші-төртінші кезең XV-XVI ғасырлардағы Ноғайлы ордасы мен Өзбек-Қазақ ұлысы кезеңімен байланысты. Ал жырдың қайсыбір нұсқалары батырды бергі XVIII ғасырдағы Жоңғар жорығына араластырады. Әрине, мұның бәрі сол бір замандарда халықтың батырға зәрулігінен туған. Шындығында Қобыландының өмір сүрген уақыты белгілі. Бұл – тарихи шындық. Әлихан Бөкейхановтың «Қара қыпшақ Қобыланды» атты сыни рецензиясында: «Сондағы Тоқтамыс ханның тоғыз батырының біреуі қара қыпшақ Қобыланды:

Қараңғыда жол тапқан,
Қысылғанда сөз тапқан.
Тайқазан қақпақ жауырынды,
Қолағаш тоқпақ айдарлы,
Кісі ақылына ермеген,
Қиын жолға жүрмеген,
Қара Қыпшақ Қобыландым.
Хан Тоғымға не дейсін?

Тоқтамыс хан Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен. Бұл Ақсақ Темірмен соғысып, жеңіліп қашқан. Бұл Қобыландының ісі XIV ғасыр ортасы болуға лайық...

Арғынның атасы Дарқожа Абулхайыр ханның қазысы екен. Ғаділ билік айтқанынан Ақжол атанған. Қара қыпшақ Қобыланды да ханға сүйікті екен. Сондықтан бұл екеуі күндес болған. Күндестікпен Қобыланды батыр Ақжолды өлтіріп кеткен. Әз-Жәнібек хан Қобыландыны өлтірем деп сұрағанда, қалың қыпшақ бұзылады деп, Абулхайыр хан бере алмаған. Шәкәрім-

нің жазуынша, «Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным?» деген қазақ мақалы Ақжол атасы Құдан жылауынан қалған. Бұл екі ханның заманы 1450 жылдар. Бұған қарағанда Қобыланды XV ғасыр ортасындағы жігіт болады. Онда Тоқтамысқа жігіт бола алмайды. Мұны Едіге жырына ақын қосқан болады» [7, 21] – деген пікірлер айтады. Ш.Уалиханов: «Қазақ, қырғыз, өзбек, ноғайдың ауыз әдебиеттерінің бір түрі батырлар туралы жырлар. Бұлардың көбі Алтын Орда дәуірінде болған тарихи адамдар туралы. Соған қарағанда бұл жырлар XIV ғасырдың ақырында, XV-XVI ғасырларда жасалған сияқты...» дейді. «Қобыланды батыр көркем жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық» – деп Ә.Бөкейханов айтқандай, жырда қазақ халқының орын алған тұрмыс-салт, қару-жарак, мал атаулары, халық, ру-тайпалары т.б. мәселелерге көңіл аудару қажет.

Жалпы, кез-келген батырлар жырының немесе ауызша тарихтың шынайылық деңгейін анықтау үшін мәтінге логикалық талдау неме-

се пайда болуы жағынан бір-бірімен байланысы жоқ, бірақ бір оқиғаны бейнелеген әртүрлі деректерді кешенді салыстырудың рөлі аса зор. Сайып келгенде, батырлар жыры – әртүрлі тарихи дереккөздер арасында қазақ халқының өткен өмірін бейнелеу жағынан теңдесі жоқ деректер тобын құрайды. Тарихымызды қамтитын хронологиялық шеңберінің кеңдігі, беретін мәліметтерінің молдығы, көлемінің көптігі жағынан басқа дереккөздері арасында ерекше орын алады. Дәстүрлі тарихи шығармашылық кез-келген халықтың ажырамас бөлігі, тарихи тәжірибесінің, арманының, көзқарасының белгісі. Өткен тарихта болған оқиғаларды, хандардың атқарған қызметін, батырлар мен билердің еңбектерін саралау, көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасын, тарихи шындықтың дамуын зерттеу бүгінгі тарих ғылымының маңызды міндеті. Бұл тұрғыда қазақ халқының ауызша тарихы, оның ішінде біз көтеріп отырған батырлар жырының шынайылығын, дереккөздік маңызын айқындау – бірден-бір атқарылуға тиіс жұмыстардың бірі.

Әдебиеттер

- 1 Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы, 1982. – 196 б.
- 2 Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 3 Орлов А.С. Казахский географический эпос. – М., 1964.
- 4 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғ. 20-40 жылдары. – Алматы: Қазақ Университеті, 1992; Жеті томдық шығармалар жинағы. 5 том. (Ғылыми мақалалар жинағы). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 266 б.
- 5 Байтұрсынов А. Шығармалар. – Алматы, 1989. – 141 б.
- 6 Нұрмағамбетова О. «Қобыланды батыр» эпосының негізгі варианттары және олардың өзара байланысы. /Өмір өрнектері. – Астана, 2004. – 237 б.
- 7 Құдайбердіұлы Ш. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.

References

- 1 Berdibaev R. Kazakh eposy. – Almaty, 1982. – 196 b.
- 2 Margulan A.X. Ejelgy jyr angyzdar. – Almaty: Jazwshy, 1985. – 368 b.
- 3 Orlov A.S. Kazakhskie geograficheskii epos. – M., 1964.
- 4 Bekmaxanov E. Kazakhstan XIX g. 20-40 jıydary. Almaty: Kazakh Wniversity, 1992; Jety tomdik shygarmalar jinagy. 5 tom. (Gylymi makalalar jinagy). – Pavlodar: «EKO» GOF, 2005. – 266 b.
- 5 Baytursynov A. Shygarmalar. – Almaty, 1989. – 141 b.
- 6 Nurmagambetova O. «Kobylandy batyr» eposynyng negyzygy varianttary jane olardyng ozara bailanysy. /Omir ornektery. – Astana, 2004. – 237 b.
- 7 Kudaiberdyuly Sh. – Almaty: Kazakhstan, 1991. – 80 b.

Егембердиева Г.

Алтын Орда мемлекетінің хан мәртебесі, билік және басқару құрылымы

Мақалада Алтын Орда мемлекетінің хан мәртебесі: билік жүйесі және басқару құрылымы туралы айтылады. Жоғарғы хан билігі «Хан жарлығы институтында» көрініс тапты. Ортағасырлардағы хан жарлықтары айналымдағы ресми құжат болғандықтан, дерек ретінде пайдалануға бірден-бір маңызды мәліметтер болып табылады. Бұл жарлықтан шығаратын қорытынды, сол кезеңде билік еткен ханның билігі өте күшті және барлық жерде мойындағанын білдіреді. Сол себептіде жарлықтарда атымен қоса лауазымында көрсетіп отырды. Алтын Орданың ханының мәртебесі өте жоғары болды. Алдында болып кеткен хан шешімі оның ұрпағы үшін заң секілді маңызды рөл атқарды. Тіпті әкесінің алдында қабылдаған шешіміне немесе Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс ханның шешіміне немесе Алтын Орда мемлекетінің негізін қалаған Бату ханның қабылдаған шешімдерін заң ретінде қарап отырған.

Түйін сөздер: Алтын Орда, хан мәртебесі, билік мәселесі, хан жарлықтары, басқару құрылымы, харизма.

Yegemberdyeva G.

In the state of the Golden Horde khan's status, power and structural control

The article discusses the status of the khan of the Golden Horde in the state: the management structure and system of government. Khan High Power reflected «at the Institute of Khan's labels.» Since the Middle Ages Khan labels were official documents containing the data it use a significant facts. Serial output of the outgoing label shows that at that time Khan had a very strong power and all this to acknowledge. That is why the labels indicated no only the names but also the post. Decision former Khan for his descendants was the law. Even the decisions of Genghis Khan or Khan of the Golden Horde solutions Batu Khan all this was considered by the law.

Key words: Golden Horde Khan's status, system power, shortcuts Khan structural control, charisma.

Егембердиева Г.

Статус хана, власть и структурное управление в государстве Золотой Орды

В статье рассматривается статус хана в государстве Золотой Орды: структура управления и система власти. Власть верховного хана отражается «в институте ханских ярлыков». Так как в средневековые ханские ярлыки были официальными документами, содержащиеся в нем данные использовались как значительные факты. Последовательный вывод, исходящий этого ярлыка, показывает, что в тот период хан обладал очень сильной властью и везде это признавалось. Именно поэтому в ярлыках указывались не только имена, но и должности. Решения бывшего хана для его потомков были как закон. Даже принятые решения Чингиз хана или решения хана Золотой Орды Батый хана считались законом.

Ключевые слова: Золотая Орда, статус хана, система власти, ярлыки хана, структурное управление, харизма.

АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТІНІҢ ХАН МӘРТЕБЕСІ, БИЛІК ЖӘНЕ БАСҚАРУ ҚҰРЫЛЫМЫ

Алтын Ордадағы әкімшілік жүйе көшпелі және отырықшы, моңғолдық және мұсылман мемлекетінің дәстүрлі байланыс тапқандықтан, тарихы көп деңгейлі, тармақталған өте қиын болды. Алтын Орданың билік жүйесі және басқару құрылымы туралы мәлімет хан жарлықтарында, ресми актілерде және тарихи деректерде кездеседі.

Алтын Орданың мемлекеттік-әкімшілік басқаруын үш негізгі деңгейге бөлуге болады:

1. Хан – жоғарғы билеуші. Алтын Орда мемлекетінің басшысы.

2. Орталық басқару аппараты.

3. Аймақтық әкімшілік.

Хан – заң шығарушы, жүзеге асырушы және соттық билікті атқарушы. Зерттеуші ғалымдар тобы көшпелі мемлекеттердің 5 негізгі функциясын ұсынды:

1. Барлық жер мемлекет қарамағына тиісті;

2. Соғыс жариялау немесе достық келісімге келу;

3. Шет мемлекеттермен келіссөздер жүргізу;

4. Мемлекеттің қол астындағы халықтар заң алдында тең;

5. Заң шығару және үкім ету [1];

Бұл функциялар толық Алтын Орда мемлекетінің ханына тән және бұл мәселелер хан жарлықтарында көрініс тапқан болатын. Хан жер мен ұлыстарды билеуші, тиісті басқарушыны тағайындаушы және жерді қызметі үшін сыйға тартуға құқылы болды. Хан жеке аймақты және белгілі тұлғаны мемлекет салығынан және міндеткерлігінен босатуды тархан қызметіне берді. Соғыс жариялау және келісімге келу, басқа бағытта дипломатиялық қызметті және шет мемлекеттермен байланысты хан келісімімен жүзеге асырып отырды.

В.В. Трепавлов көшпелі халықтардың мемлекеттік құрылысын зерттеп, келесі деректерді бөліп, хан билігін көрсетті. Олар: а) аспан жебеушісі Шыңғыс хан мұрагерлері; ә) Шыңғыс ханның және оның туыстарының харизмасы; б) аспан жебеушісі Шыңғыс хан өмірінде жетістікке және жеңіске жетуі; в) билікке құқы; г) құрылтайда хан етіп таңдауы; ғ) жоғарғы монархты бекіту егер сөз ұлыс басқарушысы болса. Сонымен Алтын Орда ханы Шыңғыс ханның ұрпағы ретінде аспан келісімімен билік жүргізді деп айтады.

Бірінші орда хандары өз жарлықтарында монғол хандарының шығу тегін құдайлық кейіппен байланыстырады. Шыңғыс хан өз туған – туыстарын және руын билік монополиясымен қамтамасыз етіп отырды. Шығыстанушы А.П. Григорьевтің ойынша, бұл жолын («харизм») Шыңғыс хан билікке келудің бір жолы деп көрсетті [2]. Бұл көзқарастар жаңа хан жарлықтарында көрініс тауып, ислам дінін қабылдағанға дейінгі келесі образ көрінеді: «Мәңгі құдай күш аспан жебеушісі...». 1320 жылы Алтын Орда хандары ислам дінін қабылдағаннан кейін, жебеушілік туралы тілдік формула «ұлы жалын» жарлықтардан жоғала бастайды. Оның орнына мұсылмандық: «өлмейтін құдай күші (Тюляк жарлығы, 1379), оның мейірімі» (Тохтамыш жарлығы, 1384) [3]. Бір қызықты жағдай Алтын Орда дәуірінде ислам дінін қабылдаған кезде, Шыңғыс ханның ұрпақтары бұрынғысынша, жоғарыға билік монополиясында таңдаулы орын алып тұрды. Тіпті Мамай мен Едіге де бұл дәстүрлі қалыптасқан тәртіпке қарсы шыға алмады. Олар Шыңғыс ханның ұрпақтарының атынан теңгелер басылып, жарлықтар шығарып отырғанын мойындады.

Жоғарғы хан билігі «Хан жарлығы институтында» көрініс тапты: «Мен, Жәнібек, жарлығы», «Бердібек сөзі», «Мен, Тохтамыш. Менің сөзім», «Мен, Тохтамыш айтамын», «Мен, Тимур-Құтлық сөзім». Бұл жарлықтан шығаратын қорытынды, сол кезеңде билік еткен ханның билігі өте күшті және барлық жерде мойындағанын білдіреді. Сол себепті де жарлықтарда атымен қоса лауазымын да көрсету қажет еді. Алтын Орданың ханының мәртебесі өте жоғары болды. Русь князьдығында – «патша», Еуропада – «император», шығыста – «сұлтан» тағы сол сияқты ең жоғарғы монархиялық лауазымдар еді [4].

Алтын Орда мемлекетінде билік үшін таққа талас басталды. Хан билік жүргізіп жатса да, Шыңғыс ханның мұрагерлері таққа үміткерлер шығып отырды. Ал сол кезде билік етіп жатқан хан өзін ресми қағаздарда мойындатқызып жазғызып отырды. Теңгелер соғылған кезде «Жоғарғы сұлтан Тохтамыш» лауазымын немесе сол сияқты лауазымдарды қалдыруға тырысты. Солай XVII ғасырдың соңында британ монархиясында өздерін «Англия, Шотландия, Ирландия королі» деп атаса, ал Ресей императорлары «Үлкен және кіші патша» деген лауазым болды. Алтынордалық жарлықтардағы интитуляцияда былай делінеді: «Мәңгі жасаушы Құдайлық күшпен және ұлылықпен атадан балаға» [5]. Бірінші хандар Шыңғыс ханның және оның мирасқорла-

рынан қалған жарлығынан: Меңгу-Темір (1267) жарлығында «Шыңғыс хан дін басыларды олардың «оң жүрегімен» ғибадат еткені үшін, оларды салықтан босатты», – делінеді. Одан кейінгі жарлықтарда Алтын Орданың жарлықтарында беделді басшылары туралы мәліметтер кездеседі. Одан кейінгі хандар Темір-Құтлұғ және Ахмет Шыңғыс ханға Алтын Орданың нақты негізін қалаған – Бату (Сайын хан, орыс аудармаларында – «сайын патша»). Алтын Орда мемлекеті ислам дінін қабылдағаннан кейін, мемлекет негізін қалаған хан мәртебесіне қатты мән берілмеді, бірақ өз беделін сақтап қалды. Назарға алатын жағдай, Жошы ұрпағы ұлыстың бірінші басқарушысы, таққа келуге құқы бар [6]. Бастапқыда таққа Бату ұрпақтарынан билік атадан ұлға немесе ағадан ініге өтіп отырды. Мәселен, билік етіп жатқан отбасы өз мәртебесін түсіріп алғаннан кейін, таққа Жошы ұрпақтарының басқа отбасылары бәсекеге түсті. «Великая замятня» орыс жылнамасында 1359-1381 жылдар аралығында Алтын Орда тағына Жошының ұлы – Бату, Орда-Ежен, Шибан, Тұқа-Темір ұлдары таққа үлескер болды. Таққа талас болып жатқанда, өз руынан іріктеу арқылы таққа тең құқылы үміткерлер заңды түрде билікті өз қолына алып отырды. Билікті көбінесе әскери жағынан мықты, хабары бар хан билік тізгінін ұстап отырды. Бірақ орыс князьдары алдында билеген князьды барынша естен шығаруға, ол туралы ескерткіштерді жоюға тіпті жылнамалардан өшіруге тырысса, Алтын Орда хандары алдыңғы хан шешімдеріне сүйене отырып, өз шешімін қабылдап отырған. Құжаттарды жойып немесе ханды өлтіріп, оның мирасқорын белгісіз басқарушы деп танытып жатқан оқиғалар кездескен. Алдында болып кеткен хан шешімі оның ұрпағы үшін заң секілді маңызды рөл атқарды. Тіпті әкесінің алдында қабылдаған шешіміне немесе Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс ханның шешіміне немесе Алтын Орда мемлекетінің негізін қалаған Бату ханның қабылдаған шешімдерін заң ретінде қарап отырған. Сол себептен де хан жарлығының институты өз алдына өзіндік құқықтық ерекшеліктерін көрсетіп, хан құқықтық дара билігіне шектеу қойып, Алтын Орда мемлекетіндегі маңызды келісімдерге келе алмауын, зерттеуші Р.Ю. Почекаев әдеттегі шығыстағы ханның абсолютті ел билеуі деп көрсетеді [7]. Осыған байлынысты мына жағдайға мән бере кеткен жөн. Мына дәлелде Алтынордалық хан жарлықтарында «әкеге және үлкен ағаларының» шешімдеріне қатты мән берген. Көңілге қонымды, Жәнібек Азовтағы венеция саудагерлеріне дәлелденген

жарлықта өзінің әкесі Өзбек ханның жарлығында нұсқалады, ал Бердібек Жәнібектің ұлы екендігі әкесінің және атасының жарлықтарында да көрсетілген [8]. Оң көзқараспен қарасақ, «үлкен ағалары» жарлықтарда сілтегендей, мысалы, Темір-Құтлұғ және Ұлұғ-Мұхаммед үлкен де, кіші де бауырлары Алтын Орда тағына үміткер болмаған [9]. Зерттеушілердің ойынша, «үлкен ағасы» Темір-Құтлұғ жарлығында – Тохтамыш деп көрсетілген, Темір-Құтлұқтың өзі мемлекеттен қуып жібергенін жарлықта көрсетсе, ал Ұлығ-Мұхаммед жарлығында «үлкен ағасы» шамамен Жаббар-Берді деп көрсетіледі. Ол Тохтамыштың ұлы екендігі айтылады. Жәнібек пен Бердібек жарлықтарында есімдері нақты көрсетілген, ал басқа хан жарлықтарында тікелей ұрпақтары таққа үлескер болса, «үлкен ағалары» деген сөзді олар Жошы ұрпақтарының басқа тармақтарынан тараған Алтын Орда тағына үлескерлер екендігін болжап отыр. Бұл жағдай кейінгі құжаттарда көрініс тапты. Мысалы, Қырым ханы Менгли-Гирей жарлығында оның әкесі Хаджи-Гирей, ал осы жерде «ағасы» сөзінің астында Тохтамыш және Ұлұғ-Мұхаммед есімдері жатқанын көруге болады. Ортағасырларда «аға» сөзіне тек тікелей емес, туған-туыстарын айтқанына мән берген жөн. Мысалы, Қырым ханы Сахиб-Гирей I Мәскеу князі Ұлы Василий III жіберген үндеуінде өзінің туған жиенін – Казань ханы Сафа-Гирей ағасы деп көрсетсе, бұл жерде тек туыстық қатын асты емес, сонымен қатар иерархиялық теңдікті де көруге болады. Ортағасырларда дәстүрлі орыс саясатында князьдар «аға» деп өзімен деңгейлес князьдарды одақтасы деп есептеген.

Монғолдардың жаулап алуы бағындырылған елдер халықтарының әлеуметтік-экономикалық құрылысын тұтас алғанда өзгертпегенімен, олардың қоғамдық-саяси өмірімен тұрмысына айтарлықтай өзгерістер енгізді. Отырықшылық-егіншілік өңірлердің дінбасылары, көпестер, ірі феодалдар және көшпелі түрік шонжарлары монғол хандары мен феодалдарының тірегіне айналды, ал еңбекшілер екі жақты экономикалық және саяси езгіге ұшырады. Монғол империясы хандық құрушы Шыңғыс ұрпақтарының бірлесіп билейтін меншікті жері деп саналды. «Сырттай қарағанда басқару мен бүкіл ел хандық дәрежесі бар бір адамға ғана сеніп тапсырылған сияқты көрінгенмен, – деп жазды Жувеини, – шындығында бүкіл ұрпағы мен немере ағалары жерді және қоғамдық дәулетті ортақтаса пайдаланады»

Шыңғыс ұрпақтарының басшысы держава-сының ең жоғарғы әміршісі болып табылатын ұлы хан болды. Ол өзінің жоғарғы билігінің

бірден-бір атрибуты болған «қаан» («қаған», «хақан») деген атаққа ие болды. Монғол құқы бойынша монғол басқарушылары мен ақсүйектеріне «басқа халықтардағы, әсіресе мұсылмандардағы сияқты алуан түрлі дәріптеме атақтар» беруге тыйым салынды [10]. Ұлы ханның мемлекет басшысы ретіндегі құқықтары әскери, заң шығару және әкімшілік билігін қамтыды. Жоғарғы өкімет билігінің бірлігі идеясы империя өмір сүрген алғашқы ондаған жылдарда теңге соғудан көрініс тапты. Түрлі ұлыстардың қалаларында, оның ішінде Орталық Азия қалаларында да шығарылған теңгелер, әдетте, анонимді түрде болды, оларда ұлы хан есімінің немесе өзінің таңбасының ойылып жазылуы едәуір сирек кездесетін. Алтын Орда мемлекетіне келген шет жерлік елшілердің Қарақорымға жіберіліп отырғанына қарағанда, шетел мемлекеттерімен келіссөз жүргізу құқығы ұлы ханда болған.

Монғол империясының саяси өмірінде Шыңғыс ұрпақтарының және көшпелі монғол шонжарларының жалпы империялық жиналысы – құрылтай (хурилтай, хурилта) зор рөл атқарды. Құрылтай ресми түрде жоғарғы өкімет билігінің жоғарғы органы болды, құрылтайда ірі әскери әрекеттерге байланысты мәселелер, ішкі саясат, Шыңғыс ұрпақтары арасында өлкелерді бөлу мәселелері шешіліп отырды. Құрылтайда хан жариялау және оны салтанатты түрде таққа отырғызу рәсімдері жасалды. Құрылтайды империяның, ұлыстың басшысы немесе билік жүргізіп отырған рудың жасы жағынан үлкен мүшесі шақыратын. Оның шақырылу мерзімі күні бұрын белгіленіп, ұлыстарға адам жіберу арқылы жария етілетін. Тағайындалған мерзімде (әдетте көктемде) және белгілі бір жерге (әдетте өзен жағасына) империяның түкпір-түкпірінен «хан-адалар, күйеу балалар, ханшалар, түмен және мыңбасы, нояндар жиналды... бұл жерге сондай-ақ олардың қол астындағы патшалар мен сұлтандар мол-мол сыйлық пен тартуларын алып келетін болды». Құрылтай іс жүзінде Шыңғыс ұрпақтарының, әскер басыларының және азаматтық әкімшілік қайраткерлерінің қаған мен оның айналасындағы жақындарының күні бұрын қабылдаған шешімдерін құлақтандыру әрі орындау үшін қабылдауға арналған жиналысы болды және ол империя әміршісінің билігін шектемеді. 1259 жылы Мөңке қаған өлгеннен кейін жалпы монғолдық құрылтайлар шақырылған жоқ.

Шыңғыс әулетінің және әскери-көшпелі ақсүйектердің съездері ұлыстарда да жиналды. Ибн Батутаның деректеріне қарағанда, мұндай жиналыс Шағатай ұлысында «той» деген түрік-

ше атауға ие болып, жыл сайын шақырылып тұрған. Ханның «той» (құрылтай) өткізуден бас тартуы қалыптасқан дәстүрді бұзу болып саналды және оған қарсы жасалған көтерілісті ақтау үшін негіз болып кетуі мүмкін еді. Ибн Батутаның айтуы бойынша, «тойға» Шыңғысханның ұрпақтары, әскер басылары, өлкелердің билеушілері мен атақты әйелдер жиналатын болған.

Ұлыстық құрылтайлар мақсаттарының бірі өзара қырқыстарға жол бермеу болды (1269 жылғы Талас құрылтайы, 1309 жылғы құрылтай). Алайда Шыңғыс ұрпақтары арасындағы феодалдық қақтығыстар тоқталмады; әрбір ханзаданың қарекеті іс жүзінде құрылтайдың шешімімен емес, оның әскери күш-қуатымен анықталып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Султанов 2001 – Султанов Т.И. Поднятие на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы, 2001. – С. 72.
- 2 Григорьев 2002 – Григорьев А.П. Коллекция золотоордынских документов середины XIV века из Венеции // Востокведение. Вып. 22. 2002. – С. 214-226; Скрынкова 1995 – Скрынкова Т.Д. Представление о харизме и культ Чингизхана у монголов // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. 15. – СПб., 1995. – С. 66-88.
- 3 Григорьев, Ярцов 1844 – Григорьев В.В., Ярцов Я.О. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея // Записки Одесского Общества истории и древностей. 1844. – №1. – С. 1-16.
- 4 Григорьев 1992 – Григорьев А.П. Обращение к ордынскому хану и его сановниками в послания венецианского дожа // Вестник Санкт-Петербургского университета. 1992. Сер. 2. – С. 6-12.
- 5 Григорьев, Ярцов 1844. – С. 3.
- 6 Кляшторный, Султанов 2004 – Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб., 2004. С. 195, 228-229.; Чхао Чху-Ченг 2008 – Чхао Чху-Ченг. Распад Монгольской империи / Ред. И.М. Миргалиев. Казань, 2008. С. 90-92.
- 7 Почекаев 2005 – Почекаев Р.Ю. Статус ханов Золотой Орды: правовое регулирование // Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2. – Улан-Удэ, 2005. – С. 150-151.
- 8 Григорьев 2002. – С. 72, 119, 164.
- 9 Радлов 1889 – Радлов В. Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отдела Русского археологического общества. Т. III. 1889. – С. 21.
- 10 Вернадский 1999 – Вернадский Г.В. О составе Великой Ясы Чингиз-хана // Вернадский Г.В. История права. – СПб., 1999. – С. 112-148.

References

- 1 Sultanov 2001 – Sultanov T.I. Podnjatie na beloj koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty, 2001. – S. 72.
- 2 Grigor'ev 2002 – Grigor'ev A.P. Kollekcija zolotoordynskih dokumentov serediny HIY veka iz Venecii // Vostokovedenie. Vyp. 22. 2002. – S. 214-226; Skrynko-va 1995 – Skrynko-va T.D. Predstavlenie o harizme i kul't Chingizhana u mongolov // Istoriografija i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki. Vyp. 15. – SPb., 1995. – S. 66-88.
- 3 Grigor'ev, Jarcov 1844 – Grigor'ev V.V., Jarcov Ja.O. Jarlyki Tohtamysha i Seadet-Gireja // Zapiski Odesskogo Obshhestva istorii i drevnostej. 1844. – №1. – S. 1-16.
- 4 Grigor'ev 1992 – Grigorev A.P. Obrashhenie k ordynskomu hanu i ego sanov-kami v poslanija venecianskogo dozha // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. 1992. Ser. 2. – S. 6-12.
- 5 Grigor'ev, Jarcov 1844. – S. 3.
- 6 Kljashtornyj, Sultanov 2004 – Kljashtornyj S.G., Sultanov T.I. Gosudars-tva i narody Evrazijskikh stepej. Drevnost' i srednevekov'e. SPb., 2004. S. 195, 228-229.; Chhao Chhu-Cheng 2008 – Chhao Chhu-Cheng. Raspad Mongol'skoj imperii / Red. I.M. Mirgaliev. Kazan', 2008. S. 90-92.
- 7 Pochekaev 2005 – Pochekaev R.Ju. Status hanov Zolotoj Ordy: pravovoe regu-lirovanie // Mongol'skaja imperija i kochевой mir. Kn. 2. – Ulan-Udje, 2005. – S. 150-151.
- 8 Grigor'ev 2002. – S. 72, 119, 164.
- 9 Radlov 1889 – Radlov V. Jarlyki Tohtamysha i Temir-Kutluga // Zapiski Vostochnogo otdela Russkogo arheologicheskogo obshhestva. T. III. 1889. – S. 21.
- 10 Vernadskij 1999 – Vernadskij G.V. O sostave Velikoj Jasy Chingis-hana // Vernadskij G.V. Istorija prava. – SPb., 1999. – S. 112-148.

Сисенбаева А.А.

**Дәстүрлі қазақ қоғамындағы
билік ұғымының рухани
құндылықтары**

Мақалада дәстүрлі қоғамның дүниетанымындағы билік тәртібі, оның шыққан тегі принципімен қатар, жеке индивидтің бойындағы қасиеттеріне тікелей тәуелді болуы талданды. Билік тірегі билеушінің сөз құдіретін қолдана білу қасиеті мен тиісті жағдайда дұрыс шешім шығару және сөзі мен ісі сәйкес болуы, адал және әділеттілікті заң аясында жүзеге асыру қабілеттілігімен ұштасуына қатысты ауызша тарих арқылы жеткен ойлар ұсынылды. Харизмдік билік моделі тұжырымдалды. Автор саяси құрылымның және әлеуметтік жүйенің сипатын харизмдік билік аясында көрсетеді. Ерте дәуірден бастау алған жеке индивидтің харизмі биліктің риторикалық концепцияның айқындауы сипатталады. Мақалада жоғары билеушіге қойылған моральдік категориялардың түп-тамыры түркі дәуірінен бастау алып, қазақ дүниетанымының қазығына айналуын Жүсіп Баласағұнның шығармасын жан-жақты тұжырымдық талдау жасау арқылы жүзеге асырады.

Түйін сөздер: харизм, риторика, индивид, билік, заң.

Sissenbayeva A.A.

**Spiritual values of conception of
power are in traditional Kazakh
society**

The author considers the discipline of power and its principles of origin, as well as the personal qualities of the individual in the mentality of traditional society. The ideas provided below were originated from the oral history related to the basis of the authority, skills of a ruler who has the ability to use the power of words and make the right decisions, whose words and actions correspond to the conscience and justice and carried out within the law at the same time. We analyze a model of charismatic authority. The author shows the character of the political system and social structure within the charismatic power. Beginning from the early era charisma of an individual is characterized by a certain rhetorical concept of power. The article illustrates that through the analysis of Zhusup Balasaguni's work it is possible to confirm that the moral categories of the ruler take their roots from Turkic period and become the basis of the ideology of Kazakhs.

Key words: charism, риторика, individual, power, law.

Сисенбаева А.А.

**Духовные ценности
концепции власти в традици-
онном казахском обществе**

В статье автор рассматривает дисциплину власти и ее принципы происхождения, а также личные качества индивида в мировоззрении традиционного общества. Были предоставлены идеи, взятые с устной истории, связанные с основой власти, качествами правителя, который имеет возможность использовать силу слова и принимать правильные решения, слова и поступки которого соответствуют совести и справедливости и в то же время осуществляются в рамках закона. Анализируется модель харизматичной власти. Автор показывает характер политической системы и социальной структуры в пределах харизматичной власти начиная с ранней эпохи. Харизма индивида характеризуется определенной риторической концепцией власти. В статье представлено, что благодаря анализу работы Жусупа Баласагуни можно подтвердить, что моральные категории правителя берут свои корни с тюркского периода и становятся основой мировоззрения казахов.

Ключевые слова: харизм, риторика, индивид, власть, закон.

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛІК ҰҒЫМЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Дәстүрлі қазақ қоғамының жоғары билікке қатысты тұжырымдарының өзіндік ерекшеліктерінің басты көрінісі ретінде тұлғалық қабілеттің, әулеттік принциппен қатар жүруінде де болып тұр. Шыққан тегімен қатар, билеушінің өз сөзіне елді көндіріп, қажетті кезеңде дұрыс шешім қабылдай алып және сынды дұрыс қабылдайтын қасиеті басым болуы қажет. Зерттеулерде бұл биліктің түрін харизм тұрғысынан қарайды. Харизм билігінің және харизматикалық көшбасшылыққа ықпал жасайтын екі негізгі фенеомен бар: билік және сөз бастау [1]. Дәстүрлі қоғамда биліктің құралының сөз болуы, ел алдында, өзінің ойын ұтқыр жеткізу тәсілдерін және соңынан жұртты ерте білу, сендіру қабілетін меңгерген тұлғаның сөзі іспен жалғасын табуы тиіс еді. Көшпелі қоғамдағы жоғары билік шынайы және ашық болды. Бойында елді сөзбен басқара алмайтын тұлға билігі әлсіз болды. Сондықтан болар Дала тарихында сөзге шешен, іске бекем ел билеушілері тарих беттерінде қалып отырды. Көшпелі қоғамының әлеуметтік ортасында сөз бен билік ұғымын харизммен қарау тиімді. Басқарудағы «харизм» ортағасырлық көшпелі қоғамның билік моделін тұжырымдауға мүмкіндік береді. Сол кезеңдегі шынайы саяси құрылымның және әлеуметтік жүйенің сипатын көрсетеді. Қоғамның өзге мүшелерінен ерекше қабілеті арқылы көзге түскен индивидке деген сенім, оның билікке жетудегі жолын салды. Жеке тұлғаның ел бастау қабілетін, қоғамының өз ішіндегі идеяларға адалдығымен қатар жүрді. Ерте дәуірден бастау алған жеке индивидтің харизмі биліктің риторикалық концепциянын айқындай түседі. Ораторлық қабілетті қолдану арқылы ел сеніміне кіру харизмдік биліктің негізі болды. Құндылықтарға бағытталған сөз шешендігі, ел алдындағы сөздің құдіретін қолданудың тәсілін сипаттау қазақтың ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. Қазақтардың «сөз» деген түсінігінің астарында кез келгенді көндіре алатын алғыр және нанымды нағыз шешендік өнері жатыр. Шешендік сөзден ақыл адамның рухани әлемінің қайнар көзі, рухани тіршілігінің әміршісі және өлшемі деген пайымдауды аңғарамыз. Жоғары билік иесінің қабылдаған шешімінің шынайлығы оның шындыққа ұласуында болып отырды. Қазақ арасында «сөз шынына тоқтайды, пышақ қынына тоқтайды», «өтірік сөз жарақат сияқты:

жазылса да орны қалады» – деп ақиқатқа негізделген сөз құдіретін көрсетеді.

Ел алдына шыққан билеушінің міндеті ел мүддесін ортақ идеяға біріктіру болды. «Сөздің атасы – бірлік, – анасы – шындық» – түсінігі осы идеяның тірегі болды. Бұл орайда «ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» деген мақал бар. Билеушінің ақыл-парасатының айнасы сөз болса, оның дұрыс шешім қабылдауы өзінің ақылына мойынсұну еді. Көшпелі қоғамның билеушісінің ақыл-парасатының сипатын философиялық тұрғыда қарастырған жөн. Кең мағынада алып қарасақ, ақыл – адамның адами болмысының түп-тамыры, түпнұсқа бітімі, адам субстанциясының маңызды бөлігі әрі оның айқындаушы белгілерінің бірегейі деп қарауға болады. Ал тар мағынада қарасақ – ақыл адамның пайымдау және ойлау қабілеті, танымдық тұрғыдағы талдау және қорытынды жасау, қорытындылау мүмкіндігін қамтамасыз ететін оның сапалық қасиеті. Философиялық тұрғыда әл-Фараби ақылды жалпы бес түрге бөліп қарастырды: теориялық, практикалық, ұмтылыстық, пайымдаушылық және сезімдік. Оның пікірінше, адам тек теориялық ақыл-қуаты арқылы ғана бақытты тани алатын болды. Дәстүрлі қоғамдағы жоғары билік жүйесі жағдайында теориялық ақылды ақиқатқа, әділдікке жету құралы ретінде қарастыру мәселесі қойылды. Осы тұрғыдан қазақ билеушілерінің нағыз ақиқатқа, әділдікке негізделген түп-төркінін біздің ұрпаққа дейін мирас болып жеткен халқымыздың шешендік сөз өнерінен және мақал-мәтелдері арқылы көзге елестетіп, көңілге түюге болады. Ақылдың осындай ерекше қасиеті туралы қазақ шешендік өнерінде өз көрінісін тапқан. Мәселен, «Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет» десе (Бөлітпек шешен), Әйтеке бидің «Ақыл деген – дария, алдын тоссаң тоқырар» деген шешендік толғамы ақылдың танымдық болмыс-бітімін айқындайтын ерекше сипатын көрсетеді. Ал «Ақыл – алмас» (Сарыбай би), «Ер ақылды болғанда елден қайрат табылар» (Бекболат би) – деп айтылған шешендік тапқырлық үлгі алдыңғы айтылған кесек ойларды жалғастырып, ақылдың рухани қозғаушы ретіндегі идеяны одан әрі бекіте түседі. Сонымен, ақыл кез келген адамның таным жолында ізденуге деген құмарлығын арттырып, оны зор ықыласпен әрі құштарлықпен зерттеуге жетелейді, адамның зерделеу, талдау, жинақтау сезімдерін жетілдіреді деген түйін жасауға болады [2].

Ислам діні бойынша, ижтиһад концепциясы ақылдың қызметіне сүйенген дүниетаным әрі көзқарас болып табылады. Сонымен бірге ақыл

– пайымдау, саралау және ой қорыту объектілерінің адам санасында орнығу мүмкіндігін көрсетеді. Осы тұрғыдан қазақ қоғамы ақылдың көмегімен адам жақсы мен жаманды, адалдық пен зұлымдықты ажырата алады деп көрсетілді. Мәселен, «Ашу дұшпан, ақыл дос», «Ақылшы болса, ағайын жақын» (Қазыбек би), «Атананың ақылы – қазылған қара жолмен тең», «Жақсылардың ақылы – ғауһар шырақ шаммен тең» (Дулат би), «Ақылы елден артылған, ақылың болса мақтан» (Бертіс би), – деген салмақты сөздер соның дәлелі. Демек, жоғары билік иесінің шешімдері ақылдың этикалық қызметін анықтап, оның моральдық нормаларға сәйкес қызмет жасау мүмкіндігін көрсетіп берді. Адам өзіне қажеттілерді өз ақылымен шешу керек, яғни ол тек қана ақылға жүгінуді жөн көруі керек ойды негіздеді. Халық даналығы бойынша адам біреуге қиянат жасау үшін ақылын жұмсайтын болса, онда ол ақылсыз адам болады. Мысалы, «Ата малы пұл емес – баста ақыл болмаса» (Қорқыт ата), «Естіге айтқан ақыл сөз – шыңға тіккен түмен тең, ессізге айтқан ақыл сөз – құмға сіңген сумен тең», «Хан қасында ақылды би болса – қара жерге кеме жүзеді» (Майқы би), – деп айтылған мәнді де, мағыналы сөз саптаулары бұған дәлел бола алады [2, 68].

Жоғары билеушінің сөз құдіретін ақылмен бағамдаса, ақыл адалдыққа қызмет жасауы тиіс болды. Бұл жоғары билеушінің ар алдындағы рухани жауапкершілігін көрсетті. Адалдық – адамның ішкі рухани болмысының мазмұндық құрылымын анықтайтын этикалық ұғым, адамгершіліктің маңызды талаптарының бірін сипаттайтын моральдық категория. Адалдықтың түпкі шығу төркіні – адал, яғни араб тілінің «руқсат етілген», «таза» деген мағынасын беретін сөзінен келіп қалыптасқан сипаттық мазмұнды бейнелейтін танымдық ұғым. Егер таратып айтсақ, адалдық – өмірдің барлық жағдайларында адамның өз уәделеріне және қалыптасқан адамгершілік нормаларына сәйкес әрекет ету жөніндегі жоғары парасаттылық талапты білдіреді, бұл мәселе халқымыздың рухани-құқықтық өмірінде: «Адал болсаң жұртыңа, ағалыққа жарарсың», «Адалдықтан ауған ер бір кеселге жолығар» (Балпық би), «Халқыңа әділ бол, жауыңа қатал бол! Досыңа адал бол!» (Төле би), «Адалдықты әрқашан жасырмаған елміз, адал ниетті ақтай білген елміз» (Қазыбек би), «Арам өзін ойлайды, адал өзгесін ойлайды» (Әйтеке би), «Адал болсаң судай бол» (Жанқұтты шешен) сияқты әртүрлі өмірлік құбылыстарды салыстырудан туындайтын теңдеулерден, тұжырымдардан

өрілетінін байқаймыз [2, 185]. Сонымен бірге жоғарыда айтылған шешендік иірімдерден байқайтынымыз, адалдық қасиетінің бір жағынан, адам жаратылысының рухани болмысына тән болатындығын екінші жағынан адамның адалдықтан таятын кезінің де орын алатынына хабардар етеді. Осы тұрғыдан жоғары билеушінің адалдығы, ең алдымен жеке тұлғаның өз болмысына өзінің тәуелділік қатынасын, екіншіден, оның қоршаған әлеуметтік ортасына, адамгершілік норма тұрғысындағы қатынасы, үшіншіден, адамның өз ортасына, отанына деген рухани құқықтық қатыстылығын білдіретін өлшем бірлігі деген тұжырымға келуге болады. Сондықтан болар дала тарихындағы жоғары билеуші моральдік тұрғыдан адалдықтың мән-мазмұны шеңбері, таралу аясы – шыншылдық, әділдік, принциптік, кісілік, адамгершілік, қанағаттық, ынсапшылдық, айтқан уәдесіне тұрушылық, мойнына алған істен жалтармаушылық, тазалық сияқты өресі биік қасиеттерді бойына сіңірді.

Жоғары билеушіге қойылған моральдік категориялардың түп-тамыры түркі дәуірінен бастау алып қазақ дүниетанымының қазығына айналған болатын. Сөз – ақыл – адалдық – әділеттілік категориясын билік тірегі ретінде көрсете білген XI-XII ғасырларға жататын Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы [3]. Бұл дастанда саясат, мемлекетті басқару әдістері, билеушілердің әдептік ережелері, қоғамдық-саяси мәні бар нұсқаулар мен ережелер, адамдар арасындағы түрлі деңгейдегі қатынастар мәселелері жан-жақты қарастырылған. Ғұламаның негізгі қағидалары әділеттілік, ізгілік, парасаттылық, қанағат, бақыт, ақыл-сана, білімділік туралы болып келеді. Шығарманың негізіне әртүрлі қасиетке ие төрт билеушінің өзара әңгімесі алынған. Ол әділдікке «Күнтолды» (Ел басшы), Бақытқа «Айтолды» (уәзір), Ақылға «Өдүлміш» (уәзірдің баласы), Игілікке «Оғдұрмыш» (уәзірдің інісі) есімдерін береді. Бұл қасиеттерді жеке-жеке сипаттаған автор олардың барлығы бірдей бір билеушінің бойында болып, оған үлкен жауапкершілік артылатынын көрсетеді. Билеушінің бақыты халықпен бірге, халықтың бақыты билеушінің басты мұраты болуы тиіс. Бақыт жекелеген адамдарға ғана тән ұғым емес. Ол көпшілік сипатқа ие. Билеушілер мен әкімдер халық мүддесімен санасып билік етсе ғана елге ұнамды болады. «Билік жоғарылаған сайын жүгі ауырлайды», «Жақсы тәртіп орнат – сонда сыйлайды, опасыз халық бір уысқа сыймайды». Түркі дәуіріндегі тағы бір жоғары билік сипаты бұл заң болды.

Заң алдында бәрі бірдей мен үшін,
Кесем әділ. Болмайды ешбір келісім...
Біл, әділ заң – басқарудың тұғыры,
Бегі әділ ме?! Берік елдің жұлыны!
Бек елінде тура заңды ұстаса,
Бар тілекке жетер қолы қысқасы [3. 44].

Билік – мансап үшін берілген сыбаға емес. Билік жоғарылаған сайын жауапкершілік те күшейеді. Ең ауыр жүк – халық алдындағы жауапкершілікте. Билеушінің сыйлы болуы оның орнықтырған тәртібіне байланысты болмақ. Қандай бір қоғам немесе басқару түрі болмасын елдегі тыныштық пен бейбіт өмір жоғары билеуші орнатқан тәртіпке келіп тіреледі. Билеуші әділдіктен, заңнан аттамаса ғана қоғамда сый-құрметке ие бола алады. Саясат, Баласағұнның айтуынша, мемлекетті басқарудың сан қилы әдістерін игеру, алуан мінезді қоғамды уыстан шығармау, әлсізді қорғау, қажетті жағдайда күш те қолдана білу. «Саясатпен жұртын, заңын түзетер, саясатпен елін-жерін күзетер. Бұл саясат бек қақпасын зерлейді, саясатпен бектер елін жөндейді. Ел былығы саясатпен арылар, алаяқтар есебінен жаңылар» – деп билікке халық мүддесіне қызмет етуге шақырады және ол заң аясында болуы тиістігін көрсетеді. Ж.Баласағұнның мемлекетті басқару әдістері мен билеушінің қасиеттері туралы ақыл-кеңестері батыстың ойшылы Н. Макиавелли пікірлерімен үндесіп жатыр. Ж. Баласағұн «саясат — өнер ғана емес, ол – білім мен даналық» – деген ой қалдырса, батыс ойшылдары билеушінің елді алдап-арбау арқылы билікке жетіп, оның барлығы кейін ұмытылатыны туралы ой тастайды. «Қалың елдің қарапайым жүрегі, соны білсең, сияпатың жүреді» – деп халық сеніміне кіруді сүйіспеншілікпен жүзеге асыруды ұсынса, Н. Макиавелли де саяси билікті жүзеге асыруда сүйіспеншілік пен қорқыныштың біреуін ғана таңдау қажет болғанда екіншісіне басымдық беру қажеттігін көрсетеді.

Мемлекет басшысы халықтың бақылауында болу керек: «ел патшаны сақтап, құлқын түзетсін, патша елдің жанын, тәнін күзетсін» – делінген. Жүсіп Баласағұн түркі дәуіріндегі бектің ел билеу әдісіне көбірек көңіл бөледі. «Билеушінің міндеттері» бөлімінде билеушіге арналған нұсқаулар мен ережелер берілген: «Ел билеуге өнер керек мың түмен, сонда ғана ашылады түн-тұман», «Әлем билеу үшін зерде-тірек қой, ел билеуге керек – ақыл, жүрек, ой», «Бағынған елді баға біл, баққан елді бұйырма арзан үкімге», «Көп ойнаған әкім елін жеп бітіреді»,

«Ақымақ әкімнің айналасында жарамсақтар отырады, ақылды әкімнің айналасында ақылды адамдар отырады». «Әділ бектің заңы да жоғары», «Бек тәтті өмірді сүйсе, елдің күні қараңғы», «Істі білгенге тапсыр» деген ұлағатты сөздер айтқан Баласағұнның ойы бүгінгі күнде еш маңызын жоғалтпаған сияқты.

Елді билеу үшін әскермен бірге зерде мен парасаттылық, ақыл мен білім және біліктілік қажет. Ол өзінді баққан елдің әділетсіз сот үкіміне ұшырамауын, бағынышты халықты басқаруға да өнер қажет екендігін ұғындырады. Қаған қандай болса, оның айналасындағылар да сондай. Басшының көңілінен шығуға, оған жақсы көрінуге тырысқандар халықтың мүддесін емес, өзінің қарақан басын күйттейтіндер. Мемлекеттің ісі дұрыс жүруі үшін басшылық қызметке іскер адамдарды тартудың тиімділігін ескерген Баласағұн: «бек істі тапсыр көзі қаныққа, жолмен әділ жүрін де анықта» – деген талап та қояды. Мемлекетті заң арқылы басқару ғана адамдардың теңдігін орнатып, ізгі қарым-қатынастар жасауға жағдай жасайды. Баласағұн шығармасындағы Күнтолды да (патша) заңды құрмет тұтады. Ол туралы шығарма авторы «заң түзелді, дүние тыншып жайланды, әділ заңмен аты аңызға айналды» – деп жазады және әділдіктің өлшемі, басшылықтың

сүйеніші, мемлекеттің арқауы – әділ заң деген тұжырым жасайды.

Құтты билік орнату, идеалды мемлекет пен адамның кемелденуі туралы адамгершілік теориясында тек мемлекет басшылары ғана емес, барлық азаматтар ұстануы тиіс қағидаттардың тетіктерін ұсынған Жүсіптің бұл туындысын тарихи тұрғыдан дәріптеу қажет. Оның қалдырған әрбір ойы қазақ дүниетанымында өзіндік көрінісін тапқан. Билеушінің әділетті болуы заңмен реттелуі дәйектеу дәстүрлі қоғамының құқықтық сипатының көрінісі болып табылады.

Дәстүрлі қоғамның дүниетанымындағы билік тәртібі, оның шыққан тегі принципімен қатар, жеке индивидтің бойындағы қасиеттеріне тікелей тәуелді болуын ерекше атап өтуге болады. Билік тірегі билеушінің сөз құдіретін қолдана білу қасиеті мен тиісті жағдайда дұрыс шешім шығару және сөзі мен ісі сәйкес болуы, адал және әділеттілікті заң аясында жүзеге асыру қабілеттілігімен ұштасты. Осыдан келіп, жоғары билік ұғымының сипаты жеке билеушінің харизмине қатысты туындауын айқын көруге болады. Бұл қазақ даласындағы ертеден құрылған мемлекет билеушілерінің тарихтағы орынын шынайы сипаттауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 <http://theoryandpractice.ru/grants?disciplines=http://theoryandpractice.ru/grants?disciplines>. 2015. 1.12.
- 2 Төрехұлов Н. Қазақтың би-шешендері. 1, 2 кітап: XIII-XVII, XVIII-XIX ғғ. – Алматы, 1993. – 400 б.
- 3 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.; Ж. Баласағұн. Құтты билік / көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егубаев. – Алматы: Таймас, 2007. – 536 б.

References

- 1 <http://theoryandpractice.ru/grants?disciplines=http://theoryandpractice.ru/grants?disciplines>. 2015. 1.12.
- 2 Torekulov, N. Kazakh dance orators. 1, 2 books: XIII, XVII, XVIII and XIX centuries. – Almaty, 1993. – 400 p.
- 3 Literary exhibits. Twenty volumes. 5.; Balasagyn. Quttibilik / translated from the ancient Turkic greeting and wrote A.Q.Egubayev concepts. – Almaty: Taymas, 2007. – 536 p.

Ысқақов А.

**XVI ғасыр басындағы
Мәуринахрдағы Шайбани
әулеті мен Қазақ хандығының
әскери қарым-қатынастары
мәселелері**

Автор бұл мақаласында Мәуринахр билігіне Мұхаммед Шайбани ханның келуіне, оның Қазақ хандығына қатысты саясатына, қазақтарға жорық жасауының себебіне тоқталады. Мұхаммед Шайбани хан Моғолстан ханы Сұлтан Махмұттың көмегімен Мәуринахр билігіне келгеннен кейін, ол өзіне көмектескен Сұлтан Махмұтты бауырымен бірге талқандап, Хорасандағы Темірлік әулеттің қалған иеліктерін басып алмақ болады. Мұхаммед Шайбанидың бұл күшейіп кетуі Қазақ хандығы үшін қауіпті болғандықтан, Қазақ хандары оның күшеюіне мүдделі емес еді. Мұхаммед Шайбани хан да Қазақ хандығын әлсірету үшін алғашында экономикалық тұрғыда әлсіретуді көздесе, кейін Қазақ хандығын талқандауды мақсат етіп қойды.

Түйін сөздер: Мәуринахр билігі, Мұхаммед Шайбани хан, Бұрындық хан, Қасым хан, Жаныш және Таныш сұлтан.

Yskakov A.

**The problems of military
relations between dynasties
Shaybani in Maverenahr with the
Kazakh Khanate in the beginning
of XVI century**

The author in this article examines the rise to power in Maverenahre Mohammed Shaibani Khan, its policies relating to the Kazakh Khanate and the reasons for hikes to the Kazakh Khanate. Mohammed Shaibani Khan with help of Mogolistan Khan Sultan Mahmut Khan won power in Maverenahre, after he defeated the army of Mughal Khan Sultan Mahmoud and his brother. He wanted to conquer the rest of the Timurid dynasty in Khorasan. Strengthening Mohammed Shaibani Khan was dangerous for the Kazakh khanate and the Kazakh Khanate was not zainteresovano its gains. Mohammed Shaibani also attempted to weaken the Kazakh Khanate in the beginning of the economic means, then he wanted to break the Kazakh Khanate.

Key words: power Maurenahra Muhammad Shaibani Khan, Chipmunk Khan, Kasim Khan, Janish and Tanysh Sultan.

Ысқақов А.

**Проблемы военного
взаимоотношения династий
Шайбанидов в Маверенахре
с Казахским ханством
в начале XVI века**

Автор в этой статье рассматривает приход к власти в Маверенахре Мухаммед Шайбани хана, его политику по отношению к Казахскому ханству и причины походов на Казахское ханство. Мухаммед Шайбани хан с помощью Моголистанского хана Султан Махмуд хана завоевал власть в Маверенахре, после этого он разбил войско Могольского хана Султан Махмуда и его брата. Он хотел завоевать остальные территории династий Тимуридов в Хорасане. Усиление Мухаммед Шайбани хана было опасно для Казахского ханства и Казахское ханство не было заинтересовано в его усилении. Мухаммед Шайбани тоже предпринимал попытки, чтобы ослабить Казахское ханство экономическими методами, затем разбить Казахское ханство.

Ключевые слова: власть Мауренахра, Мухаммед Шайбани хан, Бурундук хан, Касым хан, Жаныш и Таныш султан.

**XVI ҒАСЫР
БАСЫНДАҒЫ
МӘУРЕНАХРДАҒЫ
ШАЙБАНИ ӘУЛЕТІ
МЕН ҚАЗАҚ
ХАНДЫҒЫНЫҢ ӘСКЕРИ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

XVI ғасырдың басында Мәуринахрда билеуші әулеттің өзгеруі нәтижесінде басқаша саяси жағдай қалыптасты. Бұл кезде Мәуринахрда билікті Темірлік әулеттен Мұхаммед Шайбани хан күшпен тартып алады. Оған Мәуринахрдағы мынадай жағдайлар себеп болды: а) XV ғасырдың соңында Темірлік Сұлтан Ахмет-мырза, Сұлтан Махмұт мырза және Умар Шайх мырза қайтыс болуына байланысты Тимуридтер мемлекетінде мемлекеттік билік әлсіреді [1; 32]. ә) Байсұңғар мырза және Сұлтан Әли мырза, Сұлтан Абу Сайд мырзаның ұлдарының арасында билік үшін талас-тартыс болғандықтан, олардың Самарқандты қорғауға шамасы келмеді [2; 204]. Осы жағдайдан кейін Моғолстан билеушісі Сұлтан-Махмұт хан Самарқандқа жорық жасайды. Бірақ оған қарсы тимурид Байсұңғар мырза әскерімен шығып, Қамбай түбінде екеуінің арасында шайқас болады. Бұл соғыста Сұлтан Махмұт хан жеңіліп, оның әскерінен Хайдар бек бастаған 3000 әскері мерт болады. Осы жағдайдан кейін Мұхаммед Шайбани Сұлтан Махмұт ханға барып, жалғыз аттанғаны үшін жорық сәтсіздікке ұшырағанын айтады, ол өзіне әскер беріп, Самарқандқа аттануға ұсыныс жасайды. Осы келісім нәтижесінде Мұхаммед Шайбани Самарқандты басып алады [1; 32]. «Тарихи гузида и нусрат намеде» Самарқандқа аттанған Мұхаммед Шайбани өзінің екі мың және Сұлтан Махмұт ханның мың адамы, барлығы үш мың әскер болды дейді. Бұл 1500 жылы болған еді.

Мұхаммед Шайбани Сұлтан Махмұт ханның көмегімен Самарқанд пен Бұхараны жаулап алғаннан кейін Тарихи Рашидиде «билеуші бағынушыдан әлсіз болды және енді Шахибек хан өзіне көмектескен Сұлтан Махмұт ханды құртуға әрекет етті» – дейді. Ол осы кезде Моғолстан билеушілерінің иелігі Ташкентті де өз қолына алған тәрізді. Ол ханды қолында ұстаған кезде Танбал мен Әндіжанмен айналыспады, Ташкенттегі мәселелерді шешу Мұхаммед Шайбаниға өте маңызды еді [2; 197]. Мұхаммед Шайбани хан осы кезде Моғолстан билеушілерінің иелігі Ташкентті де өз қолына алған тәрізді.

Осы жағдайға байланысты Сұлтан Махмұт ханның бауыры Сұлтан Ахмет хан ағасымен бірге Мұхаммед Шайбани хан иелігіне жорыққа аттанады. Мұхаммед Шайбани хан Самарқандтан аттанып, шайқас барысында Моғолстан әскерін талқандап, екі билеушісін қолына түсіреді [3;115].

Мұхаммед Шайбанидың Тимуридтер мемлекетінің Самарқанд пен Бұхара қаласын басып алып, қарсыласы Моғолстанның әскерін талқандағаннан кейін енді Тимуридтер иелігінің қалған бөлігін жаулап алу үшін қазақ хандығы кедергі келтілер еді. Себебі, бұл кезде Шайбанилар әулетінің Дешті Қыпшақтағы билігі жойылғаннан кейін, Қазақ хандығы Дешті Қыпшақты толық билігіне алды.

Мұхаммед Шайбани өзі Хорасан, Балхты жаулап алуға аттанып кеткенде тылындағы қарсылық көрсете алатын жауы қазақ хандығының шабуылынан қатты қауіптенді. Сол үшін ол Қазақ хандығын әлсірету үшін әрекет етті. Қазақтардың отырықшы қала халқының тауарларына зәрулігін білген Мұхаммед Шайбани хан Түркістан аймағының тұрғындарына қазақтармен сауда-саттық жасамау, қазақтармен араласпау және саудагерлердің ол жаққа бармауы туралы заң шығарды [4; 96]. Ибн Рузбихан: «бірнеше рет Түркістан мен Хорезм аймақтарында қазақ көпестерін тонауға бұйрық берді» – деп жазады [5; 101]. Түркістан аймағы дегенде қазіргі Түркістан өңірін айтуға болмайды. Себебі, бұл кезеңде Түркістан сөзі Шығыс Дешті Қыпшақ тәрізді кең өлкені атау үшін қолданылған. Түркістан өңірі деп Ибн Рузбихан: «Түркістан Сейхун (қазіргі Сырдария) өзенінің маңындағы 30 қаладан тұрады», – деп көрсетеді [6; 124].

Түркістан қалалары қазақтар үшін де, өзбектер үшін де өте маңызды болды. Түркістан қалаларының бірі Аркөк қаласы жайлы Ибн Рузбихан Мұхаммед Шайбанидың қазақтарға үшінші жорығы кезінде былай суреттейді: «Әскерилер арбалары мен түйелерін бұл қалада жақсылықтарға толтырып алды, Түркістанның көптеген қоныстары жағдайы жағынан Аркөк сияқты болды және одан да гүлденген еді. Егер бұндай көп әскер (Шайбани ханның әскерлері жайлы) Мәуринахр, Хорасан, Ирак және Әзірбайжан өңірлері арқылы өтетін болса, оларға қажетті бір айлық азықты сол өңірлерден алса, бұл қалалар кедейленіп, көптеген халық қырылып қалар еді. Әскер өзінің қажеттілігін өтей алмас еді, ал бұл өңірлердің гүлденуі тоқтар еді» – дейді [6; 128]. Қазақтар көбіне көшпелі малшаруашылығымен айналысқандықтан, олардың отырықшылардың өндірген өнімдеріне қажеттілігі жоғары болды. Сауда байланысын тоқтату арқылы Шайбани хан отырықшы қалаларға да ауыртпалық түсірді. Өйткені отырықшылардың өндірген өнімдерін тұтынушы қазақтардан айрылса, олардың өте көп тауарлары қажетсіз дүниеге айналады.

Бірақ экономикалық әлсірету саясаты, сауда қарым-қатынасына тыйым салу өзінің оң әсерін бермеді. Шайбани ханның бұйрығы қазақ билеушілеріне жеткен кезде, қазақ билеушілері мата мен киім қажеттілігіне байланысты Шайбани ханның иелігіне шабуыл жасайтынын жариялайды.

Көріп отырғанымыздай, Шайбани хан қазақ саудагерлерін тонау арқылы өзіне жау тауып алды және сауданы тоқтату арқылы қазақтарды қажетті тауарларды алу үшін ендігі кезде күш қолдануға мәжбүр етті. Түркістанның қалалары мен елді мекендеріне Қазақ сұлтандары шабуыл жасап тұрды. 1503-1504 жылдары Шайбани хан Тимуридтермен Хорасанда соғыста жүргенде, Мәуринахрда қалған сұлтандардан қазақ топтарының Түркістанға шабуыл жасағаны жайлы хабар келеді. Бұл соғыста көшпелілер отырықшыларға қарағанда өздерінің соғысу дәстүрін тиімді пайдаланған. Олар Мұхаммед Шайбаниды әлсірету үшін оның Хорасанда Темір ұрпақтарымен соғысып жүргенін пайдаланып, оған тиесілі Түркістан өңірлеріне шабуыл жасайды. Шайбанидың Хорасанды басып алуына кедергі келтіреді және Шайбани әскерімен Түркістан өңірлерін қорғау үшін қайтып келе жатқанын естіп, Дешті Қыпшақтың ішкі бөлігіне шегініп кетеді [5; 103].

Екінші жорық Бұрындық ханға қарсы бағытталғанымен, бұл соғыста да Шайбани хан қазақтардың қарсылығын баса алмады.

1508 жылы жылы қазақтар маңғыт мырзасы Алшағырға шабуыл жасайды. Алшағыр Мәскеуге хатында: «Қазақтар бізге жау, бізге әскермен келе жатырмыз деп айтты, біз оларға қарсы көшіп кеттік, Құдай қаласа, аман-есен келе жатырмыз, менің көшіп – қонар жерім Еділ дейді. Осыдан кейін қазақтар Жайықты иеленіп алады. [7; 57] Қазақтардың 1509 жылғы жер көлемін қазақ жеріне келген Ибн Рузбиханның мәліметінен көруге болады. Ол қазақтар Қыпшақ жерінен Еділге дейінгі мекенде көшіп жүргенін, олардың қыстаулары Сыр бойында екенін баяндайды [6; 146].

1508 жылы күзде Жаныш сұлтанның ұлы Ахмет 50 мың әскермен Шайбани хан Хорасанда тимуридтермен соғысып жүргендіктен, тез арада Мәуринахрға орала алмайды және Түркістан мен Мәуринахрда қалған әскер қарсылық көрсете алмайды деп есептеп, Самарқанд пен Бұхараны басып алу жорыққа аттанады. Осы екі қаланы басып алу Орта Азияның қазақтардың қолына өтуіне себеп болар еді. Мәуринахрда қалған Шибан билеушілері, соның ішінде Убайдулла хан Шайбани ханға егер Шайбани хан әскерін бас-

тап келмесе, қазақтардан тыныштық болмайды деп хабар береді. Осы хабарды естіген Шайбани хан әскерін бастап Мәуринахрға оралады. Шайбанидың басты күшінің жорыққа аттанғанын естіген Ахмет сұлтан кері шегіне отырып Куфин өңірін, Дабус қамалын талқандайды. Бұхар дала-сы арқылы өтіп, Ахмет хан әскері Үзкенттің маңында Сырдария арқылы өтіп, Жаныш сұлтанға оралады.

Мұхаммед Шайбани хан үшінші жорықты «Дін үшін соғыс» ұранымен жасамақ болады. Сол үшін ол дінбасыларға қазақтарды дінсіздер деп жариялатып, оларға қарсы соғысқа аттанады. Ибн Рузбихан қазақтарға қарсы соғысқа аттанғаннан қызылбастарды талқандау дін үшін әлдеқайда жақсы болар еді дейді. Оған себеп Мекке, Медине және Осман империясының дінбасыларының Ирандағы қызылбастарға қарсы соғысы дін үшін өте маңызды екені айқындалып, бірауыздан пәтуа шығарылса, қазақтарға қарсы соғыс тек Шайбани ханның жеке бас мүддесінен туындап отырғанын көруге болады [6; 118-119]. Мұхаммед Шайбанидың бас қолбасшысы Хамза сұлтан бұл соғысқа Ахмет сұлтанның бауырын өлтіргені үшін кек алу мақсатын қойғанын да байқауға болады [6; 179]. Мұхаммед Шайбанидың жорықты қыс мезгілінде бастауының өзіндік себебі болған. Қазақ әскері көп болғандықтан, Шайбани хан қазақ ұлыстарын бөліп алып талқандауға мақсат қойған. Оны Ибн Рузбихан да мойындайды: «Егер қазақ әскері өзінің қарсыласын талқандау үшін бір жерге жиналып қарсылық көрсетер болса, оларды талқандау әлдеқайда қиын», – дейді [6; 180]. Егер алғашқы екі жорық жаз айларында болса, қазақтарға жорық жасағанда қазақтар көшіп кетуі себепті сәтсіз болса, бұл жолы сол қателікті қайталамау үшін Мұхаммед Шайбани хан қыс мезгілінің аяғында жорық жасайды, сол арқылы қазақ ауылдарының бір-бірімен қашықта екенін пайдалануды, барлық ұлыс әскерлерінің бір жерге жинала алмайтынын, қазақтардың көшіп кете алмайтынын пайдаланады.

Мұхаммед Шайбани хан қазақтарға қарсы жорықта «Дін үшін соғыс» ұранын көтергендіктен, әскерге өз иеліктерінің барлық өңірлерінен әскер жинаған тәрізді. Оған Ибн Рузбиханның мына мәліметі дәлел бола алады: «Оның (Шайбани хан жайлы) жеке жасағы және Самарқанд округі және оның уәлаяттарының, оған қосылған өңірлердің әскері 30 мың атты әскерден тұрды» – дейді.

Самарқандтан шыққан әскер екі күн Аркөкте соғысқа қажетті азық-түлікті тұрғындардан жи-

нағаннан кейін, үшінші күні Үзкентке жетеді. «Үзкенттен ары мұздан өту үшін өткелге қарай аттанды», – деген Ибн Рузбиханның дерегінен Шайбани ханның бұл жорыққа қыс кезінде аттанғанын байқауға болады [6; 131].

Үзкенттен өткен кездегі оқиғалардан Ибн Рузбиханның мына мағлұматы ерекше болып келеді: «Біраз демалып та үлгермей жатып біздерге қорқынышты дыбыс естілді, қорқыныштан адамдар құритын тәрізді көрінді... Барлығымыз төсектен тұра салып жан-жаққа қаша жөнелдік... Бізге қорқыныш тудырған дыбыстан үрей басым болғандықтан, біздің ойымызға бұл жорық жасаған қазақ әскерлері ме деген ой келді» – дейді [6; 133]. Бұл деректен біз Шайбани әскерлері қазақ әскерлерінен қатты қорыққанын байқауымызға болады. Мұхаммед Шайбани әскерлері біраз уақыт өткеннен кейін ешқандай қазақ әскерлері жоқ екенін түсініп, өздерінің қорқынышының себебін білу үшін кері оралады. Үрей тудырған дыбыс Шайбани әскерлері от жаққан кезде ыстықтан және ауа райы жылығанда мұз еріп, сытырлағандықтан болған [6; 133]. Шайбани хан үшінші жорыққа 1509 жылы 27 қаңтарда шыққанын байқаймыз [6; 117].

Мұхаммед Шайбани ханның үшінші жорыққа аттанған кезінде қазақтардың қай жерде қоныстанғанын анықтап көрсек. Ибн Рузбиханның мәліметінде Қара-Абдалдан Жаныш сұлтанның қонысына дейін он күннен артық жол дейді, бірақ нақты қай жерде екенін айтпайды [6; 179].

Бұл соғыста Жаныш сұлтан өздеріне қарсы Сүйінді-қожа сұлтан ғана әскер бастап келеді деп ойлаған. Мұхаммед Шайбанидың әскерді өзі бастап келе жатқанынан хабарсыз болған. Жаныш сұлтан өзіне қарсы әскер келе жатқанын естігенде өз ұлысының әскерін жинауға кіріскен. Бұл қыс мезгілінің бітіп, көктемнің басы болғандықтан, қазақтардың көшіп кетуге жағдайы болмаған.

Жаныш сұлтанның ұлысы бұл соғыста талқандалып, оның ұлы Ахмет сұлтан жау қолына түседі. Оны жауынгерлер Хамза сұлтанға апарды. Хамза сұлтан бауырын өлтіргені үшін кегін алады [6; 188]. Жаныш сұлтанның ұлысын талқандау барысында Мұхаммед Шайбанидың қолына он мыңнан астам киіз үй олжаға түседі. Сонымен қоса әйелдер мен балалар тұтқынға түскен [6; 189]. Егер қолға түскен киіз үй саны он мыңнан астам болса, әрбір үйде 5 адамнан тұрған күннің өзінде Жаныш сұлтанның ұлысы елу мың адамнан тұрғанын, оның әскер он мыңнан астам ғана болғанын байқауға болады. Он

мың әскер Мұхаммед Шайбанидың отыз мың әскеріне қарсы тұра алмас еді.

Жаныш сұлтанның ұлысын талқандағаннан кейін өзбек әскері Қара-Абдалға қайтып оралды. Қара-Абдалдан Бұрындық пен Қасымның тұрағына дейін 15 күндік жол [6; 193]. Ибн Рузбихан Бұрындық ханның қонысына жорық жасаудың қауіпті екенін баяндайды. Ибн Рузбихан: «Егер хан өзінің әскерінің өмірін сақтап қалғысы келсе, өз әскеріне Түркістанға қайтуға бұйрық беруі керек... Болмаса, азық пен күтім жоқтығынан адамдар мен жануарлар өлуі мүмкін» [6; 196].

Мұхаммед Шайбани хан Жаныш сұлтанның ұлысын талқандағаннан кейін Қасым мен Бұрындықтың ұлысын талқандауды мақсат етіп қояды. Бірақ бұл әрекеті іске аспайды. Осыны Ибн Рузбихан қуанышпен қабылдайды: «бұл (Мұхаммед Шайбани) әскердің аман қалуының себебі болды», – дейді [6; 198].

Жоғарыда аталған Шайбани әскерінің Қасым мен Бұрындыққа қарсы жорығының жүзеге аспауының себебіне тоқталып өтпесе болмайды. Ибн Рузбихан Шайбани хан Бұрындық пен Қасымның қысқы қонысына жорық жасауды мақсат етіп қойды және келесі күні жолға шығуды мақсат қылғанын баяндайды. Олардық қосынына (сол күні болса керек) Таныш сұлтанның қашып бір үнді гулямы келеді. Мұхаммед Шайбаниға үнді гулямының Сүйінді Қожа сұлтанның Жаныш сұлтанға шабуыл жасағанын, бірақ Таныш сұлтан ұлысында Сүйінді Қожа сұлтанның мол олжаға кенеліп, Түркістан өлкесіне қайтып кетті деп естігенін, бірақ Таныш сұлтанның өзбек әскерінің бір күндік жерде екенінен хабарсыз екенін біледі. Мұхаммед Шайбани өздерінен бейхабар Таныш сұлтан ұлысын талқандау үшін аттануға бұйрық береді [6; 199].

Үнді гулямы Таныш сұлтан ұлысына жол көрсетіп, тез арада қазақтар ұлысына жетеді. Өзбек әскерінің жорығына дайын болмаған қазақ ұлысы талқандалады. Бұл жорықта да он мың киіз үй өзбектердің қолына түседі.

Бұрындық пен оның бауырлары, соғыста талқандалған Жаныш сұлтан адамдары Қыпшақ даласына аттанады. Біріккен қазақ ұлыстарын талқандау мүмкін еместігін түсінген Мұхаммед Шайбани әскерін бастап Сығанаққа қарай қайтады. Сығанаққа баратын жолда олар өздерінен хабарсыз қазақ ауылдарын талқандайды [6; 203-204]. Бұл үш жорықта Мұхаммед Шайбани отыз мыңнан астам қазақ отбасын талқандады.

Мұхаммед Шайбани хан төртінші жорыққа 1509 жылы қарашада – 1510 жылы ақпанда

аттанады. Бұл кезде хан лауазымы Бұрындық ханның қолында болса да, билік Қасым ханның қолында еді. Сол үшін ол қазақтардың іс жүзінде билеушісі Қасым ханды құртуды мақсат етіп қояды [8; 288].

Осы соғыстың барысын Зубдат әл-Асар еңбегінен көруге болады. Дешті Қыпшаққа жорық кезінде ол өзінің барлық әскеріне Тимур сұлтан мен Убайдулла сұлтанды басшы етіп, Қасым хан қонысына аттандырады. Қасым хан күтпеген жерден жасалған шабуылдан қарсыласуға шамасы келмегендіктен Ұлы-Тағтағы ұлыс сұлтандардың қолына түсті дейді. Өзбек сұлтандары тәжірибесіздігінен және жау әскерін әлсіз көргендіктен бірнеше күн Қасым ханның қонысында көңіл көтеріп, жау жайлы ұмытып кетті дейді [9; 133]. Қасым ханның жау әскері келгенде қарсылық көрсетпей, әскерді сақтап қалуын тактикалық тұрғыдан дұрыс әрекет деп бағалаймыз. Өйткені, елді сақтап қалу үшін, әскерді сақтап қалу басты міндет болды. Қасым хан өзіне қарсы жасалған жорықта үшінші жорықтағы Жаныш сұлтан мен Таныш сұлтанның қателігін жасамады. Егер Қасым хан Жаныш сұлтан мен Таныш сұлтан тәрізді қарсылық көрсетер болса, ол өзінен күші басым өзбек әскерінің қоршауында қалар еді. Қазақтың соғыс әскері атты әскер болғандықтан, Қасым хан атты әскер аман болса шегіне жүріп болсын ұрыс жүргізе алар еді.

Ары қарай Зубдат әл Асар деректері мынадай мағлұмат береді: «Сұлтандар мен бектер бейқамдықпен көңіл көтеруге көшкендіктен, бұл жағдайды Қасым хан естіп біраз адамдармен Мойынсыз – Хасанды аттандырады, ол өзбектер басып алған қонысқа аттанады. Сұлтандар қарауыл қоймағандықтан, қорқыныштан қаша жөнелді, біреуінің болсын жауға қарсыласуға батырлығы жетпеді. Жау қоршаудан шықты және көп адам қазаға ұшырады. Бұл соғыста Шахибек ханның басты бегі, Шайбани ханнан сойырғалға Балхты алған Қанбар мырза қаза тапты, әскердің қару жарағы қазақтардың қолына түсті», – дейді.

Төртінші жорық жайлы қорыта келе мынадай ой келеді: Мұхаммед Шайбани хан Убайдулла сұлтан мен Темір сұлтан бастаған әскерді Қазақ хандығының іс жүзіндегі билеушісі Қасым ханды құртуға аттандырады. Алайда, бұл сұлтандар міндетті толық орындамайды. Қасым хан шегініп кеткендіктен, оның көзін құртуды ойламай бірден оңай олжаға масаттанып, сақтықты ұмытады. Бұл кезде Мойынсыз Хасанды жауды біліп келуге Қасым хан аттандырады. Қасым хан жағдайды түсінгеннен кейін, өз әскерімен өзбектерді қоршауға алған тәрізді, осыдан кейін Мойын-

сыз Хасанға біраз әскерімен үрей тудыру үшін жауға көрінуді бұйырады. Мойынсыз Хасанды көрген өзбектер қаша бастағанымен, Қасым хан әскерінің қоршауында қалғандықтан көп әскері қырылған тәрізді.

Осыдан кейін соғыстан әлсіреген сұлтандар Шахибек ханға қосылады, жау олардың артынан келіп Мұхаммед Шайбанидың көптеген әскерін қырып тастаған. Шайбани ханның бұл жеңілісіне тапсырманы толық орындамағаны үшін сұлтандар кінәлі болғандықтан, Мұхаммед Шайбани кінәлі сұлтандарды жазалаған тәрізді. Убайдулла сұлтанды Қасым ханды құртпай, олжасаға беріліп, жеңіліс тапқаны үшін оның иелігіндегі Бұхараға Сайид Ашиқты билеуді қылады, Хи-

сар иелігін Хамза мен Махди сұлтанның тартып алып, онда билеуші етіп Убайдулла сұлтанды қояды. Осы істері Мұхаммед Шайбанидың беделіне нұқсан келтіріп, сұлтандардың оның ісіне наразылығы да Шайбани ханның Иран билеушісі Исмайлдың қолынан қаза табуына бастама болса керек [9; 134].

Ойымызды қорытар болсақ, Мұхаммед Шайбани хан Қазақ хандығынан қатты қауіптенгендігін байқауға болады. Темір әулетінің барлық аумағын басып алған Мұхаммед Шайбани хан қазақтармен соғыс нәтижесінде әлсіреп, Иран билеушісі Исмайлмен соғысарлық жағдайда болмағандықтан, Исмайл ханның қолынан қаза табады.

Әдебиеттер

- 1 Таварих гузиди и нусрат наме // Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с. (одан әрі МИКХ)
- 2 Тарих-и Рашиди // МИКХ.
- 3 Шайбани наме // МИКХ.
- 4 Қазақ хандығының күшеюі (15 ғ. соңғы – 16 ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: «Сардар баспа үйі, 2015. – 176 б.
- 5 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман наме-йи Бухара. – М., 1976. – 196 с.
- 6 Из «Михман нама-йи Бухара. Фазлаллаха ибн Рузбихана/ История Казахстана в персидских источниках. 5- том.
- 7 Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине 15-16 в. / А.И. Исин. – Семипалатинск. 2002. – 140 с.
- 8 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарихи Рашиди (Рашидова история): Перевод с персидского языка, 2-е изд. Дополненное. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
- 9 Зубдат-әл Асар. // МИКХ.

References

- 1 Tavarikh guzida i nusrat name // Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV–XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskikh i tjurkskikh sochinenij) / Sost: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishhulina, V.P. Judin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s. (odan әri MIKH)
- 2 Tarihi Rashidi // MIKH.
- 3 Shajbani name // MIKH.
- 4 Kazakh handygynyң kyshejuі (15 ғ. soңғы – 16 ғ. alғashky shirekteri). – Almaty: «Sardar baspa yji, 2015. – 176 b.
- 5 Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman name-ji Buhara. – M., 1976. – 196 s.
- 6 Iz «Mihman nama-ji Buhara. Fazlallaha ibn Ruzbihana/ Istoriya Kazahstana v persidskikh istochnikah. 5- tom.
- 7 Isin A.I. Kazahskoe hanstvo i Nogajskaja Orda vo vtoroj polovine 15-16 v. / A.I. Isin. – Semipalatinsk. 2002. – 140 s.
- 8 Dulati Mұhammed Hajdar. Tarihi Rashidi (Rashidova istorija): Perevod s per-sidskogo jazyka, 2-e izd. Dopolnennoe. – Almaty: Sanat, 1999. – 656 s.
- 9 Zubdat-әl Asar. // MIKH.

Балабекова Ә.Ұ.
**Қазақстанның
ішкі көші-қон мәселесі**

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасына демографиялық саясаттағы проблеманы шешу негізгі мәселе болып табылады. Мақалада әлеуметтік-демографиялық дамуда аса маңыздылыққа ие – ішкі көші-қон мәселесі, еңбек миграциясы, әлеуметтік қорғау мәселелері, еңбек рыногының әлеуметтік қырлары, сонымен қатар халықтың ішкі көші-қон үдерісіне ұшырауына әсер ететін негізгі факторлар қарастырылған. Басты объект – Қазақстан Республикасы. Халық саны аз мемлекеттегі ішкі көші-қон үдерісінің себебі қаладағы және ауылдағы жұмыссыздық мәселесі, экономикалық және саяси жағдай, тіл мәселесі т.б болып табылады. Осы мәселелерге талдау беру көші-қон үдерісіне байланысты алаңдатушылықты реттеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: көші-қон мәселесі, ішкі көші-қон, еңбек көші-қоны, бейімделу, демографиялық даму.

Balabekova A.U.
**Problems of internal
migration in Kazakhstan**

Migration processes occupy a central place in a number of issues that have a significant impact – both on the socio-economic and political situation in Kazakhstan. Migration has brought great damage to the economy and the demographic situation in Kazakhstan. The article deals with internal migration, labor migration, and the main factors that affect the internal migration. Object article- Republic of Kazakhstan. The reasons for such a huge migration from underpopulated country like Kazakhstan very much, among them major: high unemployment in the countryside and the city, the difficult economic and political situation in the country, lack of prospects for themselves and their children, problems with the language.

Key worlds: problems of migration, internal migration, labor migration, adaptation, demographic development.

Балабекова А.У.
**Проблемы внутренней
миграции Казахстана**

Миграционные процессы занимают одно из центральных мест в ряду проблем, оказывающих существенное воздействие как на социально-экономическую, так и политическую ситуацию в Казахстане. Миграция принесла огромный ущерб экономике и демографическому положению Казахстана. Статья рассматривает внутреннюю миграцию, миграцию труда и основные факторы, которые влияют на внутреннюю миграцию. Объект статьи- Республика Казахстан. Причин такой громадной миграции из малолюдной страны, какой является Казахстан, очень много, среди них основные: высокая безработица на селе и в городе, тяжелая экономическая и политическая ситуация в республике, бесперспективность для себя и своих детей, проблемы с языком.

Ключевые слова: проблемы миграции, внутренняя миграция, трудовая миграция, адаптация, демографическое развитие.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ІШКІ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕСІ

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Халыққа Жолдауларында еліміздегі халықтың санын 20 миллионға жеткізудің жолдары мен алдымызда тұрған міндеттер туралы үнемі айтылып келе жатқандығының өзі бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді [1].

Республикадағы және аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық жағдайға әсер ететін факторлардың бірі халықтың көші-қоны болып табылады. Миграция үрдістерін реттеу мен бақылаудың кешенді проблемаларын шешу мақсатында, осы үрдіске заңдық негіз беру үшін Қазақстанда Қазақстан Республикасының «Көші-қон туралы» Заңы 1992 жылы қабылданды [2]. Онда азаматтардың көші-қонға құқы анықталған, яғни республика ішінде тұрғылықты жерін өзгертуге, басқа елге көшу немесе қайта көшіп келуге құқылы. Қазіргі таңдағы Қазақстандағы миграциялық үрдістің жағдайына тоқталардан бұрын оның тарихына қысқаша сипаттама беру керек.

Демографиялық дамуда жетістіктерге жету мемлекеттің әлеуметтік дамуының негізгі табыстарының бірі болып саналады, ол елдің қорғанысын арттыруда және оның тәуелсіздігін қамтамасыз етуде ерекше орын алып, елдің экономикалық дамуының келешегі болып табылады. Сондықтан да халықтың санын, білімін, ұлттық құрамы мен оның жасы мен жынысы туралы толық мәліметті білмей мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық саясатын жүзеге асыру мүмкін емес.

Әлеуметтік-демографиялық дамуда ерекше орын алатын – ішкі миграциялық үрдіс. Ішкі миграция – облыс аралық және облыстың өз ішіндегі механикалық қозғалыстар. Ішкі көші-қонның негізгі себептері ретінде, негізгі ағын «ауыл-қала» бағыты бойынша, ауылдағы әлеуметтік-экономикалық жұмыссыздық, халықтың төменгі жалақы мөлшері, медициналық-ағартушылық және ақпараттық-мәдени инфрақұрылымның әлсіздігі, тұрмыстық мәселелер (таза судың жоқтығы, тұтынудың теңдестірілген моделінің болмауы, жағымсыз мәселелер (газ, көмір, отын бағаларының жоғары болуы)), экологиялық мәселелер және т.б.

1993-2000 жыл аралығында ішкі көші-қон 1,4% өсті. Ол әсіресе экологиялық апат аудандарынан (Шығыс Қазақстан, Қызылорда) ерекше көрініс алып отыр. Халықтың ерекше көп көші-

қонның нәтижесінде орналасып жатқан жерлері ол Алматы, Астана, Ақмола және Манғыстау облыстары. Ішкі көші-қонға көп ұшырайтындар ол қала халықтары болып отыр. Ауыл адамдарының қалалық жерлерге көптеп қоныстануы байқалады. Ерекше көші-қонға ұшырап отырған жергілікті тұрғындар – қазақтар. Республика ішіндегі миграцияда 1999-2000 жылдар аралығында олар 70% және 72%-ке жетіп отыр [3].

Тұрғындардың миграцияға ұшырауына негізінен бірнеше факторлар әсер етеді. Ішкі миграцияға әсер етуші – әлеуметтік-экономикалық және экологиялық фактор. Мемлекет егемендігін жариялағаннан бергі уақытта ішкі миграциялық ағымдар белсенді жүріп жатыр. Орта есеппен мемлекетішілік миграцияға жылына 350.000 адам қатысса, жалпы ел азаматтарының 5-6 миллионға жуығы миграциялық үдерістердің қатысушысы болған. Ішкі миграцияның басты және негізгі бағыты ауыл-қала, қала-қала бағытында жүріп отыр. Оның негізгі себептері ауыл әлеуетінің әлсізденуінде жатыр. ҚСРО құлағаннан кейінгі кезеңде совхоз, колхоздар тарады. Өндіріс орындары жекеменшік қолдарға өтті. Соңында, ауылшаруашылығы түбегейлі әлсіреді. Нәтижесінде тұрғындар қалаларға жұмыс істеуге ағыла бастады (Алматы, Астана және өзге ірі қалалар). Сол уақытта қалыптасқан көш әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Қазақстан Республикасы Орта Азия елдерінің бірі. Басқа өңірлес көрші елдермен салыстырғанда жоғары дамыған мемлекет ретінде тек миграция мәселесінде ғана емес, жалпы өңірлік мәселелерді реттеуде шешуші факторға айналды. Өзінің саликалы, ғылыми-практикалық негізделген ішкі және сыртқы саясаты арқылы Қазақстан бүкіл өңірді әлемге жағымды жағынан танымал етті және сыртқы халықаралық ірі саяси-экономикалық күштердің бұл өңірге байсалдылықпен, өркениеттілікпен қатынасуына да зор ықпал етуде. Тек саяси, идеялық, мәдени тұрғыда емес әрі экономиканың дамуының өркениеттілігін қамтамасыз ету тұрғысынан да өңірлік көшбасшылыққа қол жеткізді. Мұны бүкіл Орта Азия өңірінің халқы, әлеуметі түсініп, көріп-біліп және құптап отыр. Қазақстандық қоғам әлеуметтік көпқабаттылық пен көпэтностық жағдайда экономиканы және рухани бірлестікті дамытудың өзіндік өркениетті үлгісін берді. Тарих үшін азғана жылдарда Қазақстан Республикасы ішкі көші-қонды реттеу және шетелдегі отандық қандастарды атажұртына оралуы ісін шешуде де әлемнің бірқатар елдерінің қызығушылығын тудырған тәжірибе жинақтап үлгерді.

Қазіргі кезде Қазақстанда қолайлы жағдайлар туындап отыр. Мысалы: Республика астанасы Алматының Астанаға ауысуы шетелдік инвестицияларды интенсивті түрде қызықтырып отыр және құрылыс көлемінің ұлғаюы жаңа астанамыздың инфрақұрылымдық дамуына оңтайлы ықпал етуде.

Қазіргі кезде Астанада құрылыс және басқа да салаларда шетелден келген жұмысшылар келісімшарт арқылы еңбектенуде заңды түрдегі жұмысшылармен қатар заңсыз түрде еңбектенушілер де тез дамып келе жатыр. Сонымен, елден соңғы 5 жылда сыртқы миграциялық процестер жағдайы жақсарды және осылай бола бермек: елден кеткен эмигранттар саны 2004 жылы 65,5 мың адамға қысқарды, 2000 жылы 155,8 мың адам (58%) болған, ал біздің елімізге көшіп келгендер саны 2004 жылы 68,3 мың адамға жетті, 2000 жылы 47,5 мың адам болған (44%-ке өскен), ал 2002 жылы 58,5 мың адам (17%-ке) болған. Бірақ та бұл еліміздің өз ішінде жақсы өмірді іздеп республика ішінде қозғалысына әсер етеді [4].

Ішкі көші-қондық мобилділікті екі жақтан қарастыруға болады. Оның позитивті жағы, еңбек күші басым аймақтардағы жетіспейтін аймақтарға толтырады. Жағымды жақтарына сонымен қатар аймақтық сепаратизм фактілерінің болмауына жол ашады. Негативті салдарларына ауылдың еңбектік потенциалының төмендеуіне, білімі жоғары адамдардың, қалалық аймақтарға жүктеудің өсуіне алып келеді, бұл қалалардағы қылмыстың өсуіне алып келеді, баспана бағасының өсуі және азық-түліктің қымбаттауы тағы да бар. Осы ретте миграцияның негізгі тәуекелдері мен қатерлері ретінде оның стихиялылығы мен заңсыздығын атауға болады, бұл осы үрдістің дерегуляциясына алып келеді.

Қорытындылай келе, қазіргі кезде Егемен Қазақстан Республикасына демографиялық саясаттағы проблеманы шешу негізгі мәселе болып табылады. Жан-жақты зерттей отырып ғылыми тұрғыдан халықтың даму тарихына талдау жасау қажеттігі туып отыр. Оны уақытында шешу, дұрыс бағасын беру және халық арасындағы үгіт-насихат жұмыстары Республикадағы және аймақтағы халықтардың тұрақтылығын сақтауға негіз болады және қазақ халқының қайта өрлеуіне негіз салып, Қазақстан Республикасының экономикалық жағынан тәуелсіз өмір сүруіне негіз салады. Экономиканың тұрақтылығы мен дамуы, халықтың материалдық жағдайының жақсаруы, қазақстандықтардың рухани жағынан дамуы – халықтың демографиялық жағынан

дамуының негізі болып табылады. Ішкі көші-қон үдерісін бір қалыпқа келтіру мақсатында жақын арада ауылға байланысты саясатты күшейту, ауылға көмек көрсету мақсатындағы арнайы бағдарламаларды қабылдау, ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемін арттыру, ауылдың инфрақұрылымын жақсарту; ауыл шаруашылығы кооперативтерін, МТС-тер, несиелік бірлестіктер құру, көкөністер сақтау орындарының желісін кеңейту, ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу кәсіпорындарын ашу; ирригациялық – өңдеуші жүйелерді модернизациялау және реконструк-

циялау; агрономиялық және ветеринарлық қызметтерді жеңілдету, ауылдық жерлердегі кәсіби-техникалық білімді қайта құру және т.б. іс-шараларды іс жүзіне асыру қажет болып тұр.

Біз миграциялық ағымнан қашып құтыла алмаймыз, сондықтан, оны тиімді түрде өзіміздің пайдамызға асырғанымыз дұрыс. Себебі, әлемдегі болып жатқан либералды саясат осыған алып келеді. Сондықтан республикамыздағы жекелеген аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық процестерді зерттеуді онан әрі жалғастыра түскен абзал.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті «Көші-қон туралы» жарлығы. – Астана ақшамы, 2003 жыл 4-қараша.
- 2 «Әлеуметтану» еларалық ғылыми-сараптамалық журналы. № 1(2), бет-54. Типография «ТОО Эксим-про-К», 2010.
- 3 Тулекова М.К. Қазіргі кездегі миграциялық процестің ахуалы: <http://e-history.kz/media/upload/1534/2014/04/04/d5e942d6f453fc4110f72bb7001026fb.pdf>
- 4 Садовская Е.Ю. Миграция в Казахстане на рубеже 21-века: новые тенденции и перспективы. – Алматы, 2001. – 260 с.
- 5 Тәтімов М., Әліев Ж., Дербестігіміз – демографияда. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 264 б.
- 6 Программа демографического развития Республики Казахстан на 2001-2005 годы // Официальная газета. – No 46(47). – 2001. – 17 ноябрь. – С. 5-7.
- 7 Садовская Е.Ю. Миграционные процессы и миграционная политика в Казахстане // Миграционная ситуация в странах СНГ. – С. 119-121.
- 8 Терещенко Т.А. Иммиграция в Казахстан по данным переписи населения 1999 г. – С.81-85.
- 9 Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жанындағы «Ақпараттық сараптау орталығы» // [http:// www.enbek.gov.kz/tips/tips.php](http://www.enbek.gov.kz/tips/tips.php)

References

- 1 The President of the Republic of Kazakhstan «Migration». – Astana akshamy decree of November 4, 2003
- 2 «Sociology» cross-country scientific and analytical magazine. No. 1 (2), page 54. Printing house «ТОО Exim pro-K», 2010
- 3 Twlekova M.K. Today, the state of the migration process: <http://e-history.kz/media/upload/1534/2014/04/04/d5e942d6f453fc4110f72bb7001026fb.pdf>
- 4 E.Yu.Sadovskaya. Migration in Kazakhstan on the mid-term the 21st Century: New tendenciі and perspektivi. Almaty, 2001, 260 pages
- 5 Tātimov M. Älĭev J. Derbestigimiz demografiyada.-: Seven charter, 1999, 264 pages.
- 6 Programma Development demografičeskogo of the Republic of Kazakhstan on 2001-2005 godı // A formal newspaper. – No 46 (47). – 2001g. 17 Noyabr. – С. 5-7.
- 7 Sadouskaya EJ Migraciönnie process and migraciönnaya policy Situation in Kazakhstan // Migraciönnaya stranax SNG. – S. 119-121.
- 8 Tereşçenko Immigration in Kazakhstan along the Dan perepisi population 1999 g. – S. 81-85.
- 9 under the Ministry of Labor and Social Protection of Population «Information Analysis Center» // [http:// www.enbek.gov.kz/tips/tips.php](http://www.enbek.gov.kz/tips/tips.php)

Абдреймова М.С.
**XX ғасырдың басындағы
«Түркістан идеясы»**

Автор бұл мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі «Түркістан идеясының» дүниеге келуінің тарихи жағдайларын, түбі бір түркі халықтарының интеграциялануы үдерістерін зерттеді. Әсіресе, Ресейдің алғашқы буржуазиялық революциясының нәтижесінде қалыптасқан ахуалға орай өзіндік пікірін білдірген ұлттық саяси элитаның игі бастамаларын қарастырды. Сонымен қатар ұлттық негіздегі автономияны құруға тырысқан зиялы қауым өкілдерін атап көрсетті. Өйткені, тоталитарлық режим және цензура үстемдік етіп тұрған зұлмат заманда ұлттық мемлекет мәртебесі туралы сөз қозғау батыл әрекет екені хақ. Автор «Біртұтас Түркістан идеясының» көшбасшыларының бірі Мұстафа Шоқайдың естеліктері мен шығармаларына тоқталу арқылы сол кезеңдегі ахуалды объективті түрде айқындауға мүмкіндік алды. Себебі, М.Шоқайұлы сынды саңлақ азаматтар ұлты мен халқы, елі мен жері үшін күрескен қайраткерлердің бірегейі.

Түйін сөздер: «Түркістан идеясы», terra incognita, ұлттық автономия, интеллигенция, империя, революция, большевиктер, социализм, буржуазия, интернационал.

Abdreimova M.S.
**«Turkestan idea»
at the begining XX century**

In this essay the author examines the historical picture of the emergence of «the idea of Turkestan» and consolidation of the Turkic-speaking peoples. Especially we need to pay attention to the national intelligency after the first Russian bourgeois revolution that took place in Russia and its elements influenced the cultural life of the Kazakhs. Also, the author of the article tried to show the role and activities of intellectuals who wanted to create a national autonomy under the auspices of Turkism. In such censorship and totalitarian regime to declare the status of the nation-state it was extremely hard, but a leader Mustafa Chokai was not afraid, and even in his memoirs criticized the policy of the tsarist and the Bolsheviks. Also focuses on the role and activities of Mustafa Chokay.

Key words: «Turkestan idea,» terra incognita, national autonomy, the intelligency, the Empire, the Revolution, the Bolsheviks, socialism, the bourgeoisie, International.

Абдреймова М.С.
**«Идея Туркестан»
в начале XX века**

В данной статье автор рассматривает историческую картину возникновения «Туркестанской идеи» и консолидацию тюркоязычных народов. Особенно уделяется внимание национальной интеллигенции после первой русской буржуазной революции в России и ее элементам, повлиявшим на культурную жизнь казахов. Также автор в статье пытался показать роль и деятельность интеллигенции, которая хотела создать национальную автономию под эгидой тюркизма. На таком цензурном и тоталитарном режиме объявлять о статусе национального государства было крайне тяжело, но такой лидер, как Мустафа Чокай, не побоялся и в своих мемуарах критиковал политику царизма и большевиков. Также уделяется внимание роли и деятельности Мустафа Чокая.

Ключевые слова: «Туркестанская идея», terra incognita, национальная автономия, интеллигенция, империя, революция, большевики, социализм, буржуазия, интернационал.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ «ТҮРКІСТАН ИДЕЯСЫ»

Қазақ елінің егемендік пен дербестік жолындағы күрескен қайраткерлері аз емес. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Халел Досмұхамедов бастаған бір топ ұлт зиялылары еліміздің жарқын болашағы үшін күресті. Өйткені, өткен ғасырдың алғашқы жартысы орталықтың отарлау саясатының күшеюімен және қоныстандыру бағдарламаларымен ерекшеленген болатын. Сонымен қатар 1914-1918 жылдардағы дүниежүзілік соғыстың барысында бұратана халықтарды қара жұмысқа алу қазақ жұртының хал-ахуалын одан сайын күйзелте түсті.

Сөзімізді дәйектейтін болсақ, XX ғасырдың басында Ресейдің империалистік саясаты өзінің шарықтау шегіне жетіп, перифериялық аймақтың қалыптасқан ахуалын трансформациялап, соны тарихи бейнені жасауға кірісті. Империяның шалғай губерниялық аумағынан славян тектес және өзге бұратана шаруаларды қоныстандырып, Түркістанның демографиялық балансын өзгертті. Столыпиннің аграрлық саясаты 45 млн. астам десятина жерлерді метрополияның демаркациялық шеңберіне қосты. Орын алып жатқан мұндай келеңсіз құбылыстар бұқаралық ақпараттық құралдарында басқаша бейнеленді және метрополия еуропалық қауымдастықтың көз алдында Түркістанның автохтонды бұқарасы туралы жалған мәлімет көрсетуге мүдделілік танытты. Тіпті, жергілікті жұртты жаңа техника мен технологияны, қоғамдық қатынастар мен мәдениетті қабылдауға құлықсыздардың қатарына жатқызып, ал өзін Түркістанға еуропалық өркениетпен өмір салтын әкеліп енгізуші етіп көрсетуге тырысты.

Ежелгі замандардан әлемдік орталықтармен тікелей байланыста болып келген Түркістан енді басқа батыс және шығыс елдерімен тек Ресей арқылы ғана қатынаса алатын еді. Енді ғана өнеркәсіптік даму жолына түскен Ресей болса, Түркістанды тек арзан шикізат көзі және өзі өндірген тауарларды өткізетін рынок ретінде пайдалануға тырысты [1].

Орын алған осындай жағдайда Түркістан 1917 жылғы төңкерістерге жетті. Патшалық биліктің құлауы және кеңестік биліктің орнауы «Түркістан идеясының» тез арада кемелденуіне септігін тигізді. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, XX ғасырдың басы жеке түркі халықтарының өздерінің дербес ұлттық мемлекетін құруға

ұмтылушылығымен сипатталады. Мұндай үрдіс, мәселен, қазақ, татар, башқұрт және басқа халықтардың зиялыларының саяси қызметінен анық байқалды. «Алашорда» мен «Еркін Башқұртстан» соның көрінісі болатын. Жеке түркі халықтарының дербес мемлекеттілікке ұмтылуы олардың бірнеше ғасырлық жетілуінің нәтижесі болатын, сондықтан да табиғи құбылыс есебінде қабылдауға толық құқылы. Дегенмен бұл жағдай «бүтін Түркістан» идеясының жаңа сапада қайта жаңғыруына кедергі бола алған жоқ. XX ғасырдың алғашқы ширегінде бұл идея, біріншіден, түркі зиялыларының екі буынының бірдей қызметіне арқау болса, екіншіден, сол бұрынғыдай кең географиялық ауқымда көрініп, яғни батысында Еділ мен Жайықтан бастап, шығысында қазақ даласы мен қырғыз Алатауы аралығындағы түркі жұрттарын түгел қамтып, қоғамдық консолидацияның шебер моделін көрсетті [2].

XX ғасырдың басындағы жалпытүркілік азаттық идеясының күш алуына татар және башқұрт халықтарының зиялылары қыруар жұмыс жасады. Бұл заңды құбылыс болатын, себебі аталмыш халықтар орталық биліктің отарлық езгісінен ертерек өтіп, олармен күрестің бағасын терең ұғынған және осы жолда біраз тәжірибе жинаған. Мәселен, Исмаил Гаспринскийдің «Тәржіман», Фатих Каримовтың «Уақыт» газеттері, татар зиялылары ұйымдастырған баспаханалар, олар бастап берген жаңа әдістік оқыту жүйесі – белгілі дәрежеде жалпытүркілік азаттық идеясының қайта жаңғыруына қызмет жасады [3]. Заки Валиди Тоған өзінің естеліктерінде 1905-1907 жылдары белгілі ақсүйек ұрпақтары Г. Сыртланов пен С. Жантөриннің ресейлік түркілердің «территориялық автономия» құқы үшін күресіне қолдау жасағандығын, солардың көмегімен Габдрашид-Қазый Ибрагимовтың «Автономия» деген кітапша бастырып шығарғандығын жазады [4].

Империя көлемін түгелдей қамтыған түрлі саяси ағымдар түркі халықтарының азаттық қозғалысына да өз ықпалын тигізуге тырысты. Олардың арасында кадеттер партиясы, социал-демократтар, эсерлер және басқаларын ерекше атап кетуге болады.

Азаттық пен теңдік, бостандық пен дербестік жолында күрескен ұлттық саяси элиталардың бірі Мұстафа Шоқай жергілікті халықтан шыққан көшбасшылардың азаттық күресте жіберген олықтықтарын былайша сипаттайды:

– біріншіден, түркі елі зиялыларының орыс революцияшыл демократтарына сеніп, оған арқа сүйеу арқылы бостандық алудан үміттенуі;

– екіншіден, ендігі бір топтағылардың «саяси табысқа дұға арқылы жететініне» сенгендігі;

– үшіншіден, бұларға қосымша қозғалыс басыларында саяси кемелдіктің жетіспегендігі,

– төртіншіден, қозғалыстың басын біріктіретін ортақ нысаналы бағдарламаның болмауы,

– бесіншіден, өзара түсінісе алмаушылықтың етек алуы [5.1].

М. Шоқай бұл жасаған тұжырымдарын анықтай түсіп, тарихи шындықтың терең қатпарына жетелейтін мынадай қорытындыға келген болатын: «Кейінірек құрылып, аз уақыт өмір сүрген түрлі ұлттық тәуелсіз үкіметтердің тәжірибесі бізге бір жағынан орыстың төңкерісшіл демократиясына деген жалпы сеніміміздің жаңсақтығын дәлелдеді. Ал екінші жағынан, қандай да бір елде аз халықтың өз мемлекетін құрып, оны Ресей империализмі шеңгелінен өз күшімен қорғай алуы секілді пікірдің де жаңсақ екендігін көрсетті» [5.2].

«Түркістан идеясын» кемелдендіруге тырысқан ұлт зиялыларының бірі Мұстафа Шоқай өткен ғасырдың басындағы тарихи жағдайды объективті сипаттауға тырысқан еді. Мәселен, «Түркістанды былайша бірнеше дербес мемлекеттік бірліктерге жасанды түрде және күштеп бөлшектеу, Кеңес Үкіметіне, біріншіден, Кеңес туы астында болса да түркістандық түркілердің өдерінің ұлттық-саяси біртұтастығын нығайтуға ұмтылысына қарсы күресу үшін, екіншіден, большевиктік, яки Сталиннің анықтамасы бойынша «аты-жөнінен ғана ұлттық, ішкі мазмұны бойынша интернационалдық және социалистік» «ұлт саясатын» табысты енгізу үшін керек болды. Іс жүзінде большевиктер өздерінің Түркістандағы ұлт саясатында ескі орыс отаршыл империализмі саясатының мақсатын дәлдеп айтқанда – орыс билігін құруды көздеді, ал бұл үшін түркішілдік пен Түркістандағы Ресейдің саясатын қас деп санауға мүлде қатысы жоқ академик Бартольдтің тұжырымдауынша «көне тарихи атауларды құрту пайдалы болып есептелмек», – деп сол кезеңде орын алған Ресейлік орталық аппараттың солақай саясатын ашып берді [8.1].

Сонымен қатар ұлт зиялысы Мұстафа Шоқай түбі бір түркі жұртының бірігуіне үнемі тосқауыл қойып отырған большевиктік үкіметтің іс-әрекетін айтқан болатын. Мысалы, «...бұл тиянақты мақсатқа ескі орыс үкіметі ақырындап болса да, табанды түрде жылжыған еді. Оған жету үшін патша үкіметі бір мектеп пансионатында өзбектердің, қазақтардың, түркімендердің балардың бірге оқыттырмайтын, түркістандықтардың жерлерін орыс қоныс аударушылардың

пайдасына тартып әперетін көзге бірден ұратын саяси тәсілдерді айтпаған күннің өзінде бірқатар көне Түркістандық қалаларға қайта ат қойды, т.б., деп жазған болатын [8.2]. Демек, М. Шоқай «Түркістан идеясының» туы астына түркі тілдес халықтарды топтастыруға Кеңес Үкіметінің барынша қарсылық көрсеткенін және өлкенің тарихи атауларын өзгерту арқылы орталықтың ажырағысыз аймағына толық қосуға ұмтылғандығын байқауға болады.

Сондай-ақ большевиктердің жалған идеологиялық толқынды бастағандығы – сол кезеңдегі «интернационал және социалистік», «халықтар достығы» деген ұғымдардан анық байқалды. Өйткені, орталық аппарат орыс ұлтының және тілінің өзге халықтардан артық тұруының заңдық негізін жасап берді. Мектептер мен өзге білім ордалары, ақпарат көздерінде орыс тіліне айырықша мәртебе берді. Алаш жұрты өз жерінде өгейдің кейпінде болуға тура келді.

Ұлт жанашыры Мұстафа Шоқай орталық биліктің Түркістандағы большевиктік саясатын сынға ала отырып, ұлтаралық араздықты қазақ, өзбек яки түркмен емес орыстардың өздерінің туғызып отыратындығын батыл айтқан болатын. Мұстафа Шоқай: «Бұлардың бәрі «Түркістанда орыстардың билігін нығайту» саласында ескі Ресей үшін көкейкесті мақсат болған осы салада Кеңес Өкіметінің қолы жеткендерімен салыстырғанда, баланың ойыны десе де әбден болады. Оқырман назарын бұдан ары қарай нендей әңгіме өтетініне бұрмай-ақ, осы жерден большевиктік саясатқа тән Түркістанның «ұлт республикаларындағы» «орыс билігін нығайтудағы» «социалистік, интернационалдық» бір ерекшелікті атап өту қажет. Дәлірек айтқанда: түркістандық түркілер өздерінің «ұлт республикаларының» тысқары, мәселен, қазақтар Қырғызстанда және басқа жерлерде, өзбектер Түркменстанда және басқаларда; түркмендер Өзбекстанда және басқаларда мекендеген жағдайда «азшылық ұлттар» болып саналады және осыған орай әрбір түркістандық республикалардың ішінде ерекше «ұлттық қазақ, өзбек ж.т.б. аудандар» бөлектеледі; Түркістанға келген шын мәнінде азшылық болып саналатын және барлық жерде бөлектеліп, жеке селоларда немесе қалаларда ұйысып тұратын орыстар «азшылық ұлтқа» саналмайды. Өйткені, мәскеулік большевиктік ұлт деп атау «түземдіктер» алдында «орыстың большевиктердің пікірінше, орыстарда азшылық беделін» түсіргендей, сөйтіп орыстарды олардың жаулап алушылық құқынан және Кеңес Одағындағы бірінші деген мәртебесінен, бағыныштыларға жо-

ғарыдан қараушылық рөлінен айырылғандай болар еді», дей келе орыс ұлтының беделін көтеруге ұмтылған метрополиялық терра-инкогнита екендігін жазды [8.3].

Өткен ғасырдың 20-жылдары Кеңес билігі ұлаңғайыр жағрафиялық ареалдың түкпір-түкпірінде орнаған мезетте түркі халықтарының ортақ бір ел астына бірігу процесі өзінің екінші бір фазасын бастады. Алайда ұлттық саяси дегдар топ мұндай іргелі мақсатқа жету үшін қиын кезеңдерден өтудің заңдылық екендігін түсінген еді. Өйткені, орталық казармалық жүйе билікке келе алысымен бодан халықтардың азаттық пен теңдікке ұмтылысын жоюға белшесінен кіріскен болатын. Мәселен, Ташкентте болып өткен кеңестердің түркістандық өлкелік III съезі ұлттық автономия идеясын қабылдай алмайтындығын ашық көрсетті. Аталмыш съезд өлкедегі биліктің 14 адамнан тұратын Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің құзырына өтетіндігін мәлімдеп, тек еуропалық халықтардың өкілдерінен тұрған үкімет құрамын бекітті. Бұл әрине, сол кезеңдегі биліктің еуропацентристік көзқарас ұстанғандығын анық байқатты. Өз кезегінде аталмыш кеңес орталық билік пен В.И. Ленинге жолдаған жеделхатында өзінің негізгі міндетін орталықтың барлық декреттерін өмірге енгізіп отыру деп белгілеу арқылы азаттық пен теңдікке негізделген ұлттық идеяны жоққа шығарды. Міне, мұндай тарихи жағдайда 1917 жылғы қарашада Қоқан қаласында болып өткен IV төтенше өлкелік мұсылмандар съезі Түркістан өлкесін жергілікті халықтардың саяси тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мұрат тұтқан автономия жариялап, сонымен бірге оның құрамындағы «тұрып жатқан басқа да халықтардың құқығы толық сақталатындығын салтанатты түрде мәлімдеді» [6]. Съезд құрған Түркістан Уақытша Кеңесіндегі 54 орынның үштен бірі сол тұстағы Түркістан халқының 7% құраған еуропалық тұрғындардың үлесіне тиді [7]. Бұл әрине, ұлттық дисбаланстың айқын көрінісі еді.

Түркістан автономиясының өмірге келуі Түркістан халықтарының саяси, экономикалық және рухани дербестікке ұмтылысының көрінісі болатын. Бірақ большевиктер билігі жергілікті жұрттың мұндай табиғи талабымен есептескен жоқ, Қоқан қаласын қанға бояп, автономия үкіметін күшпен таратып жіберді. Бұл жолғы түркістандықтардың еркін білдіруші патшалық билікпен күресте қалыптасқан ұлт зиялылары еді. Олар қоғамдық мәселелерді шешудің большевиктік бағдарламасын қуаттамады, ал Түркістан жұртына ұлттық автономия талап етіп, жергілікті

мәселелерді халықтың тікелей қатысуымен құрылған билік арқылы шешуді көздеді. Міне, осы платформада тұрған түркістандық саяси элитаның басында Мүннәуэр Қари, Махмут қожа Бехбуди, Мұстафа Шоқай және басқа көзқарастық тұрғыдан біркелкі емес кісілер тұрды. Бұларды бір топқа топтастырған да ұлттық тәуелсіздік пен идея болатын.

Демек, «Түркістан идеясының» өмірге келу мезеті түркі халықтарының тарих сахнасына шығып, өзін қоршаған түрлі этникалық, мемлекеттік құрылымдармен қатынасқа түсе бастағаннан бастау алатын ұзақ тарихи уақыт және кеңістік. Ал оның өмірге келіп түрлі електен өтіп, әлеуметтік-саяси және рухани фактор есебінде халықаралық қатынаста біржола орнығуы Тұран-Қытай, Тұран-Әллиндер әлемі, Тұран-Араб халифаты, Тұран-Моңғол, Тұран-Жоңғар, Тұран-Ресей сияқты өзара сабақтас қатынастар ағымында түркі халықтарының өздерінің ортақ тарихи мүддесін ұғынып, сол үшін саналы да мақсатты түрде күрес жүргізуімен тікелей байланысты.

Орталық Азия тарихында өшпестей із қалдырған түркі-қытай, түркі-парсы, түркі-араб, түркі-жоңғар соғыстары «тұтас Түркістан» идеясының өміршеңдік сипатын нығайта түспесе, әлсіреткен емес. Ресей империясы Түркістанға біржола және жедел орнығып алмайынша Англия және Қытай сияқты бақталастарымен күресте тарихи ұтылысқа ұшырайтындығын жақсы түсінді. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, «Түркістан идеясы» түркі халықтарымен бірге өмірге келіп, заманалар тезінен өтіп, олар үшін түрлі ауыр тарихи кезеңдерде қорғаныс иммунитеті міндетін атқарған аса маңызды фактор болып келді. Ал бұл идеяның авторы жоғарыда аталған тарих сындарынан сабақ алған түркі жұрты.

Түрлі тарихи заманаларда бұл идеяны білдірушілер қатарында «Күлтегін» жазуының авторлары, Жүсіп Баласағұн, Әлішер Науаи, Мағжан Жұмабай және осы сияқты заңғар тұлғалар тұрды. Көне Түркістан жеріне түрлі тарихи дәуірлерде келіп орын теуіп, бірін-бірі ығыстыруға тырысқан діни, таптық, этникалық, мәдени және басқа идеологиялық концепциялардан «тұтас Түркістан» идеясының өміршең болғандығын өмірдің өзі көрсетіп берді. Түркістан жұрты мен жерін ауыр азапқа салған қоғамдық катаклизмдерден соң бұл идея ылғи қайта жаңғырып отырды. Мұстафа Шоқай осы тарих тезінде өмірге келіп, заманнан заманға, ұрпақтан ұрпаққа ұласып отырған «тұтас Түркістан» идеясының тағдыр тартқан жаңа күрделі дәуірдегі жалғастырушы-

сы болды. «Түркістан» ұғымының тарихи шындық және өмірлік сұраныстан туған қажеттілік екендігін жалынды насихаттаушы ғана емес, сонымен бірге бұл идеяға өмірін арнаған ұлы күрескер дәрежесіне көтерілді.

Көне Түркістан тарих көшінде әлденеше рет басынан өткерген өзара өзектес сәттердің бірін, яғни белгілі бір кезеңде пайда болып, енді ыдырап, тарих сахнасынан кеткен жат жұрттық империяның құрығынан құтылар жағдайды тағы да басынан кешіріп отыр.

XX ғасырда осындай тар жол тайғақ кешу сынды зұлмат заманда Түркістан халықтары үшін аса маңызды болуға тиіс тұжырымдар жасаған оның адал перзенттерінің бірі Мұстафа Шоқайұлы еді. Сондай-ақ бұл идеяға М. Шоқаймен бір мезгілде онымен тағдырлас эмигрант отандасымыз, саяси қайраткер және ғалым Зеки Валиди Тоған да сүбелі үлес қосты. Мұстафа Шоқайұлы осы XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық және әлеуметтік қайта жаңғыру үшін басталған қозғалыстың көш бастаушыларының бірі еді. Сондықтан да ол кейін империялық зорлыққа қарсы көтерілгендігі үшін қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлердің үлесіне тиген тағдыр тауқыметімен бөлісті. Кез-келген ірі қоғамдық-саяси қозғалыс басшыларының әрқайсысының мүмкіншіліктеріне сай атқарған міндетіне байланысты қозғалыс тарихында алатын орны болмақ. Мәселен, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және Міржақып Дулатұлының XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалысты, оның жиынтық көрінісі болған Алаш қозғалысын теориялық және ұйымдық тұрғыдан даярлаудағы рөлі ерекше және оны бұл қозғалысқа атсалысқан басқа қайраткерлердің орнымен шатастыру қиын. Сол сияқты Түркістан халықтарының, қазақ жұртының XX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалысы тарихында Мұстафа Шоқайұлының да тек өзіне тиеселі орны бар.

Мұстафа Шоқай өткен ғасырдың басындағы цензуралық әрі тоталитарлық режимге қарамастан батыл пікірлер білдіруден бас тартқан емес. Мәселен, «Автономиядан азаттыққа!» атты еңбегінде Түркістан ұлттық мемлекетінің алғашқы қарлығаш қадамын былайша суреттеген болатын: «Біздің бүгінгі буыны қатпаған жас ұлт-азаттық қозғалысымыз тарихында уақыты келген сайын еске алатын қаншама тарихи күндер баршылық. Міне, сондай тарихи күндердің бірі 1917 жылдың 10 желтоқсаны болып табылады. Бұл күні Қоқан қаласында жиналған Түркістанның 4-ші жалпы өлкелік құрылтайы Түркістан автономиясын жариялады. Біз бұған Түркістан-

ның бүгінгі ұлт-азаттық қозғалысы жолында салынған алғашқы негіз, бірақ бұл жолда өжет аталмаған қадам ретінде қараймыз» [9.1].

Сондай-ақ мақалада: «Қиын-қыстау тәжірибе, оқиғаларға толы он үш жылдық қиын кезеңді бастан өткерген соң, енді сол заманның қателіктеріне көз жүгірте өтелік. Он үш жыл бұрын біз ұлт-азаттық қозғалысымыздың программасын жасағанда автономиямен ғана шектелуді дұрыс санадық. Сонда орыс отаршылдығында болған Польша, Финляндиядан басқа бүкіл ұлыстар, орыс төңкерісі және орыс демократиясына сенген-ді. Польшалықтар мен финдерден басқа ешбір халық ұлт-азаттығын тез жүзеге асыруды ойлай алмаған еді. Сондай уақыт өткен соң, 1918 жылы Күңгей Кавказия, Әзербайжан, Армения және Грузия азаттығын жариялағанда, сол азаттыққа ең алдымен жай оқиға ретінде қаралған еді. Россияда демократиялық-федеративті жұмхұрнет құрылса, Күңгей Кавказия да бұл федерация одағына мүше болуды ойлаған еді», – дей келе отаршылдықтан құтылуға әсер еткен орыс революциясын және теңдікке ұмтылуға тырысқан халықтарды жазған болатын [9.2].

Отарлық езгіні ұйымдастырушылардың соқыр сенімі мен айлакер әдістерінің шырмауына түсіп қалған азаматтардың ел арасында да бар екендігін қынжыла жазды: «Орыс төңкерісі және орыс демократиясына сенушілік түркістандықтар арасында да бар еді. Бұл ықпал астында біз ұлттық мақсат-мүддемізді іске асыру үшін автономиямен шектелген едік. Орыс төңкерісінің демократиясы жалғыз бұл төңкерісті жоғалтумен ғана қалған жоқ. Ол бізге өз ұлттық мәселемізді онымен достық және ынсап принциптері төңірегінде жұмыс талас арқылы жолға салу жөніндегі қанағатшылдығымыздың қателік екенін ашық көрсетіп берді.

Бұған ең жақсы мысал, орыс төңкерісшіл демократиясының ең алдыңғы қатарлы жетекшілерінің бірі және Россияда құрылған уақытша өкіметтің бастығы Керенский, Курд қозғалысын жақтау үшін бүкіл әлемді жәрдемге шақырып айғайлаудан аузы шаршамаған Керенский, халқымыздың орыс большевиктерінен көріп отырған зомбылығын тырнақша ішіне алумен ғана болды. Түптеп келгенде, барлық большевиктердің пір тұтарлық қасиеті ақиқатты: кеңестер елінде

бәрі де жақсы, әсіресе, Кеңес өкіметінің ұлттық саясатында мін жоқ дегенді айту үшін алыстағы Түркістанға қымбатқа түсерлік сапарға шығудың қажеттілігі жоқ еді. Өйткені, барлық елдердің барша коммунистері Кеңес Одағындағы халықтардың күллісі бауырластық, ынтымақтастық сезімімен жігерленгеніне, «Кеңес Одағының ұлттық бостандықтағы кеңестік республикалардың бауырластық пен ерікті қатар өмір сүруіне негізделгеніне...» әуел бастан-ақ сенімді [9.3].

Ал автономиядан айырылып қалған кездегі психологиялық ахуалға байланысты М.Шоқайұлының көзқарасы былай болған еді: «Автономия біздің өткенімізге тән тарихи бір оқиға. Біз оны еске аламыз. Бірақ енді оны тілемейміз. Оған болса қайту жоқ. Әрбір өсетін адам бастан өткені, балалық шағын еске алса да, сол балалыққа қайтқысы келмейді. Бұған ұқсас түрде біз ұлтымыздың саяси өмірінің балалық шағы болған Түркістан автономиясын тек тарихи бір кезең ретінде еске аламыз [9.4].

Мұстафа Шоқай революциялық толқудың демократиялық лебінің болғандығын жазды: «Революция бізге еркіндік пен ұлттық белсенділікке жол ашқандай көрінді. Бірақ ұзақ жылдар қараңғыда отырған кісінің жарыққа шыққанда көзі қамасатыны сияқты талай заманнан бері патшаның отарлық саясатының қапасында тұншыққан біз революция алып келген бостандықтың жарығына шыққанда көзіміз қамасып, бірден тура жол тауып кете алмадық. Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарықтырып, көп сандалдық. Дәрменсіздігіміз бір тобымызды орыс революцияшыл демократиясына еруге мәжбүр етті... Екінші тобымыз, көпшілігіміз, саяси табысқа дұғамен жетеміз дегенге сенетін... Әрине, мұның екеуі де қате еді. Өзімізде жүрген бірінші топтың қатесі поляктар мен финдерден тыс барлық орыстан басқа халықтардың саналы түрде сенудегі күмәнсіздігі» [9.5]. Демек, Мұстафа Шоқай революциядан кейінгі кезеңде жіберілген қателіктерді сол кезеңдегі орын алған жағдаймен байланыстырып жазған болатын.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың басындағы «Түркістан идеясы» қазақ ұлты өкілдерінің отарлау мен тотальді басқаруға қарсы шыға отырып, түбі бір түркі халықтарының ұлттық негіздегі автономиясын құруымен айшықталады.

Әдебиеттер

- 1 azattyq.org.content.kazakhstan77fdf
- 2 Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. II том. – Алматы: «Қайнар», 1999.
- 3 e-history.kzupload
- 4 Зеки Велиди Тоган. Воспоминания. Кн.1. – Уфа, 1994. – С. 160.
- 5 Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай. Естеліктер. – Истанбул, 1997.
- 6 archive.turkystan.kz
- 7 Климов С. Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии в Средней Азии в 1917-1924 гг. – Ташкент.
- 8 Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Бесінші том. – Алматы, 2013.
- 9 Қошым-Ноғай Б.С. Түркістанның қилы тағдыры. Алматы «Жалын», 1992ж.

References

- 1 azattyq.org.content.kazakhstan77fdf
- 2 Mustafa Shokay. Tandamali. II tom. – Almaty: Kaynar, 1999.
- 3 e-history.kzupload
- 4 Zeki Velidi Togan. Vospominanyi. Kn.1. – Ufa, 1994. – S. 160.
- 5 Mustafa Shokay, Mustafa Shokay, Maria Shokay. Estelikter. – Istanbul, 1997.
- 6 archive.turkystan.kz
- 7 Klimov S. Voenno-organizatorskaya deyatelnost Komunisticheskoy parti v Sredni Azii v 1917-1924 gg. – Tashkent.
- 8 Mustafa Shokay shigarmalarinin tolyk jinagi. On eki tomdik. Besinshi tom. – Almaty, 2013.
- 9 Koshim-Nogay B.S. Turkistannin kilu tagdiri. – Almaty: «Jalyn», 1992.

Дауленова А.
**ЭКСПО–2017.
Энергия Будущего**

Научная статья посвящена актуальным вопросам ЭКСПО – 2017. В ней рассматривается ведущая роль выставочной деятельности в мировой экономике, проанализирована история возникновения, становления и развития международных выставок.

Подводя итоги, видно, что ЭКСПО возникает благодаря английской версии капитализма, когда в мире появились новые научно-технические тенденции, которые не утрачивают своей значимости и в ЭКСПО–2017. Главная научно-техническая тенденция станет обращением к новым энергетическим технологиям, которые должны будут сделать мир более стабильным.

Ключевые слова: ЭКСПО, выставка, технология, энергия, проект, достижение, культура, демонстрация.

Daulenova A.
**EXPO–2017.
Future Energy**

The article is devoted to actual problems of EXPO 2017. This research studies the main role of the exhibition activity in the global economy. The author analyzes the history of the origin, formation and development of the international exhibition.

If we count this, we can clearly see that the EXPO bases on the English version of capitalism, where there were demonstrated scientific and technological achievements. New scientific and technological trends have been appeared around the world, that will be shown in the EXPO–2017. The main scientific and technical trend will become a new treatment for new energy technologies that will be required to make the world more stable.

Key words: EXPO, exhibition, technologies, energy, project, achievement, culture, demonstration.

Дауленова А.
**ЭКСПО–2017.
Келешектің Энергиясы**

Ғылыми мақала ЭКСПО–2017-нің өзекті мәселелеріне арналған. Мақалада әлемдік көрмелердің пайда болуы, қалыптасуы, дамуы сараланып, халықаралық экономикадағы қызметі көрсетіледі.

Қорыта келгенде, ЭКСПО-ның ғылыми-техникалық жетістіктері көрсетіліп, Англиядағы капитализмнің негізінде қалыптасқанын айқындадық. Әлемде пайда болған жаңа ғылыми-техникалық үдерістер ЭКСПО–2017-де көрсетіледі. Басты ғылыми –техникалық үрдіс әлемнің қалыпты жағдайына әсерін тигізетін жаңа энергетикалық технологияларға назар аудару, әрі әлемдегі өркениетті тұрақтандыру болып табылады.

Түйін сөздер: ЭКСПО, көрме, технология, энергия, жоба, жетістік, мәдениет, көрсету.

ЭКСПО–2017. ЭНЕРГИЯ БУДУЩЕГО

С распадом СССР Казахстан динамично приобретает новые индустриально-инновационные очертания.

В таком контексте видно, что ЭКСПО–2017 сыграет важную роль:

- 1) в последующей инновационно-промышленной индустриализации;
- 2) приведет Казахстан в число ведущих лидеров среди стран СНГ;
- 3) поставит в ряд развитых государств мира;
- 4) ускорит привлечение иностранных инвестиций;
- 5) создаст более широкий, развернутый образ (имидж) Казахстана.

Имидж, который будет сопровождаться не его сырьевой направленностью, а обращением к новому модернистскому мышлению, сочетающему в себе консервативно-евразийские традиции – с новым образовательным глобальным мышлением.

Мы как часть глобального мирового социума имеем уникальную возможность вобрать в себя энергетические технологии, которые будут иметь новое качественное содержание, т.е. так называемые зеленые энергетические технологии.

Казахстан, являющийся инициатором Евразийской интеграции, фактическим лидером центральноазиатского региона, демонстрирует высокие темпы экономического развития.

Предистория Казахстанского ЭКСПО-2017 свидетельствует: это новое ЭКСПО, исходящее из новых форм мышления, с первоначальными зачатками, заменой традиционалистского на модернистское с уникальным научно-техническим прорывом, произошедшим в середине XIX века.

ЭКСПО середины 19 – начала 20 века (Всемирно-промышленные выставки) – это демонстрация значимости совершаемых научных технических открытий, приобретающих прикладной практический смысл.

Демонстрация научно-технических практических достижений: телефона, телевизора, изобретения Эдисона, лампочки Попова происходило на фоне англосаксонской модели промышленного развития [1, с. 188]. Это означало развитие промышленной революции, которое эволюционно охватило все мировое пространство. Эта англосаксонская модель от-

ражала западный научный практицизм, ярко продемонстрировало на международных промышленных выставках прикладной характер научных открытий.

Таковы реалии прошлого (19-20 вв.), частично эти реалии существуют и в начале 21 века. Эта традиция доминировала в Западной Европе и временно создала относительно устойчивую модель развития. Однако она рухнула с началом Первой мировой войны, после которой возникли новые ценности, противостоящие промышленной традиций. Это стало возможным благодаря возникновению новых социально-экономических ценностей. Парадоксально, что они вышли из идеологии англосаксонского западного мира и одновременно стали противостоять этой идеологии. Эта идеология марксизма, на которой возник социализм. И здесь возникла тенденция создания своего социалистического ЭКСПО: «ВДНХ», научно-технический, культурный взаимообмен Стран Социалистического Содружества. И здесь демонстрация народно-хозяйственного ЭКСПО как выставки достижений науки и техники шла в противостояние с Западным ЭКСПО, а объективно два ЭКСПО в своем противостоянии капиталистическом и социалистическом хотели доказать свое преимущество. Это соревнование, эта конкуренция имела более идеологический смысл, чем научно-технический, производственный, практический, прикладной. ЭКСПО отражало эту идеологическую борьбу, которую проводили в Европе, США, Японии. В СССР – эта демонстрация преимущества нашей культуры, искусства, духовного состояния общества и возникла как культурологический аспект ЭКСПО.

ЭКСПО стало приобретать не только практическое-прикладное информационно-техническое, инновационное значение, но и культурологическое значение, где особую остроту при существовании двух сверхдержав приобрело противоборство двух культур: Что более значимо или Западное общество и материально потребление, или общество идеологического потребления. Достаточно вспомнить уникальность робототехники на ЭКСПО -1980 г. Осака, Япония [3, с. 65]. Достаточно вспомнить необычность технического своеобразия предшественников смартфонов, гаджетов, начатых с первой волной компьютеризации, мобильных телефонов. И тогда мир замер в ожиданий очередного глобального технологического прорыва. Это излучает западный мир, покоряя миллионы, а сейчас миллиарды потребителей мира, демо-

нстрируя всемогущества Западной культуры. Удивительным образом эта всемирная демонстрация стала причудливо сочетать в себе фантазмагорию художественного и технического культурологического. Это следствие ЭКСПО 19 века и середины 20 века, где художественные эстетически дополняющие факторы выражены в импрессионистской манере подачи научно-технического материала, что знаменовало собой субъективный апофеоз высоту научно-технического прогресса. Пример: Парижская ЭКСПО-70-х, прошедшая во Франции [4, с. 120]. Необычный симбиоз, где научно-технические достижения сопровождаются живописью Моне, Дега, Сезанна, различия художественного абстрактного и технического конкретного, выходящего за грань обыденного сознания, и это привело к тому феноменальному информационному прорыву, который стал сопровождаться всеохватывающей мировой компьютеризацией, привело к возникновению всемирно-информационной паутины [5, с. 105]. Что за гранью человеческой фантазии, в том дерзновенном прорыве, который совершило человечество на рубеже 20-21 веков. ЭКСПО сначала отражало эти перемены и не заметно стало способствовать возникновению новых перемен.

Не случайно ЭКСПО-2017 в г. Астане – это не традиционное ЭКСПО. Это отражение мира с различием культур, обычаев, традиций, где, формально следуя англосаксонской традиции, фактически создается новая цивилизационная модель развития, т.е. то, что значимо в нематериальном мире: национальная самоидентификация, национальная толерантность.

Идея о проведении международной специализированной выставки в Астане впервые прозвучала в Сарагосе в 2008 году. О возможности ее проведения заявил Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев. Выставка в Сарагосе, в корейском Йосу, и китайском Шанхае действительно доказали верность выбора этого крупнейшего международного мероприятия [7, с. 1].

Официальная реализация идеи Главы государства началась 1 июля 2010 года на Генеральной ассамблее Международного бюро выставок – здесь было озвучено о начале казахстанской заявочной компании. Далее и в течение всего времени подготовки Нурсултан Назарбаев демонстрирует всестороннюю поддержку ЭКСПО.

ЭКСПО-2017 для Казахстана является национальным проектом.

12 июня 2012 года в Париже на 151-й Генеральной ассамблее МБВ состоялась официальная

презентация Астаны, в самом начале которой со специальным видеообращением к делегатам обратился Президент Казахстана. В своем выступлении Нурсултан Назарбаев лично гарантировал приложение максимальных усилий к успешному осуществлению проекта в случае победы Астаны [8, с. 2].

Официальное признание ЭКСПО-2017 получило 11 июня этого года. В этот день в Париже на 155-й сессии Генеральной Ассамблеи Международного бюро выставок Казахстану торжественно вручили флаг МБВ. С этого момента у Казахстана появилась возможность начать полномасштабную работу по привлечению зарубежных участников, а также заняться имиджевым продвижением ЭКСПО-2017 на международной арене.

Генеральный секретарь Международного бюро выставок Висенте Гонсалес Лоссертаles поздравил Казахстан с получением флага МБВ. Он отметил, что нашей республикой своевременно выполняется каждый пункт дорожной карты по подготовке к ЭКСПО-2017. По его словам, тема «Энергия будущего» крайне актуальна для мирового сообщества, а проведение выставки в Астане станет стимулом для развития инфраструктуры города, поможет развитию науки и инноваций.

Планируется, что в выставке ЭКСПО-2017 примут участие представители 100 стран. В целом, ожидается больше 2 миллионов посетителей, каждый из которых, по прогнозу, посетит выставку 2 раза и более. Таким образом, общее число посещений составит порядка 5 миллионов. Планируется, что 85% от общего числа посетителей составят казахстанцы, а 15% – граждане иностранных государств, большинство из которых приедут из стран СНГ и Китая. Значительное количество туристов также ожидается из Европы, Турции и США [8, с. 2].

В таком контексте видно: ЭКСПО-2017 – Энергия будущего это такая модель где ставится вопрос какому энергетическому пути пойдет цивилизация. Казахстан в своем культурологическом видении мира исходит из своей энергетической самодостаточности, исходит из своего миролюбивого патриотического потенциала, предлагая новый путь мирового энергетического «зеленого» движения. Модель, которая сейчас все больше востребована и в развитых и развивающихся странах, модель зеленой аль-

тернативной энергетики, и это будет отражено в ЭКСПО-2017.

Проведение Международной выставки ЭКСПО-2017 в Астане – один из ключевых национальных проектов Казахстана. Инициатива организации такого грандиозного мероприятия в столице нашей страны принадлежит Президенту РК Нурсултану Назарбаеву [9, с. 400].

Международный авторитет и всесторонняя поддержка Главы государства стали важным фактором успеха победы Астаны в голосовании на право проведения ЭКСПО.

Благодаря личному контролю Президента Казахстана, проект по проведению выставки быстро и успешно развивается. За два года, прошедшие после признания Астаны хозяйкой ЭКСПО-2017, проделана большая работа: создана Национальная компания «Астана ЭКСПО-2017», утверждено Регистрационное досье, определен победитель международного архитектурного конкурса на лучший проект выставочного комплекса, принят закон об организации и проведении ЭКСПО.

ЭКСПО-2017 в Астане станет первой международной выставкой, которая проводится в странах центральноазиатского региона и СНГ. Астана станет площадкой для демонстрации лучших мировых разработок и трендов, соберет лидеров мировой науки и бизнеса.

Выставка будет способствовать привлечению в страну крупных инвестиций, новых технологий и инноваций, послужит дополнительным стимулом для экономического и инфраструктурного развития всей республики [10, с.25].

Будущая выставка стала поистине и будет национальным проектом, в котором принимают участие все страны. Все это было бы невозможно без содействия Главы государства.

Здесь сильна теоретическая глубинная духовная миротворческая конструкция, которая в последующем будет способствовать уходу войн за энергоресурсы, усилят энергетический мировой баланс.

Нет сомнений, что проведение этого глобального мероприятия будет способствовать дальнейшей модернизации Казахстана, ускорит наше индустриально-инновационное развитие.

Новые альтернативные источники энергии интересуют мировые сообщества. Очевидно, одно – это ЭКСПО кардинально изменит жизнеустройство промышленных цивилизаций.

Литература

- 1 Зайцев В.П. Первые всемирные промышленные выставки в Лондоне // Новая и новейшая история. – 2001. – N 4. – 188-193 с.
- 2 Мезенин Н.А. Парад всемирных выставок. – М., 1990. – 160 с.
- 3 Шпаков В. История всемирных выставок. – М.: АСТ, 2008. – 384 с.
- 4 Орлов М.А. Всемирная Парижская выставка в иллюстрациях и описаниях. – СПб., 1900. – 205 с.
- 5 Гуляницкий Н.Ф., Ткаченко И.В. ЭКСПО – 7. Планирование решения и архитектура выставки. – М., 1970.– 303 с.
- 6 Кубеев М.Н. 100 великих чудес света / М.Н.Кубеев. – М.: Вече, 2000.– 180 с.
- 7 Мағзумов С. Президент ЭКСПО-ның іргетасын қалады.//Айқын.– 2014 ж. №72 (2466). – 1 б.
- 8 Абрахманов С. ЭКСПО. // Егемен Қазақстан. – 2012. № 778-784 (27855). – 2 б.
- 9 Аяган Б.Г. История суверенного Казахстана: 20 лет независимости: – Алматы: Раритет, 2011. – 400 с.
- 10 Назарбаев Н. G-Global – Мир XXI века. – Астана: Деловой мир Астана, 2013. – 196 с.

References

- 1 Zajcev V.P. Pervye vseмирnye promyshlennye vystavki v Londone // Novaja i novejšaja istorija. – 2001. – N 4. – 188-193 s.
- 2 Mezenin N.A. Parad vseмирnyh vystavok. – M., 1990. – 160 s.
- 3 Shpakov V. Istorija vseмирnyh vystavok. – M.: AST, 2008. – 384 s.
- 4 Orlov M.A. Vseмирnaja Parizhskaja vystavka v illjustracijah i opisanijah. – SPb., 1900. – 205 s.
- 5 Guljanickij N.F., Tkachenko I.V. JeKSPO – 7. Planirovanie reshenie i arhi-tektura vystavki. – M., 1970.– 303 s.
- 6 Kubeev M.N. 100 velikih chudes sveta / M.N.Kubeev. – M.: Veche, 2000.– 180 s.
- 7 Marzumov S. Prezident JeKSPO-ның іргetasyn kalady.//Ajкyn.– 2014 zh. №72 (2466). – 1 b.
- 8 Abrahmanov S. JeKSPO. // Egemen Қазақстан. – 2012. № 778-784 (27855). – 2 b.
- 9 Ajagan B.G. Istorija suverennoгo Kazahstana: 20 let nezavisimosti: – Almaty: Raritet, 2011. – 400 s.
- 10 Nazarbaev N. G-Global – Mir XXI veka. – Astana: Delovoj mir Astana, 2013. – 196 s.

Сәдірханов М.

**Қазақстан Республикасындағы
этноконфессиялық көші-қон
үдерістері кезеңіне
деректанулық талдау
(1991-2014 жж.)**

XX ғ. 90 ж. Қазақстан Республикасы үшін саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге толы болды. Еліміз егемендігін алып, қазақ халқы бір тудың астына біріге бастады. Мемлекетіміздің алдында демографиялық ахуал, этно-саяси мәселерді шешу, этно-мәдени құндылықтарды сақтап қалу сияқты міндеттер тұрды. Сонымен қатар, этноконфессиялық көші-қон мәселесін шешуде ұлттық қауіпсіздік мәселесі басты назарда тұрды. Қазіргі таңға дейін мемлекетіміздегі үздіксіз жүріп жатқан көші-қон үрдісін бақылап, зерттеу еліміздің әлеуметтік-экономикасы, этно-мәдениеті үшін өзекті болып табылады. Мақалада авторлар Қазақстан Республикасында 1991-2014 жж. аралығындағы этноконфессиялық көші-қон үдерісіне қатысты деректерді талдайды, негізгі және қосымша дерек мәліметтерін толықтай қарастырады. Тақырыпқа қатысты деректер тобын талдау тақырыпты терең игеруде, сондай-ақ зерттеу жұмысын жүргізу барысында салыстырмалы, логикалық талдау жасауда маңызды.

Түйін сөздер: этноконфессия, көші-қон, этно-саяси, этно-мәдени, заңсыз көші-қон, оралман, босқын, «өркениет ауруы», демография, халық санағы.

Sadirhanov M.

**Source analysis
of ethno-confessional migration
process of the Kazakhstan
Republic (1991-2014 yy.)**

In the 90 years of the twentieth century in the Republic of Kazakhstan there were political, cultural, social and economic changes. Our country has become sovereignty country united Kazakh people. Before the state was an important task, to solve demographic and ethno-political problems, while maintaining cultural values. At the same time, the focus was ethnoconfessional migration in addressing the issue of national security. Today investigation of the continuous process of migration in the country is of great importance in the field of socio-economics and ethno-culture. The author analyzes the sources relating ethnoconfessional migration process RK (1991-2014 yy.). Also covers the basic and additional sources. Source analysis is important in the use of logic and comparative methods in research.

Key words: ethnoconfessional, migration, ethno-politics, ethno-culture, illegal migration, oralmans, refugees, demography, statistics, population census.

Садирханов М.

**Источниковедческий анализ
этноконфессионального
миграционного процесса
Республики Казахстан
(1991-2014 гг.)**

В 90-е годы XX века в Республике Казахстан произошли политические, культурные, социально-экономические изменения. Наше государство стало суверенитетной страной, объединившей казахский народ. Перед государством стояла важная задача, решить демографические и этнополитические проблемы, сохраняя культурные ценности. В то же время, в центре внимания была этноконфессиональная миграция в решении вопроса о национальной безопасности. На сегодняшний день исследование непрерывного процесса миграции в стране имеет важное значение в области социальной экономики и этнокультуры. В статье авторами анализируются источники, относящиеся к этноконфессиональному миграционному процессу РК (1991-2014 гг.). Так же рассматриваются базовые и дополнительные источники. Источниковедческий анализ имеет важное значение в употреблении логических и сравнительных методов в исследовании.

Ключевые слова: этноконфессия, миграция, этнополитика, этнокультура, незаконная миграция, оралман, беженцы, демография, статистика, перепись населения.

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ЭТНОКОНФЕССИЯЛЫҚ
КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ
КЕЗЕҢІНЕ
ДЕРЕКТАНУЛЫҚ
ТАЛДАУ (1991-2014 жж.)**

Қазақстан Республикасы егеменді, тәуелсіз ел болып жарияланғаннан бері халықтың демографиялық ахуалы өзекті мәселелердің қатарында. Аталмыш кезеңнен бастап әлеуметтік-экономикалық, саяси, экологиялық, этно-мәдени факторларға байланысты басқа ұлт өкілдерінің отандарына оралуы, алыс-жақын шетелдерге қоныс аударуы, қандастарымыздың елге оралуы басталды. Осыған орай көші-қон түрлері өрістеді. Көші-қонның ең көп таралған түріне «заңсыз көші-қонды» жатқыза аламыз. Заңсыз көші-қон адам және есірткі саудасы, трансшекаралық қылмыс, халықаралық терроризм сияқты өзекті де қауіпті мәселелермен тығыз байланысты. Заңсыз көші-қон халықаралық өзекті және мемлекет қауіпсіздігіне қауіпті болып табылады. Сондай-ақ, еліміз дербес мемлекеттілігін алғаннан кейін көші-қонның жаңа түрі «оралмандар көші-қоны» қалыптасты [1; 256 с.]. Бұл түрлі тарихи оқиғалар барысында шекара асып кеткен қандастарымыздың туған өлкелеріне оралуына жасалған тиімді жол болды. Оралмандардың көші-қон мәселесі еліміздің демографиялық ахуалын көтеруге септігін тигізетін факторлардың бірі болып есептеледі. Қазіргі таңда «босқындарға байланысты көші-қон» түрі ел назары мен алаңдатушылығын тудыруда [2]. Босқындар тарихи отандарының экономикалық әлсіздігі мен саяси тұрақсыздығына орай қоныс аударуға мәжбүр болған адамдар тобы, алайда босқындар атын жамылып жаһандық қауіпті іс-әрекеттер орын алуда. Нәтижесінде, босқындар мәселесі халықаралық ұлттық қауіпсіздік мәселесіне айналып отыр. Қазақстан Республикасы өз даму жолында өзге елдерге бейбітшілік пен тыныштық туын желеу етуде. Осы жағдаятты пайдалана отырып шетелдік азаматтар Қазақстанды «тұрақтылық аралы» санап ресми және ресми емес түрде қоныс аударуларын күшейту үстінде. Бұл еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мен тұрақтылығына қауіп төндіруі ықтимал. Аталмыш мәселелер қазақ ұлтының дамуын жүзеге асыруда өзекті болып саналады. Сол себепті, этноконфессиялық көші-қон мәселесін зерттеу еліміздің әлеуметтік-экономикасы, этно-мәдениеті үшін өте қажет.

Аталмыш мәселені зерттеп, зерделеуде тақырыпқа қатысты деректік материалдар маңызды рөл ойнайды. Тәуелсіздік жылдарынан бері мемлекетіміздің этноконфессиялық көші-қон мәселесін зерттеуде, деректер тобын негізгі және қосымша деп қарастыруымызға болады. Негізгі деректер қатарына біріншіден,

көші-қон үрдісін реттеу мақсатында қабылданған құқықтық-нормативтік құжаттар тізбегі мен бағдарламалар жатады. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1992 жылғы 26 маусымдағы «Иммиграция туралы» заң, «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы (1997 ж. 13 желтоқсан), ҚР көші-қон саясатының Тұжырымдамасы (2000 ж. 5 қыркүйек), ҚР көші-қон саясатының 2001-2010 жж. арналған салалық Бағдарламасы (2001 ж. 29 қазан), «1996 жылға арналған көшіп келу квотасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 ж. 24 сәуірдегі № 2959 Жарлығы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 ж. 22 сәуір № 622 қаулысы, Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 ж. 3 сәуірдегі №3894 «1998 жылға арналған көшіп келу квотасы туралы» Жарлығы, Қазақстан Республикасы Президентінің 1999 ж. 3 мамырдағы № 128 Жарлығы, Қазақстан Республикасы Президентінің № 406 2000 ж. 17 маусымдағы Жарлығы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 ж. 11 маусымдағы № 628 Жарлығы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 ж. 16 қыркүйектегі № 945 Жарлығы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 ж. 10 ақпандағы № 1017 Жарлығы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 ж. 27 желтоқсандағы № 1508 Жарлығы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 ж. 15 ақпандағы № 137 Қаулысы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 ж. 22 қаңтардағы № 32 Қаулысы мен «Нұрлы көш» Бағдарламасы, «Халықтың көші-қоны туралы» (2011 ж. 24 шілде № 477-ІҮ Заңы), «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне халықтың көші-қоны және жұмыспен қамтылуы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» (2015 ж. 24 қараша № 421-V ҚРЗ) және т.б жатады.

Қазақстан Республикасының халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және осы Заңнан, өзге де нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Заң актілерінде «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтіндігі, көші-қон процестерінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындайтындығы көрсетілген [3]. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағына келу және Қазақстан Республикасының аумағында болу мақсатына қарай көшіп келудің тарихи отанына оралу мақсатында; отбасын біріктіру мақсатында; білім алу мақсатында; еңбек қызметін жүзеге асыру мақсатында; гуманитарлық және саяси уәждер бойынша түрлері қарастырылып арнайы заңдық күші бар тараушалар арналған [4].

Негізгі деректердің екінші тобына статистикалық материалдар жатады. 1999 ж. [5], 2009 ж. халық санағы материалдары негізгі мәліметтер болып табылады. 2009 жылы елімізде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 28 қарашадағы № 1138 «2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағы туралы» қаулысына сәйкес 2009 жылғы 25 ақпан мен 6 наурыз аралығында Қазақстан Республикасында екінші Халықтың ұлттық санағы өтті [6]. Қазақстан Республикасы халқының саны 16009,6 мың адамды құрады және соңғы 50 жылда 6,7 млн. адамға өсті, ал алдыңғы (1999 ж.) санақпен салыстырғанда 1028,3 мың адамға немесе 6,9%-ға артқан. Екінші халықтық ұлттық санақ «әркім де маңызды» ұранымен өткізілді. Статистикалық деректер елдің әлеуметтік-экономикалық құрылысын анықтауда, жастар мен қарттардың, ерлер мен әйелдердің үлес салмағын айыруда, еліміздегі ұлт өкілдерінің санын айқындауда, мемлекеттік дұрыс есеп-қисап жүргізуде маңызды.

Негізгі деректердің үшінші тобын мұрағат қорларының мәліметтері құрайды. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, ҚР президенті мұрағаты, ҚР Ұлттық мұрағаты, облыстық және жергілікті мұрағаттар қорларындағы материалдар құндылығы жоғары болып есептеледі. ҚР Ұлттық мұрағатындағы «Қазақстан Республикасы Еңбек және әлеуметтік қорғау Министрлігінің көші-қон жөніндегі комитеті» деп аталатын 53-қорда 1992-2004 жж. аралығында қаралған заң жарғылары мен статистикалық мәліметтер көптеп кездеседі [7]. Сонымен қатар ҚР Ұлттық мұрағатындағы 64-қорда тәуелсіздік жылдарындағы статистикалық мәліметтер сақталған. КСРО тараған соң, еліміздегі өзге ұлт өкілдері, орыс, неміс, украин т.б ұлт өкілдерінің отандарына оралуы жайында құнды статистикалық мәліметтер келтірілген [8]. Сондай-ақ Моңғолия және Қытай елінен қайта оралған оралмандар жайлы мәліметтер баршылық. Жергілікті мұрағаттар аумақтағы тұрғылықты халық санын, көшу – қону үрдісін, халықтың орналасу тығыздығын салыстырмалы түрде анықтауға мүмкіндік береді. Сыртқы істер министрлігінің қорында (5-Н) ТМД елдерінің 1994 жылға дейінгі сырты саяси бағытына қатысты материалдар жинақталған [9]. Бұл қорларда Бірінші Құрылтайдағы Н.Ә. Назарбаевтың баяндамасының жобасы, екінші Құрылтайда Елбасының жасаған баяндамасы, 1992 жылғы «Иммиграция туралы» заңын енгізу, әкімшілік-аймақтық өзгерістер туралы, Қазақстандағы көші-қон үрдістері туралы, ТМД елдерінің мемлекетаралық көші-қон, еңбек жөніндегі консультативтік кеңесі туралы, көші-қон

мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы келісім жобасы туралы, «Қазақстан Республикасының азаматтығын алу тәртібін бекіту» қаулысы, Қазақстандағы көші-қон мәселелеріне қатысты жүргізілген іс-қағаздар т.б дерек көздері кездеседі. Сондай-ақ ҚР Ұлттық мұрағат қорында Ұлттық статистикалық агенттіктің статистика мен талдау жұмыстарының қорытындысы толықтай кездеседі.

Қосымша деректер тобына 1991-2015 жж. аралығында көші-қон саясаты жайлы баспасөз беттеріне жарияланған материалдар тобы жатады. Мысалы, «Егемен Қазақстан», «Қоғам және дәуір», «Демография», «Ақиқат» т.б газет-журнал беттеріне жарияланған экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, саяси, ұлттық және мәдени бағыттағы материалдар қосымша дереккөзі бола алады.

Қазақстан Республикасындағы этноконфессиялық көші-қон үдерісін зерттеуде дерек қорлары жетекші орынға ие. Деректік қорларды пайдалана отырып мемлекетіміздегі көші-қон түрлерін, бағыттарын анықтай аламыз. Деректік мәліметтер елдің келешектегі геосаяси, экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуын бағдарлауда маңызды.

Қазіргі таңда еліміздің демографиялық ахуалы оң бағытта қалыптасып келеді. Көші-қон үрдісінің мемлекет ішінен сыртқа бағытталу толқыны сиреп, табиғи өсім қалыпты жағдайда өсуде. Мемлекетімізде ұлттық құрылым үлесінде қазақ халқы басымдылығы артып келеді. Сонымен қатар, мемлекетіміз демографиялық ахуалды жақсартуда, этносаралық қарым-қатынас құндылығын сақтауда, өзге ұлт өкілдерінің қалыпты өмір сүруіне, сондай-ақ өзге ұлт өкілдерінің құқықтары мен бостандықтарының қорғалуына, салт-дәстүрлері мен діни ұстанымдарына шек қойылмауына жағдай жасауда. Алайда, соңғы жылдары елімізде жаһандық мәселелердің бірі «өркеніет ауруы» атанған – туудың азаюы, өлім-жітімнің өсуі, тұрғындар қатарында қариялардың көбеюі сияқты проблемалар ұшқыны көрінуде. Бұл ғаламдық сипаттағы проблемалар индустриализация мен урбанизацияның жоғары қарқынды болуынан туындайды. Аталмыш мәселелерді шешудің жолы саяси тұрақтылық пен ұлтқа бөлінушілікті аластатып, жалпы халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту, экономикалық дамуға жетелеу болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Статистический ежегодник. 2000. Статистический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – 466 с.
- 2 2008 жылғы Қазақстан Республикасы халқының көші-қоны. – Серия 15. Демография. – Астана: Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігі, 2009. – 38 б.
- 3 Халықтың көші-қоны туралы ҚР 2011 ж. 24 шілде № 477-IV Заңы
- 4 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне халықтың көші-қоны және жұмыспен қамтылуы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы 2015 жылғы 24 қараша № 421-V ҚР Заңы
- 5 Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Стат. Справочник. /Агентство Республики Казахстан по статистике. – Алматы, 2000. – 129 с.
- 6 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 28 қарашадағы № 1138 «2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағы туралы» қаулысы
- 7 ҚРҰМ. 53-қ., 24-іс, 28-п.
- 8 ҚРҰМ. 64-қ., 116-іс, 68-пп.
- 9 ҚР ПА.5-Н-қ., 1-т., 2253-іс. 15-п

References

- 1 Statistical Yearbook. 2000. Statistical Yearbook. – Almaty: RK Statistics Agency, 2000. -466 p.
- 2 The migration process in the Republic of Kazakhstan in 2008 – Series 15. Demographics. – Astana: Agent Statistics of Kazakhstan, 2009. – 38 p.
- 3 Law of the Republic of Kazakhstan dated July 22, 2011 № 477-IV «On Migration»
- 4 Law Republic of Kazakhstan about migration (with amendments and additions as of 11.24.2015 № 421-V)
- 5 The results of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan. Stat. Directory. / Agency of the Republic of Kazakhstan on statistics. – Almaty, 2000. – 129 p.
- 6 On amendments and additions to the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2007 № 1138
- 7 NARK. F-53., d-24, p-28.
- 8 NARK. F-64., d-116, pp-68.
- 9 APRK. F-5 N., d-2253, p-15.

Куникеев А.

**Ағылшын-америкалық
зерттеушілер еңбектерінде
Қазақстан тарихына қатысты
мәселелердің зерттелуі**

Автор бұл мақалада Қазақстан тарихының ағылшын-америкалық зерттеушілер еңбектерінде көрініс табуы мәселелерін қарастырған. Батыс еуропалық мемлекеттерде Орта Азия мен Қазақстанды зерттеумен айналысатын арнайы ғылыми зерттеу институттары мен орталықтарының мақсаты мен міндеттерін, зерттеу объектілерін айқындады. Аталмыш ғылыми-зерттеу орталықтары мен институттар еліміздің жекелеген тарихи оқиғалары мен құбылыстарын зерттеумен айналысты. Мәселен, қазақ халқының этникалық тарихын, кеңестік кезеңдегі ұлт мәселесін, коммунистік режимдегі дін және адамдардың құқықтары мен бостандықтары, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуеті, өлкенің археологиялық-мұражайлық кешені батыс еуропалық зерттеушілердің қызығушылығын арттыратын проблемалар болды. Сонымен қатар батыстық ғалымдар ел тарихының негізгі оқиғаларын баяндап қана қоймай, талдауға тырысқан болатын. Олар санды, салыстырмалы, тарихи-жүйелілік, когнитивті, антропологиялық, ретроспективті әдіс-тәсілдердің көмегімен болған оқиғаны барынша шынайы талдауға талпыныс жасаған. Әрине, бұл өз кезегінде ел тарихын сыртқы өлшеммен айқын көруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тарихнамашы, Қазақстан тарихы, Орталық Азия, ағылшын-америкалық зерттеушілер, орталықтар, институт, посткеңестік, анықтамалық.

Kunikeev A.

**Problems for the Study of the
History of Kazakhstan in the
works of the Anglo-American
researchers**

In this article we were examined topical issues on the history of Kazakhstan in the Anglo-American historiography. Were considered activity, purpose and objectives, functions, objects of research institutes and centers that on the Central Asia and Kazakhstan. As well as the author emphasized the major historical events that foreign historiography analyzed in his writings. Foreign research institutions and centers examined and assessed on specific historical events and processes. For example, the Anglo-American scientists interested in and explored such issues as the ethnic history of the Kazakh people, the problem of the nation during the Soviet period, religion, human rights and freedoms in the communist regime, the socio-economic potential of the country's archaeological and museum complex region. Also, they are not only described the main event, and analyze problems using techniques such as comparative, cognitive, anthropological, retrospective methods.

Key words: historiography, history of Kazakhstan, Central Asia, Anglo-American researchers, centers, institutes, post-Soviet, the directory.

Куникеев А.

**Проблемы по изучению
истории Казахстана
в трудах англо-американских
исследователей**

В данной статье были исследованы актуальные проблемы по истории Казахстана в англо-американской историографии. Были рассмотрены деятельности, цель и задачи, функции, объекты исследования научно-исследовательских институтов и центров, которые занимаются вопросами Центральной Азии и Казахстана. Автор сделал акцент на основные исторические события, которые анализировали зарубежные историки в своих трудах. Зарубежные научно-исследовательские институты и центры исследовали и дали оценку определенным историческим событиям и процессам. Например, англо-американские ученые интересовались и исследовали такие проблемы, как этническая история казахского народа, проблема нации в Советский период, религия, права и свобода граждан в коммунистическом режиме, социально-экономический потенциал страны, археолого-музейный комплекс края. Они не только описывали главные события, но и анализировали проблемы, используя такие методы, как сравнительные, когнитивный, антропологические, ретроспективные методы.

Ключевые слова: историография, история Казахстана, Центральная Азия, англо-американские исследователи, центры, институт, постсоветский.

**АҒЫЛШЫН-АМЕРИКА-
ЛЫҚ ЗЕРТТЕУШІЛЕР
ЕҢБЕКТЕРІНДЕ
ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ
МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ
ЗЕРТТЕЛУІ**

Ағылшын-америкалық тарихнамашылар Орта Азия аймағын зерттеу ісімен айналысу барысында арнайы мамандандырылған ғылыми-зерттеу институттары мен орталықтарында қызмет етті. Бұл үдерістің басталуын тарихшылар ІІ дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық қатынастардың шиеленесуі, отаршылдық жүйенің ыдырауының нәтижесінде Азия және Африка елдерінің бірқатарының тәуелсіздік алуы, өткен ғасырдың соңындағы Кеңестер Одағының ыдырауы проблемаларымен байланыстырады. Әсіресе, посткеңестік елдердің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени жағдайы ағылшын-америкалық зерттеушілер еңбектерінде егжей-тегжейлі қарастырылды.

Америкалық университеттердегі мамандандырылған мекемелерде (орталықтар, бағдарламалар, курстар және т.б.) посткеңестік түрік тілді халықтарды зерттеу жұмысына Эркуменд Куранның «Тюрк культуру» (Анкара) журналында жарияланған мақаласы арналған [1].

Қабырғаларында Орта Азия мен Қазақстан бойынша мамандарды және зерттеу жұмыстарын дайындау жүзеге асырылатын америкалық оқу мекемелері мен орталықтары туралы толығырақ мәліметтер штаттық жарияланымдардың өзінде кездеседі. Бұл орайда, әсіресе, америкалық университеттер мен орталықтардың өзінің қызметі туралы шығарып тұратын түрлі анықтамалықтар аса бағалы болып табылады. Осылайша, «Орыс және кеңестік зерттеулер» анықтамалығында 1970 жылдардың басына дейін қызмет еткен АҚШ-тың кеңестік орталықтарының барлығы қамтылған [2]. Құрама Штаттарындағы Орта Азия мен Қазақстанды танып білуге қатысты жан-жақты толық мәліметтер қазіргі кезде «Славянтануға әрекеттесудің америкалық ассоциациясы», «Шығыс Еуропада КСРО ұлттарын зерттеу ассоциациясы» баспа органдарының беттерінде жарияланатын хабарламалардан, сондай-ақ профессор С. Хорактың зерттеулерінен алуға болады [3].

Оксфорд университетінің профессоры Пирсеид Боби Тәуелсіз Қазақстанға байланысты іргелі зерттеулер жүргізген болатын. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, Орта Азия елдерінің әскери әлеует мәселесін көтере келе, Қазақстандағы милитаризациялау Кеңестік кезеңмен салыстырғанда баяу, яғни ел үкіме-

тінің жүргізіп отырған саясаты мен болашаққа деген бағдары бейбіт өмірмен тікелей байланысты деген тұжырым жасаған блатын. Сонымен қатар Пирсеид Боби аталған аймақтың геосаяси интерфейсін ерекшелей отырып, соңғы жылдары локальді сипаттағы дау-дамайдың күшейіп бара жатқандығын жазады. Мәселен, Ауғанстанда бәсеңдемей отырған ислам фундаментализмі көршілес Тәжік еліне өз ықпалын тигізіп отыр. Ал бұл өз кезегінде шекарасы жақын Өзбек пен Қырғыз елдеріне қауіп төндіріп келеді. Осыған орай, Қазақстан да мұндай мәселеге алаңдап отыр және демаркациялық белдеулер әскери күшпен толықтырылып жатқандығы анық. Демек, милитаризациялау процесі Кеңестік кезеңмен салыстырғанда бәсеңдеу болғанымен, жеке-леген аумақтар әскери әлеуетпен қорланып отыр деген тұжырымға келген болатын [4].

Теннесси университетінің PhD докторы Г. Брюстің «Түркістан: Қазақстан діні және ұжымдық естелік» атты еңбегінде Қазақстан Республикасындағы діни ахуал егжей-тегжейлі зерттелген болатын. Мәселен, зерттеуші Қазақ жерінде алғаш исламның ошағы арабтармен тікелей байланысты. Араб миссионерлері VIII ғасырдың ортасынан бастап, Орта Азия кеңістігіне монотеистік дінді таратуға мүдделілік танытты. Ал жергілікті халық исламды еш қарсылықсыз қабылдады. Мың жылдан астам уақыт бойына аталмыш дін еркін үстемдік құрып тұрған болатын. Тек Кеңес Одағының атеистік саясаты барлық діндерге тоқтау салған болатын. Нәтижесінде ислам да сынға алынды. Одақтас республикалардың бәрінде діни мерекелердің тойлануы тежеліп, мешіттер мен шіркеулер жабылды. Алайда тәуелсіздіктен кейін жағдай өзгерді. XXI ғасырдың басында тұрғындардың 47 пайызы мұсылман, ал 44 пайызы христиан дінін ұстанатындар болды. Қазіргі таңда халықтың басым бөлігі исламға бет бұрып отыр [5].

Қазақстанның әуе және ғарыштық даму тарихын зерттеген мамандардың бірі – Скотт Палмер. Ол – Батыс-Иллиин университетінің тарих кафедрасының доценті және қазіргі заманғы орыс мәдениеті және технологиясы тарихының маманы. Оның 1996 жылы Оксфордта қорғаған ғылыми жұмысы «Кеңестің космостық саясатының зымыран-конструкторлық бюросы». Аталмыш еңбекте Кеңес Одағында ғарыш игерудің тарихын баяндай келе, периферияның ажырағысыз бөлігі ретінде Қазақстанда тұңғыш рет адамның ұшырылуы, Байқоңыр ғарыш айлағы, жердің жасанды серіктері проблемаларына ерекше көңіл бөлді.

Америкалық Ребекка Венделка болса, Қазақстан жеріндегі екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі атом ядролық кезеңнің мемлекет тарихында маңызды рөл атқаратынын атап өтіп, атомдық қарудан бас тартқан елді әлемге ең үлгілі бастама екендігін айқындаған болатын.

2003 жылы Паула Майклстың Пейтсбург басылымында шыққан кітабы «Орта Азиядағы медицина және империяның емделетін күші» деп аталған. Онда автор мұрағаттың және этнографиялық тізбелердің көмегімен медицина инициативасын және оның қазақ қоғамына әсер етеді. П. Майклс Кеңес Одағы және медициналық инициативасын түсіндіреді: политикалық және қоғамдық мәндері қазақ қоғамына үлкен әсер еткен. Бірінші бесжылдықта «түп тамырлану» процесі тоқтатылған және мәдени революция жарияланды. Барлық формалар жоғалып кетуі мүмкін еді. Индустрияландыру, ұжымдастыру, кеңестендіру-гомогенизациялық күш сияқты елдің этникалық жағдайын шешті.

1974 жылдан бастап, Чикаго университетінің Орташығыс зерттеулері орталығында Орта Азиялық республикалардың әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы саласындағы зерттеулер бағдарламасы дайындалды. Университетте «Кеңестік ұлттық мәселелер бойынша симпозиумдар мен жиналыстар өткізу бағдарламасы» (жетекшісі Дж. Эзраэль) жүзеге асырылды. АҚШ-тың билеуші және академиялық топтарында КСРО-дағы ұлттық мәселеге қызығушылықтың артуы бірқатар оқыту-зерттеу орталықтарының құрылуына әкелді. Солардың бірі Вудро Вильсон атындағы Орталықтың (1976 жылдан бастап – КСРО-ны зерттеу бойынша институт) жанындағы Джордж Кеннан атындағы болашақты орыс зерттеулерінің Институты болды. Берілген мекемені құру идеясы 1973 жылы Принстон университетінде болған конференцияның барысында туындады. Форумның жұмысына Кеңес Одағы бойынша 25-ке жуық әлдеқайда көрнекті мамандар қатысты. КСРО-ны танып-білу саласындағы зерттеу жұмыстарының жағдайын қарастыра отырып, конференцияның қатысушылары бұл саладағы жағдайды «үрей ту дырарлық» деп есептеп, оны түзетуге қатысты жедел шаралар қолдануға шақыруға кірісті.

Институттың негізгі мақсаты – өзінің жеке мамандарының күшімен де, АҚШ-тың түрлі университеттерінің басқа да көптеген орыс орталықтарының атсалысуымен де КСРО бойынша зерттеулер деңгейін көтеруге әрекеттесу.

Осындай мақсатпен Институт мына төмендегі әрекеттерді жоспарлады:

– Кеңес Одағы бойынша тарихи және экономикалық-саяси сипаттағы зерттеу жұмыстарын жүргізу;

– кеңестік мәселелер бойынша жұмыс істейтін мамандардың арасындағы тығыздық байланыстарға әрекеттесу;

– Ресей мен КСРО-ны зерттеп жүрген шетелдік және американдық ғалымдарға әртүрлі көмек көрсетіп тұру;

– басқа елдердегі, соның ішінде КСРО-дағы осындай сияқты мекемелермен байланысып тұру.

Осы шаралардың барлығын үкіметтік қорлар мен ірі американдық корпорациялар қаражаттандырды. КСРО ұлттарын зерттеу бойынша орталық әлі күнге шейін Нью-Йорк университетінің жанында қызмет етеді.

Жалпы АҚШ-та ортаазиялық аймақтағы ұлтаралық қарым-қатынастарды зерттемейтін бірде бір кеңестану ұйымы болған жоқ [5]. Университеттердің барлығында дерлік және оқыту бағдары мен мамандандыруының түріне байланысыз кейбір колледждерде де Кеңес Одағының республикаларын зерттеумен айналысатын топтар немесе жеке мамандар болды. Олардың көбі бағдарламаларға, институттарға, университеттерге жетекшілік етеді: саясаттану ғылымының профессоры, КСРО-ның білім тарихы бойынша еңбектердің авторы Вернон Аспатуриян – Питтсбург университетінің Славян және кеңес орталағының; басмашылық тарихының маманы және «Қазақтар» монографиясының авторы Марта Олкотт – Колгэйт университетінің (Нью-Йорк) саясаттану ғылымдарының бөлімін; Орта Азияда білімнің даму мәселелері бойынша еңбектердің авторы Морин Шориш – Массачусетс технологиялық университетінің Халықаралық зерттеулер орталығын; түркітілдес халықтардың мәселелері мен ислам бойынша профессор маман С. Зеньковский – Стетсон университетінің орыс зерттеулері бағдарламасын; Орта Азиядағы ұлттық және демографиялық мәселелері бойынша маман М. Рывкин – Нью-Йорк университетінің Қалалық колледжінің «Орыс салалық зерттеулер бағдарламасын» басқарады. Вирджиния штатының университетінде кеңес экономикалық аймақтық саясат бойынша зерттеулер бағдарламасына Г. Шредер жетекшілік етеді. Корнель университетінің Кеңестік зерттеулер бойынша комитетінде ұзақ жылдар бойы азиятанушы Е. Бэкон, Йель университетінің Ресей және Шығыс Еуропаның зерттеулері бойынша Кеңесте құқық ғылымдарының профессоры, «Ұлттардың социалистік достастығы» еңбегінің авторы

К. Гжибовский, Маркетт университетінің Славян институтында Р. Смаль-Стоцки қызмет етеді.

Жартылай үкіметтік, жартылай жеке ұйымдарға «РЭНД» (Санта-Моника қ., Калифорния штаты) корпорациясы жатады. Ол 1956 жылы «Дуглас эйкратт корпорейшн» әскери-өндірістік корпорациясының жетекшілерінің бастама-сымен құрылды. «РЭНД» Кеңес Одағындағы антидемократиялық тәртіптерге қарсы жаппай және психологиялық соғыс теориясының авторы болып табылады.

АҚШ-ң Сауда департаментінің Ценз бюросының бөлімі, 1980-жылдардың бас кезінен халықаралық демографиялық және экономикалық зерттеулер орталығы деп аталған Үкіметтік ұйым КСРО халқының өсу болжамымен айналысады. 1982 жылдың мамыр айында берілген ұйым КСРО-ның мұсылман халқының санының жөнделген жаңа болжамын дайындады.

Кеңестік шығыс республикаларының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуының түрлі аспектілері Йель университетінің Ресей және Шығыс Еуропа зерттеулері бойынша Кеңестің, Принстон университетінің (Метаген қ., Нью-Джерси) КСРО-ны зерттеу бойынша институтының, Қытай және Кеңес Одағы жөніндегі зерттеулер институтының (Массачусетс) КСРО бойынша кешенді ғылыми бағдарламалардың шеңберінде зерттелінеді. Бұл аталғандардың қатарына сондай-ақ Нотр-Дам университетінің Кеңестік және Шығыс Еуропалық зерттеулер бағдарламасын (большевизм тарихы, КСРО-дағы әлеуметтік өзгерістер), Нью-Йорк штаты Университетінің Орыс және Шығыс Еуропалық зерттеулер бағдарламасын (КСРО-ның ішкі саясатының мәселелері), Кембридж университетінің (Массачусетс) Кеңестік және шығыс еуропалық зерттеулерін, Эйкрон университетінің Кеңес Одағының зерттеулері бағдарламасын және басқа ондаған жобаларды, мектептерді, колледждерді қосу қажет. КСРО-дағы идеология және діни жағдай мәселелеріне Висконсин университетінің Ресейді зерттеу бағдарламасы, Чикаго университетінің Славян халқын зерттеу жөніндегі комитеті, Техас штатының Оңтүстік-Батыс университетінің Дін мен коммунизмді зерттеу бойынша институты, «Жабық қоғамдардағы» дін және адам құқықтары жөніндегі зерттеу орталығы қызығушылық танытады.

Жалпы АҚШ-та 1990 жылдардың басына шейін 200-ге жуық ірі және шағын ғылыми және оқыту кеңестанушы орталықтар болды. Олардың ішінде, француз зерттеушісі Анри Аллеганың мәліметтері бойынша, 50 америкалық

колледждер, бағдарламалар, орталықтар және университеттер кеңестік Орта Азияны, оның тарихын, экономикасын, этностық құрамын, исламның және оның салт-дәстүрлерінің өмірдегі халықтың қазіргі заманғы өміріне тигізген ықпалын зерттеумен айналысады [6]. Бұл сандар 1973 жылы американдық авторлардың өздерімен шығарылған «Американдық кеңестану орталықтары» анықтамалығында келтірілген мәліметтерден біраз өзгеше болып табылады. Олар 140 ұйымдық рәсімделген оқытушы-зерттеу ұжымдарын (орталықтар, институттар, бағдарламалар және т.б.) есептеп шығарады. Олардың елуге жуығы тікелей КСРО-ны зерттеумен айналысыпты.

Ұлыбританияда Орта Азия мен Қазақстанды зерттеу шарасы АҚШ-пен салыстырғанда кейбір мамандандырылған мекемелерде ғана жүзеге асырылды, бұған шығыстанушы көне дәстүрлердің бар болуы себепші болды. Қазанға дейінгі кезеңнің өзінде Англияда Гэклеит қоғамы, Корольдық ортаазиялық қоғам (1975 жылдан бастап – Азиялық істер жөніндегі Корольдық қоғам) қызмет етті. Бұлар Орта Азия мен Қазақстан халықтары туралы, өңірдің табиғат жағдайлары мен табиғи бай кендері жайында маңызды тарихи-этнографиялық материал жинаған еді. Қазіргі уақытта Азиялық істер жөніндегі Корольдық қоғам әлі күнге шейін ортаазиялық республикалардың тарихы мен мәдениеті, сондай-ақ қазіргі заманғы саяси және экономикалық дамуы туралы ақпарат жинаумен, оны өзінің «Asian affairs» баспа органы арқылы таратумен, симпозиумдар және конференциялар ұйымдастырумен айналысуын жалғастыруда.

1970-жылдардың аяғы мен 1980-жылдардың басында осы аталған бағытта қоғамның қызметі жандандырылады. 1979 жылы мұнда Дж. Уилер оқыған «Ислам және Кеңес Одағы» лекциясы өткізіледі. 1980 және 1981 жылдары М. Роджерс және Г. Льюис Орта Азия мен Қазақстан жөнінде лекциялар оқиды, ал 1982 жылы Ш. Акинер «Кеңестік орта Азия: стратегиялық ой-пікір» лекциясын оқиды. Жалпы жыл сайын «Қоғамда» 18 лекция дайындалып тұрады, бұлар арқылы ағылшын кеңестанушылары Кеңестік Шығыс республикаларының жағдайымен, сондай-ақ ортаазиятану саласындағы соңғы жетістіктермен танысып тұрады. Лекция оқуға өздерінің де, сондай-ақ аймақ бойынша американдық, батыс еуропалық мамандар және де Орта Азия мен Қазақстанда болып келген тілшілер мен бизнесмендер де шақырылады. 1920 жылдары КСРО-ны зерттеу Ұлыбританияның Сыртқы істер департаментінің зерттеу бөлімінің «Орыс секциясында», Корольдық халықаралық қатынастар институтында жүргізіледі. Кеңестік ортаазиялық республикалар жөніндегі жеке зерттеулер Корольдық әскери академиясында жүргізіледі. «Орыс секциясын» 1944 жылға дейін Виолетта Конолли басқарады [7].

Қорыта айтқанда, ең алдымен патшалық Ресейдің, кейіннен Кеңес Одағының құрамында болған Қазақстанның тарихи ахуалы аясында шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің қатары мол. Мәселен, аталмыш мәселе аясында жекелеген зерттеушілермен қатар, ұжымдық еңбектер, арнайы зерттеу орталықтары мен институттар қызмет атқарған.

Әдебиеттер

- 1 Куран Е. АҚШ зерттеулеріндегі түркі тарихы мен мәдениеті// Түркі Мәдениеті. 1965. № 28. – В. 272.
- 2 Орыс және Кеңестік зерттеулер. А Хандбук. – Колумбус (Охио), 1973.
- 3 Горак С. Кеңестік Ұлттарының зерттеулік нұсқаулығы. КСРО-ның Орысқа жатпайтын халқы – Литтлтон, 1982.
- 4 Пірсейіт, Боби. Орталық Азиядағы Атыс қарулар мәселелері: Ерекшеліктері мен салдары, 2000.
- 5 Брюс Дж. «Түркістан: Қазақ діні және Ұжымдық жады.» Ph.D. диссертация, Теннесси Университеті, Ноксвилл. 1998.
- 6 Малли А. М. Орталық Азия Ауыл шаруашылық дамуы. Бір ғасырлық Ресей билігі. 288 Б; сж. Халық және жер // сж. 91-130 бб.
- 7 Голунов С «Советская модель» трансформации традиционных Центрально азиатских обществ: история и современность Центральная Азия и культура мира – 2000. – № 01-02.

References

- 1 Kuran E. America'da Turk tarihivekulturuarastirmalari// Turk kulturu. 1965. № 28. – B. 272.
- 2 Russian and Soviet Studies. A Handbook. – Columbus (Ohio), 1973.
- 3 Horak S. Guide to the Study of the Soiet Nationalities. Non-Russian peoples of the USSR. – Littleton, 1982.
- 4 Pirseyedi, Bobi. The Small Arms Problems in Central Asia: Features and Implications, 2000.
- 5 Bruce G. «Turkistan: Kazakh Religion and Collective Memory.» Ph.D. dissertation, University of Tennessee, Knoxville. 1998.
- 6 Malhley I. M. Agricultural development 11 Central Asia. A century of Russian rule. P. 288; idem. The population and the land // Ibid. P. 91-130.
- 7 Голунов С «Советская модель» трансформации традиционных Центрально азиатских обществ: история и современность Центральная Азия и культура мира -2000. № 01- 02.

Қылышбекқызы Б.
**«Буржуазиялық
фальсификаторлардың»
Қазақстан тарихына қатысты
өзекті мәселесі**

Автор мақалада негізгі мәселені ХІХ ғ. – ХХ ғ. буржуазиялық фальсификаторлардың еңбектерін қарастыра отырып, Қазақстан тарихына қатысты өзекті мәселелер англо-америкалық әдебиеттерде талдану барысын ұсынады. Кеңес дәуіріндегі жетпіс жыл бойы халқымыздың өзіне лайық тарихы түмшаланып айтылмай келгені, айтылса да саясаттың ыңғайына қарай бұрмаланып, теріс түсіндіріліп келгені белгілі. Буржуазиялық тарихнама өткен кезеңде және алдағы уақытқа дейін өзінің «беспартийности» партиялық бағытын ұстанып шындықты насихаттаймыз деп жариялады. Фальш сөзі – шындықты бұрмалау деген мағына береді. Буржуазиялық тарихнамада осы уақытқа дейін марксистік-лениндік идеологиясын ұстанып, тарихта объективті шындық жасырылып, тарихи уақиғалардың бұрмалануы адами құндылықтардың дамуын социализммен байланыстырып қоюы заңдылыққа айналды. Кеңес үкіметінің ішкі және сыртқы саясаты әсіресе қол астындағы мемлекеттерге жүргізген саясаты шетел тарихшыларын аса қызықтырды.

Түйін сөздер: буржуазия, буржуазиялық фальсификатор, фальш, бұрмаланушылық.

Kylyshbekkyzy B.
**Actual problems of the bourgeois
falsifiers, regarding the history of
Kazakhstan**

In this essay, the author studied main problems from 14-15 century's fake bourgeois books and suggested the problem related to the history of Kazakhstan was studied in English-American literature. In Soviet era, sealed although it be mentioned it was distorted, because depended on the pace of the policy it is known⁶ it was made a negative interpretation the Bourgeois Party published that in the past and in the future time they will follow the direction of the party and tell the truth. Falsehood means give the wrong interpretation. The Bourgeois Party follow the Lenin's idea⁶ and the truth in history was hidden the historical events' distortion made a law that related the development of human's values and socialism. It is interesting for foreign's internal, and external policies, particularly the policies to the countries which was belong to it so in the study⁶ it concluded the concept of bourgeois falsifier, there will be given a historical assessment for the people who given the wrong interpretation for Kazakhstan's history.

Key words: bourgeoisie, bourgeois falsifikatorov, falsehood, falsifikation.

Кылышбекқызы Б.
**Актуальная проблема
буржуазных фальсификаторов,
относительно истории
Казахстана**

Автор в этой статье затрагивает тему буржуазных фальсификаторов ХІХ-ХХ веков и представляет актуальные вопросы по этой теме англо-американской литературы. Нам известно, что в Советском Союзе целые семьдесят лет наша история не была показана с достойной историей. Буржуазная история в прошлом и до будущего времени поддерживает направление «беспартийности», которое ставит целью представлять правду. Слово «фальшь» обозначает искажение правды. В буржуазной истории слово «объектив» тоже обозначает искажение правды. Буржуазная история до этого момента следует марксистско-ленинской идеологии, которая, следуя истории, не стремится к объективной реальности, искажение правды исторических событий довело людей до недопонимания истории.

Ключевые слова: буржуазия, буржуазные фальсификаторы, фальшь, фальсификаторы.

**«БҰРЖУАЗИЯЛЫҚ
ФАЛЬСИФИКАТАР-
ЛАРДЫҢ» ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ**

Адамзаттың тарихи зердесінің ғасырлар белесінен асқанда әртүрлі – әлеуметтік, саяси және тұрмыстық өзгерімдерге ұшырайтыны, кейбір маңызды мәселелердің ұмыт қалып, бұрмаланған аңыздарға айналатыны, жаңа тарихи ұғымдардың еске түсіністер мен шынайы зердені көлегейлеп, тарихи шындыққа көлеңкелер түсіретіні бесенеден белгілі. Тарихи зердеміздің бұрмаланған алғашқы нұсқасының ұрпақтан-ұрпаққа қаз-қалпында жетуі – бүгінде айтуға оңай, аса күрделі нәрсе. Тарихты шынайы жазайық! – деп ұран көтерумен ғана ақиқатқа жете алмаймыз. Археологиялық, жазба деректерге, ауызша тарих айту дәстүріне, ежелгі тарихшылар саяхатшылар және кеңес кезеңінде партия тарихын жазу үрдісі тағы басқа жазбаларға сүйену де мәселені толық шешіп бере қоймас. Деректердің өзі аз, бұрмаланғандары қаншама?! Ал тарихи зерде тезіне салып, өзара салыстыра қарастыратын мәселелер тіптен көп.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында: «Ұлттық сипаттың барлық көріністері үшін тоталитаризм әсіресе апатты болды. Жүздеген және мыңдаған жылдар бойындағы ұлттық тарих оның небір нәзік, небір айшықтарымен қоса соншалықты өрескел озбырлыққа душар болды. Небір кемеңгер билікшілері мен небір ғажайып өнерпаздары бар қазақ даласының нақты тарихы бүкіл дүниені түп-түгел қайта құрудың жаңа доктринасы шеңберінде түк құны жоқ қайдағы бір «жабайы тағылық» ретінде қайта жазылды. Ұлттық сананы қорлап, жер қылған осы содырлы нұсқадан біз әлі арыла алмай келеміз», – деп тарихты танып-білуге таптық әдістің тигізген зардабы турасында жазған еді [1, 226 б.].

Кеңес дәуіріндегі жетпіс жыл бойы халқымыздың өзіне лайық тарихы тұмшаланып айтылмай келгені, айтылса да саясаттың ыңғайына қарай бұрмаланып, теріс түсіндіріліп келгені белгілі. Шынайы тарихи дамуды түсіндіру амалдары маркстік-лениндік әдіснамаға сай, тап күресін таңумен сипатталды. Кезінде тек Еуразиялық аймақтың ғана емес, әлемдік дамуға да өзіндік ықпалын тигізген Қазақстан мен Орталық Азиядағы көшпелі мәдениет алғашқы қауымдық, жабайылық ретінде қарастырылып, ұлттық тарихтағы өркениеттік, мемлекеттік дәстүр жокқа шығарылды. Қоғамдық және мәдени дамудың

батыстық үлгіден түбірлі айырмашылықтары ескерілмеді. Қазақстанның Ресейге кіруінің себеп-салдары асыра дәріптелді, оның отаршылдық саясатының тұжырымдары бүркемеленді [2, 156 б].

Қазақ халқының мәдени тарихына деген нигилистік көзқарас қалыптасты. Тек тәуелсіздік тұсында ғана халық өз тарихы мен тағдырына бет бұруға мүмкіндік алды. Бірнеше ғасырларды қамтыған отаршылдық нәтижесіндегі рухани күйзелістен кейін тәуелсіздігіне қол жеткізгеніне он шақты жыл енді ғана толған Қазақстанның қазіргі жағдайында ұлттық бірегейлік пен мәдени тұтастықты қалыптастыру ең көкейтесті мәселенің бірі болып отыр. Барлық ізгі рухани белсенділіктер басылып қалатын құлдық жағдайдан шығып, мәңгірттік және маргиналдық санадан тез арада айығып, шынайы еркіндікке қол жеткізу қазіргі жаһанданудың қатаң бәсекелестігі жағдайында саяси, әлеуметтік-экономикалық дербестікпен қатар, рухани тәуелсіздікке ие болуды қажет етеді. Бұл үшін ұлт тәрізді күрделі жүйенің қалыпты өмір қамын қамтамасыз ететін төлтума тарих пен мәдениеттің өзегін құрайтын ұлттық дүниетанымды, рухани қайнарларды қайта қалпына келтіру арқылы қоғамның өзіндік тарихи санасын қалыптастыру керек. Тарих өткен шақпен, адами жадымен және әлеуметтік еспен байланысты болғандықтан, бұған төл тарихты тану арқылы қол жеткізуге болады. Тереңге бойлап, құнарлы топырақтан нәр алатын тамырынсыз дарақ ағаштың жапырақ жайып, көгермейтіні сияқты, қазіргі заман да өткеннің тарихынан тағылым алып, сабақтастықты сақтамаса келешектен күдерін үзері сөзсіз. Отандық тарихтың әлі де ашылмаған, ақиқаты айтылмаған күрделі тұстары көп. Қазақ ұлтының болашағы жолындағы күреске толы осындай күрделі кезеңнің бірі – кеңестік кезеңдегі тарихты бұрмалаушыларға баға беру болып табылады.

Буржуазиялық тарихнама өткен кезеңде және алдағы уақытқа дейін өзінің «беспартийности» партиялық бағытын ұстанып шындықты насихаттаймыз деп жариялады. Фальшь сөзі – шындықты бұрмалау деген мағына береді. Буржуазиялық тарихнамада осы уақытқа дейін марксистік-лениндік идеологиясын ұстанып, тарихта объективті шындық жасырылып, тарихи уақиғалардың бұрмалануы адами құндылықтардың дамуын социализммен байланыстырып қоюы заңдылыққа айналды. Кеңес үкіметінің ішкі және сыртқы саясаты әсіресе қол астындағы мемлекеттерге жүргізген саясаты шетел тарихшыларын аса қызықтырды. Әсіресе ағыл-

шын үкіметінің ішкі саясатына қолданылса, XX ғ. бастап Ұлы қазақ революциясы Америка елінің ішкі саясатының бір бөлігі ретінде қолданып отырды. Буржуазиялық тарихнамада тарихты құдайшылдық класстан капиталистік әлемге көшіру үшін барлық айла тәсілді қолданды осы орайды тарих адамзат қолынын фальшьне айналды [3, 185 б.]. Бұрмаланған тарих, жалған саясат, алдау, арбау билік жолындағы тарих жазылып халықтың санасын улады. Халыққа жақын тұрған, өздерінің бүкіл рухани болмысы төл тарихи дәстүрлерден қуат алған және соларға табан тіреген қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің тарихи көзқарастары бүгінгі ұлттық тарихнаманың іргетасын қалайды. Егер осыны шынайы мойындар болсақ, біздің зерттеуіміздің тарих ғылымының тарихнама саласы үшін маңыздылығы өзінен өзі айқындалады. Буржуазиялық фальсификаторлар билік жолында қызмет етті. Ағылшын және Америка елдерінің тарихшылары буржуазиялық фальсификаторларды айыптап, олардың іс-әрекетін өз елінің мүддесі үшін қолданып отырды саясатта таптырмас құралға айналған тарих халықтың санасын жалған ойлармен идеяларымен шармап отырды. Қазақ халқының тарихы бұрмаланғаны соншалықты буржуазиялық тарихнамада қазақтардың дәстүрін, мәдениетін сақтаймыз, мәртебесін қорғаймыз деген жалған ақпараттар таратылды.

XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басында англо-америкалық тарихнамалық еңбектерді салыстыратын болсақ барлығының негізгі мәселесі Батыс пен Шығыстың идеялістік бағыттарын қарама-қарсы қою, таза еуроцентристік көзқарасты қалыптастыру «атлантистік» және мәдени -діни циклдарды» адамзаттық тарихпен байланыстырып Кеңес халқындағы саяси процестердің бұрмалануын жазып отырды [4, 86 б.].

Англо-америкалық буржуазиялық бұрмалаушылардың тарихнамалық еңбектерінде әлеуметтік таптың бөлінуі көшпенді халықтардың өзін-өзі басқара алмауы шаруашылықтарының тікелей орыс үкіметінің басшылығына тәуелді болуын, қазақтардың өзінің жеке тарихы болмағандығын баяндайды. Осы тұрғыдан қазақтардың тарихы болмағандығын, (яғни «неисторичности» народов казаха), үнемі көшпенділікпен айналысып жүретіндігі ортақ мемлекеттің болмағандығын жазуы тарихтағы тепе-теңдіктің бұзылғандығын байқауға болады. Буржуазиялық тарихнамадағы назарындағы ең басты мәселе бәріне мәлім қазан революциясынан кейінгі дәуір, социалистік қатынастардың орнауы, қалай да-

мығандығын белсенді зерттеуге айналдырды. КОКП-ның ұлттық саясаты социализмді орнатуды жүзеге асырғанмен, социалистік қатынас кеңес халқы әлемді түсінбес бұрын орнатылып, патшалық дәуірдің өзінде үстемдік етіп отырды тек партия қағаздық жүзінде ғана орындап отырды [5, 117 б.].

Буржуазиялық тарихтың шиеленісуі сондай, тіптен тарихтың ойдан құрастырылуына әкелді. Бұрмалаушылар ойдан халықты құтқару, яғни қазақ халқын құтқару үшін алдында екі таңдау тұрғандығын, оның бірі ұлттық қалыпты жоя отырып социализмді қабылдау болса, екіншісі қазақ ұлтының салт-дәстүрін, ұлттық мәдениетімен тілін сақтап қалу үшін социализмнен бас тарту қажет деп есептеді. Ойдан құрастырылған жанған ойдың өзге елдің тілшілерінде байқап отырды. «Как верно заметил известный индийский общественный деятель и журналист Беджой Кумар Синха после посещения многих советских национальных республик, «расцвету казахской культуры способствовал ее контакт с русской культурой. Казахам не пришлось поступиться своими национальными традициями. Для жителя азиатской страны, который своими глазами видит социально-политический и экономический прогресс национальных меньшинств Советского Союза, становится совершенно очевидной ложность утверждений о том, будто контакт малых народов с более развитыми в промышленном и культурном отношении народами, обязательно подавляет их жизненные силы... полная и целеустремленная жизнь советских людей служит маяком, призывом к строительству общества свободы, равенства и братства» [6, 176 б.].

Буржуазиялық тарихнамада фальсификаторлардың негізгі саяси ойы – капиталистік қатынастардағы негізгі қайшылықтарды жою, кеңес халқының саяси беделін түсіру болды деген түйін берсек, ал ресей тарихнамасында қазақ халқының тарихы қалай жазылды? Кеңес дәуіріндегі Одақ құрамындағы социалистік республика ретіндегі Қазақстанның тарихына қатысты қалам тартпаған тарихшы кемде-кем болар. Мұндағы негізгі тақырыптар қатарына мыналарды жатқызуға болады: Қазан төңкерісінің рөлі, жаңа экономикалық саясат және оны сынау, азамат соғысы, тап күресі, партия ішіндегі алауыздық, социалистік құрылыс, сауатсыздықты жаппай жою және мәдени төңкеріс, индустриалдандыру мен ұжымдастыру, ұлы отан соғысы, тың игеру, комсомол құрылыстары, социалистік өндіріс пен стахановшылық бәсеке және т.б. Осы тақырыптардың төңірегінде жазылған еңбектердің барлығы дерлік коммунистік партия мен социалистік құрылысты мадақтаумен ерекшеленеді. Соғыстан кейінгі жылдар сталиндік тоталитарлық жүйенің толық орнаған кезеңі еді. Сталиннің қабылдаған «ВКП(б)-ның қысқаша курсы» ғылым мен әдебиет, мәдениет пен өнер салаларындағы нағыз «цензуралық құжатқа» айналып отырғаны белгілі. Ақырында, тарихи сана қазіргі қазақстандық қоғам болмысында сипатталып, жаңарту және жаһандану үдерістерінің жалпы тарихи санаға және ұлттық тарихи өзіндік санаға тигізіп отырған жағымды және жағымсыз әсерлері түйінделді [6, 76 б.]. Жаһандандудың кері әсерінен аман қалып, мәдени төлтумалық пен рухани дербестікті сақтап қалудың кепілі тарихи өзіндік сананы жаңғырту екендігі тұжырымдалды.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында». – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- 2 Есмагамбетов К.Л. «Действительность и фальсификация (Англо-американская историография о Казахстане)». – Алма-Ата: «Казахстан», 1976. – 200 с.
- 3 Нусупбеков, А., Бисенов Х. «Фальсификация истории и историческая правда». – Алма-Ата: Казахстан, 1964.
- 4 Турсунбаев, А. «Против буржуазной фальсификации истории Казахстана» -Алма-Ата: Казгосполитизда, 1963. – 112 с.
- 5 Джунусова Ж.Х. Критика буржуазных фальсификаций национальных отношений в развитом социалистическом обществе (на материалах республик Средней Азии и Казахстана). – М., 1980. – 188 с. – К.и.н.
- 6 Есмагамбетов К.Л. Проблемы истории Казахстана XIX-начала XX вв. в англо-американской историографии. – Алма-Ата, 1972. – 307 с. – К.и.н.

References

- 1 Nazarbayev N.A. «Tarikh tolczynnda». – Almaty: Atamyra, 2003. – 288 s.
- 2 Esmagambetov K.L. «Dejstvitel'nost' i fal'sifikacija (Anglo-amerikan skaja is-toriografija o Kazahstane)». – Alma-Ata: «Kazakhstan», 1976. – 200 s.
- 3 Nusupbekov A., Bisenov H. «Fal'sifikacija istorii i istoricheskaja pravda». – Alma-Ata: Kazakhstan, 1964.
- 4 Tursunbaev A. «Protiv burzhnaznoj fal'sifikacii istorii Kazahstana» -Alma-Ata: Kazgospolitizda, 1963. – 112 s.
- 5 Dzhunusova Zh.H. Kritika burzhnaznyh fal'sifikacij nacional'nyh otnoshenij v razvitom socialisticheskom obshhestve (na materialah respublik Srednej Azii i Kazah-stana). – M., 1980. – 188 s. – K.i.n.
- 6 Esmagambetov K.L. Problemy istorii Kazahstana XIX – nachala XX vv. v anglo-ame-rikanskoj istoriografii. – Alma-Ata, 1972. – 307 s. – K.i.n.

Көлбаев Н.
**Орта мектептерде арнаулы
күндерді оқытудың тәрбиесі
мен мәні**

Ұсынылып отырған мақала Қазақстан Республикасындағы арнаулы күндердің орта мектептегі балаларды тәрбиелеудегі маңызы туралы болмақ. Тәуелсіздік алып, еңсені көтерген шақта жас ұрпақты отансүйгіштікке, адалдыққа, имандылыққа және т.б. бойларындағы адами қасиеттерді қалыптастыру – ұстаз үшін басты міндет. Қоғамымыздың ертеңгі болашағы – бүгінгі жас ұрпақтың тәрбиесімен тығыз байланысты. Сондықтан, мектеп оқушыларын тәрбиелеу үстінде оларды рухани дамытуға басты назар аударғанымыз жөн. Қазіргі ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе – мектеп оқушыларын рухани дамыту. Рухани даму дегеніміз – өзінің өмірдегі орнын, жауапкершілігін түсініп, өзін-өзі жетілдіру. Рухани даму жеке тұлғаның негізін қалыптастырудың негізі болып табылады. Рухани дамыған тұлғаның көрсеткіштері, басқаларға жақсылық жасау, жақсылыққа ұмтылу, өзін-өзі дамыту, жетілдіру.

Түйін сөздер: арнаулы күндер, тәрбие, психология, патриотизм, ұрпақ, тұлға, мұғалім.

Kolbaev N.
**The value and the meaning of
teaching the special days in
secondary schools**

This offered article special days in the Republic of Kazakhstan is about the value of upbringing the pupils in the secondary schools. After getting the independence and standing on own feet the main demand for teachers is to create patriotism, loyalty, morality in the minds of young generation. The future of our society-is closely connected with the education of today's young generation. That's why during the upbringing the pupils we should pay attention to development the morally side of it. The main problem of nowadays generation's upbringing-developing the pupils morally. Morally develop is-finding it's own place in life, to understand the responsibility, to modify by themselves. Morally development is the main part of formation individuals. Features of morally person are helping the other people, aiming the kindness, teaching itself, modifying.

Key words: special days, upbringing, psychology, patriotism, individual, teacher.

Колбаев Н.
**Воспитательное значение
специальных дней в средней
школе**

Данная статья посвящена значению воспитания специальных дней для учеников средней школы Республики Казахстан. Добившись независимости, сформировать у юных школьников любовь к родине, к гуманности, к справедливости и к другим человеческим качествам – главная задача для учителей. Завтрашнее будущее нашей Родины зависит от воспитания нынешнего юного поколения. Поэтому следует обращать особое внимание на духовное и моральное развитие ученика. Главная задача в воспитании нынешнего поколения – духовное и моральное развитие ученика, найти свое место в жизни, осознать свою ответственность за свою жизнь, а также саморазвитие. Моральное развитие является основой в формировании личности человека. Развитые моральные качества у человека проявляются в его стремлении к лучшему, делать людям добро, в его саморазвитии и в самовоспитании.

Ключевые слова: специальные дни, воспитание, психология, патриотизм, личность, учитель.

**ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕ
АРНАУЛЫ КҮНДЕРДІ
ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕСІ
МЕН МӘНІ**

Білім беріп оның жемісін көру, кез келген мұғалімнің басты мақсаты. Ол әрине тәрбиеге келіп тіреледі. Тәрбиенің басты мақсаты деп, жас ұрпақты өмірге дәріптеуде және оларды тұлғалық жағынан дамыту мен қалыптастыруда алдын ала анықталған (болжанған) нәтижелер деп түсінуге болады. Көрнекті ғалым, психолог В.М. Бехтеров тәрбие мақсаты туралы мәселені шешу – бұл педогогика ғылымының тікелей ісі деп жазды [1, 162-б.].

Қазіргі уақытта республикамызда оқушыларды тәрбиелеу үстінде адам ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін тану, дамыту, жетілдіруге байланысты істер жүзеге асуда. Халықтың дәстүр, рухани мәдениеті негізінде, жас ұрпақтың рухани адамгершілік тәрбиесін дұрыс жолға қою міндеттерін іске асыру басты нысана болып тұр. Осы тұста арнаулы күндерді орта мектептерде оқыту өскелең ұрпақтың ұлттық сана сезімін, патриоттық қасиеттерін шыңдауда үлкен рөл атқарады.

Осы орайда Қазақстан Республикасындағы арнаулы күндерді дәріптеу, олардың мемлекет пен ұлт болашағы үшін маңызды екенін түсіндіру ерекше. Ұлттық тәрбиені жандандыру, оны осы қоғаммен сай алып жүру басты міндет болып табылады. Арнаулы күндердің бала тәрбиесіндегі орны ерекше. Қазақстан Республикасында мерекелер үш топқа бөлінеді: ұлттық мерекелер, мемлекеттік мерекелер және кәсіби мереке. Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы Қазақстан Республикасының 2001 ж. 13 желтоқсандағы № 267-ІІ Заңы бойынша 3-бапқа сай мемлекеттік мерекелер мыналар:

- 1) 1-2 қаңтар – Жаңа жыл;
- 2) 8 наурыз – Халықаралық әйелдер күні;
- 3) 21-23 наурыз – Наурыз мейрамы;
- 4) 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі;
- 5) 7 мамыр – Отан қорғаушы күні;
- 6) 9 мамыр – Жеңіс күні;
- 7) 6 шілде – Астана күні;
- 8) 30 тамыз – Қазақстан Республикасының Конституциясы күні.
- 9) 1 желтоқсан – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күні.

Тәуелсіздікке қол жеткізген жиырма бес жыл ішінде, қоғам өмірінің басқа салалары сияқты, тарих ғылымында да айтарлықтай өзгерістердің болғаны рас. Ең бастысы қазақтың кәсіпқой тарихшылары ешкімге жалтақтамай өз халқының тарихын ашық жазуға, батырларын мадақтауға мүмкіндік алды. Қазақстан Республикасының мерекелік күнтізбесінде ойып тұрып орын алатын мерекенің бірі – Жеңіс күні. Сондықтан, Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 18 қазандағы N 2534 Жарлығымен 9 мамыр Жеңіс күні мереке күндерінің тізбесіне енгізілді. Ел басына күн туғанда етігімен су ішіп, елін қорғаған ата-апаларымыздың ерлігін үлгі тұтып, мектеп оқушыларына жеткізу – біздің парызымыз.

Жеңіс күні мерекесі 1945 жылы 8 мамырда КСРО Жоғарғы Советі Президиумының Жарлығымен фашистік Германияға қарсы 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы жеңісті атап өту үшін бекітілген.

Қазақстандықтар фашизмді күйретуге орасан зор үлес қосты. Қазақстан соғыстың қиынқыстау жылдарында ауыл шаруашылық және өнеркәсіп өнімін өндірудің ірі базасына айналды. Қазақстаннан 1 млн. 366 мың адам майданға шақырылып, олардың әрбір екінші ұрыс даласынан оралмады. Ұрыс даласында атой салып, қазақ халқының атын шығарған батырларымыз жетерлік. Жауынгерлік ерліктері үшін жүздеген мың қазақстандық медаль-ордендермен марапатталса, 500-дей адам Кеңес Одағының Батыры, 100-ден астам адам – Даңқ орденінің толық иегері атанған. Төрт қазақстандық екі мәрте Кеңес Одағының Батыры атанды, олар – Талғат Бигелдинов, Сергей Луганский, Иван Павлов және Леонид Беда.

Кеңес Одағы Батырларының қатарында қазақтың екі қызы – мерген Әлия Молдағұлова мен пулеметші Мәншүк Мәметова бар. Рейхстагқа Жеңіс туын тіккендердің бірі – қазақ жігіті Рахымжан Қошқарбаев. Жаудың тылында партизандардың қатарында да қазақстандықтар шайқасқан. Солардың бірі – Қасым Қайсенов. Ал танымал қолбасшы, әскери жазушы Бауыржан Момышұлын, 28 панфиловшылардың ерлігін білмейтін қазақ жоқ шығар.

1939 жылдың дерегі бойынша, біздің республикамызда 6,2 миллион адам тұрып жатқан. Соғыс жылдары Кеңес Армиясының қатарына 1 миллион 200 мың қазақстандық шақырылған, 20-дан астам атқыштар дивизиясы мен басқа да құрылымдар жасақталған. Фашистермен болған шайқастарда 328-ші, 310-шы, 312-ші, 314-ші, 316-шы, 387-ші, 391-ші, 8-ші, 29-шы, 102-ші,

405-ші атқыштар дивизиясы, 100-ші және 101-ші ұлттық, 81-ші, 105-ші, 106-шы кавалериялық дивизиялар, 74-ші және 75-ші теңіз атқыштар бригадасы, 209-шы Зайсан, 219-шы минометтік, 85-ші зениттік, 662-ші, 991-ші және 992-ші авиациялық полктер ерекше көзге түсті. Майданға 14 100 жүк және жеңіл автокөлік, 1 500 шынжыр табанды трактор, 110 400 жылқы, 16 200 арба жөнелтілді.

Қазақстан армия мен флот үшін офицерлік кадрлар және резервтік күштер дайындауға да лайықты үлес қосты. 1941-1945 жылдары әскери оқу орындарына 42 мыңнан астам жас қазақстандық жолданды, ал Қазақстанның аумағында сол жылдары жұмыс істеген 27 әскери оқу орны толық емес мәлімет бойынша 16 мыңдай офицер дайындап шығарған.

Соғыстың тек майдан даласында ғана емес, тылда жүргені мәлім. Гитлерліктер КСРО-ның батыс аудандарын басып алғаннан кейін, Сібір мен Қазақстанның ел экономикасындағы маңызы күрт артқан. Жаудың қолына бермеу үшін соғыстың алғашқы айларында өнеркәсіптік кәсіпорындардың барлығы тылға көшіріле бастады. Қысқа мерзімнің ішінде Қазақстанның аумағына 142 кәсіпорын жайғастырылды, 532 506 адам көшірілді. Оған қоса, жаңа өнеркәсіптік нысандардың құрылыстары жеделдетілді. Соғыстың алғашқы 1,5 жылында Қазақстанда 25 кен орны мен шахта, 11 кен байыту фабрикалары, 19 жаңа көмір шахтасы, 3 разрез, 4 жаңа мұнай кеніші мен Гурьевтегі мұнай өңдеу зауыты іске қосылды.

Жеңіске Қазақстанның ауыл шаруашылығы да өз үлесін қосты. Атап айтқанда, еліміз 30,8 миллион пұт астық, 14,4 миллион пұт картоп және көкөніс, 15,8 миллион пұт ет, 3 194 мың центнер сүт, 17,6 мың центнер жүн берді. Бұл соғысқа дейінгі бес жылдағы көрсеткіштен бірнеше есе көп. Республиканың барлық экономикасы әскери «рельске» қойылды: бейбіт мақсаттағы шығыстар барынша қысқартылды, көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығаруға кірісті. Ер азаматтардың бәрі армия қатарында болғандықтан, зауыттарда әйелдер, қариялар, жасөспірімдер еңбек етті. Еңбек тәртібі қатайтылды, жұмыс уақыты ұзартылды. Алты апталық, 23 сағаттық жұмыс күні бекітілді, демалыстар тоқтатылды. Бірақ ешкім қынжылған жоқ. Бүкіл ел «Бәрі де майдан үшін, бәрі де Жеңіс үшін!» деген ұранмен еңбек етті.

Осындай тарихи деректерді айта отырып, оқушылардың бейбітшілік заманда өмір сүріп жатқандарын түсіндіріп, отанына деген сүйіспеншілігін ояту, еңбексүйгіштікке баулу. Жұ-

мыла көтерген жүктің жеңіл екендігін дәріптеп, оқушыларды ұйымшыл болуға шақыру. Алайда, соңғы жылдар тәжірибесі көрсетіп отырғандай, мерекенің маңызын қоғамдық санада, әсіресе жас ұрпақтың санасында төмендеу үрдісі байқалады. Бір жағынан, мұндай жағдайды уақыттың өтуімен, яғни жарты ғасыр бұрынғы соғыстың қарһарман ерлік салтының бірте-бірте көмескіленіп бара жатқанымен түсіндіруге болады. КСРО құлағаннан кейін азаматтық сәйкестіктің өзгеруі де әртүрлі этникалық топтарда әрқилы қабылдау сезімін қоса туындатты. Екінші жағынан, мерекені өткізудің бұрынғы идеологиялық мазмұны мен нысандарының әбден ескіріп, әрі уақыт болмысына сай келмеуі мәселені күрделендіре түсті.

Адамзат тарихындағы сұрапыл соғыс болып, өшпес ізін қалдырған бұл күннің келер ұрпаққа берер сабағы мол. Аталарымыздың қанын төгіп, жанын беруі арқылы келген бұл мерекенің маңызын оқушыларға жеткізу, ұлттық санасының қалыптасуына едәуір үлес қосады деген ойдамын.

Қазақ тарихындағы ерекше орын алатын арнаулы мерекелердің бірі – Тәуелсіздік күні. Тәуелсіздік – қазақтың ғасырлар бойы аңсаған арманы. Сол арманға жетеміз бе, жетпейміз бе деп, жетуден гөрі жетпеу күдігі басым болып тұрған шақта, үміт үзіліп, қара аспан төніп, күннің жарығын да, жылуын да сезе алмай, күйзеліп жүрген кезде келген егемендік бұл. Сондықтан егемендік дегенде, қазақтың тәуелсіздігі дегенде, басқа даулы, дүдәмал мәселелердің барлығы сап тыйылуы керек. Егемендік ендігі біздің ұранымыз болуы шарт. Себебі, бұл күннің мәні мен маңызына басқа ешқандай арнаулы күн жетпейді.

1986 жылғы 16 желтоқсанда Кеңес үкіметіне қарсы болған көтеріліс қазақ елінің Тәуелсіздік алуына септігін тигізді. Мыңдаған қазақ жастары алаңға шығып, Тәуелсіз елде өмір сүргісі келетіндігін ұрандады. Бейбіт мақсатта басталған шерудің аяғы қанды қырғынға айналды. Кеңес үкіметі тұсында бұл шеруді бұзақылардың әрекеті ретінде, тіпті «қазақ ұлтшылдары» деп айыптауға дейін барды. Осы шеруде ерекше белсенділік көрсетіп, қыршыннан қиылған жастарымыз да бар. Олар: Қайрат Рысқұлбеков, Ербол Сыпатаев, Ляззат Асанова, Сәбира Мұхамеджанова. Қайрат Рысқұлбековке кейіннен Халық қарһарманы деген атақ берілді. Өткен жылы Ербол мен Ляззатқа Жаркент қаласында ескерткіш орнатылды.

Желтоқсан оқиғасы бойынша тергеу барысында 99 адам сотталды, 264 адам жоғары оқу орындарынан, 758 адам комсомолдан шы-

ғарылды. 1164 БЛКЖО мүшесіне, 210 партия мүшесіне әртүрлі жаза берілді, 52 адам КОКП қатарынан шығарылды. Ішкі істер министрлігінен 1200 адам, Денсаулық сақтау және Көлік министрліктерінен 309 адам жұмыстан босатылды, жоғары оқу орындарының 12 ректоры қызметінен алынды.

Осындай қиындықпен келген Тәуелсіздіктің қадірін оқушыларға түсіндіре білуіміз қажет. Өкінішке қарай, қазіргі уақытта бұл мерекеміз Жаңа жылдың тасасында қалып барады. Жыл сайын бірінші желтоқсанның бастап көшелерге жылтылдаған шамдар ілініп, мемлекеттік ұйымдарға мекемелерін сәндеуге жоғарыдан бұйрық беріледі. «Балық басынан шіриді» демекші, үкіметтегі басшыларымыз осылай істейтін болса, қиындықпен келген тәуелсіздіктің ешқандай құны жоқ болғаны ма? Мемлекет, қоғам қайраткерлерінің бірі Мұхтар Шаханов осы келеңсіз жайт жайлы өлеңдерінде қынжыла жазады. Мысалға Мұхтар Шаханов ағамыздың бір өлеңінен үзінді келтіре кетсем:

Сәл аялдап, тағзым етпей бұл алаңнан өтпейдер.
Желтоқсанда ызғырықтан тітіркеніп көк пен бел,
Бұл жер, қалқам, асқақ рух жарылысы өткен жер,
Қайта оянған ұлт намысы қызыл қанға бөккен жер.

Әр тәуелсіздік мерекесі сайын осындай өлеңдерді оқушыларға оқытсақ, көздері ашық, көкірегі ояу, рухты азамат боларына сенемін. Себебі, рух – адамның жан дүниесінің асыл қасиеті. Рухты адам – күшті адам, рухсыздың ертеңі бұлыңғыр. Ұлт та сол сияқты, сол ұлтты құрайтын адамдардың рухына қарай ерекшеленеді. Рухы күшті ұлт күшті де, рухсыз халықтың болашағы жоқ. Ұлттық сана-сезімі жетілмеген ұлттар күшті халықтардың шылауында кетіп, өзінің ұлттық болмысын жоғалтады. Бұл жайында Мұстафа Шоқай ағамыздың керемет сөзі бар: «Ұлттық рухсыз ұлттың тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондай көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді». Осы тұста Елбасымыз, ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – жастардың қолында», – деген сөзі бар. Демек, еліміздің болашағы үшін рухы мықты, ұлтжанды жастар тәрбиелеуіміз қажет [6, 42-б.].

Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын,

өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлық қалыптастыруы [3, 7-б.]. Ұлтжандылыққа тәрбиелейтін отан қорғаушылар күні, нурыз мерекесі, 16-желтоқсан мерекесі т.б мерекелік арнаулы күндер жас ұрпақтың бойына отанын қорғаудың міндет екенін, тәуелсіздік осы мемлекеттің басты жемісі екенін түсіндіріп, жастарға патриоттық сана қалыптастырудың негізі болады. Жалпы адам бойында 1842 қасиет болса, оның 187-сі жағымды. Оның 30-дайы бастауыш сыныпта қалыптасуы тиіс. Патриоттық тәрбие мен ұлтаралық қатынастарды қалыптастыру үшін оқушыларды өз Отанының мүддесі-

не қызмет етуге, Отан тарихы мен мәдениетін, салт – дәстүрін құрметтеуге, отбасын, туған жерін сүюге тәрбиелеуіміз керек. Өз елінің табиғатын сүю, тарихын құрметтеу, оқушының көңіл күйіне әсер етіп, Отанға деген сүйіспеншілігін арттырады [4. 56-57-б.].

Қорыта келгенде, орта мектепте арнаулы күндерді оқыту – оқушылардың бойындағы тек қана жағымды қасиеттерін оятуына әсер етеді. Тарихын білмеген адам болашаққа бағдар ұстай алмайды. Ендеше, оқушыларға тарихи төл мерекелерінің мән-мағынасын ұғындырып, мақтан тұтуына тәрбиелеуіміз қажет.

Әдебиеттер

- 1 Сейталиев Қ. Педагогиканың жалпы негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Өлке»; 2009. – 126 б.
- 2 Педагогика. Университеттер студенттеріне арналған оқу құралы. – Астана: Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті. (ЕАУ). 1998. – 52 б.
- 3 Тәрбие жұмысының теория мен әдістемесі: оқу құралы. Оқушылар мен студенттер, магистранттарға арналған / Қожаева С.Қ. – Астана: Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2013. – 56-57 б.
- 4 Туашева С., Отарбай А. Тәрбие жұмысының әдістемесі: Оқу-әдістемелік құрал. 2 – басылым. – Астана: Фолиант, 2011. – 7-б.
- 5 Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика: Оқулық. – Алматы: «Нұр-пресс», 2005. – 208 б.
- 6 Қазақстан – ата жұртым, қасиетім – ана тілім. /Шолпан Қирабаева, Азат Жоланова/ – Астана: Елорда, 2013. – 240 бет + 1 бет жапсырма.
- 7 Портал «Қазақша Өлеңдер жинағы» | 18.09.2013
Дереккөзі: <https://www.zharar.com/kz/olen/1356-muhtar.html>
- 8 Бүгін – Ұлы Отан соғысының басталғанына 70 жыл: қазақстандықтардың майдан даласындағы ерліктері мен тылдағы табандылықтары ешқашан да ұмытылмайды! | 22.05.2011
Дереккөзі: <http://www.inform.kz/kaz/article/2388991>

References

- 1 Seyitaliev K. pedagogikaning zhalpy negizderi. oku kuraly. – Almaty: «Olke», 2009. – 126 b.
- 2 Pedagogika. Universitetter studentterine arналған oku kuraly. – Astana. L.N. Gumilev atyndagy Eurasia ulttyk universiteti. 1998. – 52 b.
- 3 Tarboe zhumystaryneng teoryasy men adistemesi: oku kuraly. Okushylar men studentter, magistranttarga arналған / Kozhayeva S.K. – Astana: L.N. Gumilev atyndagy Eurasia ulttyk universiteti. 2013. – 55-57 b.
- 4 Tuasheva S., Otarbay A. Tarbie zhumysyneng adistemesi: Oku- adistemelik kural- 2 basylым. – Astana: Foliant, 2011. – 7 b.
- 5 Babayev S.B., Onalbek Zh.K. Zhalpy pedagogika: Okulyk. – Almaty: «Nur-press» 2015. – 108 b.
- 6 Qazaqstan – ata zhurtym, kasiyetim- ana tilim. / Sholpan Kyarbayeva, Azat Zholanova/ – Astana: Elorda, 2013. – 240 b. +1bet zhapsyrma
- 7 Portal «qazaqsha Olender Zhynagy»/ 18.09.2013
Derekkozi: <https://www.zharar.com/kz/olen/1356-muhtar.html>
- 8 Bugin Uly Otan sogysyneng bastalganyна 70 zhyl: qazaqstandyktardynг maidan dalasyndagy erlikteri men tyldagy tabandylyktary eshkashan da umytilmaidy! / 22.05.2011
Derekkozi: <http://www.inform.kz/kaz/article/2388991>

Абаева М.Д.

**Экспозиционная структура
музейно-мемориального
комплекса жертв политических
репрессий и тоталитаризма
«АЛЖИР»**

В данной статье рассмотрены история формирования и экспозиционная структура музейно-мемориального комплекса жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». В статье охвачены периоды времени начиная с образования «26-ой точки» поселка трудпоселения 3 декабря 1937 года, до открытия музея по поручению Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в 2007 году 31 мая. Автор описывает особенности основной экспозиции, которая посвящена истории возникновения, развития и упадка системы исправительно-трудовых лагерей, важнейшей составляющей государственной машины в 1930–50-е гг., ее политической, административной и экономической роли. Автор детально описывает каждую композицию. Особое внимание автор уделяет монументу «Арка скорби», автором которого является известный казахстанский архитектор и дизайнер Сакен Нарынов.

Ключевые слова: тоталитаризм, комплекс, экспозиция, «Арка скорби».

Abayeva M.D.

**Expositional structure of museum
memorial complex of political
repressions and totalitarianism
victims**

This article describes the history and expositional structure of museum memorial complex of political repressions and totalitarianism victims. It covers the period of time since the formation of «the 26th point of» village of labor camps before the opening of the museum on behalf of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in 2007 on 31 May. The author describes the main features of the exhibition is dedicated to the history of the origin, development and decline of the system of labor camps the most important component, the state machine in the 1930-50 its politico-administrative and economic role. The author describes in detail each composition. Particular attention is paid to the monument «Arch of sorrow» authored by famous Kazakhstani architect and designer Saken Narynov.

Key words: totalitarianism, complex, exposition, «Arch of sorrow».

Абаева М.Д.

**Саяси қуғын-сүргін
құрбандарының «АЛЖИР»
мемориалды мұражай
кешенінің экспозициялық
құрылымы**

Бұл мақалада саяси қуғын-сүргін құрбандарының «Алжир» мемориалды мұражай кешенінің экспозициялық құрылымы мен мұражайдың құрылу мен даму тарихы сипатталған. 1937 жылы 3 желтоқсан «26-нүкте» еңбек кентінің қалыптасып, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтің бұйрығымен 2007 жылдың 31 мамырында мұражайдың ашылуы уақыт аралығын қамтиды. Автор 1930-50-шы жылдары мемлекеттік машинаның ең маңызды құрамдас бөлігі еңбек лагерлерінің күшейту мен құлдырау тарихы, оның саяси-әкімшілік және экономикалық рөліне арналған экспозицияның ерекшеліктерін сипаттаған. Автор, әр композицияға ерекше назар аударған. Әсіресе, белгілі қазақстандық сәулетші әрі дизайнер Сәкен Нарыновтың «Қайғы Аркасы» композициясына ерекше көңіл бөлген.

Түйін сөздер: тоталитаризм, кешен, экспозиция, «Қайғы аркасы».

**ЭКСПОЗИЦИОННАЯ
СТРУКТУРА МУЗЕЙ-
НО-МЕМОРИАЛЬНОГО
КОМПЛЕКСА ЖЕРТВ
ПОЛИТИЧЕСКИХ
РЕПРЕССИЙ
И ТОТАЛИТАРИЗМА
«АЛЖИР»**

«Акмолинский лагерь жен изменников Родины» – крупнейший женский лагерь на территории СССР в эпоху тоталитаризма. «АЛЖИР», получил широкую известность за пределами Республики. Именно в этот лагерь привозили ни в чем не повинных женщин, не совершивших никакого преступления, женщин, которые должны были отбывать наказание за то, что были близкими тех, кого обвиняли в измене родине со всего Советского Союза.

Положил начало массовым репрессиям против ЧСИР – членов семей изменников Родины, приказ НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 года. Именно для них на основании данного приказа НКВД от 3 декабря 1937 года на базе так называемой «26-ой точки», поселка трудпоселения было образовано Акмолинское спецотделение Карлага НКВД. Первая партия женщин с детьми от одного до трех лет прибыла в Акмолинск 6 января 1938 года. Женщин привозили в АЛЖИР со всех концов страны: из Москвы, Ленинграда, Украины, Грузии, Армении, Средней Азии. Свыше 18 тысяч женщин прошли этапом, а около 8 тысяч женщин отбывали срок в «АЛЖИРе». В основном это были жены известных государственных, политических и общественных деятелей, имена которых широко известны на всем постсоветском пространстве.

После обретения Независимости в 1993 г. был принят «Закон о реабилитации жертв массовых политических репрессий», который стал первым шагом в реабилитации жертв. В 1997 г. в честь 70-летия с момента начала политических репрессий, унесших жизни невинных людей вышел «Указ об установлении дня памяти жертв политических репрессий – 31 мая». После обретения Казахстаном Независимости, во многих городах и поселках Республики Казахстан были воздвигнуты мемориальные комплексы, монументы, памятные знаки жертвам политических репрессий советской эпохи. Одним из них стал и «музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма АЛЖИР».

Для исполнения поручения Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева постановлением акимата города Астаны от 26 февраля 2007 года № 27 – 173п местом расположения музея стала территория бывшего печально известного Акмолинско-

го лагеря жен изменников Родины. Хотелось бы подчеркнуть, что еще до создания комплекса по инициативе генерального директора «Акмола-Феникс» Ивана Ивановича Шарфа был создан музей под открытым небом в селе Малиновка – «Аллея памяти» или «Аллея слез». 18 октября 1989 года, по инициативе И.И. Шарфа, втайне был установлен «памятник жертвам Репрессий 30-50 годов». «Аллея памяти» и «Памятник жертвам Репрессий» являются частью комплекса. Так, в 35 километрах от Астаны, в Акмолинской области в селе Малиновка, переименованным ныне в село Акмол, 31 мая 2007 года состоялось торжественное открытие «Музейно-мемориального комплекса жертв политических репрессий «АЛЖИР», в котором женщины, не совершив никакого преступления, должны были отбывать наказание за то, что были матерями, женами, сестрами и дочерьми тех, кого обвиняли в измене родине.

Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР» включает в себя музей, монумент «Арка скорби», мемориал «Стена Памяти» с именами 7620 погибших узниц лагеря, две скульптурные композиции «Отчаяние и бессилие», «Борьба и надежда», стела «Слезы», барак, «Сталинский вагон», парк «Алаш» две аллеи, и сам музей.

Идейным и художественным автором «музейно-мемориального комплекса АЛЖИР» является известный архитектор и дизайнер Сакен Нарынов. Музейно-мемориальный комплекс открывается монументом «Арка скорби», символизирующим вход в священную землю, где происходит встреча двух миров – живых и мертвых, встреча прошлого и настоящего. Состоящая из арки темного гранита под стальным кружевом купола, семантически означает вход в сакральное «пространство скорби и, возможно, раскаяния, вины перед безвинно пострадавшими людьми». Купол, по мнению автора, как и шар, не имеет ни начала, ни конца и является выражением скорби о безвинно репрессированных.

Композиции «Отчаяние и бессилие», «Борьба и надежда» являются отражением скорби и печали. Первая композиция олицетворяет отчаяние – мужчина, опустивший голову от тяжелой участи. А напротив сидит женщина, поднявшая голову вверх. Она обессилена, но не сломлена. Также посольствами иностранных государств в целях увековечивания памяти женщин 62-х национальностей установлены памятные знаки, которые были узницами АЛЖИРа.

На стеле «Слезы» изображены карта ГУЛАГа и названия 11 лагерей, расположенных на территории Казахстана и подчиненных Карлагу. Еще одной уникальной композицией является барак, где жили узницы. Женщины строили для себя бараки с плоскими крышами из самана, которые отапливались камышом. Каждый барак был рассчитан примерно на 200–300 человек. Уменьшенная форма барака, здания, в котором жили заключенные женщины, также представлена в зале музейно-мемориального комплекса. Внутри уменьшенного барака, представлена диорама «Изъятие детей у узниц лагеря АЛЖИР», автором является Член Союза художников Республики Казахстан Баграмов Игорь Маратович. Еще одним из уникальных экспонатов музея является «Сталинский вагон» или «краснуха», изготовленный в 1927 году в г. Одесса. В этих вагонах везли женщин, со всех концов Советского Союза. Свыше 70-ти заключенных помещали в один вагон.

Музей в составе комплекса решен в виде усеченного конуса с открытым прозрачным верхом. В семантике музея автор отталкивался от образа традиционных сакральных построек Средней Азии и Казахстана (святилищ, курганов, поминальных построек), но в современных формах. Здание выполнено в форме усеченного конуса, в лаконичном стиле. В здании нет окон, свет падает на экспонаты сверху, словно приподнимая завесу над тайной. Автор, заслуженный архитектор РК, Президент Международной ассоциации Союза Архитекторов Серик Рустамбеков.

Музей начинается с тоннеля длиной в 12 метров, на стенах которого изображены трагические моменты из жизни узниц. Автором является Председатель Правления Союза художников Астаны С.Смагулов. Тоннель выводит посетителя в экспозиционный зал цокольного этажа, в центре которого находится композиция выполненная Е.Тусипбековым и М.Алдабергановым. Композиция называется «Цветок памяти», пробивающийся сквозь гранитный камень цветок жизни, вселяющая надежду. В центре атриума расположена композиция «Свобода и неволя», олицетворяет судьбы тех, кто навеки остался узницами «АЛЖИРа», и тех, кто вырвался на свободу.

Собрание музейно-мемориального комплекса АЛЖИР включает в себя архив документов, писем, воспоминаний бывших узниц; коллекцию личных вещей, принадлежавших им и связанных с историей пребывания в заключении. Фонды Музея регулярно пополняются новыми

экспонатами – фотографиями, картинами, документами, предметами лагерного быта.

Экспозиция музея посвящена истории возникновения, развития и упадка системы исправительно-трудовых лагерей, важнейшей составляющей государственной машины в 1930–50-е гг., ее политической и административной и экономической роли. В залах музея также представлены судьбы различных людей, ставших жертвами репрессивной политики и оказавшихся в заключении. Одна из главных задач постоянной экспозиции музея – высветить тему сохранения исторической памяти, обратить внимание на осмысление прошлого, и на осознание задач завтрашнего дня. Экспозиция музея расположена по периметру зала, что вовлекает посетителя в замкнутый круг и погружает в историческое прошлое.

Основная экспозиция музея состоит из двух разделов. В первом разделе «Политическая история Казахстана XIX–XX вв.» представлен гербами казахстанских областей, копиями старинных документов, устанавливающих принципы управления казахскими землями, и сведениями о первых борцах за свободу и независимость, предводителях национально-освободительных движений. Здесь же отражены события становления Советской власти в Казахстане, коллективизация, голод 30-х годов и др., вплоть до декабрьских событий 1986 году. Часть экспозиции составляют фотографии и документы (копии личных дел, листов допроса и обвинительных заключений) репрессированных государственных и политических деятелей Казахстана: Турара Рыскулова, Ныгмета Нурмакова, Темирбека Жургенова и др., а также известных поэтов и писателей: Сакена Сейфуллина, Беймбета Майлина, Жусупбека Аймаутова и др. Во втором разделе «Узницы Алжира» представлена история лагеря. Здесь представлены: инсталляции «Оковы» с подлинной дверью следственного изолятора 30-х годов, автором которого является Е.Тусипбеков, диорама «АЛЖИР», повествующая о трудовых буднях узниц лагеря, реконструкции фрагментов лагерной швейной фабрики, кабинета следователя и барака. Основу

экспозиции составляют фотографии, документы, воспоминания, личные вещи узниц АЛЖИРа и их детей.

В малом зале «Сквозь муки ада» всесторонне раскрыты геноцид тоталитарной системы против собственного народа: голод 1932–1933 годов, трагические последствия Семипалатинского ядерного полигона и Афганской войны, экологическая катастрофа Арала, Центральное место занимает тема независимости, которой посвящен раздел «Ата-баба арманы» (Мечты предков).

В малом зале «Мы свидетельствуем...» посвященном женщинам-узницам, представлены фотографии, архивные документы, личные вещи женщин. Это жены великих политических и общественных деятелей: Гулжамал Майлина, Азиза Рыскулова, Дамеш Жургенова, Зуфнин Нурмакова, а также широко известная певица Лидия Русланова, актрисы немого кино Рахилия Плисецкая, Лидия Френкель и другие, которые, несмотря на все тяготы лагерной жизни, остались верны своим родным и близким. Всего на выставке представлены личные вещи и фотографии 16 женщин-узниц. Музей организует стационарные и передвижные выставки на основе фондовой коллекции и в сотрудничестве с другими музеями, архивами, институтами, общественными организациями, культурными и образовательными центрами, центрами.

Основная и главная задача «Музейно-мемориального комплекса АЛЖИР» – стать данью памяти женщин и всем, кто пострадал от тоталитаризма в разные годы.

На протяжении 10 лет, ежегодно, 31 мая, в День памяти жертв политических репрессий в Республике Казахстан музей АЛЖИР проводит церемонию возложения цветов и минуту молчания.

«Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий «АЛЖИР» не только дань уважения тем, кто пострадал от тоталитарного режима, но и наизидание потомкам. Ведь, как сказал Н.А. Назарбаев, «Без прошлого нет будущего». Эти слова, сказанные нашим президентом, являются основой государственной политики и национального самосознания казахстанцев.

Литература

- 1 Абдрахманова Л. «АЛЖИР», в память о жертвах репрессий. // Музей. – 2015. – №3. – С. 32–36.
- 2 Сабуров А. Магия архитектуры Сакена Нарынова. – Алматы, 2010. – 64 с.
- 3 Смаилова Ш.К. Музей «АЛЖИР» как социокультурное явление. – <http://alzhir.kz/ru/2014-03-17-08-21-02/2014-03-17-08-25-12.html>

- 4 Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин – заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / Ассоциация жертв незаконных репрессий г. Астаны и Акмол. обл., Междунар. о-во «Мемориал»; Сост.: В.М. Гринёв, В. В. Горещкий и др. – М., Звенья, 2003. – 568 с.
- 5 Чупахина Т. Во имя павших и живых. // Библиотека.– 2008. – №1. – С. 29-30.
- 6 Эхо массовых политических репрессий: Судьбы людские / Ассоц. жертв незаконных политических Репрессий. – Астана, 2005. – 302 с.
- 7 Ярошинская С. История политических репрессий. // История Казахстана. – 2009. – №2. – С. 24-34.

References

- 1 Abdrahmanova L. «Alzhir», v pamyat o jertvah repressii. // Muzei. – 2015. – №3. С. 32-36.
- 2 A. Saburov. Magia architecture Sakena Narynova. – Almaty, 2010. – 64 s.
- 3 Smailova Sh.K. Museum «ALZHIR» kak socioculturnoe yavlenie. – <http://alzhir.kz/ru/2014-03-17-08-21-02/2014-03-17-08-25-12.html>
- 4 Uznisy «ALZHIRa»: Spisok jenzhin-zaklyuchennyh Akmolinskogo i drugih otdelenii Karlaga / Associasiya jertv nezakonnyh repressii g. Astany i Akmol. obl., Mejdunarod. o-vo «Memorial»; Sostv.: V.M. Grinev, V.V. Goreskii i dr. – М., Zvenya, 2003.– 568 s.
- 5 Chupahina T. Vo imya pavchih i jivyh. // Biblioteka.–2008. –№1. – S.29-30.
- 6 Eho massovyh politicheskikh repressii: Sud'by lyudskie / Assoc. zhertv nezakonnyh politicheskikh Represii. – Astana, 2005. – 302 s.
- 7 Yaroshinskaya S. Istoriya politicheskikh represii. // Istoriya Kazahstana. – 2009. – №2. – S.24-34

Халилов К.
**Эволюция идеологии
либерализма от эпохи
Просвещения
до Великой Депрессии**

В статье автор исследует этапы эволюции либерализма от эпохи Просвещения до Великой Депрессии. Основой для возникновения либерализма послужили идеи философов эпохи Просвещения Д. Локка, Ш. Монтескье, Т. Джефферсона, А. Смита, И. Канта которые сформулировали фундаментальные либеральные принципы: право на жизнь, право на свободу, право на частную собственность. Автор утверждает, что в эпоху Просвещения меняется сознание людей, люди начинают верить в прогресс и связывают его со свободой личности. Либерализм во многом является ответом на вызов новой индустриальной цивилизации. Либеральные идеи постепенно становятся программой социально-экономического развития в передовых странах. Либеральные идеи меняют облик мира, приводят к взрыву экономического развития. В конце XIX – в начале XX века идеология либерализма подвергается существенной корректировке. Основной принцип классического либерализма – невмешательство государства и свободная конкуренция, уступает место необходимости вмешательства в экономические и социальные процессы. Этот тип либерализма получает название неолиберализма.

Ключевые слова: либерализм, просвещение, свобода, права человека, либеральная демократия, неолиберализм.

Khalilov K.
**Evolution of liberal ideology
from the epoch of Enlightenment
to Great depression**

In the article the author investigates the stages of evolution of liberalism from the epoch of Enlightenment to Great Depression. For the origin of liberalism the ideas of philosophers of epoch of Enlightenment John Locke, Baron de Montesquieu, Thomas Jefferson, Adam Smith, Immanuel Kant served basis that set forth fundamental liberal principles: rights on life, liberty and property. The author asserts that consciousness of people changes in the epoch of Enlightenment, people begin to believe in progress and bind it to individual freedom. Liberalism in a great deal is an answer from the call of new industrial civilization. Liberal ideas gradually become the program of socio-economic development in front-rank countries. At the end of XIX – at the beginning of XX centuries the ideology of liberalism is exposed to substantial adjustment. Basic principle of classic liberalism is non-interference of the state and free competition yield place of necessity of interference with economical and social processes. This type of liberalism gets the name of neoliberalism.

Key words: Liberalism, Enlightenment, freedom, human rights, liberal democracy, neoliberalism.

Халилов К.
**Ағартушылық дәуірінен
Ұлы Депрессия дәуіріне дейінгі
либерализм идеологиясының
эволюциясы**

Мақалада автор либерализмнің дамуын Ағартушылық кезеңнен Ұлы тоқырау кезеңіне дейін қарастырған. Либерализмнің пайда болуын ағартушылық кезеңіндегі Д. Локк, Ш. Монтескье, Т. Джефферсон, А.Смит, И. Кант сынды философтардың ой-тұжырымдарымен байланыстыра отырып, олардың өмір сүру, еркіндік, жекеменшік құқықтары тұрғысында қалыптастырған негізгі либералдық ұстанымдарын баян етеді. Автордың ойынша, Ағартушылық кезеңінде адамдардың сана-сезімі өзгереді, олар прогреске сене бастайды және оны тұлғаның еркіндігімен байланыстырады. Либерализм – бұл жаңа индустриалды дамуға бағытталған жауап. Либерализм – алдыңғы қатардағы дамушы мемлекеттердің бағдарламасына айналып отыр. Либералды идеялар – әлем бейнесін өзгертуде, экономикалық дамудың алғышартына айналып отыр. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында либерализм идеологиясына біршама түзетулер жасалды. Классикалық либерализмнің негізгі ұстанымы мемлекетті араластырмау және еркін бәсекелестік. Экономикалық пен әлеуметтік үдерістің араласуын қажет етуіне орын береді. Бұл либерализмнің түрі неолиберализм деген атауға ие болды.

Түйін сөздер: Либерализм, Ағартушылық, адам құқығы, либералды экономика, неолиберализм.

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕОЛОГИИ ЛИБЕРАЛИЗМА ОТ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ ДО ВЕЛИКОЙ ДЕПРЕССИИ

Одним из значительных достижений эпохи Просвещения в Европе является создание идеологии либерализма. В XVIII веке в Англии утверждается новый социально-экономический строй – капитализм, который требовал новой идеологии, новой философии, новых взглядов на общество и человека. Такой идеологией становится Либерализм, ставший ответом на вызов зарождающейся индустриальной цивилизации [1, с. 96-103]. XVIII век принято называть в Европе эпохой Просвещения. Эта эпоха когда на смену религиозным и политическим авторитетам приходят философы. Их влияние на людей было настолько широким и сильным, что современники считали, что на смену религии пришла эпоха Разума. Научные знания, которые раньше были сферой только ученых, стали интересовать всех людей, их начали распространять в своих книгах публицисты и писатели, они стали достоянием широкой публики. В результате можно говорить об изменении сознания огромной массы людей. Представители Просвещения утверждали, что мир можно изменить, переустроить, для этого необходимо равенство, свобода и образование. Образование и свобода мыслей считались главными средствами общественного прогресса [2, с. 385-388].

Возникшие в Англии в XVIII веке либеральные идеи становятся популярными и в странах Западной Европы, прежде всего во Франции, Германии и в США. Философы этих стран внесли существенный вклад в дальнейшее развитие либеральной идеологии. Философы Д. Локк, Ш. Монтескье, Т. Джефферсон, А. Смит, Д. Юм, И. Кант, В. Гумбольдт сформулировали фундаментальные либеральные принципы: право на жизнь, право на личную свободу, право на частную собственность которые декларировали политическую, экономическую и социальную свободу. В числе исторических событий, оказавших влияние на развитие идей, являются: Английская буржуазная революция, война за независимость в США, Великая Французская революция. Участники буржуазных революций в Англии использовали многие принципы либерализма, а позднее, одержав победу, создавали свои политические системы в соответствии с идеями либерализма. Наиболее полно это происходило в США. Первым подобным документом стала «Декларация независимости США», написанная Т. Джефферсоном в 1776 году. В ходе Великой Французской революции была принята «Декларация человека и гражданина».

В результате сформировалось классическое понимание либерализма. Либерализм (от латинского слова *liberalis* – свободный, присущий свободному человеку). – достаточно широкое идейное философское и социально-политическое течение, провозглашающее незыблемость прав и индивидуальных свобод человека [3, с. 151]. В либерализме можно выделить следующие доктрины: политическая доктрина провозглашает, что отдельные личности выше общества и государства и являются основой закона и общества. Государство и общественные институты существуют, чтобы способствовать наделению граждан реальной властью. Главным моментом в политической доктрине либерализма являются индивидуализм, права и свободы человека.

Политическая идеология классического либерализма утверждает гражданские права и политическую свободу. Классический либерализм был ориентирован на новый тип общества, правительства и политических отношений которые появились в ответ на индустриальную революцию и урбанизацию.

Основными политическими идеями либерализма являются:

- приверженность парламентаризму;
- разделение властей, плюрализм, верховенство закона;
- уважение достоинства человеческой личности;
- расширение практики плебисцитарной демократии;
- конкуренция элит;
- компромисс, консенсус в решении политических проблем [3, с. 152].

Экономическая доктрина либерализма традиционно выступала за свободный рынок и невмешательство государства в экономику. Рынок является саморегулирующимся механизмом, способным разрешить все проблемы, обеспечить равные возможности и экономическое благополучие для всех.

Социальная доктрина классического либерализма утверждала принцип невмешательства в жизнь человека и отрицала социальную функцию государства. Каждый человек должен рассчитывать в жизни на самого себя и не полагаться на государство.

Либеральные идеи постепенно стали политической программой, ставшая руководством для социально-экономической политики, сначала в Англии и США а затем в остальных частях света. Либеральные идеи изменили облик мира. Произошел взрыв экономического развития. Ос-

вобождение производственной силы человека многократно умножило средства производства. Процветание созданное либерализмом значительно снизило детскую смертность, увеличило продолжительность жизни. В результате в промышленно развитых странах Европы и США рабочие стали жить лучше. Именно страны, которые пошли даньше других в реализации либеральной программы, стали передовыми странами мира. Главной причиной этому была свобода, основная идея либеральной доктрины. Классик современного либерализма Людвиг фон Мизес пишет по этому поводу: «Только свободный труд может достичь того что требуется от современного промышленного рабочего. Система основанная на свободе для всех работников гарантирует наивысшую производительность человеческого труда и поэтому соответствует интересам всех жителей Земли. Если бы человечество придерживалось практики содержания всей или хотя бы части рабочей силы в рабстве то поразительное экономическое развитие последних 150 лет было бы невозможным. Свободный труд способен создать больше богатства для всех, чем рабский труд когда то давал хозяевам» [4, с. 25-27].

В середине XIX века либерализм становится одной из ведущих идеологий во всех развитых странах, происходит синтез идей либерализма и идей демократии. Но изначально идеи либерализма и демократии находились в противоречии друг с другом. Для либералов основой общества являлся человек обладающий собственностью, который стремится ее защищать. Только собственники формируют гражданское общество и дают правительству согласие на то, чтобы оно правило. Напротив, демократия означает процесс формирования власти на основе большинства народа, в том числе и неимущих. Теоретики либерализма были против демократии, они считали, что при демократическом строе неимущие придут к власти и возникнет угроза частной собственности. Эти опасения отразились в первых либеральных документах где устанавливался обязательный имущественный ценз для избирательного права. Но в обществе шли необратимые процессы, народ начал активно бороться за социальную справедливость, за свои права, потому либералам пришлось идти на уступки. Результатом этой эволюции стал синтез либерализма и демократии и возникновение идеологии либеральной демократии. Впервые либерально-демократическая политическая система устанавливается в США в XIX веке. Алексис де Токвиль в своей работе «Демократия в Америке» показал возможность такого об-

щества, в котором идеалы либерализма свобода и частная собственность сосуществуют с идеалами демократии равенством и формированием власти на основе большинства [5, с. 371-380].

В конце XIX – в начале XX века идеология либерализма подвергается существенной корректировке. Принцип классического либерализма – невмешательство государства и свободная конкуренция производителей – уступает место необходимости вмешательства государства в экономические и социальные процессы с целью недопущения бедности. Этот тип либерализма получил название неолиберализма, социального либерализма или либерального реформизма. Практическая реализация идей неолиберализма происходила в США в годы Великой депрессии 1929-1933 годов. В ходе борьбы с экономическим кризисом были разработаны и проведены реформы «Нового курса» Ф. Рузвельта, заложившие основы государственного вмешательства в экономическую и социальную сферы.

Основные особенности неолиберализма:

- важнейшее достоинство политической системы – справедливость, а правительства – ориентация на моральные принципы и ценности;
- консенсус управляющих и управляемых, необходимость участия масс в политическом процессе, демократизация процедуры принятия управленческих решений;
- предпочтение плюралистическим формам организации и осуществления государственной власти;

– политическая активность, предприимчивость, свободу от предрассудков, отношение к морали как к частному делу человека, враждебное отношение к интересам различных общностей, эгоизм потребностей, автономия воли и разума [3, с. 153].

Таким образом, в ходе эволюции либерализма обнаружились уязвимые места в тех пунктах учения, которые не выдержали испытания времени, заставили идеологов либерализма искать новую социально-политическую платформу, получившую название неолиберализма. От первоначального отрицания государственного регулирования и вмешательства государства в экономику неолиберальные идеологи начинают переходить к признанию допустимости, даже необходимости вмешательства государства в социально-экономическую сферу. Неолибералы пришли к выводу, что внутренние силы общества не способны сами по себе обеспечить нормальный процесс воспроизводства и наступает необходимость стабилизирующего вмешательства извне. Растет понимание опасности того, что реализация доктрины естественного права, концепции неограниченной конкуренции может привести к угрозе благосостояния большинства населения.

В идеологии неолиберализма наиболее важными являются две взаимосвязанные группы отношений: между свободным рынком и государственным вмешательством и между индивидуумом и обществом.

Литература

- 1 Тойнби А. Постижение истории. – М., 2002. – 633 с.
- 2 Каракузова Ж.К. Культурология. – Астана, 2007. – 448 с.
- 3 Политология. Краткий словарь // под ред. Коновалова В.Н. – Ростов на Дону, 2001. – 447 с.
- 4 Мизес Людвиг фон. Либерализм. – М., 2001. – 235 с.
- 5 Токвиль Алексис де. Демократия в Америке. – М., 1991. – 554 с.

References

- 1 Tojnbi A. Postizhenie istorii. – M., 2002. – 633 s.
- 2 Karakuzova Zh.K. Kul'turologija. – Astana, 2007. – 448 s.
- 3 Politologija. Kratkij slovar' // pod.red. Konvalova V.N. – Rostov na Donu, 2001. – 447 s.
- 4 Mizes Ljudvig fon. Liberalizm. – M., 2001. – 235 s.
- 5 Tokvil' Aleksis de. Demokratija v Amerike. – M., 1991. – 554 s.

Каирмагамбетов М.М.
**Турция и решение Англии
ближневосточного вопроса
после Первой мировой войны**

В данной статье была предпринята попытка рассмотреть вопросы, касающиеся политики Великобритании в отношении Турции после окончания Первой мировой войны. Автор ставит перед собой задачу выявить позиции политических партий и выяснить, какие внешнеполитические факторы оказывали решающее влияние на политику английского правительства в вопросе о мирном урегулировании с Турцией. Было рассмотрено обсуждение Севрского договора в Англии в 1920 году. Также были сделаны некоторые выводы о том, что Севрский договор явился результатом политики западных держав, начало которой было положено в годы Первой мировой войны. Для Турции же Севрский договор был попыткой решить восточный вопрос в интересах держав-победительниц. Заклучая его, западные державы делили военную добычу, игнорируя интересы народов и свои собственные обещания соблюдать принцип самоопределения. Статья может привести исследователей данной проблемы к новым идеям и видениям.

Ключевые слова: Великобритания, Турция, Севрский договор, политика, лейбористы.

Каирмагамбетов М.М.
**Бірінші дүниежүзілік соғыстан
кейінгі Түркия мен Англияның
Таяу Шығыс мәселесін шешуі**

Бұл мақалада бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Ұлыбритания мен Түркия арасындағы саяси қарым-қатынасы жайында сұрақтар талқыланды. Автор саяси партиялар ұстанымдарын айқындау амалдарын, Түркия мен ағылшын үкіметінің арасындағы бейбіт келісімге келу сұрақтарына қандай ішкіполитикалық факторлардың шешуші ықпал ету әсерін өз алдына қойды. 1920 жылы Англияда Севрс келісімшарты талқыға салынды. Және де Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарынан бастау алатын Севрс келісімі батыс державаларының саясатының ақтық нәтижесі жайлы тұжырымдар жасалды. Ал Түркия үшін Севрс келісімі шығыс сұрағын жеңімпаз державалар пайдасына шешу әрекеті болды. Оған келісе, батыс державалар халықтың қызығушылығын көзге алмай және өзінің берген серттерін, ұстанған қағидаларын бұзып, әскери өнімді бөлісті. Мақала зерттеушілерді жаңа ойлар жайлы мәселелерге әкеліп соқтыруы мүмкін.

Түйін сөздер: Ұлыбритания, Түркия, Севрс келісімі, саясат, лейбористер.

Kayrmagambetov M.M.
**Turkey and the Middle East
question the decision of England
after the First World War**

This article was an attempt to address issues relating to the policy of Great Britain against Turkey after the First World War. The author aims to identify the positions of political parties and find out what foreign policy factors have a decisive influence on the policy of the British Government on the question of peace settlement with Turkey. It considered the discussion of the Treaty of Sevres in England in 1920. There have also been some conclusions that the Treaty of Sevres was the result of Western policy power, which was launched during the First World War. For Turkey, the Treaty of Sevres was attempt resolve the Eastern question in the interests of powers winners. By signing it, the Western powers divided the spoils of war, ignoring interests of the peoples and their own promises to abide by the principle of self-determination. The article may lead researchers of the problem to new ideas and visions.

Key words: United Kingdom, Turkey, the Treaty of Sevres, politics, the Labor Party.

**ТУРЦИЯ И
РЕШЕНИЕ АНГЛИИ
БЛИЖНЕВОСТОЧНОГО
ВОПРОСА ПОСЛЕ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЫ**

Изучение борьбы держав-победительниц за раздел турецких владений после Первой мировой войны представляет значительный интерес, так как территориальные решения великих держав в той или иной степени определили судьбы народов Ближнего и Среднего Востока. Разрешение межнациональных конфликтов, имеющих место в регионе, остается одной из важнейших проблем современности.

Во внешнеполитических планах правящих кругов Англии особое место отводилось решению вопроса о Константинополе, проливах и арабских владениях, остававшихся номинально под властью Турции. Изучение ближневосточной политики Англии в послевоенный период позволяет показать, что официально декларируемые идеи о признании принципа самоопределения, национальных прав, освобождения народов от турецкого гнета не соответствовали внешнеполитическим замыслам правящих кругов. Борьба английской дипломатии со своими союзниками, и прежде всего Францией, в процессе мирного урегулирования с Турцией свидетельствует о стремлении добиться экономических и военно-политических выгод для господствующих кругов своей страны и установить британский контроль в этих регионах.

Проект мирного договора с Турцией был составлен к концу апреля 1920 г., но добиться его подписания султанским правительством удалось только в конце лета. Размах национально-освободительного движения в стране ставил под угрозу осуществление планов Антанты в отношении Турции. В январе 1920 г. впервые избранный в Турции меджлис принял Национальный обет, содержащий умеренную программу борьбы за независимость Турции. В документе признавалось право арабских народов и населения Западной Фракии решать свою судьбу путем свободного голосования. Турция приняла обязательство открыть проливы для торговли при условии гарантии безопасности для Константинополя и Мраморного моря.

Содержание Национального обета было доведено до сведения союзных держав, но этот факт был проигнорирован ими. Во время Лондонской конференции были усилены военные приготовления союзников в Турции. В Анатолию были переброшены регулярные греческие войска и боеприпасы. В Конс-

тантинополь прибыла английская средиземноморская эскадра. В специальной ноте турецкому правительству генерал Милн требовал прекратить военные действия против греков и отвести войска на 3 км. Вслед за этим появился приказ об аресте видных националистов. 16 марта было официально объявлено об оккупации Константинополя. В ответ на это представительный комитет, избранный на Сивасском конгрессе обществ защиты прав Турции в сентябре 1919 г., принял решение о созыве Национального собрания в Анкаре, а также воззвание к народу и мусульманам всего мира о поддержке Турции.

23 апреля 1920 г. Великое национальное собрание Турции (ВНСТ) избрало Мустафу Кемалю президентом. Вслед за этим было сформировано постоянное правительство под его руководством. 19 мая ВНСТ объявило главу султанского правительства Дамад Ферид-пашу изменником родины, а затем приняло закон о непризнании всех договоров, заключенных султанским правительством с каким бы то ни было государством.

Кемаль поставил в известность члена британского правительства лорда Керзона о решениях, принятых национальным собранием [1, с. 67].

В мае французский главнокомандующий в Киликии вынужден был подписать перемирие с кемалистами. Вслед за этим было начато наступление отрядов Кемалю в районе проливов на Исмидском полуострове. Продвижение войск кемалистов вызвало тревогу командования британских оккупационных сил. Командующий силами Робек просил немедленного подкрепления. Его сообщение совпало с осложнением в северной Месопотамии и Персии. Сложившееся положение 17 и 18 мая обсуждалось на заседании британского кабинета министров. Поскольку проведение демобилизации и требования об экономии общественных расходов делали невозможным для Англии возобновление военных действий в Турции, выход был найден в том, чтобы усилить гарнизон в Константинополе за счет переброски войск из Палестины и использовать, по предложению Венизелоса, 90-тысячную греческую армию для подавления кемалистского движения [2, с. 179.]. Впоследствии Верховный совет одобрил это решение.

В июне греческая армия, снабженная английским оружием, боеприпасами и инструкторами, направилась к проливам. 10 августа 1920 г. в Севре, воспользовавшись первыми успехами греческой армии, союзники заставили султана подписать мирный договор.

С подписанием Севрского договора Англия добилась выполнения своих основных целей, т.е. контроля над проливами, решений в интересах своего союзника – Греции, сдерживания амбиций Италии, Франции. Планируемое создание буферных государств в Армении и Курдистане позволяло рассчитывать на усиление английского контроля в Месопотамии. Турция отказывалась от своих прав на Кипре, в Египте и Судане в пользу Англии [3, с. 203]. Севрский договор носит отпечаток влияния личности Ллойда Джорджа на своих союзников и коллег, его пренебрежения советами и предупреждениями, исходящими из военного министерства, о невозможности добиться принятия договора Турцией. Настаивая на решениях в пользу Греции, которые расходились с требованиями союзников и отчасти Форин оффиса, Ллойд Джордж выражал интересы той части правящего класса, которая поддерживала планы создания Великой Греции как надежного партнера в усилении влияния Британии на Ближнем Востоке.

Другая часть правящего класса выступала против этого курса, считая, что ставка на Турцию позволит лучше гарантировать британские интересы.

Наметившееся разногласие в решении ближневосточных вопросов отразилось в английской прессе, на страницах которой широко освещалась тема ближневосточной политики, начиная с января 1920 г., т.е. до первого официального объявления Лондонской конференции по вопросу о Константинополе. На страницах газет затрагивались разные аспекты ближневосточной политики и давалась оценка Севрского договора. Так, «Таймс», отражавшая настроения широких слоев консервативной партии, поддержала, прежде всего, статьи о проливах. В передовой статье газеты от 7 января 1920 г. говорилось: «То, что Дарданеллы и Босфор должны быть нейтрализованы и открыты для судов всех наций, является общепризнанным». Считалось, что Константинополь следует отнять у Турции. «Европа впредь не будет знать прочного мира, пока турки не будут возвращены в Анатолию, а Константинополь остается центром интриг, средоточием амбициозных устремлений и соперничества, каким он был на протяжении веков». Подобные доводы повторялись неоднократно.

Позиция либеральных кругов по ближневосточным вопросам осложнялась тем, что наметившийся ранее раскол между сторонниками и противниками коалиции стал окончательным после партийной конференции в мае 1920 г. Группа

сторонников коалиции покинула конференцию, встретившись с открытой враждебностью «независимого большинства». Обе группы имели свою фракцию в парламенте. Раскол в партии сказался и на отношении к ближневосточной политике. «Независимые» либералы, возглавляемые Асквитом, судя по сообщениям газеты «Манчестер гардиан», не поддержали решение правительства о «возвращении» Константинополя, предложив оставить древнюю часть города религиозной столицей, а административный центр перенести в другое место. Считалось, что это могло удовлетворить религиозные чувства мусульман и в то же время обеспечить свободу проливов.

Высказывалось мнение, что «никакое решение вопроса не может быть удовлетворительным, если в нем не предусмотрено участие России. Но решение не может быть отложено до тех пор, пока из нынешних беспорядков не выйдет либеральная и неагрессивная Россия».

Оккупация Константинополя считалась оправданной мерой, которую предлагалось использовать для того, чтобы пересмотреть условия договора об оставлении берегов Босфора под контролем Турции [4].

Либералы выступили против отдельных положений договора с Турцией, считая их неосуществимыми. «Турции навязали господство различных комиссий, – писала «Манчестер гардиан», – которые будут контролировать турецкие военные силы, казну, турецкие железные дороги и всю систему турецкого налогообложения... При такой системе не будет независимой Турции».

Был поддержан проект создания независимой Армении [5]. Признав необходимость отнять у Турции ее бывшие колонии, «независимые либералы» считали, что мандаты на Месопотамию, Палестину, Сирию и Армению должны быть переданы Лиге Наций. В августе во время антианглийского восстания в Месопотамии газета «Манчестер гардиан» призывала правительство отказаться от планов «национальных мандатов». Такая политика, как указывалось, приводила к непомерным расходам и вызывала обоснованное возмущение и борьбу арабских народов Сирии и Месопотамии. Англия и Франция расплачиваются войной на Среднем Востоке за то, что забыли о своем обещании накануне перемирия «содействовать созданию национальных правительств в Сирии и Месопотамии». Газета писала о том, что английские войска в Месопотамии осуществляют полицейские функции, а не охра-

няют границы, а «арабы имеют меньше свобод и платят больше налогов, чем при турках» [6].

Отдельные вопросы ближневосточной политики затрагивались в палате общин. После того как было объявлено, что еженедельные расходы на содержание оккупационных войск составляют 750 тыс. фунтов стерлингов, и когда в середине декабря 1920 г. военный министр У. Черчилль представил в палату общин предложение о дополнительных ассигнованиях на военные расходы, необходимые на содержание войск в Месопотамии и других районах, дискуссия по этому вопросу переросла в резкую критику правительственной политики. Асквит считал, что правительство мало сделало для превращения Месопотамии в самоуправляющееся государство. Лидер лейбористской фракции Адамсон указывал, что правительство больше всего заботится о прибылях нефтяных компаний. Представитель независимой парламентской фракции генерал-майор Таунсенд считал ошибочной оккупацию всей Месопотамии и высказал мнение, что военное присутствие является «препятствием миру на Среднем Востоке» [7].

Лейбористы выступили с критикой ближневосточной политики. Урегулирование на Ближнем Востоке они связывали с Лигой Наций и признанием принципа самоопределения

Такой подход к будущему мирному урегулированию был предложен еще в январе 1917 г. в «Меморандуме о целях войны», утвержденном специальной партийной конференцией. Здесь лейбористы заявили, что выступают против устремлений держав к приобретению новых территорий и за предоставление народам возможности самим определять свои судьбы. В тех случаях, когда какой-либо народ не способен сам решить свою судьбу, он должен поступить под управление Лиги Наций [8, с. 58].

Официальное мнение руководства лейбористской партии об основных положениях договора с Турцией было изложено в специальной записке, которую опубликовала газета «Таймс» 25 февраля 1920 г. Считалось, что вопрос о халифате является религиозным и должен быть решен самими мусульманами, а не христианскими державами. Что касается проливов, лейбористы считали, что для обеспечения свободной торговли в военное и мирное время Турция должна уступить полосу территории вдоль обоих проливов под контроль Лиги Наций.

Требование лейбористов, в том числе и левых, нейтрализовать проливы совпадало с положением официального проекта, выдвинуто-

го британским правительством и вошедшего в текст Севрского договора. Правда, лейбористы настаивали на том, чтобы к охране проливов были допущены Россия и Германия через Лигу Наций. В официальном проекте выдвигалось требование демилитаризации и создания международной комиссии.

В отношении столицы Турции формулировка не была строго категоричной. Лейбористы заявили, что они против отделения столицы, но, если окажется, что международный контроль над проливами невозможен без этого, столицу Турции следует отделить от страны.

Лейбористы считали, что принцип самоопределения должен быть применен к собственно Турции, где турецкое население составляет большинство, к арабским народам Аравийского полуострова и части Сирии. В отношении другой части Сирии, Палестины и Месопотамии предлагалось провести плебисцит о восстановлении какой-либо формы оттоманского правления, безоговорочной независимости или независимости по мандату, выданному на ограниченный срок на определенных условиях какой-либо державе от имени Лиги Наций. Считалось, что принцип самоопределения не может быть применен к северным областям Османской империи, где проживали армяне и курды. Турция должна отказаться от своей власти над этими районами. Принятие ответственности за переустройство этой части страны Лигой Наций признавалось «единственным практическим средством».

Особо выделялся вопрос о Смирне и Восточной Фракии. «Здесь высылка и экспроприация нетурецкого населения, особенно греков, со стороны оттоманского правительства с 1913 г., и особенно во время войны, сделали самоопределение трудным. Во всяком случае, воля нынешнего населения без учета тех, кто был выслан, не будет правильным критерием для решения судьбы этих районов». Делался вывод, что решение проблемы может быть аналогичным данцигскому [9].

Лейбористская газета «Дейли геральд» высказывала более категоричные мнения по вопросам договора с Турцией. Так, решение о проливах, принятое Лондонской конференцией, объявлялось «неприемлемым, так как проливы, которые являются воротами в Россию, поставлены под контроль трех других в настоящее время враждебных ей держав».

Газета неоднократно выступала с разоблачением политики держав-победительниц, направленной на расчленение Турции, и неоднократно напоминала о возможности возникновения здесь войны.

«Центр проблемы лежит в Малой Азии, где добровольческая армия Мустафы Кемаля готовится оказать сопротивление политике дальнейшего расчленения азиатских владений Турции. Турки слышат, что у них предлагают отнять Фракию и большие территории в Малой Азии. Они видели, как греческие войска вышли из Смирны и направились в неоспоримо турецкие районы. Они видели, как французы продвигаются вглубь Киликии. И они прекрасно понимают, что за всем этим – влияние капитализма, стремящегося к протекторатам и концессиям», – так характеризовала обстановку в Турции газета «Дейли геральд» накануне оккупации Константинополя. «Политика в Турции – это бесстыдный империализм. Здесь победители делят добычу – это нефть, железо, земли, железнодорожные концессии» [10].

«Одна армия в Турции, другая в Палестине, третья – в Месопотамии, четвертая – в Египте, пятая – в Ирландии; все они ведут войны за господство капитализма. Прекратить эти войны!» – с таким требованием выступала газета на протяжении лета 1920 г., призывая рабочих, чтобы они «дали знать правительству, что не будут участвовать в них», что «они прекратят работу по всей стране, если оно не остановит эти грязные войны» [11]. Таким образом, сильной стороной лейбористской позиции по ближневосточному вопросу в 1920 г. следует признать критику внешнеполитического курса правящих кругов Англии и других империалистических держав, открытое осуждение колониальных войн. Основная заслуга в этом принадлежит левой лейбористской газете «Дейли геральд».

В целом, однако, можно сделать вывод, что Севрский договор получил довольно умеренную оценку на страницах британской прессы. В дальнейшем по мере развития событий в Малой Азии и изменений в международной обстановке позиции многих газет была пересмотрена.

Севрский договор явился результатом политики западных держав, начало которой было положено в годы Первой мировой войны. Кабальный и унижительный для Турции Севрский договор был попыткой решить восточный вопрос в интересах держав-победительниц. Заклучая его, западные державы делили военную добычу, игнорируя интересы народов и свои собственные обещания соблюдать принцип самоопределения. Соображения стратегической выгоды и экономические интересы лежали в основе навязанной народам бывшей Османской империи системы мандатов.

Во внешнеполитических планах Британии, связанных с установлением контроля над районами Восточного Средиземноморья, особая роль отводилась Греции, которая имела прочные связи с Британией и входила в состав стран-победительниц. Курс на поддержку территориальных амбиций Греции не имел абсолютной поддержки среди правящих кругов Англии, что проявилось при обсуждении конкретных вопросов в кабинете министров.

После выхода из войны Советской России и ее отказа от тайных договоров, заключенных царским правительством с западными державами, правящие круги Британии стремились не

допустить усиления позиций Франции и Италии на Ближнем Востоке и с этой целью не только поддерживали США, но активно пытались вовлечь их в ближневосточную политику с помощью предложенной президентом Вильсоном системы мандатов. После провала этих планов Британия добивалась своего контроля и влияния в проливах через международную комиссию и расширение греческих территорий в районе проливов.

Севрский договор не устранил противоречий между державами-победительницами и неоднозначно был принят правящими кругами Великобритании.

Литература

- 1 Шамсутдинов А.М. Национально-освободительная борьба в Турции. 1918-1923 гг. – М.: Издательство народов Азии, 1966. – 359 с.
- 2 Darwin J. Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the Aftermath of War. 1919-1922. – N.Y., 1981. – 403 с.
- 3 Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. – М.; Л., 1948. – 389 с.
- 4 Manchester Guardian. 1920. Feb. 25; 1920. March 18, 26
- 5 Трухановский В.Г. Внешняя политика Великобритании на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939). – М.: Л., 1962. – 400 с.
- 6 Manchester Guardian. 1920. July 19, 24; 1920. Aug. 6, 20.
- 7 Parliamentary Debates. House of Commons. Official Report. 1920. Vol. 136. Dec. 15. Col. 557-592.
- 8 Судейкин А.Г. Колониальная политика лейбористской партии между двумя мировыми войнами. – М.: Мысль, 1978. – 448 с.
- 9 Times. 1920. Feb. 25.
- 10 Daily Herald. 1920. March 9, 10.
- 11 Daily Herald. 1920. June 21, 28; 1920. Aug. 7, 11.

References

- 1 Shamsutdinov A.M. Nacional'no-osvoboditel'naya bor'ba v Turcii. 1918-1923. – М.: Izdatel'stvo narodov Azii, 1966. – 359 s.
- 2 Darwin J. Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the Aftermath of War. 1919-1922. – N.Y., 1981. – 403 с.
- 3 Miller A.F. Ocherki noveishei istorii Turcii. – М.; L., 1948. – 389 s.
- 4 Manchester Guardian. 1920. Feb. 25; 1920. March 18, 26
- 5 Truhanovskii V.G. Vneshnyaya politika Velikobritanii na pervom etape obshego krizisa kapitalizma (1918-1939). – М.: L., 1962. – 400 s.
- 6 Manchester Guardian. 1920. July 19, 24; 1920. Aug. 6, 20.
- 7 Parliamentary Debates. House of Commons. Official Report. 1920. Vol. 136. Dec. 15. Col. 557-592.
- 8 Sudeikin A.G. Kolonial'naya politika leiboristskoi partii mezhdu dvumya mirovymi voynami. – М.: Mysl', 1978. – 448 s.
- 9 Times. 1920. Feb. 25.
- 10 Daily Herald. 1920. March 9, 10.
- 11 Daily Herald. 1920. June 21, 28; 1920. Aug. 7, 11.

Кокырбаев Б.
**Отношения между
Францией и Алжиром
в Первой мировой войне**

В статье автор на основе фактического материала исследует отношение между Францией и Алжиром в Первой мировой войне. Первая мировая война явилась важным рубежом в жизни Алжира как следствие его тесных связей с метрополией, вступившей после окончания войны «в новый период своего исторического развития», так и ввиду того, что именно в 1914-1918 гг. наметился переход целого ряда ранее наблюдавшихся и медленно происходивших количественных изменений в значительные качественные сдвиги переломного характера. Алжир особенно уверенно чувствовал себя в первой трети XX века. Однако это время кажущейся стабильности колониального режима на самом деле было примечательно нарастающим кризисом якобы утвердившегося «французского мира» в Алжире. Социально-политическое преобразование Алжира в первые десятилетия нашего века было особенно заметным, обозначившим прыжок страны из средневековья в современность. Рывок к обновлению в начале столетия был несомненен. Значительный импульс ему дала Первая мировая война, а также последовавшие за ней революционные события в Европе и на Востоке.

Ключевые слова: Первая мировая война, Франция, мобилизация, комитет за независимость Алжира, реформы.

Kokyrbaev B.
**Relationship between France and
Algeria in the First World War**

On the basis of factual material, in this article, the author explores the relationship between France and Algeria in the First World War. First World War was an important line in the life of Algeria due to its close relation with the metropolis, which came after a new period of its historical development and due to the fact that in 1914-1918 there has been a transition of previously observed and slow quantitative changes in the significant qualitative shifts of the turning character. Algeria was confidently equalized themselves as a first triple part of twentieth century. However this time seems to the stability of colonial regime, but in fact it was a remarkably growing crisis as a «French world». The socio-political transformation of Algeria during the first decades of current century were especially noticeable for the country's leap from the middle ages to the present. However, together gathering of the countries' still in Algeria, it means that fact of the enthusiasm to the upgrade in the beginning of century. First World War gave them significant impetus, and also affected revolutionary events in Europe and East countries too.

Key words: First World War, France, mobilization, Committee for Algerian independence, reform.

Қоқырбаев Б.
**I Дүниежүзілік соғыс кезіндегі
Франция мен Алжир
арасындағы қарым-қатынас**

Автор мақалада нақты дәйектерге сүйене отырып, I Дүниежүзілік соғыс кезіндегі Франция мен Алжир арасындағы қарым-қатынасты зерттейді. I Дүниежүзілік соғыс Алжир тарихындағы маңызды нысананың бірі болғандықтан, оның отаршылдықпен тығыз байланысымен, соғыс аяқталғаннан кейінгі «өзінің даму тарихындағы жаңа дәуірге» бастама алуы дәл сол уақыттарда, яғни 1914-1918 жылдары айтарлықтай ұлы бетбұрысқа ілгерілеу жолында алдын ала межеленген бірқатар және баяу түрде өтіп жатқан біршама өзгерістерге аяқ алысы байқалды. Әсіресе, Алжир өзін XX ғасырдың бірінші үштігіне теңеді. Алайда, бұл кезең тұрақты отаршылдық тәртіпте көрінгенімен, шын мәнінде Алжирде «Француз әлемі» іспетті есте қаларлықтай дағдарыстың белең алуы көрініс тапты. Біздің ғасырдың алғашқы онжылдықтарында ортағасырдан жаңа ғасырға секірісті білдіретін Алжирдің әлеуметтік-саяси кейіпке өзгеруі айрықша байқалды. Дегенмен, мемлекеттердің қазіргі уақытқа дейін Алжирде бірге шоғырлануы жүзжылдықтың басындағы жаңаруға деген құлшынысының айғағы болды. Оларға түрткі болған I Дүниежүзілік соғыс, сонымен қатар одан кейінгі Европа мен Шығыс елдеріндегі төңкеріс оқиғалары әсер етпей қоймады.

Түйін сөздер: I Дүниежүзілік соғыс, Франция, жұмылдыру, Алжир тәуелсіздік комитеті, реформа.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ФРАНЦИЕЙ И АЛЖИРОМ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Французская колония Алжир была вовлечена в Первую мировую войну с самого ее начала: уже 4 августа 1914 г., на второй день объявления Германией войны Франции, немецкий крейсер «Бреслау» выпустил около 60 снарядов по алжирскому порту Бон, а 6 августа во Франции высадился первый контингент алжирских стрелков численностью в 14 тыс. человек. В последующие дни германские корабли обстреляли также Филиппвиль, убив и тяжело ранив до 30 зуавов.

Война привела к вывозу значительного количества продовольствия из Алжира во Францию, к росту налогов и мобилизации наиболее трудоспособной части населения. Кроме того, многие были вывезены на оборонные работы во Францию. Все это тяжело сказывалось на положении страны и жизненном уровне коренного населения. За годы первой мировой войны 155 тыс. европейцев и 173 тыс. алжирцев были мобилизованы в армию. 119 тыс. алжирцев (из них 89 тыс. принудительно) были направлены во Францию ввиду нехватки в метрополии необходимой рабочей силы.

Отрыв от производства значительной части самодеятельного населения, сокращение товарооборота с метрополией (ввиду переключения французской промышленности на военные нужды, а торгового флота – на перевозку военных грузов) способствовали кризису экономики Алжира. Потери в людях и падение рождаемости (в 1918 г. смертность превышала рождаемость) вызвали резкое уменьшение удельного веса работоспособной молодежи. В народных песнях того времени говорилось о разлуке молодых с родителями «до смерти», о том, что «французы забирают восемнадцатилетних, а в следующем году заберут семнадцатилетних». Бегство от мобилизации (особенно в горы) достигло огромных для Алжира масштабов – не менее 120 тыс. человек.

С каждым годом войны все острее ощущалась нехватка основного топлива – каменного угля (месторождение Кенадза только начало разрабатываться, а импорт угля к 1917 г. сократился на 67% по сравнению с 1913 г.). Пустели рынки, останавливались железнодорожные составы, забрасывались поля (в том числе у многих колонистов) ввиду нехватки рабочей силы, амортизации инвентаря и отсутствия химических удобрений.

ний, ранее импортировавшихся. Исчезли гайки, болты, наконечники для плугов, даже мешки и веревки, что делало почти невозможным сбор и перевозку урожая зерновых. Стремительному росту цен сопутствовала инфляция; денежная масса в обращении возросла в 1914-1918 гг. почти в пять раз. Жизнь в стране в конце войны стала совершенно невыносимой.

По мнению очевидцев, в годы войны «торгаши богатели, а земледельцы и ремесленники беднели». На фоне всеобщего обнищания и разорения особенно нестерпимо было процветание немногих, в первую очередь наиболее крупных виноделов, выручивших в 1915-1918 гг. от экспорта вина во Францию 930 млн. фр., а также кучки наиболее ловких алжирских буржуа, воспользовавшихся выгодной конъюнктурой для спекуляций зерном и шерстью, скупки табачных плантаций, основания фабрик по консервированию оливок. В селах еще шире распространилось ростовщичество, особенно губительно сказавшееся в ряде горных районов и на западе страны (например, среди берберов Мсирды), где оно привело к полному разорению крестьян. Вместе с тем военные усилия Франции обусловили расширение спроса на сырьевые запасы ее колоний, а также сокращение вывоза промышленных товаров из Франции в колонии в связи с переводом экономики на военные рельсы. В Алжире это имело следствием развитие горнодобывающей промышленности (расширение добычи железа, фосфоритов) и некоторый рост обрабатывающей промышленности, на время освободившейся от конкуренции метрополии. Особенно много стало различных ремонтных мастерских, табачных фабрик и пивоваренных заводов. В целом, однако, в годы войны промышленность мало прогрессировала, ибо нехватка капиталов и квалифицированной рабочей силы сказывалась еще острее, чем в довоенный период, а незаинтересованность как трестов метрополии, так и «сеньоров» в индустриализации Алжира несколько не поколебалась. Чуть ли не единственным крупным предприятием, выстроенным за годы войны, был гигантский холодильник для хранения мяса, предназначенного к вывозу во Францию [1, с. 241-244].

Непосредственно в годы Первой мировой войны Франции не пришлось, как предсказывала ее печать в 1913 г., посылать в Алжир 200-300 тыс. солдат для «поддержания порядка». Алжирские марабуты и значительная часть мусульманского духовенства заняли позицию лояльной поддержки Франции (шейх братства Рахманий

даже предрек Турции «неизбежную гибель»). Рискуя утратить влияние в массах, они, за исключением отдельных шейхов Мзаба и Хоггара в Сахаре, не откликнулись на призыв к джихаду, провозглашенному в октябре 1914 г. турецким султаном (номинально – халифом, т.е. религиозным главой всех мусульман-суннитов). Они выступали на стороне Франции против Германии и Турции (единственный во французской армии подполковник-алжирец Кади и еще 8 офицеров-алжирцев были даже направлены в 1916 г. в Египет для помощи в организации антитурецкого восстания в Хиджазе, а с 1918 г. участвовали в боях против турок в Аравии). В ряды французской армии вступили многие представители видных мусульманских фамилий. В чине капитана частей «спаги» сражался эмир Халид, который с началом войны вернулся на военную службу. Другие младоалжирцы в большинстве своем также поддерживали Францию, рассчитывая за это на уступки со стороны метрополии, и осуждали «младотурецких министров-лакеев кайзера». Вместе с тем некоторые из них и во время войны «протестовали против рекрутчины», требовали «натурализации», уравнивания в правах алжирских и французских чиновников, представительства в парламенте Франции. Но в целом «лояльность мусульман явилась приятным сюрпризом для ответственных лиц в Алжире». Младоалжирцы в муниципалитетах и члены совета общества «Рашидийя» заверили губернатора в их «полной приверженности к Франции». «Туфийкия» и «Франко-туземный союз» также призвали алжирцев «сражаться на стороне Франции» [2, с. 296].

Лишь небольшая группа традиционалистов возлагала надежды на победу Германии и Османской империи (чтобы опровергнуть их уверенность в мощи Германии, французы специально прислали в Алжир 3 тыс. пленных немцев). Они распространяли панисламистские листовки, призывавшие к джихаду, саботировали военные усилия Франции, агитировали за отказ от военной службы. Для некоторых из них авторитетом был сын Абд аль-Кадира эмир Абд аль-Малик.

Но деятельность этой группы традиционалистов (во многом использовавших такие непопулярные меры властей, как запрет совершать хадж в Мекку во время войны, а также про турецкую позицию алжирских эмигрантов в странах Арабского Востока) постепенно угасла после начала антитурецкого восстания в 1916 г. шерифа Мекки Хусейна, выступившего в союзе с Англией и Францией, под давлением которых

он выслав из Мекки и Медины тысячи эмигрантов из Магриба. После начала восстания Хусейна алжирцам вновь был разрешен хадж. Воззвание Хусейна, в котором он обвинял турок в казни по-французски настроенного эмира Омара (последнего сына Абд аль-Кадира), а также в «пренебрежении и враждебности благородному и благочестивому эмиру Абд аль-Кадиру Алжирскому», имело в Алжире определенный отголосок. То же самое можно сказать и о заявлении эмира Халида, еще раньше, в 1915 г., подтвердившего, что все арабы выступают против турок как своих угнетателей. В то же время французам не удалось убедить арабов Ближнего Востока в «благотворности» французского господства для алжирцев: направленный к Хусейну упомянутый подполковник Кади не смог этого объяснить ввиду незнания им арабского литературного языка.

Определенное влияние на алжирцев оказывало движение против итальянских оккупантов в соседней Ливии, проходившее под руководством военно-религиозного братства сенуситов. Учитывая рост авторитета сенуситов во всем арабском мире (особенно после их успехов в борьбе с итальянцами начиная с 1913 г.), их опыт борьбы с французами в Сахаре и заинтересованность в поражении всех колонизаторов на севере Африки, германское правительство уже в 1914 г. обратилось непосредственно к сенуситам с демагогическим призывом «освободить мусульман от рабства» и вернуть им их «честь».

В 1914 г. в Алжире, в районах Бени-Шугран (близ Маскары) и Милианы произошли вооруженные восстания. Оплотом повстанцев была завия Сиди Мифтах. Целую неделю они отбивались от осаждавших их карателей, применявших пушки и бронемашину, которым противостояли в большинстве случаев «старые ружья, палки и камни». Как и в соседнем Тунисе, повстанцев возглавляли шейхи племен, не пожелавшие подчиняться приказам о мобилизации. Один из шейхов в департаменте Константина сказал: «Можно увеличить налоги и забрать у нас имущество, но мы не дадим своих детей». В то же время многие крестьяне с декабря 1914 г. стали требовать возвращения конфискованных у них земель и при этом предупреждали колонистов, что «с помощью немцев они скоро вернут свою собственность». Близкий к генерал-губернатору Октав Дефон констатировал: «никогда еще мусульмани Алжира не проявляли такой вражды к колонизации».

В 1916 г. в г. Алжире по почте распространялись призывы к восстанию в связи с принятыми в сентябре 1916 г. новыми мерами по мобилизации в армию и на работы во Францию. Антифранцузские настроения коренных жителей усиливаются, что нашло отражение в участившихся актах неповиновения, пассивном сопротивлении и т. д.

В период войны в Алжире резко усилилась прогерманская и панисламистская пропаганда: распространялись легенды о «Хадж Гийуме» (т.е. кайзере Вильгельме II), которого воспевали как «сражающегося со звездами»; некоторые клерикалы в Константине серьезно уверяли, что «халиф» (т.е. турецкий султан) может сжечь весь мир, стоит ему «лишь поднять знамя пророка». В 1915 г. многие алжирцы открыто радовались неудаче англо-французского десанта в Галлиполи, распевали враждебные Франции песенки и высказывали надежду на победу Германии. В страну доставлялись антифранцузские листовки и памфлеты, написанные алжирскими эмигрантами в Турции или военнопленными в Германии.

Немцы всячески разжигали национальные и религиозные чувства алжирцев. Полной поддержкой кайзеровского правительства пользовался образованный в Берлине в январе 1916 г. Комитет за независимость Алжира и Туниса во главе с тунисскими шейхами Салахом аш-Шарифом и Исмаилом ас-Суфайхи. От Алжира в его состав были включены сын и внук Абд аль-Кадира – эмиры Али-паша и Саид. Комитет вел патриотическую агитацию среди пленных алжирцев, многие из которых потом тайно забрасывались в Алжир с диверсионными целями или вступали в турецкую армию [3, с. 227-230].

В этих условиях оживилась деятельность алжирской политической эмиграции, особенно в Европе. Эмигранты (в основном – традиционалисты) устанавливали связи с младотунисцами (в Швейцарии) и эмигрантами из Марокко (в Испании). Совместные усилия некоторых таких групп были направлены на создание «Объединенной Североафриканской Республики» в составе Алжира, Туниса, Марокко, Триполитании и Барки. Однако они не увенчались успехом, хотя созданный в Стамбуле при участии алжирцев и тунисцев комитет «Единение и прогресс» приступил к формированию повстанческой организации, имевшей целью поднять против колонизаторов все страны севера Африки от Эритреи до Магриба. На некоторых международных конференциях младотунисцы выступали в защиту Алжира, обращаясь от имени алжирского наро-

да к Германии, Австро-Венгрии и Турции за помощью «против режима угнетения». Вождь младотунисцев Али Баш-Ханба излагал требования алжирцев о независимости на III конференции примирившихся наций в Лозанне в 1916 г.

В 1915 г. в Стамбуле были изданы брошюры лейтенанта Хаджа Абдуллаха (псевдоним дезертировавшего из французской армии Бу Кабуйя) «Священная война и роль черной армии в Алжире» и «Ислам во французской армии». В них описывалась «арабофобия» французских офицеров, их враждебность к «молодым тюрбанам», презрение к «смуглякам» и «назам» (от арабского «ан-нас» – люди), как они оскорбительно именовали всех грамотных военнослужащих-алжирцев, а также постоянная слежка за алжирцами со стороны агентов полиции в Алжире. В том же году из Стамбула было переправлено множество других антифранцузских брошюр и листовок. Часть из них, в основном панисламистского содержания, была заброшена в окопы на фронтовых позициях, занимавшихся алжирскими стрелками.

Через Севилью в Алжир поступал подпольный листок «Девуар» («Долг»), который издавал дезертировавший из французской армии «Мехмет-алжирец, ушедший в Турцию для борьбы с гонителями ислама».

Комитет «Единение и прогресс» в Стамбуле основал в Лозанне под руководством бывшего египетского хедива Аббаса II Хильми свой филиал – «Международное мусульманское общество», которое стало издавать с 1916 г. свой бюллетень «Ревю дю Магриб», вскоре ставший ежемесячным журналом. Его редактор Мухаммед Баш-Ханба и другие младотунисцы издавали также немало книг об угнетении народов Туниса и Алжира и о варварстве французов в этих странах.

В сентябре 1917 г. «Ревю дю Магриб» опубликовал «Хартию алжирского народа», в которой требовал отмены «туземного кодекса» и репрессивных трибуналов, гарантий уважения личности, имущества, свободы языка и религии алжирцев, восстановления правосудия и законности, налоговой реформы и равенства «в расходах и доходах бюджета», предоставления гражданских и политических прав вплоть до представительства в парламенте Франции. Сходство этой программы с требованиями младоалжирцев объяснялось контактами, которые в них были с Мухаммедом и Али Баш-Ханбой еще до 1914 г.

Часть алжирских эмигрантов находилась в связи с бывшим султаном Мулаем Абд аль-

Х'афизом, пытавшимся из Барселоны поднять антифранцузское восстание в Марокко. Сознавая свою слабость, они выступали совместно с эмигрантами из других стран Магриба, в частности поддерживали требования Комитета за независимость Алжира и Туниса о предоставлении независимости «алжиро-тунисскому народу» (Мухаммед Мезиан ат-Телимсани, Бираз аль-Джазаири и Хамдан Бен Али аль-Джазаири). Однако вся деятельность алжирской эмиграции, оторванной от народных масс, носила поверхностный верхушечный характер и поэтому не представляла большой опасности для колониального режима [4, с. 40-42]. Французские службы контрпропаганды, издававшие ряд специальных газет, в том числе «Ахбар аль-Харб» («Военные новости») и «Аль-Мустакбаль» («Будущее») на арабском языке, легко нейтрализовали эффект агитации эмигрантов внутри Алжира.

Наиболее дальновидные представители французских правящих кругов считали необходимым реализовать хотя бы часть требований алжирцев, не без оснований полагая, что их долготерпению, особенно тех, кто служил в армии или работал в метрополии, может настать конец. «Опыт алжирских войск, мобилизованных в 1914-1918 гг. на службу Франции, – писал впоследствии западногерманский историк Томас Опперман, – открыл новые политические горизонты наиболее передовым умам страны... Познакомившись с Европой, они стали более критически рассматривать различные ситуации в своем отечестве».

Многие парламентарии Франции стали присоединяться к «мусульманофилу» Альбэну Розэ. К 1917 г. ими было предложено пять проектов расширения прав «мусульман» Алжира. В эту кампанию включился ряд влиятельных сенаторов и депутатов (Дешанель, Фландэн, Мильеран и др.), вошедших в образованный в июне 1916 г. «Североафриканский комитет франко-мусульманского действия» вместе с младоалжирцами Мухаммедом Суалахом и Абдан-Нуром Там-зали.

В ноябре 1915 г. Ж. Клемансо и Ж. Лейг направили премьер-министру Бриану письмо от имени комиссий по иностранным делам сената и палаты депутатов, указывая на «лояльность и глубокую привязанность» алжирцев к Франции и на необходимость в связи с этим осуществления обещанных реформ, «давно назревших, изучаемых много лет и полностью подготовленных к настоящему времени». Они предлагали ввести «натурализацию» алжирцев без их отказа от

статуса мусульман, расширение избирательных прав алжирцев и их представительства (в том числе в Париже), новые правила и гарантии представительства и прав алжирцев в органах самоуправления, участие алжирцев в выборах мэров, реформу арабских налогов и новые гарантии «мусульманской» собственности. Оба парламентария предлагали скорее удовлетворить «самые обоснованные чаяния» алжирцев «в духе сердечности и братства». Их позиция была энергично поддержана Жоннаром, в то время вице-председателем сенатской комиссии по Алжиру.

Но пока шла война, сменявшие друг друга кабинеты (Бриана, Рибо, Пенлеве) не были расположены заниматься алжирскими реформами. К тому же все эти проекты (и даже слухи о них) вызывали ярость «сеньоров» в самом Алжире. Отражая их настроения, генерал-губернатор Люто направил в созданную парламентом комиссию по делам мусульман своего сотрудника О. Дедона, который активно занялся выхолащиванием и сугубо реакционным «редактированием» проектов реформ. Резко выступая против предоставления алжирцам какого-либо права голоса, префект департамента Оран Лаконб заявил в ноябре 1917 г.: «В Орании нас не любит иностранец, а мусульманин – тем более... Можно быть уверенным, что всюду, где будет достаточно объединения иностранного и еврейского элемента с мусульманином, будет заключен союз для устранения французской расы». Префект Константины Борд объявил проектировавшиеся реформы «опасностью для национального суверенитета», а созданный губернатором Совет управления считал, что реформы выгодны лишь «кучке амбициозных интеллигентов и интриганов с феодальной наследственностью, худшим элементом реакции». Даже «социалист и республиканец», в то время начальник кабинета Люто – Жан Мелиа возражал своим коллегам по партии: «Мы не хотим, чтобы говорили, будто, занявшись мусульманами, мы выступаем против прав колонистов, против алжирской администрации. Мы просто хотим ее изменить».

Однако полностью блокировать нововведения на этот раз не удалось. Социалисты, входившие в правительство во время войны, считали необходимым пойти на уступки в Алжире (наиболее радикальный проект реформ в этой связи был представлен от их имени депутатом М. Мутэ, еще раньше – депутатом Дуази). Образованный в 1913 г. «Франко-туземный альянс» с 1916 г. повел пропаганду в пользу

признания «прав северо-африканцев как особой национальности, наподобие чехов и поляков». В упоминавшийся выше «Комитет франко-мусульманского действия», который возглавил лидер радикалов Эдуард Эррио, вошли социалист Дуази, а также видные парламентарии Лейг, Стэг и др. При этом они явно хотели парализовать усилившуюся пропаганду алжирских националистов на международной арене; так, упоминавшийся Хадж Абдуллах, основав в Цюрихе «Комитет алжирских патриотов», с января 1917 г. направлял телеграммы и петиции президенту США Вильсону.

Кроме того, действовавшая во время войны цензура мешала «сеньорам» резко выступать против правительства и парламента даже в своих газетах. С приходом к власти в конце 1917 г. «тигра» Клемансо было объявлено о намерениях правительства заняться наконец делами в Алжире. Одно только известие об этом вызвало волнение «сеньоров» и отставку в январе 1918 г. спешившегося с ними губернатора Люто, вместо которого в Алжир третий раз был направлен Шарль Жоннар (в кабинете Клемансо – министр освобожденных территорий). Ему премьер и поручил «вести переговоры» о реформах. Но даже Жоннар из списка предполагавшихся реформ «устранил самые смелые, идя навстречу чувствам колонистов, особенно те реформы, которые были взяты еще из проектов Второй империи и позволили бы избранникам мусульман участвовать вместе с французами в сенатских и депутатских выборах» [5, с. 48-51].

В целом, Первая мировая война принесла Алжиру вместе с потерями в людях и материальными тяготами некоторый прогресс в развитии промышленности, рост наиболее современных классов – пролетариата (преимущественно из работавших в метрополии) и буржуазии (главным образом, торговой), общее изменение социально-психологического климата (ввиду участия многих алжирцев в военных действиях и их жизни в Европе в течение нескольких лет), увеличение рядов и оживление оппозиционной властям политической элиты (в основном из переехавших в Европу или страны Арабского Востока, но также из тех, кто проходил во Франции военную службу, учебу или работал). Подчеркнув, обнажив или углубив многие довоенные противоречия колониального строя, обстановка военного времени содействовала общему росту социально-политической напряженности в Алжире, порождая кризис всех первооснов созданного колонизацией общественного народа.

Литература

- 1 Ланда Р.Г. Борьба алжирского народа против европейской колонизации, 1830-1918. – М., 1976. – 305 с.
- 2 Саид А. Восстания арабов в XX веке. – М., 1964. – 350 с.
- 3 Манфред А.З. История Франции. – М., 1973. – Т.2. – 361 с.
- 4 Иванов Н.А. Кризис французского протектората в Тунисе. – М., 197. – 400 с.
- 5 Ланда Р.Г. История Алжира. XX век . – М., 1999. – 309 с.

References

- 1 Landa R.G. Borba aljirskogo naroda protiv evropeiskoi kolonizacii, 1830-1918. – М., 1976. – S. 305.
- 2 Said A. Vostania arabov v XX veke. – М., 1964. – S. 350.
- 3 Manfred A.Z. Istoria Fransii. – М., 1973. – Т.2. – S. 361.
- 4 Ivanov N.A. Krizis fransuzskogo protectarata v Tunise. – М., 1978. – S. 400.
- 5 Landa R.G. Istoria Aljira. XX vek . – М., 1999. – S. 309.

Мукатова Г.А.
**Проблемы религиозного
экстремизма
в Центральной Азии**

Данная статья посвящена одной из глобальных проблем нынешнего столетия – проблеме религиозного экстремизма. Автор приходит к выводу, что естественная потребность людей в религии, избавленной от давления тоталитарной системы, повлекла значительный рост числа религиозных организаций, учреждений. Подобное развитие ситуации совпало с отказом государства, слишком занятого исправлением экономической ситуации, от какой-либо регулирующей роли в сфере религиозного образования. Отдельно уделяется внимание проблеме религиозного образования казахстанской молодежи за рубежом, деятельности запрещенных религиозных течений в регионе. Кроме того, рассмотрена проблема коммерческой деятельности под вывеской религиозных объединений, что особенно характерно для Казахстана. Вкратце приведены основные законы республики по борьбе с вышеуказанными негативными явлениями. Особо отмечена роль Президента Н.А.Назарбаева в продвижении инициатив по противодействию международному терроризму по линии ООН. На основе анализа обстановки в статье сделана попытка определить основные направления деятельности центральноазиатских государств в регулировании данной проблемы.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, терроризм, Центральная Азия, религиозные организации, ислам.

Mukatova G.A.
**Religious Extremism Issues in
Central Asia**

This article focuses on one of the global challenges of this century – the problem of religious extremism. The author concludes that the natural need of the people in religion, relieved from the pressure of a totalitarian system, led to a significant increase in the number of religious organizations and institutions. Such developments coincided with the failure of the state, too engaged in correcting the economic situation, from any regulatory role in the field of religious education. Separately paid attention to the religious education of Kazakh youth in abroad, the activities of banned religious movements in the region. In addition, the problem of commercial activities under the guise of religious associations, particularly for Kazakhstan. Summarized the basic laws of the Republic to combat the above mentioned negative phenomena. Highlighted the role of the President N. A. Nazarbayev in promoting initiatives to counter international terrorism by the UN. Based on the analysis of the situation, in this the article attempted to identify the main activities of the Central Asian States to control this problem.

Key words: Religious extremism, terrorism, Central Asia, religious organizations, islam.

Мұқатова Г.А.
**Орталық Азиядағы
діни экстремизм мәселелері**

Бұл мақала қазіргі жүзжылдықтағы бүкіләлемдік мәселелердің біріне айналған діни экстремизм мәселелеріне негізделген. Автор тоталитарлық қысымдық жүйеден құтылған адамдардың дінге деген табиғи мұқтаждылығы діни ұйымдар мен мекемелер санының айтарлықтай өсуі көпшілікті назардан тыс қалдырмады деген қорытындыға келді. Жағдаяттың осыған ұқсаған дамуы қандай да бір діни білім саласындағы реттеуші рөлден экономикалық жағдаятты түзетуден бас алмаған кейіптегі мемлекеттің бас тартуымен сәйкес келді. Шетелдегі қазақ жастарының діни білім алу мәселесіне, аймақтағы тыйым салынған діни ағымдарға қатысты қызметтерге өз алдына бөлек мән беріледі. Осыдан басқа, маңдайшадағы жазу астындағы діни бірлестік аталған коммерциялық қызмет мәселелері әсіресе, Қазақстанға қатысты қарастырылады. Жоғарыда аталған негативті құбылыстармен күрес жөніндегі республиканың негізгі заңдары қысқаша баяндалады. Президент Н.Ә. Назарбаевтың БҰҰ жолымен халықаралық терроризмге қарсы әрекеті бойынша ынталы бастамасындағы рөлі ерекше белгіленген. Талдау жағдайы негізінде, мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің осы мәселелерді реттеу барысындағы негізгі бағыттағы қызметтерін анықтаудағы әрекеті жасалған.

Түйін сөздер: Діни экстремизм, терроризм, Орталық Азия, діни ұйымдар, ислам.

ПРОБЛЕМЫ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Межконфессиональное и межэтническое согласие является одним из необходимых условий целостности государства. Но, как отметил в своем выступлении на 70-ой юбилейной сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев, «глобальный масштаб приобрела угроза терроризма и религиозного экстремизма» [1].

Экстремизм по своей сути многолик, как многообразны порождающие и подпитывающие его причины и источники. Политики довольно часто причиной распространения экстремизма в современном мире называют религиозный фундаментализм. Кстати, нужно сказать, что фундаментализм и радикализм (экстремизм) присущи практически любым религиям. Не нужно быть специалистом в этой сфере, но достаточно знать азы истории, чтобы вспомнить, что экстремизм проявлялся и в христианстве: это крестовые походы, инквизиция в Испании, борьба со старообрядцами в петровской России и т.д.

Но сегодня мы видим явную подмену понятий, когда достаточно широко распространяются именно такие дефиниции, как «исламский экстремизм» и «исламский терроризм», носящие порой чисто эмоциональный характер [2]. Но ведь широко известно, что в самом исламе нет никакой агрессивности.

Если же исследовать истоки проявления и природу экстремизма, то можно прийти к выводу, что в основе его появления лежит банальное столкновение интересов и противоречий: как политических, так и экономических, социальных, этнических и конфессиональных. В случае невозможности соблюдения по тем или иным причинам своих интересов один из участников противостояния вполне способен перейти к крайним методам разрешения своих политических, религиозных, этнических и иных проблем. При этом, как считают исследователи, проблема экстремизма формируется не как результат какой-либо отдельной причины и одного фактора, а как набор проблем, каждая из которых вносит свой негативный вклад в общий террористический потенциал [3].

Это крайне опасное социально-политическое и криминальное явление не обошло стороной и страны центральноазиатского региона. Процессы демократизации государственной и

общественной системы в республиках Центральной Азии, начавшийся на рубеже 80-90-х гг. XX века, в полной мере захватил и сферу религиозной жизни общества, привел к возникновению принципиально новой религиозной ситуации в республиках. Существенно возрос уровень религиозности населения, бурными темпами происходило увеличение числа религиозных объединений. Возобновили или начали вновь свою деятельность многие мечети, монастыри, миссионерские и религиозно-просветительские центры, конфессиональные благотворительные учреждения, духовные учебные заведения, средства массовой информации религиозной направленности. Центральноазиатские республики, в этот период занятые совсем другими проблемами, недостаточное внимание уделяли деятельности деструктивных сил, что привело к их активизации. Возрождение и распространение нетрадиционных исламских направлений и течений так же с тем связано, что с развалом советской системы и открытием «железного» занавеса многие молодые люди уезжали в зарубежье для получения образования в страны, в которых в качестве национальной идеологии позиционируется нетрадиционный для нас ислам шиитского или ваххабитского толка. В итоге эти молодые люди, оказавшись под влиянием идеологии другого государства, приняли ее и потом эти же учения и способствовали образованию всевозможных исламских течений и сект, нетрадиционных для стран Центральной Азии. Таким образом, религиозный экстремизм стал реальной политической силой, особенно в южных регионах, где ислам имеет глубокие исторические корни, более распространен и ярко выражен.

Как отметил Н.А. Назарбаев, «в XXI веке центр развития смещается в Азию – самый большой континент мира, где живет 2/3 населения планеты, сосредоточены огромные ресурсы. Мощный рывок развивающихся экономик Азии обозначил новую реальность в глобальных процессах» [1]. Эти процессы не могут не вызывать определенную озабоченность западных стран, США, которые, уже не секрет, спонсируют многие организации, в том числе и экстремистские.

Но исследователи приходят к выводу, что ислам – не причина и не катализатор его возникновения, корень проблемы кроется в сложности социально-политической ситуации в государстве, их вовлеченности в глобальные и региональные конфликты [3]. На мой взгляд, тенденции современного развития ислама в исследуемом реги-

оне обусловлены, в основном, влиянием внешних факторов.

Множество течений, распространенных в различных странах, экспортируют свои идеи и находят своих приверженцев как в республиках Центральной Азии, так и в Казахстане. Для современной религиозной ситуации характерны возникновение и усиление радикальных религиозных сообществ, активизация деятельности центров нетрадиционных верований, повышение влияния иностранного миссионерского движения и расширение социальной базы сектантских организаций, особенно за счет молодежи. При этом наибольшую озабоченность вызывает усиление деятельности деструктивных сект и культов нового поколения. Так можно отметить, что с начала нового тысячелетия в исследуемом регионе отмечена активизация деятельности и таких нетрадиционных религиозных организаций (Свидетели Иеговы, Общество сознания Кришны, Церковь сатаны и т.д.), которые так же подпадают под критерии экстремистских. Опасность заключается в том, что молодежь, для которой религия все больше становится ценностной ориентацией, регулирующей социальное поведение, психологию общения и философское отношение к жизни, весьма смутно представляет, где проходит грань между традиционной религией и псевдорелигиозностью.

Степень влияния деструктивных религиозных организаций на социально-политическую жизнь зависит от целей этих организаций: одни из них действуют разрушающе на личность, ставя индивидуума в психологическую зависимость от руководства такой организации, контролируя его деятельность и направляя его действия и поступки в нужном для организации русле; другие могут в значительной степени повлиять на политическую жизнь государства, представляя угрозу для сохранения независимости страны [4].

Как отмечают исследователи, сегодня в центральноазиатском регионе оперируют международные террористические организации или их подразделения, радикально настроенные исламские фундаменталисты, экстремистские группировки, что вызывает обеспокоенность как государств региона, так и всего мирового сообщества. Территориальная близость к Афганистану, Сирии, провозглашение в 2013 г. квазигосударства ИГИЛ также является дестабилизирующим фактором. Среди других факторов можно назвать противостояние между сторонниками светской и теократической власти в некоторых центральноазиатских республиках, что

влияет на активизацию экстремистски настроенных сил, этнические конфликты с вовлечением различных диаспор, растущую агрессивность мировой политики и т.п.

В результате этих и иных факторов в центральноазиатском регионе действуют Исламская партия возрождения Узбекистана (ИПВУ); партия «Адолат» (Справедливость); «Ислом лашкари» (Воины ислама); «Хизб ут-Тахрир» (Партия освобождения); «Акрамийа» (Партия исламского возрождения Таджикистана – ПИВТ); Исламское движение Восточного Туркестана (Центральная Азия) и другие организации [5].

Хотя и утверждается, что большинство этих организаций исповедуют принцип равенства, но преобладающее их большинство с момента основания строятся по жесткому иерархическому принципу, свойственному не массовым движениям, а харизматическим сектам. Формально большинство этих организаций требуют от своих последователей только преданности Аллаху, соблюдения подобающих форм отправления молитвы, уважения к единоверцам и налагают обязанность проповедования с целью обращения в ислам. Но фактически эти организации и учреждения пытаются использовать религию в политической сфере для достижения целей, направленных на насильственное изменение государственного строя или захват власти, нарушение суверенитета и территориальной целостности государства, на возбуждение религиозной вражды и ненависти.

Характерной особенностью последнего периода, оказавшей определенное влияние на общую религиозную ситуацию в центральноазиатском регионе, стало так же распространение различных религиозных и околорелигиозных групп эзотерического и оккультно-мистического направления. Как правило, действуют они под вывеской общественных объединений, психотерапевтических, оздоровительных, образовательных, научно-познавательных, культурологических и иных учений и школ. На деле же

большинство из этих формирований, и об этом наглядно свидетельствует практика их деятельности как в исследуемом нами регионе, так и за рубежом, имеют четко выраженную коммерческую направленность.

В связи с этим вопросы противодействия и пресечения проявлений экстремизма и терроризма должны находиться и находятся под постоянным контролем и вниманием органов государственного управления. В республиках создана законодательная и нормативная база борьбы с терроризмом, в частности, приняты Законы «О борьбе с терроризмом» и «О противодействии экстремизму».

Так в Казахстане на сегодняшний день судебными органами 16 различных организаций признаны террористическими либо экстремистскими и их деятельность запрещена на территории республики. Выступая с трибуны ООН Н.А. Назарбаев предложил учредить под эгидой ООН единую мировую сеть противодействия международному терроризму и экстремизму. Для реализации этой задачи он предложил разработать и принять всеобъемлющий документ ООН по борьбе с терроризмом [1].

Политика государства в сфере религиозных отношений в нынешний период во многом определяется специфической полиэтнической и многоконфессиональной структурой населения республик Центральной Азии.

Анализируя деятельность Казахстана в вопросах противодействия религиозному экстремизму и терроризму и политики в религиозной сфере, приходишь к выводу, что главными позициями центральноазиатских государств в этом направлении должны стать:

- последовательная взвешенная политика в сфере межконфессиональных отношений;
- законодательство, предусматривающее равные права для всех конфессий;
- толерантность;
- отсутствие протекционизма со стороны государства в отношении той или иной конфессии.

Литература

- 1 Выступление Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева на 70-ой юбилейной сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций // inform.kz/arb/article.
- 2 Сыроежкин К.Л. Обыкновенный терроризм // Геополитика – безопасность – терроризм: сб. ст. / под ред. Е.А. Вертлиба, Л.М. Бондарца. – Бишкек, 2006. – С. 203.
- 3 Абишева М. Религиозно-политический экстремизм в странах Центральной Азии: анализ причин распространения // Центральная Азия и Кавказ. – № 6 (48). – 2006. – С. 51.

- 4 Двиденди Р. Нетрадиционные угрозы безопасности в Центральной Азии. В кн.: Перспективы укрепления казахстанско-индийского партнерства. – Алматы: КИСИ, 2006.
- 5 Мирсайитов И. Особенности политического ислама в Центральной Азии // Analytic. – 2006. – №3.

References

- 1 Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbaeva na 70-oy yubileynoy sessii Generalnoy Assamblei Organizatsii Obedinennykh Natsiy// inform.kz>arb/article.
- 2 Syroezhkin K.L. Obyknovennyi territorizm // Geopolitika- bezopasnost- terrorizm: Sb. St. / Pod red. E.A. Vertliba, L.M. Bondartsa. – Bishkek, 2006. – S. 203.
- 3 Abisheva M. Religiozno- politicheskiy ekstremizm v stranah Tsentralnoy Azii: analiz prichin rasprostraneniya // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. №6 (48). 2006. S.51.
- 4 Dvidendi R. Netraditsionnye ugrozy bezopasnosti v Tsentralnoy Azii. V kn.: Perspektivy ukrepleniya kazakhstansko- indiyского partnerstva. – Almaty: KISI, 2006.
- 5 Mirsayitov I. Osobennosti politicheskogo islama v Tsentralnoy Azii // Analytic. – 2006. – №3.

Канапьянова А.Ж.

Идеология и особенности Республиканской партии США

Важнейшей особенностью политической системы США является двухпартийная система, сформировавшаяся в ходе исторического развития страны. При этой системе к власти попеременно приходят только две наиболее влиятельные политические партии – Республиканская и Демократическая. В данной статье мы рассмотрим идеологию и особенности Республиканской партии США. Она была создана как объединение противников рабства и сторонников расширения компетенции власти центрального правительства. Мы видим, что особенности республиканской партии в её однородности – консерватизм во всех сферах. Данное исследование особенно актуально для Республики Казахстан, так как зарубежный опыт поможет решить проблему выбора той оптимальной модели партийной системы, которая в ближайшие несколько лет могла бы быть адекватной масштабу и характеру политического процесса в нашей стране.

Ключевые слова: двухпартийная система, Республиканская партия, консерватизм, идеология.

Kanapyanova A.Zh.

Ideology and features of the Republican Party USA

The most important feature of the USA political system, which is a two-party system, form during a course of historical development of the country. Only two parties Republican and Democratic come to power within this system. This article will review the ideology and characteristic features of the USA Republican party. It was created as a union of slavery opponents and people who wanted to widen the competence of central power government. We see that the peculiarities of the Republican party consist in its unity, – conservative in all the spheres. This research is especially actual for Kazakhstan, since the experience can help to solve the problem of choosing the optimal party system model, which can match the scale and character of the political processes, which are taking place in our country.

Key words: two-party system, Republican party, conservatism, ideology.

Канапьянова А.Ж.

АҚШ Республикалық партиясының идеологиясы және ерекшеліктері

АҚШ тарихи дамуының барысында қалыптасқан екіпартиялық жүйесі елдің саяси жүйесінің маңызды ерекшелігі болып табылады. Бұл жүйеде билікке неғұрлым ықпалды екі саяси партия – Республикалық және Демократиялық партия кезектесіп келіп отырады. Ұсынылып отырған мақалада біз АҚШ Республикалық партиясының идеологиясын және ерекшеліктерін қарастырамыз. Ол құлдыққа қарсы болған және орталық үкімет билігінің өкілеттіліктерін кеңейтуді жақтаған саяси күштердің бірлестігі ретінде құрылған еді. Республикалық партияның ерекшелігі оның біртектілігінде – барлық салада консерватизмді ұстануында екенін көреміз. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы үшін айрықша маңызды, өйткені біздің еліміздегі саяси үдерістердің сипаты мен ауқымына сай келетін тиімді партиялық жүйе моделін таңдау мәселесін шешуде шетелдік тәжірибе көмек береді.

Түйін сөздер: екіпартиялы жүйе, Республикалық партия, консерватизм, идеология.

ИДЕОЛОГИЯ И ОСОБЕННОСТИ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ПАРТИИ США

20 января 2016 года Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев подписал Указ «О роспуске Мажилиса парламента Республики Казахстан пятого созыва и назначении внеочередных выборов депутатов Мажилиса парламента Республики Казахстан» [1]. Инициатива о проведении досрочных выборов депутатов позволяет говорить о начале нового этапа развития партийной системы Казахстана и политической культуры. Помимо того Н. Назарбаев неоднократно подчеркивал необходимость мер, направленных на повышение роли политических партий, в том числе расширение полномочий партийных фракций, финансирование политических партий, которые проходят в Парламент, из республиканского бюджета [2, с. 129].

Необходимость подобных мер обусловлена, в первую очередь, проблемой выбора той оптимальной модели партийной системы, которая в ближайшие несколько лет могла бы быть адекватной масштабу и характеру политического процесса в нашей стране. Несмотря на то, что контуры этой модели – многопартийность – были обозначены еще на заре независимости, отечественные политологи отмечают, что «сформировавшаяся в нашей стране мультипартийность вовсе не означает наличия у нас эффективной многопартийной системы», так как «провозглашение многопартийности и ее реализация – отнюдь не одно и то же» [3, с. 32]. С этой точки зрения, актуальным представляется изучение зарубежного опыта партстроительства и функционирования партийных систем, в частности США. Важнейшей особенностью политической системы США является двухпартийная система, сформировавшаяся в ходе исторического развития страны. При этой системе к власти попеременно приходят только две наиболее влиятельные политические партии – Республиканская и Демократическая.

Взаимоотношения двух главных партий характеризуются тем, что между ними сохраняется консенсус в отношении фундаментальных первооснов США – частной собственности, личной и политической свободы, республиканского федеративного государства и т.п. Расходятся партии, и порой существенно, в способах поддержания и развития этих принципов. Второе название Республиканской партии – Великая Старая Партия. Неофициальный символ партии – слон (олицетворяет мощь), неофициальный цвет – красный.

Партия была основана 28 февраля 1854 года в Рипон, штат Висконсин, путём объединения Партии Свободной Земли и фракции «Совесть» Партии вигов. Была создана как объединение противников рабства и сторонников расширения компетенции власти центрального правительства [1], отражая интересы промышленников Севера в противовес элитарной демократической партии, которая, опираясь на плантаторов-рабовладельцев Юга, монопольно правила страной после развала вигов [4]. Республиканская партия выступала за запрет рабства на территории штатов севернее 36-й параллели (что было отменено в 1854 году актом Канзаса-Небраски), раздачу свободных земель бесплатно всем желающим, а также – за установление высоких пошлин на ввозимые из Европы промышленные товары. Можно сказать, что первые лет 75 существования партии были довольно удачными – уже через 6 лет после возникновения кандидат партии Авраам Линкольн выиграл президентский пост, и за 72-летний период, с 1860 по 1932 год, партия проиграла лишь 4 президентских выборов из 18.

Республиканскую партию середины-конца XIX века американские политологи часто (и с немалым) основанием называют «партией гражданских прав», поскольку определяющими политическими вопросами для партии в тот период стали расовые (отмена рабства и освобождение негров в первую очередь) и т.н. «Реконструкция Юга» – то есть попытка проведения таких политико-экономических преобразований в этой части страны, которые исключали бы возврат «старой власти на старых принципах» [6, с. 47]. Республиканская партия этого периода сыграла достаточно прогрессивную роль по целому ряду вопросов. Во-первых, с самого основания она позиционировала себя как партия, защищающая интересы и саму целостность единого государства. Лишь постепенно, к концу 70-х – началу 80-х годов XIX века к этому стали добавляться вопросы экономики и торговли. При этом партия проповедовала крайне активную роль федерального правительства в решении этих вопросов. Тут и централизованное распределение государственных земель, и использование возможностей федерального правительства для расширения сети железных дорог, и протекционизм, подстегивавший рост отраслей индустрии путем введения высоких тарифов на конкурентоспособную продукцию из-за рубежа.

В 1912 году, в результате предвыборной кампании, в республиканской партии произошел раскол. Президентские выборы 1912 года прохо-

дили 5 ноября и отличались ожесточённой борьбой между тремя основными кандидатами, двое из которых уже были президентами ранее. Президент Уильям Тафт был вновь выдвинут Республиканской партией при поддержке консервативного её крыла. Бывший президент Теодор Рузвельт, не получивший поддержки республиканцев, создал свою собственную конвенцию и создал новую Прогрессивную партию (прозванную «Партией лосей»). Новая партия выдвинула Рузвельта и, кроме этого, выдвигала своих кандидатов на локальных выборах в крупных штатах [7, с. 203].

Раскол 1912 года и последующая существенная «консерватизация» партии на время существенно уменьшили её роль в американской политике, однако после окончания первой мировой войны, неудачи демократической администрации с одобрением Версальского договора и казавшегося «возврата к норме» республиканская партия довольно легко вернула себе доминирующую позицию. 24 октября 1929 года коллапсом Нью-Йоркской биржи началась Великая депрессия, к которой республиканская администрация оказалась совершенно неподготовленной. Республиканцы потеряли более 50 мест в палате представителей на промежуточных выборах 1930 года [4].

Именно в это время республиканцы и демократы окончательно поменялись местами в идеологическом спектре как более консервативная и более либеральная партия соответственно. Фактически до конца 60-х годов республиканцы стали «партией меньшинства», причем со значительным отрывом от демократов, и даже отдельные успехи Эйзенхауэра не могли поколебать этого факта. Надо отметить, что именно в период с конца 40-х по конец 60-х годов в республиканской партии очередной раз оформилось «умеренное» крыло, состоявшее из тех республиканцев, которые не отвергали тотально «Новый курс» Т. Рузвельта, а находили в нем немало рационального, и считали, что республиканской партии можно многое из него взять «на вооружение» [8, с. 56].

«Умеренные» республиканцы были не столь уж консервативны даже в экономико-финансовой сфере, а в социальной многие из них, храня верность зародившейся 100 лет назад традиции, нередко были весьма либеральными. Верховный Суд США, многие представители которого были назначены с представления президента-республиканца Эйзенхауэра, принял фундаментальные решения в области гражданских и социальных

прав, которые важны до сих пор, а тогда – вообще определили основные контуры и направления политической борьбы в стране и ее эволюции. Концом этого периода и началом нового обычно называют 1968 год, избрание президентом Ричарда Никсона и последующую «южную стратегию» республиканцев, основанную на массовом привлечении консервативных южан при общем сильном поправлении политики партии. Этот период характеризуется отсутствием гегемонии какой-либо политической партии в 2-партийной конфигурации, и, соответственно, очень частыми периодами «раздельного правления» (президент от одной партии, а большинство в одной или обеих палатах Конгресса – у другой). Среди республиканцев продолжается борьба между традиционным умеренно-консервативным крылом и жестко-консервативным направлением, символом которого многие годы был Рональд Рейган, а потом – спикер палаты представителей Ньют Гингрич и, несколько позже – Буш-младший. Во многом благодаря Рейгану внутри республиканцев усилились позиции сторонников экономического либерализма и ультраконсерватизма. Роль же умеренного крыла все больше сходит на нет. Тон начинают задавать не «традиционные консерваторы», которых больше всего беспокоили такие вопросы, как налоги и сбалансированность бюджета, а «социальные консерваторы», которым значительно важнее такие темы, как аборт, гомосексуализм или преподавание в школе религии и религиозной теории сотворения мира вместе с дарвиновской теорией происхождения человека. В годы «холодной войны» Республиканская партия во внутренней политике была более агрессивно настроена в вопросах антикоммунизма и гонений на левых (маккартизм), а её кандидаты обычно считались «ястребами» во внешней политике [5]. В современной республиканской партии США можно выделить несколько течений:

- традиционные консерваторы, которых, прежде всего, интересуют экономика и финансы, где они исповедуют такие традиционные принципы, как «низкие налоги», «льготы бизнесу», «сбалансированный бюджет», «право на работу» Для этого крыла характерна очень резко антипрофсоюзная направленность;

- социальные консерваторы. Основными вопросами для этой категории консерваторов являются социальные – аборт (запретить!), секс-меньшинства (прав не давать!), преподавание религии в школах (обязательно!), борьба против любых ограничений на право покупать и

носить оружие, и так далее. А вот в экономической сфере некоторые из представителей этого крыла являются скорее популистами, и «сбалансированность бюджета», например, их заботит достаточно мало;

- консерваторы-либертарианцы, с одной стороны они – последовательнейшие и глубочайшие консерваторы по целому ряду вопросов, особенно экономических, сторонники абсолютно минимального вмешательства государства в жизнь граждан. С другой стороны – такой же подход о «невмешательстве государства в жизнь граждан» приводит к тому, что в социальной сфере такие консерваторы не поддерживают попыток своих «социальных» коллег «навести мораль, средствами законодательства». Они проявляют скептицизм касательно интервенционистской внешней политики;

- палеоконсерваторы, озабочены в первую очередь «сохранением Америки, какая она есть», а потому – требуют жесточайших мер по «борьбе с иммиграцией», возведения высокой стены по всему периметру границы между США и Мексикой, и т.д.

На сегодняшний день идеология республиканской партии наиболее ярко проявляется в предвыборных компаниях кандидатов от нее на пост президента.

Так программа республиканца Теда Круза содержит такие религиозно-политические моменты, как законопроект, по которому США могут предоставлять убежище только тем сирийцам, которые исповедуют христианство, требования о запрете абортов, жесткую поддержку права американцев владеть огнестрельным оружием, резкую критику социальных программ Обамы и приверженность идеи максимального отстранения правительства от экономических процессов. Он призывает ужесточить политику в области депортации нелегальных мигрантов, усилить стену на границе с Мексикой и приостановить программы, предоставляющие визы для высококвалифицированных мигрантов [9].

Он называет внешнюю политику Хиллари и Обамы «слабой, неэффективной и опасной», призывает бороться с агрессией со стороны России, Ирана и Китая, однако при этом (в отличие от ряда других кандидатов) не сбиваться в мессианство. Так, Круз выступает против того, чтобы нести Ближнему Востоку демократию на крыльях американских бомбардировщиков.

Другой кандидат в президенты от республиканской партии Дональд Трамп в своей предвыборной платформе также пообещал остановить

незаконную миграцию. Он выступил за сохранение в полном объеме программ «Медикэр» (национальная программа медицинского страхования пожилых людей и инвалидов) и «Медикейд» (программа медпомощи для семей с уровнем достатка ниже черты бедности, финансируется на уровне штатов при поддержке федеральных властей). Вместе с тем он пообещал в случае избрания президентом отказаться от «Обамакэр» (реформа здравоохранения, главный элемент которой – введение всеобщего обязательного медстрахования). Он предлагает создавать новые рабочие места за счет возвращения американского бизнеса из-за границы. По его словам, введение высоких пошлин для товаров американских производителей, изготовленных за рубежом, вынудит их вернуть

производство на территорию США [10]. Трамп полагает, что Вашингтону следует пересмотреть условия торговых соглашений с такими странами, как Япония и Китай. Мультимиллиардер критикует вторжение США в Ирак, выступает за увеличение военных расходов, обещает найти лучших генералов, чтобы разобраться с организацией «Исламское Государство», а также не допустить обретения Ираном ядерного оружия. Таким образом, мы видим, особенности республиканской партии в её однородности – консерватизм во всех сферах (экономика, социальные вопросы), причем в большинстве своем консерватизм – крайний и достаточно «догматический», а во внешней политике – довольно агрессивный «интервенционизм».

Литература

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 20 января 2016 года №181 <http://www.nomad.su/?a=3-201601210016>
- 2 Нургалиев М. Е. Особенности партийного строительства США: опыт для Казахстана [Текст] / Нургалиев, М. Е. // Конституционная реформа – новый этап в развитии Казахстана. – Алматы, 2007. – С. 129-135.
- 3 Шоманов А. Проблемы и перспективы развития гражданского общества в контексте политической модернизации // Перспективы политических реформ в Казахстане: общественные ожидания и международные стандарты: Материалы Международной научно-практической конференции (23 ноября 2006 г.). – Алматы: Центральноазиатский фонд развития демократии, 2007. – С. 44.
- 4 Emil Pocock. History and American Studies. Eastern Connecticut State University. – <http://www.easternct.edu/personal/faculty/pocock/parties.htm>
- 5 Молчанов С. М. Политические партии США на современном этапе. – http://zhurnal.lib.ru/m/molchanow_s_m/uspoliticalpartiesatpresent.shtml
- 6 Уилсон Дж., Американское правительство: пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1995. – С. 177.
- 7 Белявская И. А. Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США. – М.: Наука, 1978. – С. 312.
- 8 Дербишайр Д. Денис, Дербишайр Ян. Политические системы мира: В 2-х т. – Том 2. – М., 2004. – С. 191.
- 9 Мирзаян Г. Кто любит Теда Круза // «Expert Online» – 3 февраля 2016 <http://expert.ru/2016/02/3/kto-lyubit-teda-kruza/>
- 10 Дергачев С. В Белый дом на золотом эскалаторе. Особенности предвыборной кампании Дональда Трампа. 28 июня 2015 https://lenta.ru/articles/2015/06/25/donald_trump/

References

- 1 Ukaz Presidenta Kazakhstana ot 20 ianvaria 2016 goda №181 <http://www.nomad.su/?a=3-201601210016>
- 2 Nurgaliyev M.E. Osobennosti partiinogo stroitel'stva SSHA: opyt dlia Kazakhstana [tekst] / Nurgaliyev, M. E. // Konstitucionnaia reforma – novyi etap v razviti Kazakhstana. – Almaty, 2007. – С. 129-135.
- 3 Shomanov A. Problemy i perspektivy razvitiia grazhdanskogo obshestva v kontekste politicheskoi modernizatsii // Perspektivy politicheskikh reform v Kazakhstane: obshchestvennye ozhidaniya i mezhdunarodnye standarty: Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (23 noiabria 2006 g.). – Almaty: Central'noaziatskii fond razvitiia demokratii, 2007. – С. 44.
- 4 Emil Pocock. History and American Studies. Eastern Connecticut State University. – <http://www.easternct.edu/personal/faculty/pocock/parties.htm>
- 5 Molchanov S.M. Politicheskie partii SSHA na sovremennom etape. http://zhurnal.lib.ru/m/molchanow_s_m/uspoliticalpartiesatpresent.shtml
- 6 Willson J. Amerikanskoe pravitel'stvo: Per. s angl. M.: Izdatel'skaia gruppa «Progress», «Univers», 1995. – S. 177.
- 7 Belavskaiia I. A. Teodor Ruzvel't I obshchestvenno-politicheskaiia zhizn' SSHA. – M.: Nauka, 1978. – S. 312.
- 8 Derbishair D. Denis, Derbishair Ian. Politicheskie sistemy mira: V 2-x t. – Tom 2. – M., 2004. – S. 191.
- 9 Mirzaian G. Kto lyubit Teda Kruza // «Expert Online» – 3 fevralia 2016 <http://expert.ru/2016/02/3/kto-lyubit-teda-kruza/>
- 10 Dergachev S.V. Belyi dom na zolotom eskalatore. Osobennosti predvybornoi kampanii Donal'da Trampa. 28 iyunia 2015 https://lenta.ru/articles/2015/06/25/donald_trump/

Касымова А.А.

**АҚШ президенті Д. Буш
әкімшілігі кезеңіндегі АҚШ
және Иран қарым-қатынастары
(2001-2009 жж.)**

Д. Буш әкімшілігі кезеңіндегі АҚШ және Иран қарым-қатынастары дүниежүзілік саяси тарихтың бір бөлшегі. Бұл кезең АҚШ пен Таяу Шығыс елдері арасында саяси-әскери қақтығыстардың орын алуымен сипатталады. Мақалада автор Д.Буш әкімшілігі кезеңіндегі АҚШ-тың Иранға қатысты ұстанған сыртқы саяси тұжырымдамасын қарастырады. Зерттеудің негізгі өзегі – ХХІ ғасырдағы АҚШ-тың «зұлымдық кіндігі», «Үлкен Таяу Шығыс», «Үшінші жақ» арқылы ықпал ету т.б геосаяси жобаларының астары мен Иран президенті М.Ахмадинеджанның «Ядролық қару ешкімге, ядролық энергия баршаға» атты тұжырымдамасы болып табылады. Сондай-ақ мақалада Д.Буш әкімшілігі кезеңінде АҚШ-тың түрлі халықаралық ұйымдар туы астында Иранға қарсы әрекет ету сипаты қарастырылады. Мұсылман әлемі мен Батыс әлемі арасындағы дипломатиялық байланыстар сипатталады. Сонымен қатар Иран Ислам Республикасына Батыс елдері тарапынан төнген саяси-экономикалық қысым, АҚШ президенті Д.Буш пен Иран президенті М.Ахмадинеджан арасындағы «ақпараттық соғыс» мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер: «Үлкен сегіздік», «зұлымдық кіндігі», терроризм, демократия, санкция, ракета, МАГАТЭ, Еуропалық Одақ, Еуроүштік.

Kasymova A.A.

**The American-Iranian relations
during the administration of USA
President W. Bush (2001-2009)**

The American-Iranian relations during the reign of George W. Bush is a part of the world political history. This period is characterized by the political-military confrontation between the United States and the Middle East. The author is risen Iran's foreign political strategy of the United States during the administration of George W.Bush. The study is characterized by geopolitical projects in the XXI century the United States as the «Greater Middle East», «axis of evil» influence through «third party» as the strategy of the Iranian President M.Ahmadinedzhan peaceful use of nuclear technology. The article is considered political influence of the United States against Iran through international organizations. This article describes the diplomatic relations between the Islamic world and the West. Also in the article, the author considered political and economic pressure the Islamic Republic of Iran by the West and the «information war» between the USA presidents George W.Bush and Iranian President M.Ahmadinedzhan.

Key words: «The Group of eight», «axis of evil», terrorism, democracy, a sanction missile, the IAEA, the European Union.

Касымова А.А.

**Американо-Иранские
отношения в период
администрации Президента
США Д. Буша (2001-2009 гг.)**

Американо-Иранские отношения в период правления Д.Буша являются частью всемирной политической истории. Этот период характеризуется военно-политическим столкновением между США и Ближним Востоком. В статье автором рассматривается Иран во внешней политической стратегии США в период администрации Д.Буша. В основе исследования характеризуются геополитические проекты США в ХХІ веке, как «Большой Ближний Восток», «ось зла», влияние через «третью сторону», так же стратегия Иранского президента М.Ахмадинеджана – мирное применение ядерных технологий. В данной статье рассматривается политическое влияние США на Иран через международные организации. В статье описываются дипломатические отношения между Исламским миром и Западом, политико-экономические нажимы на Иранскую Исламскую Республику со стороны Запада и «информационная война» между президентами США Д. Бушем и Иранским президентом М. Ахмадинеджаном.

Ключевые слова: «Большая восьмерка», «ось зла», терроризм, демократия, санкция, ракета, МАГАТЭ, Евросоюз, Евротройка.

**АҚШ ПРЕЗИДЕНТІ
Д. БУШ ӘКІМШІЛІГІ
КЕЗЕҢІНДЕГІ АҚШ
ЖӘНЕ ИРАН ҚАРЫМ-
ҚАТЫНАСТАРЫ
(2001-2009 жж.)**

XXI ғасырдың басы дүниежүзілік идеологиялық саясаттың өзгеруімен сипатталады. XXI ғасыр басында батыс елдері ғаламдық мәселелерді шешуші, саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуші мемлекеттер ретінде қалыптасты. Бұл кезеңде Еуропа елдерінің назарына АҚШ пен Иран Ислам Республикасы арасындағы саяси тұрақсыздық мәселесі ілікті. Жаңа ғасырдың басында АҚШ-та үкімет басына демократиялық партия өкілі Д. Буш келген еді. Д. Буш АҚШ-тың 42-президенті және 2001-2009 жж үкімет басын басқарған тұлға. Д. Буштың билік басына келуімен АҚШ-тың сыртқы және ішкі саяси стратегиясы түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бұған себеп, 2001 жылдың 11 қыркүйегінде АҚШ-тың Нью Йорк және Вашингтон қалаларында орналасқан бүкіләлемдік сауда орталықтарында болған террорлық акті. Бұл әлем халқын дүр сілкіндірген, ең ірі террорлық жарылыстардың бірі болды. АҚШ-қа экономикалық шығын, саяси тұрақсыздық, демографиялық тұрғыда адам шығынын әкелді. Аталмыш оқиғадан соң, АҚШ Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия елдеріне қатысты сыртқы саяси тұжырымдамасын өзгертті. Мұсылман мемлекеттерін соның ішінде Иран, Ирак мемлекеттерін қатаң бақылауға алып, қару тасымалы, террорлық акті, сондай-ақ ядролық бағдарлама аясында әлем халқы үшін «өте қауіпті» деп санады. 2001 жылдың 29 қыркүйегінде АҚШ конгресі дүниежүзі елдерін екі жүйеге бөліп топтастырды: АҚШ-қа халықаралық терроризммен күрес жолында қолдау көрсететін мемлекеттер және қолдау көрсетпейтін мемлекеттер. Осы орайда, АҚШ президенті Д.Буш саяси аренаға «зұлымдық кіндігі» терминін енгізді. «Зұлымдық кіндігі» ұғымы терроризм немесе террорлық ұйымдарды әскери мақсаттағы қару-жарақпен қамтамасыз ететін мемлекеттер. 2002 жылы 29 қаңтарда АҚШ президенті Д. Буш «зұлымдық кіндігі» елдерінің қатарына Иран, Ирак және Солтүстік Корея Демократиялық Республикасын жатқызды [1, 24 с.]. АҚШ президенті Д. Буш әкімшілігі кезеңінде Таяу Шығыс, соның ішінде Иран Ислам Республикасымен саяси қарым-қатынас ушыға түсті. Себебі, Иран президенті М. Хатами Израильге қатысты экстремистік шабуылдарын тоқтатпады. Мұның ұшқыны басқа да мұсылман мемлекеттеріне тиіп жатты. Осы жағдайды оңтайлы пайдаланған АҚШ сыртқы саяси стратегиясының бағытын ті-

келей Иранға бұрды. Сөйтіп, ХХІ ғасырда Иран мен АҚШ арасында саяси қақтығыстар одан ары өз жалғасын тапты. АҚШ сыртқы саяси ұстанымында Иранға қатысты көпвекторлы тұжырым қалыптастырды. Атап айтар болсақ, АҚШ саясатында Иран ядролық қару өндіруші және тасымалдаушы, террорлық ұйымдармен бірден-бір байланысы бар, демократиялық ұстанымды қажет ететін, монархиялық мемлекет. Осындай фактілерді желеу еткен Д.Буш әкімшілігі 2003 жылы «Үлкен Таяу Шығыс» атты геосаяси жоба ойлап тапты. Жоба бойынша аталмыш аймақ батыс елдері үшін қауіпсіздік, террорлық ұйым, есірткі тасымалы, заңсыз көші-кон мәселесі бойынша қауіпті, демократиялық құрылыс пен адам құқығы шектеулі елдер ретінде саналды. Аталмыш жобада КСРО-ның құлауынан кейін, Еуразия даласында «демократизация» үрдісін қалыптастыру керек деген тұжырым қарастырылды [2, 51-52 сс.]. Нәтижесінде, АҚШ Иран Ислам Республикасына қатысты жаңа саяси бағыт қалыптастырды.

2003 жылы Францияда Үлкен сегіздік елдерінің «Экономика, тұрақты даму, қауіпсіздік және терроризммен күрес» атты 29-саммиті болып өтті. Саммитте Иран Ядролық бағдарламасы, террорлық ұйымдарға қатынасы сынға алынды. Д. Буш өз сөзінде Иран ядролық бағдарламасымен Үлкен сегіздіктің бірлесе отырып жұмыс жүргізу қажеттілігін атап өтті.

2002-2004 жж Иран ядролық бағдарламасына қатысты мәселе Еуропа мемлекеттері тарапынан ушыға түсті. МАГАТЭ Иран Ислам Республикасын халықаралық агенттіктің шарттарын бұзғаны үшін бірнеше сатылар бойынша айыптады:

- 2002 жылы ресми мәлімдеме жасалмаған Иран ядролық объектілерінің ашылуы (Натанза маңайындағы уран кен байыту қоры, Арака маңайындағы судың ауыр изотоптық түрін шығару);

- Иран ядролық технологияларының «үшінші жақ» арқылы импортталуы (Пәкістан);

- Тегеран үкіметінің уран өнімдерін айырбастау және ядролық отындарды қайта өңдеуден өткізу;

- Иран президенті М.Хатамидің, Тегеранның толықтай ядролық энергия циклін алу технологиясын – уран кенін шығарудан бастап реактор қалдықтарын қайта өңдеуге дейін сондай-ақ радиоактивті қалдықтарды сақтауға дейінгі шараларды жоспарлауда деген мәліметі;

- 2002 жылы қыркүйекте Иранның алдағы 20 жылда қуаты 6000МВт құрайтын электр станциясын салу ниеті жайлы хабарламасы [3, 72 с.]

2003 жылы 6 маусымда МАГАТЭ директоры аль-Барадей халықаралық агенттіктің Иран Ислам Республикасының ядролық бағдарламасына қатысты қауіпі бар екендігін мәлімдеді.

Аталмыш мәлімдемені басшылыққа алған АҚШ үкіметі Иранға қарсы дипломатиялық тұрғыдағы соғысын бастауды жөн көрді. Алайда, Еуропалық Одақ елдері АҚШ шешіміне қарсылық танытып, Иран Ислам Республикасымен «Иранның ядролық бағдарламасы үшін құн төлеуі» туралы келіссөз орнатуды мақсат етті.

2003 жылы 30 тамызда Еуропалық Одақ Тегеран үкіметіне МАГАТЭ мен қалыпты байланыс орнатуды ұсынды. Осы ұсыныс негізінде 2003 жылы 21 қазанда Франция, Британия, Германия және Иран арасында уран кен байыту қорын тоқтату жайында коммюнике («Tehran Agreed Statment of 21 October 2003») қабылданды. Сондай-ақ Еуроодақ елдері Тегеранның атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану аясында заманауи технологияларды қолдану құқығын шектемеуге сөз берді [4, 73 с.].

Бұл кезеңде АҚШ сыртқы саясатында Еуроодақ елдерінің ықпалы арқылы Иранға өз саясатын жүргізу тұжырымдамасын ұстанды. 2004 жылы АҚШ «Иранның уран кен байыту қорын уақытша тоқтату» туралы ұсынысына қолдау білдірген болатын. 2005 жылы 22 ақпанда Брюссельде өткен пресс-конференцияда АҚШ президенті Д.Буш, Еуропалық лидерлер тарапынан Иран мәселесіне қатысты құнды кеңестер алып жатқандығын, сондай-ақ Германия, Франция, Британия мемлекеттерінің ортақ мақсат – Иран ядролық қару өндірісінен бас тартқызуды көздейтіндіктерін ашып айтты.

2005 жылы наурыз айында АҚШ президентінің өкілі С. Маклеллан мен АҚШ мемлекеттік хатшысы К. Райс «Иранның ядролық бағдарламасы үшін құн төлеуі» туралы Еуроодақ елдерінің жобасына қатысуға дайын екендіктерін жариялады. Д. Буш үкіметі Иранға америкалық авиациялық қозғалтқыштар мен электрондық жабдықтарды сатып алуына рұқсат берді және де әлемдік сауда ұйымында Тегеран үкіметіне қолдау көрсететінін мәлім етті. АҚШ осылайша, Еуроодақ тарапынан Иран мемлекетін бақылауда ұстап, халықаралық инспекторлар тарапынан ядролық объектілерді бақылап, толықтай ядролық энергия циклін жоюды көздеді. Алайда, АҚШ-тың бұл жоспары жүзеге аса қоймады. 2005 жылы 27 ақпанда Ресей және Иран арасында «Бушердегі ядролық реактордан өңделген ядролық өнімнің Ресейге міндетті түрде оралуы» жайында келіссөз орнатты [5, 6 с.]. Аталмыш ке-

лісімшарт Еуроодақ, АҚШ және Ресей арасында кикілжің тудырды. АҚШ, Еуроодақ елдері Иран мемлекетімен жаңа келіссөздер жүйесін құруға талпынғанымен, Иранда саяси билік жүйесінің ауысуына байланысты еш нәтиже бермеді. Иранда билік басына 2005 жылы 26 маусымды М. Ахмадинеджан келді. М. Ахмадинеджан Еуроодақ және Иран арасында жасалған келісімшарттардың күшін жойды.

Бұл АҚШ-тың сыртқы саяси стратегиялық жоспарын бұзды, осы орайда, 2005 жылы 29 маусымда АҚШ президенті Д. Буш №13382 «Әскери мақсаттағы қару-жарақ тасымалдаушылар мен сол іске демеушілік танытушыларды оқшаулау» атты қаулыға қол қойды. Қаулы бойынша Иран атом энергиясы жөніндегі компанияларға, атом энергиясына қызығушылық танытып келіссөз орнатқан шетелдік компанияларға санкция жарияланды [6].

2005 жылы 2 тамызда Британия, Германия, Франция сыртқы істер министрлері Иранға қарсылық нотасын жариялады, аталмыш құжатта уран өндірісі қайта жаңғыртылатын жағдайда, Иран ядролық бағдарламасына қатысты келіссөздерді тоқтататынын мәлімдеді. Осы жылдың 5 тамызында Еуроүштік Иран мемлекетіне ядролық өндіріс саласы мен уран өндіруден толықтай бас тартуын талап етті. Алайда Иран президенті М. Ахмадинеджан өз ұстанымынан бас тартпай, жоғарыдағы келіссөздердің жүзеге аспауына Еуроодақ елдерін кінәлады. Тегеран үкіметі Исфаханда ядролық өндіріс саласын қарқынды дамытатынын, сондай-ақ ядролық технологиялар базасын толықтыратынын мәлімдеді.

Нәтижесінде, Еуроодақ елдерінің, МАГАТЭ халықаралық ұйымының Иран Ислам Республикасымен 2002-2005 жж аралығында жасалған келіссөздері еш нәтиже бермеді. Сондықтан, 2005 жылдың 24 қыркүйегінде МАГАТЭ басқармасы «Иран мәмілелік құжаттамасын» БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіне тапсырды. Аталмыш құжат 2006 жылдың 4 ақпанынан бастап күшіне енді. Бұл жағдай Тегеран үкіметі үшін «санкция» мәселесі бойынша қауіп туғызды.

Аталмыш жағдаятты тиімді пайдаланған АҚШ конгресі 2005 жылы 22 қарашада «Иран ядролық қаруын таратпау» туралы заң жобасын қабылдады. Заңнамалық актіде Иранның МАГАТЭ және ЕО елдері алдында ядролық бағдарламаға қатысты келісімшарттарды бұзғаны үшін айыптады. Сондай-ақ, Ресей басшылығын ядролық өндірісті дамытуда, химиялық және биологиялық қаруды, баллистикалық зымырандарды тасымалдап, технологиялық қызмет көрсетуді

жалғастыруда деп айыптады. Москва-Тегеран дипломатиялық байланысы сынға алынып, Ресей «Рособоронэкспорт» кәсіпорнына санкция жарияланды [7].

АҚШ конгресі «2005 жылдан бастап Иран демократиясын дамыту» туралы заң жобасын қабылдаған болатын. Осы мақсатта, АҚШ конгресі Иран мемлекетінің саяси партияларын дамытуға, еңбек құқығын, адам жеке басының құқығын қалыптастыруға 66 миллион доллар көлемінде қаржы бөлді. Мұндағы АҚШ-тың түпкі мақсаты Тегеран үкіметін исламдық саяси тәртіптен арылту, батыстық ұстаным қалыптастыру болды.

2006 жылы 16 наурызда АҚШ президенті Д. Буш «Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын» жариялады, мұнда АҚШ үкіметіне басты қауіп туғызушы мемлекет ретінде Иран Ислам Республикасын көрсетті. Сондай-ақ, Иран халықаралық терроризмге демеуші, ядролық қару таратушы және де Таяу Шығысқа (Израиль) басымдық саясат жүргізуші мемлекет деп танылды. Сонымен қатар құжатта Иранмен саяси арақатынасты тұрақтандыруда дипломатиялық келіссөздердің күші болмаған жағдайда, ең соңғы амал ретінде «әскери күш қолдану» деп қарастырылды [8].

Бұған қарсы жауап ретінде 2007 жылы 17 ақпанда Иран президенті М. Ахмадинеджан американдық телевизияға сұхбат берді. М. Ахмадинеджан АҚШ-тың әскери күшінен Иран мемлекетінің қорқынышқа бой алдырмайтынын, сондай-ақ АҚШ тарапынан шабуыл жасалған жағдайда «қатаң жазаланады» деп көрсетті. Осыдан кейін Иран үкіметі үш күндік жоғары деңгейде әскери дайындық жүргізді. Кіші, орта және үлкен радиустағы лазерлік ракеталар мен 60 мыңға жуық әскер қатыстырылды.

2007 жылы 24 наурызда БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі Иран Ислам Республикасына қарсы №1747 қарарын қабылдады, бұл қарарда Иранға қарсы санкция жарияланды [9, 29 с.]. Құжатта Иранға мемлекет тарапынан қарыз беруге тыйым салынды, Иран қару-жарағын экспорттауына эмбарго жарияланды, ракеталық технологиялар мен уран байыту қорына қатысы бар 13-ке жуық Иран компанияларының шоттарына тыйым салынды. Сондай-ақ Тегеран үкіметіне уран байыту ісі жөнінен мораторий жариялауға екіайлық уақыт берілді. 2007 жылы 25 наурызда Иран президенті М. Ахмадинеджан БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қабылдаған қарары Иран ядролық бағдарламасының дамуын тоқтатпак емес деп ресми түрде мәлімдеді.

Бұл кезеңде Д. Буш әкімшілігінің басты мақсаты әлемдік қауымдастыққа Иран Ислам Рес-

публикасын АҚШ-қа қауіп тудырушы мемлекет ретінде таныту болды. АҚШ сыртқы саяси стратегиясында Иранға қарсы «ақпараттық соғыс» және «іштей іріткі салу» тұжырымдамасын ұстанды. 2007 жылы сәуірде АҚШ үкіметі Ирак жерінде қайтыс болған американдық солдаттардың өліміне Иран басшылығын айыптады. Сондай-ақ, Ирак мемлекетіне Иран шенеуніктері мен жоғарғы басшылары тарапынан жоғарғы қуаттағы жарылыс заттары тасымалданады деп арызданды. 2007 жылдың маусым айында АҚШ-тың қорғаныс министрі Р. Гейтс Иран Ауғаныстандағы «Талибан» қозғалысының демеушісі деп мәлімдеді [10]. Осылайша АҚШ үкіметі жалған ақпарат тарату арқылы Иран мемлекетін айыптаудан танбады. «Іштей іріткі салу» саясатына тоқталатын болсақ, АҚШ үкіметі Иран Ислам Республикасына этникалық фактор тұрғысынан ықпал етуді көздеді. АҚШ Иранның ішкі саяси ахуалын толықтай зерттеп, этникааралық проблема туғызуды көздеген болатын. Себебі, Иран мемлекетінде күрд, әзірбайжан, белуджи, араб т.б этникалық топтар өмір сүреді. Бұл топтар арасында сеператистік қозғалыстар жиі болып тұрғандықтан Иран жерінде террорлық актілер жиі орын алады. Бұл террорлық актіге Иран мемлекеті тікелей Батыс елдерін айыптайды. 2007 жылғы Систан-Белуджистан провинциясында бірнеше террорлық акті болып, мұны «Джендуллах» ұйымы өз мойындарына алғаны белгілі. Иран үкіметі мемлекет ішінде осындай көптеген террорлық актілердің орын алуына, сеператистік қозғалыстардың ұйымдастырылуына АҚШ-тың тікелей қатысы бар деп айыптайды.

Еуроодақ елдері Иранмен тұрақты дипломатиялық байланыс орнатуды көздеп, 2008 жылы маусым айында Женева қаласында Еуроодақ елдері Иран ядролық бағдарламасының ресми өкілі С. Джабилимен келіссөз орнатуға тырысты. Алтылық елдері (Ресей, Қытай, Ұлыбритания, Франция, Германия, АҚШ) Иранмен уран кен байыту қорына қатысты «ядролық өндірісті тоқтату» атты келіссөз орнатты. Келіссөз бойынша Иран ядролық бағдарламасын дамытуды тоқтатқан жағдайда, БҰҰ тарапынан қабылданған санкциялардың күші жойылатындығы баяндалды [11, 25 с.]. Алайда, аталмыш келіссөз де Иран мен АҚШ арасындағы саяси қақтығысты шеше

алмады. Иран мемлекеті Еуроодақ ұсынысынан бас тартып, атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдаланатынын баяндады.

XXI ғасырдың басында Иран Ислам Республикасына батыс әлемі толықтай қарсылық білдірді. АҚШ Иранға қатысты сыртқы саяси стратегиясында «үшінші жақ» арқылы ықпал ету тұжырымдамасын қалыптастырғаны белгілі. Себебі, Д. Буш әкімшілігі кезеңінде АҚШ түрлі халықаралық ұйымдар туы астында әрекет ете отырып Иран Ислам Республикасына өз саясатын жүргізуді мақсат етті. Еуроодақ, Алтылық елдері, Үлкен сегіздік, МАГАТЭ, БҰҰ тарапынан Иран мемлекетіне қарсы бірнеше келіссөздер жүргізілді. Нәтижесінде, батыс елдері мен Иран Ислам Республикасы арасында бейбіт қарым-қатынас жүйесі орнай қоймады. Д. Буш әкімшілігі кезеңінде АҚШ Иран мемлекетін «зұлымдық кіндігі» елдерінің қатарына жатқызып, Иранға қатысты негізгі үш факторды атап өтті: халықаралық терроризмнің демеушісі; ядролық бағдарлама дамытушы; әлемдік демократиялық жүйенің қарсыласы. Осы факторлар негізінде АҚШ, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі, МАГАТЭ тарапынан бірқатар санкциялар жарияланды. Бұл Иран мемлекеті және батыс әлемі үшін өте тиімсіз болды, себебі, АҚШ пен Иран арасындағы саяси қақтығыс соғыс өртіні тұтандыруға әкеп соқтыратындығы да ғажап емес еді. Екіншіден, Иран мемлекетінде ішкі саяси тұрақсыздық, экономикалық тоқырау мен ұлтаралық сеператизм орын алды. Д. Буш әкімшілігі кезеңінде Иран мен АҚШ бір мәмілеге келе алмады. Аталмыш уақытта АҚШ президенті Д. Буш пен Иран президенті М. Ахмадинеджан арасындағы алауыздық тарихта «ақпараттық соғыс» деген атпен қалды. Иран президенті М. Ахмадинеджан Д. Буш әкімшілігі кезеңінде өз ұстанымынан мүлдем бас тартпай, Иран ядролық бағдарламасын жаңа қырынан танытуды мақсат етті.

Иран Ислам Республикасы жарты ғасырдан астам уақыт бойы «Ядролық қару ешкімге, ядролық энергия баршаға» ұранымен ядролық бағдарламаны әлем үшін қауіп туғызбайтындығына кепілдік берумен күресіп келеді. Бүгінгі таңда батыс әлемі мен Иран Ислам Республикасы арасындағы саяси қақтығыстар жаһандық толыққанды шешімін таппаған мәселелердің қатарында.

Әдебиеттер

- 1 Кортеев Р.Ю. Иран во внешнеполитической стратегии США (1979 г. – начало XXI в.). Автореферат. – Краснодар, 2013. – 30 с.
- 2 Иваненко В.И. Политика США на «Большом Ближнем Востоке» и безопасность стран СНГ// Проблемы национальной стратегии № 6 (15) 2012
- 3 Фененко А.В. Теория и практика контрраспространение во внешнеполитической стратегии США. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 248 с.
- 4 Фененко А.В. Теория и практика контрраспространение во внешнеполитической стратегии США. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 248 с.
- 5 Кортеев, Р.Ю. Проблема развития ядерной энергетики Ирана в американо-иранских отношениях (1979 г. – начало XXI в.) / Р.Ю. Кортеев // Ученые записки. Сборник статей ученых и аспирантов Адыгейского филиала Московской открытой социальной академии. – Краснодар: изд-во «Кубанькино», 2009. – Вып. 8. – С.3-9.
- 6 Executive Order № 13382 «Blocking Property of Weapons of Mass Destruction Proliferators and Their Supporters», June 28, 2005 // Federal Register. 2005. – Vol. 70. – № 126. – P. 38567-38570.
- 7 Юрченко В.Н. Политика санкций Соединенных Штатов Америки в отношении Исламской Республики Иран // Вестник Тюменского государственного университета. 2009. №7
- 8 The National Security Strategy of the United States of America. March 16. 2006. URL: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/nss.pdf>
- 9 Нургалиев М. Политика США в отношении Ирана на современном этапе // Analytic. Информационно-аналитический журнал. 2007/4 (40)
- 10 Министр обороны США обвинил Иран в поставках оружия талибам//[http:// news.hotindex](http://news.hotindex).
- 11 Кортеев Р.Ю. Иран во внешнеполитической стратегии США (1979 г. – начало XXI в.). Автореферат. – Краснодар, 2013. – 30 с.

References

- 1 Kortoev R.Ju. Iran vo vneshepoliticheskoy strategii SShA (1979 g. – nachalo XXI v.). Avtoreferat. – Krasnodar, 2013. – 30 s.
- 2 Ivanenko V.I. Politika SShA na «Bol'shom Blizhnem Vostoke» i bezopasnost' st-ran SNG// Problemy nacional'noj strategii № 6 (15) 2012
- 3 Fenenko A.V. Teorija i praktika kontraspromanenie vo vneshepoliticheskoy strategii SShA. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2007. – 248 s.
- 4 Fenenko A.V. Teorija i praktika kontraspromanenie vo vneshepoliticheskoy strategii SShA. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2007. – 248 s.
- 5 Kortoev, R.Ju. Problema razvitija jadernoj jenergetiki Irana v amerikano-irans-kih otnoshenijah (1979 g. – nachalo XXI v.) / R.Ju. Kortoev // Uchenye zapiski. Sbornik sta-tej uchenyh i aspirantov Adygejskogo filiala Moskovskoj otkrytoj social'noj akademii. – Krasnodar: izd-vo «Kuban'kino», 2009. – Vyp. 8. – S.3-9.
- 6 Executive Order № 13382 «Blocking Property of Weapons of Mass Destruction Proliferators and Their Supporters», June 28, 2005 // Federal Register. 2005. – Vol. 70. – № 126. – P. 38567-38570.
- 7 Jurchenko V.N. Politika sankcij Soedinennyh Shtatov Ameriki v otnoshenii Islamskoj Respubliki Iran // Vestnik Tjumen-skogo gosudarstvennogo universiteta. 2009. №7
- 8 The National Security Strategy of the United States of America. March 16. 2006. URL: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/nss.pdf>
- 9 Nurgaliev M. Politika SShA v otnoshenii Irana na sovremennom jetape // Analytic. Informacionno-analiticheskij zhurnal. 2007/4 (40)
- 10 Ministr oborony SShA obvinil Iran v postavkah oruzhija talibam//[http:// news.hotindex](http://news.hotindex).
- 11 Kortoev R.Ju. Iran vo vneshepoliticheskoy strategii SShA (1979 g. – nachalo XXI v.). Avtoreferat. – Krasnodar, 2013. – 30 s.

Qurbani N.

A historical review of ethnic groups in Afghanistan and its reflection on political power structure

Afghanistan is a multi-ethnic country. Understanding the diversity of ethnic groups is important, because political deals with this ethnic diversity have always been like a fault. While interpretations could be different and the ethnic diversity could be assumed as an opportunity to establish democracy but practically, during our historical experience, this diversity has merely been an obstacle; an obstacle against nation-building and constructing a national government and the most potential cause of igniting ethnic conflicts. Recognition of ethnic diversity and sharing political power with different ethnicities could be an end to ethnic hegemony as well as ethnic injustice and any potential ethnic conflicts. It also can help us to start the process of nation-building and establishing democracy.

Key words: Afghanistan, ethnicity, language, power, government, history, rule, partnership, diversity, exclusivity, individuality, family, law.

Курбани Н.

Ауғанстанның этникалық топтарына тарихи көзқарас және оның саяси билік құрылымында бейнеленуі

Ауғанстан көпұлтты мемлекет болып табылады. Этникалық топтардың алуан түрлілігін түсіну маңызды, себебі этникалық топтардың алуан түрлілігімен жасалған саяси келіссөздер әрдайым күйреуге ұшырайды. Осы кезде талдау беру қалай ерекшеленетін болса, этникалық алуан түрлілік демократияны орнату мүмкіндігі ретінде қабылданған болар еді, бірақ тәжірибе жүзінде, біздің тарихи тәжірибеміздің кезінде, бұл алуан түрлілік кедергіге айналды, мемлекеттік құрылысқа қарсы кедергі болды және ұлттық мемлекет құрылысына және этносаралық жанжалдарға ұрындыруға ең әлеуетті себепке айналды. Этникалық алуан түрлілікті мойындау және әртүрлі этникалық тиістілікті саяси билікпен бөлу ақырында этникалық гегемонияға, сонымен қатар этникалық әділетсіздік пен кез-келген әлеуетті этносаралық жанжалдарға айналуы мүмкін. Бұл сонымен қатар, бізге мемлекеттік құрылыс және демократияны құру үдерісін бастауға көмектеседі.

Түйін сөздер: Ауғанстан, халық, тіл, күш, үкімет, тарих, басқару, қатысу, әртүрлілігі, монополия, жекеменшік, отбасы және құқық.

Курбани Н.

Исторический взгляд на этнические группы Афганистана и его отражение в политической структуре власти

Афганистан является многонациональной страной. Понимание разнообразия этнических групп важно, потому что политические сделки с таким этническим разнообразием всегда происходят как разлом. В то время как интерпретации могли отличаться, этническое разнообразие могло быть принято как возможность установить демократию, но на практике, во время нашего исторического опыта, это разнообразие стало препятствием; препятствием против государственного строительства и строительства национального государства и самой потенциальной причиной провоцирования межэтнических конфликтов. Признание этнического разнообразия и разделение политической власти с различными этническими принадлежностями могут стать концом этнической гегемонии, а также этнической несправедливости и любых потенциальных межэтнических конфликтов. Это также может помочь нам начать процесс государственного строительства и построения демократии.

Ключевые слова: Афганистан, люди, язык, власть, правительство, история, управление, участие, разнообразие, монополия, индивидуальность, семья и закон.

**A HISTORICAL REVIEW
OF ETHNIC GROUPS
IN AFGHANISTAN AND
ITS REFLECTION ON
POLITICAL POWER
STRUCTURE**

In contemporary history, power distribution has thrice been experienced where the two first have failed but the third experience has somehow shown success; we say somehow because that only drew out the power from within some Pashtun families and distributed it among the leaders of different ethnicities. The power, to the proper word, didn't reach to the people but it just got trapped among the members of some powerful families of politico-ethnic leaders. Through this writing, it has been tried to firstly depict the mosaic texture of ethnic diversity in the country and its reflection on the political power structure. Secondly, it is discussed why political efforts in order to share the power based on ethnic diversity have failed. Unequal power distribution has brought about distinct status and conditions for the ethnicities holding the power and those deprived of it, analysis of which seems worth.

Afghanistan ethnicities

Afghanistan is described as a big museum of different ethnic groups due to the plurality and diversity of ethnicities and tribes therein. In this country, Pashtun, Tajik, Hazara, Uzbek, Turkmen, Baluch, Kazakh, Kyrgyz, Qezelbash, Aimaq, Nuristani, Kashmiri, Firuzkuhi, Arab, Pashayi, Hindu, Sikh and other ethnic groups reside. Historical and archaeological studies besides genetics show that current ethnics in Afghanistan have mainly evolved from native ancestors who are a common heritage of an undeveloped population of Neolithic revolution era and formation of first agricultural societies. These studies show that the beginning of distinction and difference among the people of Afghanistan has occurred during the Bronze Age probably after formation of the first civilization in this region. Later, immigration and invasion to this region increased the genetic differences among the ethnic groups and enabled Afghans with a unique genetic diversity in Central Asia. (1)

So far, there has not been any accurate and scientific statistics of Afghanistan ethnics' population, yet the issue of ethnics' population has been treated politically and non-nationally. With respect to the discussion purpose, here is offered a synoptic description of the most important ethnicities influential in political life of the country and their share of the power followed by a short review of other ethnic groups present in the country.

Pashtuns

There are disagreements over the origin and genealogy of Pashtuns. Some consider them of Egyptian Copts origin and some other presume that Pashtuns are one of Israelites. Thus, there have been different theories over the race and origin of Pashtuns, some of which are more like historic legends. Pashtun ethnics live in eastern, southern, northern and western Afghanistan respectively in order of population density. There are controversies over their population number and yet there has been no accurate and scientific statistics of Pashtuns' population. The language of Pashtuns is «Pashtu» a branch of Indo-European family. The vast majority of this ethnicity are Sunni Muslims and they practice agriculture and husbandry.

Based on intra-ethnic structures, Pashtuns are divided into two big tribes of «Ghalzayi» and «Durrani» who have been in some kind of competition over the political power since establishment of new Afghanistan and formation of state, this issue has also caused several ethnical and tribal conflicts. After establishment of new Afghanistan in 1747 by Ahmad Khan Abdali, the afghan government was reigned by Durrani who were themselves divided into two main branches of «Sadozayi» and «Barakzayi». Although the «Ghalzayi» tribe had participated within the political power structure but they never owned the exclusive reign like their rival. Only after the military codetta by pro-Communists in 1978 and upon the collapse of «Barakzayi» reign the political power was owned by another Pashtun tribe (Ghalzayi). (2)

Pashtuns, contrary to other ethnicities present in Afghanistan, have not been deprived of political rule as they have been holding the political power for more than 200 years up to now. Handling power, except for two special cases (Habibullah Kallakani and Burhanuddin Rabbani), has always been among Pashtun clans where it never got out of their hegemonic circle. While the political power has been limited to Pashtuns, the others have just been deprived of it. It is hard to say what Pashtuns have achieved through this political power but for sure the consequence of power exclusivity has been political deprivation and ethnic oppression for other ethnic groups.

Tajiks

Tajiks are the second ethnic group in Afghanistan. They mainly live in cities and somehow have given away tribal life. They are Persian-speaking and according to some researchers have Iranian roots. These people live in northeastern and western Afghanistan in Kabul, Herat, Parwan, Kapisa, Ghor,

Balkh, Ghazni and other cities. There is no exact statistics on their population. They are mostly Sunni Muslims. Tajiks also practice agriculture, husbandry and some run businesses. In spite of political power limitation, Tajiks have been shared with the political structure to some extent. (3)

Hazaras

Hazaras are another main ethnicity in Afghanistan. There is no exact statistical information on their population too. Most of their people have been living in central Afghanistan known as «Hazarajat» since the very past but nowadays they are present throughout the country. The Afghanistan map does not indicate a specific territory called Hazarajat as one cannot define an accurate boundary between this region and surrounding regions, but generally it is assumed that Hazarajat includes three central provinces of Bamiyan, Daikundi and Ghor plus areas of Ghazni, Parwan, Baghlan, Oruzgan and Badghis provinces. Hazaras are Shia and Sunni Muslims with a small number of them being Ismailis. Hazaras of Kabul, Ghazni, Bamiyan, Mazar, Herat and Daikundi are Shia and Hazaras of Takhar, Kunduz, Baghlan, Panjshir, Sorkhparsa, Saighan & Kahmard, Gadi and Baghal are Sunni and Ismaili. They speak Persian with Hazaragi dialect. In spite of their Turkic-Mongol features their racial origin has not yet been exactly identified and it requires more investigation and studies. They have a mixed ethnic composition of ancient origins. Hazaras have been kept one of the politically, economically and socially underdeveloped ethnicities of Afghanistan due to the discriminative policy of the past governments. (4)

In contemporary Afghanistan, the relations among ethnicities have been accompanied by disputes and conflicts, while the condition for Hazaras has been even worse as they have been systematically and extensively oppressed and discriminated during the history. Hazaras have been ignored of their citizenship rights almost in every historical periods. Afghan governments not only have never wished to pull Hazaras out of their geographical prison but in most periods they have tried to worsen the condition even more. In worst periods, the whole capacity of the government has been used to remove and genocide the Hazaras. The worst periods for Hazaras have been the reign of Amir Abdulrahman (1881-1901) and hundred years later the Taliban era when once again they wanted to exile Hazaras from Afghanistan by massacre and forced migration. Amir Abdulrahman confiscated the vast productive lands of Hazaras, caused many of them displaced and sold many others as slaves. The lost lands are a symbol of historic

oppression against them, they undeniably and clearly recount the tragic history of Hazaras. During the reign of Amir Abdulrahman, Hazaras experienced the worst historic oppression and catastrophe. Hundred years later during the rule of the Taliban, they were forced to leave the country through massacres and involuntary relocation. Noticeable cases are the massacres of Mazar-e-Sharif and Bamiyan which occurred during the Taliban rule.

Uzbeks

Uzbeks live in northern Afghanistan. There are no exact and technical statistics on their population as like other ethnicities of the country. Uzbeks are Turkic people who are mostly Sunni Muslims. The majority of them speak Uzbek language while urban Turkic populations speak Persian. They also practice agriculture and husbandry. Politically, they have also been deprived of the power structure as like other ethnicities and constantly oppressed. That is why they have been living in poverty and deprivation. (5)

Other ethnicities

Turkmen, Qezelbash, Kyrgyz, Baluch and ... are other ethnicities living in Afghanistan. The Qezelbashs mostly live in Kabul, Herat, Ghazni cities and practice business. The Turkmen live across the southern bank of Amu River and in provinces of Samangan, Balkh, Jawzjan, Sar-e-Pol and west northern boundaries of Afghanistan, they mostly practice husbandry. The Kyrgyz live in east northern region and in Wakhan corridor. The Baluch live in west southern region in vicinity of Iranian and Pakistani Baluch. The Kazakhs also live in Afghanistan especially in Mazar, Jawzjan and Takhar. They also practice husbandry and business. In general, these ethnic groups have been politically kept isolated and haven't had a share within the political power structure in Afghanistan.

The ethnics' reflection on political power structure

The structure of political power in Afghanistan has been based on exclusivist hegemon of ethnicity and tribe where only a single ethnicity has held the power. The political power has found itself responsive only for tribal demands by rival Pashtun ethnics and witnessed a form of political exclusivity according to which non-Pashtun ethnicities have been deprived of a political share within this structure. The Afghan history is a history of deletion, a history on deprivation of a large mass from the power and the restriction of political power to a specific minority, a minority who has faked itself as the majority.

For this minority, it has always been a threat that the majority joins to the political power. Since the

formation of current Afghanistan in 1747 by Ahmad Khan Abdali until after 1960 in the era of Zaher Shah and after that until 1980 the political power has constantly been held by two Pashtun clans and none of other ethnic groups have been shared with the political power. The history of government in Afghanistan, due to its ethnic feature, has never sought national solidarity through offering a common national identity. In multi-ethnic country of Afghanistan, the exclusivity of political power by a single ethnicity and deprivation of other ethnics from it, has had considerable political outcomes which have been grounds for crisis and tribal conflicts. The ethnics deprived of the political power had found themselves helpless for political dispute with the dominant group through resorting to the theory of natural rights and human equality. The domination of a single ethnicity over the political power structure has been the source of ethnic discontents and offences.

Since the establishment of the first government in Afghanistan (1747) until 1960, except the 9-month reign of Habibullah Kallakani a Tajik ethnic, the political power has been exclusively and centrally within the hands of Pashtuns and except for Tajiks who had a small share in the government, other ethnicities were deprived of the political power. Until 1960-1970, known as the democracy decade, and later in 1978-1991 there is no single case of political partnership and reflection of non-Pashtun ethnics within the political power structure. After 1960 until the fall of People's Democratic Party state in 1991 and as a result of regional countries' changes and transitions and the efforts by non-Pashtun ethnicities for removing the historical deprivation from the power, the debate on political partnership by all ethnics emerged. During the government of People's Democratic Party, Hazaras and Uzbeks took part in ethnic composition of the Democratic Party and achieved political and military power as well as Tajiks gained a main share. After the assassination of Nurmohammad Taraki and Hafizullah Amin, the political power structure changed and Tajiks raised to the top of the power pyramid. «Within the composition of the democratic party in 1979 there were 56% Pashtuns, 35% Tajiks and 9% other ethnics. During the state of Najibullah in 1987 there were 47% Tajiks, 37% Pashtuns, 8% Uzbeks and 8% Hazaras and other ethnics.» (6) After collapse of Najibullah government, increasing public awareness within ethnic groups and formation of politico-military groups among non-Pashtun ethnicities during the war against the soviet army and Kabul government led to the change in political power out of the central government frame. The changes both

from within the government and from the resistant groups provided grounds for a total transition in political power structure in Afghanistan. The Islamic Party as the largest Pashtun politico-military group could not resist this change and consequently the power was given up to non-Pashtun ethnics especially Tajiks. Upon the end of Najibullah government the struggle over the power raised among the ethnic groups. As an effort to end the power struggle among the conflicting groups, through a resolution on power sharing and ethnics' partnership within the structure of political power made in Peshawar in 1992 and in Islamabad in 1993 with the intervention of Saudi Arabia, Pakistan and Iran the power sharing approach was experienced. But the two efforts, due to their essential faults especially ignoring the Hazaras' share, could not help to put an end to the power struggle in Afghanistan and, thus, Afghanistan fell into civil wars which lasted for 5 years.

After 5 years, the Taliban came to power upon which other ethnicities were removed and political power was exclusively within the Taliban hands. But after collapse of the Taliban Islamic emirate in 2001, the structure of political power in Afghanistan changed and the country experienced the third sharing of political power among ethnic groups. This experience was the most efficient one. In Bonn conference the power was shared among ethnic groups and Hamid Karzai was appointed as the leader of the authority. The principles of Bonn Agreement based on which the interim government was established included the partnership of ethnicities within the power, a widely-accepted government, preparing grounds for transition towards democracy and commitment to the international laws. In Bonn conference, the power was shared among four large ethnic groups of Afghanistan: Pashtuns 34%, Tajiks 34%, Hazaras 20% and Uzbeks 12%. The power sharing approach was previously experienced in other countries where had a similar condition of Afghanistan. Countries which experienced civil wars, scattered apart and drowned in a war over the power. The main reason for power sharing was preventing and ending the civil wars.

Now the question is that whether all ethnic and social groups were shared within the power and had their voice heard according to the Bonn agreement? If we define partnership in the power as the ethnics' existence range, the answer would not be positive.

Not all of ethnics could achieve partnership within the power structure according to their existence range. What we can observe in Hamid Karzai's and the current national unity government is both have ignored the principles of Bonn conference regarding the share of all ethnic groups in the power where the governments have failed just like the past. In Bonn conference there was a 20% share of power considered for Hazaras but in practice the share of Hazaras could not even reach to 10% in Hamid Karzai's government. This issue is the same for Uzbeks. There was no sign of a fair share for non-Pashtun ethnics, Tajiks and Uzbeks. There is no fair share of different ethnics within the structure of the national unity government according to the percentages mentioned in Bonn agreement. Only Pashtuns and Tajiks have preserved their shares while the share of Hazaras and Uzbeks in national unity government not only is not close to that as agreed in Bonn agreement but their shares have been deducted in favor of other ethnics.

Furthermore, the most essential question is that whether the political power, shared among the ethnicities for multiple times, has actually reached the Afghan people? The answer to this question returns to the nature of power in Afghanistan where it has had a familial property. After the Bonn conference where the power was shared among the ethnicities it never reached to people but was withdrawn from exclusivity by two families of a single ethnicity and undertaken exclusively by a number of ethnic leaders' families. The reality in current Afghanistan is that the power is restricted to the families of ethnic leaders where it has not been distributed to all individuals according to their individuality. Ethnic leaders each have established power islands within the multi-ethnic society of Afghanistan where they govern the people and share the power among their own families and those related to their party. In the current local governments of Afghanistan, the power is owned by those who are supported by political leaders and or a member of the family of politico-ethnic leaders. The Afghan people are equal before the law and each shall have a share of the power according to their individual identity nor based on their ethnic identity. People take part in elections but the government and power are formed in their absence while being shared merely among some ethnic leaders.

References

- 1 Deljoo, Abbas, the Ancient History of Hazaras. – Kabul: Amiri publications, 2014. – P 53.
- 2 Sajjadi, Abdulqayyum, Afghanistan's political sociology. – Kabul: Farhang publications, 2012. – P. 66.
- 3 Rewa, Oliver and Berigo Andre, Afghanistan War, translate by Abulhasan Sarwqad moqaddam. – Mashhad: Astan qods razawi publications, 1988. – P. 28.
- 4 Moosavi, Sayed Askar, Afghanistan Hazaras, translated by Asadullah Shafayi, Ashke Yas publications, 2007. – P. 15.
- 5 Dolatabadi, Basir Ahmad, Afghanistan Identity card (Shenasname Afghanistan). – Tehran: Erfan publications, 2001. – P. 36.
- 6 Guistozzi, Antonio, Afghanistan; war, society and politics, translated by Asadullah Shafayi. – Tehran: Erfan publications, 2009. – P. 148.

Литература

- 1 Дилжо, Аббас, Древняя история хазарейцев. – Кабул: публикации Амири, 2014. – С. 53.
- 2 Саждажи, Абдулкаюм, Политическая социология Афганистана. – Кабул: публикации Фарханг, 2012. – С. 66.
- 3 Рова, Оливер и Андре Биго, война Афганистана, перевод Абуль Хасан Сарукад Могхаддам. – Мешхед: Разави Публикации, 1988. – С. 28.
4. усави, Сайед Аскар, хазарейцев Афганистана, перевод Ассадулла Шафаи, Ашк-яс Публикации, 2007. – С. 15.
- 5 Даулатабади, Басир Ахмад, свидетельство о рождении Афганистан. – Тегеран: Эрфан Публикации, 2001. – С. 36.
- 6 Джиостози, Антонио, Афганистан; война, общество и политика, перевод Ассадулла Шафаи. – Тегеран: суфизм, 2009. – С. 148.

Кымызбаев Д.К.
**9/11 и трансформация
иммиграционной политики
США**

После сентябрьских событий иммиграционная политика США претерпела немало изменений. В частности, были приняты три важных законопроекта, как Закон «О внутренней безопасности», Закон «О повышении пограничной безопасности и реформировании въездных виз» и Закон «Патриот». Некоторые спорные моменты в принятых законах привели к разделению мнений публики. Не все инициативы Правительства находили поддержку народа. Процесс выдачи временных виз стал более жестким. Под пристальное внимание Департамента Внутренней Безопасности попадали лица преимущественно южноазиатского, мусульманского и арабского происхождения. Создание Департамента Внутренней Безопасности представило собой крупнейшую реструктуризацию функции исполнительной власти со времен учреждения Министерства Обороны после Второй Мировой Войны. Трагедия унесла жизни 3000 человек и стала поворотным моментом в международной политике США.

Ключевые слова: США, иммиграционная политика, 9/11, законопроект, Департамент Внутренней Безопасности.

Kymyzbayev D.K.
**9/11 and the transformation of
US immigration policy**

After the September events the immigration policy of the United States has undergone many changes. In particular, it has adopted three important laws as the «Homeland Security Act», «Border Security and Visa Reform Act» and «Patriot Act». Creation of the Department of Homeland Security represented the largest restructuring of the functions of the executive-branch since the establishment of the Department of Defense after World War II. Some of the contentious issues in the adopted laws led to the division of public opinion. Not all the initiatives of the Government were supported by people. The process of issuing temporary visas has become tougher. Under the attention of the Department of Homeland Security fell people mostly from South Asian, Muslim and Arab countries. The tragedy claimed the lives of 3,000 people and was a turning point in US foreign policy.

Key words: USA, immigration politics, 9/11, act, Department of Homeland Security.

Қымызбаев Д.Қ.
**9/11 және АҚШ иммиграциялық
саясатының трансформациясы**

Қыркүйек оқиғаларынан кейін АҚШ Құрама Штаттарының иммиграциялық саясаты көптеген өзгерістерге ұшырады. Атап айтқанда, «Шекара қауіпсіздігін арттыру және виза реформалау» заңы, «Ішкі Қауіпсіздік» заңы және «Патриот» атты үш маңызды заңдар қабылданды. Ішкі Қауіпсіздік Департаментінің құрылуы Екінші Дүниежүзілік Соғыстан кейін Қорғаныс Министрлігінің құрылғанынан бері атқарушы билік функцияларының ең ірі өзгерісін көрсетті. Қабылданған заңдардың кейбір даулы мәселелері қоғамдық пікірдің бөлуіне әкеліп соқты. Мемлекеттік бастамалардың барлығы жаппай халық қолдауын таба қоймады. Уақытша виза беру процесі қатаң түрде жүзеге асырылды. Ішкі Қауіпсіздік Департаментінің назарына негізінен Оңтүстік Азия, Мұсылман және Араб елдерінен болған тұлғалар түсті. Бұл қайғылы жағдай 3000 адамның өліміне және АҚШ-тың сыртқы саясатындағы бетбұрысқа әкелді.

Түйін сөздер: АҚШ, иммиграциялық саясат, заң, Ішкі Қауіпсіздік Департаменті.

9/11 И ТРАНСФОРМАЦИЯ ИММИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ США

После 11 сентября 2001 года иммиграционное законодательство и политика США подверглись серьезной трансформации. Иммиграционная политика моментально перестала быть вопросом экономическим, социальным или политическим, она перешла в разряд вопросов национальной безопасности. Результаты опроса общественного мнения, проведенного американской телекомпанией «Фокс» в 2001 году, показали, что около 65% американцев выступают за временное закрытие границ США и прекращение иммиграции в страну на время кампании по борьбе с терроризмом. А также, 90% американцев хотели установления более жестких ограничений на иммиграцию в США из стран, с которыми могут быть связаны террористические организации [1]. В результате, законодатели, федеральные агентства, занимающиеся делами иммигрантов, суды начали адаптировать свои роли и обязанности для выполнения целей войны с террором.

В течение последних пятнадцати лет в иммиграционных законах, политике и учреждениях США акцент был сделан на национальную безопасность. Пограничные районы и порты входа теперь принимались в качестве потенциальных источников уязвимости. Соответственно, федеральное правительство повысило уровень надзора за негражданами, которые стремятся въехать в Соединенные Штаты и ввело ограничения на прибывающих иностранцев, в том числе лиц, ищущих убежища. Федеральное правительство также использовало иммиграционную систему и политику в качестве широких сетей, предназначенных для ареста людей, которые могли бы участвовать в террористической деятельности, будь это сейчас или в будущем. В частности, преследованию подверглись лица южноазиатского, мусульманского и арабского происхождения (ЮАМА) [2]. Кроме того, федеральное правительство расширило понятие «террористической деятельности». Неграждане США, которые попадали под это спорное обозначение, теряли доступ к важным преимуществам иммиграции. Ответы федерального правительства к 9/11 привели к беспрецедентному росту задержаний, депортаций, неловкости и замешательству внутри общин иммигрантов.

Четырнадцать месяцев спустя после терактов в ноябре 2002 года Конгресс принял Закон «О внутренней безопасности», кото-

рый упразднил Службу иммиграции и натурализации, ее функции были переданы трем новым бюро: Службе гражданства и иммиграции, Иммиграционной и таможенной службе, Пограничной и таможенной охране. Все эти службы в соответствии с законом были включены в новое министерство – Министерство внутренней безопасности [3].

Упразднение, а не реформирование Службы иммиграции и натурализации (как предлагал Дж. У. Буш, будучи кандидатом в президенты) было необходимо более с психологической точки зрения, так как после атак 11 сентября Министерство юстиции было вынуждено признать, что в стране находилось около 400 тысяч незадокументированных иммигрантов, которые просрочили визы, были задержаны, но не были депортированы из страны. Многие критики утверждали, что на самом деле число тех, кому выдан ордер о депортации, но не выехал из страны, приближается к 1 миллиону человек [4]. Имидж Службы иммиграции и натурализации был окончательно подорван, после того, как стало известно о выдаче в марте 2002 г. разрешения на получение студенческой визы двум террористам, скончавшимся в атаках 11 сентября.

В то время как проводились эти структурные изменения, было введено много промежуточных норм и правил, имеющих значительное влияние на иммигрантов, особенно ЮАМА¹ происхождения. В течение нескольких недель после нападения 9/11, Конгресс и Министерство юстиции приняли решения внести изменения в список полномочий и сферы федеральных агентств. Например, в сентябре 2001 года Министерство юстиции издало постановление, что позволяло задержание неграждан в течение сорока восьми часов или дольше в случае «чрезвычайной ситуации или других чрезвычайных обстоятельствах» без каких-либо решений об обвинении. Позже обнаружили, что Служба иммиграции и натурализации использовала эту власть, чтобы задержать 762 неграждан, большинство из которых были арестованы в период с 11 сентября 2001 года по 6 августа 2002 года. Все они были размещены в «Черный список СИН» под подозрением, что они имели некоторую связь с 9/11 или террористической деятельностью [5].

Определяющей чертой иммиграционной политики после 9/11 была тщательная проверка тех, которые стремились в Соединенные Штаты. Вскоре после 9/11, федеральное правительство ужесточило процесс выдачи временных виз

для туристов, деловых посетителей, студентов и других иностранных граждан. В частности, 14 мая 2002 года был принят закон «О повышении пограничной безопасности и реформировании въездных виз». Принятый закон внес некоторые изменения в закон «Об иммиграции» 1990 года в отношении получения виз. Приоритетным признается использование электронных средств при контроле за въездом-выездом иностранцев, оформлении виз, включая указанные базы данных и проведение биометрической идентификации личности. Запрещается предоставлять иммиграционный статус лицам, последним местом жительства которых было государство, отнесенное к поддерживающим террористическую деятельность. В соответствии с законом усложнился процесс получения виз иностранными студентами и обучающимися по программам обмена. Все прибывающие по учебным визам должны вноситься в электронные базы данных, а по истечении срока обучения в течение тридцати дней учитываться в специальных списках. В целом, принятый закон «О повышении пограничной безопасности и реформировании въездных виз» был направлен на максимально возможное предотвращение угрозы национальной безопасности путем сбора и анализа информации о прибывающих в страну иностранцах [6].

Контроль прибывающих в страну лиц не ограничился реформированием процессов выдачи виз. В 2004 году Министерство внутренней безопасности официально запустило программу США-ВИЗИТ, по которой пассажиров при проходе через пункты иммиграционной проверки фотографируют и берут у них цифровые отпечатки пальцев. Целью США-ВИЗИТ являлось недопущение въезда в страну преступников и террористов, предотвращение мошенничества виз и других документов. Защитники гражданских прав выразили озабоченность по поводу конфиденциальности и возможного злоупотребления данными. Кроме того, процесс снятия отпечатков пальцев и фотографирования иностранных граждан – хотя, возможно, понятно с точки зрения политики – но оставляет у многих посетителей страны неприятное первое впечатление о США.

Федеральное правительство также стремилось контролировать въезд иностранных граждан путем повышения патрулирования вдоль южных и северных границ страны. Граница США-Мексика, которую традиционно видели в качестве неофициального пути для экономических мигрантов, была «входом» для террористов. Следовательно, после 9/11, правительство США

¹ Южно-азиатского, мусульманского и арабского.

инвестировало значительные средства в строительство заграждений в населенных пунктах и «виртуальных заборов» (инфракрасных датчиков, телекамер, радаров, подземных датчиков, наблюдательных вышек) вдоль американо-мексиканской границы и увеличило финансирование Пограничной службы. Кроме того, МВБ активизировало свои усилия по проверке автобусных и железнодорожных маршрутов, которые пересекают северную границу.

Иммиграционные законы и программы начиная с 9/11 были развернуты в качестве инструментов для мониторинга, устранения или ограничения социальной активности лиц, которые могут представлять угрозу для национальной безопасности. Государственные программы, такие как Alien Absconder Initiative, «добровольные» интервью мужчин-неграждан и другие были введены в действие. В результате этих программ иммигранты из ЮАМА стран подверглись обыскам, аресту и стали мишенью.

Наиболее спорной из этих программ была Национальная регистрационная система безопасности (NSEERS). Учрежденная в 2002 году Министерством Юстиции, NSEERS работала как программа слежения и требовала регистрации мужчин-неграждан 16 лет и старше – в частности, те, кто не были иммигрантами, такие как туристы, студенты, держатели гринкарт, ищущие статус беженцев/убежища. Тем не менее, не все попадали под эти требования. Они применяются только к лицам из двадцати пяти стран: Афганистан, Алжир, Бангладеш, Бахрейн, Египет, Эритрея, Индонезия, Иран, Ирак, Иордания, Кувейт, Ливан, Ливия, Марокко, Северная Корея, Оман, Пакистан, Катар, Саудовская Аравия, Сомали, Судан, Сирия, Тунис, Объединенные Арабские Эмираты и Йемен [7]. В 2011 году эта программа прекратила работу и все вышеперисленные страны были сняты со списка.

В результате реализации программы NSEERS, по данным СМН, почти 83000 мужчин зарегистрировались и более 13000 были депортированы [8]. Это привело к потере во всех отношениях доверия иммигрантов к иммиграционной службе. Малые предприятия закрылись, семьи были разрушены.

Другим спорным моментом в иммиграционной политике США было принятие «Патриотического акта». В пункте «С» раздела VI было более широко истолковано понятие «террорист»: под эту категорию теперь попадал любой человек, оказывающий материальную поддержку организации, подозреваемой в совершении или

одобрении террористических актов; такие лица могли быть задержаны, а в случае, если они не являются гражданами США, – депортированы из страны. Это положение касалось также членов семьи террориста. «Террористическая деятельность» теперь определялась как действия, связанные с использованием любого опасного для жизни людей устройства (не только взрывчатых веществ и огнестрельного оружия). Также к террористическим были отнесены любые действия, помогающие в осуществлении террористического акта. Все лица, подозреваемые в террористической деятельности, если они не были гражданами США, могли быть депортированы. Закон не только узаконил прослушивание телефонов, перлюстрацию обычной и электронной почты, а также наружное наблюдение, но и такие изощренные формы вторжения в личную жизнь, как секретное изъятие деловых документов и медицинских историй болезней. Публикой это было расценено как нарушение четвертой поправки к конституции, которая запрещает необоснованные обыски и задержание. Дошло до того, что спецслужбы получили право знакомиться с библиотечными формулярами американцев с целью убедиться, не читают ли они чего-либо противозаконного. И все это без какой-либо санкции суда.

Исполнительная власть США также наделила себя правом объявлять некоторых иностранных граждан «вражескими бойцами» и допрашивать их в секретных тюрьмах в Европе, подальше от американских берегов, чтобы не нести ответственности за грубейшие нарушения судебных процедур. В частности, подозреваемых задерживали на неограниченное время без предъявления обвинений, отказывая им в доступе к адвокатам.

Таким образом, принятые инициативы правительства США после сентябрьских событий показали реактивный характер иммиграционной политики. Главное внимание было обращено на преступность среди иммигрантов. Следовательно, устранение «преступных иностранцев» и акцент на лиц южно-азиатского, арабского и мусульманского происхождения были характерными особенностями законодательства и политики США. В нынешнее время, национальная безопасность, вероятно, сохранит заметную роль в дискуссиях об иммиграционном законодательстве США. Теперь задача будет заключаться в определении подходов, которые смогут уравновесить законные интересы национальной безопасности с устремлениями американцев к более гуманной и справедливой иммиграционной системе.

Литература

- 1 Philip M., Immigration: Shaping and Reshaping America [Electronic resource] // Population reference bureau. – 2002 – Vol. 58, № 2. – URL: <http://www.prb.org/source/58.2immigrshapingamerica.pdf>
- 2 Christopher R. American Immigration Policy since 9/11: Impact on muslim Migrants [Electronic resource] // Policy Brief. – 2007. – №19. – URL: http://www.ispu.org/content/American_Immigration_Policy_since_911_Impact_on_Muslim_Migrants
- 3 Rosenblum M. US Immigration Policy since 9/11: Understanding the Stalemate over Comprehensive Immigration Reform. – Washington, DC, 2011. – P. 4
- 4 INS: recognize, police, sanctions [Electronic resource] // Migration news. – 2002 – Vol.9. – URL: https://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=2593_0_2_0
- 5 Deepa L., Jayesh M. 9/11 and the Transformation of U.S. Immigration Law and Policy [Electronic resource] // Human Rights. – 2011 – Vol. 38, No. 1. – URL: http://www.americanbar.org/publications/human_rights_magazine_home/human_rights_vol38_2011/human_rights_winter2011/9-11_transformation_of_us_immigration_law_policy.html
- 6 Иванов О. Реорганизация американской иммиграционной системы [Электронный ресурс] // Население и общество. – 2005 – № 208. – URL: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0207/analit04.php>
- 7 Patten W. human rights Implications of post-9/11 Immigration policies: a Look Back ten years Later [Электронный ресурс] // The 9/11 Effect and its Legacy on U.S. Immigration Laws; materials of Penn State's Immigration Symposium, September 16, 2011. – URL: https://pennstatelaw.psu.edu/_file/Immigrants/9_11_Effect_Online_Publication.pdf
- 8 Зогби Д. Пришло время положить конец этому позору [Электронный ресурс] // Gulf news. – 2016. – 15 января. – URL: <http://www.voltairenet.org/article133789.html>

References

- 1 Philip M., Immigration: Shaping and Reshaping America [Electronic resource] // Population reference bureau. – 2002 – Vol. 58, № 2. – URL: <http://www.prb.org/source/58.2immigrshapingamerica.pdf>
- 2 Christopher R. American Immigration Policy since 9/11: Impact on muslim Migrants [Electronic resource] // Policy Brief. – 2007. – №19. – URL: http://www.ispu.org/content/American_Immigration_Policy_since_911_Impact_on_Muslim_Migrants
- 3 Rosenblum M. US Immigration Policy since 9/11: Understanding the Stalemate over Comprehensive Immigration Reform. – Washington, DC, 2011. – P. 4
- 4 INS: recognize, police, sanctions [Electronic resource] // Migration news. – 2002 – Vol.9. – URL: https://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=2593_0_2_0
- 5 Deepa L., Jayesh M. 9/11 and the Transformation of U.S. Immigration Law and Policy [Electronic resource] // Human Rights. – 2011 – Vol. 38, No. 1. – URL: http://www.americanbar.org/publications/human_rights_magazine_home/human_rights_vol38_2011/human_rights_winter2011/9-11_transformation_of_us_immigration_law_policy.html
- 6 Ivanov O. Reorganizatsiya amerikanskoy immigratsionnoy sistemy [Electronic resource] // Naseleniye i obshchestvo. – 2005 – № 208. – URL: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0207/analit04.php>
- 7 Patten W. human rights Implications of post-9/11 Immigration policies: a Look Back ten years Later [Electronic resource] // The 9/11 Effect and its Legacy on U.S. Immigration Laws; materials of Penn State's Immigration Symposium, September 16, 2011. – URL: https://pennstatelaw.psu.edu/_file/Immigrants/9_11_Effect_Online_Publication.pdf
- 8 Zogby D. Priwlo vremya polozhit' konec etomu pozoru [Electronic resource] // Gulf news. – 2016. – 15 january. – URL: <http://www.voltairenet.org/article133789.html>

Атамбай Б.
**Франсуа Миттеран үкіметінің
ішкі саясаты (1982-1995)**

Мақалада 1981-1995 жылдары Франция президенті, Социалистік партияның жетекшісі болған Франсуа Миттеранның билікке келуі мен оның Францияда жүргізген ішкі саясаты қарастырылады. Социалистік партияның өкілі болған Франсуа Миттеран өзінің он төрт жылға созылған билігі тұсында Францияда бірқатар реформалар енгізді. Мемлекетте социалистік жүйе орнады және Француз социалистік партиясы үстемдік құрды. Ф. Миттеран үкіметінің басқарған кезінде Францияда мемлекеттік басқару, ішкі құрылым, сыртқы саясат, қоғам, әлеумет, экономика, салық және басқа да салаларда маңызды өзгерістер орын алды. Социалистік партия көптеген мемлекеттік және ішкі саяси мәселелерге араласты. Қоғамда социал-демократтар мен солшыл күштер ерекше беделге ие болды. Франсуа Миттеран билігіндегі мұндай өзгерістер Францияның саяси тарихында ерекше орын иеленеді. Франсуа Миттеран тұсында Францияның ішкі саясатында орын алған осы реформалардың тарихы мен оның саяси маңыздылығын ашып көрсету мақаланың басты ғылыми міндеттерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, ғылыми жұмыста аталған кезеңдегі Францияның саяси тарихы мен Ф. Миттеран үкіметінің ішкі басқару ерекшеліктері ғылыми талдауға түседі.

Түйін сөздер: Франция, Франсуа Миттеран, Социалистік партия, Солшылдар үкіметі.

Атамбай Б.
**The internal policy of France
under François Mitterrand
(1982-1995)**

This article discusses the internal politics of the French president in the 1981-1995 years and one of the leaders of the Socialist Party of François Mitterrand. In his 14-year presidency in the internal politics of the country was carried out reforms to decentralize state power. The political system was established socialist regime. During the reign of François Mitterrand made significant changes in the administrative structure, foreign policy, the economy, the tax system, public and social life in France. The Socialist Party of France, the state intervened freely and domestic policies of France. The ideas and concepts of socialism became the basis of nation-building. Socialists and left-wing forces have a large audience in society. Such changes in government during the rule of the socialist forces led by Mitterrand, holds a special place in the political history of France. The scientific work is characterized by the role and characteristics of the Board of the government François Mitterrand. Along with this scientifically analyzed the political history of France, especially the internal policy of the government François Mitterrand.

Key words: France, François Mitterrand, the Socialist Party, the Left forces.

Атамбай Б.
**Внутренняя политика Франции
при Франсуа Миттеране
(1982-1995)**

В данной статье рассматривается внутренняя политика французского президента, лидера Социалистической партии Франции Франсуа Миттерана в 1981-1995 годах. В его 14-летнее президентство во внутренней политике страны была проведена реформа по децентрализации государственной власти. В государстве был установлен социалистический режим. Во время правления Ф. Миттерана проведены значимые преобразования в административной структуре, внешней политике, экономике, налоговой системе, общественной и социальной жизни Франции. Социалистическая партия Франции беспрепятственно вмешалась в государственную и внутреннюю политику Франции. Идеи и концепции социализма стали основой построения государства. Социалисты и левые силы имели большую аудиторию в обществе. Такие государственные изменения в периоде правления социалистических сил, возглавляемых Ф. Миттераном, занимают особое место в политической истории Франции. В научной работе характеризуется роль и особенности правления правительства Ф. Миттерана. Наряду с этим с научной точки зрения проанализированы политическая история Франции и особенности внутренней политики правительства Ф. Миттерана.

Ключевые слова: Франция, Франсуа Миттеран, Социалистическая партия, Левые силы.

**ФРАНСУА
МИТТЕРАН ҮКІМЕТІНІҢ
ІШКІ САЯСАТЫ
(1982-1995)**

II Дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Францияда саяси партиялардың әр алуандығы мемлекеттің саяси өмірінде ерекше әсер етті. Ең маңыздысы XX ғасырдың 70-80 жылдары Францияда социалистердің, солшыл күштердің, коммунистердің, социал-демократтардың саяси бағдарламалары, әрекеттері мен ұстанымдары бұқара халықтың назарын өзіне көптеп аударды. Француз мемлекетіндегі мұндай саяси қимылдардың арасынан аталған кезеңде Франсуа Миттеран басқарған социалистердің әрекеті мен саяси бағыттары халық назарына көптеп ілінді. Франсуа Миттеран осы партияға 1971 жылдан бастап жетекшілік етті. Өзінің нәтижелі жүргізілген саяси әрекеттерінің салдарынан уақыт өте мемлекетте Франсуа Миттеранның солшылдар мен социалистерден құралған жақтастары көбейді. Мұның басты дәлелі, [1, 76 б.] 1971 жылдан бастап 1981 жылға дейінгі аралықта, Францияда алғашқы рет Француз Социалистік партиясы (ФСП) дауыс жинау саны бойынша француз Коммунистік партиясын (ФКП) артта қалдырып отырды. Мұндай саяси жетістіктердің нәтижесінде Франсуа Миттеран басқарған ФСП партиясы XX ғасырдың 70-жылдарының соңына қарай Францияның ең ірі саяси ұйымына айналды.

Коммунистердің «халықтық дауысын» социалистердің жағына алу арқылы Миттеран өзінің саяси мақсаттарына жақындай түсті. Ол ФСП-ны қайта түрлендіріп, оны мемлекеттің басты саяси күшіне айналдырды. Оның басты саяси мақсаты Францияның президенті болу еді. Бұл жолда Миттеран үлкен саяси шеберлік танытып, ол Францияда ұлтаралық татулық, мемлекеттің әл-ауқатын көтеру және ұлттық мүдделерді қорғау жолымен белсене айналысты. 1978-1980 жылдары Франция халқының көп бөлігін өзінің саяси бағдарламаларымен қызықтыра алған Ф. Миттеран 1981 жылы 24 қаңтарда Кретеі қаласында өткен ФСП-ның төтенше съезінде алдағы президенттік сайлауға түсетінін жариялады және мемлекеттік сайлау компаниясына сенімді түрде өз кандидатурасын ұсынды. Онда оның «Францияға арналған 110 ұсыныс» атты сайлау алдындағы тұғырнамасы бекітілді. 1981 жылы Францияда болатын президенттік сайлауда басқа саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің саяси белсенділігі байқалмады. Тіпті олардың кейбіреулері президенттікке өздерінің кандидаттарын да ұсын-

бады. Сайлаудың алғашқы күндерінде-ақ, сайлауға түскелі отырған 10 үміткердің арасында бұрынғы президент Жиска д'Эстен мен Франсуа Миттеранда ғана нақты мүмкіндік бары айқын көрінді. Сайлауда Жиска д'Эстен өзінің қазіргі заманғы маман ретіндегі қасиеттерін көрсеткісі келсе, Франсуа Миттеран «Тыныш күш» деп аталатын патерналистік ұранмен сөйледі. Франсуа Миттеранның күнделікті өмір мәселелеріне аса көңіл бөлуі, халық пен қоғамның тағдырына терең мән беруі оған дауыстың көптеп жиналуын қамтамасыз етті [2, 56-57 б.].

Жаңа сайлау заңына сәйкес алғаш рет сайлауда 18 жас аралығындағы жастар қатысты. Олардың ішінде солшылдар мен олардың сайлауалды бағдарламалары халықтың назарына ілінді. Сайлау қарсаңында Миттеранның Жиска д'Эстенмен жүргізген дебаты оның өзіндік танымалдылығының индикаторы болды. Бұл дебат Миттеранның сайлауалды аудиториясын кеңейтті. Сол кездегі ресми мәліметтер бойынша оның жақтастары 30 млн. адамға жеткен. Екі лидердің саяси дебаты өте тартысты болып, ол француз халқын сайлауға белсене қатысуына түрткі болды және ол әрбір азаматтың бойында Францияның тағдырына деген алаңдаушылық оятып, халықты патриотизмге жетеледі. Екі саяси лидердің қақтығысын тамашалау әлі күнге дейін кімге дауыс берерін білмей жүрген француздар үшін көптеген әсер қалдырды. Бүкіл халық мамырдың 10-ы күні өткен Франция өткен сайлаудың екінші кезеңінің қорытындысын күтті. Дегенмен саяси топтар мен БАҚ өкілдері солшылдардың кандидатының жеңісіне сенімді болатын. Сайлау учаскелерінің жабылуына 1 сағат қалған кезде, өзінің отбасымен және жақтастарымен бірге Шато-Шинонде болған Миттеран, өзіне жақын болған журналистер мен Францияның ішкі істер министрлігінің қызметкерлерінің арнайы тобынан өзінің жеңіске жеткені туралы ақпарат алды. Сайлаудың қорытынды нәтижелері жарияланбай тұрып-ақ, Жиска д'Эстен Миттеранға өзінің құттықтауын жіберді. Миттеран үшін халықтың 15,7 млн-нан астамы өз дауыстарын берді. Бұл 51,8%-ға тең болды. Осыдан соң, 15 мамыр күні Конституциялық Кеңес Франсуа Миттеранды Франция тарихындағы 21-ші президент деп жариялады. 1981 жылы 21 мамырда Елисей қамалында салтанатты түрде оған билікті табыстау рәсімі өтті. Сол жерде жиналғандарға Миттеран өзінің социалистік идеалдарға адалдығын растады [2, 58-59 б.].

Франсуа Миттеран билікке келген соң, жаңа үкімет құрамын жасақтауды ұйғарды. 22 мамыр-

да премьер-министр болып П. Моруа тағайындалды. Көп ұзамай, П. Моруа үкіметінің бірінші құрамы жарияланды. Онда социалистік партияның көрнекті қайраткерлері және бүкіл дерлік ғылыми кадрлар, Франция университеттерінің ең беделді профессорлары және де солшыл радикалдар мен кейбір тәуелсіз саясаткерлер енген болатын. Үкімет дереу сайлау алдындағы Миттеранның жоспары бойынша жасалған негізгі міндеттерді іске асыра бастады [3, 215 б.]. Солшылдардың қазіргі жағдайын пайдалана отырып және саяси күштердің парламенттегі орнына өзгерістер енгізу мақсатында президент жедел түрде парламент сайлауын өткізу туралы шешім қабылдады. 1981 жылы 14-21 маусымда өткен парламент сайлауында ФСП жеңіске жетті. Парламент құрамы өзгертілді. ФСП Ұлттық мәжілісінің 550 орнының 285-ін иемденді. Бірақ саяси өмірдің солшылдардың қолына өтуі француз қоғамына әсер етуі немесе мемлекеттің саяси қатарының ауысуы мүмкін деген ұғымды білдірмеді. Жеті жылдық мемлекет басқару тәжірибесі бар және өзінің сайлау алдындағы уәдelerini орындау мақсатында Франсуа Миттеран тез арада өз ісіне кірісті. Ол ең алдымен мемлекетте экономикалық өсу мен жұмысбастылықты арттыруға күш жұмсады. Еңбекшілердің еңбек жағдайына байланысты алғашқы үш жылдың көлемінде 20 шақты заңдар қабылданды [4, 164-165 б.].

Миттеран билікке келген соң қолға алынған басты мемлекеттік істердің бірі мемлекеттегі түрлі деңгейдегі кәсіпорындар мен ұйымдарды жедел қарқынмен мемлекет меншігіне айналдыру болды. Миттеран оны мемлекетті өз қолына алуда қосымша экономикалық күш ретінде пайдалануды көздеді. Осының негізінде, 1982 жылғы 13 ақпанда үкіметтің қабылдаған заңына сәйкес алдыңғы қатарлы 9 кәсіпорын мен Франция еңбекшілерінің 15%-ы жұмыспен қамтылып мемлекет бақылауына өтті. Мемлекет меншігіне өткізу банктер мен сақтандыру компанияларының 95 пайызын қамтыды. Соңғы 100 жылда алғаш рет мемлекеттік билікті орталықтандыру реформалары жүзеге асырылды. Бұл өз кезегінде коммунисттер мен департаменттерге өздеріне байланысты мәселелерді шешу үшін өкілеттілік берді.

Христиандық мораль мен заңдылықтарының жақтаушысы ретінде, Миттеран мемлекеттік институттарды демократияландыру және ізгілендіруге аз назар аударған жоқ. 1981 жылы 4 тамызда парламенттің Ұлттық мәжілісі тұтқындардың шамамен бестен біріне тиесілі болған рақымшылық заңын қабылдады. Оның

ізінше Мемлекеттік күзет Сотының күшін жою, тұрақтылық пен бейбіт өмір сүру және ең маңыздысы 1961 жылы сәуірде Алжирдегі әскери төңкерістен кейін Шарль де Голль де қолданылып келген әскери трибуналдарды тарату туралы заң жобалары қабылданды. Франция Батыс Еуропадағы өлім жазасының күшін жойған ең соңғы мемлекет болды.

1988 жылы 24 сәуір мен 8 мамыр аралығында өткен президент сайлауы Елисей қамалындағы Миттеранның «тарихи маршымен» аяқталды, ол Бесінші мемлекетті құрған генерал де Голльді қосқанда, ешқайсысы жетпеген дауысқа қол жеткізді. Миттеранға 16,7 млн. адам дауыс беріп, ол 54,01% тең болды. Алайда, оның қайта сайлануы Францияның қоғамдық өмірі солшылдарға қарай жылжиды дегенді білдірмеді. Оның жағына ФКП-ның көп мүшесі шықты [11, 192 б.]. Жаңадан қайта сайланған Франсуа Миттеранның алдында қиын мәселелер тұрды. Олар президентке көпшілікті тартумен және осының негізінде ФСП мен оның одақтастарынан ықпалды үкімет қалыптастырумен байланысты болды. Бір сөзбен айтқанда жаңа үкімет жасақтау мәселесі тұрды. Ол 10 мамыр күні еш ойланбай, социалистердің жетекшісі болған М. Рокарды премьер-министр етіп тағайындады. Осыдан соң, 1988 жылы 5-12 мамыр аралығында кезектен тыс парламент сайлауы өткізілді. ФСП сайлау компаниясы жақсы көрсеткіштерге ие болды. Соның негізінде Миттеран 1986 жылғы парламенттік сайлауда социалистердің жеңілісінен кейін үзіліп қалған мемлекеттік саясатты жалғастыру мүмкіндігін иеленді. Миттеран өз назарын ФСП тағдырына бағыттады. Себебі, бұл кезде социалистік партияның ішкі бірлігіне [12, 83 б.] іріткі түсіп, партия басшылығы үшін фракциялық қақтығыстар да болып отырды. Ал бұл жағдай Миттеран билігіне кедергі болуы мүмкін еді.

1988 жылы Парламент сайлауынан кейін Миттеран жаңа үкімет құрды. Оның ұйғарымы бойынша социалистер мен солшыл радикалдар 1988-1993 жылдар аралығында үкіметті басқаратын болды. Алайда, үкіметті басқаруда Социалистік партия бірте-бірте құлықсыздық танытып, үкімет тұрақсыздана бастады. Бірінші үкіметті 1988-1991 жылдары М. Рокар басқарды. М. Рокар үкіметі кезінде экономика саласындағы инфляция төмен болды. Үкімет ірі капиталдарға салықтың мөлшерін өсірді. Әлеуметтік көмекке айтарлықтай қаржы бөлінбеді. 1990 жж. Франция экономикасында өнеркәсіп өнімдерін шығару азайды. Қаржы саласында айтарлықтай тұрақтылық болған жоқ. Үкіметтің белсенділігі

мен іскерлігі өте төмен болды. Жұмыссыздық деңгейі 3 миллион адамға жетті [13, 43-44 б.].

Мемлекетте орын алған мұндай келеңсіз құбылыстардың алдын-алу қажет болды. Бұл кезде Миттеранға жақын болған Эдит Крессон премьер-министр Рокардың ішкі саясатына қарсы болды. Ол ішкі саясатта голлизм кезіндегі қатал шараларды жүзеге асыруды көздеп, оны Миттеранға ұсынды. Соның негізінде Миттеран оны үкімет басшысы етіп тағайындады. Эдит Крессон үкіметі жекешелендіруді және жеке кәсіпкерлерді қолдады. Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау арқылы неоконсерватизм идеясын іске асыруды жоспарлады. Бірақ, ол Францияның «темірдей қатал» премьер-министрі атағына ие бола алмады. Өйткені, Социалистер үкіметінің беделі жыл санап түсе бастады. Социалистердің беделінің түскендігі 1992 жылғы наурыз айындағы жергілікті басқару жүйесіне өткен сайлауда белгілі болды. Бұл кезде Э. Крессонның рейтингі 20%, ал социалист Миттеранның рейтингі 25% болды [14, 188 б.].

Социалистік партияның тұрақсыздығының негізгі себебі үкіметтің саясатында жаңаша идеяның болмауы еді. Неоконсерватизм идеясы толық жүргізілмеді. 1992 жылы сәуір айында Миттеран жаңа үкімет құрды. Премьер-министр болып социалист Пьер Береговуа тағайындалды. Үкіметтің алдына қойған негізгі міндеттері жұмыссыздықты азайту, жекешелендіру арқылы мемлекеттік бюджетті нығайту болатын. Мемлекеттік дефицит үш жылда 90 миллиардтан 165 миллиардқа өсті. Өнеркәсіптің даму қарқыны төмендеді. Социалистер үкіметінің дәрменсіздігі парламенттік сайлауда анық көрінді. 1993 жылы наурыз айында Парламент сайлауы өтті. Сайлауда оңшыл партиялар ірі жеңіске жетті. Олар радикалдық реформалар жүргізуді, халық алдындағы жауапкершілікті арттыруды қолдады. Олар терроризм мен қылмысты азайтуға шақырды. Ірі буржуазиялық партиялар – РҚО 247 орын, ФДО 213 орын жеңіп алды. Солшыл партиялар – ФСП 54 мандат, ФКП 26 мандат алып, жеңіліске ұшырады. Сайлауда солшылдардың жеңіліс табуы премьер-министр П. Береговуаның 1 мамырда өзіне қол жұмсауына түрткі болды. Солшыл партиялар елдің саяси өміріне ұзақ жылдар бойына қатысу мүмкіндігінен айрылды [15, 250-251 б.].

Сайлаудан кейін Миттеран оңшыл партиядан жаңа үкіметті құрды. Премьер-министр болып Эдуард Балладюр тағайындалды. Балладюр үкіметі экономикалық либерализм идеясын жүргізді. Мемлекеттік меншіктегі өнеркәсіп орындарын жеке меншікке сатты. Ұшақ жасау,

автомобиль, мұнай өңдеу салаларының көбін жекешелендірді. Қоғамдық теледидарлық орталықтарды жеке меншікке сатты. Көмір шахталары, темір жол, пошта, кейбір теледидар компаниялары мемлекеттік меншікте қалдырылды. Экономикалық либерализмді жүргізе отырып, инфляцияны төмендету үшін мемлекеттік бюджетті қысқартуға көшті. Білім беру және денсаулық сақтау салаларына бөлінетін әлеуметтік шығын азайтылды. Шетелден келетін адамдардың санын шектеу үшін арнаулы тіркеуден өтпегендерді анықтап, олардың көбін елден шығарды. 1993-1995 жылдарда өнеркәсіп өнімдерін шығару қарқыны өсті. Инфляция төмендеді, жұмыссыздық азайып, бюджеттік дефицит сақталды [16, 53 б.]. Э. Балладюр үкіметінің либералдық реформалары халықтың қолдауына ие болып, премьер-министрдің беделі артты. Инфляция жылына 1,8%-ға төмендеп, ішкі жалпы өнім 2,9%-ға өсті. 1995 жылы 78 жасқа келген Миттеранның екінші кезеңі аяқталып, келесі президенттік сайлау өтті. Сайлау қорытындысы

бойынша Ж. Ширак көп дауыс алып, Франция Республикасының Президенті болды. 1996 жылы 8 қаңтарда ұзаққа созылған аурудан кейін социалист Миттеран қайтыс болды. Ол Францияны 14 жыл басқарды.

Қорыта айтқанда, Франция президенті Франсуа Миттеранның екі рет қатарынан сайланған президенттік жылдарында ол Францияның саяси және экономикалық дамуына зор үлес қосты. Ол социалистер мен солшыл күштерді басқарғанымен бірінші сайланған кезіндегі басқару жылдарында Францияның ішкі саясаты мен экономикасына үлкен өзгерістер алып келді. Мемлекет ішкі саяси және экономикалық дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Ол екінші сайланған кезеңінде үкіметті оңшылдар мен капиталистік ұстанымдағы фракцияларға бергенімен Францияның ішкі саяси және экономикалық тұрақтылығын басты назарда ұстады. Өзінің социалистік партияның басшысы болғанына қарамастан, ол Францияны әлемнің алдыңғы қатарлы капиталистік мемлекеттерімен бір қатарда етіп ұстады.

Әдебиеттер

- 1 Колумийцев В.Ф. «Левый эксперимент» во Франции // Вопросы истории. – 1988. № 3. – С. 74-87.
- 2 Васютинский В.Н. Франсуа Миттеран // Вопросы истории. – 1993. № 1. – С. 55-71.
- 3 Berstein Serge, Milza Pierre, Bianco Jean-Louis. Sous la direction de, Les années Mitterrand, les années du changement (1981-1984). – Paris: Perrin, 2001, – 973 p.
- 4 Колумийцев В. Ф. Франсуа Миттеран: политик и человек // Новая и новейшая история. – 1999. № 1. – С. 163-180.
- 5 Vail, Mark I. Recasting Welfare Capitalism Economic Adjustment in Contemporary France and Germany. – Philadelphia: Temple University Press 2009. – 248 p.
- 6 Favier P., Martin-Rolland M. La decennie Mitterrand. – Paris. 1990, – 424 p.
- 7 Jean-Jacques Becker. Histoire politique de la France depuis 1945. – Paris: Armand Colin, 2000. – 207 p.
- 8 Stanley Meisler. Mitterrand Vetoes 4 Choices by Chirac for New French Cabinet // Los Angeles Times March. – 1986, – №20
- 9 Raphaelle Bacqué. Le Dernier Mort de Mitterrand. – Paris: Grasset, 2010, – 240 p.

References

- 1 Kolomijcev V.F. «Levyj jeksperiment» vo Francii // Voprosy istorii. – 1988. № 3. – S. 74-87.
- 2 Vasjutinskij V.N. Fransua Mitteran // Voprosy istorii. – 1993. № 1. – S. 55-71.
- 3 Berstein Serge, Milza Pierre, Bianco Jean-Louis. Sous la direction de, Les années Mitterrand, les années du changement (1981-1984). – Paris: Perrin, 2001, – 973 p.
- 4 Kolomijcev V. F. Fransua Mitteran: politik i chelovek // Novaja i novej-shaja istorija. – 1999. № 1. – S. 163-180.
- 5 Vail, Mark I. Recasting Welfare Capitalism Economic Adjustment in Contemporary France and Germany. – Philadelphia: Temple University Press 2009. – 248 r.
- 6 Favier P., Martin-Rolland M. La decennie Mitterrand. – Paris. 1990, – 424 p.
- 7 Jean-Jacques Becker. Histoire politique de la France depuis 1945. – Paris: Armand Colin, 2000. – 207 p.
- 8 Stanley Meisler. Mitterrand Vetoes 4 Choices by Chirac for New French Cabinet // Los Angeles Times March. – 1986. – №20
- 9 Raphaelle Bacqué. Le Dernier Mort de Mitterrand. – Paris: Grasset, 2010, – 240 r.

Егенов А.С.
**Индустрияландыру мәселесі
төңірегіндегі идеялық
тартыстар**

Индустрияландыру саясаты кеңестік тарихнамада біржақты бағаланып, оның тек жетістіктері ғана атап көрсетілді. Дегенмен, егеменді 25 жыл ішінде ел тарихының ақтаңдақ беттері қайта қаралып, көптеген саяси жағдайлар оң бағасын алып отыр. Мақалада, индустрияландыру бағытының қазақ даласы үшін қаншалықты қажет екендігі мен оның жүзеге асыру жолдарының тиімді бағыттары төңірегінде болған идеялық тартыстар қарастырылып отыр. Әсіресе, С.Сәдуақасұлы сынды ұлт жанашырының аталмыш мәселеге қатысты ұстанымдарын ашық білдіріп, уклонист ретінде айыпталуының төркіні талданған. Сонымен қатар, автор, Одақ көлемінде индустрияландыру бағытында біршама жетістікке қол жеткізілгенмен, оның біржақты жүргізілгенін, дәлірек айтқанда, ұлттық аймақтарды, соның ішінде, әсіресе, Қазақстанды шикізат көзі ретінде пайдалануды жалғастырғаны, бұл саясаттың дәстүрлі шаруашылықтың біржолата күйреуіне алып келгендігіне аса мән берген.

Түйін сөздер: индустрияландыру, өнеркәсіп, өндіріс, дәстүрлі шаруашылық, партконференция.

Egenov A.S.
**Ideological disagreement about
the issue of industrialization**

The industrialization was appreciated as an unilateral in the Soviet historiography, i.e. just pointed out its achievements. However, in 25 years of independence were back looked the pages of history and many political situations were checked again. In this article, discussed the idea about how much is needed the direction for the Kazakh steppe and its implementations of favorable directions. Especially, about S. Saduakasuly, who is actively took care for his people and how he was accused for evasion, because of he openly expressed his position on this issue. And also, the author has given great importance to the fact, that the Soviet Union was achieved a lot in the direction of industrialization, but it was conducted as an unilateral, exactly, they continued to use the national regions, especially Kazakhstan as a source of raw and it was led to the destruction of traditional economy.

Key words: industrialization, industry, production, Party Conference, traditional economy.

Егенов А.С.
**Идейные разногласия вокруг
вопроса индустриализации**

Проблема индустриализаций в Советской историографии рассматривается тенденциозно, в основном отмечены только достижения. Но за 25 лет независимости некоторые проблемы в истории, то есть белые пятна начали оцениваться по-новому. В связи с этим в данной статье обсуждаются дискуссии по реализации политики индустриализации, насколько была она целесообразна и применима к казахской степи. Ярким представителем казахской интеллигенции, который участвовал в этой дискуссии, был С.Садвакасов, за что был обвинен как уклонист. Автор пытается раскрыть последствия индустриализации для казахского края. Казахстан в основном выполнял функцию сырьевой базы.

Ключевые слова: индустриализация, промышленность, производство, традиционное хозяйство, партконференция.

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ ИДЕЯЛЫҚ ТАРТЫСТАР

1925 ж. желтоқсанда өткен БК(б)П-ның XIV съезінде Кеңестер Одағын индустрияландыру бағыты белгіленді. Капиталистік шаруашылықтан ерекше, елдің экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін, өзіндік машина, станок жасау, металлургия, химия, қорғаныс және басқа да ірі өнеркәсіптері бар жүйе құру қажеттігі айқындалды. Шаруашылықтың барлық салаларын соның негізінде техникалық қайта жасақтандыру мен еңбек өнімділігін арттыру үшін бүкіл экономиканың негізі ретінде ең алдымен ауыр өнеркәсіпті дамыту, оның шаруашылықтағы жетекшілік рөлін бекіту арқылы шетелдермен экономикалық жарыста озып шығу мақсаты қойылды. Одақ көлемінде бұл бағытта біршама жетістікке қол жеткізілгенмен, оның біржақты жүргізілгенін, дәлірек айтқанда, ұлттық аймақтарды, соның ішінде, әсіресе, Қазақстанды шикізат көзі ретінде пайдалануды жалғастырғанын көреміз. Қазақстандағы индустрияландыру саясаты дәстүрлі шаруашылықтың біржолата күйреуіне алып келді. Егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу, бай тап өкілдердің мал-мүлігін тәркілеу, күштеп ұжымдастыру әрекеттері осылайша жаңа науқанмен ұласты.

Тарихшы ғалым М.Қойгелдиевтің сөзіне сүйенсек, «Голощекин билікке келген уақыттан бастап-ақ мемлекеттік биліктің әлеуметтік мазмұнына байланысты ұлттық басқарушы топтың да өзара қарсы екі ұстанымға бөлініп кеткендігі байқалды. Кеңестік мемлекеттік автономияға жалпыұлттық сипат, мазмұн беруге күш салушы бірінші топ Голощекин ұсынған бағдарламаны қазақ ауылында жасанды түрде «азамат соғысын» тудыру әрекеті ретінде бағалады. Ал, келесі екінші ұстанымдағы басшы қызметкерлер Қазақстандағы жағдайға сталиндік орталықтың көзімен қарап, мұнда да басымдылық ішкі Ресей губернияларындағыдай таптық мәселелерді шешуге берілгенін жөн санады».

Осылайша, XX ғасырдың 20-30 жылдары белгіленген республиканы индустрияландыру және ұлттық жұмысшы кадрларды даярлау мәселесі маңайында талас-тартыс туындады. Бірнеше көзқарас қалыптасты. Біреулер «көшпенділіктен социализмге» өтудің мүмкін еместігін және көшпенділік өмір салтының қазақ халқының ерекшелігі екендігін, сондықтан да индустрияландырудың «ұлттық табиғи ерекшелікті» бұзатындығын

көлденең тартты [1]. Енді біреулер – өнеркәсіпті тықпалау, жұмысшы тапты қалыптастыру «табиғаттан тыс», «Қазақстан үшін мүмкін емес іс», «артта қалған көшпенді халық», «шектен тыс индустрияландырудың қарқынын көтере алмайды», «қазақтандыру өндірісті қымбаттады», «ал қазақ бәрібір жұмыс істемейді, ол даланы аңсайды» деген сияқты пікірлерді дәлелдеуге тырысты. Үшінші топ республиканың Одақ құрамында дәйекті дамуының қажеттігі, бірақ Қазақстанның ерекше мүдделерімен санаспау идеясын жақтады. Олар «шикізат базасы ретіндегі ауыл шаруашылығымен байланысты ұсақ өнеркәсіпті ұлғайту мен оның жұмысын жақсарту жөніндегі партия ұстанған бағыт шүбәсіз дұрыс» деп дәлелдеді. Төртіншілер шет аймақтар шикізат базасы ғана болып қалмауы керек және индустрияландыруды жүргізгенде республиканың ерекшеліктерін ескеру қажет деген пікірді ортаға салды.

Үшінші ұстаным жақтастарының бірі өлкелік партия комитеті басшылығының, оның бірінші хатшысы Ф.И. Голощекиннің жаңсақ ұстанымы шеңберінен шыға алмаған К.Сарымолдаев «Қазақстан алдында да, бүкіл Одақ алдындағыдай мақсаттар тұр және ортақ міндеттерден аса қоятындай «Қазақстанның сондайлық артықшылығы жоқ», Қазақстан еңбекші қауымының азаттығы және мәдени шаруашылықтық дамуы бүкіл Одақтың индустриялануы негізінде Одақтың жалпы дамуымен тығыз байланысты» деп есептеді [2]. Ф.И. Голощекин: «Алып құрылыстар республика өнеркәсібіндегі басты буын емес, бастысы – жергілікті ұсақ және орта өнеркәсіпті дамыту» – деп мәлімдеді [3].

Қазақстан БК(б)П Өлкелік комитеті үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісі О Жандосов: «Индустрияландыру әрбір жеке ұлттық республикада жүргізілуі міндетті емес, ол сандырақ болар еді. Мәселе бүкіл Кеңес Одағы халық шаруашылығының мүддесін басшылыққа алғанда ғана шешімін табу керек» [4] – деген пікір білдірген.

Ғ. Жұманның пайымдауынша, кең көлемді индустрияландыру бағдарламасы күн тәртібіне азық-түлік ресурстары мәселесін қойған. 1928 жылы И.Сталин және оның айналасындағылар қаражат көздері мен жұмысшы күштерін ауыл шаруашылығынан өнеркәсіпке, былайша айтқанда «аударуға тартуға» кірісті. Ол кезде мемлекеттік шаруашылықтың қалыптасуы және аяқ алып кетуі, азық-түлік мәселелерін шешу, ауқымды индустрияландыруды жүргізу моральдық және психологиялық дайындықты, көптеген

қаржылай шығындарды қажет етті. Сондықтан да, «өнеркәсіпке, көлік және ауылшаруашылығына база дайындау» мағынасындағы индустрияландыру үрдісі кейінірек басталды және бірінші бесжылдыққа сәйкес келді [5].

Көмірдің, мұнайдың, түсті металдардың және басқа да пайдалы қазбалардың аса бай қоры бар екендігіне, сондай-ақ жергілікті мекендерде республиканың аграрлық жағдайына сәйкес жұмыс күштерінің жетіп-артылатынына қарамастан, Ф.И. Голощекин: «Біздің даму сипатымыз бойынша және КСРО-ның жалпы міндеттеріне сәйкес, жергілікті ерекшеліктеріміз бен міндеттерімізге орай Қазақ АКСР-і ортақ бесжылдыққа одақтық өнеркәсіптің мал және егін шаруашылығы өнімдерін дайындайтын шикізат базасы ретінде кіруі керек», – деп сендірді [3].

Осы ұстанымға сүйене отырып, Ф.И. Голощекин: «ҚазАКСР-і көлеміндеті индустрияландыру дегеніміз – ауыл шаруашылығының бұдан мәдениеттірек түрлеріне, оның тауарлылығын арттыруға, ел ішінде тұтынуға және одақтық өнеркәсіпті қамтамасыз етуге арналған өнім көлемін ұлғайтуға қаржы құю. «Осы кәсіпорындар үшін біз қаржы және күш-қуат» таба аламыз» [6] – деген тұжырым жасады. Ф.И. Голощекиннің және БК(б)П Өлкелік комитетінің, Қазақ АКСР-і үкіметінің басқа да басшыларының осы ұстанымын БК(б)П ОК-нің Ортаазиялық бюросының төрағасы И.А. Зеленский қолдады. Ол өзінің «Басты бағыт» атты мақаласында («Правда Востока», 1927, 7 қазан): «Орта Азия республикаларының міндеті – ең алдымен біздің капиталистік әлемге тәуелділігімізді азайтатын және әлсірететін шикізат шаруашылығының салаларын дамыту» – деп жазды.

Индустрияландыру міндеттерін шешу үшін ауыр өнеркәсіптің жетекші салаларының дамуы қажет болды, бәрінен бұрын машина жасауды, шахталар мен кеніштерді, жергілікті ресурстарды пайдалануға лайықталған өнеркәсіп кәсіпорындарын қалпына келтіру керек еді, темір жолдар мен техникалық байланыс құралдарын жабдықтауға да аса зор мән берілді [7].

Ұлт зиялылары арасынан С. Сәдуақасұлы VI партконференцияда республика индустриясының шикізаттық бағыт-бағдарын ұстанған Ф.И. Голощекинге қарсы шықты. Ол: «Өнеркәсіп мәселесі – қазақ кедейінің тағдыры, қазақстандық кедей тағдыры ауылмен ғана емес, қаламен де байланысты, өйткені XII съездің өзінде-ақ ұлттық шеткі аймақтарды тек шикізат аудандарына айналдыруды көздеген патшалық үкіметтің қарғыс атқан мұрасынан құтылуымыз»

дың қажеттігі жайлы айтылды» [6, 53 б.]. – деп дәлелді пікірлер айтты. С. Сәдуақасұлы: «Қай жерде тері болса, сол жерде тері зауыттары, қай жерде жүн болса, сол жерде жүн жуу және шұға фабрикалары салынсын» – деп республика өнеркәсібін экономикалық сара жолмен дамытуға шақырды.

Ф.И. Голощекиннің «Қазақстан тиімді ауыл шаруашылығын дамыта отырып, одақтық өнеркәсіптің шикізаттық базасына айналуға тиіс» деген пікірін теріске шығара келіп, С. Сәдуақасұлы: «Өнеркәсіп дамымаса (Қазақстанда), біз ауыл шаруашылығын қалай дамытпақпыз? Ауыл шаруашылығы бізде теміржол т.б. арқылы дамытын болады, ал оның өзі өз кезегінде өнеркәсіп болып табылады. Бұл мағынада мен индустрияландыру туралы айтып тұрмын, менің индустрияландыру туралы пікірімді осы мағынада түсіну керек» [6, 181 б.] – деп нақты қажеттілікті көрсетті.

С. Сәдуақасұлының Кеңес Одағын индустрияландыру жағдайында Қазақстанның өнеркәсібі мен транспортын дамытудың жолдары мен әдістері туралы көзқарастары оның БК(б)П XV съезі (1927 жыл, 9-12 желтоқсан) қарсаңында пікірталас материалы ретінде «Правда» газетіне жолдаған «Ұлттар және ұлт өкілдері» атты байыпты мақаласында толық көрініс тапты. Бұл мақалада Сәдуақасұлы: «Егер империалистік орыс буржуазиялық үкіметі шет аймақтардан тек шикізат тасып, фабрикалар мен зауыттарды өз қол астында шоғырландырса, социалистік өнеркәсіп шаруашылық мүддесі жолындағы жөн-жосықпен дамуға тиіс», «өнеркәсіпті шикізат көздеріне жақындату қажет», – деп ерекше атап көрсетті. Оның пікірінше, «егер қалпына келтіру кезеңі еріксіз «қарғыс атқан» мұраның кейбір ұлттарды шын мәніндегі теңсіздік жағдайда шеттету түріндегі белгісімен өтсе, онда қайта құру маусымы «алдымызда тұрған қиындықтарды міндетті түрде жеңе отырып, ондай мұраны жоюға тиіс».

Өз пікірін дәлелдеу үстінде С. Сәдуақасұлы Қазақстанда өнеркәсіпті дамыту үшін бірқатар елеулі қиындықтарға қарамастан, барлық жағдайлар бар екендігін көрсетті, оның пікірінше, «шикізат қана емес, жұмыс қолдары мен отын да бар», «Қазақстанның, Өзбекстанның, Түркіменстанның миллиондаған кедейлері болса», сондай-ақ «Қазақстанның көп миллиардты тас көмір және мұнай қоры бар», ал байланыс жолдарына келер болсақ, – деп атап өтті ол, жаңа «теміржол құрылысы да – индустрияландыру мәселесінің бір бөлігі».

Осындай көзқарастары үшін С. Сәдуақасұлы Қазақстан Компартиясы мен республика үкіметі-

нің тарапынан ғана емес, бүкілодақтық деңгейде де сыңаржак, әділетсіз сынға ұшырады. Оның көзқарастары бұрмаланып, Қазақстанда тұйық шаруашылық құруға, республиканы КСРО-дан бөліп әкетуге ұмтылушылық ретінде бағаланды, ал өзі «ұлтшыл-уклонист» деп айыпталды.

Өлкелік Комитеттің VI Бүкілқазақстандық партконференциясына берген есебінде Ф.И. Голощекин «Сәдуақасұлының индустрияландыруы» – деп айдар тағып, бұл мәселеге арнайы тоқталды. Онда ол Қазақстан өзінің артта қалғандығына қарамастан, «Одақта және пролетариаттың басшылығымен, оның көмегімен, жедел қарқынмен алға басып қана қоймай, сонымен бірге социализмге қарай бет алатындығы» туралы ой әлі де кейбіреулерге оншалықты түсінікті емес, бұған әлі де сенімсіздікпен қарайтындар, күдікшілдер, сары уайымға салынушылар, түсінігі таяз жолдастар, буржуазиялық бұра тартушылар бар» екендігі туралы атап өтті.

С. Сәдуақасұлы өз кезегінде Ф.И. Голощекин мен И.А. Зеленскийдің дөрекі сипатта саясиландырылған ой-пікірлері мен айыптауларына қолда бар шикізат базаларында жаңа кәсіпорындарды тұрғызудың шаруашылық мүддесі жағынан дұрыстығы, теміржолдардағы қосалқы тасымалдарды жою қажеттігі туралы дәлелдерін қарсы қойды. Сәдуақасұлы «Өлке комитеті хатшысымен «теориялық айтыстың ұлт өкілі үшін үмітсіз іс екенін» мойындай отырып, Голощекин көзқарастарындағы «айқын келеңсіздіктерді» көрсетуден тайынбады.

«Большевик» журналының бірінші нөмірінде жарық көрген мақаласында Голощекиннің Қазақстанда жүргізіп отырған өнеркәсіптік саясатын сынға алды. Онда: Голощекин жолдастың өнеркәсіпті ауылшаруашылығының соңына ілестіріп қоюының салдарынан Қазақстан мәңгіге шаруаның күйін кешуге мәжбүр. Неліктен Голощекин жолдас жүн жуудан әрі аса алмайды, немесе ілгерілегісі келмейді, әйтпесе шұға фабрикаларын ұйымдастыру өзінен өзі сұранып тұр емес пе? деген сауал бағыттайды.

Жалпы алғанда, С. Сәдуақасұлы сол кездегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы жағдайын бағамдай отырып, «XII парт съездің шет аймақтарды тек шикізат аудандарына айналдыруға ұмтылған патшалықтың және орыс буржуазиясының саясатын жою» туралы нұсқауы шет аймақтарда, атап айтқанда, Орта Азияда және Қазақстанда жеткіліксіз, немесе дұрысырақ айтсақ, мүлде жеткіліксіз деңгейде жүзеге асырылуда» деген қорытындыға келе отырып, оның себебін «Орталық органдар

өз жұмысында ұлттық мәселе мәнін толық ескермеді. Өнеркәсіпті алдағы уақытта дамыту бесжылдығы шет аймақтар мұқтаждықтары ескерілмей жасалуында» екендігін ашық көрсетті [8].

Қорыта келгенде, XX ғасырдың 20-жылдарының екінші жартысында және 30-жылдары-

ның басында Қазақстанды индустрияландыру жолдары туралы болған қызу пікірталаста Ф. И. Голощекин бастаған партиялық-кеңестік ұстаным үстемдік алғаны тарихтан белгілі және бұл Қазақстан өнеркәсібінің бүкіл кеңестік кезеңде тек шикізаттық бағытта қалыптасқандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы. Бес томдық. 4 т. – Алматы, 2010.
- 2 Асылбеков М.Х., Нұрмұхамедов С.Б. Великий Октябрь и социально экономический прогресс Казахстана (историография: опыт и проблемы). – Алматы, 1987. – С. 65
- 3 Голощекин Ф.И. Казахстан на путях социалистического переустройства (статьи и речи). – М. – А.-А., 1931.
- 4 ҚРПМ, 141 қор, 1-т. 1044 іс, 32 п.
- 5 Жұман Г. Қазақстандағы индустрияландыру саясатына ұлт зиялыларының көзқарастары// Отан тарихы. – №1, 2005. – 124-131 бб.
- 6 VI Всеказахстанская конференция ВКП(б). 15-23 ноября 1927 г. – Кызыл-Орда, 1927. – 52-53-6.
- 7 Жуман Г. Дискусии по индустриализации Казахстана в 20-30-е годы XX века [Текст]: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук / – Алматы, 2007. – 30 с. – Б. ж.
- 8 История индустриализации Казахской ССР (1926–1941 жж.). Документы и материалы. В двух томах. – Т. 1. – А.-А., 1967. – 217-233, 441-6.

References

- 1 Kazakstan tarihy. Bes tomdyk. 4 t. – Almaty, 2010
- 2 Asylbekov M.H., Nurmuhamedov S.B. Velikii Oktiabr i sotzialno ekonomitheskii progress Kazahstana (istoriografiia: opyt i problemy). – Almaty, 1987. – S. 65
- 3 Goloshekin F.I. Kazahstan na pytiakh sotzialistitheskogo pereystroistva (stati i rethi). – M. – A.-A., 1931.
- 4 KRPM, 141 kor, 1 –t. 1044 is, 32 p.
- 5 Juman G. Kazakstandagy indystriialandyru saiasatyna ult zialylarynyn kozkarastary// Otan tarihy. – №1, 2005. – 124-131 bb.
- 6 VI Vsekazahstanskaia konferentziia VKP(b). 15-23 noiabria 1927 g. – Kzyl-Orda, 1927. – 52-53-6.
- 7 Jyman G. Diskyssii po indystrilizatzii Kazahstana v 20-30-e gody HH veka [Tekst] : avtoreferat dissertatzii na soiskanie ythenoi stepeni doktora istoritheskih nayk / – Almaty, 2007. – 30 s. – B. ж.
- 8 Istoriia indystrilizatzii Kazahskoi SSR (1926–1941 жж.). Dokymenty i materialy. V dvuh tomah. – T. 1. A.-A., 1967. – 217-233, 441-6.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім	Раздел 1
Деректану және тарихнама	Источниковедение и историография

<i>Мұхатова О.Х.</i> Академиялық экспедиция және арнайы зерттеулер.....	4
<i>Mendikulova G.M., Gabdullina A.Zh.</i> Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War.	10
<i>Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.</i> «Материалы по киргизскому землепользованию...» как источник по хозяйственно-экономической истории казахских хозяйств.....	20
<i>Alzhanova E.E., Kasymbekov A.S.</i> Educational resources in historical research: of Kazakhstan in written sources of the XIX century	28

2-бөлім	Раздел 2
Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы	Древняя и средневековая история Казахстана

<i>Omarbekov T.O., Koshymova A.O., Arystanbekova K.D.</i> Territorial location and cities of Oguzes.....	36
<i>Сагинаева А.Н.</i> VIII-XII ғғ. Еуразияның далалық аймақтарының географиялық келбетінің өзгеруіндегі қыпшақтардың орны.....	40
<i>Нәбижан Мұқаметханұлы</i> Ерте замандағы «Ұлы жібек жолының» Қазақстан бойындағы атақты қала – Тараздың тарихи эволюциясы	46
<i>Maydanali Z.</i> Imperial confederations and nomadic associations of Central Asia (historiography of problem)	52
<i>Омарбеков Т.О.</i> Алтын орда ханы Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы	58
<i>Karibayev B.B.</i> Historical importance of formation of Kazakh Khanate.....	66
<i>Каленова Б.Н., Сыздыкова А.А.</i> Қазақ хандығы отбасы неке қатынастары тарихымен қазіргі кезеңдегі неке қатынастарының құқықтық реттелу ерекшеліктері.....	70

3-бөлім	Раздел 3
Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы	Новая и новейшая история Казахстана

<i>Алтаев А.Ш.</i> Из истории развития национальных учебных заведений в Южном Казахстане в колониальный период	78
<i>Ахметова Г.М.</i> Исторический опыт приграничного сотрудничества Казахстана с Китаем и Монголией (в конце XIX – начале XX веков)	84
<i>Маликов Б.</i> Қазақ даласындағы болыстық жүйе: Батыс-Сібір және Дала генерал-губернаторлығы материалдары бойынша салыстырмалы анализ тәжірибесі	94
<i>Смағұлов С.</i> 1916 жылғы көтеріліс және Жамбыл Жабаев	100
<i>Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж.</i> «Қазақ» газетіндегі Әлихан Бөкейхановтың қызметі.....	110

<i>Mekebayev T.K., Kumganbayev Zh.Zh.</i>	
Formation of the idea of national statehood movement activities Alash	116
<i>Джунусбаева А.М.</i>	
Государственная религиозная политика Казахстана в конце 20-х - 30-е годы XX века	122
<i>Болатова Қ.Б., Ергазықызы А.</i>	
Семейліктердің Ұлы отан соғысындағы ерен еңбектері.	128
<i>Сайлан Б.</i>	
Қазақстандықтардың Украинаны азат ету жолындағы күресі мен ерліктері.	134
<i>Altayev A.S.</i>	
The dynamics of the urban population in Kazakhstan in modern conditions.....	140
<i>Кундакбаева Ж.Б.</i>	
Новые принципы построения курса «История Казахстана» в вузах страны во втором десятилетии XXI века	146
<i>Ташенев М.Ж.</i>	
Кризису вопреки: трансформация экономики Казахстана в условиях глобального кризиса	152
<i>Адильбаева А.С.</i>	
Зарубежный опыт решения социальных проблем	162
<i>Bekbayeva T.A.</i>	
How Kazakhstan citizens asked G.V. Kolbin?.....	168

4-бөлім Раздел 4 Жалпы тарих Всемирная история

<i>Байғараев Ж.А.</i>	
Европалық Одақ және Қазақстан.	174
<i>Мырзабекова Р.С., Байболатова Ә.Ж.</i>	
XX ғасырдың екінші жартысындағы Германиядағы түрік диаспорасы және миграциялық үрдіс.	180
<i>Мийманбаева Ф.Н., Алави Саид Азха Реза</i>	
Экономическое положение Афганистана В 50-70-е годы XX века	186
<i>Идрышева Ж.Қ.</i>	
Қытайдың сыртқы саяси стратегиясындағы Орталық Азия.....	194
<i>Ashinova Zh.Y., Usseinova F.M.</i>	
Cooperation of Kazakhstan and Japan in the sphere of environmental safety	204

5-бөлім Раздел 5 Археология және Археология и этнология этнология

<i>Елеуов М., Талеев Д.А.</i>	
Ақтөбе қаласының шаруашылық аймағында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба.	212
<i>Жұматаев Р.С.</i>	
Ежелгі ботай-терсектіктердің жылқыны қолға үйретуіне қатысты пікірталастар	220
<i>Дауытбекова М.К., Исаева А.И.</i>	
Құпиясы ашылмаған қорған	226
<i>Терекбаева Ж.М.</i>	
Еуразия даласында тараған екі дөңгелекті арбалар кешені (археологиялық материалдар негізінде)	232
<i>Kalysh A.B.</i>	
New and traditional in wedding rites of the population of western Kazakhstan (on example of Aktubinsk region).....	238
<i>Қалишабаева Б.К., Бейсегулова А.Қ.</i>	
Моңғолиядан келген казактардың қолөнерлеріндегі кейбір ерекшеліктері.	244

Шалғынбаева С.Х.

Этнологиялық зерттеулердегі деректерді өңдеу әдісі (Қалалық қазақтардың отбасы дәстүрлері бойынша)..... 250

Солтиева Б.Ш.

Үркер жұлдызының қазақ халқының тіршілігіндегі орны 254

Kalshabayeva B.K., Shalekenov M.U., Shalginbaeva S.H.

Crop farming and its peculiarities 260

Түлкіева Б.Ә., Илимова Ә.Т.

Тәуелсіз Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардың негізгі ерекшеліктері. 266

Meirmanova G.A.

Basic principles of the Kazakh etiquette and its transformation..... 272

Раймбекова М.Т.

Қазақстандағы қырғыздардың этномәдени бірлестігі жайлы. 276

6-бөлім Раздел 6
Түркі халықтарының История тюркских
тарихы народов

Омурова Ж.К.

Партия национального возрождения «Асаба» – история возникновения и политическая деятельность 284

Kozgambayeva G.B., Beisegulova A.K.

Kazakhs of Mongolia and the birthplace 288

7-бөлім Раздел 7
Тарихи тұлғалар Исторические личности

Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов Е.

Жиренше шешен – тарихи тұлға 294

Сыдықов Е.Б., Саябаев Д.Қ.

Әл-Фараби мемлекет және билеушілер жайында..... 300

Тұрғараева Г.М.

Ахмет Байтұрсынұвтың қазақ халқының азаттығы үшін күресі (1916 ж.)..... 304

Dautbekova M.K.

Kazakh batyrs and their role in society 312

Саябаев Д.Қ.

Жүсіп Баласағұнның мемлекет туралы тарихи ойлары. 320

8-бөлім Раздел 8
Мұражай ісі Музейное дело

Мийманбаева Ф.Н., Розиев А.

Музейные материалы как источник исторических знаний..... 326

9-бөлім Раздел 9
Магистрлік жұмыстар Исследования магистрантов

Утебаева С.Ж.

Батырлар жырының деректік ерекшелігі және тарихи шынайылық мәселесі..... 332

Егембердиева Г.

Алтын орда мемлекетінің хан мәртебесі, билік және басқару құрылымы..... 336

Сисенбаева А.А.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билік ұғымының рухани құндылықтары 342

<i>Ысқақов А.</i> XVI ғасыр басындағы Мәуринахрдағы Шайбани әулеті мен Қазақ хандығының әскери қарым-қатынастары мәселелері.....	348
<i>Балабекова Ә.У.</i> Қазақстанның ішкі көші-қон мәселесі	354
<i>Абдреймова М.С.</i> XX ғасырдың басындағы «Түркістан идеясы»	358
<i>Дауленова А.</i> ЭКСПО–2017. Энергия Будущего	366
<i>Сәдірханов М.</i> Қазақстан Республикасындағы этноконфессиялық көші-қон үдерістері кезеңіне деректанулық талдау (1991-2014 жж.)	372
<i>Қуникеев А.</i> Ағылшын-америкалық зерттеушілер еңбектерінде Қазақстан тарихына қатысты мәселелердің зерттелуі.	376
<i>Қылышбекқызы Б.</i> «Буржуазиялық Фальсификатарлардың» Қазақстан Тарихына Қатысты Өзекті Мәселесі.	382
<i>Көлбаев Н.</i> Орта мектептерде арнаулы күндерді оқытудың тәрбиесі мен мәні.	388
<i>Абаева М.Д.</i> Экспозиционная структура музейно-мемориального комплекса жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР».	394
<i>Халилов К.</i> Эволюция идеологии либерализма от эпохи Просвещения до Великой Депрессии.	400
<i>Қаирмағамбетов М.М.</i> Турция и решение Англии ближневосточного вопроса после Первой мировой войны.....	404
<i>Кокырбаев Б.</i> Отношения между Францией и Алжиром в Первой мировой войне.....	411
<i>Мукатова Г.А.</i> Проблемы религиозного экстремизма в Центральной Азии.	418
<i>Канапьянова А.Ж.</i> Идеология и особенности Республиканской партии США.	424
<i>Касымова А.А.</i> АҚШ президенті Д. Буш әкімшілігі кезеңіндегі АҚШ және Иран қарым-қатынастары (2001-2009 жж.).	431
<i>Qurbani N.</i> A historical review of ethnic groups in Afghanistan and its reflection on political power structure.	436
<i>Қымызбаев Д.К.</i> 9/11 и трансформация иммиграционной политики США.....	442
<i>Атамбай Б.</i> Франсуа Миттеран үкіметінің ішкі саясаты (1982-1995).....	448
<i>Егенов А.С.</i> Индустрияландыру мәселесі төңірегіндегі идеялық тартыстар.....	454

CONTENTS

Section 1 Historical Sources Study and Historiography

<i>Mukhatova O.H.</i> II Academic Expedition and special studies	4
<i>Mendikulova G.M., Gabdullina A.Zh.</i> Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War.	10
<i>Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A., Toyshubekova Zh.K.</i> «Materials on the kyrgyz (kazakh) land use» as the source for economic and economic history of kazakh farms	20
<i>Alzhanova E.E., Kasymbekov A.S.</i> Educational resources in historical research: of Kazakhstan in written sources of the XIX century	28

Section 2 Ancient and Medieval History of Kazakhstan

<i>Omarbekov T.O., Koshymova A.O., Arystanbekova K.D.</i> Territorial location and cities of Oguzes	36
<i>Saginayeva A.N.</i> The role of Kipchak in changing the geographical shape of the Eurasian steppe regions in VIII-XII centuries	40
<i>Nabizhan Mukamethanuly</i> Historical evolution of Taraz - famous city of the ancient «Great silk road» on Kazakhstan's territory.....	46
<i>Maydanali Z.</i> Imperial confederations and nomadic associations of Central Asia (historiography of problem).....	52
<i>Omarbekov T.O.</i> Campaign of Golden horde khan Tokhtamysh to Moscow	58
<i>Karibayev B.B.</i> Historical importance of formation of Kazakh Khanate.....	66
<i>Kalenova B.N., Syzdykova A.A.</i> Comparison of legal regulation of nowadays marriage and family right, with the history of the family and marriage relations of the Kazakh Khanate.....	70

Section 3 Modern and Contemporary History of Kazakhstan

<i>Altayev A.Sh.</i> From the history of development of the national educational institutions in the South Kazakhstan during the colonial period	78
<i>Akhmetova G.M.</i> Historical experience of cross-border cooperation of Kazakhstan with China and Mongolia (In the late XIX-early XX centuries)	84
<i>Malikov B.</i> Volosts system in Kazakh Steppe: attempt of comparative analyses based on West Siberian and Steppe governor-generalship.....	94
<i>Smagulov S.</i> Rebellion of 1916 and Zhambyl Zhabaev.....	100
<i>Mekebayev T.K., Kumganbayev Zh.Zh.</i> Activities Alikhan Bukeikhanov in the newspaper «Kazakh».....	110
<i>Mekebayev T.K., Kumganbayev Zh.Zh.</i> Formation of the idea of national statehood movement activities Alash	116

<i>Dzhunusbayeva A.M.</i> State religious policy of Kazakhstan at the end of 20 to 30 years of the twentieth century	122
<i>Bolatova K.B., Ergazykyzy A.</i> Heroism of population of Semipalatinsk during the Great Patriotic War	128
<i>Sailan B.</i> Heroism of Kazakhstan citizens in fight for independence of Ukraine	134
<i>Altayev A.S.</i> The dynamics of the urban population in Kazakhstan in modern conditions.....	140
<i>Kundakbayeva Zh.B.</i> New approaches to teaching History of Kazakhstan in High schools in the second decade of the XXI c.	146
<i>Tashenev M.Zh.</i> Despite the crisis: transformation of Kazakhstani economy in the global crisis	152
<i>Adilbayeva A.S.</i> Foreign experience of solving social problems	162
<i>Bekbayeva T.A.</i> How Kazakhstan citizens asked G.V. Kolbin?.....	168

Section 4 History of world

<i>Baigarayev Z.A.</i> Kazakhstan and European Union.....	174
<i>Myrzabekova R., Baybolatova A.</i> Turkish diaspora in Germany and migration in the second half of the XX century	180
<i>Miimanbayeva F.N., Alavi Said Agha Reza</i> The economic situation in Afghanistan In the 50-70-ies of XX century	186
<i>Idrysheva Zh.K.</i> Central Asia in China's foreign strategy	194
<i>Ashinova Zh.Y., Usseinova F.M.</i> Cooperation of Kazakhstan and Japan in the sphere of environmental safety	204

Section 5 Archeology and Ethnology

<i>Eleuov M. Taleev D.A.</i> Archaeological excavations carried out in 2015 on the economic part of the settlement of Aktobe.....	212
<i>Zhumatayev R.S.</i> Discussions on the domestication of the horse ancient Botai-terseks.....	220
<i>Dautbekova M.K., Isaeva A.I.</i> Unsolved mysteries of the mound.....	226
<i>Terekbaeva Zh.M.</i> Two-wheeled carts Eurasian steppes (according to archaeological materials).....	232
<i>Kalysh A.B.</i> New and traditional in wedding rites of the population of western Kazakhstan (on example of Aktubinsk region).....	238
<i>Kalshabaeva B.K., Beysegulova A.K.</i> Some features of decorative and applied art of the Kazakhs in Mongolia	244
<i>Shalginbaeva S.H.</i> The methodology of the data base of ethnological research (the example of family traditions in the urban life of the kazakhs)	250
<i>Soltyeva B.Sh.</i> Role of Constellation Urker in life of Kazakhs	254

<i>Kalshabayeva B.K., Shalekenov M.U., Shalginbaeva S.H.</i> Crop farming and its peculiarities	260
<i>Tulkiyeva B.A., Ilimova A.T.</i> The main features inter-ethnic and inter-religious relations in of an independent Kazakhstan.....	266
<i>Meirmanova G.A.</i> Basic principles of the Kazakh etiquette and its transformation.....	272
<i>Raymbekova M. T.</i> Kyrgyz ethnic and cultural association in Kazakhstan	276

Section 6 History of Turkic peoples

<i>Omurova J.K.</i> The national revival party «Asaba» - Memory of the revolt and Civic duty	284
<i>Kozgambayeva G.B., Beisegulova A.K.</i> Kazakhs of Mongolia and the birthplace	288

Section 7 Historical personalities

<i>Dadebaev J., Bisenbaev P., Karibozov E.</i> Zhirenshe sheshen – historical personality	294
<i>Sydykov E.B., Sayabaev D.K.</i> Al-Farabi on the state and rulers.....	300
<i>Turgarayeva G.M.</i> Fighting Ahmet Baitursynov for the Kazakh people's independence (1916).....	304
<i>Dautbekova M.K.</i> Kazakh batyrs and their role in society.....	312
<i>Sayabaev D.K.</i> Historical thought Yusuf Balasaguni the state	320

Section 8 Museology

<i>Miimanbayeva F.N., Roziyev A.</i> Museum materials as a source of historical knowledge.....	326
---	-----

Section 9 Investigations of postgraduate students

<i>Utebayeva S.J.</i> Issues about historical features and historical realities of heroic epos	332
<i>Yegemberdyeva G.</i> In the state of the Golden Horde khan's status, power and structural control	336
<i>Sissenbayeva A.A.</i> Spiritual values of conception of power are in traditional Kazakh society	342
<i>Yskakov A.</i> The problems of military relations between dynasties Shaybani in Maverenahr with the Kazakh Khanate in the beginning of XVI century	348
<i>Balabekova A.U.</i> Problems of internal migration in Kazakhstan.....	354

<i>Abdreimova M.S.</i> «Turkestan idea» at the beginning XX century	358
<i>Daulenova A.</i> EXPO-2017. Future Energy	366
<i>Sadirhanov M.</i> Source analysis of ethno-confessional migration process of the Kazakhstan Republic (1991-2014 yy.)	372
<i>Kunikeyev A.</i> Problems for the Study of the History of Kazakhstan in the works of the Anglo-American researchers	376
<i>Kylyshbekkyzy B.</i> Actual problems of the bourgeois falsifiers, regarding the history of Kazakhstan	382
<i>Kolbaev N.</i> The value and the meaning of teaching the special days in secondary schools.....	388
<i>Abayeva M.D.</i> Expositional structure of museum memorial complex of political repressions and totalitarianism victims	394
<i>Khalilov K.</i> Evolution of liberal ideology from the epoch of Enlightenment to Great depression.....	400
<i>Kaymagambetov M.M.</i> Turkey and the Middle East question the decision of England after the First World War.....	404
<i>Kokyrbaev B.</i> Relationship between France and Algeria in the First World War.....	414
<i>Mukatova G.A.</i> Religious Extremism Issues in Central Asia.....	418
<i>Kanapyanova A.Zh.</i> Ideology and features of the Republican Party USA.....	424
<i>Kasymova A.A.</i> The American-Iranian relations during the administration of USA President W. Bush (2001-2009).....	431
<i>Qurbani N.</i> A historical review of ethnic groups in Afghanistan and its reflection on political power structure.....	436
<i>Kymyzbayev D.K.</i> 9/11 and the transformation of US immigration policy	442
<i>Atambay B.</i> The internal policy of France under François Mitterrand (1982-1995).....	448
<i>Egenov A.S.</i> Ideological disagreement about the issue of industrialization	454